

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

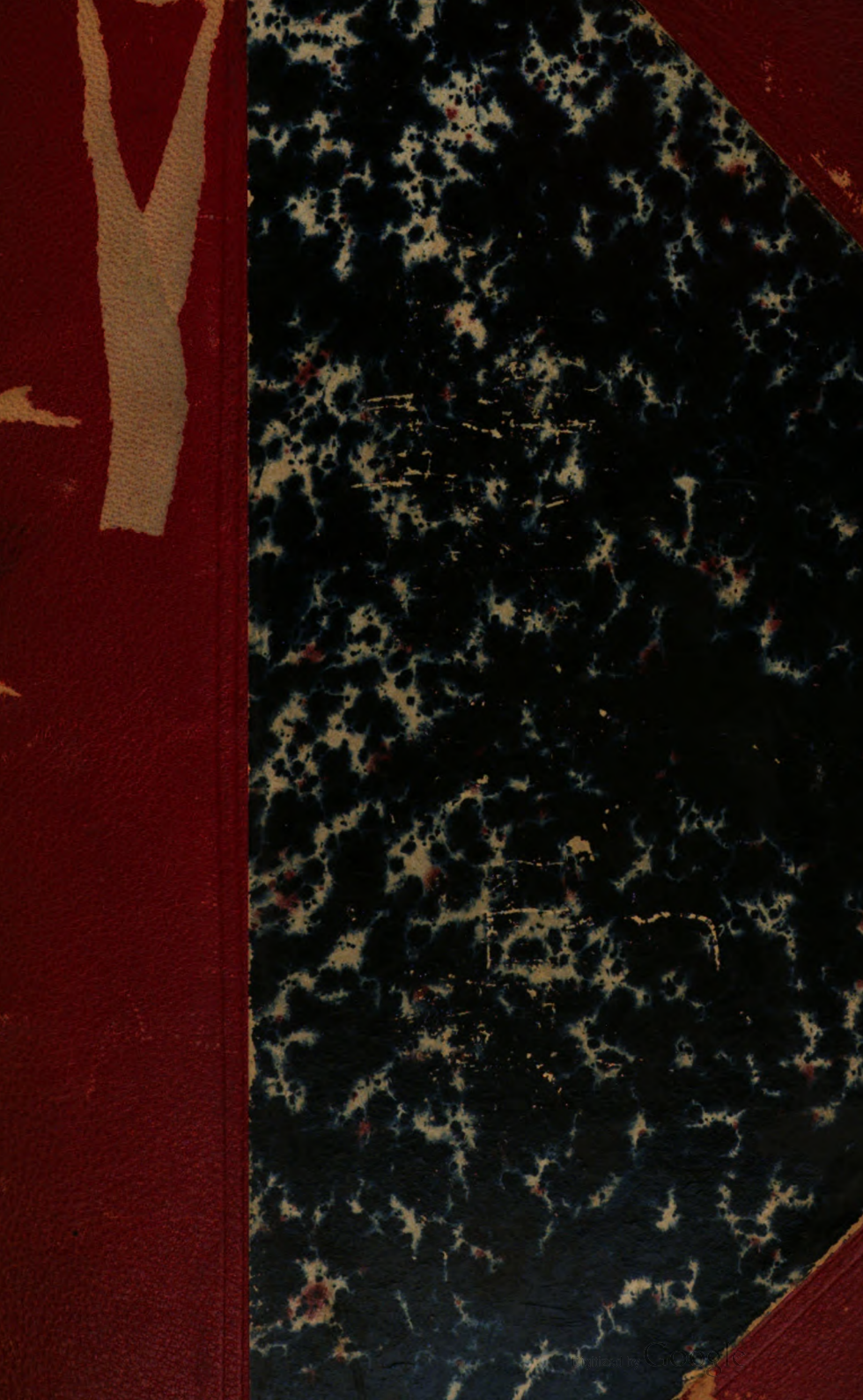
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

INDL 350.2

Harvard College Library

FROM THE

PRICE GREENLEAF FUND

Residuary legacy of \$711,563 from E. Price Greenleaf,
of Boston, nearly one half of the income from
which is applied to the expenses of the
College Library.

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT.

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES

VOL. XXX.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY BHAGAVATI PRASAD B. A.
AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1908.

1474-22

BOUND, MAY 28 1910

INDEX TO VOLUME XXX. NEW SERIES.

·ADVAITADÍPÍKÁ	257, 577.
·BRAHMÁMRITAVARSHINÍ	... 57, 433, 681.
·KHANDANODDHÁRA	... 657, 727.
·NYÁYASIDDAHÁNTAMANJARÍ	... 113, 289, 401, 545.
·PADÁRTHA-DHARMA-SANGRAHA	33, 73, 369, 481, 561.
·PARÁSHARASMRITI	... 145, 417, 465, 513, 625, 729.
·SANKALPASÚRYODAYA	.. 97, 337.
·SIDDHÁNTASHIBOMANI	... 225, 305, 353, 449, 609, 697.
·VÁLMIKÍYA RÁMÁYAṆA	... 81, 177, 641, 713.
·VYÁKARAṆADÍPÍKÁ	... 1, 17, 25, 41, 129, 161, 193, 209, 241, 321, 385, 497, 529, 593, 665, 745.

IX
F.N. 42.
काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

Nos. 1, 2 and 3.] Jan. Feb. and March 1908. [Vol. XXX.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY BHAGAVATI PRASAD B. A.,
AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1908.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9 per annum.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
 अक्षररश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्पणजनप्रज्ञाविद्यासकुमुदोत्तराम् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, कण्वयदीक्षितकृता तै. श्रीरामशास्त्रिणा संशोधिता १७	१७
तत्त्वचिन्तुः, काव्यप्रतिमिषकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधित १८	१८
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता १९	१९
बालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीरामशेखरप्रणोतम् २०	२०
प्रसन्नराचवं नाम नाटकं, श्रीजगन्मोहनशिरडीतम् २१	२१
लघुकौमुदी २२	२२
लघुकौमुदी, श्रीयुतहासरबालवटेनाचार्य्येण गुणवर्दीयभाषायामनूदिता २३	२३
श्रीयुतपण्डितवरबालशास्त्रियो जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निर्दिष्टः २४	२४
विशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाफाचार्य्येण गुणवर्दीयभाषायामनूदितम् २५	२५
मानवधर्मप्रकाशः, अनुवृत्ति का हिन्दीभाषा में अनुवाद २६	२६
शास्त्रवतधर्मदीपिका, २७	२७
कमरकोशः सटीकः २८	२८
श्रीगद्यार्त्तिकम् २९	२९
वैतपट्यार्त्तिवचनम् ३०	३०
साव्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेन्दुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोटसूत्रशास्त्रि- संशोधिता ३१	३१
काव्यप्रदीपः, पं. रामशास्त्रिणागवताचार्य्येण परिशोधितः ३२	३२
वेदान्तसिद्धान्तार्थः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्तार्य्येण प्रणीतः ३३	३३
विषयव्यवहारस्य सटीकम् श्रीलम्पेहनलालवेदान्तार्य्येण संकलितहिन्दीलिखितम् ३४	३४

ताम् । बोधूयिवीष्ट । अबोधूयिवीष्ट । अबोधूयिष्यत । बोधिष्यते । मस्य-
 हलः । आदेः परस्येति यलोपः । क्तो लोपः । तस्य स्थानिकत्वा-
 न्नोपधागुणः । बोभिदाङ्गुके । बोभिदिता । घातोः किम् । आर्हुधा-
 तुक्त्यं यत्न स्यात् । तेन ब्रूवे । वचिरित्यादि । यकाचः किम् ।
 जागर्ति । हलादेः किम् । भृशमीक्षते । भृशं शोभते रोचत
 इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम् । घेनः पुन्ये तु स्यादेव । शोभुम्यते ।
 रोह्यते ॥ सूचिसूचिमूच्यत्यर्थशूर्ध्वोतिभ्यो यङ् वाच्यः ॥ * ॥
 आद्यास्तयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूच्यते । सोसूच्यते ।
 अनेकाष्टत्वेनापोपदेशत्वात् यत्वं न । यस्य हलः । आदेः परस्येति
 यलोपः । अतो लोपः । सोसूचाङ्गुके । सोसूचिता । सोसूचिता ।
 दीर्घोऽङ्कित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अट्यते । यङि चेति गुणः ।
 अरयन्ते । अरारिता । अशश्यते । अशशिता । ऊर्ध्वानूयते । ऊर्ध्वो-
 तेन वक्तव्यः ।

वाच्य ऊर्ध्वार्ध्वद्वावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकावश्चेदुपपन्नात् ॥

तत्र यङि भावातिदेशः । आमिटोऽस्त्वभावातिदेशः । तयो-
 न्नेतेरभावात् । इदुपपन्न इदप्रतिषेधः । विभावागुण इति पञ्चमी ।
 फलस्य चात्र हेतुत्वम् । यथा ऽध्ययनेन वसतीति । यदुदाहृतः ॥
 ऊर्ध्वं नाव । ऊर्ध्वतः । ऊर्ध्वतवानिति शिष्टोदाहरणानि ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ॥

गत्यर्थात्कौटिल्ये एव यङ् स्यात्तत् क्रियासमभिहारे ॥
 कुटिलं व्रजति वसत्यतः ॥

रूपसद्वचदस्यसमभद्वद्वद्वगुभ्यो भावमर्था-

वाच् । ३ । १ । २४ ॥

रभ्यो धात्वर्धगर्धायामेव यङ् स्यात् ॥ मर्हितः लुम्पति
लेत्सुप्यते । सारथ्ये । चक्षुर्वर्ते । चक्षुष्यते । चक्षुष्यते । दन्द-
ह्यते । दन्दयते । जेमिष्यते ॥

सत्यापपाशरूपवीक्षातूलश्लोकसेनालीमात्वचव-

मवर्षचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥

रभ्यो णिच् स्यात् ॥ चूर्णान्तेभ्यस्तत्करोतीत्येव सिद्धे तेषा-
मिह यद्वर्षं प्रपञ्चार्थम् । सत्यस्यत्वापुनर्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे
वा सत्यापयति ॥ अर्थवेदयोरप्यापुन्यक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थोपयति ।
वेदापयति । पाशं विमुञ्चति । विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति ।
वीक्षयोपगायति उपवीक्षयति । तूलेनानुकुम्भाति अनुतूलयति । तूलायं
तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्नोति उपश्लोकयति । सेनया-
ऽभियाति अभिवेक्षयति । उपसर्गात्सुनोतीति वः । अभ्यवेक्षयत् ।
प्राक्चितादिति वः । लोमान्यनुमाष्टिं अनुलोमयति । त्वच संवरणे
चः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । वर्मेणा सन्नयति वर्मेयति । वर्णं
गृह्णाति वर्णेयति । चूर्णैरवध्वंसते ऽवचूर्णेयति । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे
चोरयति । चिन्तयति ॥

हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥

प्रयोजकव्यापारे प्रेषादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् ॥ भवन्तं
प्रेरयति भावयति । पाचयति । समन्तप्रिषच् । पूर्वविप्रतिषेधादप-
वादस्मिन् वृद्धं बाधित्वा विलोपः । चोरयति । पाचयति । यङ् ।
णिच् । समन्तप्रिषच् । बोध्ययिषयति । निवृत्तप्रेषादुत्प्रेषेहेतुमयो

शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन “प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया” इत्यादि
 चिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेष्वङ्गम् ॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
 करोतीति धात्वर्थोपलक्षणं स एव च लिख्यते । लङर्थेस्त्वविवाहितः ।
 पटुं करोत्याचष्टे वा पटयति । परस्माद्भूतो सत्यां टेरिति सूत्रे
 याविष्टवत्प्रातिपदिकस्येति वक्ष्यमाणवार्तिकेन टिलोपः । अपीपटत् ।
 योचहीत्यत्र भाष्ये तु बुद्धेर्लोपो बलीयानिति स्थितम् । अपपटत् ॥
 आख्यानात्कृतवन्तदाचष्टे इति लिङ् कृत्तुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृति-
 वच्च कारकम् ॥ * ॥ आख्यानात्कृदन्तास्त्रिज्वल्लव्यस्तदाचष्टे इत्यस्मि-
 न्नर्थे कृत्तुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीत्यर्थः । कंस-
 वधमाचष्टे कंसं धातयति । बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयति । राजा-
 गमनमाचष्टे । राजानमागमयति । नन्वचाकृसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंस-
 विशिष्टस्य प्राप्ता ततश्चाट्द्वित्वयोर्दोषः । किञ्च कुत्वतत्वे न स्याता-
 म् । धातोः स्वरूपयङ्ग्ये तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृ-
 तिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः । कारकञ्च चात्कार्यञ्च । हेतुमणिवचः
 प्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतुमण्यो यादृशं कारकं धातावनन्तभूतं द्वितीयाद्यन्तं
 यादृशञ्च कार्ये कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमपीधतत् ।
 आख्यानशब्दाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ आख्यानमाचष्टे इति
 वाक्यमेव ॥ दृश्यर्थायाञ्च प्रवृत्तो लिज्वल्लव्यः ॥ कृदन्तास्तदाचष्टे
 इत्येतस्मिन्नर्थे कृत्तुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति
 वक्तव्यम् । दृश्यर्थेति इक् कृष्यादिभ्य इति दृशिः साधुः । मृगर-
 मणमाचष्टे मृगान् रमयति । यदाऽरण्यस्थो रममाणान् मृगान् प्रति-
 पद्य व्याचष्टे एतस्मिन्नवकाशे एवंविधा मृगा रमन्त इति तदा प्रति-
 पाद्य दर्शनार्था प्रवृत्तिर्भवति । दृश्यर्थायामिति किम् । यदा हि यामे
 मृगरमणमाचष्टे तदा मृगाणामसम्भवादृश्येनार्थप्रवृत्त्यभाधान्मृगरमण-

माचष्टे इत्येव यथा स्यात् । इतश्च मृगरमकादिविषयमेव । राजा-
मनादिकु तु दृश्येणावृत्त्यभावेऽपि हिं भवति ॥ आकूलोपरच काला-
त्यन्तसंयोगे मर्मादायास ॥ * ॥ कृदन्ताविज्वल्यक्तव्यास्तदाचष्टे इत्ये-
तस्मिन्नर्थे कृत्स्नं प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवत्त्वं कारकं भवतीति वक्त-
व्यम् । कालात्यन्तसंयोगे गम्यमाने इत्यर्थः । आराचिविवासमा-
चष्टे राचिं विवासयति । यावद्राचोर्विवासोऽस्ति तत्रासं तावत्कथाः
व्यवहरीत्यर्थः । राचिदुपकालेनात्यन्तसंयोगः । कथारचास्थाने कर्म ।
आराचिविवासवद्वेन तावत्पर्यन्तकथाः लक्ष्यन्ते । बहिरकर्मकतया
वर्तितुमुद्धाति राचे कर्मत्वं हेतुमविश्वि । तद्वद्राचिं विवासयतीत्य-
चापि ॥ विषीकरणे प्रप्रावर्णे हिज्वल्यक्तव्यः ॥ * ॥ कृत्स्नं प्रकृतिप्र-
त्यापत्तिः प्रकृतिवत्त्वं कारकं भवतीति वक्तव्यम् । उक्तयिन्याः प्रस्थि-
ते माहिम्न्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयते सूर्यमुद्गमयति । सम्भावयते
इति मूपाप्रावात्प्रत्यनेपदीत्यस्य रूपम् । प्रप्रावतीत्यर्थः ॥ नक्षत्रयोगे
हि ॥ * ॥ नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताविज्वल्यक्तव्यः कृत्स्नं प्रकृ-
तिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवत्त्वं कारकं भवतीति वक्तव्यम् । पुण्ययोगं
जानाति पुण्येव योजयति । मन्त्राभिर्योजयति ॥

आह्वानादित्ये पङ्क्तः । ३ । १ । २७ ॥

वेति निवृत्तम् । यस्मै नित्यं यक् स्यात्कार्यं । धातुभ्यः
क्तिम् । आतिरिक्तलोभ्यो माहूत् । द्विधा हि कन्धादयो धातवः प्रति-
पदिकानि च । कश्चूय् गात्रविषये । कश्चूयति । कश्चूयते । मन्तु
अन्तरे । चोद इत्येव । मन्तूयति । अमन्तस्तु प्रित्तामाह । मन्तूयते ।
कश्चू दूकामाचुर्भयोः । कश्चूयति । कश्चू उपतावे । अमन्तु कश्चू इत्येव ।
अस्यति । असूयति । असूयते । सेट् सेट् चोत्त्ये पूर्वमर्गे स्वप्ने च ।

दीप्तावित्येके । लिट्यति । लिट्यति । लिटिता । लिटिता । लेला दीप्ते ।
 हरस् हरस् हरस् हर्षायाम् । हरस्यति । हरस्यति । हर्षयति दीर्घः ।
 हर्षते । उवस् प्रमातीमावे । वेद धोत्यं स्वप्ने च । मेघा आशुयद्वावे ।
 मेघायति । कुकुम् चेषे । कुकुम्भ्यति । मागध परिवेष्टने । नीचदास्ये
 हत्यन्वे । तन्नास् पम्पस् दुःखे । कुब्ध दुःखं तत्क्रियया । सुख्यति ।
 दुःख्यति । कुब्धं दुःखं आशुमयतीत्यर्थः । खर पूजयाम् । खर
 चारक्षर्मणि । मिषज विजित्सायाम् । मिषज् उपसेधायाम् । ह्युथ
 यरधारवे । चरस् चरस् गते । चुरस् चैर्ये । तुरस् त्वरायाम् । मुर-
 स् धारक्षीयद्योः । मद्गद चाक्स्त्वने । हला केलि केलि चित्ता-
 से । हलेत्वन्ये । लेका स्खलने च । अदन्तोऽप्यनित्यन्ये । लेख-
 ति । लिट् अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति । लाट चीकने । हृषीस्
 रोचणे लज्जायाञ्च । महीङ् पूजयाम् । महीयते । पूर्वा लमत
 हत्यर्थः । रेखां श्लाघासादनयोः । द्रवस् परितापधारकयोः । तिरस्
 अन्तर्द्धा । अगद नीरिगत्ये । उरस् बलाद्ये । उरस्यति । बलवान्
 भवतीत्यर्थः । तरस् गती । ययस् प्रवृत्ते । सम्भूयस् प्रभूतभावे ।
 अवर संवर सम्भरवे । आकृतिगद्योऽयम् । इति अष्टादशः ।

गुपूधूपचिच्छिपचिषिपनिष्प आचः । ३ । ५ । २८ ॥

गुप् एचवे । धूप वन्तये । चिच्छ गती । पच आचहारे स्तुते
 च । पच च । स्तुतावित्येष अच्यथ्यते पृथङ्गोऽवश्यामर्थ्यात् । हला-
 चकुदात्तेऽपि । अभ्य आयत्तयाम् । स्यात्स्वाचै । मेघायति । धूपायति ।
 चिच्छायति । चिच्छयति । च्छायति । स्तुतिमात्मार्थेकपनिषद्वाचार्थ-
 त्वेति स्तुतावेक्यप्रात्ययः । आचहारे तु यचने । स्तुतयश्चकृत्स्व
 नेचते चरितार्थेत्वादस्य प्रात्ययान्तात्मात्मनेदम् ।

चतुर्विधम् । ३ । १ । २८ ॥

अतिः सौप्तस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वाद्ये ॥ कुण्ड्यायामयं धातु-
रिति बहवः । कुण्ड्यायाम्येके । चतुर्विधम् ।

कर्मेर्गङ् । ३ । १ । ३० ॥

स्वाद्ये ॥ कामयते ।

आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ॥

आर्द्धधातुर्कविवचामायादयो वा स्युः ॥ कुण्ड्या । नेत्यायङ्-
कार । नेप्ता । नेप्तिता । नेप्तिता । चतुर्विधम् । आर्द्ध-
चतुर्विधम् । अर्द्धिता । कामयाङ् । चकमे । कामयिता । कर्मि-
ता । आर्द्धधातुर्कविवचामायादयो पूर्वमायादिव कृतेषु परस्मादया-
यस्यार्द्धधातुकप्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

समाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ॥

समाद्यन्ताः कर्मेर्गङ् । प्रत्ययान्ते येन ते धातुसंज्ञाः
स्युः ॥ आर्द्धधातुकादयः । तद्यथापवादः ।

स्यतासी लुट् । ३ । १ । ३३ ॥

लुट् इति लङ्लुटोर्यङ् । स्यतासी एतो प्रत्ययो
स्तो लुट् । परतः ॥ स्यादपवादः । करिष्यति । अकरिष्यत् ।
श्वः कर्ता ॥

सिञ्चयुषं क्ति । ३ । १ । ३४ ॥

सिञ्चयुषं क्ति । सिञ्चयुषः ॥ * ॥ वृद्धिः । प्रक आर्द्धधातु-
स्युषेर्कविवचामायादयो पूर्वमायादिव कृतेषु परस्मादया-
यस्यार्द्धधातुकप्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५ ॥

काश्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ।
आमो मकारस्य नेत्वम् । आस्कासोराम्निधानाज्जापकात् । काष्ठा-
ञ्चुके । लोलूयाञ्चुके । पोषूयाञ्चुके । अमन्त्रे किम् । कृष्णो नोनाव ।
कास्यनेकाक्ष्यह्वं कर्तव्यम् ॥ * ॥ सूचे प्रत्यययह्वमपनीय तत्स्थाने
ऽनेकाक्ष इति वाच्यमित्यर्थः । चुलुपाञ्चुकार । चकासाञ्चुकार ।
दरिद्राञ्चुकार । आत यो बल इत्येष यो इत्येव सिद्धे योकारवि-
धानं दरिद्रातेरालोपे कृतं अवधार्यम् । अत एव ज्ञापकादाम् नेत्ये-
के । ददरिद्रो । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु बलि ददरिद्रेति तन्निर्भू-
लमेव ॥

इजादिश्च गुरुमतो ऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ॥

इजादियौ धातुर्गुरुमान् अच्छत्यन्यस्तत आम्स्याल्लिटि ॥
ईजाञ्चुके । जहाञ्चुके । इजादिः किम् । ततश्च । ररश्च । गुरुमतः
किम् । इयञ्च । उवप । इह तु सन्निपातपरिभाषया न । इयेच ।
उवोच । अनृच्छः किम् । आनृच्छे । आनृच्छतुः । उर्वतेर्नु वद्वावा-
दाक्षेत्युक्तम् । ऊर्जुनाच ॥

दयायासरश्च । ३ । १ । ३७ ॥

दय चय आस एभ्य आम् स्याल्लिटि ॥ दयाञ्चुके । चया-
ञ्चुके । आसाञ्चुके ॥

उषविदजागृभ्यो ऽप्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो लिट्याम् वा स्वात् ॥ ओजञ्चुकार । उषोष । विदे-
त्यकारान्तनिपातनात् लघुपद्यगुणः । विदाञ्चुकार । विविद ।
जागराञ्चुकार । अजामार ॥

मीड्रीमृदुवां श्लुचञ्च । ३ । १ । ३९ ॥

शब्दो लिट्यास् वा स्यादामि श्त्वाविच कर्म च ॥ विभया-
ञ्चकार । विभाय । चिह्नयाञ्चकार । चिह्नान् । श्लुचद्वावाद्वित्वेत्वे ।
विभरामास । विभार । जुहवाञ्चकार । जुहाव ॥

कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ॥

आमन्ताल्लिटपराः कृञ्चक्षयो ऽनुप्रयुज्यन्ते ॥ अमप्रात्ययव-
त्कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्चक्षसामर्थ्यादनुप्रयोगो ऽन्यस्वापीति
ज्ञायते । तेन कृञ्चक्षियोग इत्यतः कृञो द्वितीयतृतीयेति अका-
रेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृञ्चक्षित्वाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचि-
त्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थेयोरभेदान्वयः । सम्प्रदिस्तु
प्रत्याहारे ऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । पाचयाञ्चकार ।
पाचयाम्प्रभूव । पाचयामास । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावा न ।
अन्यथा हि कृञ् चानुप्रयुज्यते इति कृञ्चक्षिति वा ब्रूयात् ॥

विदाङ्कुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् । ३ । १ । ४१ ॥

वेतेलोट्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोटन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च
वा निपात्यते ॥ पुरुषवचने न विवक्षिते । इति शब्दात् । विदाङ्कु-
रेत् । विदुहताम् । विदाङ्कुर्वन्तु । विदाङ्कुरु । इत्यादि । एषे वेतु
इत्यादि ॥

अभ्युत्सादयाम्प्रजनयाञ्चिकयांरमयामकः पावयां-

क्रियाद्विदामक्रन्निति ऋन्दसि । ३ । १ । ४२ ॥

आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्यु-
त्सादयामकः । अभ्युदधीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीज-
नन्नित्यर्थः । चिकयामकः । अचेविदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विवचनं

कुत्वञ्च । रमयमकः । अरीरमत् । यवयमन्त्रियत् । बाव्यादिति
लोके । विदामकम् । अवेदिषुः ॥

झि लुङि । ३ । १ । ४३ ॥

अभाद्यपवादः ॥

ज्ञेः सिच् । ३ । १ । ४४ ॥

इवाधितो । अकाधीत् । अहाधीत् ॥ अयमृशकृषत्पदृषां
ज्ञेः सिच्चा वक्तव्यः ॥ * ॥ सिध्यः क्वे प्राप्ते द्वाभ्यां पुषाद्यङि वक्षे
सिधिवधीयते । असृद्यत् । अस्याधीत् । अस्याधीत् । अमृद्यत् ।
अयाधीत् । अमाधीत् । अकृद्यत् । अक्राधीत् । अंकाधीत् ।
अतृपत् । अषाप्सीत् । अताप्सीत् । अतर्पीत् । अदृपत् । अद्रा-
प्सीत् । अदाप्सीत् । अदर्पीत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्तः । ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चलेः क्वादेशः स्यात् ॥
अधुद्यत् । अलिद्यत् । शलः किम् । अमेत्सीत् । इगुपधात्किम् ।
अधाधीत् । अनिटः किम् । अकोषीत् ॥

श्लिषः । ३ । १ । ४६ ॥

अस्मात्परस्यानिटश्चलेः क्तः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु
चिबः । पुरस्तादपवादन्यायम् ॥

आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ॥

श्लिषश्चलेरालिङ्गन एव क्तो नाम्नाय ॥ योगविभाषसामर्थ्या-
च्चल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियमः । अश्लिषश्चकन्यां देवदत्तः ।
आलिङ्गन एवेति किम् । समश्लिषश्चकतु काण्डम् । अङ् । प्रत्यासत्ता-

विह क्लिप्तः । कर्मणि अग्निलिङ्गने विधेयं न तु क्वः । एकव-
चने चिह् । अग्नोवि । अग्निद्याताम् । अग्निहन्त । अग्निहृताः ।
अग्निहृत् ।

न ह्यः । ३ । १ । ४० ॥

दृक्शस्तेः क्त्वा न ॥ अद्याधीत् । अद्यङ्गत् ।

विशिष्टुस्तुभ्यः कर्तरि अङ् । ३ । १ । ४८ ॥

यन्नात् श्यादिभ्यश्च श्लेशच् स्यात् कर्षणे लुङि परे ॥
अचीकरत् । अचीहरत् । अशिष्यत् । अदुदुवत् । असुसुवत् ।
लघूपथमुदात्तारङ्गत्वादियङुवङो । कर्तरि क्त्वा । अकारयिवातां
कटो देवदत्तेन यज्ञदत्तेन ॥ विहभावपथे कमेस्तेस्वच् वक्तव्यः ॥ * ॥
अचकमत । वेरमावात्त दोर्धसन्वद्वावो । विहपथे त्वचीकमत ॥

विभाषा धेट्शब्दोः । ३ । १ । ४९ ॥

आभ्यां श्लेशच् वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे ॥ अद-
चत् । विहपथे विभाषा धा धेट्ति वा लुक् । अद्यात् । अद्याधीत् ।
अशिष्यत् । अह्य विकल्पयिष्यते । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्तरि
क्त्वा । अकारयिवातां गव्ये वत्सेन ॥

गुपेश्चन्दसि । ३ । १ । ५० ॥

श्लेशच् वा ॥ गृहान्नगुपत्तं युक्त्वा । अगोप्सु । अगोपिष्टुम्
अगोपिष्टुमिति चार्थः ॥

नोनयतिध्वनयत्येकयत्यर्दयतिभ्यः । ३ । १ । ५१ ॥

श्लेशच् न चन्दसि । न त्वायतो अर्त्तुः काममूनयीः ।
मम त्वन्निर्ध्वयीत् । काममेतयीत् । काममार्दयीत् । नोनः ।
अदिध्वन्त । वेत्ति । अर्दयति । आचामास ॥

अस्यतिवक्तिस्वातिभ्यो ऽङ् । ३ । १ । ५२ ॥

अभ्यश्नेरङ् कर्तृवाचिनि लुङि परे ॥ अस्वतेः पुषादित्वाद्यङि
सिद्धे पुनर्वचनं तद्धर्षम् । तङ् तूपसर्गादस्यत्यूङ्योरित्यनेन । पर्या-
स्यत् । अवोचत् । अवोचत । अख्यत् । अख्यत । कर्तरि किम् ।
पर्यासिवातां गत्यो अस्वेन ॥

लिपिसिचिह्नश्च । ३ । १ । ५३ ॥

अभ्यश्नेरङ् स्यात् ॥ योगविभाग उतरार्धेः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४ ॥

अलिपत् । अलिपत । अलिप । असिचत् । असिचत ।
असिक्त । अव्यत् । अव्यत । अव्याप्त ॥

पुषादियुताद्वलुदितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ५५ ॥

अन्विकरणपुषादेद्युतादेर्लुङितश्च परस्य श्नेरङ् स्यात्परस्मे-
पदेषु ॥ अपुषत् । अयुषत् । अद्युतत् । अश्रितत् । अगमत् ।
अशक्तत् । परस्मैपदेषु किम् । अद्योतिष्ठ ॥

सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । ३ । १ । ५६ ॥

अभ्यश्नेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि ॥ इह लुप्रशपां चासिना साह-
चर्यात्सत्यर्ती जोहोत्यादिकावेव गृह्येते ॥ तेन भ्वाभ्योरङ् न ।
असरत् । अशिवत् । आरत् । तद्यपि भवति । समारत । अर्ति-
दूशिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति तङ् ॥

इतिषो वा । ३ । १ । ५७ ॥

इतिषो धातोश्चोरेङ् वा स्यात् परस्मैपदे परे ॥ अभिदत् ।
अमेत्सीत् । अस्मादत् । अस्मात्सीत् । परस्मैपदेषु किम् । अभित ॥

अस्माभि केदारः स्वयमेव । अस्माविद् केदारः स्वयमेव । अच-
क्षिम् । अमेद काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्तारि क्षिम् । अकारि कटो
देवदत्तेन ।

दुष्टदृश्य । ३ । १ । ६३ ॥

आप्रविभाषेयम् । न दुष्टसुखमामिति निषेधात् । अदोहि
गोः स्वयमेव । एषे वचः । लुप्तेति एषे लुक् । अनुगृह्य । अनु-
द्यत । कर्मकर्तरीत्येव । अदोहि गौर्गोपालेन ।

न सधः । ३ । १ । ६४ ॥

अस्मात् श्लेश्वरान् । अवासद्गु गोः स्वयमेव । कर्मक-
र्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपालेन ।

तपोऽनुतापे च । ३ । १ । ६५ ॥

तपश्श्लेश्वरान् स्यात्कर्मकर्तार्यनुतापे च ॥ अनुतापः पश्चा-
त्तापः । तस्य गृह्यममकर्मकर्तार्यम् । तच्च हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो
भवति । अतएव तपस्तापसः । तपस्तपः कर्मकस्येवेति कर्मवद्भावः ।
अनुतापे । अन्वतप पापेन । पापं कर्तुं तेनाभ्याहत इत्यर्थः ।
कर्मणि लुक् । यद्वा पापेन पुंसा कर्षा अशोचीत्यर्थः ॥

चिन्तय भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ॥

श्लेश्वरश्च स्याद् भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे ॥ अशायि
भवता । अकारि कटो भवता । अहारि भारो देवदत्तेन ॥

सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ॥

धातेर्मयं प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे ॥
भावो भावना उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या

मावार्थकलकारेकानुद्यते । मुष्णदस्मद्भ्यां सामानाधिकरस्यभावात्प्र-
थमः पुरुषः । किञ्चाप्यभावात्तस्य चसत्त्वपक्षेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न
द्विवचनादि किन्त्येकवचनमेव । तस्योत्सर्गकत्वेन संख्यानपेक्षत्वा-
त् । जनमिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मया अन्येश्च भूयते ।
जनभूयते आनन्दश्चेत्येव त्वया मया च । अनुभूयते । अनुभूयन्ते ।
त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये ॥

कर्तरि शप् । ३ । १ । ६८ ॥

कर्षेर्ध्वं सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् ॥ शपावितो ।
मवति । पवति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् । ३ । १ । ६९ ॥

शपोऽपवादः ॥ दीव्यति । सीव्यति ॥

वा साशभ्लाशसमुक्कमुक्कमुक्कसिन्नुटिशचः । ३ । १ । ७० ॥

शभ्यः श्यन् वा स्यात्कर्षेर्ध्वं सार्वधातुके परे ॥ भाष्यते ।
भाषते । भ्लाष्यते । भ्लाषते । द्वावपीमो तालव्यान्त्रो । भ्रम्यति ।
देवादिभ्यः शमममृष्टानामिति दीर्घं भ्रम्यति । भ्रमति । क्लाम्यति ।
क्लामति । क्लाम्यति । क्लामति । वस्यति । वसति । वुट्यति ।
वुटति । लप्यति । लपति ॥

अथोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥

संयसइच । ३ । १ । ७२ ॥

श्यन्वा स्यात् ॥ यस्यति । यवति । संयस्यति । संयवति ।
अनुपसर्गप्रत्ययः । प्रत्यस्यति ॥

स्मादिभ्यः श्युः । ३ । १ । ७३ ॥

शपोऽपवादः । सुनोति । सिनोति ॥

श्रुवः श्रु च । ३ । १ । ०४ ॥

श्रुवः श्रु इत्यादेशः स्यात् श्रुप्रत्ययश्च ॥ शपोऽपवादः ।
शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ०५ ॥

अक्षो वा श्रुप्रत्ययः स्यात्कर्षार्थं सार्वधातुके परे ॥ पक्षे-
शप् । अक्षोति । अक्षुतः । अक्षुवन्ति । अक्षति । अक्षतः ।
अक्षन्ति ॥

तनूकरणे तक्षः । ३ । १ । ०६ ॥

श्रुः स्याद्वा शब्द्विषये ॥ तक्षोति तक्षति वा काष्ठम् । तनू-
करणे किम् । वाम्निः सन्तक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥

तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ०७ ॥

शपोऽपवादः । तुदति । नुदति ॥

रुधादिभ्यः रुनम् । ३ । १ । ०८ ॥

शपोऽपवादः ॥ मित्वादन्त्यादयः परः । नित्यत्वाद् गुणं
बाधते । रुधद्भि । भिनति । शकारः श्नान्नलोप इति विशेषणार्थः ।
अन्यथा नान्नलोप इत्युच्यमाने यक्षानां यक्षानामित्येवापि प्रसज्येत ।

तनादिकृञ्भ्यः उः । ३ । १ । ०९ ॥

तनादेः कृञ्श्च उग्रप्रत्ययः स्यात् ॥ शपोऽपवादः । तनोति ।
सिनोति । करोति । तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गवश्कार्यस्यानि-
त्यत्वे लिङ्गम् । तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् ॥

धिन्विकृण्वोर च । ३ । १ । १० ॥

अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययस्य शब्दिके ॥ अलोपस्य
स्यानिबद्धावाप्तधूपधगुणो न । धिनोति । कृणोति ॥

त्रयादिभ्यः श्ना । ३ । १ । ८१ ॥

शपोऽपवादः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च । ३ । १ । ८२ ॥

चात् श्ना ॥ स्तम्भादयश्चत्वारः सौचाः । सर्वे रोधनार्थे
इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयो स्तम्भार्थः । द्वितीयो निष्कोषणा-
र्थः । चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । स्कुञ्
आप्रवणे इति क्र्यादिः । नलोपः । विष्टुभ्नोति । विष्टुभ्नाति । स्तुभ्नोति ।
स्तुभ्नाति । विष्कुभ्नोति । विष्कुभ्नाति । स्कुभ्नोति । स्कुभ्नाति ।
स्कृनोति । स्कृनाति ॥

हलः श्नः शानञ्भौ । ३ । १ । ८३ ॥

हलः परस्य श्नः शानञादेशः स्याद्भौ परे ॥ बधान ।
मुषाण । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । पक्षे स्तम्भु ही-
त्यादि । हलः किम् । क्रीणीहि । श्नः किम् । आदेशसंप्रत्ययो
यथा स्यात् । प्रत्ययान्तरं सर्वविषयं मा विज्ञायीति । हो किम् ।
मुष्णाति ॥

कृन्दसि शायजपि । ३ । १ । ८४ ॥

गृभाय जिह्वया मधु । अपिशब्दाच्छानजपि । विधानं देव
सवितः ॥

व्यत्ययो बहुलम् । ३ । १ । ८५ ॥

विकरणानां व्यत्ययः स्यात् कृन्दसि ॥ आण्डा शुष्णस्य
मेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः । म्रियत इति

प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेकतु । मयत्तेलौट् । शप्सिषो द्वौ विकरयो ।
इन्द्रेण युजा तरुषेम वृषम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् ।
उः सिप् शप् चेति चयो विवरणाः । बहुलमयद्वयं सर्वापाधिव्यभि-
चाराद्यम् ।

सुप्रिङ्गुपसहलिङ्गनराणां कालहलस्वरकर्तृयङाङ् ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां षोऽपि च सिध्यति बाहुल्येन ॥

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । यषालं ये विश्वपू-
षाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपयद्दः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचा-
रिभिमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य कर्मियुध्यति । युध्यत इति
प्राप्ते । मधोःस्तुप्रा इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः युद्धः । अथा
स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कस्ववाची प्रत्य-
यः । श्वोऽग्नीनाथास्यमानेन । लुटो विषये लृट् । तमसो गा अदु-
क्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मिष वयञ्च सूरयः । मिषा वयमिति
प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु परादिच्छन्दसि बहुलमित्यत्र वक्ष्यते । कर्तुं
शब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृतद्धितानां व्यत्ययः ।
अन्नादाप । अणिवचये अच् । चतुर्थ्यन्तमेतत् । अवयवे विशेषः ।
यङो यशब्दादारभ्य लिङ्गाशिष्यङिति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां
व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ॥

लिङ्गाशिष्यङ् । ३ । १ । ८६ ॥

आशीर्लिङि परे धातोर्ङ् स्यात् छन्दसि ॥ वच् उम् ।
मन्त्रं वोचेमाप्नमे ॥ दृष्टेरश्वत्तव्यः ॥ * ॥ पितरश्च दृशेयं मात-
रश्च । अङि तु ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ॥

कर्तरि शब्दित्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिवर्त्यते ।
 कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् ॥ यदा साकार्यो-
 तिभ्यं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तरा-
 द्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं
 करत्वादिसन्धेऽपि सम्पत्ति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिद्धि-
 नन्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविव-
 क्षायां प्राक्चकर्मका अपि प्रायेणकर्मकाः । तेभ्यो भावे कर्तरि च
 लकारः । पच्यते चोदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु चनेन
 कर्मवद्भावः । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिञ्चिण्वदिटः
 स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते चोदनः । भिद्यते काष्ठम् ।
 अपाचि । अमेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदे-
 शदिति चेत् । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् । लिङ्यशिष्यङिति
 द्विलकारकाङ्क्ष इत्यनुवृत्तेः । भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः ।
 अत एव कृत्यक्तखलघोः कर्मकर्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव ।
 मेक्तव्यं कुसूलेन । ननु पञ्चभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्रिर्तिद्विधामवनं
 च सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वाव-
 स्थामेदोषाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः ।
 कर्मवेति किम् । करबाधिकरबाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वाक्ते साध्वसिद्धि-
 त्यादौ माभूत् । किञ्च कर्तृस्थक्रियेभ्यो माभूत् । गच्छति यामः ।
 आरोहति हस्ती । अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धयाति च ।
 यत्र कर्मणि क्रियाकृतौ क्रियेनो दृश्यते यथा पक्षेण तक्षुलेषु यथा
 वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरच । न हि पक्षापक्षतक्षु-
 लेष्विव गतागतप्रामेयं वेलक्ष्यमुपलभ्यते । करोतिहृत्पादनाथः ।

उत्पत्तिश्च कर्मस्या । तेन कारिष्यत घट इत्यादि । यन्नार्थत्वे तु
 नेतत्सिध्येत् । ज्ञानेच्छादिवत् यन्नस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेनानु-
 व्यास्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावात् ।
 श्यनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावयं ज्ञानश्च नत्वा-
 त्मनेपदम् ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यं स्पृश-
 तः । अत्रा ग्रामं नयति ॥ दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्य-
 म् ॥ * ॥ न दुहस्तुनमामिति यकि निषिद्धे श्पलक् । गोः पयो
 दुग्धे । उदुम्बरः फलं पच्यते ॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु ॥ * ॥ अनयोः
 सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत् यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः ॥
 सृजेः अद्रोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम् ॥ * ॥ सृज्यते स्रजं भक्तः ।
 अद्रुया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥
 करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परि-
 वारयति कष्टकेर्वृक्षम् । परिवारयन्ते कष्टका वृक्षम् । शिंशंशिंशीति
 यकः प्रतिषेधाच्छप् । बहुलयह्णात्साध्वसिद्धिनतीत्यादौ न भव-
 ति ॥ भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यथात्मनेपदात् प्रतिषेधः ॥ * ॥
 भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणो चिण्वदिट् च नेति
 वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कृते कन्या । अलमकृत । अवकिरते इक्ष्मी ।
 अवाकीर्षु । गिरते । अगीर्षु । आद्वियते । आदृत । किरादिस्तुदा-
 द्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ठ । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि
 करोति क्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव । ३ । १ । ८८ ॥

कर्ता कर्मवत्स्यात् ॥ विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ
 एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपो

ऽनुतापे चेति चिबिनवेधात्सिच् । अतप्र । तपःकर्मकस्येति किम् ।
उत्तपति सुवर्णे सुवर्णकारः ॥

न दुह्मलूनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८९ ॥

यथां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः ॥ दुहेरनेन यक् एव
निषेधः । चिच् तु दुहश्चेत्यनेन पूर्वमेव विभाषितः । गोः पयो
दुग्धे । अदोहि । अदुग्ध । अधुवत । प्रस्रुते । प्रास्त्राविष्ट । नमते
दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भाषितव्यर्थोऽयं नमिः ॥ यक्चिणोः प्रति-
षेधे हेतुमण्यिच्प्रिभूजामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारयते । अचीक-
रत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिप्रियत । चिण्वदिट् तु स्यादेव ।
कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अबोचत । भारद्वाजीयाः
पठन्ति ॥ शिग्रन्थिग्रन्थिभूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छयते गोः । अन्तर्भाषितव्यर्थेतायां उत्पु-
च्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायां उत्पुच्छयते गोः । उदपुपु-
च्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छपचडौ । ग्रन्थिग्रन्थोराधृषीयत्वाविष्-
जभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । ग्रन्थति मेखलां देवदत्तः ।
ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । ग्रन्थते । अग्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु
अग्र्यीते यग्र्यीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्यवाः । वल्गान्तीत्यर्थः । वेः
शब्दकर्मयोऽकर्मकाद्येति तड् । अन्तर्भाषितव्यर्थस्य पुनः प्रेक्षात्यागे
विकुर्वते सैन्यवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत ।
व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत ॥

कुषिरङ्गोः प्राक्षां श्यन् परस्मैपदञ्च । ३ । १ । ९० ॥

न यगित्यनुवर्तते । अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किन्तु
तस्मिन्नेव विषये श्यन् परस्मैपदञ्च ॥ आत्मनेपदापवादः । कुष्यति

कुप्यते पादः । रज्यति रज्यते वस्त्रम् । प्रसक्तिपूर्वको निषेधः ।
यच्च तु यको न प्रसक्तिस्तच्च न निषेधः । नापि श्यम् । नापि तत्स-
न्नियोगशिष्टं परस्मैपदम् । तेन लिङाशीर्लिङोः स्यादीनाञ्च विषये
यगविषये नास्य सूचस्य प्रवृत्तिः । कोषीष्ट । रंजीष्ट ॥

धातोः । ३ । १ । ८१ ॥

आतृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

तन्त्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ८२ ॥

सप्रम्यन्तपदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वा-
चकं पदमुपपदसंबन्धं स्यात् तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः
स्यात् ॥ वक्ष्यति कर्मण्यब् । कुम्भकारः । नगरकारः । उपपदप्रदेशा
उपपदमतिष्ठित्येवमादयः ॥

कृदतिङ् । ३ । १ । ८३ ॥

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृतसंबन्धः स्यात् ॥
कर्तव्यम् । करणीयम् । अतिङ् किम् । चीयात् । कृतप्रदेशाः कृत-
द्वितवमाचारवेत्येवमादयः ॥

वा ऽसरूपो ऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ८४ ॥

परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारे ऽसरूपो ऽपवादः प्रत्यय
उत्सर्गस्य वा बाधकः स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना ॥ खुल्लृचा-
वुत्सर्गो । इगुपधच्चाप्रीकिरः क इत्यपवादस्तद्विषये खुल्लृचावपि
भवतः । विशेषकः । विशेषा । विधिषः । असरूपः किम् । कर्मण्य-
वुत्सर्गः । आतो ऽनुपसर्गे क इत्यपवादः । स बाधक इव भवति ।
गोदः । अस्त्रियां किम् । स्त्रियां क्तिन्नित्युत्सर्गः । अप्रत्ययादित्यप-

वादः । स बाधक एव भवति । विकीर्षा । जिहीर्षा । अधिकार्य-
इत्थं किम् । व्यावक्रुष्टिः । व्यावक्रोशी । कर्मव्यतिहारे च स्त्रिय-
मिति वचो क्लृप्तो ज्ञाया मामूत् ।

कृत्याः । ३ । १ । ८५ ॥

अधिकारोऽयं खुलः प्राक् ॥

तद्व्यक्तव्यानीयरः । ३ । १ । ८६ ॥

धातेरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेणो स्वरार्थे । श्रुतित्थं
श्रुतनीयं त्वया । भावे चोत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वञ्च । चेतव्यश्च-
यनीयो वा धर्मस्त्वया । वसेस्तव्यत्कर्तरि शिष्टम् ॥ * ॥ वसतीति
वास्तव्यः ॥ केलिमा उवसङ्गानम् ॥ * ॥ पचेलिमा माषाः । पक्त-
व्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेतव्याः । कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिक्वा-
स्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यते इत्याह । तद्वाच्यविरुद्धम् ॥

अचो यत् । ३ । १ । ८७ ॥

अचन्तादुतोऽर्थत्स्यात् । जेयम् । जेयम् । अज्यहृत् शक्य-
मकर्तुं यावता हलन्ताण्येतं वक्ष्यति । योगविभागोऽप्येवम् । तद्व्य-
दादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् । तकिशसिचतियतिचनिम्यो यद्वा-
च्यः ॥ * ॥ सक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । अन्यम् । जनेर्य-
द्विधिः स्वरार्थः । एतत्तपि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनि-
वध्योश्चेति निवेद्यात् । हनो वा यद्व्यश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ वध्यः ।
पक्षे वक्तव्यमप्येव यत् । चात्यः ॥

पौरुषधात् । ३ । १ । ८८ ॥

पौरुषान्तादुपधात्स्यात् । शय्यतोऽपवादः । शय्यम् ।
लभ्यम् । नानुबन्धकृतमसाङ्ग्यम् । अतो न शय्यत् । तद्व्यदादयस्तु

स्मरेव । योः किम् । वाक्यम् । अदुपधात्किम् । कोप्यम् । तपरत्वा-
न्नेह । आप्यम् ॥

शकिसहोश्च । ३ । १ । ९९ ॥

शक्यम् । संह्यम् ।

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० ॥

गद्यम् । मद्यम् । चर्घम् । यम्यम् । अनुपसर्गे किम् ।
प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । यमेर्नियमार्थम् । सोपसर्गान्माभूदिति ।
प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव । तेन न तच्च भवेद्विनियम्यमिति
वार्तिकप्रयोगात् । एतेन अनियम्यस्य नायुक्तिः । “त्वया नियम्या
ननु दिव्यचक्षुषा” इत्यादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ॥
चरेराडि चागुरो ॥ * ॥ आचार्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरो
किम् । आचार्यो गुरुः ॥

अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्या-
निरोधेषु । ३ । १ । १०१ ॥

षट्तेनञि उपपदे षटः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्पयोर्धदेव सोऽपि
गर्हायामेवेत्युभयार्थे निपातनम् । अवद्यं पापम् । गर्ह्येति किम् ।
अनुद्यं गुरुनाम् । तद्धि न गर्ह्यं षचनानहं च ॥

आत्मनाम् गुरोर्नाम् नामातिकृपणस्य च ।

अ्येस्कामो न गृहीयाज्येष्ठापत्यकलचयोरिति स्मृतेः ॥

पण्या गोः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हे-
मित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धः । तस्मिन्विषये वृद्धो यत् । शतेन
वर्या कन्या । वृत्याऽन्या ॥

बह्वं करबम् । ३ । १ । १०२ ॥

बहन्त्यनेनेति बह्वं बकटम् । करबं किम् । बाह्यम् । वोढ-
व्यम् ।

अर्यः स्वामिदैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ॥

अ गतो अस्मादात् । द्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो
वा । यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते स्वामिन्यनोदात्तत्वं वक्त-
व्यम् । * । अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्राप्य इत्यर्थः ।

उपसर्ग्य काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ॥

गर्भग्रहणे प्राप्रकाला चेदित्यर्थः । उपसर्ग्य गोः । गर्भाधानार्थे
वृषभेक्षोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसर्ग्य काशी ।
प्राप्येत्यर्थः ।

अजयं सङ्गतम् । ३ । १ । १०५ ॥

ननुपूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत्सङ्गतञ्चेद्विशेष्यम् । न जीर्यती-
त्यजयम् । तेन सङ्गतमार्येण रामाजये कुरु द्रुतमिति भट्टिः । मृगेर-
जये जरसोषदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बन्धेत्यत्र सङ्गतमिति विशेष्यम-
ध्याहार्यम् । सङ्गतं किम् । अजरिता कम्बलः । भावे तु सङ्ग-
तकर्तृकेऽपि स्यदेव । अजयं सङ्गतेन ।

वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ ॥

उत्तरसूत्रादिह भावे इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप् चादात्
अनुपसर्गे सुप्युपपदे ॥ ब्रह्मोद्याम् । ब्रह्मवद्याम् । ब्रह्म वेदस्तस्य
वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु स्यदेव । अनु-
वाद्याम् । अपवाद्याम् । सुपि किम् । वाद्याम् ॥

भुवि भावे १ इ । ५ । १०० ॥

ब्रह्म स्यात् ॥ ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव ।
भय्यम् । अनुपसर्गे इत्येव । प्रभय्यम् ।

हन्तस्त ॥ ३ । ५ । १०८ ॥

अनुपसर्गे सुप्यवधे हन्तेर्भावे क्यप्प्रात् तकारिश्चान्तादेशः ॥
ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् । सुपि क्तिम् । घातो
वर्तते । एवमु भावे न भवत्यनमिधानात् । अनुपसर्गे क्तिम् ।
प्रघातः ॥

एतिस्तुशास्वदुजुषः क्यप् । ३ । १ । १०९ ॥

यभ्यः क्यप् स्यात् ॥ इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृ इति
वृजो यद्वयं न वृहः । वृत्यः । वृहस्तु वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः ।
जुष्यः । पुनः क्यञ्जित्तिः परस्यापि ण्यतो बाधनार्था । अवश्यस्तु-
त्यः । शंसिदुहिगुह्यभ्यो वेति कार्षिका । शस्यम् । शस्यम् । दुह्यम् ।
दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य अः ईडवन्दवृशंसदुह्वां गयत
इति सूत्रद्वयबलाच्छेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् । कथमु-
पेयमिति । ईडौ दैवादिकाद्यत् ॥ आहूपूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ श्रीञ् व्यक्तिसंज्ञादिषु । बाहुलकात्कारणे क्यप् । अनि-
दितामिति नलोपः । आज्यम् ॥

ऋदुपधाश्चाक्लृपिचृतेः । ३ । १ । ११० ॥

वृत् । वृत्यम् । वृथ् । वृत्यम् । क्लृबिचृन्थीस्तु क्लृप्यम् ।
वर्त्यम् । तपरकरणं किम् । कृत् । कीर्त्यम् । अमित्यण्यन्ताश्चुरा-
दय इति शिष्यभावे ण्यत् । शिजन्तात्तु यदेव ॥

ई च खमः । ३ । १ । १११ ॥

आत्त्वम् ॥ आदुः । खेयम् । इ चेति इत्यः सुपठः ॥

भृजो ऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ॥

मृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या वत्सर्धः । क्रियावद्भ्योऽयं न तु संज्ञा ॥ समसश्च बहुलम् ॥ * ॥ संभ्रूत्याः संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं कर्तव्यम् । असंज्ञायां किम् । भार्ये नाम स्त्रियाः । अथ कथं भार्ये वधूरिति । इह हि संज्ञायां समजेति कथं भाष्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यम् । विभर्तेर्भु इति दीर्घान्तात्प्रत्ययेर्वा ग्यत् । कथं भर्तेरेव । तदनुबन्धकग्रहण इति परिभाषया ॥

मृजेर्विभाषा । ३ । १ । ११३ ॥

मृजेः कथं वा स्यात् पक्षे ग्यत् ॥ ऋदुपथत्वात्प्राविभा-
खेयम् । मृज्यः । मार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यकथ्यकुप्यकृष्टप-

प्राव्यध्याः । ३ । १ । ११४ ॥

इति सप्त कथ्यवन्ता निपात्यन्ते ॥ राज्ञा सोमस्यो ऽभिषवद्वारा निष्वादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राज्ञा सूयते कंक्षते यचेति अधिकरणे कथं । निपातनाद्वीर्घः । राजसूयः । राजसूयम् । अर्द्धवार्दिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तेरि कथं । निपातनादुत्त्वम् । यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति । कथं रुद् । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं कथं । मृषोद्यम् । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । उच्छ्वायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कुत्वञ्च संज्ञायाम् । सुवर्णरत्नभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे

भुवि भावे । ३ । १ । १०० ॥

कथं स्यात् ॥ ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूवत् । सुपीत्येव ।
भव्यम् । अनुपसर्गे इत्येव । प्रभव्यम् ।

इनस्त च । ३ । १ । १०१ ॥

अनुपसर्गे सुप्युपघटे इन्तेर्भावे क्यप्स्यात् तद्विशिष्टान्तादेशः ॥
ब्रह्मणो इन्नं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् । सुपि किम् । घातो
वर्तते । एतत् भावे न भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्गे किम् ।
प्रधातः ॥

एतिस्तुशास्वदुजुषः क्यप् । ३ । १ । १०२ ॥

गभ्यः क्यप् स्यात् ॥ इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृ इति
वृजो यद्वयं न वृढः । वृत्यः । वृढस्तु वाया ऋत्विजः । आदृत्यः ।
जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ग्यतो बाधनार्थो । अवश्यस्तु-
त्यः । शंसिदुहिगुहभ्यो वेति कार्षिका । शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् ।
दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य अः ईडवन्दवृशंसदुहं ग्यत
इति सूषद्वयबलाच्छंसैः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् । कथमु-
पेयमिति । ईडौ देशादिकाद्यत् ॥ आङ्पूर्वादज्जोः संज्ञायामुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ अत्र व्यक्तिसंज्ञादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । अनि-
दितामिति नलोपः । आज्यम् ॥

ऋदुपधाञ्चाङ् पिबृतैः । ३ । १ । ११० ॥

वृत् । वृत्यम् । वृथ् । वृत्यम् । ऋबिचृत्यौस्तु कृत्यम् ।
वृथ्यम् । तत्परकरणं किम् । कृत् । कीर्त्यम् । अनित्यग्यन्ताश्चुरा-
दय इति विजभावे ग्यत् । विजन्तात्तु यदैव ॥

ई च खमः । ३ । १ । १११ ॥

आत्वमपि ॥ आदुःखः । खेयम् । इ चेति ह्रस्वः सुपठः ॥

भृजो ऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ॥

मृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या वत्सर्गः । क्रियावृद्धोऽयं न तु संज्ञा ॥ समसश्च बहुलम् ॥ * ॥ संभ्रान्ताः संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् । भार्ये नाम स्त्रियाः । अथ कथं भार्ये वधूरिति । इह हि संज्ञायां समजेति कथं भाव्यम् । संज्ञापय्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यम् । विभर्तेर्भु इति दीर्घान्तात्प्रयादेर्वा ग्यत् । क्यप् भर्तेरेव । तदनुबन्धकग्रहण इति परिभाषया ॥

मृजेर्विभाषा । ३ । १ । ११३ ॥

मृजेः क्यप् वा स्यात् पक्षे ग्यत् ॥ ऋदुपधत्वात्प्राग्विभाषेयम् । मृज्यः । भार्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यक्यकुप्यकृष्टप-

ष्याव्यध्याः । ३ । १ । ११४ ॥

इति सप्त क्यव्रन्ता निपात्यन्ते ॥ राज्ञा सोमव्यो ऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राज्ञा सूयते कंजमते यचेति अधिकरणे क्यप् । निपातनाद्वीर्यः । राजसूयः । राजसूयम् । अर्द्धचार्दिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि क्यप् । निपातनादुत्वम् । यद्वा पू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति । क्यपो रुट् । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । उच्चायसोन्दर्यगुणा मृषोद्याः । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कुत्वञ्च संज्ञायाम् । सुवर्णे रजतमित्रं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे

स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपद्याः । कर्मकर्तरि । बुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः ।
न व्यथते अव्ययः ॥

मिथोद्यौ नदे । ३ । १ । ११५ ॥

मिदेरुष्मेरव क्यप् ठञ्मेर्यत्वञ्च ॥ भिनति कूलं मिथः ।
ठञ्कत्युदकमुद्गः । नदे किम् । मेता । ठञ्किता ॥

पुष्यसिधौ नक्षत्रे ३ । १ । ११६ ॥

अधिकरणे क्यप्रिपात्यते । पुष्यन्ति अस्मिन्नर्थः पुष्यः ।
सिध्यन्त्यस्मिन्निति सिध्यः ॥

विपूयविनीयजित्वा मुञ्जकल्कहलिषु । ३ । १ । ११७ ॥

पूषनीञ्जिभ्यः क्यप् ॥ विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरसाय
सोध्यितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्ट औषधविशेष इत्यर्थः ।
पापमिति वा । जित्वा हलिः । बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमी-
करणार्थे स्थूलकाष्ठम् । अन्यत् विपव्यं चिनेयं ज्ञेयञ्च ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३ । १ । ११८ ॥

छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् ।
लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वैरिवाद्यापक्ष्येषु च । ३ । १ । ११९ ॥

अवगृह्यं प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी परतन्तः । गृह्यकाः शुकाः ।
पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । वाद्यायाम् । ग्रामगृह्या
सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीनिर्देशापुनरुपसंख्योर्न । एषे भवः
पक्ष्यः । दिगादिस्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पञ्चाश्रित
इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः । ३ । १ । १२० ॥

क्यप्स्यात् । करोतेर्यति प्राप्ते वर्धतेर्दुपधत्वात्तित्ये क्यपि प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे कार्ये वर्धम् ॥

युग्यञ्च पत्रे । ३ । १ । १२१ ॥

पत्रं बाह्वन् । युग्यो गोः । अथ क्यप् कृत्वञ्च निपात्यते । योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदम्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ ॥

अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् वृद्धौ सत्यां णसिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कवमावस्या । अमा-
वास्या वा ॥

खन्यसि निष्टक्यदेवहूयप्रक्षीयोन्नीयोऽच्छिष्यमर्यस्त-
र्माध्यस्वखन्यस्वान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीध्यब्रह्म-
वाक्यभाष्यस्ताव्योपचाय्यपुडानि । ३ । १ । १२३ ॥

कृन्ततेर्निसपूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्ययोः ।
निसः कृत्वञ्च । निष्टक्ये चिन्वीत पशुकामः । द्विवचन्ये उपपदे
ह्रयतेर्बुद्धेतेर्वा क्यप् दीर्घश्च । स्पृष्टेन्ते वा उ देवहूये । ३ उत्
आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रक्षीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिवेः क्यप् ।
उच्छिष्यः । मृक् सृञ् धृ एभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रिया-
मेवायम् । ध्वर्यः । खनेयत्तण्यतो । खन्यः । खान्यः । यजेयः ।
मुन्यध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्याये । आहपूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृ-
च्छयं यद्वचं वाच्यतेति । सिध्यतेः क्यप् कृत्वञ्च । प्रतिषीध्यः ।
ब्रह्मणि वदेर्यत् । ब्रह्मवाक्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति
क्यप्यतो । भवतेः स्तोतिश्च ण्यत् । माध्यः । स्ताध्यः । उपपूर्वा-

कुप्यते पादः । रज्यति रज्यते वस्त्रम् । प्रसक्तिपूर्वको निषेधः ।
यच्च तु यको न प्रसक्तिस्तच्च न निषेधः । नापि श्यम् । नापि तात्स-
न्नियोगशिष्टं परस्मैपदम् । तेन लिङाशीर्लङोः स्थादीनाञ्च विषये
यर्गाविषये नास्य सूचस्य प्रवृत्तिः । कोषीष्ट । रंषीष्ट ॥

धातोः । ३ । १ । ९१ ॥

आतृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ९२ ॥

सप्तम्यन्तपदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वा-
चकं पदमुपपदसंबन्धं स्यात् तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः
स्यात् ॥ वक्ष्यति कर्मण्यब् । कुम्भकारः । नगरकारः । उपपदप्रदेशा
उपपदमतिङित्येवमादयः ॥

कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ ॥

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संबन्धः स्यात् ॥
कर्तव्यम् । करणीयम् । अतिङ् किम् । चीयात् । कृत्प्रदेशाः कृत-
द्धितसमाचारचेत्येवमादयः ॥

वा ऽसरूपो ऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ९४ ॥

परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारे ऽसरूपो ऽपवादः प्रत्यय
उत्सर्गस्य वा बाधकः स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना ॥ खुल्लुत्वा-
वुत्सर्गौ । इगुपधच्चाप्रीकिरः क इत्यपवादस्तद्विषये खुल्लुत्वावपि
भवतः । विधेयकः । विधेया । विधिपः । असरूपः किम् । कर्मण्य-
वुत्सर्गः । आतो ऽनुपसर्गे क इत्यपवादः । स बाधक एव भवति ।
गोदः । अस्त्रियां किम् । स्त्रियां क्तिन्नित्युत्सर्गः । अप्रत्ययादित्यप-

वादः । स बाधक एव भवति । चिकीर्षः । जिहीर्षः । अधिकारय
इत्थं किम् । व्यावक्रुष्टिः । व्यावक्रोशी । कर्मव्यतिहारे यच्च स्थित्य-
मिति यथा क्लृप्ता कथा माम्भूत् ॥

कृत्याः । ३ । १ । ८५ ॥

अधिकारोऽयं कुलः प्राक् ॥

तव्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ८६ ॥

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः ॥ तकाररेफो स्वरार्थे । श्रुतितव्यं
श्रुतनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वञ्च । चेतव्यश्च-
यनीयो वा धर्मस्त्वया ॥ वसेस्तव्यत्कर्तरि शिञ्च ॥ * ॥ वसतीति
वास्तव्यः ॥ कोलमर उषसङ्गानम् ॥ * ॥ पचेलिमा माषाः । पक्त-
व्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेतव्याः । कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिका-
स्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यते इत्याह । तद्वाप्यविरुद्धम् ॥

अचो यत् । ३ । १ । ८७ ॥

अचन्ताद्वातोर्यत्स्यात् ॥ जेयम् । जेयम् । अज्यह्वं शक्य-
मकर्तुं यावता हलन्ताण्येतं वक्ष्यति । योगविभागोऽप्येवम् । तव्य-
दादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् ॥ तकिशसिचतियतिजनिम्यो यद्वा-
च्यः ॥ * ॥ सक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । अन्यम् । जनेर्ये-
द्विधिः स्वरार्थः । शक्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनि-
वध्योश्चेति निषेधात् ॥ हनो वा यद्वध्यश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ वध्यः ।
पक्षे वक्तव्यमप्येव गम्यत् । वात्यः ॥

पौरदुपधात् । ३ । १ । ८८ ॥

पञ्चान्तभदुपधादात्स्यात् ॥ गम्यतोऽपवादः । गम्यम् ।
लभ्यम् । नानुबन्धकृतमसाङ्गप्यम् । अतो न गम्यत् । तव्यदादयस्तु

स्यरेव । पोः किम् । शक्यम् । अदुपधात्किम् । कोप्यम् । तपरत्वा-
न्नेह । आप्यम् ॥

शकिसहोश्च । ३ । १ । ९९ ॥

शक्यम् । संह्यम् ।

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० ॥

गद्यम् । मद्यम् । चर्घम् । यम्यम् अनुपसर्गे किम् ।
प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । यमेर्नियमार्थम् । सोपसर्गान्माभूदिति ।
प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव । तेन न तच्च भवेद्विनियम्यमिति
वार्तिकप्रयोगात् । एतेन अनियम्यस्य नायुक्तिः । “त्वया नियम्या
ननु दिव्यचक्षुषा” इत्यादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ॥
चरेराहि चागुरो ॥ * ॥ आचर्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरो
किम् । आचार्यो गुरुः ॥

अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्या-
निरोधेषु । ३ । १ । १०१ ॥

वर्देनञि उपपदे षटः सुपीति यत्क्षयोः प्राप्प्रयोगदेव सोऽपि
गर्ह्यामेवेत्युभयार्थे निपातनम् । अवद्यं पापम् । गर्ह्येति किम् ।
अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गर्ह्यं षडनानर्हं च ॥

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोरिति स्मृतेः ॥

पण्या गोः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पण्यमन्यत् । स्तुत्यर्ह-
मित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धः । तस्मिन्विषये वृद्धो यत् । शतेन
वर्या कन्या । वृत्त्याऽन्या ॥

बह्वं करबम् । ३ । १ । १०२ ॥

बह्वन्त्यनेनेति बह्वं बकटम् । करबं बिम् । बाह्यम् । वोढ-
व्यम् ।

अर्यः स्वामिदैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ॥

अ गती अस्मादात् । गत्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो
वा । गतो नाव इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते स्वामिन्यनोदात्तत्वं वक्त-
व्यम् । * । अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्राप्पव्य इत्यर्थः ।

उपसर्या कात्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ॥

गर्भग्रहणे प्राप्पकाला चेदित्यर्थः । उपसर्या गोः । गर्भाधानार्थे
वृषमेखोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसर्या काशी ।
प्राप्पव्येत्यर्थः ।

अजयं सङ्गतम् । ३ । १ । १०५ ॥

नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत्सङ्गतञ्चेद्विशेष्यम् । न जीर्यती-
त्यजयम् । तेन सङ्गतमार्येण रामाजये कुरु द्रुतमिति मट्टिः । मृगेर-
जये जरसोषदिप्रमदेहबन्धाय पुनर्बन्धेत्यत्र सङ्गतमिति विशेष्यम-
ध्याहार्यम् । सङ्गतं किम् । अजरिता कम्बलः । भावे तु सङ्ग-
तकर्तृकेऽपि ह्यदेव । अजाये सङ्गतेन ।

वदः सुपि क्वाप् च । ३ । १ । १०६ ॥

उत्तरसूत्रादिह भावे इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप् चाद्यात्
अनुपसर्गे सुप्पुपपदे ॥ ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदस्तस्य
वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु ह्यदेव । अनु-
वाद्यम् । अपवाद्यम् । सुपि किम् । वाद्यम् ॥

भुवि भौवे । ३ । ५ । १०० ॥

ब्रह्म स्यात् ॥ ब्रह्मणो ब्रह्मो ब्रह्मभूषम् । सुपीत्येव ।
भव्यम् । अनुपसर्गे इत्येव । प्रभव्यम् ।

इनस्त अ । ३ । ५ । १०१ ॥

अनुपसर्गे सुप्युपवदे इन्तेर्भावे क्यप्प्यात् तद्विज्ञानादेशः ॥
ब्रह्मणो इन्नं ब्रह्महत्या । स्वीत्वं लोकात् । सुपि किम् । घातो
वर्तते । यस्तु भावे न भवत्यनमिधानात् । अनुपसर्गे किम् ।
प्रघातः ॥

एतिस्तुशास्वदुजुषः क्यप् । ३ । ५ । १०२ ॥

यभ्यः क्यप् स्यात् ॥ इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृ इति
वृषो ग्रहणं न वृहः । वृत्यः । वृहस्तु वायं ऋत्विजः । आदृत्यः ।
जुष्यः । पुनः क्यञ्क्तिः परस्यापि ग्यतो बाधनाया । अवश्यस्तु-
त्यः । शंसिदुहिगुह्यो वेति कारिका । शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् ।
दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य अः ईडवन्दवृशंसदुहं ग्यत
इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् । कथमु-
पेयमिति । ईडौ देवादिकाद्यत् ॥ आहूपूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ श्रैज व्यक्तिसंज्ञादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । अनि-
दितामिति नलोपः । आज्यम् ॥

ऋदुपधाश्चाकृपिचृतैः । ३ । ५ । ११० ॥

वृत् । वृत्यम् । वृथ् । वृत्यम् । कृषिचृत्यैस्तु कृत्यम् ।
चर्त्यम् । तपरकरणं किम् । कृत् । कीर्त्यम् । अमित्यप्यन्तारचुरा-
दय इति शिजभावे ग्यत् । शिजन्तात्तु यदेव ॥

ई च खमः । ३ । ५ । १११ ॥

आत्मन् ॥ आदुःखः । खेयम् । इ चेति इच्छः सुपठः ॥

भृजो ऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ॥

भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा ॥ समश्च बहुलम् ॥ * ॥ संभृत्याः संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं तार्किकम् । असंज्ञायां किम् । भार्ये नाम स्त्रियाः । अथ कथं भार्ये बध्नीरिति । इह हि संज्ञायां समजेति कथं भाष्यम् । संज्ञापय्येदासंस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यम् । विभर्तेर्भृ इति दीर्घान्तात्क्रयादेर्वा ग्यत् । कथं भर्तरेव । तदनुबन्धकग्रहण इति परिभाषया ॥

मृजेर्विभाषा । ३ । १ । ११३ ॥

मृजेः कथं वा स्यात् पक्षे ग्यत् ॥ अदुपधत्वात्प्राविभाषेयम् । मृज्यः । मार्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यकृष्यकुप्यकृष्टप-

प्राव्यध्याः । ३ । १ । ११४ ॥

इति सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते ॥ राज्ञा सोमक्यो ऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राजा सूयते कंठ्यते यचेति अधिकरणे कथं । निपातनाद्वीर्घः । राजसूयः । राजसूयम् । अर्द्धचार्दिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि कथं । निपातनादुत्त्वम् । यद्वा व प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति । कथं रुट् । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं कथं । मृषोद्यम् । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । उच्चायसोन्दर्यगुणा मृषोद्याः । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कुत्स्वञ्च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतमित्रं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे

स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपद्याः । कर्मकर्तरि । कुष्ठे तु कर्मणि कृष्टपात्र्याः ।
न व्यथते कथ्यथ्यः ॥

मिथोद्यौ नदे । ३ । १ । ११५ ॥

मिदेरुष्मेरव कथ् ठञ्मेर्यत्वञ्च ॥ भिनति कूलं मिथः ।
ठञ्कत्युदकमुद्गुः । नदे किम् । मेता । ठञ्किता ॥

पुष्यसिधौ नक्षत्रे ३ । १ । ११६ ॥

अधिकरणे कथिप्रात्यते । पुष्यन्ति अस्मिन्नर्थः पुष्यः ।
सिध्यन्त्यस्मिन्निति सिध्यः ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । ३ । १ । ११७ ॥

पूजनीज्जिभ्यः कथ् ॥ विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरखाय
सोध्यितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्टु औषधविशेष इत्यर्थः ।
पापमिति वा । जित्यो हलिः । बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमी-
करणाये स्थूलकाष्ठम् । अन्यत्तु विपव्यं चिनेयं जेयञ्च ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३ । १ । ११८ ॥

छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् ।
लोके तु प्रतियाह्यम् । अपियाह्यम् ॥

पदास्वैरिवाद्यापक्ष्येषु च । ३ । १ । ११९ ॥

अवगृह्यं प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी परतन्तः । गृह्यकाः शुकाः ।
पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । वाद्यायाम् । ग्रामगृह्या
सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीनिर्देशापुत्रपुंसकयोरन । पक्षे भवः
पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पञ्चाश्रित
इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः । ३ । १ । १२० ॥

क्यप्स्यात् ॥ करोतेर्यति प्राप्ते वर्धतेर्दुपधत्वात्तित्ये क्यपि प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे कार्ये वर्धम् ॥

युग्यञ्च पत्रे । ३ । १ । १२१ ॥

पत्रं बाह्वन्म् । युग्यो गोः । अत्र क्यप् कुत्स्वञ्च निपात्यते । योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदम्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ ॥

अमोपपदाद्वेरेचिकरवे ग्यत् वृद्धौ सत्यां णचिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावस्या । अमा-
वास्या वा ॥

ह्रस्वसि निष्टवर्षदेवहूयप्रवीयोन्नीयोऽच्छिष्यमयंस्त-
र्धाध्ययस्त्वान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीध्यब्रह्म-
वाद्यभाष्यस्ताव्योपचाय्यपृष्ठानि । ३ । १ । १२३ ॥

कृन्ततेर्निसपूर्वात् क्यपि प्राप्ते ग्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासः ।
निसः इत्त्वञ्च । निष्टवर्षे चिन्कीत पशुकामः । द्विवशब्दे उपपदे
ह्रयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च । स्पृष्टुन्ते वा उ देहकूये । प्र उत्
आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रवीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् ।
उच्छिष्यः । मृह् स्तृञ् धृ गभ्यो यत् । मयः । स्तर्धा । स्त्रिया-
मेवायम् । ध्वयः । खनेयत्तयतो । खन्यः । खान्यः । यजेयः ।
सुन्धध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्याये । आहपूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृ-
च्छयं यद्वयं वाच्यमेति । सिध्यतेः क्यप् इत्त्वञ्च । प्रतिषीध्यः ।
ब्रह्मणि वदेर्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति
क्यप्यतो । भवतेः स्तोतिश्च ग्यत् । माध्यः । स्ताध्यः । उपपूर्वा-

द्विनेतेत्यर्थेत् । आयादेशश्च पृष्ठे उत्तरपदे । उपचाप्यपृष्ठम् । हिरण्य
इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपचेयपृष्ठमेवान्यत् । मृद सुखने पृष्ठ चेत्य-
स्मादिगुपधलक्षणः कः ॥

अहलोपर्यत् । ३ । १ । १२४ ॥

अथर्वात्तात्तलत्ताच्च धातोर्ग्यत्स्यात् ॥ कर्मम् । हार्यम् ।
पाक्यम् । वाच्यम् । पाणो हृजेर्ग्यद्वाच्यः ॥ * ॥ अदुपधलक्ष-
णस्य क्यप्रोऽपवादः । पाणिभ्यां हृज्यते पाणिसर्ग्यो रज्जुः । समव-
पूर्वाच्च ॥ * ॥ समवसर्ग्यम् ॥ ग्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्याञ्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ लाप्यम् । दभिर्घातुष्वप्रठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वी-
कार्यः । दाभ्यः ॥

ओरावश्चकि । ३ । १ । १२५ ॥

उर्वात्ताद्ग्रातेर्कर्मकस्य क्यभावि षोऽन्ते ॥ लाप्यम् ।
पाक्यम् ॥

आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च । ३ । १ । १२६ ॥

सु । आसाव्यम् । यु मिश्रि । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् ।
आप्यम् । आम्यम् ॥

आनाय्यी ऽनित्ये । ३ । १ । १२७ ॥

आहुपूर्वात्त्रयतेर्ग्यदायादेशश्च निपात्यते ॥ दक्षिणाग्निवि-
शेषे एवेदम् । स हि गार्हपत्यादानीयत ऽनित्यश्च संततमप्रज्वल-
नात् ॥ आनेयो ऽन्यः । घटादिवैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ॥

प्रणाय्यो ऽसम्मत्तौ । ३ । १ । १२८ ॥

सम्मत्तः प्रीतिविकयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरो-

उपि सम्मतिः । प्रसाध्यश्चैवः । प्रीत्यनर्हे कृत्यद्येः । प्रसाध्योऽन्तेक-
सी । किरक्त इत्यर्थः । प्रवेयोऽन्यः ॥

धार्यसाम्राय्यनिकाय्यधाया मानहविर्निवाससा-
मिधेमीयु । ३ । १ । १२८ ॥

मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । द्यत् धात्वादेः कृत्यञ्च ।
आत्मा युगिति युक् । सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीतिं साम्राय्यं
हविर्विशेषः । श्यदायादेशः समौ दीर्घश्च निपात्यते । मिधीयते
ऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे श्यत् । आय-
धात्वादेः कृत्यञ्च निपात्यते । धीयते ऽनया समिद्धिनि धाया
कञ् ।

क्रतौ कुशुपाय्यसङ्ख्याय्यी । ३ । १ । १३० ॥

कुशुकेन पीबतेऽस्मिन्शोभः कुशुपाय्यः क्रतुः । सङ्घीयते-
ऽसौ सङ्ख्याय्यः क्रतुः ॥

अग्नीं धरिषाध्योपचाय्यसमुद्याः । ३ । १ । १३१ ॥

अग्निरिह न उच्यते । किन्तु तद्धारणार्थमिष्टकाचयने
निर्मितं स्यसम् । तपेवेते साधवः । अन्वेषे तु धरिषेभ्यः । उप-
येयम् । संवाह्यम् ॥

चित्पाग्निचित्ये च । ३ । १ । १३२ ॥

धीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥

ययुल्लुचौ । ३ । १ । १३३ ॥

धातोर्लोको स्तः । कारकः । कर्ता । हारकः । हर्ता । यङ्
नास्येष्टुल्लु । अज्ञोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पापधकः । यङ्लुग-
न्तात् पापधकः ॥

नन्विग्रहिपचादिभ्यो ह्युच्चिन्त्यचः । ३ । १ । १३४ ॥

नन्पादेत्युः गृहादोर्ध्वनिः पचादेरच् स्यात् ॥ नन्दयतीति
नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुकुन्दनः । विशेषेण जीव-
यते इति विभीषणः । लवणः । नन्पादिगणे निपातनाच्छत्वम् ।
ग्राही । स्यामी । मन्त्री । विश्वमी । वृद्धभावे निपातनात् । विष-
यी । इस वत्स्यमपि । परिभाषी । परिभवी । पाक्षिको वृद्धभावे
निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । शिवशमरिष्ठस्य करे कर्मणि षटो
ठच् इति सूचयोः करोतेर्घटेरच् अच्प्रयोगात् । अच्प्रत्यये परे यङ्-
लुग्विधानाच्च । केषाञ्चित्पाठस्तु अनुबन्धाच्चकारार्थः । केषाञ्चिद्व्याच-
कवाधनार्थः । पचतीति पचः । नदद् चोरद् देवद् चरद् इत्या-
दयद्वितः । नदी । चोरी । देवी । चरी । दीव्यान्तेरिगुपञ्चमस्यः
कः प्राप्नः । चारम्भः । स्वपचा । जनयोः कर्मस्यच् प्राप्नः । न्यङ्का-
दिषु पाठात् स्वणकोऽपि । यकोऽपि चेति लुक् । न चातुलोप
इति मुक्कहृद्विनिषेधः । चेत्तिवः । नेव्यः । लोलुभः । होपुवः ।
मरीमृचः ॥

इगुपचञ्चाग्नीकिरः कः । ३ । १ । १३५ ॥

इभ्यः कः स्यात् ॥ क्षिपः । लिखः । बुधः । कुशः । चः ।
प्रीचातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासकूपविधिना श्वुल्लूचावधि ।
खेपकः । खेपा ।

आतश्चोपसर्गे । ३ । १ । १३६ ॥

कः स्यात् ॥ श्याञ्छेति कस्यापवादः । सुलः । प्रहः ॥

पाघ्राध्माधेदृशः शः । ३ । १ । १३७ ॥

Objection : "It is the form of the cognition that is cognised."

Reply : Not so ; as what is cognised is something outside the cognition. If the cognised were of the form of the cognition, then the cognition would be in the form 'I am blue' and not as 'this is blue.'

Objection : "As the form of every cognition is distinct and peculiar to itself, some cognitions are apprehended in the form of 'I,' and others in that of 'this'."

Reply : But no particular cognition is formed to be appearing always in the form of 'I,' as we have those pertaining to the form of 'blue' &c. (which always appear as *blue*). Because that which one person will perceive as 'I,' another person will perceive as 'you'.

Objection : "It is only when one cognises himself then the cognition is in the form of 'I.'"

Reply : Then, is there a cognition of 'something else' also ? (this the Pūrvapakṣī denies as all cognitions are only self-cognisable according to him).

Objection : (No ; but) it often happens that one's own form is, by mistake, cognised as 'something else'."

Reply : When this difference is directly perceived, why do not you accept it as real ?

Objection : "Well, the direct perception is a mistaken one, as has been well said : 'after a cognition there appears a factor existing outside the cognition ; and this idea of difference, with regard to cognition which is one and identical, must be regarded as mistaken.'"

How do you prove this ?

"The identity of the cognition is proved by means of Inference."

Reply : An inference could be possible only after the sense-perception has been proved to be true and not false.—and the

sense-perception you would prove to be mistaken, by means of Inference,—this would certainly be a case of queer inter-dependence. We grant, for the sake of argument, that the distinction is mistaken; but how is it that it is cognised only at particular places and at definite times? There certainly is no cause for restricting the assumption or imposition to a particular time and place.

Objection: "The restriction of the assumption would be due to the peculiarities of the *vāsanā* (of the cogniser),"

Reply: This is not possible; as there is no reason for restricting the operation of the *vāsanā* to any particular time or place. If however, there is an external object, then in whichever place that object would exist, at that place we would have its perception; and to that place would pertain the *vāsanā* preceding that cognition. When there is no object however, then to what would be due the restriction of the place? Nor, without a particular cause, is a particular effect possible.

Objection: "As there would be no external object, the diversity could belong to the *vāsanās* alone; and this diversity is due, as in the case of your 'object', to the diversity of the causes of these *vāsanās*; and this process is beginningless."

Reply: If the diversity of *vāsanās* were something other than the form of the cognition, then what would be the difference of one *vāsanā* from another? If however it be something other than the cognition, then why should you be so perverse to the existence of the *object* (something distinct from the cognition) and thereby upset the common notions of all men? By what too this form (of *vāsanās*) imposed outside? By cognition? Does this exterior imposition consist in the apprehension in itself of the form? Or is it something else? If the former, then it would come to this that, that which is its *right* apprehension is also the *wrong* apprehension! As the apprehension of the form as pertaining to the *cognition* would be right; while that pertaining to the *outside* would be wrong. If however, it were something else, then there could be no sequence in the appearance

of the two ; as the cause, in the shape of the cognition, would be momentary (according to the *Pūrvapakṣi-Bauddha*) ; nor could one and the same thing, at one and the same time, be perceived as right and wrong. And yet there is no other way save those of sequence and simultaneity, wherein existing, the cognition could apprehend the form in itself and also impose it outside.

Then again, if the blue object were only in the form of the cognition, then that cognition alone could apprehend it, of which this blue would be the form ; and it could not be perceived by another person. As a matter of fact, however, we often find a single object being perceived by many persons, whenever all these persons have their attention turned towards it. We often find people saying ' I have seen that which you have seen.' From this we conclude that the object is not in the form of the cognition.

Page 130.] There are some extremists who deny even this idealistic form to the objects of perception, all of which they regard as unreal. But for these people there could be no restriction as to particular effects following only from particular causes, or that as to definite purposes being served only by certain definite objects. Because when there is no object, there is nothing that would be the cause of another, or everything would be the cause of everything ; nor could there be any analogy, or want of analogy, in useful poses to be served, because of the absence of any differences. This has been well said by the revered teachers—"Those that are satisfied with imaginary sweets, and those that have tasted real sweets that they have obtained,—would both have in their body the same organic changes (if the sweets had no real existence)."

Objection : "The distinction in such cases would be due to the differences of *vāsanā*."

Reply : If the *vāsanā* were the cause of the particular purposes served in the world, then your theory differs from ours only in name—what you call '*vāsanā*' we call '*artha*,' '*object*.' If the *vāsanā* be said to be of the nature of a cognition, then, in the

absence of an object, any peculiarity in it would be without cause, baseless; as the only factor of 'cognition' would be common in all cases. And if you admit of peculiarities in the form of cognitions, as well as in some other shape, then that would amount to the admission of 'objects.'

Then too, in accordance with this theory, the cognition of *blue* could not appear at certain times only, and not at all times; as the series of moments capable of producing it would continue always and everywhere. If they did not continue, then the cognition would not be possible at any future time.

Objection : "The cognition not standing in need of anything besides itself, and the fruition of the cause appearing only at particular times, it would follow that the effect of these also should appear only at particular times."

Reply : The "fruition" of the cause is nothing else save its tending towards the production of the effect; and this too would depend only upon self-apprehension; and as such it could not appear only at certain times. As a matter of fact, a direct perception is always such as appears only at certain times. And this perception applies to the external object, which is cognised as pertaining to definite points of place and time; and hence it is this perception which sets aside all arguments brought forward to prove the non-existence of that object. And thus your premises become open to the fallacy of being '*kālātyayā-padishṭa*.'

Thus has Number been explained.

Text (86).—Dimension is that which forms the basis of all measurement. It is of four kinds : (1) Minute, (2) Large, (3) Long and (4) Short. (vii-i-8, 17) The Large again is of two kinds : eternal and non-eternal. To the eternal kind belongs the highest extensiveness of the Ākāṣa, Space, Time

and Self; while the non-eternal exists in the Triad and the rest. (vii-i-22, 24, 25, 16) The Minute again is of two kinds—eternal and non-eternal. The eternal is that in the Atom and in the Mind; and this is what is known as 'Pārimāṇdalya' (the atomic measure). The non-eternal is the Diad. (vii-i-11, 13, 17) Though such things as the Lotus, the myrobolan fruit, the Bel and the like, are spoken of as minute and large, yet the idea of minuteness can be applied to these only indirectly (or figuratively), being based upon the existence in them of greater or less dimension as compared with something else. Longness and Shortness cohere with such Largeness and Minuteness as are caused. In the case of such things as a piece of fuel, a sugar-cane and the bamboo, even though they are found to be distinctly long, yet they are figuratively spoken of as 'short,' in view of their greater or less length as compared with that of something else. (vii-i-9, 10, 17)

Of the non-eternal Dimensions, all the four (the Long, the Short, the Large and the Small) are caused by (1) Number, (2) Dimension and (3) Aggregation.

(1) The plurality of number appears in the atoms and the diads, according to the will of God; and when these atoms and diads bring about the effects in the shape of the triad and the like, the said plurality creates in these a certain length and largeness, simultaneously with colour and the other qualities. (2) In a case where the created object is caused by two large components, as also when it is caused by many large components, the largeness of the object is due to largeness of the

component parts, and not to their plurality; as even in a case where the number of the components in two objects is the same, we find a difference in their magnitudes (if there happens to be a difference in the volumes of the components of those objects). (3) As for Aggregation, we have it in the case where two balls of cotton are rolled into a single ball,—where what the Conglomeration produces in this single double ball, is, not plurality and largeness, but largeness only, by means either of conjunctions of the loose particles composing the balls of cotton, or of the mutual conjunction of the particles of one ball with those of the other. We infer this from the fact that even in a case where the number, the largeness (or magnitude) and the dimension of the components of two objects are the same, there is yet a difference in the magnitudes of the objects themselves (i. e. in two objects where the conglomeration of particles is loose and closely compact.)

It is the duality of two atoms which produces the minuteness in the diad. In the triad, its length is produced, just like its largeness, by means of the plurality, the largeness and homogeneous conglomeration, of its material cause (the component molecules). In the Diad, shortness is produced, just like its minuteness, through the duability of number.

Question: "What is the difference between largeness and length as belonging to triads, as also between minuteness and shortness belonging to diads?"

Answer: There is a vast difference between the said largeness and length; as is apparent from the fact that we find people, saying with regard to a large substance—"bring a long thing (and not

this large one'), and similarly, with regard to the long thing—'bring the large thing (and not this long one)'—where a clear distinction is made between the two. As for the difference between minuteness and shortness, it is clearly perceptible to those (yogis) who are capable of directly perceiving them (in the atom and the Diad, which are not perceptible to the ordinary man).

All these four kinds of Dimension are caused ; and as such, come to be destroyed on the destruction of their substratum.

Commentary.

Page 133.] The author now proceeds to describe Dimension *Parimāṇam* &c., 'Measurement' consists in the recognition of the minuteness, largeness, length or shortness of a thing, and in an expression of these qualities by words; the basis of this 'measurement' is what is called 'Dimension.' By this declaration the author means to assert and prove, by showing its effect, the existence of this quality, for one who would deny its existence. As we have already shown above how an idea or cognition proves the existence of what is cognised, which is its substratum.

Objection : " But how can the words (' aṇu ' &c.) prove the existence of the quality ; for certainly the word is not of the nature of an object ; if it were so, then the uttering of the words ' food,' ' fire ' and ' sword,' would lead to the *filling, burning and cutting*, respectively, of the mouth. Nor can the word be said to be born of an object ; as it is a well known fact that words are produced by the air within the body striking against the throat and other parts of the organ of speech. And certainly, that which is not of the nature of the object, nor is born of it, could never be a *Prātipadika*, the basic noun denoting a certain object ; if it could be so, it would lead to a deal of disorder."

Reply : The above reasoning is not right ; if the word were produced entirely by the inner air striking against the walls of

the throat, then its utterance could not even prove the existence of the *desire to speak*, on the part of the speaker ; as it would not originate from any such desire ; and this would justify such an assertion as that words do not indicate a desire to speak on the part of the speaker—which would be like the incoherent mumblings of a drunkard.

Objection : “ The *desire to speak* may be regarded as the remote cause of the word, operating through the striking of the inner air ; and as such the word would point to the existence of such a desire.”

Reply : In the same manner would the word also indicate the cognition of the object expressed by the word ; as a desire to speak is always preceded by a perception of the object desired to be spoken of.

Objection : “ In the case of a cheat we find that he has a desire to speak of objects which he has never perceived.”

Reply : We find that even though a man may not have the desire to speak of a certain object, yet, through a mistake, he gives utterance to words expressing that same object. This has been well described by the teachers thus : ‘ In the case of deluded or mistaken persons we find a word really expressive of one object being used with reference to a totally different object (and the concomitance of desire with utterance is as invariable as that of the utterance and the perception of the object expressed).’

Objection : “ It is not possible for words expressive of one object being uttered through a desire to speak of a totally different object. As if there were any such irregularity in the concomitance of a thing with what has been universally recognised as its necessary and invariable cause, then there would be an utter irregularity and disorder in the whole world process. Hence even in the case of the mistaken person, even though the desire to speak of a certain thing (of which he unconsciously speaks) may not be quite perceptible, yet it must be admitted that it does appear quickly, in an indistinct form,

पिबतीति पिबः । जिघ्रः । घमः । घयः । घया कण्ठम् ।
घेट्टित्वास्तनन्धर्याति खशीव डीप्पाप्रः । खशोऽन्यत्र नेष्यत इति
हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । घ्नः संज्ञायाम् न । व्याघ्रादिभिरिति
निर्देशात् ॥

**अनुपसर्गास्त्रिम्पविन्दधारिपारिवेद्यदेजिचेति-
सातिसाहिभ्यश्च । ३ । १ । १३८ ॥**

शः स्यात् ॥ लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेद-
यः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः सौख्ये हेतुमण्यन्तः ।
सातयः । वासरूपन्यायेन क्लिषपि । सात् परमात्मा । सात्वन्तो
मक्ताः । बह्वर्षणे घुरादिः । हेतुमण्यन्तो वा । साहयः । अनु-
पसर्गात्किम् । प्रलिपः । नो लिम्पेर्वाच्यः ॥ * ॥ निलिम्पा देवाः ॥
गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ * ॥ गोविन्दः । अरविन्दम् ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३९ ॥

शः स्यात् ॥ ददः । दथः । पक्षे वक्ष्यमाणो शः । अनु-
पसर्गादित्येव । प्रदः । प्रथः ॥

उवलितिकसन्तेभ्यो शः । ३ । १ । १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । उवलादिभ्यः कसन्तेभ्यो शः स्याद्वा ॥
पक्षे अच् । उवालः । उवलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव ।
उळवलः ॥ तनेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ इहानुपसर्गादिति विभाषेति
च न सम्बध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ॥

**अमात्मवास्तुसंखतीखवसावहूलिहशिलष-
इवसश्च । ३ । १ । १४१ ॥**

श्येङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं षः स्यात् ॥ श्येङो ऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धे
पृथग्यङ्गमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् ।
दायः । धायः । व्याधः । सु गतो । आहपूर्वः सम्पूर्वश्च । आसा-
वः । संसावः । आत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः ।
श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे । ३ । १ । १४२ ॥

द्वः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाङ्गचर्यात्सानुबन्धकादु-
नोतेरेव द्वः । दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । नयतीति नायः । उप-
सर्गे तु प्रदवः । प्रखयः ॥

विभाषा ग्रहः । ३ । १ । १४३ ॥

यो वा । पञ्चे अच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन चलचरे
ग्रहः । ज्योतिषि ग्रहः । भवतेश्चेति काशिका । भवो देवः संसा-
रश्च । भाषाः पदार्थाः । माष्यमते तु प्राप्प्यर्थोऽग्रादिष्यन्तादच् ॥

गेहे कः । ३ । १ । १४४ ॥

गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् ॥ गृह्णाति धान्यादिकमिति
गृहम् । तात्स्थ्याद्गृहा दाराः ॥

शिल्पिनि ध्वन् । ३ । १ । १४५ ॥

क्रियाकौशलं शिल्पम् । तद्वृत्ति कर्तरि ध्वन्स्यात् । नृतिख-
निरञ्जिभ्य एव । नर्तकः । खनकः । नर्तकी । खनकी । असि
अके अने च रञ्जेर्नलोपो वाच्य इत्यनिदितामिति सूचस्थवार्तिकेन
नलोपः । रजकः । रजकी । अनदितामिति सूचे वक्ष्यमाखभाष्य-
मते तु नृतिखनिभ्यामेव ध्वन् । रञ्जेस्तु कुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति
कुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु रजकी ॥

गः स्यकन् । ३ । १ । १४६ ॥

गायतेः स्यकन्स्यात् शिल्पिनि कर्तरि ॥ गायकः ॥

ग्युद् च । ३ । १ । १४७ ॥

गायनः । टित्वादायनी ॥

हृश्च ग्रीहिकालयोः । ३ । १ । १४८ ॥

हल्को हाडश्च ग्युद् स्यात् ग्रीहो काले च कर्तरि ॥ अहा-
त्युदकमिति हायनो ग्रीहिः । अहाति भावानिति हायनो वर्षम् ।
जिहीति प्राप्नोतीति वा ॥

मुसुक्चः समभिहारे वुन् । ३ । १ । १४९ ॥

समभिहारयह्येन साधुकारित्वं लक्ष्यते । भूयः सङ्चारात् ।
यो हि यां क्रियां पुनः पुनरनुतिष्ठति स तत्र प्रायेण कौशलं लभते
तेन सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र वुन् । बहुशोऽपि दुष्टं कुर्वति
तु न । प्रवकः । सरकः ॥

आशिषि च । ३ । १ । १५० ॥

आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन्स्यात् कर्तरि ॥ जीवतात् जीवकः ।
नन्दतात् नन्दकः । आशीः प्रयोक्तृधर्मः । आशासितुः पिपादेरिय-
मुक्तिः ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तो तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कर्मण्यपदे । ३ । २ । १ ॥

कर्मण्यपदे धातोस्त् प्रत्ययः स्यात् ॥ उपपदसमासः ।
कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न ॥
शीलिकामिभत्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्सञ्च ॥ * ॥ अणोऽप-
वादाथे वार्तिकम् । मांसशीलः । मांसशीला । मांसकामः । मांस-
कामा । मांसमत्तः । मांसमत्ता । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा ।
मांसशब्दः सप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कल्याणशब्दो लघावन्ते द्वयो-
श्चेति मध्योदात्तः । तच्च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते पूर्वपदप्रकृति-
स्वरो विधीयते ॥ ईक्षिमिम्याञ्च ॥ * ॥ सुखप्रतीक्षा । बहुशामा ।
कथं तर्हि गङ्गाधरमूथरादयः । कर्मणः शेषत्वविषयया भविष्यन्ति ॥

ह्यावामश्च । ३ । २ । २ ॥

अण् स्यात् ॥ आपवादः । स्वर्गह्यायः । तन्तुवायः । धान्य-
मायः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ॥

आदन्ताद्गतोरनुपसर्गात्कर्मण्यपदे कः स्यान्नाञ् ॥ आतो-
लोपः । गोदः । पार्श्विणम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः ॥ कविधो
सर्वत्र प्रसारिभ्यो ङः ॥ * ॥ ब्रह्म जिनाति ब्रह्मण्यः । सर्वत्र-
हयात् आतश्चोपसर्गे । आहुः । प्रहुः ॥

सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ॥

सुखीति योगो विभज्यते ॥ सुखे उपपदे आदन्तात्कः स्यात् ॥
द्विभ्यां विभज्यते द्विपः । समस्यः । ततः स्यः ॥ सुखे तिष्ठते कः
स्यात् ॥ आरम्भसामर्थ्यमात्रावे । आख्यानमुत्थानमाख्यतः । इति
उर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तथाकर्मकेषु सुपीत्यस्य
सम्बन्धः ॥

तुन्दशोकयोः परिमुखापनुदोः । ३ । २ । ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मशेषपदयोराभ्यां कः स्यात् ॥ आलस्य-
सुखादिरसयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजो
ऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । आलसादन्यत्र तुन्दपरिमर्श-
यव । यस्य संसारसारत्वोपदेशेन शोकमेषापनुदति न तु सुखमु-
त्पादयति स शोकापनोदः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः ॥ आकृतिगणोऽयम् ।
महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ॥

प्री दाज्ञः । ३ । २ । ६ ॥

दाहपाज्जानातेष्व प्रोपष्टृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् ॥ अ-
कोऽपवादः । सर्वप्रदः । पश्चिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मि-
न्सति न कः । गोसम्प्रादायः ॥

सुमि ख्यः । ३ । २ । ७ ॥

शोषणः ॥

गापीष्टक् । ३ । २ । ८ ॥

अनुपष्टृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात् कर्मण्युपपदे ॥ सामगः ।
सामगी । उक्तेर्न तु सामसङ्गायः ॥ पिबतेः सुराशीघ्रोदिति वक्त-

व्यम् ॥ * ॥ सुराणी । शीधुरी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरा
पति रक्षतीति सुराणाम् । बहुलं तर्हीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ या
ब्राह्मणी सुराणी भवति मेनां देवाः पतिलोकं गच्छन्ति । या ब्राह्मणी
सुराणां भवति मेनां देवाः पतिलोकं गच्छन्ति ॥

हरतेरनुद्यमने ऽच् । ३ । २ । ९ ॥

अंशहरः ॥ अनुद्यमने किम् । भारहारः ॥ शक्तिलाङ्गलाङ्ग-
शतोभरयष्टिघटघटीधनुष्य ग्रहेरुषसंस्थानम् ॥ * ॥ शक्तियहः । ला-
ङ्गलयाह इत्यादि ॥ सूत्रे च धार्यये ॥ * ॥ सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं
केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राप्येव । सूत्रग्रहः ॥

वयसि च । ३ । २ । १० ॥

उद्यमनाथे सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ॥

आङ्गि ताच्छील्ये । ३ । २ । ११ ॥

पुण्याय्याहरति तच्छीलः पुण्याहरः । ताच्छील्ये किम् ।
भाराहारः ॥

अर्हः । ३ । २ । १२ ॥

अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदे ॥ अयोऽपवादः । पूजार्हो
ब्राह्मणी ॥

स्तम्बकर्षयो रमिजपोः । ३ । २ । १३ ॥

इजिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो
इप्ती । तत्पुरुषे कृतीति इलदन्तादिति वा डेरलुक् । कर्षेजपः सूच-
कः । इजिसूचकयोः किम् । स्तम्बेरन्ता । कर्षेजपिता मयकः ॥

अग्नि धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ॥

शम्भवः । शंखदः । पुनर्थातुयह्वं बाधकक्रियेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृषो हेत्वादिषु टो माभूत् । शङ्करा नाम परित्राजिका तच्छीला ॥

अधिकरणे शेतिः । ३ । २ । १५ ॥

खे शेते खशयः ॥ पार्श्वदिग्वपसंस्थानम् ॥ * ॥ पार्श्वभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेख शेते उदरशयः ॥ दिग्धसङ्ख्यास्य ॥ * ॥ दिग्धेन सह शेते दिग्धसङ्खशयः । मयूरव्यंङ्कादि-त्वात्समासः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ * ॥ उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धशयः । अवन्तो मूर्द्धा यस्य सः अवमूर्द्धा । अधोमुखः शेते इत्यर्थः ॥ गिरो उच्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः । कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यङ् सा सुकेषीति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वात् शः ॥

चरैष्टः । ३ । २ । १६ ॥

अधिकरणे उपपदे ॥ कुरुचरः । कुरुचरी ॥

मिक्षासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः ॥ मिक्षां चरतीति मिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पचादिषु चरडिति पाठात् ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तैः । ३ । २ । १८ ॥

पुरःसरः ॥ अग्रतःसरः । अग्रमयेवाये वा सरतीत्यये-सरः । सूत्रे ऽग्रेत्येदन्तत्त्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि यूथं तदग्र-रगर्वितकृष्णसारमिति । बाहुलकादिति हरदत्तः ॥

पूर्वे कर्तरि । ३ । २ । १९ ॥

कर्तृशक्तिं पूर्वशब्दे उपपदे सनेष्टः स्यात् ॥ पूर्वेः सरतीति
पूर्वसरः । कर्तरि किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥

कृजो हेतुताब्धोऽस्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २० ॥

एषु द्योत्येषु कर्मण्युपपदे करोतेष्टः स्यात् ॥ अतः कृकमीति
सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः । एतेषु किम् ।
कुम्भकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्ताद्विबहुना-
न्दीकिलिपिलिविलिभक्तिकर्तृभिन्नस्त्रसं-
ख्याजङ्गवाह्वहर्मन्तद्वनुरव्यु । ३ । २ । २१ ॥

एषु कृषष्टः स्यादहेत्वादावपि ॥ दिवाकरः । विभाकरः ।
निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । कारकरः । वधुकारः ।
बहुशब्दस्य वेपुल्यार्थे संख्यापेक्षया पृथग्यहयम् । लिपिलिविशब्दो ।
पर्यायो । संख्या । एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वादहस्करः । नित्यं
समासेऽनुतरपदस्येति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ॥ कियत-
द्वेषु कृजोऽज्विधानमिति वार्तिकम् ॥ * ॥ सूत्रे च किमादियहयं न
कार्यमिति हरदत्तादयः । किङ्करा । मत्कारा । हेत्वादौ टं बाधित्वा
प्रत्यादच् । पुंयोगे स्त्रीषु किङ्करी ॥

कर्मणि भृतौ । ३ । २ । २२ ॥

कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् ॥ कर्मकरो भृतकः । कर्म-
करोऽन्यः ॥

न शब्दश्लोककलहमाधावैरचादुसुत्रमन्त्र-
प्रदेषु । ३ । २ । २३ ॥

यु कृषष्ठो न । हेत्वादिषु प्राप्नः प्रतिबिध्यते । शब्दकार व-
त्प्राप्तिः ॥

स्तंबशकृतेरिन् । ३ । २ । २४ ॥

ग्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तंबकरिर्ग्रीहिः । शकृ-
त्कारिवत्सः । ग्रीहिवत्सयोः किम् । स्तंबकारः । शकृत्कारः ॥

हरतिर्दृतिनाथयोः पशो । ३ । २ । २५ ॥

दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः दृञ् इन् स्यात्पशो कर्तरि ॥
दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः ।
पशो किम् । दृतिहारः । नाथहारः ॥

फलेग्रहिरात्मंभरिश्च । ३ । २ । २६ ॥

फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । उपपदस्य वदन्तत्वं ग्रहेरि-
ग्रात्ययश्च निपात्यते । आत्मानं क्षिभतीति आत्मम्भरिः । आत्मनो
मुमागमः । भृञ् इन् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकु-
क्षिष्विति पेटुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोरा इति मुरारिः ॥

कन्दसि वनसनरक्षिमयाम् । ३ । २ । २७ ॥

यभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् ॥ वनसनिं त्वा वनेव-
निम् । उत नो गोषां चिद्यम् । ये मयां पथिरक्षयः । चतुराक्षो
पथिरक्षी । इक्षिमेथीनामभि ॥

अजेः स्वश् । ३ । २ । २८ ॥

अयन्तादेभ्यः कर्मण्युपपदे कश्च स्यात् ॥ अर्हद्विषदिति मुम् ।
क्षिप्वाक्कवर्षद । अनमेक्षयतीति अनमेक्षयः ॥ वातशुनीतिवशद्वेज्य-
वधेदुदवहातिभ्यः वश् उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ वातमज्जा मृगाः ।

खित्यनव्ययस्येति ह्रस्वस्ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शृङ्गे-
जहा माषाः । शृङ्गोऽपानशब्दः । तं जहतीति विग्रहः । जहातिर-
न्तर्भावितव्यर्थः ॥

नासिकास्तनयोध्माधेटोः । ३ । २ । २९ ॥

अथ वार्तिकम् ॥ स्तने धेट इति वक्तव्यम् । नासिकायां
ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तनन्धयः । धेटद्वित्वात्स्तन-
न्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ॥

नाडीमुष्ट्योश्च । ३ । २ । ३० ॥

एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् । यथासंख्यं
नेष्यते । नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ॥
घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ घटिन्धमः । घटिन्धय इत्यादि ॥
खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ॥

उदि कूले हजिवहोः । ३ । २ । ३१ ॥

उत्पूर्वाभ्यां हजिवह्निभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् ॥
कूलमुद्रजतीति कूलमुद्रजः । कूलमुद्रहः ॥

वहाधे लिहः । ३ । २ । ३२ ॥

वहः स्कन्धः तं लेठीति वहंलिहो गोः । अदादित्वाच्छपो
लुक् । खशो कित्वात्त गुहः । अहंलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः । ३ । २ । ३३ ॥

प्रस्थम्यचा स्थाली ॥ खारिम्यचः कटाहः ॥

मितनखे च । ३ । २ । ३४ ॥

अपरिमाणार्थं आरम्भः । मितम्यचा ब्राह्मणी । नखम्यचा
ग्रवागूः । पविरच तापवाची ॥

विध्वंसोस्तुदः । ३ । २ । ३५ ॥

विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अहन्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दुश्चितयोः । ३ । २ । ३६ ॥

असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् । सूर्ये
न पश्यन्तीत्यसूर्यपश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥

उद्यम्पश्येरम्मदपाखिन्धमाश्च । ३ । २ । ३७ ॥

यते निपात्यन्ते ॥ उद्यमिति क्रियाविशेषणम् । तस्मिन्नुपपदे
दृशेः खश् ॥ उद्यं पश्यतीत्युद्यम्पश्यः । इरा उदकं तेन माद्यति
दीप्यते ऽखिन्धनत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनात्
श्यन्न । पाख्यो ध्मायन्ते ऽस्मिन्निति पाखिन्धमोऽध्या । अन्यकारा-
द्याकृत इत्यर्थः । तच्च हि सर्पोद्यपनोदनाय पाख्यः शब्दयन्ते ॥

प्रियवशे वदः खच् । ३ । २ । ३८ ॥

प्रियवदः । वशंवदः । खशि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणमु-
त्तरार्धम् । द्विवन्तप इत्यत्र ह्रस्वखिलोपो यथा स्यातां शप् च
मामूत् । न त्वेवमुत्तरचेव क्रियतामिति चेत्सत्यम् । इह करणाद-
न्यत्रापि क्वचित् । तदाह वार्तिककारः ॥ गमेः सुपि वाच्यः ॥ * ॥
असंज्ञार्थमिदम् । संज्ञायां तु गमश्चेति सूत्रेणैव सिद्धम् । मित-
ङ्गमो हस्ती । मितङ्गमा हस्तिनी ॥ विहायसो विह च इति वाच्यं खश्च
सिद्धा वाच्यः ॥ * ॥ विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः भुजङ्गः ।
हे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः । अन्तान्त्य-
न्तेति सूत्रे ऽन्यत्रापीति वार्तिकेन उः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः । ३ । २ । ३९ ॥

खच् स्मृत् ॥ द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः ।
परन्तपः । घटघटीयद्वयान्निकृषिषिष्टपरिभाषा अनित्यम् । तेनेह न ।
द्विषती तापयतीति द्विषतीतापः ॥

वाचि यमो व्रते । १ । २ । ४० ॥

वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्यात् व्रते गम्ये ॥ वाचंय-
मपुरन्दरो चेत्यनेन वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मोन-
व्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥

पूः सर्वयोर्दारिसहोः । १ । २ । ४१ ॥

पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वसहः । सहियहसमसंज्ञ-
येम् । भगे च दारोरिति काशिका । बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः ।
भगं दारयतीति भगन्दरः ॥

सर्वकूलाश्रकरीषेषु कषः । १ । २ । ४२ ॥

सर्वकूषः खलः । कूलकूषा नदी । अभकूषो वायुः । करीष-
कूषा वात्या ॥

मेघर्तिभयेषु कूजः । १ । २ । ४३ ॥

मेघङ्कुरः । अतिङ्कुरः । भयङ्कुरः । भयशब्देन तदन्तर्निधिः ।
अभयङ्कुरः ॥

शेमप्रियमद्रे ऽब् च । १ । २ । ४४ ॥

एषु कृञो ऽब् स्यात् चात् खच् ॥ शेमङ्कुरः । शेमकारः ।
प्रियङ्कुरः । प्रियकारः । मदङ्कुरः । मदकारः । वेति चाच्ये ऽण्यद्वयं
हेत्वादिषु टो माभूदिति । कथं तर्हि अल्पारम्भाः शेमकरा इति ।
कर्मणः शेषत्वविचक्षार्या पञ्चादृच् ॥

आशिते भुवः करसमावयोः । ३ । २ । ४५ ॥

आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् ॥ आशितो मकत्यन्नेनेति
आशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवन् आशितम्भवः ॥

संज्ञार्या भूतवृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २ । ४६ ॥

विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम ।
इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमार्चं न त्ववयवार्थानुगमः । पतिवरा
कन्या । शुष्कयो हस्ती । युगन्धरः पर्वतः । शुभंसहः । शुभ-
न्तपः । अरिन्दमः । दमिः शमनायाम् । दमु उपशमे इत्यत्र हि
उपशमे इति यमन्तस्य तेन सकर्मकः । न तु शमिवदकर्मकः ।
मतान्तरे तु अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र दमिः । संज्ञार्या किम् । कुट्टालं
विभर्तीति कुट्टालम्भारः ॥

गमश्च । ३ । २ । ४७ ॥

सुतङ्गम् ॥

अन्तात्यन्ताद्यदूरपारसर्वानन्तेषु ङः । ३ । २ । ४८ ॥

संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गर्मेढः स्यात् ॥ द्वित्वसाम-
र्थ्यादभस्यापि टेलोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ सर्वेषपन्न-
योःपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वेषगः । पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः ।
पन्नमिति पद्यतेः क्तात् क्रियाविशेषणम् ॥ उरसे लोपश्च ॥ * ॥
वरस्य गच्छतीत्युभयः ॥ सुदुरोरधिकरणे * ॥ सुखेन गच्छत्यत्र
सुगः । दुर्गे ॥ निसे देशे ॥ * ॥ निर्गे देशः । अपर आह ।
अन्येषापि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ समगः । गुरुतल्पगः ॥

आशिवि ह्रमः । ३ । २ । ४९ ॥

शुं वध्याच्छुहः । आशिषि किम् । शशुघातः ॥ दारावा-
हनोऽहन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दारुशब्दे उपपदे आहपूर्वा-
दुन्तेर्य टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दारवाघाटः ॥ चारो
वा ॥ * ॥ चारावुपपदे आहपूर्वादुन्तेर्य वक्तव्य अन्त्यस्य च टो
वक्तव्य इत्यर्थः । चारवाघाटः । चारवाघातः ॥ कर्मणि समि च ॥
कर्मण्युपपदे सम्पूर्वादुन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्संहन्तीति वर्णस-
ङ्घाटः । वर्णसङ्घातः ॥

अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ॥

अपपूर्वादुन्तेर्बः स्यात् ॥ अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशण्डः
पुषः । तमोपहः सूर्यः ॥

कुमारशीर्षयोर्धिनिः । ३ । २ । ५१ ॥

कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् । ३ । २ । ५२ ॥

हन्तेष्टक् स्यात् लक्ष्यवति कर्तरि ॥ जायाघ्नो ना । पतिघ्नी
स्त्री ॥

अमनुष्यकर्तृके च । ३ । २ । ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके धात्वर्थे वर्तमानादुन्तेः कर्मण्युपपदे टक्
स्यात् ॥ जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाण्डिरेखा । पितृघ्नं घृतम् ।
अमनुष्येति किम् । आशुघातः शूद्रः । अथ कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः
शशुघ्नः कृतघ्न इत्यादि । मूलविभूजादित्वात्सिद्धम् । चौरघातो
नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादणि ।

शक्ती हस्तिकपाटयोः । ३ । २ । ५४ ॥

इन्तेष्टृक् स्यात् शक्तो द्योत्यायाम् ॥ मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् ।
इत्तिप्रो ना । कपाटघश्चोरः । कवाटेति पाठान्तरम् ॥

पाणिघताडधौ शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ॥

इन्तेष्टृक् टिलोपो घन्वञ्च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः
शिल्पिनि कर्तरि ॥ शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ।
राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥ राजानं इन्ति राजघः ॥

आढ्यसुभगस्यूतपलितनगनान्धप्रियेषु च्छ्यर्थेष्वच्धौ
कृजः करयो ख्यन् । ३ । २ । ५६ ॥

एषु च्छ्यर्थेष्वच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृजः ख्यन् स्यात् ॥
अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्कुरणम् । च्छ्यर्थेषु किं । आढ्यं
कुर्वन्त्यनेन । अघ्नौ किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । इह प्रतिषेधसाम-
र्थ्यात् ल्युङपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अघ्ना-
वित्युत्तरार्थमिति तदुक्तेः ॥

कर्तरि भुवः खिष्णुच्छुकजौ । ३ । २ । ५७ ॥

आढ्यादिषु च्छ्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेरेतो स्तः ॥ अनाढ्य
आढ्यो भवति आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः ॥

स्पृशो ऽनुदके क्षिन् । ३ । २ । ५८ ॥

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्षिन्स्यात् ॥ कनाक्षितौ । घृतस्यूक् ।
कर्मक्षीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्यूक् । अनुदके किम् ।
उदकस्यर्थः ॥

अट्तिगदधृक्खगिदगुष्णिगश्चयुजिद्रुञ्चाच्च । ३ । २ । ५९ ॥

इभ्यः क्तिन् स्यात् । अलाघणिकमपि क्तिञ्चित्कार्ये निपात-
नाल्लभ्यते । सतस्युपपदे यजेः क्तिन् । क्तिन्नन्तत्वात्कुत्पम् । अस्मि-
क् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् ।
त् क्तिन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन ङः गः
कः । धृष्णीतीति दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृभ्यामि-
त्यादि । सृजेः कर्मणि क्तिन् । अमागमश्च निपात्यते । स्रक् । स्रग् ।
स्रजौ । स्रजः । स्रज्याम् । स्रजु । दिशेः कर्मणि क्तिन्निपात्यते ।
दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिश्याम् । दिशु । उपपूर्वात्स्मि-
ह प्रीतावित्यस्माक्किन् । निपातनादलोपक्ष्ये । क्तिन्नन्तत्वात्कुत्पेन
हस्य घः । जश्त्वचत्वं । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहो । उष्णिहः ।
उष्णिभ्याम् । उष्णिजु । अञ्जेः सुप्युपपदे क्तिन् । अनदितामिति
नलोपः । उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नकारस्य
क्तिन्प्रत्ययस्येति कुत्पेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णे । प्राञ्चौ ।
प्राञ्चुः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । प्राचः ।
प्राचा । प्राच्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चुः । प्रत्यञ्चम् ।
प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषये अन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते ।
अकृतव्यूहा इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमञ्चतीति
विगृहे अदस् अञ्च इति स्थिते विष्वदेक्योरित्यट्टादेशे यणि अद-
सोऽसेरिति मुत्वे च । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चुः । अमु-
मुयञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुईचः । अमुमुईचा । अमुमुयभ्यामि-
त्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण् । अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति परि-
भाषामाश्रित्य परस्येव मुत्वं घदतां मते । अदमुयङ् । अः सेः सका-
रस्य स्थाने यस्य स असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषये एव
मुत्वं नान्यथेति पक्षे अदट्टाङ् । अदट्टाञ्चौ । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चुः ।

तद्वृत्ते विधानात् ॥ ३ । ४ । ६ ॥

“आचार्यकुलाग्नेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मा-
तिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधी-
यानः” इति श्रुत्या सकलवेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानादपि
जिज्ञास्कर्माङ्गत्वं वेदार्थब्रह्मविद्याया इत्यर्थः । यद्यपि
“वेदमधीत्ये”त्यध्ययनमात्रं श्रुतं, नार्थबोधः, तथापि
फलवदर्थबोधपर्यन्तमध्ययनमिति बोध्यम् । आचार्यस्य
कुलं गृहम् । उपनयनं कृत्वा तदनन्तरं गुरोः शुश्रूषणरूपं
कर्म विद्यायातिशेषेण शिष्टेन कालेन यथाविधानं पवित्र-
पाणित्वप्राङ्मुखत्वादिविधानमनतिक्रम्य वेदमधीत्यान-
न्तरमभिसमावृत्य व्रतविसर्गं कृत्वा कुटुम्बे गार्हस्थ्ये
स्थितः शुचौ देशे स्वाध्यायाध्ययनं कुर्वन्कर्मान्तराणि च
विहितानि यथाशास्त्रं कुर्वाणो ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत
इत्यर्थः ॥

नियमाच्च ॥ ३ । ४ । ७ ॥

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । ए-
त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे” इत्यादिवाक्या-
द्यावज्जीवं कर्माचारनियमाच्च विद्यायाः कर्मशेषत्वमेवेत्य-
र्थः । इह देहे शतं समाः शतं संवत्सरान् जीवितुमिच्छे-
दिति यत्, तत्कर्माणि कुर्वन्नेवेति नियमविधिः । एवं
त्वयि नरे वर्तमाने सति, अशुभकर्म न लिप्यते तेन त्वं न
लिप्यस इत्यर्थः । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति
यतः कर्मलेपो न स्यादित्यर्थः ॥

तस्माद्ब्रह्मविद्या कर्माङ्गमेवेति प्राप्ते, समावस्ये ।

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्वर्श- नात् ॥ ३ । ४ । ८ ॥

तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः । यदुक्तं तत्त्वज्ञानं कर्माङ्गं फलशून्यत्वे सति कर्माङ्गाश्रयत्वादिति, तन्न, हेतोः विशेष्यासिद्धेः । कुतो विशेष्यासिद्धिः । अधिकोपदेशात्, कर्मकर्तुः संसारिणः कर्माङ्गादधिकस्याकर्तुरसंसारिणश्चिन्मात्रस्य वेदान्तेषूपदेशात् । तथा च तत्त्वज्ञानं चिन्मात्राश्रयमेवेति भवति विशेष्यासिद्धिः । एवं च तत्त्वज्ञानफलश्रुतेरपि नार्थवादत्वम् । तस्मात् “पुरुषार्थोऽतः शब्दात्” इति यन्मतं वादरायणस्य तदेवमेव तथैवेत्यर्थः । अधिकोपदेशासिद्धिमाशङ्क्याह “त”दिति । तस्याधिकस्यात्मनो “यः सर्वज्ञः सर्ववि”दित्यादिश्रुतिसहस्रेषु दर्शनादित्यर्थः ॥

यदुक्तं “माचारदर्शना”दिति तत्राह ।

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ३ । ४ । ९ ॥

विद्यायाः कर्मशेषत्वाभावेऽप्याचारदर्शनं तुल्यमेव । तथाहि “एतद्वस्म वै तत्पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवाचक्रिरे” इत्यादिका श्रुतिर्विदुषः कर्माचाराभावं दर्शयति । तुशब्देनाकर्माङ्गत्वलिङ्गदर्शनस्य प्राबल्यं सूचितम् । न हि ब्रह्मविद्यावतां जनकादीनां कर्माचारदर्शनं विद्यायाः कर्मशेषत्वे लिङ्गम्, तेषामहमभिमानाभावेन बोदनाप्रवृत्त्यसम्भवात्तत्कृतकर्मणश्चोदनालक्षणत्वाभावेनाकर्मतया तदाचारदर्शनस्य विद्यायाः कर्मशेषत्वबोधने दुर्बलत्वादित्यर्थः ॥

यदुक्तं “तच्छ्रुते”रिति तत्राह ।

असार्वत्रिकी ॥ ३ । ४ । १० ॥

“यदेव विधया करोती”ति श्रुतिरसार्वत्रिकी सर्व-
विद्याविषया न भवति, प्रकृतोद्गीथविद्यामात्रपरत्वात् ।
तथा च न श्रुतिबलाद्ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वमित्यर्थः ॥

यदप्युक्तं “समन्वारम्भणा”दिति तत्राह ।

विभागः शतवत् ॥ ३ । ४ । ११ ॥

“तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते” इत्यत्र विभागो
बोध्यः, विद्याऽन्यं पुरुषमन्वारभते कर्मान्यमिति । शत-
वत्, यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते
पञ्चाशदेकस्मै पञ्चाशदपरस्मै तद्वदित्यर्थः । वस्तुतोऽस्य
समन्वारम्भवाक्यस्य मुमुक्षुविषयत्वाभावाद्विद्याशब्देन
विहितोद्गीथादिविद्या प्रतिषिद्धा च नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपा
गृह्यते । तादृशविद्यायाः फलारम्भे कर्मसाहित्येऽपि न
क्षतिरिति मन्तव्यम् ॥

यत्पुनरुक्तं “तद्वतो विधाना”दिति तत्राह ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ ३ । ४ । १२ ॥

“आचार्यकुलाद्वेदमधोत्ये”ति वाक्ये वेदाध्ययन-
मात्रवतः कर्म विधीयते नात्मज्ञानवत् इत्यर्थः । मात्रपदे-
नौपनिषदात्मज्ञानमेव व्यावर्त्यते, न कर्मकाण्डार्थावबोधः,
कर्मज्ञानं विनाऽनुष्ठानासम्भवादिति ॥

यद्योक्तं “नियमाच्च”ति तत्राह ।

नाविशेषात् ॥ ३ । ४ । १३ ॥

“कुर्वन्नेवेह कर्माणी”ति नियमवाक्यं न ज्ञानवि-
षयं, विद्वानिति विशेषाभावादित्यर्थः ॥

अस्य नियमवाक्यस्य ज्ञानिविषयत्वेऽप्यविरोधः,
ज्ञानिस्तुत्त्वर्थत्वादित्याह ।

स्तुतये ऽनुमतिर्वा ॥ ३ । ४ । १४ ॥

इयं विदुषः कर्मानुमतिः कर्मानुज्ञा ब्रह्मविद्यस्तुतये
ज्ञातव्या । स्तुतिश्चैवम् । यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि त्वयि
विदुषि न कर्म लेपाय भवति विद्यासामर्थ्यादिति ।
अस्मिन्पक्षे “नान्यथेतोऽस्ती”त्यस्यायमर्थः । एवं कर्म
कुर्वत्यपि त्वयीतो ब्रह्मभावाद्विद्यालभ्यादन्यथा संसारा-
पत्तिर्नास्ति यतो न कर्म लिप्यत इति ॥

अपि च ब्रह्मविद्यायाः प्रत्यक्षं फलं दर्शयन्ती श्रुतिः
कालान्तरभाविफलकर्मोद्भूतत्वं वारयतीत्याह ।

कामकारेण चैके ॥ ३ । ४ । १५ ॥

एके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः परोक्षफलक-
र्मसाधनं प्रजादिकं कामकारेण स्वेच्छया त्यक्तवन्त इति
श्रूयते “एतन्न स वै तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं
प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक” इति । वि-
द्यायाः कर्मोद्भूत्वाभावे विदुषः स्वेच्छया कर्मसाधनप्रजा-
दित्यागो लिङ्गमनेन सूत्रेण सूच्यत इति वा बोध्यम् ।
विद्यायाः कर्मोद्भूत्वे हि कर्मसाधनत्यागो न स्यादिति ।
श्रुत्यर्थस्तु । येषां नोऽस्माकमयमपरोक्ष आत्माऽयं लोकः
प्रत्यक्षफलं, ते वयं किं प्रजया करिष्यामः, इति निश्चि-
त्याग्निहोत्रादिकर्म न कृतवन्तः ॥

उपमर्दं च ॥ ३ । ४ । १६ ॥

किञ्च कर्मानुष्ठानहेतोः क्रियाकारकफलविभागस्य
समस्तस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यादुपमर्दमभावमाम-

नन्ति “यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन कं परये”-
दित्यादिना । तथा च ब्रह्मविद्यायाः कर्मविरोधित्वाच्च
कर्माङ्गत्वमिति भावः ॥

विद्यायाः कर्मानङ्गत्वे हेत्वन्तरमाह ।

ऊर्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि ॥ ३ । ४ । १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्तु यतिषु ब्रह्मविद्याऽवगता । न हि तस्याः
कर्माङ्गत्वं सम्भवति, यतीनामग्निहोत्रादिकर्माभावात् ।
तथा चायं प्रयोगः, विद्याकर्मणी नाङ्गाङ्गित्वे, मियो व्य-
भिचारित्वात्, अतुगमनमैष्टिकव्रतवत्, इति । ननुप त्या-
भ्रमसङ्गावे किं मानमित्यत आह “शब्दे ही”ति । वेदे
ऊर्ध्वरेतसामाश्रमाः भूयन्ते “अयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्य-
यनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्यचार्यकु-
लचासी तृतीयोऽप्यन्तमात्मानमाचार्यकुलोऽवसादयन्सर्व
एते पुण्यलोका अबन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती”ति “ब्र-
ह्मचर्यादेव प्रव्रजे”दित्यादौ । अत्यर्थस्तु । स्कन्धशब्द
आश्रमपरः । यज्ञादिधर्मप्रधानो गार्हस्थ्यश्रम एकः । तपः-
प्रधानो वानप्रस्थाश्रमो द्वितीयः । तृतीयः स्पष्टः । एते-
षामाश्रमाणां नित्यफलत्वमाह “ब्रह्मे”ति । ब्रह्मणि प्रत्यग्रूपे
सम्यक्निष्ठा ब्रह्म स ब्रह्मसंस्थः परिब्राह्मिण्यर्थः । तस्मा-
द्ब्रह्मविद्या न कर्माङ्गं, किन्तु स्वतन्त्रा शुक्तिफलेति सिद्धम् ॥

“अयो धर्मस्कन्धा”इत्यादिश्रुतिराश्रमसङ्गावे
प्रमाणमित्युक्तम् । तदाक्षिपति ।

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति

हि ॥ ३ । ४ । १८ ॥

तत्त्वज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनं पारिव्राज्यमत्र निरूप्यत

इति स्फुटे साधनाध्यायपादसङ्गती । अत्र संक्षयः, किं पारिव्राज्यमनुष्ठेयं न वेति । पूर्वपक्षे पारिव्राज्यस्याभावा-
द्विद्यायाः कर्माव्यभिचारेण कर्माङ्गत्वमिति फलम्, सि-
द्धान्ते तत्सत्त्वाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति बोध्यम् । तत्र
पारिव्राज्यं प्रमाणाभावाभानुष्ठेयमित्याह “परामर्श”मि-
ति । “अय” इति श्रुतौ चतुर्णामश्रमाणां परामर्शमनुवा-
दमात्रं जैमिनिराचार्यो मन्यते, न विधिम् । यत इयं
श्रुतिरुचोदना जिज्ञादिशून्या । अस्याः श्रुतेर्ब्रह्मसंस्थता-
स्तुतिपरत्वं चेति चकारार्थः । तथा चान्यपराद्वाक्यादनु-
वादमात्रेण नाश्रमसिद्धिरिति भावः । तपःशब्देन वा-
नप्रस्थयस्याश्रमयोरनुवाद इति द्रष्टव्यम् । निन्द्यमानत्वा-
च्च पारिव्राज्यं नानुष्ठेयमित्याह “अपवदति ही”ति ।
“वीरहा वा एष देवानां यो ऽग्निमुद्भासयते” इत्यादि-
श्रुतिरग्न्युद्भासनप्रधानं पारिव्राज्यमपवदतीत्यर्थः । यस्या-
श्रमातिरिक्ताश्रमान्तरमग्निहोत्रादिविधानसामर्थ्यात्प्रा-
माणिकमेव “अय” इत्यादिश्रुतावनूयते । यस्याश्रमस्तु न
श्रुतिसिद्धः, किन्तु स्मृतिसिद्ध एवानूयते । स्मृतिश्च
“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया”दित्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरो-
धादप्रमाणमिति पूर्वपक्ष्यभिमानः । यद्यपि “ब्रह्मचर्यादेव
प्रव्रजे”दिति प्रत्यक्षश्रुतिरस्ति तथाऽपीयं श्रुतिर्नास्तीति
कृत्वा चिन्तेयमिति मन्तव्यम् ॥

समावृत्ते ।

अनुष्ठेयं वादरायणस्सान्यश्रुतेः ॥ ३ । ४ । १९ ॥

पारिव्राज्यमनुष्ठेयं भगवान्वादरायणो मन्यते ।
कुतः । “अय” इत्यादि श्रुतौ प्रामाणिकमार्हस्थेन साम्य-
श्रवणादित्यर्थः । अयं भावः । तपःशब्देन वानप्रस्थाश्र-

मस्यैवानुवादः, संन्यासिनां तपःशून्यत्वात् । ब्रह्मसंस्थ इ-
त्यनेनैव यस्याश्रमानुवादः, आश्रमचतुष्टयानुवादेन ब्रह्म-
संस्थतास्तुतिपरत्वमेव वाक्यस्य । तथा चान्यपरादपि वा-
क्यात्प्रतीयमाना आश्रमाः सिद्ध्यन्ति, देवताधिकरणन्या-
यात् । न च “वीरहे”त्यादिभ्रुतिविरोधः । तस्याः भ्रुते-
रज्ञानादग्न्युदासनोद्युक्ताहिताग्निविषयत्वादिति ॥

एवमस्य वाक्यस्यानुवादत्वमङ्गीकृत्यानुवादस्य प्रमा-
णान्तरसापेक्षत्वादाश्रमाणां प्रामाणिकत्वमुक्तम् । इदा-
नीमस्मिन्नेव वाक्ये आश्रमाणां विधिकल्पनम्, अन्यथा-
ऽस्यानुवादकत्वं आश्रमविधायिवाक्यान्तरकल्पनायां गौ-
रवप्रसङ्गात्, सिद्धे वाक्ये विधिमात्रकल्पनायाश्च लघुत्वा-
दित्याह ।

विधिर्वा धारणवत् ॥ ३ । ४ । २० ॥

अस्मिन्वाक्ये आश्रमाणां विधिरेव, आनुवादः । न
चानेकाश्रमविधाने वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यम्, अपूर्व-
त्वेनाश्रमाणां विधेरावश्यकत्वेन वाक्यभेदस्येष्टत्वात् ।
एकवाक्यताप्रतीतावपि तत्प्रागेनापूर्वार्थविधौ दृष्टान्त-
माह “धारणे”ति । सृताग्निहोत्रप्रकरणे तृतीये पितृयज्ञे
सुचि प्रक्षिप्तं हविराहवनीयं प्रति यदा नीयते तत्र श्रूयते
“अधस्तात्समिधं धारयन्ननुववेदुपरि हि देवेभ्यो धारय-
ती”ति । तत्र सुगुण्डादधस्तात्समिद्धारणविष्येकवाक्य-
स्य “उपरि ही”त्यादेरनुवादतया प्रतीतावपि सुचित्यह-
विरुपरिसमिद्धारणस्यापूर्वत्वादेकवाक्यताभङ्गेन विधि-
र्यथा कल्पितः, तथेहापीत्यर्थः । वस्तुतस्तु ब्रह्मसंस्थत्व-
मेव पारिभाष्यलक्षणमस्मिन्वाक्ये विधीयते, आश्रमच-
यानुवादेनानित्यकलत्वेनाश्रमचयनिन्दया ब्रह्मसंस्थत्व-

स्यैव नित्यफलत्वेन स्तुयमानत्वात्, यस्तुयते तद्विषेय-
मिति न्यायात् । न च ब्रह्मसंस्थत्वस्य यौगिकार्थस्य गृह-
स्थादेरपि सम्भवात्कथं ब्रह्मसंस्थत्वं पारिव्राज्य एवेति
वाच्यम् । गृहस्थादीनां स्वस्वकर्मासक्ततया ब्रह्मसंस्थत्वा-
द्योभात्, चरिष्यमाणः परिव्राजेव ब्रह्मसंस्थ इति । तथा
च नास्मिन्पक्षे वाक्यभेद इति । तस्मात्पारिव्राज्यस्य प्रा-
माणिकत्वात्तेषां च कर्माभावात्सिद्धं ब्रह्मविद्यायाः स्वा-
तन्त्र्यम् ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्व- त्वात् ॥ ३ । ४ । २१ ॥

उद्गीथादिविद्यासु श्रूयते “स एष उद्गीथो रसानां
रसतमः परमः” इत्यादि । तत्र संशयः, किमिदं कर्माङ्गो-
द्गीथस्तुतिमात्रमुद्गीथोपासनायां गुणविधायकमिति । पूर्व-
पक्षे “उद्गीथमुपासीते”त्यादेः सर्वस्यापि स्तुतिमात्रत्वा-
त्कर्माङ्गाश्रितोपासनानुष्ठानासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते क-
र्माङ्गाश्रितोपासकानां विषेयत्वादनुष्ठानसिद्धिरिति । एवं
चाङ्गपरतन्त्राणामपि विद्यानामनुष्ठानसमर्थनेन पुरुषार्थ-
हेतुत्वोक्तौ, अङ्गानाश्रितब्रह्मविद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वं किमु
वक्तव्यमिति सिद्धेः पादसङ्गतिः । तत्रानुष्ठेयाश्रमसाम्य-
श्रुतेः पारिव्राज्यस्यानुष्ठेयत्ववत्, “इयमेव सुहृदादित्य”
इत्यादिकर्माङ्गस्तुत्या रसतमत्वादिवाक्यस्य साम्यात्स्तु-
तिमात्रत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति “स्तुतिमात्र”मि-
ति । रसतमत्वादिवाक्यं सर्वमपि कर्माङ्गविधिस्तुतिमा-
त्रम्, कर्माङ्गोद्गीथाद्युपादानात्, इति चेन्न । कुतः । अपूर्व-
त्वात् । कर्माङ्गोद्गीथाद्युपासनानां रसतमत्वादिगुणानां

चापूर्वत्वान्मानान्तराप्राप्तत्वाद्यागादिवद्विधेयत्वमेवेत्यर्थः । प्रकृत एव विधिसम्भवे प्रकरणान्तरगतोद्गीथादिविधिस्तुतिवक्षणाकल्पनमन्याद्यतरमिति भावः ॥

भावशब्दाच्च ॥ ३ । ४ । २२ ॥

“उद्गीथमुपासीत” “सामोपासीत” इत्यादिविधिशब्दाच्च विधेयत्वमेवेत्यर्थः ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥३४॥२३॥

वेदान्तेषु तत्रतत्र “अथ इ याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मेत्रेयी च कात्यायनी चे”त्याद्या आख्यायिकाः श्रूयन्ते । तत्र संशयः, किमेताः पारिप्लवार्था उत सन्निहितविद्यास्तुत्यर्था इति । पूर्वपक्षे कथानामासां पारिप्लवप्रयोगशेषत्वात्सदेकवाक्यतापन्नशब्दबोध्यविद्यायाः प्राधान्याभावेन पुरुषार्थहेतुत्वासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तु तत्सिद्धिः, इति मन्तव्यम् । एवं फलपर्यवसानादेवास्त्यपादसङ्गतिर्बोद्ध्या । तत्र रसतमत्वादेरुद्गीथादिस्तुत्यर्थत्वापेक्षयोपास्यविषयसमर्पकत्वस्य ज्यायस्त्ववत्, कथानामपि विद्यास्तुत्यर्थत्वापेक्षया पारिप्लवशेषत्वं ज्याय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति “पारिप्लवे”ति । अश्वमेवे पुत्रादिपरिहृताय राज्ञे यज्ञानाविधकथाकथनं तत्पारिप्लवशब्देनोच्यते । तदर्थं एवौपनिषदकथा अपीत्यर्थः । समाधत्ते “ने”ति । कुतः । विशेषितत्वात् । “पारिप्लवमाचक्षीते”-त्युपक्रम्य “मनुर्वैवस्वतो राजा” इत्यादिवाक्यशेषे कासांविदेव कथानां पारिप्लवशेषत्वेन विशेषितत्वादित्यर्थः । तस्मादौपनिषदकथानां न पारिप्लवशेषत्वम् ॥

ननु तर्हि किमर्था इमाः कथा इत्याशङ्क्य, सन्निधिवलाद्विद्यार्था इत्याह ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ ३ । ४ । २४ ॥

तथा चोक्तयुक्त्या पारिप्लवार्थत्वाभावे सति सन्नि-
विबलाद्विद्याशेषत्वं कथानां युक्तम् । एकवाक्यतोपब-
न्धात्, सन्निहिततत्सन्नियैकवाक्यतादर्शनादित्यर्थः । कथा-
नां विद्यास्तुतिलक्षकत्वेन विद्याज्ञानसौकर्यार्थत्वेन च
विद्यैकवाक्यत्वं बोध्यम् । तस्मात्सन्निहितविद्याशेषत्वमेव
कथानामिति सिद्धम् ॥

एवं पुरुषार्थाधिकरणे ब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्यं प्रति-
पाद्य तत्प्रसक्त्या प्राप्तं विचारं परिसमाप्य पुरुषार्थाधिक-
रणस्य फलमाह ।

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ३ । ४ । २५ ॥

किं ब्रह्मविद्या स्वफले मोक्षे शेषत्वेन यज्ञादिकर्मा-
ण्यपेक्षते न वेति सन्देहे, कथानां विद्याशेषत्वेनापेक्षावत्क-
र्मणामपि फले विद्याशेषत्वेनापेक्षा न्याय्या, यज्ञादिश्रुत्या
विविदिषायां विनियुक्तयज्ञादीनां विषयसौन्दर्यलभ्यायां
तस्यामनन्वयादिच्छाविषयज्ञानसाध्ये मोक्षेऽन्वयस्य स-
म्भवादपेक्षते, इति प्राप्ते, ब्रूमः । आद्याधिकरणे ब्रह्मविद्या-
याः कर्मशेषत्वनिरासेन यत्पुरुषार्थहेतुत्वमुक्तं तत् “दतः”-
शब्देन परामृश्यते । अत एव ब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्येण
पुरुषार्थहेतुत्वादेव । अग्नीन्धनशब्देन स्वस्वाश्रमविहि-
तानि कर्माणि लक्ष्यन्ते । विद्याफले मोक्षे कर्मापेक्षा नास्ति,
शुक्तिज्ञानस्येव रजतभ्रमनिवृत्तावित्यर्थः । अयं भावः ।
यज्ञादिश्रुत्या विविदिषायामेव कर्मणां विनियोगश्रवणात्
मोक्षे कर्मापेक्षा । न च विषयसौन्दर्यलभ्यायां तस्यामन-
न्वयः कर्मण इति वाच्यम्, ब्रह्मज्ञानेच्छोत्पत्तिप्रतिबन्ध-

ककलमषनिवृत्तिजननद्वारेच्छायामन्वयसम्भवादिति । अ-
स्याद्याधिकरणफलपरत्वाच्च पृथक्पादसङ्गत्याद्यपेक्षा ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वघत् ॥ ३ । ४ । २६ ॥

ब्रह्मविद्या किं स्वोत्पत्तौ कर्माण्यपेक्षते न वेति
सन्देहे, पूर्वपक्षे ज्ञानार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानाभावः फलम्, सि-
द्धान्ते तदनुष्ठानावश्यम्भावः । अत्र यज्ञादीनां शमादीनां
च ज्ञानसाधनानां निरूपणादस्ति पादसङ्गतिः । तत्र यथा
ब्रह्मविद्यायाः प्रमात्वाच्छ्रुतिज्ञानस्येव स्वफले कर्मानपेक्षा
तथा स्वोत्पत्तावपि न कर्मापेक्षा प्रमात्वादेवेति दृष्टान्तेन
प्राप्ते ब्रमः । विद्यायाः स्वोत्पत्तौ सर्वेषामाश्रमकर्मणाम-
पेक्षाऽस्ति । कुतः । यज्ञादिश्रुतेः, “तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन”त्ये-
वंरूपायाः कर्मणां सर्वेषां ज्ञानसाधनत्वबोधिकायाः
श्रुतेः । यद्यप्यत्र विविदिषन्तीति वर्तमानोपदेशः प्रति-
भाति न विधिः, तथापि यज्ञादीनां ज्ञानसंयोगस्यापूर्व-
त्वाद्विधिः कल्प्यः । ब्रह्मानुभवकामो यज्ञादि कुर्यात् । न
चानुभवस्य प्रमाणाधीनत्वाच्च यज्ञाद्यपेक्षेति वाच्यम् ।
मलिनान्तःकरणस्य सत्यपि प्रमाणेऽनुभवानुत्पत्तौ, अनु-
भवेत्पत्तिप्रतिबन्धकान्तःकरणमाखिन्यनिवृत्त्यादिपरम्प-
रया ज्ञानस्य यज्ञादिजन्यत्वेन तदपेक्षाया आवश्यक-
त्वादिति । ननु परम्परया ज्ञानोत्पत्तौ कर्मापेक्षावत्, मो-
क्षेऽप्यपेक्षाऽस्तु । तत्राह “अश्वघ”दिति । यथाऽश्वो योग्य-
ताबलाद्ब्रध्मचर्यायां विनियुज्यते न लाङ्गलाकर्षणे, तद्वत्क-
र्मणां मोक्षे येत्यस्याभावात्तापेक्षेत्यर्थः ॥

ज्ञानोत्पत्तौ बहिरङ्गमुक्त्वा, अन्तरङ्गमाह ।

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्ग-
तया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ ३ । ४ । २७ ॥

यदि करिष्यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे विध्यभावाद्ब्र-
ह्मविद्याऽर्थिनाऽननुष्ठेयत्वं मन्यते, तथाऽपि शमदमाद्युपे-
तस्तु ब्रह्मविद्याऽर्थी स्यादेव । कुतः । तद्विधेः । “तस्मादेवं
विच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वाऽऽत्म-
न्येवात्मानं परयती”ति तदङ्गतया विद्याहेतुत्वेन तेषां श-
मादीनां विधानात्, विहितानां चैतेषामवश्यानुष्ठेयत्वादि-
त्यर्थः । यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे विधिर्नास्तीति परब्रा-
न्तिमभ्युपेत्यैवमुक्तं भगवता सूत्रकृता “तथाऽपि त्वि”-
ति । वस्तुतो विधिरस्तीत्युक्तमेवेति बोध्यम् । यस्मादेव-
मात्मानं विदित्वा पापेन कर्मणा न लिप्यते, तस्मादेवं-
विच्छमाद्युपेतो विचारयेदिति श्रुत्यर्थः । अत एवैवंवि-
दिति विद्यासन्निधानाच्छमादीनामन्तरङ्गत्वं, विविदिषा-
सन्निधानाद्यज्ञादीनां बहिरङ्गत्वं बोध्यम् ॥

सर्वाज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तद्वर्था-
नात् ॥ ३ । ४ । २८ ॥

बृहदारण्यके श्रूयते प्राणसंवादे “न ह वा अस्यानन्नं
जगधं भवती”ति । अस्य प्राणोपासकस्य यजन्तुमात्रस्य
जगधं भक्ष्यं तत्सर्वमनन्नं न भवति ह वा, अदनीयमेव
भवतीत्यर्थः । तत्र संशयः, किमियं प्राणोपासकस्य सर्वा-
ज्ञानुमतिः शमादिब्रह्मविद्याऽङ्गं विधीयते, उत स्तुत्यर्थं कथ्य-
ते, इति । पूर्वपक्षे प्राणविदो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धिः
फलम्, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति । अत्र ब्रह्मविद्यासाधनस्य
प्राणविद्यायाः स्वतन्त्रपुरुषार्थहेतोः स्तुत्यर्थं सर्वाज्ञानुज्ञा-

नमिति निरूपणात्पादसङ्गतिः । अत्र विद्यासन्निधाना-
च्छमादिविद्याङ्गमेव सर्वज्ञानुमतिरिति प्राप्ते ब्रूमः । न
सर्वज्ञानुज्ञानं विद्याङ्गं विधीयते, विध्यभावात्, आदि-
मर्यादस्यास्य प्राणोपासकेनासुमशक्यत्वाच्च । न ह्यशक्ये
विधिः सम्भवति । तस्मात्प्राणविद्यायां प्राणस्यास्रमिदं
सर्वमिति यच्चिन्तनं विहितं तत्प्रशंसाऽर्थोऽपमर्थवादः ।
इदमभिप्रेत्याह सूत्रकारः “सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणात्यय”
इति । सावधारणमिदं सूत्रम् । प्राणात्यय एव हि परस्वा-
मापदि सर्वमन्नं सुरावर्जं बिद्वांसमविद्वांसं प्रति वाऽवनी-
यत्वेनानुमतं, न स्वस्थं प्रति । “तद्दर्शनात्”, अभक्ष्यभक्ष-
णस्यापत्काल एव श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः । तथाहि “मदधीह-
तेषु कुरुषु” इत्येतस्मिन्प्राणने वाक्रायणः किलर्षिः कुरुदेशे
दुर्मिक्षे जाते क्षुत्पीडितो देशान्तरमागतः कदाचिद्वस्ति-
पालकदेशं सन्निविष्टस्तेन हस्तिपालकेनार्धभक्षितान्कुल्मा-
षान्कुत्सितान्माषान्भक्षितवान् । तेनोदपानं गृहाणेत्युक्ते
सति, उच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति प्रतिषिध्य, किमेते माषा
उच्छिष्टा नेति हस्तिपालकेनोक्ते, नेत्यत्र हेतुमाह वाक्रा-
यणः । कुल्माषभक्षणं यद्यहं न कुर्यां तर्हि मे जीवनमेव न
स्यात्, उदपानं तु तडाकादिषु स्वतो भविष्यतीति । एव-
मिभ्योच्छिष्टान्माषान्स्वादित्वा शिष्टं जायाऽर्थं ददौ । तथा
च भर्तृस्वभावज्ञया निहितानुत्तरदिने ऽपि भक्षितवा-
निति श्रुतम् । एवं स्वपरोच्छिष्टपयुषितास्रभक्षणं दर्शय-
स्याः श्रुतेरयं भावः । परस्यामापदि प्राणनिर्वाहार्धभ-
क्ष्यमपि भक्षणीयम्, स्वस्यावस्थायां विदुषामपि तन्न कर्त-
व्यमिति । मदधीशब्देन पाषाणवृषयो रक्तवर्णाः क्षुद्रपक्षि-
विशेषा वा ग्राह्याः । तस्मात्सर्वज्ञानुज्ञानमर्थवादमात्रम् ॥

अबाधाश्च ॥ ३ । ४ । २६ ॥

भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रस्याबाधाच्चार्यवादमात्रमित्यर्थः । अन्यथा सामान्यशास्त्रं विशेषपरतया नियम्यमानं बाधितं स्यादिति भावः ॥

अपिच स्मर्यते ॥ ३ । ४ । ३० ॥

अपिच परस्यामापदि विदुषोऽविदुषश्च सर्वाज्ञभक्षणं स्मर्यते “जीवितात्ययमापन्नो भोऽन्नमस्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाग्भसा ॥” इति । तथा “मद्यं नित्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्” इति । तस्मात्स्वस्थेन विदुषाऽपि नाभक्ष्यं भक्षितव्यम् ॥

स्मृतिमूलभूतां श्रुतिमप्याह ।

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३ । ४ । ३१ ॥

अस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रतिषेधकः “तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्” इत्येवंरूपः शब्दश्चाकामकारे स्वेच्छाकृतप्रवृत्तिनिरासे वर्तत इत्यर्थः । तस्मात्प्राणविदः सर्वज्ञानुज्ञानमर्थवादमात्रमिति सिद्धम् । श्रुतौ तस्मादिति सुरापस्य ब्राह्मणस्यात्युष्णसुरासेकस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तस्य सत्वादित्यर्थः ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३ । ४ । ३२ ॥

“सर्वापेक्षे”त्यत्र स्वस्वाश्रमनित्यकर्मणां तत्त्वज्ञानसाधनत्वमुक्तम् । तानि नित्यकर्माण्यमुमुक्षुणा कर्तव्यानि न वेति सन्देहः । तत्र “तमेतं वेदानुवचनेने”त्यादिना विद्यासाधनत्वनिर्णयान्न कर्तव्यानीति प्राप्ते । यद्वा, सर्वज्ञानुमतेः शास्त्रान्तरविरोधात्स्तुतित्ववत्, यावज्जीवि-

स्यादिकर्मनित्यत्वशास्त्रविरोधाद्यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्व-
श्रुतिः स्तुतिमात्रम्, अन्यथा नित्यत्वेनावश्यानुष्ठेयत्वं
ज्ञानार्थत्वेन काम्यतयाऽवश्यानुष्ठेयत्वाभावश्चेत्येकस्मिन्क-
र्मणि विरुद्धधर्मद्वयं स्यात्, इति प्राप्ते, ब्रूमः । अमुमुधुणा-
ऽप्याश्रमकर्मानुष्ठेयमेव, “यावज्जीवमग्निहोत्र”मित्यादि-
ना विहितत्वादित्यर्थः ॥

नन्वेवं सति विद्यासाधनत्वं कर्मणां न युक्तम्, वि-
रुद्धद्वयापत्तेः इत्युक्तमित्यत आह ।

सहकारित्वेन च ॥ ३ । ४ । ३३ ॥

विद्यासहकारित्वेनापि सत्त्वशुद्धादिद्वारा विद्यासा-
धनत्वेनापि नित्यकर्माण्यनुष्ठेयानि, यज्ञादिश्रुत्या विद्या-
र्थत्वेन विहितत्वादेवेत्यर्थः । यथैकस्य स्वादिरत्वस्य “स्वा-
दिरो यूपो भवति” “स्वादिरं वीर्यकामस्ये”ति शास्त्रद्वया-
त्कत्वर्थत्वेन नित्यत्वं पुरुषार्थत्वेनानित्यत्वं चाविरुद्धम्,
तद्वदिहापि शास्त्रद्वयबलात्कर्मणां नित्यत्वं काम्यत्वं चा-
विरुद्धम् । सिद्धे हि वस्तुनि विरुद्धधर्मद्वययोगो बाधकः ।
न तु साध्ये कर्मणि, उभयथाऽप्यनुष्ठानसम्भवात् । न च
काम्यत्वे “यावज्जीव”मिति नित्यत्वश्रुतिविरोधः, का-
म्यानुष्ठानेनैव नित्यत्वसिद्धेरिति तात्पर्यम् । अत्र पूर्व-
पक्षे यज्ञादिश्रुतेः स्तुतिपरत्वं फलम्, सिद्धान्ते विधाय-
कत्वमिति बोध्यम् ॥

ननु ज्ञानकाण्डस्य यज्ञादिश्रुत्या कर्मकाण्डस्य यज्ञा-
द्यनुवादेन ज्ञानसाधनत्वविधानं न युक्तम्, किन्त्वपूर्वय-
ज्ञादीनामेव, प्रकरणभेदेन कर्मभेदस्यावश्यकत्वात्, इत्यत
आह ।

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३ । ४ । ३४ ॥

सर्वथाऽपि नित्यत्वेन ज्ञानार्थत्वेन चानुष्ठेया यज्ञा-
दयो धर्मास्त एव । न कर्मभेदोऽस्ति । कुतः । उभयलिङ्गात्,
श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्चेत्यर्थः । तथाहि श्रुतिलिङ्गम् ।
“यज्ञेन विविदिषन्ती”ति यज्ञादिशब्देन प्रसिद्धयज्ञाद्यनु-
वादेन विद्यासाधनत्वं विधीयते । न तु “मासमग्निहोत्रं
जुह्वती”त्यत्रेव प्रसिद्धाग्निहोत्रात्कर्मन्तरम् । तत्र हि
“जुह्वती”ति विधायकाख्यातप्रकृतिभूतस्य जुहोतेरर्थो
ऽग्निहोत्रमिति युक्तस्तस्य प्रसिद्धाग्निहोत्राद्भेदः, जुहोतेः
साध्यहोमव्यक्तिवचनत्वेन सिद्धाग्निहोत्रपरामर्थानुपप-
त्तेः । अत एव तदेकार्थकाग्निहोत्रशब्दस्य न नित्याग्नि-
होत्रानुवादकत्वं, व्यक्तिवचनत्वादेव । प्रकृते तु न यज्ञा-
दिर्विधायकाख्यातप्रकृत्यर्थः, विविदिषाया एव तदर्थ-
त्वात् । तस्मादाख्यातप्रकृत्यर्थान्निष्ठार्थकैर्यज्ञादिशब्दैः प्र-
सिद्धयज्ञाद्यनुवादेन विद्यासंयोगमात्रमपूर्वं विधीयत इति
न कर्मभेदः । स्मृतिलिङ्गमपि । “अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं
कर्म करोति यः” इति प्रसिद्धमेव कर्म ज्ञानार्थं दर्शयति ।
तस्मान्न कर्मभेदः ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३ । ४ । ३५ ॥

रागादिभिः क्लेशैः “एष आत्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्ये-
षानुविन्दते” इत्याद्या श्रुतिब्रह्मचर्यादेराश्रमकर्मणो मनः-
शुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वं आत्मानभिभवं लिङ्गं दर्शयती-
त्यर्थः । तस्मात्सर्वेषामाश्रमनित्यकर्मणां ज्ञानार्थत्वमिति
सिद्धम् ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३ । ४ । ३६ ॥

resembling the unfelt touch of a passing straw,—this fact being assumed on the strength of the effects perceived.”

Reply : Then in the case of the cheat also, we could assume the perception of the object, on the strength of his desire to speak of it ; as we find that unless a man has perceived an object, he has no desire to speak of it.

Objection : “ But at the time that he is going to cheat, the person has had no perception of the object.”

Reply : That may be ; but it is possible that he may have a remembrance of it ; as all that the cheat does is to speak of something that he has perceived before, as something else ; and hence his desire to speak of it is distinctly a product of its recollection of it ; and through that recollection, it may also be said to be due to his previous perception of that object ; and as such there is no want of concomitance between *perception* and *desire to speak*.

Even such *desire to speak* as is due to a wrong perception, is indirectly the product of a correct perception ; and perception is always concomitant with the object perceived ; hence the existence and utterance of a word must be accepted as proving the existence of the object expressed by it. If it were not so, when a sentence would be heard, the hearer would not have any idea of the objects spoken of thereby ; and all that he would be conscious of would be the *desire to speak* on the part of the speaker ; and as this cognition would not serve any useful purpose, all verbal usage would become impossible. Nor would there be any ground for deciding as to the victory or defeat of disputants ; as the desire to speak would be equal in both, and as such judged by that contention alone, both would be equally right in their disquisitions.

Page 133] It has been declared by some that the Dimension is nothing apart from the substance ; as so long as the substance is not perceived we have no idea of the Dimension.

But this is not true ; because we often find that when a substance is seen from a distance, its particular dimension is not

known ; and hence it is that even a large substance is mistaken for a small one.

Dimension having been thus proved to exist the author now proceeds to describe its various kinds; *Tat chaturvidham &c.* He next points out the way in which it is of four kinds *Anu &c.* The square or other shapes of things are due to the particular arrangements of constituent molecules, and they do not constitute so many different kinds of Dimension.

Objection : "The same may be said of Length &c., also."

Reply : Not so ; because even when we do not perceive the arrangement of the parts of an object at a great distance from us, we do have distinct notions of its Length &c.

Objection : "Well Sir, the dimension of the Diad must be minute ; as there is no cause in it of the production of any larger Dimension ; then again the Dimension of the atom must be smaller than that of the Diad,—as the Dimension of the cause is always found to be smaller than that of its effect ; and hence the Dimension of the atom must be totally different from that of the Diad. Thus also the Dimension of the *Ākāṣa* reaching up to the highest upward limit is wholly different from that of the jar and other substances ; and then we have the long and short Dimensions ; and thus there are Six dimensions (1 Minute atomic, 2 Minute Diadic, 3 Large ordinary, 4 Largest, 5 Long and 6 Short) ; why then should it be said of *four* kinds only ?

In reply to this the author says : *Tatra &c.* That is to say, from among these four Dimensions, the *Large* is of two kinds—Eternal and Transient. The Eternal Large Dimension is that found in *Ākāṣa*, Time, Space and Self ; it is this that is called '*paramamahattva* ;' "greatest largeness ;" and the Transient Large Dimension belongs to the Triad and other substances, and not to *Ākāṣa &c.*

As the Large Dimension, so the Minute Dimension also is of two kinds—Eternal and Transient. In both cases the particle '*cha*' is added with a view to deny the existence of any other

kind of Largeness or Minuteness. The eternal Minute Dimension belongs to the Atom and the Minds, as in these there are no causes for either producing or destroying the Dimensions. By '*Pārimāṇḍaly*' is meant the smallest dimension possible. The transient Minute Dimension belongs to the Diad alone, and to nothing else.

The sense of all this is that the Dimension of the atom is only one form of the *Minute* Dimension, and the '*Largest Dimension*' is only a form of the *Large* Dimension. If it were not so then it would not be qualified by the word '*parama*'. The word '*Mahat*' '*Large*' is applied to that Dimension which helped by colour, renders its substratum perceptible; and that which is incapable of making its substratum perceptible is the '*Āṇu*', '*Minute*.' From this it does not follow that the Triad also is *Minute*, because it is perceptible; its perceptibility being inferred from the fact of its being made up of material causes, like the jar; in fact it is that composite substance which, though itself perceptible, has its constituent particles such as are not perceptible. As for the Dimension of the *Ākāśa*, even though it is not perceptible, yet it is '*Large*'; because its extension is larger than that of the Dimension of the Diad (which is the outermost limit of the *Minute*),—like that of the jar.

Page 134.] *Objection:* "It has been said above that the transient Minute Dimension belongs to the Diad alone: but this is not quite correct, as we find the lotus, the āmalaka and the Bēl spoken of in terms denoting that one is *minuter* than the other (which would show that the minute Dimension belongs to these substances also)."

To this the author replies—*In the lotus &c.*—That is to say, the use of the word '*minute*' with regard to the *Āmalaka* must be regarded as secondary, or figurative, being based upon the fact of absence in the Lotus of the *Largeness* of the *Bēl*. The word '*bhākta*' is derived from '*bhakti*', '*division*' i. e., the '*possession of something as common between two things*'; hence,

'Similarity ;' and that which is due to, or based upon mere similarity, is '*bhākta*' or 'secondary.' Similarly the absence of the largeness of the *Āmalaku* in the Lotus, leads to this latter being spoken of as 'minute'—this minuteness thus being only comparative. Absolute minuteness (transient) however exists in the Diad alone ; and in this, therefore, is a total absence of *Largeness*. The largeness existing in the Bēl is absent in the *Āmalaka*, and hence the application of the word 'minute' to this latter is also only indirect or figurative.

The author next proceeds to show the peculiarities *Length* and *Shortness*: *Dirghahrasvate &c.* These two qualities inhere respectively in the same substances as the produced (non-eternal) Largeness and Minuteness. That is to say, in a substance where the Largeness is produced, as in the Triad, the Length is also produced ; and in a substance wherein Minuteness is produced, we have shortness also produced. Some people say that the atom being a *parimandala*, it has no *Shortness* ; and that *Ākāṣa* being all-pervading, it has no *Length* ; others hold that like the usage of 'Extreme Atom' and 'Greatest Largeness', we also find the usage of 'extreme shortness' and 'extreme length', and hence it must be admitted that the former belongs to the Atom, and the latter to *Ākāṣa* ;—the argument being stated thus: *Ākāṣa* is the substratum of *Length*, because it is the substratum of *Largeness*, like the pillar &c.; and again, the Atom is the substratum of *shortness*, because it is the substratum of the *minuteness*, like the Diad.

Question : " If *shortness* is co-substrate with *produced minuteness*, then how is it that we have the quality spoken of as residing in other things ? "

Answer : *Samit &c.* That is to say, though in reality, all such things as the piece of fuel, sugarcane and bamboo &c. are in reality possessed of *Length*, yet they are spoken of as 'short', the epithet being applied to them secondarily, on account of the absence, in the sugarcane, of the lengthy dimension possessed by the bamboo, and so forth ; and so also with the piece of wood as compared to the sugarcane. It is only the Diad

that is absolutely *short*; as therein *Length* is wholly absent; and hence the sugarcane comes to be spoken of as 'short', on account of the *absence in it of the length of the bamboo*.

Objection : " Why should not the application of the epithet 'short' to these substances be regarded as direct and true ? "

It is not so regarded, for the simple reason that that same thing is found to be possessed of *Length* as compared with something else; and certainly one and the same thing could not *in reality*, be both *long* and *short*.

Objection : " In that case we might regard the epithet 'long' as applied secondarily, and that of 'short' as real. "

Reply : We do not find any cause for the production of the usage of 'long.'

Objection : " Then why should not we regard all usage of 'short' as indirect and unreal ? "

Reply : Not so; When the principal or direct thing is possible there can be no possibility of the secondary or indirect.

The author now proceeds to show the cause of that Dimension which is *produced*, not eternal: *Anityam &c.* The four kinds of transient Dimension, viz., Long, Short, Large and Minute—originates from the aggregations of Numbers and Dimensions. He proceeds to explain how they are produced from aggregations of number. The Diad is produced by two atoms; being called 'two atoms'; and when three of these Diads combine, the number 'three,' made up of the unities inhering in each of the Diads, is produced in them through the intervention of the Divine will; and this number ('three') produces, in the Triad, which is a product of three Diads, *Largeness* and *Length*, simultaneously with the production of its Colour &c. The word '*iti*' is aded with a view to preclude the cause of the Large Dimension; and the word '*ādā*' in '*Tryanukādi*' is meant to include the *Quaternary* and other products.

Page 135.] *Question* : How do you know that the Dimension of the Triad &c., has for its immaterial cause, the plurality of number inhering in the component Diads ? "

Answer : By seeing that no other cause is possible. For instance, the said dimension could not be brought about by such qualities of the Diads as Colour, Taste, Odour, Singularity, Separateness, Gravity, Fluidity and Viscidity ; as all these whenever productive are found to be productive only of like properties ; and hence if the minute dimension of the Diads was to produce the Dimension in the Triad, then the Dimension of this latter also would be *minute* only and not *large* ; as a Dimension always produces its own like. As a matter of fact however, we find that the Triad is endowed with *largeness* ; as is evinced by the fact of its being composed of many component particles like the jar. Nor could any effect be produced without an adequate immaterial cause ; and we have owned elsewhere that when two products are made up of parts of equal dimensions, if the number of such parts be different in the two, that difference makes a difference in the dimensions of the products ; and it is for this reason that in the case in question we regard Number to be the required cause.

We might have regarded the conjunctions of the Diad to be the cause of the Largeness of the Triad ; but then too, all that we could say, would be that the conjunction of *many* component particles is the cause ; and thus by distinguishing the *known* (*prāpta*) from the *unknown*, we would arrive at the same conclusion,—that it is *manyness* or *multiplicity* that is the cause of the Dimension.

Then again, that number Three which is dependent upon the will of God, could be destroyed, only at the destruction of the unseen potency that holds it intact ; and its destruction could not be due to the destruction of its substratum ; as the will of God (which is its substratum) is eternal.

The author next proceeds to explain how *Largeness* is produced out of *Largeness* : *Dvibahubhih &c.* In a product produced out of two and many component particles, the Largeness is produced by the largenesses of the components. Thus then, in a case where the product is made up of two *large* particles not combining into a single aggregate (but merely combining to-

gether), the production of the largeness of that product is by the largenesses of these two component particles ; as in this case we have neither plurality of Number nor an Aggregation. In cases however where the product is made up of many component particles, the largeness of the product is due to the largenesses of these particles, and not to the plurality of Number. In a case where made up of an equal *number* of particles, but the particles in them are minute while those in the other large,—we find a distinct difference in the Dimensions of the two things, and this would not be possible if the Dimensions were due solely to *number*; as the number of particles in both is exactly the same. But in a case where two things are made up of particles of the same Dimensions, but the number of particles in one is larger than that in the other, and hence there is a distinct difference in their dimensions,—in such cases Number must also be regarded as a cause of Dimension ; otherwise the difference would be inapplicable in the case in question. In a case where the products are made up of an *equal Number* of particles, *of the same size*, the production of Largeness must be taken as due to both Number and Dimension, as each of these singly has been found to have the power of producing Largeness ; and in this latter case we do not perceive any difference in the powers of the two, both being found to be equally capable of producing the largeness. This is the explanation offered by some people; others hold that Dimension alone is the cause; as long as we can find an homogeneous cause for an effect, it is not right to accept a heterogeneous cause.

Page 136.] The author next proceeds to explain *Aggregation* : ' *Prachaya* ' or ' Aggregation ' is a peculiar kind of loose conjunction or combination, giving rise to particular products. When two lumps of cotton go to make up a single Double Lump, it is an *aggregation* that is present ; it stands in need of productive conjunctions or contacts in both of the original lumps, or of the mutual intercontacts among the component particles of both those lumps ; and by means of these the said *aggregation* produces the largeness in the Double Lump. In a case where the contact of the two lumps is itself loose, and

the contacts of their respective component particles are also loose, then, on the two lumps producing a product, we find a dimension greater than that of the substance that might be produced by the firm contacts of the two lumps with their component particles also in close adhesion; and in this case the cause of the largeness produced lies in the loose contact of the two lumps as depending upon the loose combination of the component particles of those lumps. In a case however where the contact of the two lumps is loose, and the mutual contacts of the component particles are also loose,—but the constituents of the lumps are not loose,—then, in that case, in the substance produced out of these two lumps, we find a largeness greater than that the substance produced by a firm contact of the two lumps which too have their component particles in close adhesion; and this leads us to conclude that in such cases the cause of the largeness lies in the loose contact of the lumps depending upon the mutual contacts of the component particles of both.

Question : “How is it that in the instances just cited you do not accept the Largeness to be due to Plurality and Largeness, which have been proved above to have the power of producing it ?”

Answer : *It cannot be due to any Pluralities or Largenessess.* That is to say, in a case where the cognition of a particular dimension is recognised as being due to Aggregation, we cannot regard Plurality and Largeness as the cause—and the reason for this lies in the fact of there being a difference of dimensions in two things made up of equal numbers of component particles of equal dimensions and weights. If Number were the only cause, then there would be no difference between two things, both of which are made up of equal number of component particles, even though the compact of particles in one were looser than that in the other (but as a matter of fact this latter circumstance is found to make a difference), as the number in both would be exactly the same. Similarly if Largeness were the

प्राप्तासि नियतं पुत्रानीप्सितान् परमद्युतीन् ॥ १३ ॥

¹पुत्रार्थे धर्मसंयुक्ता यस्यते मतिरीदृशी ।

²ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तद्विजभाषितम् ॥ १४ ॥

सुमन्त्रप्रभृतीश्चैवमब्रवीन्मन्त्रिसत्तमान् ।

³गुरुणामाज्ञयैषां मे यज्ञसम्भारविस्तरः ॥ १५ ॥

आशु सम्पृयतां कृत्स्नो युष्माभिर्मम ⁴शासनात् ।

यथा न भवति छिद्रं केनचित् तद्विधीयताम् ॥ १६ ॥

सुमन्त्राधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ।

⁵सरख्या ⁶श्चापरे पारे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ १७ ॥

⁷शान्तयश्चैव तत्रैव क्रियन्तां विधिनिर्मिताः ।

⁸शक्योऽवाप्तुमयं यज्ञो नाशक्तेन महीक्षिता ॥ १८ ॥

न चैवाश्रद्धधानेन न चाल्पद्रवियेन च ।

⁹छिद्रं हि मृगयन्त्यत्र यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ॥ १९ ॥

1. G. 16. पुत्रार्थे &c. 2. For this and the following line B.

14. ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितं । अमात्यामब्रवीद्राजा हर्षेणैवं
बुभाषतः ॥ 3. For this, and the following three lines, B. 15. गुरुणां
वचनाच्छीघ्रं संभाराः संभियन्तु मे । समर्थोऽधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यतां ॥

4. G. 18. आशुयः; but P. has शासनात्. 5. For this, and the
following line B. 16. सरख्याश्चापरे तरे यज्ञभूमिर्विधीयतां । शान्तयश्चाभिवर्धनां
वशाकस्य वशाविधिः ॥ 6. G. 19....श्च परे तरे &c. 7. G. 20. शान्त-
यश्चैव क्रियन्तां विधिना विधिनिर्मिताः । &c., but P. agrees with our text.

8. For this, and the following line B. 17. शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि
महीक्षिता । नापराधो भवेत् कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसप्तमे ॥ 9. For this, and the
following line, B. 18. छिद्रं हि मृगयन्त्येते विद्वान्शो ब्रह्मराक्षसाः । विधिहीनस्य
वस्तस्य सद्यः कर्त्ता विनश्यति ॥

8. For this, and the following line B. 17. शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि
महीक्षिता । नापराधो भवेत् कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसप्तमे ॥ 9. For this, and the
following line, B. 18. छिद्रं हि मृगयन्त्येते विद्वान्शो ब्रह्मराक्षसाः । विधिहीनस्य
वस्तस्य सद्यः कर्त्ता विनश्यति ॥

8. For this, and the following line B. 17. शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि
महीक्षिता । नापराधो भवेत् कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसप्तमे ॥ 9. For this, and the
following line, B. 18. छिद्रं हि मृगयन्त्येते विद्वान्शो ब्रह्मराक्षसाः । विधिहीनस्य
वस्तस्य सद्यः कर्त्ता विनश्यति ॥

- ¹विघ्नितस्य च यज्ञस्य संहर्त्तापि विनश्यति ।
²तदाथायमविघ्नेन मम यज्ञः समाप्यते ॥ २० ॥
 तथा समस्तैर्यज्ञोऽयं भवद्भिः संविधीयताम् ।
³तथेति च नृपस्याज्ञां मन्त्रिणः प्रतिगृह्यते ॥ २१ ॥
 यथाज्ञप्तमशेषेण चक्रुर्नृपतिशासनम् ।
⁴ततो द्विजास्ते राजानमामन्त्र्य प्रतिपूज्य च ॥ २२ ॥
 अविघ्नमस्तिवत्युक्त्वा च प्रतिजग्मुर्मयागतम् ।
⁵तेष्वच द्विजमुख्येषु ⁶सुगतेषु नराधिपः ।
 शेषानुष्ठानमाज्ञाप्य विवेशान्तःपुरन्ततः ॥ २३ ॥

आदिकाण्ड शस्त्रमेधारम्भः ॥

XII

- पुनः प्राप्ते वसन्ते ⁷च पूर्णः संवत्सरोऽभवत् ।
 अभिवाद्य वशिष्ठं ⁸स न्यायतः प्रतिपूज्य च ॥ १ ॥

1. G. 22. विघ्ने तु तस्य &c., but P. has विघ्नितस्य च &c. 2. For this, and the following line B. 19. तदाथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेव समाप्यते । तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ 3. For this, and the following line B. 20. तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् । पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ 4. For this, and the following line B. 21. ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन् पार्थिवर्षभं । अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्वसुर्मयागतम् ॥ 5. For this, and the following line, B. 22. (a) गतानां तेषु विघ्नेषु मन्त्रिण-स्ताचराधिपः ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेष्ट्य प्रविवेच्य मन्त्रामतिः ॥ (a) गतानां is ungrammatical here. V. has गतानां तु द्विजातीनां &c. 6. G. 25. गतेषु च &c. 7. B. XIII. 1. and G. XII. 1. तु &c., but P. has च &c. Between the two lines of this Sl. in our text.—B. reads the line—प्रसवार्थं ततो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ 8. B. 2 च. &c.

अब्रवीत् प्रसृतं वाक्यं ¹प्रसवार्थे नराधिपः ।
²यज्ञः संक्रियतां शीघ्रं यथाशास्त्रमनुष्ठितः ॥ २ ॥
 यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञघ्नेनेह केनचित् ।
³भवान् स्निग्धः सुहृद्भ्यैव गुरुश्च परमो मम ॥ ३ ॥
 वोढव्यो ⁴भवता चैव भारो ⁵यज्ञार्थ उदातः ।
 तथेति च स राजानमब्रवीद्विजसत्तमः ॥ ४ ॥
 करिष्ये सर्वमेवैतं ⁶द्वयतो यदभीप्सितम् ।
 ततोऽब्रवीद्विजान् ⁷सर्वान् यज्ञकर्मसु निष्ठितान् ॥ ५ ॥
⁸स्थापत्ये चेह स्थाप्यन्तां वृद्धाः परमधार्मिकाः ।
⁹कर्मान्तिका लिपिकरा वर्द्धकाः ¹⁰खनकास्तथा ॥ ६ ॥
 गणकाः शिल्पिनश्चान्ये तथैव नटनर्तकाः ।
¹¹ततोऽब्रवीच्छास्त्रविदः पुरुषान् सुबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥

1. G. 2. प्रसवार्थे &c. B. 2. प्रसवार्थे द्विजोत्तमं. 2. For this and the following line B. 3. यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन् यथोक्तं मुनिपुंगव । यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञाङ्गेषु विधीयतां ॥ 3. For this and the following line, B. 4. भवान् स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो (a) महान् । वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य वोदातः ॥ (a) S. has भवान्. 4. G. 4. भवता चैव &c. P. भवतैवेव &c. 5. G. 4. यज्ञार्थमुदातः but P. has यज्ञार्थउदातः । 6. B. 5. भवता यत् समर्चितं । 7. B. 6. वृद्धान् &c. 8. For this line, B. 6. स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान्परमधार्मिकान् ॥ 9. For this and the following line B. 7. कर्मान्तिकान् (a) शिल्पिकारान् (b) वर्धकीन् खनकानपि । गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥ a. V. & S. have शिल्पिकारान्. (b) V. has वर्धकान् &c. 10. G. 6. खनका अपि, but P. has खनकास्तथा. 11. B. 8. तथा शुचीन् शास्त्रविदः &c.

यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् ।

¹ इष्टीश्च बहुसाहस्रीः क्षिप्रं चाह्वयत द्विजान् ॥ ८ ॥

² अवकाशाः क्रियन्तां च ³राज्ञां बहुगुणान्विताः ।

ब्राह्मणावसथाश्चैव ⁴क्रियन्तां शतशः शुभाः ॥ ९ ॥

भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः ।

⁵ तथा पौरजनस्यापि कर्त्तव्या बहुविस्तराः ॥ १० ॥

आवासा बहुभक्ष्यान्नाः सर्वकामैः ⁶सुपूजिताः ।

⁷ तथा जानपदं चैव कर्त्तव्यं बहुभोजनम् ॥ ११ ॥

दातव्यमन्नं ⁸विविधं ⁹सत्कृतन्नतु पीडया ।

सर्वे वर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ १२ ॥

¹⁰ नापमानः प्रयोक्तव्यः कामक्रोध¹¹ हतः क्वचित् ।

1. G. 8. इष्टिं च बहुसाहस्रीं क्षीप्रं &c. but P. agrees with our text. B. 9. इष्टका बहुसाहस्री क्षीप्रमानीयतामिति. 2. G. 9. and B. 9. उप कार्यः &c. but V. and S. have औपकार्याः &c. 3. B. 9 राज्ञो &c but V. has राज्ञां &c. 4. B. 10 कर्त्तव्याः &c. 5. For this, and the following line, B 11. (a) तथा पौरजनस्यापि कर्त्तव्याश्च सुविस्तराः । आगतानां सुदुराण्य पार्श्वानां पृथक् पृथक् ॥ (a) V. has पौरजानपदस्यापि &c. 6. G. 11. प्रपूजिताः, but P. has सुपूजिताः. Before the next line of SL 11. of our text B. (12-13) reads the following three lines, which, however, are wanting in V :—वाजिवारण्यशालाश्च तथा श्रव्यायहा-
सि च । भटानां महदावासा वेदेष्वग्निवासिनां ॥ आवासा बहुभक्ष्या ये सर्वकामे-
ष्विष्टिताः । 7. For this line B. 13. तथा पौरजनस्यापि जनस्य बहुभोजनम् ॥
8. B. 14. विधिवत्. 9. G. 12. सत्कृत्य &c., but P. has सत्कर्त्त &c.; B.
14. सत्कृत्य न तु पीडया. 10. For this SL. B. 15. न आवज्ञा
प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि । यज्ञकर्मसु येऽप्यवाः पुरुषाः क्षिप्रिनस्तथा ॥ 11. G.
13...कृतः &c., but P. has...हृतः &c.

यज्ञकर्मसु ^१ये चाग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ १३ ॥
^२तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ।
यथा सर्वं सुविहितं न किञ्चित् परिहीयते ॥ १४ ॥
तथा भवन्तः कुर्वन्तु ^३प्रीतियुक्तेन चेतसा ।
ततः सर्वे समागम्य वशिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ १५ ॥
^४यथोक्तं तत् करिष्यामो न किञ्चित् परिहास्यते ।
ततः सुमन्त्रमाहूय वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥
निमन्त्रयस्व नृपतीन् पृथिव्यां ये च धार्मिकाः ।
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्चैव सहस्रशः ॥ १७ ॥
समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ।
मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं ^५दृढविक्रमम् ॥ १८ ॥
^६निष्ठितं सर्वशास्त्रेषु तथा वेदेषु निष्ठितम् ।
तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम् ॥ १९ ॥
^७पूर्वं सम्बन्धकं ज्ञात्वा ततो वाक्यं ब्रवीम्यहम् ।
तथा काशिपतिं क्षिग्धं सततं प्रियवादिनम् ॥ २० ॥
^८वयस्यं राजसिंहस्य तमानय यशस्विनम् ।

1. G. 13. ये चाग्राः &c.; P. ये खग्राः &c. 2. Between the two lines of this Sl. of our text B. (16) reads the line, ये स्युः सम्पूजिताः सर्वे बहुमित्रोक्तेन च ॥ 3. G. 15. प्रीतिस्त्रिधेन &c. 4. Before this Sl. of our text B. (18) reads the line. यथेष्टं तत्सुविहितं न किञ्चित् परिहीयते ॥ 5. B. 21. सत्सदादिनं 6. This line is wanting in B., but V. and S. have it. 7. For this line B. 22. पूर्वम् सम्बन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते । 8. For this line B. 23. सद्यः देवहर्षा स्वयमेवानयस्वह ।

तथा केकयराजानं बृद्धं परमधार्मिकम् ॥ २१ ॥

श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं ^१त्वमिहानय ।

अङ्गेश्वरं ^२तथा स्निग्धं लोमपादं सुसत्कृतम् ॥ २२ ॥

^३सुव्रतं देवसङ्काशं स्वयमेव समानय ।

^४प्राच्याश्च सिन्धुसौवीराः सुराङ्गे ये च पार्थिवाः ॥ २३ ॥

^५दाक्षिणात्या नरेन्द्राश्च सर्वानानय मा चिरम् ।

अतिस्निग्धाश्च येऽन्येऽपि राजानः पृथिवीश्वराः ॥ २४ ॥

^६तानप्यानय वै क्षिप्रं सानुगान् ^७सहबान्धवैः ।

वशिष्टवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्र^८स्त्वरितस्तदा ॥ २५ ॥

व्यादिशत् पुरुषांस्तत्र राजामानयने ^९बहून् ।

^{१०}स्वयमेव च धर्मात्मा प्रययौ राजशासनात् ॥ २६ ॥

सुमन्त्रः प्रयतो भूत्वा समानेतुं महीक्षितः ।

1. B. 24. and G. 22. तमिहा &c.; but V. and P. have त्वमिहा &c. 2. B. 25...महेष्वासं रोमपादं &c.; but V. has...च राजानं रोमपादं &c. 3. For this line B. 25. वयसं राजसिंहस्य(a)सपुत्रं तमिहानय ॥ (a) V. and S. have समानय यद्वत्स्वित्त्वं. Between the two lines of this SL. of our text—B. (26 and 27) reads—तथा केकयराजानं भानुमन्तं सुसत्कृतं । मत्तधाधिपतिं शूरं सर्वज्ञास्त्रविद्यारदं ॥ (a) प्राप्तिर्ज्ञं परमोदारं सत्कृतं पुरुषवर्धनं । राज्ञः ब्राह्मणमादाय बोदयस्व चपर्वमान् ॥ (a) This line is wanting in V. 4. For this, B. 28. प्राचीनान् सिन्धुसौवीरान् सेराष्ट्रे. यांश्च पार्थिवान् ॥ 5. For this SL. B. 29. दाक्षिणात्यानरेन्द्राश्च समस्तानानयस्वत् । सन्ति स्निग्धाश्च ये अन्ये राजानः पृथिवीतले ॥ 6. For this line B. 30. तानानय ययाक्षिप्रं सानुगान् सहबान्धवान् । यतान्भूतेर्महामागेरानयस्व बृहद्वया ॥ 7. G. 25. सहबान्धवान्, but P. has सहबान्धवैः । 8. B. 31...स्त्वरितं &c. 9. B. 31. बहून्. 10. For this and the following line B. 32. स्वयमेव हि धर्मात्मा(a)प्रयतो भुविशासनात् । सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं (b) महामतिः ॥ (a) V. has प्रययौ &c. (b) V. has महीक्षितः.

- ¹ततः कर्मान्तिकाः सर्वे वशिष्ठाय ²महर्षये ॥ २७ ॥
³सर्वान् निवेदयन्तिस्म ⁴यज्ञियानुपकल्पितान् ।
 ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान् सर्वान् ⁵पुनरब्रवीत् ॥ २८ ॥
⁶भवद्भिर्न यथा यज्ञे ⁷परिहास्येत किञ्चन ।
⁸नावश्या प्रदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित् क्वचित् ॥ २९ ॥
⁹अवश्या हि यदुक्तं दातुस्तद्वोषमावहेत् ।
 ततः कैश्चिदहोरात्रैः ¹⁰उपायाता महीक्षितः ॥ ३० ॥
¹¹रत्नान्यादाय बहुवो राज्ञो दशरथस्य ह ।
 ततो वशिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
¹²उपायाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात् ।
¹³मया हि सत्कृताः ¹⁴सर्वैर्यथाहं ¹⁵पूजिताश्च ते ॥ ३२ ॥
¹⁶यथावत् संभूतं सर्वं पुरुषैः स्वैः समाहितैः ।

1. B. 33. ते च &c. 2. V. च धीमते. 3. B. 33. सर्वे &c. 4. B. यज्ञे यदुपकल्पितं. 5. B. 34. मुनिब्रवीत्; but V. has पुनरब्रवीत्.
 6. This line is wanting in B. 7. G 29. परिहास्येत &c.; but P. has परिहास्येत &c. 8. For this line B. 34. अवश्या न दातव्यं कस्यचिन्मोक्षयापि वा. 9. For this line B. 35. अवश्या कर्तुं शक्यादातां भाव संशयः. 10. B. 35. and G. 30.....उपायाता &c., but P. has.... उपायाता &c. 11. B. 36. बहुनि रत्नान्यादाय &c. 12. B. 37. उपायाता &c. 13. B. मयापि &c. 14. B. 37. and G. 32. सर्वे यथाहं &c. 15. B. राजसत्तम; but S. and V. have राजसत्तमाः. 16. For this, and the following Slokas B. 38-42. यज्ञिये च कृतं सर्वं पुरुषैः सुवमाहितैः । निर्वातु च मवान् बभूवुः यज्ञायतनमन्त्रिकात् ॥ सर्वशान्तिवर्धनैरुपेतं वै समन्ततः । ब्रह्ममूर्ध्नि राजेन्द्र मनसेव विनिर्मितं ॥ (a) तथा वशिष्ठवचनादुपशङ्कस्य बोधायनैः । द्विषते कुम्भकन्दे निर्वाता जगतीवतिः ॥ ततो वशिष्ठप्रमुखाः सर्वे श्व द्विजोत्तमाः । अथशङ्क पुरुषस्य यज्ञकर्ममन्त्रेणवा । यज्ञवाटं भताः सर्वे यथाशक्तं यथाविधि । श्रीमन्वच सप्तमीमीराजा दीवानुपाविशत् ॥ (a) V. यथा &c.

सुमन्त्रं चाब्रवीद्वृष्टो यज्ञः संभारसंभृतः ॥ ३३ ॥

सर्वकामै^१रुपकृतेरुपपन्नः समन्ततः ।

क्रियतां वचनं मेऽद्य ऋष्यशृङ्गस्य चैव हि ॥ ३४ ॥

शुभे नक्षत्रदिवसे निर्यातु जगतीपतिः ।

ततो वशिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजातयः ॥

^२अश्वमेधं पुरस्कृत्य कर्माण्यारेभिरे तदा ॥ ३५ ॥

आदिकाण्डे यज्ञारम्भः ॥

XIII.

^३अथ प्रदक्षिणं कृत्वा भूमिं प्राप्ते तुरङ्गमे ।

सरय्या उत्तरे कूले यज्ञभूमिरकल्प्यत ॥ १ ॥

^४ऋष्यशृङ्गपुरोगैस्तैर्याजकैः परिनिर्मिता ।

अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ २ ॥

^५वेददृष्टेन विधिना ततस्ते वेदपारगाः ।

1. G. 34...रुपकृते &c.; P.....रुपकृते &c. 2. After this line P. has the line यज्ञवार्तं गताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ 3. For this Sl. B.

XIV. 1. अथ संवत्सरे पूर्णं तस्मिन् प्राप्ते तुरङ्गमे । सरय्याञ्छेत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञो-

ऽभ्यवर्तत ॥ 4. For this Sl. B. 2 ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्मं ककुत्स्निर्ज्वलाः ।

अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ 5. For this, and the following

two Shlokas, B.3-10. कर्मं कुर्वन्ति विधिवद्व्याजका वेदपारगाः । यथाविधियथा-

न्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ॥ प्रवर्ग्य शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपहृतं द्विजाः । ककुत्स्न

विधिवत् सर्वमधिकं कर्मं शास्त्रतः ॥ जमिपूष्य तदा दृष्टाः सर्वे यजुर्वेदा-

विधि । प्रातःसवनपूर्वादि कर्मोऽपि मुनिपुङ्गवाः । सेन्द्रश्च विधिवत्सो राजा

जामिदुतोऽग्नयः । मध्यन्दिनं च सवनं प्रावर्तत यथाकर्म ॥ सुतोवसवनं चैव (A)

राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः । ककुत्स्ने शास्त्रतो दृष्ट्या यथा ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥ चातुर्वर्ण्ये

प्रवर्ग्यादिक्रमं चक्रुः कल्पसूत्रविधानतः ॥ १ ॥
 प्रायश्चित्त^१विधानानि चक्रुश्चानवशेषतः ।
 सवनानि च सर्वाणि यथाकालं प्रचक्रिरे ॥ ४ ॥
 नासीदपकृतं तेषां स्खलितं ^२वापि किञ्चन ।
 परेण ह्यवधानेन तं क्रतुं ते प्रचक्रिरे ॥ ५ ॥
^३न तेष्वहःसुकृपयः ^४सुत्क्षामो वाप्यदूश्यत ।
 तिर्यश्चपि कुतोऽप्येषु भूतेष्वपरितर्पितः ॥ ६ ॥
 कोटिशो ब्राह्मणास्तत्र तथा शतसहस्रशः ।
 तस्मिन् यत्र उपावृत्ता नानादेशनिवासिनः ॥ ७ ॥
^५नाविद्वान् ब्राह्मणास्तत्र नाशतानुचरो द्विजः ।
 नानाहिताग्निर्नायज्वा नाव्रती पतितो न च ॥ ८ ॥
^६ब्राह्मणानां सहस्राणि ^७तानि तत्र महामखे ।

तत्र शक्रादीन् विबुधोत्तमान् । पण्डितान् ज्ञातव्यो मन्त्रैः शिष्टाक्षरसमन्वितैः ॥ मोतिभिर्म-
 धुरैः सिन्धुर्मन्त्राणां नैर्यथार्हतः । होतारो ढदुरावाह्य हविर्भागान् दिवौकसाम् ॥ ५
 चाहुतममुत्तमं स्खलितं वा न किञ्चन । दूश्यते ब्रह्मवत् सर्वं चेन्मयुक्तं हि चक्रिरे ॥ (a) S.
 यत्तेष्वहः &c. 1. P. विधानस्य &c. 3 G. 5. चापि &c. 3. For this, and
 the following two Slokas, B. 11. न तेष्वहःसु चान्तो वा सुधितो वा न
 दूश्यते । नाविद्वान् ब्राह्मणः कश्चिच्चान्तानुचरस्तथा ॥ 4. G. 6. सुत्क्षमो वापि
 दूश्यते, but P. agrees with our text. 5. G. 8. नाविद्वानागतस्तत्र &c.
 but P. agrees with our text. 6. For this, and the following 14 lines
 B. 12-15. ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नायवन्तश्च भुञ्जते । तापसा भुञ्जते चापि-
 चमकाश्चैव भुञ्जते । दद्याश्च व्याधिताश्चैव स्त्रीबालाश्च तथैव च । अग्निं भुञ्ज-
 मानानां न वृषिपक्षभ्यते ॥ दीयतां दीयतामचं वासांसि विविधानि च । इति सञ्ज्ञो-
 दितास्तत्र तथा कञ्जुरनेकशः ॥ अथकूटाश्च दूश्यन्ते जह्वः पर्यतोपमाः । दिवसे दिवसे
 तत्र सिद्धस्य विधिवत्तदा ॥ 7. G. 9. तत्र तानि &c., but P. has तानि तत्र &c.

पृथग्बुभुजिरे ऽग्नानि स्वादूनि विविधानि च ॥ ९ ॥

¹ भक्ष्याश्च विविधान् हृद्यान् पानानि विविधानि च ।

रुक्मपात्रीष्वनेकासु राज्ञसीषु च सर्वशः ॥ १० ॥

द्विजातयोऽन्नपानानि तत्राभुञ्जत चासकृत् ।

² न तेष्वहस्सु ब्राह्मण्यं क्षुधितं दृश्यते क्वचित् ॥ ११ ॥

³ नाविद्वान् ब्राह्मणः कश्चिद्वागतानुगतस्तथा ।

अनाथा भुञ्जते नित्यं नायवन्तश्च भुञ्जते ॥ १२ ॥

तापसा भुञ्जते चापि भुञ्जते श्रमणा अपि ।

अनाथानां तथा स्त्रीणां बालवृद्धस्य चैव ⁴ह ॥ १३ ॥

बुभुक्षितानां दीनानां नातृप्तिरुप⁵लभ्यते ।

व्यश्रूयत च शब्दोऽत्र दीयतां भुञ्जतामिति ॥ १४ ॥

स्वाध्यायगीतशब्दाश्च व्यश्रूयन्त समन्ततः ।

सर्वकामगुणाश्चात्र व्यदृश्यन्तान्नपर्वताः ॥ १५ ॥

दिवसे दिवसे क्लृप्ता व्यञ्जनानां हृदास्तथा ।

⁶ अहो स्वादु प्रभूतं च विविधं चान्नमीदृशम् ॥ १६ ॥

1. This line is wanting in G., but P. has it. 2. This, and the following line are wanting in G., but P. has them. 3. Between the two lines of this Sl. P. reads the lines कषयानाद्यविकला ये च केचिदुपागताः । तेष्वन्नपानैः कामैश्च सर्वशस्तत्र तर्पिताः ॥ 4. G. 12. हि ; P. has both ह and हि as alternatives. 5. G. 12.....लभ्यते, but P. has.....लभ्यते. 6. For this, and the following line B. 16-17.-नानादेवाहनुप्राप्ताः पुत्राः स्त्रीगणास्तथा । चक्षुर्यानिः (a) बुभुक्षितास्तस्मिन् यत्र मह्यत्मानः ॥ अथ हि विविधत्वं स्वादु प्रभवंति द्विर्जन्माः । अहो दृष्टाः स्म भद्रं न इति मुखाय सञ्जय ॥

अहोस्म तप्ता भद्रं वः शशंसुरिति वै द्विजाः ।

¹राजानोऽभ्यागतास्तत्र स्वयमेव स्वलङ्कृताः ॥ १० ॥

मृत्यवत् प्रसता यज्ञे द्विजान् वै पर्यवेशयन् ।

²तत्र कर्मान्तरे प्राप्ते हेतुवादान् बहूँ³स्तदा ॥ १८ ॥

प्राहुः सुवाग्मिनो वीराः परस्परजिगीषवः ।

⁴अव्ययशृङ्गादयो मन्त्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥ १९ ॥

आहूयांचक्रिरे तत्र शक्रादीन् विबुधोत्तमान् ।

व्यापिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राह्वानैर्यथार्हतः ॥ २० ॥

होतारो ⁵जुहुयामासुर्हविर्भागान् दिवौकसाम् ।

⁶दिवसे दिवसे ⁷कुर्युः संस्तरे कुशला द्विजाः ॥ २१ ॥

सर्वं कर्म यथाव⁸ञ्च यथा ⁹शास्त्रेषु चोदितम् ।

¹⁰नाषडङ्गाविदत्रासीत् सदस्यो नाबहुश्रुतः ॥ २२ ॥

- (a) S. has सुविहितै &c. 1. For this, and the following line B. 18. स्वलङ्कृताश्च पुनरा ब्राह्मणान्पर्यवेशयन् । उपाह्वाने च तानन्ये सुमष्टमणिमुपहृताः ॥
2. For this and the following line, B. 19-कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान् बहून्पि । प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषवाः ॥ For तत्र G. 17. ततः, but P. has तत्र. 3. G. 17. स्तदा, but P. has स्तदा. 4. This, and the following 3 lines are wanting in B. 5, G. 19. जुहुयामासुः &c., but P. has जुहुयामासुः &c. 6. For this, and the following line, B. 20. दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः । सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदितः ॥ 7. G. 20. कुर्युः &c.; P. is illegible here. 8. G.....तद् &c., but P. has च &c. 9. G. शास्त्रेण &c. 10. For this, and the following line B. 21. नाषडङ्गाविदत्रासीत् सदस्यो नाबहुश्रुतः । सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नाषाद-
(a) कुशलो द्विजः । (a) V. has कुशला द्विजाः.

न सूत्रकल्पाकुशलो न वाचाकुशलस्तथा ।

¹वच्छिताभ्राभवन् यूपाः षड्वैल्वाः स्वादिराश्व षट् ॥ २३ ॥

तावन्त एव पालाशास्तथैवौदुम्बराः पृथक् ।

²श्लेष्मातकमयश्चैको देवदारुमयोऽपरः ॥ २४ ॥

द्वावास्तां तत्र विहितौ यूपा वेदाङ्गपारगैः ।

³महोच्छ्रायपरीणाहो यूपोऽन्यः सर्वकाञ्चनः ॥ २५ ॥

यज्ञे समभवत्तत्र शोभार्थमुपकल्पितः ।

विन्यस्ता विधिवत् सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः ॥ २६ ॥

अष्टाश्रयः सर्व एव ⁴श्लक्ष्णरूपसमन्विताः ।

⁵आच्छादितास्ते वासोभिः कुशलैः ⁶शिल्पकर्मभिः ॥ २७ ॥

⁷निश्चितश्चाभवच्चैत्यो ब्राह्मणैर्यज्ञकर्मभिः ।

⁸नाना यूपोच्छ्रयैस्तैश्च सर्वतः ⁹समलङ्कृतैः ॥ २८ ॥

1. For this, and the following line, B. 22. प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन्
(a) षड्वैल्वाः स्वादिराश्वः । तावन्तौ विल्ववृक्षिताः पर्श्वेनश्च तथा परे ॥ (a) V.
षड्वैल्वाः &c. 2. For this, and the following line B. 23. श्लेष्मात-
कमयोद्विष्टो देवदारुमयस्तथा । द्वावेव तत्र विहितौ वायुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ 3. For
this, and the following line B. 24-25. कारिताः सर्वं यद्येते आच्छादयेयञ्चो-
विदेः । शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनालङ्कृताभवन् । एकविंशति यूपास्ते एकविंशत्यर-
जयः । वासोभिरेकविंशतिर्येवैकं (a) समलङ्कृताः ॥ (a) V. has समलङ्कृत-
4. G. 25. शुद्धमरुत &c., but P. has श्लक्ष्ण &c. 5. For this, and the
following two Slokas B. 27. आच्छादितास्ते वासोभिः पुण्यैर्गन्धैश्च पूजिताः ।
सप्त वर्षेयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि ॥ 6. G. 26. शिल्पकर्मभुः 7. G.
निश्चितश्चा &c. P. विततश्चा &c. 8. G. 27. मन्त्रयूपो &c., P. मन्त्रयूपो &c.
9. G. समलङ्कृतः. but P. has समलङ्कृतैः.

रराज सुभृशं यज्ञः कल्पवृक्षैरिवोच्छ्रितैः ।

¹चित्रितश्चाभवञ्चैत्यो ब्राह्मणैर्यज्ञकर्मभिः ॥ २९ ॥

²अश्वदघ्नः कृतश्चापि गरुडः काञ्चनेष्टकः ।

प्रोक्षितास्तत्र पञ्चवस्तास्ता उद्दिश्य देवताः ॥ ३० ॥

³जले चरा स्थलचरा अन्तरीक्षचरास्तथा ।

पतङ्गाः पक्षिणश्चैव तथा वनचराश्च ये ॥ ३१ ॥

⁴नानासत्त्वर्षभाश्चैव हयमेधे महाक्रतौ ।

नानासरीसृपाश्चैव ⁵नानौषध्यश्च कल्पिताः ॥ ३२ ॥

⁶पशूनां त्रिशतं ⁷चापि प्रत्यहं प्रोक्षितं द्विजैः ।

अश्वरत्नं चावभृथे प्रोक्षितं वैश्वदेविकम् ॥ ३३ ॥

⁸कौशल्या ⁹तं ह्यं तत्र परिगम्य प्रदक्षिणम् ।

1. For this line G. 28. विचित्राश्चाभवन् मेधा &c.; P. has विचित्राश्चाभवन् मेधा &c. 2. For this, and the following two Slokas B. 28-31. इष्ट-
काश्च यद्यान्वायं कारिताश्च प्रमादतः । चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलेः शिल्पकर्मणि ॥
उचित्यो राजसिंहस्य उचितः कुशलेर्द्विजैः । गरुडो वनपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टाद-
शात्मकः ॥ नियुक्तास्तत्र पञ्चवस्तसदुद्दिश्य देवतं । उरगाः पक्षिणश्चैव यद्यान्वायं
प्रोक्षिताः ॥ सामिन्ने तु हयस्तत्र तथा वनचराश्च ये । (a) चक्षुभिः सर्व-
मेवेतच्चित्तं ब्राह्मणतत्त्वादा ॥ (a) V. has चक्षुभिः &c. 3. G. 29. जलचराः
&c., but P. has जलेचराः &c. 4. Before this SL P. has चौदकानि च
उत्पादि नानासत्त्वर्षाणि च । नियुक्ताः सर्व एवेह हयमेधे महाक्रतौ । 5. G. 31.
नानौषध्यः कल्पिताः; but P. agrees with our text. 6. For this SL B.
32. पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा । अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दध्नश्च स ॥
For the first line of this SL P. has पशूनां प्रोक्ष्यञ्चैव प्रत्यहं त्रिशतं द्विजैः ।
7. G. 31. तत्र &c. 8. For this SL B. 33. कौशल्या तं ह्यं तत्र परिचर्य
उत्तमतः । कृपायैर्विजयासेनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ Before this SL P. has
the line च यज्ञो वधे तत्र राज्ञो दध्नश्च स । 9. P. तु &c.

सम्यगभ्यर्चयाञ्चक्रे गन्धमास्त्यविभूषणैः ॥ ३४ ॥

¹अध्वर्युसहिता चैनं समालभ्य शुचित्रता ।

रजनीं पर्युपास्तैकां कौशल्या पुत्रकाम्यया ॥ ३५ ॥

²तमश्वमुपतिष्ठन्त्याः कौशल्यायास्ततो द्विजाः ।

ऋष्यशृङ्गादयः प्रीताः प्रायुञ्जन्त तदाश्विषः ॥ ३६ ॥

³विशस्पोद्धृत्य च वपामश्वस्य विधिवत्तदा ।

ऋत्विग्मन्त्रान्वितामग्नौ जुहावावाहयन् सुरान् ॥ ३७ ॥

⁴तस्याश्च नृपतिर्धूमं जघ्नी पत्नीसहायवान् ।

वपायां हूयमानायां पावके पुत्रकाम्यया ॥ ३८ ॥

⁵हयस्य तस्य चाङ्गानि कल्पितानि विभागशः ।

जुहुवुर्याजकास्तत्र यथाभागं दिवौकसाम् ॥ ३९ ॥

⁶समाप्य ⁷चैवं क्रमशो राजा क्रतुवरं ततः ।

1. For this Sl. B. 34. पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा । अश्वसद्वृजनीमे-
कां कौशल्या धर्मकाम्यया ॥ 2. For this Sl. B. 35. होताध्वर्युस्तपोदाता हयेन
समयोजयन् । महिष्या परिवृत्त्याचवावाता(a)मपरान्तया ॥ (a) S. has...मपरे तथा ॥
3. For this Sl. B. 36. पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः । ऋत्विक् परमस-
म्यश्चः वपयामास शास्त्रतः ॥ 4. For this Sl. B. 37. धूमगन्धं वपायास्तु (a) जिघ्र-
तिस्र नराधिपः । यथाकालं यथान्यायं निशुंदन् पापमात्मनः ॥ (a) V. and S.
जिघ्रतिस्र नराधिपाः । For तस्याश्च, P. has the alternative वपाया. 5. For
this Sl. B. 38. हयस्य यानि चाङ्गानि तानि सर्वोऽपि (a) ब्राह्मणाः । अग्नौ प्रास्थन्ति
विधिवत् समस्ताः षोडशत्विजः ॥ (a) V. भूसुराः । 6. For this Sl. B. 39-
42. गृहशाखासु यक्षानामन्येषां क्रियते उद्विः । अश्वमेधस्य वक्षस्य वैतसो भाग इष्यते ॥
अथोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः । अतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितं ॥
उक्त्यं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरं । कारितास्तत्र बहवो विद्विताः शास्त्रदर्श-
नात् ॥ तथोऽतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रो च निर्मितौ ॥ अभिजिह्विषजिह्वीवमाप्नोर्वामौ
महाक्रतुः ॥ 7. G. 38. चैनं &c., but P. has चैवं &c.

दक्षिणा^१ मददत्तेषां कर्मिणाम्स्तदनन्तरम् ॥ ४० ॥

^२प्राचीं होत्रे ददौ स्फीतां दिशं बाहुबलार्जिताम् ।
अध्वर्यवे प्रतीचीन्तु दक्षिणां ब्रह्मणे^३ तथा ॥ ४१ ॥

^४उद्गात्रे च तयोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता ।
अश्वमेधे महायज्ञे पुराकस्ये स्वयंभुवा ॥ ४२ ॥

^५समयां पृथिवीं दत्त्वा^६ चातुर्होत्रे सदक्षिणाम् ।

1. G. ३९ अदत्तात् &c.; but P. has अदत्तात् &c. 2. For this Sl. B. 43. प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्धनः । अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशं ॥ 3. G. 40. दिशं, but P. has तथा. 4. For this Sl. B. 44. उद्गात्रे तु तयोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता । अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभूविहिते पुरा ॥ 5. For this, and the following 3 Slokas B. 45-58. कर्तुं संस्थाप्य तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः । अत्विज्यो हि ददौ राजा धरां तां कुलवर्धनः ॥ एवं दत्त्वा प्रवृष्टेऽभूच्छोमानित्वाकु-
नन्दनः । अत्विजस्तद्व्रुवन् सर्वे राजानं गतकल्मषे ॥ भवानेव महर्षि कल्पात्मेको रक्षितुमर्हति । न भूम्या कार्यमस्माकं महि शक्ताःस्म पालने ॥ रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिषः । निष्कयं किञ्चिदेवेष्ट प्रयच्छतु भवानिति ॥ मयिरक्षं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्रतं । तत्प्रयच्छ नृपयेष्ट धरण्या न प्रयोजनं ॥ यवमुक्तां नरपतिर्ब्रा-
ह्मणैर्वेदपारगैः । गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ॥ दशकोटिं सुवर्णस्य रत्नस्य चतुर्गुणं । अत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः महिता वसु ॥ अण्यश्वाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते । ततस्ते न्यायतः कत्वा प्रविभागं द्विजोत्तमाः ॥ सुधांसमनसः सर्वे प्रत्यूचु-
र्मुदिता भयं । ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुममाहितः ॥ जम्बूनदं कोटिसंख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा । हरिद्राय द्विजाय च हस्ताभरणमुत्तमं ॥ कल्पाश्चत्वार्यमाय ददौ राघव-
नन्दनः । ततः प्रीतेषु विधिवद्विजेषु द्विजवत्सलः ॥ प्रणाममकरोत्तेषां हर्षव्याकुलि-
तेन्द्रियः । तस्याश्वेषां च विविधा ब्राह्मणैः समुदाहृताः ॥ उदारस्य नृवरस्य धरण्यां वसितस्य च । ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमं ॥ पाषाणहस्तं स्वर्नयनं दुस्तरं पार्श्ववर्धनैः । for these 4 Slokas of our text as an alternative P. has the following lines on the margin—कर्तुं संस्थाप्य तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः । वारिष्ठा प्रददौ राजा धरां तां कर्तुवर्धनः ॥ अत्विजोऽथाव्रुवन् सर्वे राजानं गतकल्मषं । कस्या निष्कयमस्माकं देहि राजन् महादुते ॥ त्वं हि पालयितास्माकं येनाशंसितुमर्हसि । तेषां भुत्वा वचस्तथ्यं राजा राष्ट्राव्यर्धनः ॥ गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ॥ 6. G. 41. सचातुर्होत्रे &c. P. सचातुर्होत्रे &c. Between the two lines of

शतं शतं सहस्राणां हिरण्यस्योत्ससर्ज सः ॥ ४२ ॥
 दशकोटीः सुवर्णस्य रजतस्य ^१चतुर्गुणाः ।
 ऋत्विग्भ्यः प्रददावन्यान् कामांस्तत्र यथेप्सितान् ॥ ४३ ॥
 जाबालये वशिष्ठाय वामदेवाय च प्रभुः ।
 ऋष्यशृङ्गाय च तदा स राजा क्रतुवर्द्धनः ॥ ४४ ॥
^२दक्षिणां प्रतिगृह्णाथ सुप्रीतमनसो द्विजाः ।
 ऊर्ध्वदेशरथं तत्र कामं ध्यायेति वै तदा ॥ ४५ ॥
^३तानब्रवीद्वृष्टमना राजा दशरथो द्विजान् ।
 इच्छामि चतुरः पुत्रानुदारान् ख्यातविक्रमान् ॥ ४६ ॥
 तथेति ^४सैव राजानं तमूर्ध्वस्त्रवादिनः ।
 यथाभिलषितान् पुत्रानचिरात्स्वमवाप्स्यसि ॥ ४७ ॥

आदिकाण्डे यज्ञकर्म ॥

this Sl. G. reads the line. ऋत्विग्भ्यः कर्मिणां राजा सदस्यानां च दक्षिणां. 1 G.
 43. चतुर्गुणः; but P. has चतुर्गुणाः. 2. Between the two lines of this
 Sl, P. has the line—ततश्च याजकाः सर्वे अथवाच तपोधनाः । 3. For this
 and the next Sloka. B. 58-61. ततोऽब्रवीद्वृष्टमना राजा दशरथस्तदा ॥ कुतस्य
 वर्धनं तनु कर्तुमर्हसि सुवत । तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ॥ भविष्यन्ति
 सुता राज्ञश्चत्वारस्तो कुलोद्भवाः ॥ स तस्य वाक्यं मधुरं निश्चय्य प्रशम्य तस्मै प्रयतो
 वपेन्द्रः । जगाम सर्वं परमं महात्मा तमव्यग्रहं पुनरप्युवाच ॥ 4. G. 47. च ते
 &c., but P. has सैव &c.

क्रमशोऽधिष्ठानकृतिरस्तमिन्मते
परिशुद्धस्तत्परिकर्मिते पदे ॥ ८२ ॥

आप च

स्वयमुपशमयन्ती स्वामिनः स्वरलीलां
स्वमतमिदुहानास्वादुपथ्यं प्रजानां ।
नियतमिदमिदानी मन्यदावा भवित्री
निरवधिसुखसिधौ निष्प्रकंपानुकंपा ॥ ८३ ॥

इयं हि

तेषु ते देशिकाश्च तैः निर्दिष्टां नितरां प्रकाशितां इमां क्रमशोऽपराधस्य
कष्टोपाधरोहणी निवेष्टिका तां कृतिनः कुत्रकाः स्वाधिकारानुगुणकर्मज्ञानादिवि-
मुक्ताः प्रपदगैरवस्था इत्यर्थः । क्रमशोऽधिष्ठान परिशुद्धं रजस्तमोभ्यामसृष्टं यत् तत्त्वं
तेन परिकर्मिते कर्मकृते पदेस्थाने समिन्मते वर्धनौ भविष्येति न भगवदनुभवं कुर्वन्ती-
त्यर्थः ॥ ८२ ॥

इत्युक्ता भगवत्कथावचनं भविषीत्याह ।

स्वयमिति—॥ स्वामिनस्तत्त्वस्वरस्य स्वरलीलां स्वयमपराधीनां स्वतन्त्रा हि
अपराधं कदाचित् जीवात्मनामपराधमुपलामवसोऽहम् ।

उपकारशतेनापि न क्षमामि वसुन्धरे ।

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमात् ॥

क्षिपाम्यजलमशुभानासुरीष्वेव येनिहु ।

मासुरीं येनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो याम्बधमां गतिं ।

इत्युक्तीत्या जीवापरा भवति तेषु स्वरलीलां तामुपशमयन्ती स्वादुभोग्यं पथं
हितं च स्वमतमुपागविशेषं भगवदनुभवं वा स्वादु निरतिशयानन्दरूपां भक्तिं पथं
भगवत्प्राप्तिहेतुतया हितरूपां प्रपत्तिं वा दुहाना जनयन्ती । निष्प्रकंपा अश्रयमान-
कंपा सुखस्य निरतिशयानन्दरूपस्य भगवदनुभवस्य सिद्धौ वदानीमन्यदा काशान्तरे
वा भविषी नियतं निश्चितं ॥ ८३ ॥

कथा भगवत्कथायाः अनन्तकृतियमुपवसा प्रकटनाय दर्शनीयं प्रतिपादयति ।

अविरलगुणच्छायाभायातमःप्रतिरोधिनी
परिहृतरजःपङ्का तापैरसङ्घटितात्रिभिः ।
मधुरिपुदयामूर्तिर्दिव्यानिराकृतकण्टका
वहति निगमाद्वर्तन्येकापुरीमपराजिताम् ॥८४॥

सुमतिः— * अथ उक्तं अपरिमितदुरितभरितस्य जन्तोर्दुःखसागरादुत्तारवचनं बालकानां संतोषवचनं विना उदञ्चन्त्यवन्ति येषामि ।

राजा-भद्रे अबाधितार्थपाहिणि, मास्ममिथ्यादृष्टिमुपतिष्ठ । सुमतिः
स्त्वयसि । अपिदृष्टः कृषिदाप्तागमस्य बाधः ऐश्वरस्य वा
भक्तजनसंरक्षकप्रतिज्ञानस्य ।

* अथपुनः अपरिमितदुरितभरितस्य जन्तोर्दुःखसागरादुत्तारवचनं बालकानां संतोषवचनमिव उपच्छन्दनमिति पश्यामि ।

अविरलेति—॥ आयावत्वा तपराहित्य तापरजःपङ्ककण्टकविधुरत्वादयः समी-
चीनमार्गगुणाः ते सर्वेऽप्यस्यास्तन्तीति पदवीत्वं व्यज्यत इति भावः । अविरलाः
निविडाः गुणाः त्रैलोक्यमावृणोति एवं आया यस्यास्ता तयोक्ता आयाप्रकृतिस्त्वैव तमः ।
तमेवतपकण्टकवृत्तिहेतुत्वेन मायायास्तमस्त्वं । तस्य प्रतिरोधिनी नाशिनो रजः रक्षे-
गुण इव पङ्कः परिहृणो रजः पङ्को यस्यास्ता तयोक्ता त्रिभिः तापैः आध्यात्मिकाधि-
भोगिकाधिदेविककण्टकैः असंघटिता असंयुता (असंवलितेति वा पाठः) मधुरिपोर्द्वैव
मूर्तिश्चरीरं यस्यास्ता तथा दिव्या विलक्षणा निराकृताः निरस्ताः कण्टकाः यस्यास्ता
तथा । अत्र कण्टकशब्देन ऐश्वर्यकैवल्ये प्रतिपाद्येते कण्टको हि महापथे गच्छतां तम-
पहाय मार्गान्तरगमनहेतुः स्या वर्तिनी एकपदीनिमग्नमात् नगरात् वेदान्ताच्छापरजितां
विरोधिभिरनभिभूतां पुरीं अपराजिताख्यां पुरीं नदीं वहति प्रापयति । अपराजि-
तेति वैकुण्ठनगर्या इव नाम । यात्रोध्येत्यपराजितेति विदिता नाकं परेशं स्थितेत्यभि-
युक्तोक्तेः । लोके हि मार्गः कस्माच्चिन्नगराच्चगर्भन्तरं प्रापयति । तद्वदियमपि वेदान्ता-
चिन्तय वैकुण्ठनगरीं प्रापयतीति भावः ॥ ८५ ॥

प्रच्छन्दनं प्रतारयं ।

अबाधितार्थपाहिणी प्रमायान्तरप्रतिपक्षस्वभावमर्थं यच्छातीत्यबाधितार्थपा-
हिणी । मिथ्यादृष्टिर्नास्तिक्यं । आप्तागमस्याप्तत्वादेवबाधा दर्शनं । ऐश्वरस्य ईश्वर-
संनिधनः । भक्तजनसंरक्षणे प्रतिज्ञानस्य प्रतिज्ञायाः । एवं किल भगवता प्रतिज्ञातं ।

इत्यन्ते प्रत्यायना

शपेदैष्टिक्येन स्वयमिह भवत्या च सुमते
त्वयैव द्रष्टव्यः स्वपनविगमोन्मीलितधिया ।

अहङ्कारग्राहग्रहकदनसाकन्दतमुमु-
न्मुमुक्षासंरब्धो मुरमथनसङ्कल्पमहिमा ॥ ८५ ॥

अथवा-साधारणस्वायमाश्रितसंरब्धसमारम्भः ।

तथा हि

दीनो हृष्यतु वापराध्यतु परं व्यावर्ततां वा तत्त-
स्मातव्यदशरणागतं शकनतः सन्नित्स्थो स्वाप्यते ।

मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन ।

दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतद्वर्द्धितं ॥

विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणस्त्वयं ।

आननेन हरिभ्रेष्ठदत्तमस्याभयं मया ॥

सङ्कदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दद्याम्येतद्भूतं मम ॥

अहंत्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माणुखः ॥

इत्यादौ अत्रापि बाध इत्यनुवक्ष्यते ।

प्रत्यायना अपचः तामेवाह ।

शप इति-॥ दैष्टिक्यमाश्रित्य तेन भवत्या च शपे अपचं करोमि सुमुख
सुप्तोर्विगमनेन निवृत्त्या उन्मीलिता प्रकाशमाना धीर्यस्यास्तया त्वया एवं वक्ष्यमाण-
प्रकारेण द्रष्टव्यः । अहङ्कार एव ग्राहः नक्तः तेन ग्रहः वक्ष्यं तेन यत्कर्म पीडा तेन
साकन्दः संपन्नायः यस्तनुभक्तशरीरो तस्य मुमुक्षायां मोक्षलोकायां संरब्धः संमुक्त
इत्यर्थः ये सङ्कटाश्रितास्तेषां संरब्धसंज्ञकस्त्वयंसाधारणः ॥ ८५ ॥

किमुत भगवत इत्याशयवेति ।

दीन इति-॥ दीनोवास्तु दीनः आर्तः हृष्यतु विसंभ्रमोवास्तु परं अपरा-
ध्यतु विरोधमेव वा करोतु विरोधाद्वावर्ततां व्यावर्तो वास्तु अशङ्कगतः अशङ्कनतः
अशङ्कितः आतव्यः रक्षितव्यः विश्वामित्रादिभिस्त्रिभिः एव सङ्कटापचः तत्रा स्वाप्यते
अतिष्ठाप्यते ननु प्रसिद्धं कस्येतदिति भावः विश्वामित्रेण सुनश्रेष्ठश्चरणागतो
रक्षितः कपोतेन स्वनीहाभ्यामे पतितो व्याघ्रः राघवेण विभीषणः रघुना कश्चिदुत्तमः

न कलु सद्वृत्तमप्यालेख्यदिवसकरा चन्दकारं प्रतिविशन्ति ।

अजस्य नम्रावस्थेकमपि ।

यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमधिकृतं ॥

पद्मे दिव्यैकसङ्काते नाम्नामुत्पाद्यमामयि ।

प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितं ॥

ब्राम्हृतसंग्रहे प्राप्ते ब्रह्मीने प्रकृतौ महान् ।

एकस्तिष्ठति विद्वात्मा स तु नारायणः स्मृतः ॥

नारस्त्विति सर्वेषु सां समूहः परिकीर्तितः ।

गतिरालम्बनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥

नराज्जगतानि तत्त्वानि नारायणीति त्रिदुर्भवाः ।

तान्येव चासनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥

परात्परं पुरिशयं पुरुषमीकते ।

परमपुरुषमभिधायीत कम्पुकाशमग्रे ध्येयः ॥

प्राचोक्त्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।

इदमेकं धुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्सदा ॥

इत्यमुतत्वस्थेयानः ।

अमुतत्वस्थैव सेतुः ॥

समाभितात्कल्पतरोरनन्तात् निस्संशयोन्मुक्तिफलप्रपातः ।

मोक्षमिच्छेज्जगद्दर्शयत् ॥

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं व्यसृज्यपाणिः पुरुषो जायत ।

कदति ब्रह्मणो नाम ईदोहं सर्वदेहिनां ।

भाषान्तवाङ्मसंभूतौ तस्मात्केयवसामयान् ।

आम्रहस्तं च पर्यन्तं जगद्गन्तव्यं वसिष्ठाः ।

प्राणिनः कर्मजनितस्तं तादवशाच्चर्चिनः ॥

ततश्च ।

आबध्नतो विगतशान्तिमनादिनिद्रां
चेतस्विनस्त्रिगुणशक्तिमयी त्रियामा ।

नाथस्य केवलमसौ नरकान्तकर्तुः

सङ्कल्पसूर्यविभवेन समापनीया ॥ ८८ ॥

सुमतिः—* अथ अन्तः शब्दसु देवाः मणीः वि परावर पुरुष विवेकः होला

अथ चिन्ता; त्वं उक्तं यद् यद्मि पुरुषो तमे विवृष्टा विवृष्टम् ।

राजा—देवि ननु सोपब्रह्मण्यनिपुणनिष्पिताभिर्नपनिर्वाहरेव, प्रसिद्धं
कलु वेदविप्रकोष्ठवाना मेकराश्यम् ।

* कार्यपुनः, अथ कलु देवानां मुनीनामपि परावर पुरुषविवेचने होलायते
चिन्ता, त्वया पुनः कथं यस्मिन् पुरुषोत्तमे निष्ठा निधम्यते ।

अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोगयः ।

पद्माद्भूतबोधाम् ध्यामेनैवोपकारकाः ॥

नैस्सर्गिको नवै बोधस्तेषामप्यतो यतः ।

न संपदां समाहारे विपदां विनिवर्त्तने ।

समर्थो हृदयते कश्चित् विना पुरुषोत्तमं ॥ ८९ ॥

इत्यादिना मोक्षप्रदानशक्तित्वेण कुतो नास्तीत्यत आह न कल्पित—

आलोकादिवाकराद्यामन्धकारनिरासकत्वे विद्धे तेषामपि मोक्षप्रदानशक्तत्वमि-
तिभावः । ततः ब्रह्मादीनां मोक्षप्रदानशक्त्यभवात् ।

आबध्नतीति । विगता शान्तिरपरमो यस्यास्ता तां अनादिनिद्रामाबध्नती
उत्पादयन्ती त्रिगुणशक्तिमयी सत्त्वादिगुणवयशक्तिरूपा त्रियामा यामिनी नरकस्य
नरकासुरस्यान्तकर्तुः विनाशकस्य नाथस्य भगवतः केवलं तस्यैवेत्यर्थः । सङ्कल्पः मोक्ष-
विषयमि नयामि परमाङ्गतिमित्येवं रूपः सर्व सूर्यः तस्य विभवेन सप्तर्ष्येण समापनी-
यामत्सर्वस्य कस्याप्येति भावः ॥ ८८ ॥

सोपब्रह्मण्यं स्मृतीतिहासपुराणानि उपब्रह्मणानि नैस्सर्गिकं यथाभवति तथा
निपुणैः परावरतत्त्वयाचार्य्यविद्वद्भिः परावरपाराशर्य्यादिभिः निरूपिताभिः उपनिर्वाह्यः
वेदादीनामेकराश्यं इकराश्रित्यं प्रसिद्धं कल्पितं वेदादिषाः केवलवन्मैकराश्रितिरिति
प्रसिद्धं कल्पित्यर्थः । एकमेकराश्रयमित्यत आह

मेयं विष्णुर्वेदवादाश्चमानं
मातारश्चेत् ब्राह्मणास्सत्त्वनिष्ठाः ।
इत्थं तेषामैकरास्यं प्रतीमः
कीटप्रायैर्दुर्विदग्धैः किमन्यैः ॥ ८९ ॥

अपि च ।

शास्त्राण्यालोच्य सर्वाण्यशिथिलगतिभिर्युक्तिवर्गैर्विचार्य
स्वान्तर्निर्धार्य तत्त्वं स्वभुजमपि महत्पुद्गरन्सूरिसङ्घे ।
सत्यं सत्यञ्च सत्यं पुनरिति कथयन् सादरं वेदवादी
पाराशर्यः प्रमाणं यदि क इह परः केशवादाविरस्ति ॥ ९० ॥

मेयमिति । वेदवादाः वेदवक्त्राणि सत्त्वनिष्ठा इत्यनेन सत्त्वं विष्णुवक्त्राश्च
मित्युक्तेः । शास्त्रिका एव जानन्ति ब्रह्म राजसास्तामसाश्चेति प्रतीयते । कीटाः सुद्र-
ष्टिमवसात्प्रायेस्तत्त्वमैः दुर्विदग्धैः मूर्खैः किं न किञ्चिदपीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

ब्राह्मणास्तिष्ठन्तु पाराशर्ये एक एवालं विष्णुपारम्य इत्याह ।
शास्त्राणीति । अशिथिलाः गतयो येषां ते तथा युक्तोनां वर्गैः स्वान्तः स्वमनसि तत्त्वं
याचार्थं निर्धार्य निश्चित्य सूरिणां ज्ञानवतां मुनीनां संघे पाराशर्यः व्यासः । सद्देवाश्च
व्यासः पाराशर्य इति प्रसिद्धः । प्रमाणं यदि ब्रह्मात्मवर्षे केशवात्परः क आविरस्ति
इवाश्रिते नलोपीत्यर्थः । अत्र

सत्यं सत्त्वं पुनस्सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ।

वेदशास्त्रात्परं नास्ति न द्वैतं केशवात्परम् ॥ इति ।

इतद्भासवचनमनुसन्धेयं । केशवशब्देन भगवतो ब्रह्मब्रह्मजनकत्वं प्रतीयते
अथोक्तं

क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनां ।

आद्यां तवाङ्ग सम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान् ॥ इति ।

ब्रह्मब्रह्मबोरेतज्जन्यत्वेन परस्वगन्ध इति भावः । एवं व्यासादिवरमर्षिसम्मत
इत्यर्थः परमार्थ इति ॥ ९० ॥

महाजनो येन गतस्सपत्न्या इति च महर्षिर्भाषितं, दृश्यते चेत् ।
 तर्को न प्रतितिष्ठति प्रभवति त्रय्यापि वैय्याकुली
 क्षोभं यान्ति मिथः क्षता ऋषिभिरः क्षुद्रोक्तयः किं पुनः ।
 इत्थं तत्त्वविनिश्चयो निधिरिव क्षिप्तो गुहाभ्यन्तरे
 पन्थानन्तु महाजनस्य निपुणः प्रत्यक्षमध्यस्थति ॥ ६१ ॥

इत्येतदवभाषितमित्याह महाजन इति ।

महाजनालो जनश्च महाजनः । महत्त्वं च तत्त्ववेदित्वं तर्काप्रतिष्ठयुतयो-
 विनिश्चयः । नञाद्युच्चेर्धर्ममसि किरियत् । धर्मस्य तत्त्वं निश्चितं गुहायै, महाजनो
 येन गतस्ते उक्ताः ॥ इत्येतन्महर्षिर्भाषितं तस्यानुवर्तमानस्त्वमाह इत्युक्तं इति ।

तर्क इति । तर्कः ज्ञः नर्ततितर्कति तत्त्वधिकमुत्तमस्यमाह प्रत्यक्षमध्य-
 वेय्याकुली व्याकुलता प्रभवति । तथाहि क्वचित् नारायणादेव समुत्पद्यन्ते ।
 नारायणे प्रलीयन्ते । इति भगवतः कारणात्वं प्रतीयते । चम्बव ।

प्रजापतिः प्रजा अस्तृजत हिरण्यगर्भंस्समवर्ततेतत्रे भूतस्य जातः
 पतिरेक आसीत् ।

इति क्षुद्रमुक्तस्य कारणमावाहते । चम्बव

न सज्जन्तासच्छिव एव केवलः एक एव रुद्रो न द्वितीयापतस्ये ।

इति रुद्रस्य कारणात्वं प्रतिपाद्यते । परन्तु इन्द्रोमायाभिः पुरुषरूप ईयत ।

इतीन्द्रस्य कारणात्वं सूयते । एवं त्रया वेय्याकुली हेतुत्वं । मुनीनां गिरः इति
 हासपुराणानि मिथः क्षतास्तत्त्वः क्षोभं यान्ति । पुराणानि हि सात्त्विकराजकृतमभ-
 भेदेन परस्परविरोधानि । तदुक्तं

अग्नेर्हिशवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते ।

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणे विदुः ॥

सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते ।

सात्त्विकेष्विति कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥ इति ।

क्षुद्राक्षानुक्तयः किं पुनः । ताः परस्परव्यावृत्ता इत्यत्र किं पुनर्वर्तमानमित्यर्थः ।
 तत्त्वस्य याचात्म्यस्य विनिर्धायः गुहाभ्यन्तरे क्षिप्तः । जनेन महताऽपि यत्नेन न सम्भत इति
 सूच्यते । एवं इति किंकर्तव्यमित्यपेक्षायामाह पन्थानमिति । निपुणः महाजनस्य
 पन्थानमवधारयति पूजयति । पूजयत्येतेषुमाह प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षं वेदितमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

क्षुद्रमुक्त महाजन इत्यत्राह महाजन इति । व्यावर्तयिभिः कृतानि पञ्चधाया-
 मात्मनोषु परिचये दुश्चकृत्यत आह तिष्ठन्ति ॥

महान्तरं व्यासवाल्मीकिमनुवृहस्पतिशुकशौनकात्मयः प्रवक्ष्यन्त्याकम्पधानं, तिष्ठन्वते बहवः, अयं पुनरेकोवि ।

अपजन्मजरादिकां समृद्धिं

कृपया सम्मुखयन्नशेष पुंसां ।

परदैवत परमार्थवेदी

परिगृह्णातु पराशरस्वयम्भः ॥ ६२ ॥

अपजन्मेति । कथयताः जन्मजरादिकाः यस्यास्तां चातिशब्देन व्याधिमन्त्रयन्ते । समृद्धिं मुक्तिरूपां जन्मेवपुंसां संमुखयन् किमेतैरर्चित इत्यत आह कृपयेति । परिगृह्णातु भगवान् जन्मेवपुंसां हरिरपजन्मजरादिकां समृद्धिमिति । पुराणान्ते तेनैव युक्तं । परं स्येतरसमस्तवस्तुभ्य उक्त्यष्टं यत्कैवल्यं नारायणार्थं दैवतं दैवतानामुच्येति तस्यैव परदैवतत्वात् तस्य पारमार्थ्यं सत्त्वं वेत्तेति तद्वेदी । अस्य हि पराशरस्य परदैवतपारमार्थ्यवेदित्वं प्रसिद्धं यथा ।

साधु मैत्रेय धर्मज्ञस्मारितोऽस्मि पुरातनम् ।

पितुः पिता मेमगवान्वसिष्ठो यदुवाचह ॥

विश्वामित्रप्रयुक्तेन रक्षसामक्षितो मया ।

भुतस्तातस्ततः क्रोधोमैत्रेयाभून्ममातुलः ॥

ततोऽहं रक्षसां सत्रं विनाशाय समारभे ।

भस्मीकृताश्चशतशस्तस्मिन्सत्रे निशाचराः ॥

ततः संक्षीयमाणेषु तेषु रक्षस्स्वरोधतः ।

मामुवाच महाबाहो वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः ॥

अक्षमत्यन्तकोपेन तातमन्युमिमं जहि ।

राक्षसानापराध्यन्ते पितुस्तेविहितं तथा ॥

मूढानामेवभवति क्रोधोऽज्ञानवतां कुतः ।

हन्यते तातकः कीनयतः स्वकृतभुक् पुमान् ॥

सम्बन्धतस्यापि महतो वत्सङ्गोऽप्येनमानवैः ।

यश्चासस्तपसश्चैव क्रोधो नाशकरः परः ॥

स्वर्गापवर्गव्यासेषकारणं परमर्षयः ।

कर्त्र्यमस्ति सदाऽर्क्षोऽयं तातमातङ्गसोमव ॥

अहं निशाचरैर्दग्धैर्दीनैरनपराधभिः ।

सुमतिः—*अथ उन्त अयुन्तरं एवं उन्तरं, अथ उय अयुन्त सादय विप्रमन्त
विप्रमन्त असहत्तं स तु रन्तहि अथस चे अयंस संवा अमकारं
सङ्कल उय दावे उन्तुमं पंथामि ।

•चार्यपुत्रानुत्तरमेतदुत्तरं, अथ पुनस्त्वन्तासाधननिगमात्तानिदृशमसहमानस्य
त्वरमाणदुडयस्य चेतनस्य सर्वागमसारं सङ्कल्प्य दर्शयितुं त्वां प्रार्थयामि ।

सत्रं तेविरमत्वेतत्क्षमासाराहि साधवः ॥
एवं तातेन तेनाहमनुनीतो महात्मना ।
उपसंहृतवान्सत्रं सद्यस्तद्वाक्य गौरवात् ॥
ततः प्रीतस्स भगवान्वसिष्ठो मुनिसत्तमः ।
सम्प्राप्तस्तदा तत्र पुलस्त्यो ब्रह्मणः सुतः ॥
पितामहेन दत्तार्थः कृतसनपरिग्रहः ।
मामुवाच महाभागो मैत्रेयपुलहाम्रजः ॥
वैरेमहति यद्वा कयाद्गुरोरस्याश्रिताक्षमा ।
त्वया तस्मात्समस्तानि भवान्शास्त्राणि वेत्स्यति ॥
सन्ततेर्नममच्छेदः क्रुद्धेनापि यतः कृतः ।
त्वया तस्मान्महाभाग द्दाम्यन्यं महावरम् ॥
पुराणसंहिता कर्ता भवान्वत्सभविष्यति ।
दैवतं परमार्थं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्तमलामतिः ।
मत्प्रसादादसन्दिग्धा तव वत्सभविष्यति ॥
ततः स भगवान्प्राह वसिष्ठो मे पितामहः ।
पुलस्त्येन युक्तुं ते सर्वमेतद्भविष्यति ॥ इति ॥

परमेश्वरः परान्वेदप्रामाण्यमसहमानान् आसमन्ताच्छृणोति दहति हिमस्ती-
त्यर्थः । अथाह इतिधातुः । सः नः अस्मान् स्वयं परियच्छातुं अङ्गीकरोतु । एवं
पुनस्तत्परप्रदानसक्यपरदेवता पारमार्थ्यज्ञानेन भगवता परमेश्वरेण परिदृष्टीतानाम-
स्माकं मतमेव प्रामाण्यकमित्युक्तं भवति ॥ ६२ ॥

चार्यपुत्रानुत्तरमेतदुत्तरं यस्मादुत्तरं अङ्गावचनं न विद्यते तत्तयोक्तं उत्तरं मत्प्र-
सादस्योत्तरं प्रदर्शयामीत्युक्तमेव दर्शयति ।

राजा-साधुविचिन्तितं भवत्या, तद्विदं प्रदर्शयामि ।

स्वसंस्कृत्योपघ्नत्रिविधचिद्विद्वस्तुविततिः
पुमर्थानामेकः स्वयमिह चतुर्णां प्रसवभूः ।
शुभस्रोतोभाजां श्रुतिपरिषदां श्रोपतिरसा-
वनन्तस्सिन्धूनामुदधिरिव विश्रान्तिविषयः ॥६३॥

अपि च

परः पद्माकान्तः प्रणिपतनमस्मिन् हिततमं
शुभस्तत्संस्कृत्यभुलकयति संसारजलधिं ।

स्वसंस्कृत्येति । स्वस्य संस्कृत्य यथोपघ्नो ज्ञायीयस्यास्ता तया त्रिविधा चिद्विद्वस्तुविततिर्यस्यास्ता तया त्रिविधानां चिद्वस्तुनामचिद्वस्तुनां च विततिर्विस्तारः चिद्वस्तुनां त्रैविध्यं ब्रह्ममुक्तमित्यभेदात् अचिद्वस्तुनां त्रैविध्यं त्रिगुणकालगुणसत्त्वमेकम् । चतुर्णां पुमर्थानां धर्मार्थकाममोक्षाणां एकः स्वयमेव प्रसवभूः उत्पत्तिस्थानं । शुभं स्रोतः भजन्तीति मात्रः तासां । स्रोतश्चन्द्रस्तान्तावदवनः । श्रुतिपरिषदां श्रुति-समुद्धानां जननाः अपरिच्छिन्नः जननत्वं स्वर्गपदगुणविभूतिभिः ज्ञेयवापारत्वमसौ शीपतिः सिन्धूनां नदीनां मुदधिरिव विमानिविषयः पर्यवसानभूमिः । नारायणपरायणैः सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । इतिशुच्यते ॥ ६३ ॥

तत्पदहितपुद्गार्धोत्तामप्रतिपाद्यकमन्त्रं याव ।

पर इति । पद्माकान्तः सङ्गीतस्वराः परः स्वेतरसमस्तवस्तुभ्य उत्कटः । शीपतिरवादेवास्य सर्वोत्कटत्वं । यथाहि

अद्वया देवो देवत्वमभूते ॥

अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सत्जनकस्मृता ॥

वेदास्तास्तत्त्वचिन्तां मुरमिदुरसियत्यादधिगैस्तरन्ति ।

स्वरूपं स्वातन्त्र्यं भगवत इव चन्द्रवदमे ।

तदाश्चैवोत्कर्षात्मवति खलु निष्कर्षसमये । इत्याद्याः । जन्मिन्म-
त्ताकान्तो जन्मवत्तमं प्रपन्नं हिततमहिततममतिहवेन हितं तस्यैव सुपायान्तरैश्च
उत्कर्षः ।

तस्मात्तत्त्वसमेनां तपसामतिरिक्तामाहुः । इति श्रुते । स्मरन्ति च
मुनयः ।

भट्टित्येवं प्रज्ञामुपजनयता केनचिदसा-
वविद्यावेतासीमतिपतति मन्त्रेण पुरुषः ॥ ९४ ॥

सर्वयोग्यमनायासमप्रमादमनूपमम् ।
प्रपञ्चातिहरं विष्णुं शरणं गन्तुमर्हय ॥
मयेन कामकामेन वसाध्यं साधयाम्तरैः ।
मुमुक्षुणा यत्सांख्येन योगेन न च भक्तिः ॥
तेन तेनैव तेनैव वसन्त्यासेनैव महासुखे ।
उपायभक्तिः प्रारब्धव्यतिरिक्तमप्यशिमि ॥
साध्यभक्तिस्तु साहस्री प्रारब्धस्यापिभूयसी ।

इत्यादिषु । शुभः शोभनः तत्सङ्कल्पः तस्य भगवतस्सर्वपापेभ्यो मोक्षयि-
ष्यामि इति सङ्कल्पः संसार इव जलधिसं । संसारस्य दुस्तरत्वादिज्ञान जलधि-
स्वरूपं । मुनयोऽर्थमेववदन्ति ।

संसारसागरं धोरमनस्तद्देशमाज्जमं ।
त्वामेव शरणं प्राप्य निस्तरन्ति मनीषिणः ॥
संसारार्थवमज्ञानां विषयाक्लाम्बयेतसां ।
विष्णुपोतं विनाशान्मयत्किञ्चिदस्ति पञ्चजनम् ॥

इत्यादिषु । पुनश्चरति सङ्कोचरति नाशयतीत्यर्थः भट्टित्येव वदतीं ततोवाच-
पुमर्थं याचात्य विषयां धियमुपजनयता केनचिन्मन्त्रेण । केनचिदित्यत्र ब्रह्ममन्त्रो
विचक्षणः । एवं इति किं ब्रह्मेन कथं तस्य परामर्शः । उच्यते । मन्त्रं यत्नेन
गोपयेत् । इति मन्त्रमात्रस्य गोपनीयत्वात् । तदष्टाद्यस्य किमुतेति । तदुक्तं ।

मन्त्राणां परमो मन्त्रो गुह्यानां गुह्यमुत्तमं ।
पवित्रं च पवित्राणां सूक्ष्ममन्त्रस्समात्मनः ॥ इति ।

अनु सूत्र मन्त्रोपविचक्षित इति शेषाद्यमन्त्रे । भट्टित्येव वदन्तमुपजनय-
तेत्युत्तेवैभवस्य तत्रैव वृत्तेः । कथं हि एतद्व्यात्मको ब्रह्ममन्त्रः । तत्र ब्रह्मपदेन भ-
गवतो निरुपाधिकयेचित्त्वं श्रीवाणां तदपेक्षानम्याहोयेत्यर्थं च दर्शयति ।
द्वितीयपदेन श्रोत्रितपुरुषार्थस्साधनभूतं प्रपन्नं चिदादयति । तदुत्तरार्धेनैव
तृतीयपदेन च भगवत्कैवल्यं प्रार्थनया पुमर्थं सूचयति । अत एव प्रज्ञात्मक
कोटं मन्त्रोष्ट्राद्वर वदेति निश्चयेन । अतो पुनश्च अतिज्ञा कलानं वैचयेनैवैव पित्रा-
चिदा तां चतिपतति चतिक्वामति । अविद्याबलः एकचित्तादीना ॥ ९५ ॥

प्रिये संमितमतीनामपि वित्तसमाधानहेतुसङ्घट्टो दग्धितः ।

किन्तु

सुतनिममकवचगूढाः

कष्टं सम्प्रति कुदृष्टयः केचित् ।

कृत्ययन्ति सौगतादीन्

स्यालोपासन्भृत्यस्य वाचा ॥ ६५ ॥

अथ वित्तरेण प्रतिविधिरस्य वेदान्तेषु विपुलमतिभिरनुसन्धीयते,
इष्टमेव क्लृप्ते विदुषां समासव्यासधारणम् ।

सुमतिः—सुखदुःखं मणिषां संघटन्तेषु एवं विवेहिं तैर्हि महेषि महन्तिह्ये-
हिं वि तारिसेहिं चारिष्वन्ताणि यमन्ता सारकिण्टगोध्व-
सरिसा होहन्ति संपंथ सन्धसा महन्तिना ।

*सुन्दरमन्त्रितमार्गपुत्रेण कथमपि तैस्तेजैर्हृदिमतीनामपि तादृकैः प्रतार्यमाणा
निममान्ताः चोराकण्टमोक्षं सतृणा भविष्यन्तीति संवत्साध्यासा मम चिन्ता ।

अस्य संवत्स्य प्रयोजनमाह प्रियेसंमितेति । संमितमतीनां मनस्समाधानार्थं
नामेन संवत्स्य कथं सङ्कटादिकुदृष्टिकल्पितनिममान्तानिरोधनिरसनं विमलमतीनां
सुखकम्पवतीति सुमतेरभिप्रायमवेत्याह किन्त्विति ॥

पूतेति ॥ निमम एव कवचः कृतञ्चादौ निममकवचस्य तेन गूढाः वेदप्रामाण्य-
मयीकुर्वन्त इव स्थिता इत्यर्थः । कष्टमिति । वेदसौमतादीन् आदिशब्देन जैन-
वादां वाच्यते । स्यान्नामुपासन्मः तत्तुल्यवाचा स्यालोपासन्महिं कामातरि स्वा-
तन्त्र्यादां स्वस्मिन्नेव पर्यवसाने हेतुः । कृत्ययन्ति कृत्ययन्ति । सम्यक्निष्ठपथे सौम-
तादि मतेषु वेदोपासनाः सेवयैषि स्वमतेषा एतन्तीति भावः ॥ ६५ ॥

अथ च तेन कृत्ययन्ति कृत्ययन्ति प्रतिविधिः प्रतिविधानं दुष्टं किन्तुम-
तिभिः अनुसन्धीयत इत्यर्थः । एवं तर्हि वित्तरेणैवाथ प्रतिविधिः निश्चयां । किंच-
हेतोस्त इत्यत आह इष्टमिति । उन्मत्संघट्टः क्वाडो क्लेशः तावत् चारुं विदु-
षामिष्टं । तदुक्तं इह हि विदुषां लोके समासव्यासधारणं । इति पुनरपि
विनेति ।

महर्षिः कविः तस्य मतेः विद्वान्मतेः तादृकैः कविमन्त्रिणैः क्वाडमन्त्रिपरि-
कल्पितैस्तर्कैः प्रतार्यमाणाः कृत्यमानाः चोराकण्टं सतृणा तत्सदृशाः । चोदयं च

राजा-अलमतिशङ्कया ।

अविप्लुतपरिग्रहस्मृतिशतैककण्ठी श्रुति-
स्वभक्तिविकलस्मृतीस्वपनतोऽपि न प्रेक्षते ।
स्वतः प्रमिति साधिनी सुदृढतर्कगुप्ता च सा
कण्ठि पुनरप्रतिष्ठित कुतर्ककोलाहलम् ॥ ६९ ॥

नेपथ्ये ।

मूलच्छेदभयोभिभक्तेन महता मोहेन दुर्मेधसा
कंसेन प्रभुरुग्रसेन इव नः कारागृहे स्थापितः ।
बिरुधातेन विवेकभूमिपतिना विश्वोपकारार्थिना
कृष्णेनेव बलोत्तरेण घृणिनामुत्तरिभयं प्राप्स्यति ॥९७॥

मोहनं नाव इत्यर्थः । ताश्चोराकण्ठाश्चेत् स्वामिनं न प्राप्तुर्वन्ति हि तथा इतिः स्वम-
तानुगुण्येन वर्ण्यमाना वेदान्ताश्च स्वप्रतिपाद्यं नारायणं न प्राप्तुवन्तीत्यर्थः । संपूर्णं
सिद्धं साध्यत्वं भयं यस्यास्ता तथोक्ता ।

अविप्लुतेति । अविप्लुतः अक्षुण्णः परिग्रहश्चिच्छष्टपरिग्रहोपासां तासां स्मृतीनां
वृत्तं तेनैककण्ठी समानाभिप्राया श्रुतिः स्वस्यां भक्तिस्त्रेहः तथा विकल्पाः क्षोभाः स्ववि-
कल्पास्मृतिः स्वपनतः स्वप्नेऽपि नप्रेक्षते नापेक्षत इत्यर्थः । प्रमितिं साधयतीति प्रमिति
साधिनी सुदृढैः तर्कैः गुप्ता च सा अप्रतिष्ठितानां कुतर्काणां कोलाहलं कण्ठि ॥ ६९ ॥

एवं स्वसिद्धान्तं वर्णयन्तं विवेकं चारब्धकार्येप्रोत्साहयन्तस्त्रिदशः नेपथ्ये
वदन्ति ।

मूचेति । मूलस्य स्वचित्तभूतस्य पुण्ड्रस्य छेदात् प्रकृति संसर्गकृतस्वरूपतिरो-
धानात्तभयं तेनोभक्तिनेनत्वत्तेनतएव दुर्मेधसा दुर्बुद्धिनामहता मोहेन नः प्रभुः
क्षीयः कंसेन कारागृहे स्थापितोयसेन इव विकल्पातेन विश्लेषतः प्रतिक्षेपेन विश्वोपकारा-
र्थिना सकलजगतामुपकारं कर्तुमिच्छावता कलोत्तरेण कलाधिकेन कालः कलभद्रः उत्तरः
व्येष्टः यस्य स तथा तेन हस्तिना दयानुना विवेकभूमिपतिना कृष्णेनेव मूलः मोक्षितः
मुक्तार्थं प्राप्स्यति ॥ ६७ ॥

अकृत्रिमानितया सरस्वती जयी वाजितञ्जयादिनी कञ्जरोरक्षी शरीरविपुला जट-
व्यकर्षणेति वाच्यं भारती वाक् वृयते किल ।

राजा—(कर्णं दत्त्वा, सानन्दं)

प्रिये श्रूयसे सेयमङ्गनिमसरस्वसीवावितथवादिन्वशरीरिणी भारती ।
सुमतिः—*(सानन्दं) शंसन्त तिस्रसभासि शंसु एवं कसु कहंवि शलि-
शं होञ्ज ।

राजा—प्रिये सर्वथा तावत् त्वत्साहाय्यस्य मे हस्तगतेव विजयसिद्धिः

अपि च

रिपुगणविजिगीषा विन्दुलेशोऽप्य सौ मे
मधुजिदनुजिघृक्षावाहिनी वर्धितास्मा ।
सफलयितुमधीष्टे साधुसम्प्रावयिष्यन्
यतिगणबहुमान्यं यत्नसन्तानवृक्षम् ॥ ६८ ॥
पुनर्नपथ्ये दुन्दुभिध्वनिः ।

उभौ—(कर्णन्दत्तः)

सुमतिः—(सविस्मयं), † शंसन्त ।

कुलवड्मो खणुसवमि अङ्गकहाकइआ
णवसमरुसुआविण अहोइग इन्दघडा ।

*कार्यपुत्र त्रिदशभाषितं कल्पयेत्तत् नखलु कथमप्यलीकं भवेत् ।

†कार्यपुत्र ।

कुलपतिमोखणोत्सवमदङ्गकथा कडा

नवसमरोत्सुकादि न च भवति गजेन्द्रघटा ।

विजयस्य शत्रुविजयस्य महामोहविषयस्य विजयस्येत्यर्थः सिद्धिः ।

हस्तगतेव एवं सुमतिसमेतत्वं विजयहेतुमुत्था भगवदनुजिघृक्षा च तन्निमित्त-
मित्याह पिबेति ।

रिपुगणैति । रिपूणां महामोहादीनां गणः तद्विजिगीषायाः तं विजितुमि-
च्छायाः विन्दुः कणाः तस्य लेशः स्वल्पांशोऽपि मधुजितः श्वरेः अनुजिघृक्षा अनुपरीतु-
मिच्छा सैव वाहिनी नदी तथावर्धितस्समेधितः आत्मास्वरूपं यस्य च तथा यतिगण-
बहुमान्यं जितेन्द्रिय समूह बहुमान्यं यत्न एव सन्तानवृक्षः देवतस्त्रिवेवः साधु सम्यक्
प्रावयिष्यन् सफलं कर्तुमधीष्टे शक्नोति ॥ ६८ ॥

उभौ सुमतिविषयो कर्णं दत्तः तच्छ्रवणाय कर्णं दिद्यतः ।

आकस्मिकदुन्दुभिध्वन्यात्सुमते विस्मयः ।

॥तहविजु अन्तर्हो तथपहं जुविहं कविभो
कहकह कोविहन्ताणिहितं सुहखे इमाहम् ॥१९॥॥

राजा-प्रिये अस्मद्विजयसबाहसन्धुसकैरमरपतिभिर्यमभिहन्ते दुःख-
भिः । तदिह स्थापितस्वपक्षैरस्माभिः परपक्षप्रतिषेधे प्रयति-
तव्यम् ।

इत्युभो निष्क्रान्तौ ॥

इतिकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु सङ्कल्पसूर्योदये स्वपक्षप्रकाशानाम्

प्रथमोऽङ्कः ।

श्रीमते भगवते भाष्यकाराय महादेशिकाय नमः ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

तत्रापि युगान्तभवत्सन्धिसु निजव्यक्तिः

कथं कथं कोविहन्तनिजकं मुकारयति नमः ॥

कुलपतिरिति । कुलपतिः पुरुषः तस्यमोक्षमेव उत्सवः तस्मिन्नेव अभिषेचन-
माना मङ्गलाः तेषां कथाकथा कस्मिन्काले भविष्यति । इदानीं नास्ति किमेत्यर्थः ।
नवः नूतनः समरः तस्मिन् उत्सुका अभिलाषवतो मखेन्द्रचटापि न भवति तादृशीमखे-
न्द्रचटाप्यधुना नास्ति तत्रापि युगान्ते प्रसये भवन्तः सन्धियुद्धः मेघाः तस्यनिसदृश-
निजव्यक्तिः कोपि निजकं नमः मुकारयति । मङ्गलो मङ्गला च अविद्येतुः तदुवाभा-
वेपि कोपिरवः कथं नभो मुकारयति । कथं कथमिति वीष्वादराधिक्यमुच्यते ॥ १९ ॥

विजये सबाहः अस्माकं विजयईमाहोऽस्मद्विजयसबाहः परिकारकः तस्य सन्धु-
सकैः सर्वकैः स्थापितः स्विर्ति प्रापितः स्वपक्षोपैस्तेरस्माभिः परपक्षप्रतिषेधे प्रयत्नितव्य-
मिति उपरितनाङ्कार्यमुच्यते ।

निष्क्रान्तौ नेपथ्यं प्रविष्टौ ।

इति सङ्कल्पसूर्योदयस्याख्यायां प्रभावव्याख्यायां स्वपक्षप्रकाशानाम्
प्रथमोऽङ्कः ।

दकावच्छेदेन बाधनिश्चयः प्रतिबन्धक इति । एवं च कथं वक्षतावच्छेद-
कसामानाधिकरण्यवानुमितिं प्रति बाधतः सिद्धसाधनं दोषस्तथा वक्षता-
वच्छेदकसामानाधिकरण्येन तर्कं प्रत्यक्षत इष्टावतिरपि न दोषस्तद्वृत्ते-
भुवन्नेः सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयविषयकत्वाभावात् वक्षतावच्छे-
दकावच्छेदेन तर्कं प्रति त्वंज्ञत इष्टावतिर्दोषस्तस्य वक्षतावच्छेदकाव-
च्छेदेन बाधनिश्चयविषयकत्वादिति संक्षेपः

ननु सेयं व्याप्तिर्दृष्टान्तवृत्तिधूमे गृहीता न
च पक्षीये ऽपि तथा च कथं तदनुमितिः पक्षवृत्ति-
धूमे व्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुत्वादिति चेदत्राहुः,
उक्ता व्याप्तिर्दृष्टान्तवृत्तिहेतौ धूमत्वेन गृहीता पर्वते
धूमन्दृष्ट्वा स्मर्यते ततो विशेषणज्ञानरूपान्तस्मादवति
बाधके व्याप्तिविशिष्टत्वेन पक्षधर्मधूमज्ञानं जाय-
ते । यद्वा दृष्टान्ते व्याप्तिज्ञानं जायमानधूमत्वकथ-
समान्यलक्षणया प्रत्यासत्या सकलधूमगोचरमेव जा-
यत इत्येतावः ।

अथ सामान्यलक्षणं प्रतिपादयितुं भूमिकामारब्धयति । नन्वित्या-
दि । यद्वा समानाधिकरण्ययोरेव व्याप्तिरिति पक्षमवलम्ब्याह नन्वि-
त्यादि । सा अनुमितिहेतुभूतव्याप्तिज्ञानविषयिणी इयं यद्विशिष्टस-
मानाधिकरण्येत्यादिरूपा तत्र पर्वतीय इति दृष्टान्तवृत्तिमहानसीयधूमे
व्याप्तिर्दृष्टीता पर्वतीयधूमेन सह सन्निकर्षविरहात् तत्र व्याप्तिर्न गृहीते-
त्यर्थः । ननु किमनिष्टमत आह तथा चेति । पर्वतीयधूमे सन्निकर्षं विना
न पर्वतीयधूमे नन्विव्याप्तिविशिष्टधीरिति कथं पर्वतीयवज्रानुमतिरि-
त्यर्थः । अथ महान्सीयधूमे गृहीताया महानसीयवन्धिव्याप्तेरेव पर्व-
तीयधूमे ऽपि समानाधिकरण्येन पर्वतीयधूमे नन्विव्याप्तिग्रहमन्तराणां

पर्वतीयधूमने इन्द्रियसन्निकर्षानन्तरमुद्बोधकवशात्स्पर्शत इति व्याप्तिस्मर-
 रूपविशेषज्ञानसत्त्वे व्याप्तिविशिष्टरूपविशिष्टज्ञानं ततो ऽनुमितिरित्य-
 भिप्रायवतां केनाश्विन्मत्तमाह तत्राहुरिति । तस्माद्व्याप्तिज्ञानात् ।
 नन्वादौ धमात्मको महानसीयवद्भादौ कदाचिदुभयव्याप्त्यनुभवः कदाचित्-
 दुषाधेरप्यनुभवः वरणात्समूहालम्बनबलादुपार्ज्योः समूहालम्बनमेव
 स्मरणं तत्रापि व्याप्तिविशिष्टप्रसङ्गधर्मस्मरणं स्यादम आह असतीति । ननु
 पर्वतीयधूमदर्शनेोत्तरं नियमेनोद्बोधकसत्त्वे मानाभावेन नियमतो व्याप्ति-
 स्मरणाभावादाह यद्वेति ज्ञायमानं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्यभिप्राये-
 षाह धूमत्वेति । तथा वासचिकृष्टस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावादन्यसन्निक-
 र्षाभावे ऽपि धूमत्वबन्धित्वरूपसामान्यस्यापि सन्निकर्षत्वस्वीकारात्
 पर्वतादिवृत्तिधूमेन पर्वतादिवृत्तिबन्धिना सह धूमत्वबन्धित्वरूपसन्निक-
 र्षस्य सत्त्वात्पर्वतादिवृत्तिधूमत्वबन्धीनामुपस्थितौ धूमत्वेन धूमसामान्ये
 वद्विधेन बन्धिसामान्यस्य व्याप्तिरह इत्यर्थः । ननु सामान्याश्रयनि-
 श्चलव्यक्तिप्रत्यक्षविशेषनिर्वाहार्थं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीकारस्तन्निक-
 र्षादृश्य न सम्भवति । सन्निकर्षत्वस्यैक्याभावेन जन्यप्रत्यक्षत्वाव-
 शिष्टं प्रति सन्निकर्षत्वेन क्लृप्ताकारव्यताया वस्तुमशक्यत्वादिति चेन्न । इन्द्रि-
 यसन्निकर्षत्वस्यैक्याभावे ऽपि सम्बन्धाननुगमस्य दोषत्वाभावेन सत्तिरि-
 हादिति । अचेदं बोध्यम् । संयोगादिषोढासन्निकर्षशून्याज्ञातद्रव्या-
 दिप्रत्यक्षनिर्वाहार्थं सामान्यलक्षणा एतत्सप्तकसन्निकर्षशून्याज्ञातद्रव्यादि-
 प्रत्यक्षनिर्वाहार्थं ज्ञानलक्षणा एतदष्टकशून्याज्ञातद्रव्यादिप्रत्यक्षनिर्वाहार्थं
 योगजधर्मप्रत्यासत्तिरिति ॥

ननु सामान्यं यदि प्रत्यासत्तिस्तदाश्रयसाक्षा-
 त्कारजननी तदा विमुद्रितनयनस्यापि धूमत्वेन सक-
 लधूमसाक्षात्कारः स्यादिति चेन्न । यत्सामान्यं प्रत्या-
 सत्तिस्तत्प्रकारकतदाश्रयलौकिकसाक्षात्कारजनक-
 सामान्या अपि सामान्यप्रत्यासत्तौ सहकारित्वात् ।

अथ सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थस्तत्र सर्वत्राश्रये साक्षा-
देव तदिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यमेव तदिन्द्रियस्य
प्रत्यासत्तिस्तत्र सामान्यज्ञानानन्तरं निर्मीलितनयनदशायां धूमत्वादिना
सकलधूमसाक्षात्कारः स्यात् ज्ञायमानधूमत्वादेः सत्त्वादिति प्राचीनमते
शङ्कते नन्वित्यादिना सामान्यप्रत्यासत्तिस्तदाश्रयसाक्षात्कारकननी यदी-
त्यन्वयः । यत्सामान्यमिति अयमर्थः । यत्र ज्ञायमानसामान्यप्रत्यासत्तिस्त-
त्र कारणातावच्छेदकीभूतलौकिकसाक्षात्कारे तद्वहिरिन्द्रियजन्यत्वं विशे-
ष्येण समं वहिरिन्द्रियस्य लौकिकसन्निकर्षव्यापेक्षित इत्यर्थस्तथा च निर्मी-
लितनयनदशायां विशेष्येण समं वस्तुःसन्निकर्षाभावाच्च दोषः । लौकिक-
सन्निकर्षं विना ऽपि ज्ञानरूपसन्निकर्षसत्त्वाद्युत्पत्त्येन यत्किञ्चिदगूढपत्त्येतौ
निश्चिन्नागुणोदरः सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यो मानसो बोध इति वहि-
रित्युक्तं । सामान्यप्रकारकस्मरणविशेष्ये वस्तुःसन्निकर्षे दोषवशाच्चयनेनादृष्ट-
मात्रे धर्मिणि सामान्येन चातुषापत्तिरत उक्तं वहिरिन्द्रियजन्यत्वमिति ।
एवं नयनेन दृष्टमात्रे सामान्यप्रकारकज्ञानविशेष्ये धर्मिणि लौकिकस-
न्निकर्षविरहे ऽपि ज्ञानलक्षणा लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे ऽपि चातुषज्ञानाप-
त्तिरत उक्तं लौकिक इति । तथा च तत्पुरुषीयलौकिकसन्निकर्षविशि-
ष्टधूमत्वेन कारणाता तत्पुरुषीयधूमत्वप्रकारकधूमत्वाश्रयचातुषत्वेन
कार्यत्वेत्येवं क्रमेण कार्यकारणभाव इति । ननु तदिन्द्रियसम्बद्धवृत्तित्वमेवो-
च्यतां किन्तदिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारतापर्यन्तानुधावनेनेति चेन्न ।
यचेन्द्रियसम्बद्धधूलीपटले धूमत्वधर्मे वह्निव्याप्तिधमदशायां तचेन्द्रियसम्ब-
द्धवृत्तिधूमत्वरूपप्रत्यासत्तेरभावेन धूमेषु वह्निव्याप्यवहादुग्राप्तिविशिष्ट-
वस्तुधर्मताज्ञानरूपकारणाभावेन धूम इति दर्शनाददृष्टानुमितिनं स्यादिति
विवक्षिते त्विन्द्रियसम्बद्धधूलीपटलविशेष्यकधूमत्वप्रकारकज्ञानप्रकारीभूत
धूमत्वं प्रत्यासत्तिमिति संक्षेपः । ननु यच्चादौ पुरोवर्तिनि घटस्वरूपेण
यत्किञ्चिदुदवत्प्रकारकप्रत्यक्षं तदुत्तरं घटप्रकारेण निश्चितघटाधिक-
रणसाक्षात्कारो जायते स न स्यात् । निश्चितानां घटाधिकरणीभू-
तानां कफसानामिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतघटाधिकरणत्वा-

भावादिति चेत् । द्विविधं हि सामान्यं सखण्डमखण्डं च सखण्डे च परम्परासम्बद्धमखण्डमेव प्रत्यासत्तिः । तथा च निवृत्तस्थले घटसम्बन्धेन घटत्वमेव प्रत्यासत्तिः । निर्विलीनां कपालानां घटसम्बन्धेन घटत्ववत्त्वादिति नोक्तदोषः । अथ समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानात्कालिकसम्बन्धेन घटत्वाश्रयभूतानां पटादीनां ज्ञानं स्यादिति चेत् येन सम्बन्धेनेन्द्रियसम्बद्धं यत्सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धेन तदाश्रयाणां सा प्रत्यासत्तिरिति न दोषलेशो ऽपि । ननु सखण्डस्थले तद्घटादिव्यक्तिसम्बन्धेन घटत्वादेः कारणत्वमित्युक्तं तस्य न सम्भवति तद्घटादेरतीतानागतत्वदशायां तद्घटादिसम्बन्धेन च घटत्वादेरभावमिति चेदत्र नव्याः । सामान्यं लक्षणनिरूपकं विषयो यस्य स्वार्थः तथा च स्वविषयाश्रयतासम्बन्धेन सर्वत्राश्रये तदिन्द्रियसम्बद्धविशेषकतदिन्द्रियजन्यसामान्यज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः । ननु सामान्यज्ञानानन्तरं सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे ऽपि निमीलितनयनदशायां सन्निकर्षविरहे ऽपि सामान्यज्ञानस्य सत्त्वाविवक्षितघटादेः सामान्यलक्षणाजन्यः साक्षात्कारः स्यादिति चेत् । तदुद्दिष्टिन्द्रियकरणकतद्गुणप्रकारकज्ञानसामान्यन्तरस्वाप्यर्थेचितत्वात् । सामान्यन्तरं च योग्यव्यक्तामलोकसंयोगावधिबहुः संयोगमहत्त्वोक्तपक्षत्वादीति । एवं च द्रव्यबहुः संयोगसत्त्वे बहुलतमेः तमसि विद्युत्सम्पातजनिते द्रव्यबहुषु तदुत्तरं न सकसद्रव्यबहुषुधीरिति । प्राचीनमतेषु विशेष्येण सममालौकिकसन्निकर्षस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानस्य च सत्त्वाविवक्षितद्रव्यबहुषु स्यादिति संशयः । ननु घटत्वनिर्विकल्पकोत्तरं प्रथमं घटत्वविशिष्टप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले घटत्वसामान्यलक्षणवत्त्वात् यावद्घटविषयकप्रत्यक्षं स्यादिति । अत्रोच्यते समवायसम्बन्धाविवक्षितघटत्वादिविषयताशालिज्ञानस्थेन समवायसम्बन्धाविवक्षितघटत्वाश्रयत्वशालियावद्घटादिविशेषकप्रत्यक्षत्वेन कार्यकारणभावः । एवं सम्बन्धान्तराण्यपि बोध्यम् । एवं च समवायसम्बन्धाविवक्षितघटत्वादिसकारकज्ञानाच्च कालिकसम्बन्धेन घटत्वादिसकारककालिकसम्बन्धेन घटत्वाश्रयकाश्रयप्रत्यक्षं तथा च निर्विकल्पकस्य सम्बन्धानववाहितत्वाच्च ततः सामान्यलक्षण-

व्याप्त्यनुमानमिति । अथ सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे ज्ञानलक्षणाप्रत्यास-
त्तितः कोभेद इति चेत् । अत्रोच्यते सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वस्याने यद्-
मेविवयकं ज्ञानं तदाश्रयाणां प्रत्यासत्तिः ज्ञानलक्षणास्याने तु यस्य ज्ञानं
तस्यैव प्रत्यासत्तिर्न तदितरस्येति संक्षेपः । ननु सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे
प्रमेयत्वसामान्यलक्षणा घटादीनां ज्ञानसम्भवात्सर्वज्ञं स्यात् । न च
प्रमेयत्वेन घटादीनां ज्ञानसम्भवेऽपि न घटत्वादित्या ज्ञानमिति वाच्यम् ।
घटत्वादेरपि प्रमेयात्मकत्वादिति न सामान्यलक्षणास्वीकार्येति चेन्न
सामान्यं यदि न प्रत्यासत्तिसाद्वानुक्ततर्कविरहद्वयाभ्यामात्रौ व्यभि-
चारसंशयो न स्याद् देशान्तरीयकालान्तरीयधूमज्ञानासम्भवेन तत्र व्यभि-
चारसंशयासम्भवात् । प्रसिद्धधूमस्य वह्निसम्भवावबोधनात् । सामा-
न्यस्य प्रत्यासत्तित्वे तु सामान्यलक्षणा सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे
विशेषदर्शनविरहद्वयां तत्र व्यभिचारसंशयसम्भवात् । न च सर्वज्ञाच्च
व्यभिचारसंशय इति वाच्यम् । व्यभिचारसंशये धूमत्वादिकारकज्ञानस्य
विरोधित्वात् । प्रमेयत्वसामान्यलक्षणा धूमत्वादिज्ञानसम्भवेऽपि धूम-
त्वादिकारकज्ञानासम्भवात् । तस्य च सामान्यभावेनावयमानत्वात् ।
अत एव प्रमेयत्वेन सकलघटत्वादि ज्ञाने ऽपि घटो नवेति संशयस्या-
नुमर्शसिद्धत्वात् । अत एव न सर्वज्ञमपीति संक्षेपः ॥

ननु व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे यत्र धूमो
वह्निव्याप्य इति ज्ञानं तत्राप्यनुमितिः स्यात् । न च
पक्षवृत्तिधूमे व्याप्तिज्ञानं कारणं तज्ज्ञानं नास्तीति
वाच्यम् । धूमत्वेन सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिभूतेन
सर्वत्रैव धूमे व्याप्तिज्ञानात् । न च हेतोः पक्षधर्मता-
ज्ञानमपि सहकारीति वाच्यम् । धूमो वह्निव्याप्यो
द्रव्यं पर्वतवृत्तीतिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । द्रव्यत्वेन
कथं पर्वते धूमज्ञानस्य सत्त्वादुच्यते, व्याप्यत्वप्र-

कारेण पक्षे हेतुनिश्चयोऽनुमितौ हेतुर्न तु व्याप्ति-
ज्ञानमात्रं, न च धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति
ज्ञानं व्याप्यत्वेन पर्वते धूममवगाहते येन ततोऽनु-
मितिः स्यात् । पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्नवेति संशया-
दनुमितिर्माभूदिति निश्चयपदम् ॥

यत्र महानस, इति । ज्ञानं व्याप्तिज्ञानं, । तत्रापि महानसे ऽपि, ।
ननु सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्महानसे नानुमितिः । नापि पर्वते पर्वतीय-
धूमे व्याप्तिज्ञानाभावादित्यभिप्रायवान् शङ्कते । न चेति । तच्च व्याप्ति-
ज्ञानं च, । यत्र महानसीय धूमे, । एवं वह्निव्याप्य इति ज्ञानस्थले सर्व-
त्रैव धूमे पर्वतादिवृत्तिधूमे, । व्याप्यत्वेनेति । तथा च व्याप्तिप्रकारक-
पक्षधर्मतानिश्चयोऽनुमितौ कारणमित्यर्थः । न चेति । द्रव्यं पर्वतवृत्तो-
त्पन्न द्रव्यत्वेन रूपेण धूमस्यावगाहनं न तु धूमत्वेनावगाहनमित्यर्थः ॥

मीमांसकास्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं पक्ष-
धर्मताज्ञानं व्याप्तिज्ञाने सहकारि व्याप्यतावच्छेदकं
धूमत्वं तद्रूपेण व्याप्तिग्रहान्न तु द्रव्यत्वं, न ततो
द्रव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानमदनुमितिः । एवं च धूमो
वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानद्वयादप्यनुमि-
तिरित्याहुस्तत्र, व्याप्यत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानहे-
तुतायां लाघवात् किं चैवं वह्निव्याप्यवानिति ज्ञाना-
दनुमितिर्न स्याद्धूमत्वेन पक्षधर्मत्वानवगाहनात् ॥

व्याप्यतावच्छेदकमिति । न चैवं धूमो वह्निव्याप्य आलोकः पर्व-
तवृत्तिरिति ज्ञानादनुमितिः स्यादालोकत्वस्यापि व्याप्यतावच्छेदकत्वा-
दिति वाच्यम् । यदुर्भावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तदुर्भावच्छेदेन पक्षधर्म-

तज्ज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । अत्रायं निर्गलितार्थः । अनुमितौ व्याप्ति-
ज्ञानं कारणं तत्रातिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताविषयकत्वं देयं । तथा
च व्याप्यतावच्छेदकविशिष्टपक्षधर्मताविषयकव्याप्यतावच्छेदकप्रकारक-
व्याप्तिज्ञानत्वेन कारणतेति दिक् । ज्ञानद्वयादिति । अत्र द्वित्वं सम्या-
तायात् । कथमन्यथा तादृशैकज्ञानादनुमितिः । लाघवादिति । व्याप्य-
तावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान-
त्वोभयरूपेण कारणत्वापेक्षया व्याप्तिकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन रूपेण हेतु-
तायां लाघवादित्यर्थः । न च परामर्शहेतुतावादिना ऽपि परामर्शजन-
कत्वेन ज्ञानद्वयस्य हेतुत्वमवश्यं वाच्यमिति वाच्यम् । अन्यं प्रति पूर्ववृ-
त्तित्वं गृह्येत्येवान्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वगृह्येनान्यथासिद्धत्वात् । ननु धूम-
त्वेन व्याप्तिज्ञानत्वं धूमत्वेन च पक्षधर्मताज्ञानत्वमिति नोभयरूपेणाकार-
णत्वमिति परामर्शपेक्षया नगुह्यतिशयावाधानाह । किं चेति । यदि च
निर्धर्मतावच्छेदकव्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाभावाच्चिह्नाव्यभिचरि-
तसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वादेरेव व्याप्तिस्वात्परामर्शं नियमते धू-
मत्वस्य तादृशविषयत्वं स्वीक्रियते तदा ऽपि गृह्यमाणव्याप्यवच्छेद-
कप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मतायहप्रकारीभवद्व्याप्तिज्ञानत्वेन वेति
विनिगमनाविरहो ऽपि बोध्यः । न च तत्रापि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानत्वेन पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिज्ञानत्वेन वा परामर्शस्य हेतुत्वमिति
विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानपर्याप्तविशि-
ष्टवैशिष्ट्यविषयिताया एव कारणतावच्छेदकत्वात् । गृह्यमाणव्याप्यवच्छे-
दकधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताविषयकव्याप्यतावच्छेदकप्र-
कारकज्ञानत्वेन वा हेतुत्वं एवं पक्षधर्मताज्ञानप्रकारीभवद्व्याप्तिज्ञानत्वेन
व्याप्तिप्रकारकज्ञानविषयीभवत्पक्षधर्मताज्ञानत्वेन वा हेतुत्वमिति तव
मते कार्यकारणभाववत्तुष्टयं बोध्यम् ॥

तस्माद्द्विव्याप्यवानित्येवं रूपाद्व्याप्तिविशि-
ष्टपक्षधर्मताज्ञानासृतीयलिङ्गपरामर्शत्वेन प्रसिद्धा-

देवत्वमिति । तृतीयकथमिति चेत् प्रथमं कृष्टान्ते
धूमज्ञानं ततो व्याप्तिज्ञानं ततस्तद्विशिष्टपञ्चधर्मता-
ज्ञानमित्येवं रूपेणेति गृहाण । तृतीयत्वं प्रायिकमि-
त्युक्तं न तु तेन रूपेण हेतुत्वं गौरवाद्वाभिचाराच्चेति
ध्येयम् ॥

एवं व्याप्यतावच्छेदकरूपेण पञ्चधर्मताज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानसहका-
रित्वे नैयायिकमतमुपसंहरति । तस्मादित्यादिना । तृतीयत्वं पराम-
र्शस्य तृतीयज्ञानत्वं । तेन रूपेण तृतीयज्ञानस्वरूपेण । ननु प्रामाणिकं
गौरवं न दोषायेत्यत आह व्यभिचाराच्चेति । यथादौ धूमदर्शनसमय एव
धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानं ततो वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शस्तत्र
व्यभिचारादित्यर्थः । अत्रेदं प्रतिभाति । साध्यानिरूपितव्याप्तिस्त्वावच्छि-
न्नप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयस्येन हेतुता-
वच्छेदकावच्छिन्नपञ्चधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितधर्मविशेष्यताकनिश्चयस्येन
च तदुत्तरानुमितिं प्रति कारणत्वमिति तज्ज्ञानद्वयमेकं वेति मीमांसक-
मतं तच्च रम्यं । यत्र व्याप्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्न-
विशेष्यताको व्याप्यंशे निर्धार्यतावच्छेदको वह्निव्याप्यवानितिनिरूपय-
स्तज्ज्ञानमित्यपलापापत्तेः । तस्मात्पर्वतत्वावच्छिन्नोदश्यकवह्निवेधेयकानु-
मितित्वावच्छिन्नं प्रति वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयस्येन हेतुत्वमिति । नन्विदमसङ्गतं तथा हि तत्तद्वे-
तुभेदेन व्याप्यत्वस्याननुगतत्वात्तेन रूपेण हेतुं विशिष्य धूमादिघटितव्याप्य-
स्येन हेतुतायां वह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छि-
न्नविशेष्यताकनिश्चयमन्तरापि वह्निव्याप्यालोकत्वावच्छिन्नप्रकारतानि-
रूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयादपि पर्वतविशेष्यकवह्निवेधेयका-
नुमितेर्ज्ञेयमानत्वाद्वाभिचार इति चेत् । अत्र वैशेषिकाः वह्निव्याप्यधूम-
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिवह्निव्याप्यधू-

महान्वर्षेति इति निश्चयत्वेन कारकता वन्दिष्याप्यधूमपर्वतस्वोभयनिष्ठध-
र्मितावच्छेदकीयविषयतानिरूपितवन्दिनिष्ठविधेयताशालिवन्दिष्याप्यधू-
मवान्वर्षेति वन्दिमानित्येतादृशानुमितित्वेन कार्यता एवं वन्दिष्याप्यालो-
कत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतस्वावच्छिन्नविषयताशालिवन्दिष्या-
प्यालोकवान् पर्वत इति निश्चयत्वेन कारकता वन्दिष्याप्यलोकपर्वतस्वोभ-
यनिष्ठधर्मितावच्छेदकीयविषयतानिरूपितवन्दिनिष्ठविधेयताशालिविषय-
ताशालिवन्दिष्याप्यालोकवान्वर्षेति वन्दिमानित्येतादृशानुमितित्वेन कार्य-
तेति सिद्धोपहितलौकिकमानमावश्यकम् । न च तादृशपरामर्शस्य कार्यता-
वच्छेदकं धूमवान्वर्षेति वन्दिमानित्येतादृशानुमितितत्त्वमस्तु किं व्याप्त्य-
प्रवेशेनेति वाच्यम् । व्याप्तेरन्तस्त्वेनेकतरव्याप्तिप्रवेशेऽपरव्याप्तिव्यति-
परामर्शोक्ततरव्याप्तिव्यतिपरामर्शं विनापि तादृशानुमितेर्वायमानस्वा-
द्युभिचारः स्वात् तच्चाद्य व्याप्तिः परामर्शं निवेशनीया सैव व्याप्तिरनु-
मितावयीति श्लेष्मदोषः । ननु तच्चापि वन्दिष्याप्यधूमपर्वतस्वोभयनिष्ठध-
र्मितावच्छेदकीयविषयतानिरूपितवन्दिनिष्ठविधेयताशालिव्यां वन्दिष्या-
प्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतस्वावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकविषय-
ताशालिनिश्चयरूपपरामर्शजन्यायां वन्दिष्याप्यालोकत्वावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपितवन्दिष्याप्यधूमपर्वतस्वोभयधर्मितावच्छेदकीयविषयताशालिनि-
श्चयरूपपरामर्शजन्यायां वन्दिष्याप्यधूमवान्वर्षेति वन्दिष्याप्यालोकवान्व-
न्दिमानित्याकारिकायां वस्तुनिमित्तौ व्यभिचार इति चेत् । तत्र कार्यताव-
च्छेदकविलक्षणविषयताप्रवेशेन व्यभिचाराभावात् तथा हि तादृशविषय-
ताशालिवन्दिष्याप्यधूमवानित्येतादृशपरामर्शस्य वन्दिष्याप्यधूमपर्वतस्वो-
भयपर्याप्तोद्दिश्यतावच्छेदकीयविषयतानिरूपितवन्दिनिष्ठविधेयताशाल्यनु-
मितित्वं कार्यतावच्छेदकं एवं तादृशविषयताशालिवन्दिष्याप्यालोकक-
म्वर्षेति परामर्शरूपनिश्चयस्य वन्दिष्याप्यालोकपर्वतस्वोभयपर्याप्तध-
र्मितावच्छेदकीयविषयतानिरूपितवन्दिनिष्ठविधेयताशाल्यनुमितित्वं का-
र्यतावच्छेदकं यच्च निश्चितविषयताशालिवन्दिष्याप्यधूमवान्वर्षेति वन्दिष्या-
प्यालोकवानितिपरामर्शस्तस्य कार्यतावच्छेदकं वन्दिष्याप्यधूमपर्वतस्वव-

न्हिद्याप्यालोकेतत्रितयपर्याप्तधर्मितावच्छेदकीयविषयतानिर्दिष्टबन्धि-
 निष्ठविधेयताशास्यनुमितित्वं कार्यतावच्छेदकमिति न अभिचारः । इत्थं
 च यत्र बन्धिद्याप्यधूमवान्यवर्तेत बन्धिद्याप्यालोकवानिति समूहानम्ब-
 नात्मको धूमालोकयोः परामर्शेन परामर्शेन बन्धिद्याप्यधूमवान्यवर्तेत
 बन्धिमान्बन्धिद्याप्यालोकवान्यवर्तेत बन्धिमानित्याकारिकानुमितित्वञ्च
 बन्धिद्याप्यधूमपर्वतस्वोभयपर्याप्ताया बन्धिद्याप्यालोकपर्वतस्वोभयपर्या-
 प्ताया धर्मितावच्छेदकीयविषयतायाः सत्त्वात्स्यापि संवद इत्याहुस्त-
 दपरे न समन्ते । तथा हि । यत्र पर्वतो वज्रभाववानिति बाधबुद्धि-
 स्ततो बन्धिद्याप्यधूमवानित्यलौकिकः परामर्शस्ततो लौकिकसन्निकर्षवशा-
 द्बन्धिद्याप्यधूमाभाववानिति बाधनिश्चयः लौकिकस्याप्रतिबाध्यत्वात्त-
 स्तेन परामर्शेनानुमितिर्जन्यते तस्या अनुमितेरसंवदस्तत्र प्रतिबन्धकवशा-
 द्भूमस्याभावेन धूमपर्वतस्वोभयधर्मितावच्छेदकीयविषयताविरहादिति ।
 किं च धूमलिङ्गकस्यले धूमालोकादिलिङ्गभेदेन परामर्शघटकीभूतव्याप्तेर-
 नन्तत्वेन तत्र अभिचारतादवस्थादनुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभाव-
 स्थानतत्त्वमिति । अथ निरुक्तकार्यकारणभावरीत्या लिङ्गोपहितलौकिकं न
 ब्रूमः किन्तु प्रत्यक्षवदनुमितावप्युपस्थितयावत्पदार्थविषयत्वं तदतिमन्त्रं
 तथा हि । व्यापकं विधेयतया व्यापकतावच्छेदकं विधेयतावच्छेदकतया
 पर्वतादिकं पक्षतया पर्वतत्वादिकं पक्षतावच्छेदकतया भासते एतदति-
 रिक्तं च लाघवोपनीतं भासते ईश्वरानुमाने नित्यत्वमिव कुतौ । तथा च
 साध्यव्याप्यहेतुभावे नियामकाभाव इति लाघवादव्यवहितोत्तरत्वसम्ब-
 न्धेन तादृशपरामर्शवदनुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकमुच्यतां तथा हि ।
 बन्धिद्याप्यधूमप्रकारकपर्वतनिश्चयत्वेन कारणत्वं स्वाव्यवहितोत्तरत्वनि-
 क्त्वेन सम्बन्धेन तादृशपरामर्शवत्पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकबन्धिविधेयकानु-
 मितित्वेन कार्यता इवमालोकादावपि बोध्यम् । स्वाव्यवहितोत्तरत्वं च
 स्वाध्यसाधिकरणसमयध्वसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणसमयध्वंसाधि-
 करणत्वं । अथ सत्यत्वेन चतुर्ष्वक्षयानां निरासः । स्वाधिकर-
 णत्वेनैव चतुर्ष्वक्षयानां निरासः । इत्थं च विनश्यदवस्थपरामर्शेन तुलीय-

योत्पत्तिरिति चेन्नहः । निवृत्त्याव्यवहितोत्तरत्वस्य द्वितीयतृतीय-
सप्तसाधारण्याद् एवमपेक्षाबुध्यात्मकपरामर्शस्य चतुर्थसप्तसाधारित्यादितानुमिते-
रपि संबन्धस्तत्र स्वपदेनापेक्षाबुध्यात्मकपरामर्शस्य बहवता । मैत्रस्य तादृ-
शपरामर्शात्तं पुद्बान्तरीयतादृशपरामर्शाजन्यायां तत्कालीनान्यलिङ्गका-
नुमितौ व्यभिचारः । समवायेन पुद्बान्तरे भूमलिङ्गकपरामर्शाभावादव्य-
वहितोत्तरेत्यसिक्तत्वेति । तच्चैकाधिकारणावच्छेदेन स्वाव्यवहितोत्तरो-
त्पत्तिरसिक्तत्वं विवक्षितमिति नेतृदोषः । न च कार्यतावच्छेदकेऽनुमि-
तित्वप्रवेष्टो व्यर्थ इति वाच्यम् । तस्य व्यभिचारवारकत्वात् तथा हि । यत्र
परामर्शाव्यवहितोत्तरस्यो आत्ममनःसंयोगो जातस्तत्र तादृशसम्बन्धेन
परामर्शवत्त्वस्य सत्त्वे समवायेन तत्रात्ममनोयोगाश्रये मनसि परामर्शाभावा-
द्व्यभिचार इति । परामर्शस्य चानुमितिजनकतावच्छेदकतया सिद्धो मानस-
त्वव्याप्यो जातिविशेषः । इति च साधुवत्त्वादिना जातिसङ्कुर इति परा-
स्तम् । यत्र साधुवादिपरामर्शस्तत्र तदनन्तरं मानसपरामर्शस्वीकारात् ।
सर्वनिर्णयस्य शयथानिर्णयतया सर्वत्र मानसपरामर्शादेवानुमितिः । न च
सर्वत्र स्मृतित्वव्याप्यत्वमेव स्वीक्रियत इति सर्वत्र स्मरणात्मकपरामर्शादे-
वानुमितिरिति वाच्यम् । तत्तदुद्बोधकानां तत्तत्स्मरणात्मकपरामर्शं प्रति
हेतुत्वकल्पने गौरवात् । न चैवं भक्तित्वश्रुतात्वाभ्यां जातिसङ्कुरः तयोर्मान-
सत्वस्वीकारादिति वाच्यम् । भक्तिश्रुतात्मकपरामर्शं मानाभावेन भक्तित्व-
श्रुतात्वयोः परामर्शत्वेन सममेकत्र वृत्तित्वाभावात्तयोर्जातित्वे मानाभा-
वाच्चेति । आहार्यपरामर्शादनुमितेरभावादन्याहार्यत्वं परामर्शं देयं । एव-
मप्राप्त्यस्यहाभावविशिष्टत्वमपि देयं । अन्यथा परामर्शं इदं ज्ञानं व्याप्य-
भाववद्हेतुविषयकमिति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः । अप्राप्त्यस्यहाणां वैशिष्ट्यं
च न विषयतया मैत्रीयतत्तदप्राप्त्यस्यहाविषयत्वेनैत्रीयपरामर्शादनुमित्य-
नुत्पत्त्यापत्तिस्तथा च तत्पुद्बीयानुमितौ विषयतासम्बन्धेन तत्पुद्बीयतत्त-
दप्राप्त्यस्यहाभावविशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतेति कार्यकाम्यभावकल्पने
नौरवं तत्रापि समवायसम्बन्धावच्छेदतत्तदप्राप्त्यस्यहाभावानामात्म-
निष्ठाणां कूटस्य सामानाधिकार्यस्य प्रत्यासत्या वैशिष्ट्यं परामर्शं वाच्यम् ।

न च शरीरावच्छेदेन तत्तदप्रामाण्यबहुसत्त्वमि सत्त्वावच्छेदेन तदा-
त्मनि तत्तदप्रामाण्यबहुभाषानां सत्त्वाद्यनुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
निरवच्छिन्नविशेषकतया तदभाषानामात्मनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वादिति
सङ्केतः ॥

सोऽयं परामर्षो नानुमितेः करणं व्यापारमा-
वात् । नापि परामृष्यमाणां लिङ्गं परामर्षव्यापारकं ।
भूतभाविभ्यां लिङ्गाभ्यामनुमित्यजननापत्तेः अनन्य-
थासिद्धनियतपूर्ववर्त्ति हि कारणं । किन्तु व्याप्तिज्ञानं
साध्यज्ञानं लिङ्गज्ञानं अन्यज्ञानमात्रं वा परामर्ष-
व्यापारकं । न चातिप्रसङ्गः व्यापारेण तन्निरासात् ।
ज्ञानपदं च सविषयकमात्रपरं तेन न स्मरणात्मक-
परामर्षस्थले व्यभिचारः तत्र व्याप्तिविषयकसंस्कार-
स्य परामर्षव्यापारकस्य करणत्वात् पूर्वानुभव यव
वा तत्र करणमिति संक्षेपः ।

यद्यपि परामर्शस्य कारणत्वे सिद्धे कारणत्वमपि तस्यैव कथ्यता-
मित्यत आह सोयमिति । व्यापारेति । तथैव व्यापारवत्कारणं
कारणमिति भावः । ननु तर्हि परामर्शव्यापारं ज्ञायमानसिद्धमेव कारण-
मस्तु न तु सिद्धज्ञानं द्वयं दृष्टिवीत्यादिनादौ ज्ञानस्य हेतुत्वकारणत्वे
गौरवादित्यत आह नापीति कारणत्वसत्तवे ऽव्यवहितत्वाच्चस्याविव-
क्षितत्वाच्चलसिद्धस्य परामर्शद्वारानुमितिसम्भवे बाधकाभावात्तत उक्तं
भावीति । भाविनः पूर्ववृत्तित्वाभावादिति भावः । ननु भविसिद्धस्य
पूर्ववृत्तित्वाभावे का क्षतिरित्यत आह कथमिति । पूर्ववृत्तिसारणता-
वच्छेदकावच्छिन्नकारणसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिमिदामकारणम् । एवं च

अभिज्ञः पूर्ववृत्तिरूपानामवस्थितिनिष्ठस्य पूर्ववृत्तित्वेऽपि विज्ञानात्मत्वाभा-
 वम् तत्त्वानुमितिमिति भावः । तदनुमितौ किं कारणमित्यत आह
 किंस्त्विति साध्यत्वोर्नामस्त्वोक्तसाध्यहेतुस्यनेपि व्याप्तिर्नानात्वादेक-
 व्याप्तिरित्युक्तमनोपपत्तौ कात्यायनरक्षिपकज्ञानमादाय अभिचार इत्यत
 आह साध्यज्ञानमिति । यद्वा व्याप्तेर्बहुपदार्थवदितत्वादाह साध्येति
 अनुमितेरपि साध्यज्ञानात्मकत्वात्कारणत्वं तस्येत्यत आह । लिङ्गिति ।
 लिङ्गत्वे व्याप्याश्रयत्वेन गौरवस्यत्वात्साध्यत्वादाह । जन्मज्ञानेति ।
 नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलत्वश्रयंभाव इति नियमादौस्वरस्यनुमितिः
 स्यादिति तद्वारणाय अन्येत्युक्तं इदं तु प्रथमादिकस्येऽपि बोध्यम् । नन्वेवं
 घटज्ञानादिसर्वेऽपि वन्धनमिति स्यादत आह परामर्शेति । तत्र वन्धि-
 परामर्शमावादिदिति भावः । तदेव शङ्कते । न चेति । अतिप्रसङ्गः । घट-
 ज्ञानादनुमितिः स्यादित्यतिप्रसङ्गः । तन्निरासात् । अतिप्रसङ्गमिरासात्,
 ननु व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वाभावे विशेषज्ञानरूपकारणमावात्कत्वं प-
 रामर्शरूप विशिष्टबोध इति चेन्न वयं व्याप्तिज्ञानं कारणमिति न
 ब्रूमः । किं तु व्याप्तिज्ञानत्वं न कारणतावच्छेदकं गौरवात् । अपि तु
 ज्ञानस्यमेवेति न दोषोऽस्तीति । ननु यत्र व्याप्तिज्ञानं तत्तत्तत्संस्कारः
 कात्यायनरे स्मर्यात्मकपरीमर्शस्तत्र ज्ञानाभावाद्यभिचार इत्यत आह ।
 ज्ञानपदमिति । सविषयकत्वं तु ज्ञानेच्छाकृतिद्वेषसंस्काराणामेव बोध्यम् ।
 ननु सविषयत्वेन कारणत्वे मानाभावस्तदुक्तं शिरोमणिवरधारिन्दैः ।
 इच्छादितः संक्रमाद्यानुमितेर्मुदयादित्यत आह पूर्वानुभव एवेति
 कथं संशेपार्थः । अनुमितौ मन एव कारणं । न चानुमितेर्मेनः साधारण-
 कारणतावन्मनस्यज्ञानस्यैवार्थमिति । व्यस्य । विधीर्नसाधारणमनः
 सम्यक्कारणकत्वस्य यथा न मानकत्वयोक्तकत्वं तथा मनः साधारण-
 कारणकत्वमनस्यैव मानकत्वव्येककत्वाभावात् । तर्हि मानसत्वे किं
 व्योक्तमिति चेत् । मानसत्वस्य किञ्चिन्न प्रतीकत्वाभावात् । मान-
 सत्वमिति बोधोऽप्यसौ किं निदानमिति चेत् साधुवाक्यमुक्तित्वादा-
 यमभ्यस्तसमाप्तमिति विज्ञापकज्ञानकज्ञानमप्यस्य प्रबोधकत्वादिति ।

तर्हि मनेऽप्यकारणतैत्ये कथमनुमितिमानसयोर्वैजात्यमिति चेत् साम-
मीवैलक्षण्यात् । तथापीन्द्रियकरणकज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वात्कथं प्रमाद्यविमान
इति चेत् । क्रियावैजात्या कारणवैजात्यस्य विवक्षितत्वात् । तथा चानु-
मितिकारणत्वादिना भेदः । एवं वैकस्योभयकारणत्वेऽप्युपाधिभेदात्पाद्य-
कपाठकादिवद् भेद इति संक्षेपः ।

तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलसध्यतिरे-
कान्वयव्यतिरेकिभेदात् तत्र केवलान्वयिसाध्यकानु-
मानं केवलान्वयि तत्र यो धर्मः सर्वत्र वर्तते स केव-
लान्वयी यथाऽभिधेयत्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिः । अभिधे-
यत्वं भगवदिच्छारूपशब्दशक्तिविषयत्वं तच्च सर्वत्रैव
वर्तते सर्वस्यैव भगवदिच्छाविषयत्वाद् वस्तुपदश-
क्यत्वाच्च । एवं ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयत्वं तच्च सर्वत्रैवास्ति
सर्वस्यैव भगवज्ज्ञानविषयत्वात् । एवं प्रमेयत्वं प्रमा-
विषयत्वं तच्च सर्वत्रैव वर्तते सर्वस्यैव भगवत्प्रमावि-
षयत्वात् ।

तच्चानुमानं निवृत्तानुमानं, । तत्र तेषु मध्ये विषयस्य सिध्य-
सिद्धिख्याप्तातादसद्विषयं केवलान्वयीति कुलसद्विरहात्कथं लक्षणमाह
केवलान्वयिसाध्यकैति केवलान्वयित्वस्य हेतुविशेषवत्त्वे वाच्यं धूमादि-
त्यादेः संख्ये न स्याद् अतः साध्यकमित्युक्तं ॥ लक्षणघटकं केवलान्व-
यित्वं किमित्यत आह तत्र यो धर्म इति ॥ तत्र लक्षणे सर्वत्रेति ।
यस्यात्यन्ताभावः कुत्रापि नास्तीत्यर्थः । तथा चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं
केवलान्वयिलक्षणमिति तात्पर्यवर्णः । भगवदिति । अस्माच्छब्दादयमर्थो
बोद्धव्य इदृशी या भगवदिच्छा तद्वया या शब्दशक्तिस्तद्विषयत्वमित्यर्थः

तथापि सादृशविषयत्वस्य केवलान्वयित्वे किं मानमित्यत आह तस्ये-
ति । कुत इत्यत आह सर्वस्येवेति । ननु सर्वस्य भगवद्विच्छाविषयत्वेपि
तत्तत्पदार्थस्य तत्तच्छब्दशक्तिविषयत्वात्सर्वस्य कीदृशेच्छाशब्दशक्तिविषय-
त्वमित्याकांक्षायामाह वक्षिष्यति । शक्यत्वं शक्तिविषयत्वं अयं भावः ।
अभिधेयत्वमभिधाविषयत्वं अभिधा शब्दशक्तिः । एवं च शब्दशक्तिविष-
यत्वं सर्वस्य सिद्धम् ॥

अत्र केचित् । यत्र साध्यनिश्चयोऽस्ति तत्रानु-
मितेरनुत्पत्तेः पक्षतानुमितेरङ्गं सा च साध्यवत्वेन
सन्दिह्यमानत्वं न च मेयत्वेन संशयो भवितुमर्हति
व्यतिरेककोटेरप्रसिद्धेरतः कथमिदमनुमानमिति तन्न ।
सिसाधयिषाविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावो हि प-
क्षता सा चेहाप्यस्ति न तु संशयस्तेन विनाप्यनुमि-
तेरानुभविकत्वात् साध्यनिश्चये सत्यप्यनुमित्सायां
सत्यामनुमितेरुत्पत्तेस्तत्र पक्षतासम्पत्तये विशिष्टा-
न्तं तत्र सिसाधयिषासहितसाध्यनिश्चयोऽस्ति न तु
तद्विरहसहित इति संक्षेपः ॥

केवलान्वय्यनुमानं दूषयितुकाग्रस्य मीमांसकस्य मतं दूषयितुमाह
अत्र केचिदित्यादिना यत्र महानसादौ सा पक्षता । व्यतिरेकेति । अत्र
प्रमेयत्वसन्देहः प्रमेयत्वविषयकः प्रमेयत्वाभावाविषयकश्चेति प्रमेयत्वा-
भावकव्यतिरेककोटेरप्रसिद्धेरित्यर्थः । इदं केवलान्वयिसाध्यं, सिसाध-
यिवेति । सिसाधयिषाविरहविशिष्टो यः साध्यनिश्चयः तदभावः पक्षते-
त्यर्थः । एवं च साध्यनिश्चये सत्यपि यत्र सिसाधयिषा तत्र तद्विरहवि-
शिष्टसिद्धभावावस्य सत्वात्यक्षता यत्र च न साध्यनिश्चयः सिसाधयिषा-
वि न तथापि विशिष्टाभावावस्य सत्वात्यक्षतेति । सिसाधयिषा तु पक्षता-

अथ द्वावचि । उद ईत् । उदीचः । उदीचः । उदभ्यमित्यादि ।
समः समिः । सम्यक् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चुः । समोचः । समीचः । सहस्र
सधिः । सध्यक् । तिरश्चस्तिर्भेत्तये । तिर्यक् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चुः ।
तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यभ्यमित्यादि ।
पूजार्थत्वे तु नाञ्चैः पूजयामिति नलोपनिबेधादनुपपन्नकारस्त्वान्न नुम् ।
प्राक् । प्राञ्चौ । प्राञ्चुः । नलोपाभावात्कारलोपो न । प्राञ्चुः । प्राञ्चुः ।
प्राञ्चम् । प्राञ्चुः । प्राञ्चुः । प्राञ्चुः । एवं पूजार्थं प्रत्यङ्गादयः ।

मवाक्यस्य रूपानि क्रीडेर्यागतिभेदातः ।

असुख्यबहुपर्वरूपेर्नवाधिकशतं मतम् ॥

नव षट् भावो षट् स्त्रीणि अक्षरसोः ।

चत्वारि श्रेते दशके ह्युपस्थिति विभावय ॥

तथाहि । मामसुतमिति विग्रहे द्विम् गते। नलोपः । अवह
 स्तोत्रायनस्येत्यवह् । गवाक् । गवाग् । सर्वत्र विमार्षेति प्रकृतिभावे ।
 गोचक् । गोचर् । पूर्वद्वये । गोक् । गोग् । पूजय्यां संयोगान्तलोपे
 नस्य कुत्सेन डः । गवाड् । गोचड् । गोह् । अय्यप्येतान्येव नव । कोडः
 शी । भत्वादच इत्यलोपः । गोची । पूजय्यां तु । गवाड्डी । गोचड्डी ।
 गोड्डी । अण्वप्येः शिः । शेः सर्वत्रमस्यानत्वाद्गुप् । गवर्षाड् । गोचर्षि ।
 गोर्षि । गतिपूजन्येस्त्रीद्वयेव । गोवा । गवाड्वा । गोचड्वा । गो-
 ष्वा । गवाभ्याम् । गोचभ्याम् । गोभ्याम् । गवाड्भ्याम् । गोच-
 ड्भ्याम् । गोड्भ्यामित्यादि । सुपि तु कान्त्प्रनां पक्षे क्बोः कुन्ति
 कुक् । गवाड्कु । गोचड्कु । गोह्कु । गवाड्कु । गोचड्कु । गोह्कु ।
 गवाड्कु । गोचड्कु । गोह्कु । न चेह् अयो द्वितीय इति पक्षे ककमस्य
 कक् । गवाड्क । गोचड्क । गोह्क । न चेह् अयो द्वितीय इति पक्षे ककमस्य
 कक् । गवाड्क । गोचड्क । गोह्क । न चेह् अयो द्वितीय इति पक्षे ककमस्य

तस्यासिद्धत्वाज्जश्वत्वाभावे पक्षे द्वितीयादेशाच्चीणि रूपाणि वर्धन्त
एव ॥

उह्यमेवां द्विवचनानुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यश्वादिभूतानि ५२० भवन्तीति मनीषिभिः ॥

प्रकृतमनुसरामः । निरूपपदाद्युजेः क्तिन् । युजेरसमासे इति
नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नस्य क्तिग्रत्ययस्येति कुत्वेनानुनासिको
ङकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः । परसवर्णः ।
तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । युञ्जो । युञ्जः । युजः । युजा ।
युभ्यामित्यादि । कृञ् कौटिल्याल्पीभावयोः । अस्माक्किन् । नलो-
पाभावो निपात्यते । कृङ् । कृञ्चो । कृञ्चुः । कृङ्भ्यामित्यादि ॥
त्यदादिषु दूशो ऽनालोचने कञ् च । ३ । २ । ६० ॥

त्यदादिषूपपदेष्वचानार्थाद् दृशेर्धातोः कप् स्याच्चाक्किन् ॥
तादृक् । यादृक् । तादृशः । यादृशः । अनालोचने किम् । तं पश्य-
तीति तदृशः । कर्मण्यञ् ॥ समानान्ययोश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥
सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥ क्त्वोऽपि वाच्यः ॥ * ॥
तादृचः । सदृचः । अन्यादृचः ॥

सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदमिदक्किदजिनीराजामुप-
सर्गे ऽपि क्तिप् । ३ । २ । ६१ ॥

शब्दः क्तिप् स्यात् उपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे ॥ द्युसत् ।
उपनिवत् । अरुहसूः । प्रसूः । मिषद्विट् । प्रद्विट् । मिषधुक् । प्रधुक् ।
गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । सुयुक् । क्तिग्रत्ययस्येति
कुत्वेनानुनासिकोः कुरिति कुत्वं न । वेदवित् । निवित् । काष्ठ-
मित् । प्रमित् । रज्जुचित् । प्रचित् । शशुचित् । प्रचित् । सेनानीः ।

प्रणीः । अग्रणीः । ग्रामणीः । कथमत्र सत्वम् । स एषां ग्रामणी-
रिति निर्देशश्चापकसिद्धादग्रग्रामाभ्यां नयतेषां वाच्य इति घचनात् ।
तच्च नीरूपप्रत्ययविषयम् । तेन कर्मण्यणि ग्रामनाय इत्यत्र न ।
विश्वाराट् । समाट् ॥

भजो शिवः । ३ । २ । ६२ ॥

सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्षिः स्यात् ॥ अंशभाक् । प्रभाक् ।

कृन्दसि सहः । ३ । २ । ६३ ॥

शिवः स्यात् । पृतनाषाट् ॥

बह्वृष । ३ । २ । ६४ ॥

प्राग्वत् ॥ दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ज्युट् । ३ । २ । ६५ ॥

एषु बह्वेष्युट् स्याच्छन्दसि ॥ कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः ।
पुरीष्यवाहनः ॥

हव्ये ऽनन्तःपादम् । ३ । २ । ६६ ॥

अग्निर्नो हव्यवाहनः । अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये
तु बह्वश्चेति शिवरेष । हव्यषाडग्निरजरः पिता नः ॥

अनसनखनक्रमगमो विट् । ३ । २ । ६७ ॥

विद्वनोरित्यात्वम् । अग्राः । गोत्राः । गोत्रा इन्दो नृषा
असि । सजोतेरन इति सत्वम् । इयं सुधर्मैर्भविषखा इवारुणत् ।
आदधि त्राः शवसा पञ्च कृष्टीः । अयोगाः ॥

अदी ऽनन्ने । ३ । २ । ६८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । विट् स्यात् । आममति आमात् ।
सस्यात् । अनन्ने क्रिप् । अत्रादः ॥

क्रव्ये च । ३ । २ । ६९ ॥

अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमवसाधनाद्यम् । क्रव्यात् ।
आममांसमवकः । अत्र तर्हि क्रव्यादोऽप्यत्र आशद इति । एकमांसे
उपपदे ऽय् । उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् ॥

दुहः कब् चइच । ३ । २ । ७० ॥

कामदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो विवन् । ३ । २ । ७१ ॥

श्वेतवह्यादीनां इत्यदस्येति वक्तव्यम् ॥ * । यत्र पदत्वं भावि
तत्र विवने ऽपवादो ऽय् वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाहः । श्वेतवा-
हो । श्वेतवाहः । श्वेतवोभ्याम् । उक्थानि उक्थेर्वा शंसति उक्थशा
यजमानः । नलोपे निधात्यते । उक्थशसौ । उक्थशासुः । पुरो
दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥

अवे यजः । ३ । २ । ७२ ॥

अवयाः । अवयव्ये । अवयाजः ॥

विजुये छन्दसि । ३ । २ । ७३ ॥

उपे उपपदे यजेर्विच् । उपपट् । छन्दोपहृणं ब्राह्मणार्थम् ।
क्रिमर्थे पुनरिदमुच्यते यावताऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति यजेरपि विच्
सिद्धः । एवं तर्हि विज्यवार्थमेतत् । उपपन्नस्य छन्दस्येव न भाष्यम्
मिति वृत्तिः ॥

आतो मन्त्रिण्यनिज्यनिषइच । ३ । २ । ७४ ॥

सुधुपसर्गे वाचपदे जाडभेद्यो धातुभ्यश्चन्द्रसि विषये
मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युश्चाद्विचु ॥ सुदामा । सुधीषा ।
सुपीषा । भूरिदावा । धृतपाषा । विच् । कीलालपाः ॥

अन्यैभ्यो ऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् कनिष् वनिष् विच् यत्
प्रत्यया धातोः स्युः ॥ शु । सुशमी । प्रातरित्वा । विजायत इति
विजाया । जोषु । अयावा । विच् । रोद । रेट् । सुगं ॥

क्षिप् च । ३ । २ । ७६ ॥

अयमपि दृश्यते ॥ सत्सुद्विषेति त्वस्येव प्रपञ्चः । उखासित् ।
पर्ध्वत् । वाहभट् । अन्तरिति बत्त्वम् । हे प्राब् । शास इदित्ती-
त्वम् । मिषाबि शास्तीति मिषशीः । आशासः क्वावित्तीत्वम् । आशीः ।
इत्येत्वे । गीः । पूः । इस्मन्चक्विषु चेति इस्वः । तन्मुच्छत् ।
अनुनासिकस्य क्तीति दीर्घः । मौनोधातौरिति नत्वम् । प्रतान् ।
प्रशान् । छोरित्यूठ् । अक्षरूः । ज्वरत्स्वरेत्यूठ् । जूः । जूरा । जूरः ।
तूः । सूः । ऊट् । कृष्टिः । कननमितीति कनैः । अभावो । अनावः ।
मूः । मुषे । मुषः । सुमूः । सुम्बे । सुम्बः । सल्लोषः । मुर्छा ।
मूः । मुरो । मुरः । धुर्वी । धूः । ममः क्वावित्त्वनुनासिकनेत्रः ।
अङ्गगत् । ममादीनामित्युत्तेरिहापि । परीतत् । संयत् । सुनत् ।
ऊट् च गमादीनामित्युत्तेरयोगः । अयेभूः ॥

स्यः क च । ३ । २ । ७७ ॥

चान्क्षिप् । संस्यः । संस्थाः ॥ शमिधातोरित्ययं बाधितं
सूचम् ॥

सुप्यजातो विनिस्ताण्डील्ये । ३ । २ । ७८ ॥

अजात्यर्थं सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये ॥ उष्मभोची ।
 शीतभोची । अजातो किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये
 किम् । उष्मं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारेण सुपीति वर्तमाने पुनः
 सुखग्रहणमुपसर्गभिन्ने एव सुपि णिनिर्यथा स्यादित्यर्थमिति व्याख्याय
 उत्पत्तिभ्यामाङि सत्तेरुपसंख्यानमिति पठित्वा उदासारिण्यः
 प्रत्यासारिण्य इत्युदाहृतम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् ।
 एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । उक्तं हि भाष्ये सुपीत्यनुवर्तमाने पुनः
 सुखग्रहणं किमर्थं अनुपसर्गं इत्येवं तदभूत् । इदं सुप्रभाषे यथा
 स्यात् । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्य इति । प्रसिद्धश्चोपसर्गोऽपि
 णिनिः । स बभूवोपजीविनाम् । अनुयायिवर्गः । पतत्यधो धाम
 विसारि । न वञ्चनीयाः प्रभवो ऽनुजीविभिरित्यादेः ॥ साधुकारिण्यु-
 पसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मणि षट् ॥ * ॥ अताच्छील्यार्थे वार्तिकद्व-
 यम् । करोतिरच सर्वधात्वर्थानुवादकः । साधुकारी । साधुदायी ।
 ब्रह्मवादी ॥

कर्तर्युपमाने । ३ । २ । ७९ ॥

णिनिः स्यात् ॥ उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तृरुपमा-
 नम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वंशराशी । अताच्छील्यार्थे
 जात्यर्थञ्च सूचम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् ।
 उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

व्रते । ३ । २ । ८० ॥

सुप्युपपदे व्रते गम्ये णिनिः स्यात् ॥ स्थण्डिलशायी ॥

बहुलमाभीक्ष्ण्ये । ३ । २ । ८१ ॥

पेनः पुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे ऋनिः स्यात् ॥ चौरपायिष
उषीनराः ॥

मनः । ३ । २ । ८२ ॥

सुपि मन्यते ऋनिः स्यात् ॥ दर्शनीयमानी । बहुलपङ्क-
नुवृत्तेर्मन्यतेर्यहणं न मनुतेः । उत्तरसूत्रे हि खश्प्रत्यये विकरणकृते ।
विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च । ३ । २ । ८३ ॥

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् चाणि-
निः ॥ यद्यपि वासरूपविधिना लभ्यत एव ऋनिस्तथाप्यविच्छेदाय
समुच्चीयते । तेन करणे यज इत्यादौ ऋनिरेवानुवर्तते न तु खश् ।
पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितमन्यः । पण्डितमानी । आत्ममाने
क्विप् । दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्य ॥

भूते । ३ । २ । ८४ ॥

अधिकारोऽयम् । वर्तमाने लङिति यावत् ॥

करणे यजः । ३ । २ । ८५ ॥

करणे उपपदे भूतार्थाद्यर्जोऋनिः स्यात्कर्तरि ॥ सोमेनेष्टवान्
सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी । भूते क्विप् । अग्निष्टोमेन यजति ॥

कर्मणि हुनः । ३ । २ । ८६ ॥

पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्सह चेति यावदधिक्रियते ॥

ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप् । ३ । २ । ८७ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप् स्यात् ॥ ब्रह्महा । भूणहा ।
वृत्रहा । क्षिप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भा-

अस्मिन्नुपपदे पुरुषं हतवानिति धातुनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव
 नान्यस्मात् ब्रह्माधीतवानित्युपपदनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूत
 एव नान्यस्मिन्काले ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वेति प्रत्ययनियमः ।
 ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेव नान्यः प्रत्यय इति कालनियमः । एवं
 चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । विनिगमनाविरहादिति तदा-
 शयः । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति धातुनियमे भूते इत्याश्रयणा-
 त्कालान्तरे उपपदान्तरेऽपि भवत्येष । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा
 पुरुषहा । हरिहयोरिह योगविचक्षणः । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदे
 नियमेऽपि भूते इत्याश्रयणात्कालान्तरे धात्वन्तरादपि भवत्येष ।
 वृषं वधति जेष्यति वा वृषजित् । भूत एव क्विबिति प्रत्ययनिय-
 मेऽपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेः पुरुषहा । हरिहेति प्राग्वत् । भूते क्विबेवेति
 कालनियमेऽपि उपपदान्तरे भूते प्रत्ययान्तरं भवत्येष । पितृव्यधा-
 तीति । सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यवर्त्यते । निष्ठा तु भवत्येष ।
 वृषं हतवानिति । ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भा-
 ष्यम् । श्रुत्युपस्थितोपपदप्रत्यययोरुपरोधापेक्षया प्रकरणलक्षणजन्य-
 प्रमाणोपस्थितधातुकालधोरैविपरिधेयस्य न्याय्यत्वादिति तदाशयः ॥

अङ्गुलं रुन्दसि । ३ । २ । ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्तिप् विधीयते । उपपदान्तरेऽपि हन्ते-
 रङ्गुलं क्तिप्स्यात् । यो मातृहा पितृहा । न च भवति । अमिच-
 चक्षतः ॥

सुकर्मपरपमञ्जपुण्येषु कृषः । ३ । २ । ८९ ॥

सुकर्मादिषु कृषः क्तिप् स्यात् ॥ चिविधोऽत्र नियम इति
 काशिका । धातुनियमस्तिह नेष्यत इति तद्भावः । सुकृत् । कर्मकृत् ।

पाठकृत् । मन्त्रकृत् । गुण्यकृत् । क्लिष्वेति नियमात्कर्म कृतवानि-
त्यत्राह न । कृष एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः ।
अथ न क्लिप् । भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करेति करिष्यति वेति
विवक्षायां न क्लिप् । स्वादिष्वेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्यपदे
क्लिप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।

सोमे सुजः । ३ । २ । ९० ॥

सोमसुत् । चतुर्विधोऽथ नियम इति काशिका । एवमुत्तरसू-
चेऽपि ।

अग्नौ चैः । ३ । २ । ९१ ॥

अग्निचित् ।

कर्मव्यवस्थाख्यायाम् । ३ । २ । ९२ ॥

कर्मण्यपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्लिप् स्वादग्न्याधार-
स्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ।

कर्मणीनि विक्रियः । ३ । २ । ९३ ॥

कर्मण्यपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिति स्यात् । कुत्सितयज्ञं
कर्तव्यम् । * । सोमविक्रयी । घृतविक्रयी । नेह । धान्यविक्रायः ।

दूशेः क्लानिप् । ३ । २ । ९४ ॥

कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्ट्वा । अन्ते-
भ्योऽपि दृश्यन्त इति क्लानिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्य-
र्थम् ।

राजनि युधि कृजः । ३ । २ । ९५ ॥

क्वनिष् स्यात् ॥ युधिरन्तर्भावितव्यर्थः । राजानं योधित-
वान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥

सहे च । ३ । २ । ९६ ॥

कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्हः । ३ । २ । ९७ ॥

सरसि जातं सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः ।
व्यापेरिति ह्रस्वः ॥

पञ्चम्यामजातो । ३ । २ । ९८ ॥

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्हः स्यात् ॥ संस्का-
रजः । अदृष्टजः । अजातो किम् । अश्वाज्जातः ॥

उपसर्गं च संज्ञायाम् । ३ । २ । ९९ ॥

प्रजा स्यात्सन्ततो जने ॥

अनौ कर्मणि । ३ । २ । १०० ॥

अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे ङः स्यात् ॥ पुमांसमनुरुध्य
जाता पुमनुवा ॥

अन्येष्वपि दृश्यते । ३ । २ । १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्हः स्यात् ॥ न जातः अजः । द्विजा-
तः द्विजः । ब्राह्मणजः । अनु जातः अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपा-
धिष्वभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेऽपि क्वचित् । परितः
खाता परिखा ॥

निष्ठा । ३ । २ । १०२ ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् ॥ तच्च तयोरिवेति भावकर्मणोः
 क्तः । कर्तरि कृदिति कर्मरि क्तवतुः । उक्तावितौ । स्नातं मया ।
 स्नुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्त-
 व्या ॥ * ॥ प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ।
 आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति कर्तरि क्तः ॥

सुयजोऽर्ध्वनिष् । ३ । २ । १२३ ॥

सुनेतेर्ध्वेश्च ङ्वनिष् स्यात् ॥ सुत्वा सुत्वानो । यज्वा ।
 यज्वानो ।

जीर्यतेरत्तम् । ३ । २ । १०४ ॥

भूते इत्येव ॥ जरन् । जरन्तो । जरन्तः । वासरूपन्यायेन
 निष्ठाऽपि । जीर्षो । जीर्षवान् ॥

छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ॥

भूतसामान्ये ॥ अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी
 आतताम । ननु छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति सामान्येन लिट् विहित
 एव । धातुसम्बन्धे स विधिरयन्त्वविशेषेण ॥

लिटः कानञ्च्वा । ३ । २ । १०६ ॥

क्वसुश्च । ३ । २ । १०७ ॥

छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा क्तः ॥ चक्राणां वृज्जिम् । यो
 नो अग्ने अररिषां अवायुः । २। दाने लिट् क्वसुः । वस्येकाजातु-
 सामित्यादन्तत्वादित् । ततो नञ्समासः । इङ् भूतसामान्ये
 छन्दसि लिटो विधीयमानो क्वसुकानच्वापि छान्दसाविति चिमु-
 निमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुज्यते । तं तस्यैवांशं नमरोपकृष्टे,
 त्रेयांसि सर्वाण्यधिवगमयस्ते, इत्यादि ॥

भाषायां सदवसश्रुवः । ३ । २ । १०८ ॥

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ् वा स्यात् तस्य
नित्यं क्तसुः ॥ निषेदुषीमासनबन्धधीरः । उपसेदिवान् कौत्सः
पाणिनिम् । अथ्यूषवस्ताममवञ्जनस्य । अनूषिवान् कौत्सः पाणि-
निम् । उपशुश्रुवान् कौत्सः पाणिनिम् । व्याख्यानाद्व्याकरणमेतद्विधे-
यलिङ्गेव सम्बध्यते । तिन पक्षे लुङादि । कृन्तसीत्यस्य निवृत्त्येव
सिद्धे भाषाग्रहणं सर्वत्र प्रवृत्त्यर्थम् । तेनानद्यातने लङ् । परोक्षे
लिङित्येतद्विषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । अस्य लिङो वैकल्पिकत्वात्पक्षे तयोः
प्रवृत्तौ लिङां ग्रन्थमिलितं लिङ् ॥ उपेयिवान् । उपेयुषः स्वामपि
मूर्तिमय्याम् । उपेयुषी । उपेयुषिष्वक्षितम् । ईयिवान् । समीयि-
वान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्तसुरिडभाष्यम् । अनाश्वान् । धृतव्यधृते-
रनाशुष इति भारविः । अनुपूर्वद्वयेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानु-
वचनं कृतवाननूचानः ॥

लुङ् । ३ । २ । १०९ ॥

भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात् ॥ अकारोत् । अह्वरोत् ॥ वसे-
लुङ् रात्रिशेषे आनरखसन्तत्तादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिशेषे प्रस्थितं
पान्थं कश्चित्पृच्छति क्व भवानुषित इति । स आह । अमुषावत्स-
मिति । अमुषावसमिति प्राप्नोति । आनरखसन्तते किम् । यो हि
मुहूर्तमपि स्वपिति तत्रामुषावसमित्येव ॥

अनद्यातने लङ् । ३ । २ । ११० ॥

बहुव्रीहिनिर्येशोऽयम् । अविद्यमानाद्यतमभूतार्थवृत्तेर्थात् । लङ्
स्यात् ॥ अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिनिर्येशः किम् । अद्य ह्योऽभू-
त्कहीति व्यामिश्रे मामूत् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु भूतसामान्ये स्यात् ।

नन्वेवमद्यतनेऽपि लङ् प्रप्नोति । न ह्यद्यतनेऽद्यतने विद्यत इति चेन्न । व्यपदेशिप्रदानेन सिद्धेः ॥ परोक्षे च लोकविज्ञाने प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः ॥ * ॥ अननुभूतत्वात्परोक्षोऽपि प्रत्यक्षयोग्यतामात्राग्रेण दर्शनविषय इति विरोधाभावः । अरुह्यद्यतनः साकेतम् । अरुह्यद्यतनो माध्यमिकान् । तुल्यकालोऽयं प्रयोक्ता । परोक्षे किम् । उदगादादित्यः । लोकविज्ञाने किम् । चकार कटं देवदत्तः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषये किम् । अद्यान कंसं किल वासुदेवः । न हीदानीतनप्रयोक्तुर्दर्शनयोग्योऽपि कंसवधः ॥

अभिज्ञावचने लट् । ३ । २ । १११ ॥

स्मृतिबोधिन्पुण्यपदे भूतानद्यतने धातोर्लट् स्यात् ॥ लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्णं गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषां प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् ॥

न यदि । ३ । २ । ११२ ॥

यद्योगे उक्तं न ॥ अभिज्ञानासि कृष्णं यद्वने अभुञ्जहि ॥

विभाषा साकाङ्क्षे । ३ । २ । ११३ ॥

उक्तविषये लट् वा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्वा-
त्त्वर्थः ॥ स्मरसि कृष्णं वने वत्स्यामः । तच्च गार्श्वारयिष्यामः । वासो लक्ष्यं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि नयदीति
बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः ॥

परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११४ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्ते धातोर्लिट् स्यात् ॥ चकार । अहम् ।
उत्तमपुरुषे चित्तविषयेपदिनः पारोक्ष्यम् । सुप्तेऽहं किल विद्यमानः ।

अहु अगद पुरस्तात्तस्य मता किलाहम् । अत्यन्तापहूवे लिङ् वक्त-
व्यः ॥ * ॥ अपरोक्षार्थमिदम् । कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलि-
ङ्गान् जगाम ॥

इशश्वतोर्लिङ् च । ३ । २ । ११५ ॥

अनयोरुपपदयोर्लिङ्विषये लङ् स्याच्चात्त्रिद्व । इति डाक
रोच्चकार वा ।

प्रश्ने आसन्नकाले । ३ । २ । ११६ ॥

प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छमानेऽर्थे लिङ्विषये लङ्-
लिटो स्तः ॥ अगच्छत् किम् । अघान किम् । अनासन्ने तु कंसं
अघान किम् ॥

लट् स्मे । ३ । २ । ११७ ॥

लिटोऽपवादः ॥ यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

अपरोक्षे च । ३ । २ । ११८ ॥

भूतानद्यातने लट् स्यात्स्मयोगे ॥ एवं स्म पिता ब्रवीति ॥

जनौ पृष्टप्रतिवचने । ३ । २ । ११९ ॥

अनद्यातने परोक्ष इति निवृत्तम् । पूर्वचापरोक्षग्रहणेन परो-
क्षाधिकारो निवर्त्यते । तेनैव चानद्यातनानुवृत्तिरपि चाप्यते ।
यस्मात् परोक्षानद्यातनयोः प्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेन क्रियमाणा
द्वितीयस्यानुवृत्तिमनुमापयति । इह तु परोक्षग्रहणस्यापरोक्षग्रहणस्य
च निवृत्त्या तत्सहचरितानद्यातनग्रहणस्यापि निवृत्तेरुचितत्वात् भूते
लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः । अयं च येनना-
प्राप्तिन्यायेन लुङो बाधकः । परत्वेन लङ्लिटोः ॥

नचवोर्विमाणा । ३ । २ । १२० ॥

पक्षे यथाप्राप्सु । अकार्षीः किम् । न करोमि नाकार्षम् ।
अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ् चास्मे । ३ । २ । १२१ ॥

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्रुत्याऽनुवर्तते । लुङ्यग्रहणप-
क्षात् । यदि हि भूतमात्रे विधिः स्यात्तदा नन्वोर्विभाषेत्यतो विभा-
षाग्रहणानुवृत्त्या विकल्पेन लटो विधानात्पक्षे लुङ् भविष्यतीति किं
लुङ्यग्रहेण । अनद्यतनग्रहणानुवृत्तौ तु लुङ्यग्रहणमन्तर्ये पक्षे लुङ्
न लभ्यते । लङ् बाधितत्वात् । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने
विभाषा लुङ् चाल्लट् न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्सु । वसन्तीह पुरा
ह्वाषाः । अवात्सुः । अवसन् । ऊर्ध्वो । अस्मे किम् । यजति स्म
पुरा ॥

वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२२ ॥

वर्तमानक्रियावृत्तेधातोर्लट् स्यात् ॥ पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण्ये । ३ । २ । १२३ ॥

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शवादि । पचन्तं
चेवं पश्य । पचमानं चेवं पश्य । लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्यग्रहणम-
धिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासमानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन्
ब्राह्मणः ॥ माह्याक्रोशेः इति वाच्यम् ॥ * ॥ मा जीवन् । माहि
लुङिति प्राप्ते शतृचनसामर्थ्यल्लट् ॥

सम्बोधने च । ३ । २ । १२४ ॥

प्रथमासमानाधिकरण्यार्थे आरम्भः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणाहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२५ ॥

परिचयको हेतोः चार्थे वर्तमानाद्गतोर्लटः सतृशानचो
स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन् मुञ्च-
ते । हेतुः फलं कारयन् ।

तौ सत् । ३ । २ । १२६ ॥

तौ सतृशानचो सत्संज्ञे स्तः ॥ सत्प्रदेशः पूर्यमाणसुद्धि-
तार्थसदित्यादयः ॥

पूज्यजोः शानञ् । ३ । २ । १२७ ॥

वर्तमाने ॥ पवमानः । यजमानः ॥

ताच्छ्रीक्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३ । २ । १२८ ॥

एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् ॥ भोगं भुञ्जानः । वयोवचने ।
कवचं विभ्रावः । शक्तो । शप्त् निघ्नानः ॥

कृद्धार्यैः शन्नकृद्धिणि । ३ । २ । १२९ ॥

आभ्यां सत् स्यादकृद्धिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् ।
अकृद्धिणि क्तिप् । कृद्धे गाधीते धारयति ॥

द्विषो ऽमित्रे । ३ । २ । १३० ॥

द्विषन् शत्रुः । अमित्रे क्तिप् । द्वेष्टि फलं भार्ये ॥

सुजी वज्रसंयोगे । ३ । २ । १३१ ॥

सर्वे सुन्वन्तः ॥ सर्वे यजमानाः सन्धि एवमुच्यन्ते । यज्ञ-
संयोगे क्तिप् । सुनेति वृणोते ॥

अर्हः प्रवृत्तायाम् । ३ । २ । १३२ ॥

पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं चै वसिष्ठे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकृत्यां तु अष्टमीं वसिष्ठे तथा ॥
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
 एकादशीं करमधो द्वादशीं वामबाहुके ॥
 त्रयोदशीं वसिष्ठे तु तथैवास्ये चतुर्दशीम् ।
 अष्टौः पञ्चदशीं चैव विन्यसेत् मूर्ध्नि षोडशीम् ॥
 यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः ।
 न्यासेन तु भवेत्सोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पाद्यादभङ्गं समाचरेत् ।
 पूर्वयावाहयेद्वेवमासनं तु द्वितीयया ॥
 पादां तृतीयया चैव चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत् ।
 पञ्चम्याचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ॥
 सप्तम्या तु ततो वासोऽप्यष्टम्या शोपवीतकम् ।
 नवम्या गन्धमेघं तु दशम्या पुष्पकं तथा ॥
 एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेव हि ।
 नैवेद्यं तु त्रयोदश्या नमस्कारे चतुर्दशी ॥
 प्रदक्षिणे पञ्चदशी वर्जने षोडशी तथा ।
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ॥
 हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः षोडशाक्षस्य चाहुतीः ।
 पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्देवात्पुण्याणि षोडश ॥
 तच्च सर्वं जपेद्द्वयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ।
 ब्रह्मासात्सिद्धिमाप्नोति ह्येकमेव समर्चयन्निति ॥

ननु शास्त्रवामादावाहनविसर्जनयोरभावात् कथं षोडशोपचाराः
 कथं वा षोडशर्चविनियोगस्तत्र

शास्त्रशामार्चने नैव आवाहनविसर्जने ।

शास्त्रशामे हि भगवानाभिर्भूतः सदा हरिः ॥

इति स्थान्दशक्यात् । प्रतिमास्थानेष्वप्येवमावाहनविसर्जन-
 वर्जं सर्वं समानमिति बोधायनस्मरणेति चेत् । सत्यम् । तयोः
 स्वाधिकृतादिविषयस्यात् । तथा च भागवति ।

उद्गासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्गार्चने ।

अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थण्डिले च भवेद्द्वयमिति ॥

अग्निनियोगस्तु तत्स्थानापन्नपुष्पाञ्जलौ ।

तथा च मन्त्ररात्रानुष्टुप्विधाने ।

आवाहनञ्च वा दद्यात्पूवे पुष्पाञ्जलिं हरेः ।

तस्यैवोन्मुखताप्राप्त्यै यागे चोद्गासने च वा ॥

अन्ते पुष्पाञ्जलिं दद्याद्वागसम्पूतिं सिद्धय रति ।

तथा ज्ञानमपि प्रतिमादिभिर्ब्रह्मिण्यः । तदाह व्यासः ।

प्रतिमापटयन्त्राणां नित्यं ज्ञानं न कारयेत् ।

कारयेत्पर्वदिवसे यथा मलनिवारणमिति ॥

वस्त्रोपवीतालङ्काराणां न प्रतिदिनमपूर्वस्वनियमः । अभ्युदया-

च्छुद्धोदपरं तु दिने दिन रति तत्त्वसागरसंहितास्मरणात् । उपवीताल-
ङ्कारयोश्च वस्त्रसमानत्वात् ।

यावज्जैन्मृश्व सूर्यश्च यावत्तिष्ठन्ति देवताः ।

न निर्मोत्यं भवेत्तावदुस्त्ररत्नविभूषणम् ॥

इति विद्याकरस्मरणान्न । अपरं तदेव प्रतिदिनं प्रोक्तञ्चाच्छुद्धो-
दित्यर्थः । शालग्रामेण सह लिङ्गपूजने न शिवनिर्मोत्यदोषः ।

तथा स्कान्दे ।

अशाष्टं शिवनिर्मोत्यं पञ्च पुष्पं फलं जलम् ।

शालग्रामस्य संसर्गात्सर्वे याति पवित्रतामिति ॥

अथ वैश्वदेवविधिः ।

स च स्वशास्त्रोक्तैतिकर्तव्यतया कर्तव्यः । तदाह व्यासः

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशास्त्राविहितं ततः ।

संस्तुताद्यैर्हि विविधैर्हविष्यस्यञ्जनान्वितैः ॥

तेरेकाद्यैर्हविं दद्याच्छेवमाप्राप्य वारिणा ।

कृताप्रसन्नः स्वधया सर्वं दक्षिकतो हरेदिति ॥

ततो देवार्थेनानन्तरमित्यर्थः । अञ्जनं तत्र घृतं न तु चारादि
“कुदुयात्सर्पिर्वाभ्यक्तं तैलचारविर्वर्जितमिति” तेनैवाभिधानात् । स च
एव लौकिके ज्ञानो कार्यः ।

ज्ञानान्नो लौकिके वापि ज्ञते भूम्यामथापि वा ।

वैश्वदेवस्तु कर्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥

इतिकूर्मस्मरणात् । अत्र एव लौकिकान्योरैच्छिको विकल्पः ।

चौषासने तु होतव्यं शालाग्नौ वा विज्ञानता ।

विकल्पस्त्वच्छ्रया कार्यो नास्त्येवात्र व्यवस्थितिः ॥

इति शौनकस्मरणात् । शालाग्निरत्र लौकिकज्ञातकर्मादिसिध्यर्थे
यो व्याकृतिभिराहुतः । “सोऽग्निः पौष्टश्च इत्युक्तः शालाग्निलौकिकस्त-
थे”ति तेन परिभाषणात् ।

ननु शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यम् । यस्मिन् ज्ञानो
पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयत इत्याहुतसा पाकव्यवस्थयैव होमव्यव-
स्थाभिधानात्कर्मैच्छिको विकल्प इति चेत् । मैवम् । अमावास्यायां
ज्ञानिकर्म कुर्वीतेत्यादिना शास्त्रलायनेन पचनान्तेर्नियमितत्वेनाभ्य-
न्तराग्राह्येव तच्छास्त्रीयान् प्रत्यस्य व्यवस्थापकत्वाभावात् । एतेनैव ज्ञाती-
यकान्यन्यान्वपि वाक्यानि व्याख्यातानि । सूत्रस्यासाधारणकर्मस्वरूपनि-
र्वाहकमन्त्रेति कर्तव्यताप्रतिपादनेनाभ्यर्हितत्वात् । अत एवाह देवतः ।

मन्त्रादयः प्रयोक्तारो धर्मशास्त्रस्य कीर्तिताः ।

तत्प्रयुक्तप्रयोक्तारो एष्टकाराः स्वमन्त्रत इति ॥

न चेवं निर्बिभेक्षत्वम् । कुन्दोपकात्पायनादिसूत्रपरिषिष्टसमा-
नार्थतया तत्र सम्बन्धात् । अत एव वैश्वदेवमित्युपक्रम्य यज्ञचयमुक्तं
व्याख्यादिभिः । तत्र होमो देवयज्ञो वलिर्भूतयज्ञः स्वधाकारः पितृयज्ञः ।

अत्र के वित् । स्वधाकारेणैव पितृयज्ञसिद्धेरन्वहं नित्यश्राद्धार्थं
ब्राह्मणभोक्तृनं न कार्यमेककार्यत्वादिति । तदपरे न सहन्ते तथा हि
वितृभ्य इति सामान्योपादानाद्विव्यपितृदेवताकर्मित्वं निनयनं तत्र च जीव-

नित्यश्राद्धस्याध्विनारे मिषेधाभस्तादृश्वदेवविधिना वैश्वदेवशब्दोपासने-
बभूवत्पितृवज्जानां विधाकथ्य । नित्यश्राद्धं तु मानुषपितृदेवताकम् ।

नित्यश्राद्धं तु यद्याम देवहीनं तदुच्यते ।

तत्तु षाट्पुरुषं जयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥

इति वचनात् । तथा च देवताभेदाच्च निनयनेन श्राद्धसिद्धिः ।
किं च यदि निनयनमात्रेण नित्यश्राद्धसिद्धिः स्यात्तर्हि अविधाने कर्मदु-
याकरणे पृथक्प्रायश्चित्तविधानं नोपपद्येत तथा हि

यस्मिंश्चति जपेत्सूक्तं निवारं तु यदा द्विजः ।

वैश्वदेवं विना भुङ्क्ते तदा पापात्स मुच्यत इति ॥

तथा ।

आर्चयच्च जपेन्मन्त्रं दशवारं तदा द्विजः ।

नित्यश्राद्धं यदा न्यूनं कुरुते नात्र संशय इति ॥

वैश्वदेशशब्देन कर्मत्रयमुच्यत इत्युक्तमेवेति । तच्चिन्त्यम् ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पितृभ्यो बलिर्वापि वा ॥

इति कात्यायनेन त्रयाणामपि पितृयज्ञत्वोपदेशादन्यतरेणापि
तत्सिद्धेः ।

यत्तु पृथक्प्रायश्चित्तविधानं तच्चित्यश्राद्धवैगुण्ये न स्वकरणे न्यून-
पदेन वैगुण्यस्यैवाभिधानात् । अकरणे तु पूर्वाक्तमेवेति तस्मात्सुष्ठूक्तं
स्वधाकारेणैव पितृयज्ञसिद्धिर्नित्यश्राद्धार्थं ब्राह्मणभोजनं नावश्यकमिति ।
अत एव देवतस्तस्य यथाश्राद्धमनेककालतामाह ।

एतेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्संवत्सरं सकृत् ।

त्रिचतुर्वी यथा श्राद्धं मासे मासे दिने दिने इति ।

एवं दर्शश्राद्धमप्यशक्तैः संवत्सरमध्ये सकृदेव कार्यम् । “मासिकं
पार्श्वे प्रोक्तमशक्तानां तु वार्षिकम्”त्याश्वलायनस्मरणात् । स चायं
वैश्वदेवः सिद्धस्य हविष्यस्य तु जुहुयादित्यनेनावसंस्कारस्समेतात् यज्ञा-
वहरकुर्वति”त्यनेन पुरुषसंस्कारश्चेति । यत्तु भयद्वयतायां परस्परविरोधो

यच्च चक्षुषसंस्कारत्वे ह्यस्य प्रधानं वैश्वदेवस्य गुणस्तत् पुनरुच्यते तु तद्विपर्ययस्तत्प्रत्येकत्वेव गुणस्य प्रधानत्वं च विद्वद्भिरिति तत्संशयवृत्त्य-
न्यायेनैव परिहृतम् । यच्च एकत्वेव द्वयः कस्यचित्त्वे गुणस्य प्रतीत्य-
प्रधानं पुनरुच्यते तु विपर्यय इति । यच्चाक्षसंस्कारत्वात् प्रतिपाक-
मावृत्तिः स्यात् “प्रतिप्रधानं कृण्वत्तिरिति” न्यायात् । तत्पुनरुच्यतेऽपि
तुल्यम् । प्रतिपुनरुच्यत्तिरसङ्गात् । अत्र यत्कोकस्मिन्नास्ते बहुधात्वं पच्येत
वृहस्पतिर्महानसादेवेन कुर्वीतेति वेधिकादिवाक्यात्तद्विचिन्तितं यद्ये-
कस्मिन्नास्ते पुनः पुनरपि पच्येत सदादेव तसि कुर्वीतेत्यस्यैव पूर्ववाक्या-
त्तद्विचिन्तितमि प्रतीयमानम् । किञ्च ।

वैश्वदेवमपि प्रोक्तं पूर्वैरेव मनोविमिः ।

चक्षुषस्य चात्मनश्चैव संस्कारार्थं तद्विच्यते ।

इति शौनकेनोभयार्थत्वस्य स्पष्टीकरणात्क विचारारवसरः । तस्य
सायंप्रातः कर्तव्यम् । “अथ सायंप्रातःसिद्धस्य इविष्यस्य जुहुयादि”-
त्याश्वलायनस्मरणात् । सायंप्रातःकरणाशक्तौ प्रातरैव द्विरावृत्त्या सह
वा कार्यं यथोक्तं तेनैव ।

प्रातरैव द्विरावृत्त्य कुर्याद्वा सह तद्विचित्रः ।

सायं वा द्विव भुञ्जीयाच्च कृत्वा जात्यपि स्वयमिति ॥

अथातिथ्यम् । तदेव च मनुष्यवज्रः । नृयज्ञोऽतिथिपूजनमिति
कात्यायनस्मरणात् । यद्वास्मन्मेभ्योऽयं वदति च मनुष्यवज्रः सन्निष्ठत
इति श्रवणाच्च ।

तच्च भोजनीयस्यातिथेर्लक्षणमाह ।

इष्टो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव वा ।

सम्प्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ ४० ॥

इष्टः सख्यादिः “भोजयेज्जागतान् काले सखिसम्बन्धिनान्धवा-
नि”ति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । द्वेष्टोपादानं तु ।

काममभ्यर्चयेन्निजं नमिष्वपि स्वरिम् ।

द्विचिता हि हविर्भुक्ते भवति प्रेत्य निष्कलम् ॥

इति मनुक्तनिन्दापरिहाराय । तच्चैव मूर्खापादानमपि । “नष्टा-
शौचे व्रतघटे विप्रे वेदविमर्जिते । दीयमानं हृदय्यं किं मया दुष्कृतं
कृतमिति स्मृत्यन्तरोक्तनिन्दापरिहाराय । पण्डितः सदसद्विवेककुशलः ।

श्रोत्रियायैव देयानि ह्य्यकथ्यानि दातुभिः ।

अर्हत्तमाय विधाय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥

इति मनुस्मरणात् । अथ वैश्वदेवशब्देन देवभूतपितृयज्ञा
उच्यन्ते । “तस्माद्वेषपितृभूतेभ्यो दत्त्वादीक्षेतागोदहनादि”ति हारीत-
स्मरणात् । तेषामन्ते घटिकापादमात्रे काले “मुहूर्त्तस्याष्टमं भागं निरी-
क्ष्यो ह्यतिथिर्भवेदि”ति मार्कण्डेयस्मरणात् । सम्प्राप्तः समागतस्तथा च
तस्मिन् काले समागमनमेवातिथिलक्षणं नेतरद्विद्धादीत्युक्तं भवति ।
सङ्क्रम्यते अनेन सङ्क्रमः स्वर्गस्य सङ्क्रमः स्वर्गसङ्क्रमः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति
यावत् । तथाचाश्वमेधिके ।

शुत्पिपासाभ्रमात्तय देशकालागताय च ।

सत्कृत्यार्थं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छतेति ॥

तस्यैव लक्ष्यान्तरमाह ।

दूराध्वोपगतं भ्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥ ४१ ॥

दूरश्चासावध्या च दूराध्वा तस्मादुपगतं भ्रान्तं शुत्पिपासमभ्रमक-
र्षितम् ।

आदूरादाशया प्राप्तः शुत्पिपासमकर्षितः ।

यः पूज्यतेऽतिथिः सम्यगपूर्वः क्रतुरेव सः ॥

इति व्यासस्मरणात् । आदूरादतिदूरादाहोऽतिशयार्थत्वात् ।
वैश्वदेव उपक्रम्यमात्रे न वैश्वदेवान्ते सम्प्राप्ते वैश्वदेवान्त इत्यनेन
पौनस्त्यात् ।

मध्याह्ने समये चैव वैश्वदेवे हुतेऽपि च ।

अतिथिज्यैव सम्प्राप्तपांसुपादं समागतम् ॥

इत्यादियुराखे वैश्वदेवोपक्रमकालस्य मध्याह्नस्य वैश्वदेवान्ता-
त्पृथगुपादानाच्च । इतेन वैश्वदेवान्तात्कालान्तरमतिव्यागमने पूर्वावधि-
त्वेनेदमुक्तं नातः पूर्वमागतोऽतिथिर्भवति किं तु वैश्वदेवकालागत इवेति
तदुक्तम् । भविष्यत्पुराणे ।

अचिन्त्यमानो नाहूतो वैश्वदेवमुपागतः ।

अतिथिं तं विजानीयाच्च पुनः पूर्वमागतमिति ॥

लक्षणान्तरकरणे बीजमाह ।

नैकग्रामीणमतिथिं संगृहीत कदा च न ।

अनित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ४२ ॥

एकग्रामे भव ऐकग्रामीणस्तमतिथिं न विद्वते तिथिर्यस्यासा-
वतिथिस्तं कदापि न संगृहीयात् यतोऽतिथिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमनि-
त्यागतत्वं तेन तिथिविशेषे नियतागमने हि नातिथित्वम् । तिथिशब्दः
पर्वोत्सवयोरप्यपलक्षणम् । तथा च यमः ।

तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुरिति ॥ तिथि-
र्दीपालिकाप्रतिपदादिः । पर्व होताकापूर्णिमादि । उत्सवो विवाहा-
दिस्तत्र यो नियमेन लिप्सयाभ्यागच्छति सोऽभ्यागतोऽन्यथातिथिरिति ।
अनेनेष्टादीनामैकग्रामीणत्वस्यापि सम्भवाच्च तथातिथित्वं यथा दूराध्या-
पगतस्येत्युक्तम् । लक्षणद्वयकरणं तूत्तराभावे पूर्वस्याप्यस्त्वित्येतदर्थम् ।

इदानीं आगतेऽतिथौ यत्कर्तव्यं तदाह ।

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥ ४३ ॥

अत्र भार्या वाम्नयो वा विद्वन्ते तत्र सम्प्राप्तमतिथिं पूजयेदु “पस्थि-
तरुहे विद्वद्धार्या यत्राम्नयोऽपि वेति” मनुस्मृत्याम् । स्वागतं तत्पश्नः
आदिशब्देनार्घ्यादीनां ग्रहणम् । तदाह हारीतः “स तस्य स्वागतमर्घ्यं

वाद्याचमवीर्यमासनं च प्रदद्यादिति” । तथाशब्देनाभिगमनं समुच्ची-
यते “तस्मादतिविश्रामान्तमभिवर्द्धयेत्कृताञ्जलिरिति” वायवीयात् ।
आसनं वृद्धादि तस्य प्रकर्षेण विनयादिना दानेन, पादयोः कृच्छ्रेन
मलश्रमापहेन क्षालनेन चकारादभ्यञ्जनेन पूजयेद्धार्यपादौन पादाभ्य-
ञ्जनभोजनैरिति वायवीयात् ।

किञ्च ।

श्रद्धया आसनदानेन प्रियप्रभोत्तरेण च ।

गच्छन्तश्चानुदानेन प्रीतिमुत्पादयेद्गृही ॥ ४४ ॥

श्रद्धया आतिथ्येन चकाराहुत्या च ।

पथि श्रान्तमविज्ञातमतिथिं क्षुत्पिपासितम् ॥

यो न पूजयति भक्त्या तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।

इति व्यासस्मरणात् । प्रश्नोत्तरयोः समाहारः प्रश्नोत्तरं प्रियं च
तत्प्रश्नोत्तरं च तेन स्वागतप्रश्नात्पृथगुपादानमन्येष्वपि प्रश्नोत्तरेषु प्रिय-
त्वंविधानार्थं चकाराच्छुभेनसारपि दानेन । “चतुर्दशान्मनो दद्याद्वाचं
दद्याच्च सूनृतामिति” व्यासस्मरणात् । गच्छन्तश्च स्वसीमावध्यनुगमनेन
“अतिथिं श्रोत्रियं सुप्रमासीमान्तमनुब्रजेदिति” योगिस्मरणात् । एतेन
व्यस्तेन समस्तेन वा वृहस्योऽतिथेः प्रीतिमुत्पादयेत् शास्त्रार्थमात्रानुष्ठा-
नेन कृतार्था भवेत् ।

येन येन च तुष्येत नित्यमेव तथातिथिः ।

अप्यात्मनः प्रदानेन तत्तत्कुर्याद्विचक्षणः ॥ इतिब्राह्मणात् ।

अतिथेः प्रीत्यनुत्पादने प्रत्यवायमाह ।

अतिथिर्यस्य भग्नशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

पितरस्तस्य माहमन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ॥ ४५ ॥

अस्य गृहात् भार्यगमिनिवासस्थानादुत्तलसखोऽतिथिर्भन्ताशस-
त्काराचारहितः परावर्तते तस्य पितरः पञ्चदशवर्षाणि तत्कृते आहुदौ
नाशनन्ति चकारादनयोऽपि ।

तदुक्तं दानधर्मं ।

अतिथिर्यस्य भग्नो यश्चात् प्रतिनिवर्तते ।

पितरस्तस्य देवाश्च भग्नयश्च तथैव च ॥

निराशाः प्रतिगच्छन्ति अतिथेरप्रतिवृत्तादिति ।

निर्य्य ।

काष्ठभारसहस्रेण घृतकुम्भशतेन च ।

अतिथिर्यस्य भग्नो तस्य होमो निरर्थकः ॥ ४६ ॥

यस्यातिथिभग्नशतस्य काष्ठभारसहस्रेण घृतकुम्भशतेन च कृतोऽपि होमो यज्ञादौ निरर्थको भवति । तदुक्तमाश्वमेधिके ।

पाकयज्ञैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।

ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेऽप्यतिथिमागतम् ॥

तेषां यज्ञोऽभिकामानां दत्तं मिष्टं च यद्ववेत् ।

वृथा भवति तत्सर्वमाश्रया कृतिर्येह तस्मिन् ॥

यत्नं वचनद्वयेनातिथ्यर्चनाभावे देवपितृकर्मणोर्नैरर्थक्योक्त्या सर्वधर्मैश्च उक्तो भवति । तथा चाश्वलायनः ।

अर्चयित्वाऽतिथिस्तस्मै दत्त्वा दुष्कृतमात्मनः ।

गृहिणे तत्कृतान्धर्मान् सर्वानादाय वच्छतीति ॥

एदानीमतिथिसंस्कारे कलप्रशंसामाह ।

सुक्षेत्रे वापयेद्दीजं सुपात्रे निक्षिपेडनम् ।

सुक्षेत्रे च सुपात्रे च सुप्तं तन्न विनश्यति ॥ ४७ ॥

यथा सुक्षेत्रे बीजवापः कर्तव्य इति लोकप्रसिद्धिस्तथा सुपात्रे धनं देयमित्यपि ब्राह्मसिद्धान्तः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैशम्यमुपपादयति हि यतः सुक्षेत्रे सुपात्रे वाप्यं न विनश्यति महाफलं भवतीत्यर्थः । सुक्षेत्र-दृष्टान्तो ब्राह्मणस्यापि सुक्षेत्रत्वप्रतिपादनाय । तथा च दानधर्मः ।

ब्राह्मणो हि महद्भूतं क्षेत्रभूतं युधिष्ठिर ।

उच्यते तच्च यद्वीजं तद्वि पुण्यफलं महदिति ॥

श्रद्धयाऽतिथिं पूजयेदित्युक्तं तत्र श्रद्धादिस्वरूपमाह ।

न पृच्छेद्गोत्रचरणे न स्वाध्यायं श्रुतं तथा ।

हृदये कल्पयेद्देवं सर्वदेवमयो हि सः ॥ ४८ ॥

गोत्रं वंशप्रवर्तकं महर्षिसम्बन्धः चरणं कठवाष्पलादिचरणव्यूह-
प्रसिद्धम् । नत्वाचारः । स्वाध्यायः शास्त्रविशेषः । श्रुतं मीमांसाव्याक-
रणादि तथाशब्देन देशनामकुलानां बह्वक्षम् । अत इव यमः ।

न पृच्छेद्गोत्रचरणे देशं नाम कुलं श्रुतम् ।

अध्वनोऽप्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितमिति ॥

अतिथेरितं न पृच्छेत् । एकैव निषेधेनार्थसिद्धौ निषेधान्तरोपा-
दानमतिचरेपि तच्छंसननिषेधार्थम् । तथा च विष्णुः ।

देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्वार्थं यो निवेदयेत् ।

वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्ताशी स प्रकीर्तितः ॥ इति ।

न केवलं गोत्रादिप्रश्नवर्जनं किं तु हृदि देवत्वेनापि भावनीयः ।

तथा च वैष्णवे ।

स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्ट्वा च तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भेषुध्या तं मन्यताभ्यागतं गृही ॥

सादृशभाषनायां हेतुमाह । “यतोऽसौ सर्वदेवमय” इति ।

तदुक्तं पुराणसारे ।

धाता प्रजापतिः शुक्रो बन्ध्वसुगणो यमः ।

प्रविश्यातिथिमेवैते भुञ्जतेऽन्नं द्विजोत्तम ॥ इति ।

इवमुत्तरपूर्वाभ्यामर्द्धाभ्यां भक्तिश्रद्धयोः स्वरूपमुपवर्णितं न तु वास्तवः
प्रश्नाभावः तथा सति जात्याद्यज्ञानेनातिथ्यतारतम्यं न स्यात् ।

यथाह मनुः ।

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।

उत्तमे तूत्तमं कुर्याद्वीने हीनं समे सममिति ॥

यत् ।

देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा पात्रं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति ॥

इति यमस्मरणं तदपि विद्यादिपुरस्कारेण पूज्यत्वमिराकरणप-
रम् । अत एव वायवीये ।

न हि विद्याद्वयस्तस्मिन् पात्रता हेतवः स्मृताः ।

केवलेनातिथित्वेन स भवेत्पङ्क्तिपावनः ॥ इति ।

यदुक्तमनित्यागमनेनातिथित्वमिति तस्य क्व चिदपवादमाह ।

अपूर्वः सुव्रती विप्रो अपूर्वश्चातिथिस्तथा ।

वेदाभ्यासरतो नित्यं त्रयोऽपूर्वं दिने दिने ॥ ४६ ॥

सुव्रती ब्रह्मचारी “सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय
चे”ति योगिस्मरणात् । स पूर्वाऽप्यपूर्वं एव विप्रोऽप्यपूर्वं विप्रो विद्या-
वान् ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया वापि विप्रत्वं त्रिभिः शोचिय उच्यते ॥

इति स्मरणात् । वेदाभ्यासरतोऽपि तथा अपूर्वं एव वेदस्य प्रव-
वप्रतिपादस्य परब्रह्मणोऽभ्यासरतो निरन्तरं परिशीलनं नित्यं तच्चिष्टः

न वेदं वेदमित्याहुर्वेदां नाम परं पदम् ।

तत्पदाभ्यासनिरतो वेदाभ्यासरतो मतः ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तलक्षणोपपत्तिश्च । एते त्रयो दिने दिने प्रत्यह-
मागता अप्यपूर्वं अपूर्ववदर्चनीयाः । पुनरपूर्वं इति नित्यार्चनाय समुदा-
यानुवादः । ज्ञेय इति प्रथयच्चिष्टसंख्यानवादे न परिसंख्या तेन शान-
होचमसङ्गतोरपि प्राप्तिः । तदाह बृहत्पराशरः ।

एतिशयनिर्होत्री च तथा च मसङ्गद्विजः ।

सदैतेऽतिथयः प्रोक्ता अपूर्वाश्च दिने दिने इति ।

यत्तु

व्रती यतिर्वैकरात्रं निवसन्नुच्यतेऽतिथिः ।

यस्मादनित्यं वसति तस्मात्तमतिथिं विदुः ।

इति यमस्मरणं तद्व्यतिथिभोजनार्थं “अनिन्दां वसतिं ववेदिति”
असिष्टवचनात् । यत्स्वतिथिदृष्टान्तेन यत्स्वतिथिनोरप्यत्र पूज्यतोऽप्यस्य
इति । तच्च । ज्येष्ठपूर्वं इति वाक्यशेषात्कृतेः । अतिथिभोजनाशक्तौ
भिक्षादानं विधास्यति ।

तच्च वैश्वदेवात्मावागते भिक्षुके कथमित्यत आह ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

वैश्वदेवे सम्प्राप्ते प्रसक्तिं अकृत इति यावत् । भिक्षुके भिक्षावृत्तौ

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुह्यपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुका स्मृताः ॥

इति व्यासोक्तान्यतमे समागते वैश्वदेवार्थं वैश्वदेवोपयुक्तमवमुद्धृत्य
पात्रान्तरे पृथक्कृत्य अवशिष्टादवाद्भिक्षां दत्त्वा भिक्षुकं विसर्जयेत् ।

तदुक्तं नृसिंहपुराणे ।

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेदिति ॥

अत्रातिथिभोजनप्रत्याम्नायस्य भिक्षादानस्य वैश्वदेवात् प्राङ्मुखो-
ऽपि मनुष्ययज्ञसिद्धेर्न तदन्ते पुनरनुष्ठानमित्युक्त्या क्रमविशेषाभिधानेन
वैश्वदेवान्त इति पाठक्रमवाधात् । यथा दर्शपूर्णमासयोर्हविरभवासनो-
त्तरकालमात्राताया वेदेः पूर्वद्वयमावास्यायां “वेदिं करोती”त्यनेनाप-
कर्षात् पाठक्रमबाधः पौर्णमास्यां तु पाठक्रम एव बाधकाभावात् तदुदि-
हापि वैश्वदेवात् प्रागागते भिक्षौ श्रुत्या क्रमविशेषाभिधानात्पाठक्रमबा-
धोऽन्यत्र तु स एवेति । न च देवतापकर्षन्यायेन वैश्वदेवस्याप्यपकर्षः
यथोक्तन्यायस्य तदपवादकत्वात् । उद्धृत्येत्यनेन वैश्वदेवस्य क्रमान्तर-
विधानाच्चेति ।

भिक्षुविशेषप्रत्याख्याने प्रत्यवायविशेषमाह ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्षाक्षस्वामिनावुभौ ।

तयोरक्षमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५१ ॥

वतिब्रह्मचारियोभिष्टामदत्त्वा भुञ्जानो वक्ष्यमावतवचनान्द्रा-
यवं चरेत्तयोः पक्षावस्वामिस्थात् । अत्र पक्षावस्वामिनोरपावकतया
ऽन्त्यक्रमण्येत्यमुक्तमतस्तदतिक्रमेनान्यभोजनेऽपि प्रत्यवायस्तदवस्थ
एव । तथा च यमः ।

अपचन्तमतिक्रम्य पचन्तं यस्तु भोजयेत् ।

चौष्ट्रिकाणां भजेद्योनिं वर्षाणामधिकं शतमिति ॥

इदानीमतिथिभोजनाशक्तस्य भिक्षादाननियममाह ।

दद्याच्च भिक्षाश्रितयं परिब्राह्मण्यचारिणाम् ।

शूद्रश्च यः ततो दद्याद्भिभवे सत्यचारितम् ॥ ५२ ॥

परिब्राह्मण्ययतिः ब्रह्मचारिणामिति बहुवचनेन पूर्ववाक्योक्तयोर्यति-
व्रतिनोर्मध्यस्थस्य त्रिस्य ब्रह्मं तेन वतिविषयव्रतिनां भिक्षाचयं दद्यादेव
तदाह । मन्वर्कण्डेयः ॥

भोजनं हन्तकारं वाप्ययं भिक्षामथापि वा ।

नदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथाविभवमात्मन इति ॥

भिक्षा च वासमात्रा ।

वासमात्रा भवेद्विज्ञा कथं श्रावचतुष्टयम् ॥

कथं चतुर्बुधोक्तस्य हन्तकारो विधीयते ॥ इति मनुस्मृत्यात् ।

नेयं परिसङ्ग्रा विभवे सतीच्छयाऽकारितं दद्यात्तदाह कूर्मः ॥

भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्भिक्षाविवृत्तचारिणे ।

दद्यादेव यथावति ह्यर्थेभ्यो नोभर्त्तते इति ॥

यतिभिक्षादाने प्रकारमाह ।

वतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्ष्यं दद्यात्पुमर्जलम् ।

तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

यत्किंभिक्षादाने वाद्यन्त्योर्हस्ते जलं दद्यात्तत्तद्वै मेरुजलयोर्मह-
त्तामिश्रजलयोर्महति ।

इदानीं राज्ञोऽप्यातिथ्यमाह ।

पस्य कक्षत्रं हयश्चैव कुञ्जरारोहमृद्धिमत् ।

ऐन्द्रस्थानमुपासीत तस्मात्सं न विचारयेत् ॥ ५४ ॥

कक्षमातृपवारखं, हयोऽश्वः, वकाराद्वालव्यजने आहव्यतेऽस्मिन्वि-
त्यारोहो रथशिविकादिः कुञ्जरश्चारोहश्च तयोस्समाहारः कुञ्जरारोहं
सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः, अद्विमद्राष्ट्रं ऐन्द्रदेवस्य स्थानमासनं सिंहासनमिति
यावत् तस्येन्द्रदेवस्यत्वात् । यस्येवं सर्वं तमुपासीत पूर्वाक्तस्वागतादिप्र-
श्नेन परिचरेत् लघुना राक्षपदेन तममुपपादाय यद्विशेषैस्तत्त्वचं तत्त्वचि-
यातिरक्तस्यापि तद्गुणवत्तः पूज्यत्वप्रतिपादनाय राजानः शूद्रभूयिष्ठा
इत्यादिना कसौ राज्ञां शूद्रभूयिष्ठत्वाभिधानात् । अत एवाह भगवान् ।

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्वर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽयमसम्भवमिति ॥

तस्माद्राज्ञः सकाशादात्मानं न निष्कलेन परिचरन्परहितं कुर्या-
दिति ।

यदुक्तं “वैश्वदेवे तु सन्नाप्ते” इति तत्रोपनिषत्तिमाह ।

वैश्वदेवकृतं पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम् ।

नहि भिक्षुकृतान् दोषान् वैश्वदेवो व्यपोहति ॥ ५५ ॥

तस्मादेव कृतत्वमचान्वेति प्रथममकृतेन वैश्वदेवेन कृतं पापं
पूजितो भिक्षुर्व्यपोहितुं शक्नोति तस्य सर्वदेवमयत्वात् । अपूजितेन
भिक्षुकेण कृतान्दोषान् प्राक्कृतोऽपि वैश्वदेवो न व्यपोहति । तस्य होमो
निरर्थक इति प्रागुक्तः ।

अस्यां कर्मवाक्यादस्य नित्यत्वं पूर्वमुक्तं तत्र वैश्वदेवस्य तत्वि-
र्वाद्याकारणे प्रत्यवायमाह ।

अकृत्वा वैश्वदेवं तु मुञ्जते ये द्विजाधमाः ।

सर्वे ते निष्फला ज्ञेया पतन्ति नरकेऽश्रुषौ ॥ ५६ ॥

ये द्विजाधमाः द्वित्रेषु त्रैवर्णिकेषु आधमा वैश्वदेवमङ्गस्वैव
भुञ्जते ते निष्कलास्तत्कर्मणः कलभाजो न भवन्तीति ज्ञेयम् । यद्वा
द्विजाः त्रैवर्णिकाः आधमाः शूद्राश्च तेषामपि “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च-
यन्त्राच्च हापयेदिति” वेदिना पञ्चयज्ञविधानात् । न तावन्मात्रमेव कि-
न्त्वशुचौ नरके पतन्ति ।

वैश्वदेवातिथ्ययोरकरणे प्रत्यवायान्तरमाह ।

वैश्वदेवविहीना ये आतिथ्येन बहिष्कृताः ।

सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोनिं व्रजन्ति च ॥ ५७ ॥

ये वैश्वदेवरहितास्तान् आतिथ्येनापि रहितास्ते सर्वे रौरवादि-
नरकमनुभूय काकयोनिं व्रजन्ति । एवमन्यत्रापि कल्पनीयम् ।

तदाह व्यासः ।

पञ्चयन्त्रांस्तु यो मोहाच्च करोति गृहाशमी ।

तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः ॥ इति ।

अतिथिस्त्वेन स्तुवचम्यानपि भोजनीयानाह ।

पापी वा यदि चण्डालो विप्रश्चनः पितृघातकः ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥ ५८ ॥

पापी गोवधाद्युपपातको, चाण्डालो ब्राह्मण्यां शूद्रादुत्पन्नः,
विप्रश्चो ब्रह्महा पितृघातको मातापितोः प्रमापकः, यदि वा शब्दाभ्यां
शत्रुस्वपाकयोरपि गृह्यम् ॥

चाण्डालो वा स्वपाको वा शत्रुर्वा पितृघातकः ।

देवकाले ह्युपगतो भरणीयो मतो मम ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । एवामन्यतमे वैश्वदेवे वैश्वदेवकाले सम्प्रा-
प्तोऽतिथिरतिथिवदत्तेन पूजनीयो नत्यवैवातिथ्यभाक् ।

तदुक्तमाश्रमेधिके ।

चाण्डालो वा स्वपाको वा काले नः कश्चिदामतः ।

अनेन पूजनीयश्च परच दितमिच्छता ॥ इति ।

सोऽपि स्वर्गमाप्तिहेतुरिति ।

इदानीं भोजनविधिधर्मानाह ।

यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

वामपादकरः स्थित्वा तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ ५६ ॥

यः पुमानुष्णीषादिना वेष्टितशिरा यश्च दक्षिणदिङ्मुखो यश्च वामपादे करमारोप्य यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते तत्सर्वे रक्षांसि भुञ्जते । वेष्टितशिरस्कृत्यं तूत्सङ्गकृतभाजनैकवस्त्रनग्नसोपानत्कादीनामुपलक्षणम् ।

तदुक्तं ब्राह्मे ।

न वेष्टितशिरश्चापि नोत्सङ्गकृतभाजनः ।

नैकवस्त्रो दृष्टमध्यः सोपानत्कः सपादुक इति ॥

दृष्टमध्यो नग्नः दक्षिणाभिमुखत्वं विदिङ्मुखस्याप्युपलक्षणम् ।

तथा च कौर्म ।

यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः ।

सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यातदासुरमिति ॥ इति ।

वृतेन परिशेषते दिक्त्रयाभिमुखत्वं तत्तम् । तदाह नैमित्तिकः ।

ब्राह्मणान्वाच्यस्थितो विप्रः प्रतीच्यां वा यथाकुलम् ।

उत्तरं पितृकार्यं तु दक्षिणं तु विवर्जयेत् ॥ इति ।

स चायं दक्षिणमुखत्वं निवेधो नित्यभोजनविधयः काम्ये तु ।

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

अग्रं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते अतं भुङ्क्ते द्युवङ्मुखः ॥

इति मानवे तद्विधानात् । वामपादकरत्वं प्रसारितपादस्याप्युपलक्षणम् ।

न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।

न बहुासनसंस्पर्शश्च न च पर्यङ्कुमास्थितः ॥ इति स्मरणात् ।

स्थितत्वं यानाद्यादृढस्याप्युपलक्षणम् ।

गजाश्चरथयानोऽग्रमास्थितो नैव भक्षयेत् ।

श्मशानाम्यत्तरस्थो वा देवालयमन्तोऽपि वा ॥

शयनस्थो न भुङ्क्षति न पाण्डित्यं न वासने ॥ इति ब्राह्मणात् ।

अहंनिह भवन् वृक्षम् । प्रथमायां किम् । अहंति चोरो
वधम् ॥

आक्षेप्तच्छीलतदुर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २ । १३३ ॥

भाषभासेति क्षिपमभिधाय्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीला-
दिषु कर्तृषु बोध्याः ॥

तृन् । ३ । २ । १३४ ॥

कर्ता कटान् । तदुर्मणि । मुण्डयितारः आविष्टायना भवन्ति
वधूमूढाम् । तत्साधुकारिणि । कर्ता खेटम् । तृन्विधावृत्तिषु
चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अताच्छील्यार्थमिदम् । होता ।
पोता । नेष्टा । जेष्ट, नेष्ट, यष्ट, प्रेष्ट, गतप्रवित्त्वश्च पठितो नव-
तिरयम् । अनुपसर्गस्य किम् । प्रतिहर्ता । प्रशस्ता । तृजेव भवति ।
तृस्तृचो शास्ति सदादिभ्यः संज्ञायां चानिटाकिन्तुषादिपठितेन ।
स्वरे च विशेषः । तृनि ताटो च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृ-
तिस्वरो भवति । तृचि कृत्स्वीरः ॥ त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया
अनिट्त्वञ्च ॥ * ॥ त्वष्टा । त्विषेः स्वत एवानिट्त्वादनिट्त्वञ्चेति
उक्तस्य वक्ष्यमाणस्य च सर्वस्योपसंख्यानस्य शेषः ॥ सदेश्च नियु-
क्ते ॥ * ॥ अता क्वचिदधिकृत उच्यते । सदिः सोषो धातुः शक-
लीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । वृक्ये च सदानमिति मन्त्रात् ।
उच्चार्य वा वेहन् वा सदन्ते इति ब्राह्मणास्तु । छन्दसि तृञ्च ॥ * ॥
चानृन् । सतृभ्यः संयङ्हीतृभ्यः । सतृभ्यः संयङ्हीतृभ्यः । स्वर-
विशेषः ॥

अलङ्कृन् निराकृन् प्रजनेत्पयोत्पतोन्मदकृष्यपन्नप-
वृत्तुवृत्तुसहचर इष्युच् । ३ । २ । १३५ ॥

अलङ्कुरिष्वरित्यादि ॥

योऽन्वदसि । ३ । २ । १३६ ॥

वीरुधः पारयिष्वः ॥

भुवश्च । ३ । २ । १३७ ॥

हन्तसीत्येष । भविष्युः । कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्यु
वेष्णवमिति । निरङ्कुशः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजि-
ष्युरिति वृत्तिः । एवं जयिष्युः । नेतृद्वयो दृष्टम् ॥

गलाजिस्थश्च गस्नुः । ३ । २ । १३८ ॥

हन्तसीति निवृत्तम् ॥ यिदयं न तु कित् । तेन स्य ईत्वं
न । ग्लासुः । गित्वात्त गुणः । निष्पुः । स्यासुः । चाद्रुवः ।
श्र्युकः कित्तीत्येष गकारप्रत्ययेष्वेह । मूष्युः ॥ * ॥ दंशेहन्तस्यप्रसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ दंस्वः पश्वः ॥

असिगृधिधृषिषिपेः क्लुः । ३ । २ । १३९ ॥

चलुः । गृध्रुः । धृष्णुः । क्षिप्रुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुष् । ३ । २ । १४० ॥

उकार उच्चारणार्थे इति कालिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् ।
तेन शमितितरा शमिनीतिरेत्यत्र उचितश्चेति ह्रस्वविकल्पः । न चेत्
शमिनाक्षित्यादौ नुम्यसङ्गः । क्लृप्तसङ्ख्यमपकृत्य क्लृप्तानामेव तद्वि-
धानात् ॥ ह्रस्वाभावे पुंशत्वं तु न । संज्ञाप्रत्ययोर्येति निषेधात् ।
नेदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । अमी ।
भमी । क्षमी । क्लमी । प्रमादी । उत्पूर्वान्मन्त्रेरणङ्कुवादिषु चेत्यनुक्तः ।
वासङ्गपर्विधिस्य घिनुषपि । उन्मादी । तात्त्रांलिङ्गे वासङ्गप्रविधि-
र्नास्तीति तु प्रायिकम् ॥

संपृचानुसंधाड्यमाड्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्व-
रपरिस्त्रिपपरिरटपरिषदपरिदहपरिमुहदुषद्वि-
षद्रुहदुह्युजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिच-
रापचरामुषाम्याहेनश्च । ३ । २ । १४१ ॥

घिनुष स्यात् ॥ संपर्को । अनुरोधी । आयामी । आयासी ।
परिसारी । संसर्गो । परिदेवो । संज्वारी । परिस्त्रेपी । परिराटी ।
परिषादी । परिदाही । परिमेही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही ।
योगी । आक्रोशी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी ।
अपचारी । आमोषी । अम्याघाती ॥

वै कषलसकत्यस्त्रम्भः । ३ । २ । १४२ ॥

विकाषी । विलासी । विकत्यी । विस्रम्भी ॥

अपे च लषः । ३ । २ । १४३ ॥

चाटो ॥ अपलाषी । विलाषी ॥

प्रे लपसुद्रमथवदवसः । ३ । २ । १४४ ॥

प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादो । प्रवाषी ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिस्त्रिपपरिरटपरिवा-
दिध्यामाषासूयो युञ् । ३ । ३ । १४५ ॥

पञ्चम्यर्थे प्रथमा । ग्न्यो युञ् स्यात् ॥ निन्दकः । हिंसकः ।
केचित्तु विनाशीति ग्यन्तमेव पठन्ति । विनाशकः । परिस्त्रेपकः ।
परिराटकः । परिषादिर्ग्यन्तः । परिवादकः । ध्यामाषकः । असू-
यतिः कश्चिद्व्यादियगन्तः । असूयकः । असूयस्मिन्नेभ्यो ऋक्ता सिद्धे

वृष्वचनं ज्ञापकं तच्छीलित्विषु वाचरूपन्यायेन तृष्णद्वये वेति ।
असूयतेस्तु गवुलि इत्ययात्पूर्वमुदात्तं वृषित्वादिरुदात्त इति विशेषः ॥

देविक्रुशेश्चोपसर्गे । ३ । २ । १४६ ॥

आदेकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देवयिता ।

क्रोष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । २ । २ । १४७ ॥

चलनार्थाच्चन्दार्थाच्च युच् स्यात् ॥ चलनः । चोपनः
कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः । ३ । २ । १४८ ॥

अकर्मकाद्युच् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् ।
भविता । हलादेः किम् । यधिता । आदिग्रहणं किम् । जुगुप्सनः ।
अकर्मकात्किम् । वसिता वस्त्रम् ॥

जुचङ्कुम्यदन्द्म्यसुगृधिज्वलशुचलपपत-

पदः । ३ । २ । १४९ ॥

जु इति सौचो धातुः गतौ वेगे च । जवनः । चङ्कुमणः ।
दन्द्मणः । सरणः । गर्दुनः । ज्वलनः । शोचनः । लपणः ।
पतनः । पदमः । पूर्वेषु सिद्धे पदिसङ्घर्षं लपपतपदेत्युक्त्वा वाच्यं मा-
भूदिति । तेन तच्छीलित्वेषु परस्परं वाचरूपनिधिर्योसतीति ज्ञाप्यते ।
तेनालङ्कृत्यस्तु । न च सकर्मकाथे तदिति वाच्यम् । अनभिधा-
नादनेनसकर्मकादविधानात् ॥

क्रुधमण्डार्येभ्यश्च । ३ । २ । १५० ॥

क्रोधनः । धेक्कः । मण्डनः । मूषणः ॥

न सः । ३ । २ । १३१ ॥

यकारान्ताद्युच् न । क्लृयिता । क्षमायिता । क्लृयी शब्दे ।
क्षमायी विधूनने ॥

सूददीपदीक्षश्च । ३ । २ । १५२ ॥

युच् न । अनुदानेति इति प्राप्तिः प्रतिविध्यते । सूदिता ।
दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पीति रेव युचो बाधे सिद्धे दीपयेह्यं
ज्ञापयति ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरुणर्विधिर्नोस्तीति प्रायिकमिति ।
तेन कम्पा कमना युवतिः । कम्पा कम्पना शास्त्रम् । गमेलेषपतपदे
त्युक्त्वविषये तृत्तपि । गन्ता । गामुकः । यौ कषलसेति घिनुषि-
षये युजपि । विकत्थी विकत्थन इत्यादि सिध्यति । यदि सूदेयुञ्ज
न कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः ॥

लषपतपदस्याभूवृषह्नकमगमशृभ्य उकञ् । ३ । २ । १५३ ॥

लावुकः । पातुकः । पादुकः । स्यायुकः । भावुकः ।
वर्षुकः । घातुकः । कामुकः । गामुकः । शरुकः ॥

अल्पभिसकुट्टलुण्टवृङ्कः षाकन् । ३ । २ । १५४ ॥

अल्पाकः । भिसाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । षाकः ।
वराक्री ॥

प्रजोरिनिः । ३ । २ । १५५ ॥

प्रजवी । प्रजविनो । प्रजविनः ॥

जिदुषिषिष्रीषवमाध्ययाभ्यमवर्षिभूपसू-

भ्यश्च । ३ । २ । १५६ ॥

अयी । दरी । अयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी । अभ्य-
मी । परिमवी । प्रसवी ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिन्द्रातन्द्राश्रद्धाभ्य

आलुच् । ३ । २ । १५० ॥

आद्यास्त्रयश्चरादावदन्ताः । स्पृह्यालुः । गृह्यालुः । वत-
यालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो दा तदो नान्तत्वं निपा-
त्यते । तन्द्रालुः । अत्पूर्वो दुधाच् । अद्रालुः ॥ शीङ्गे वाच्यः ॥ * ॥
शयालुः ॥

दाधेट्मिशदसदो रुः । ३ । २ । १५८ ॥

दारुः । धारुः । सेरुः । शर्दुः । सद्गुः ॥

सृघस्यदः कनरच् । ३ । २ । १५९ ॥

सुमरः । घस्मरः । अद्वरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । १६० ॥

भङ्गुरः । मासुरः । मेदुरः ॥

विदिभिदिद्धिदेः कुरच् । ३ । २ । १६१ ॥

चिदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥

इयमसजिषतिभ्यः क्त्वरप् । ३ । २ । १६२ ॥

इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । चित्त्वरः । सृत्त्वरः ॥

गत्त्वरश्च । ३ । २ । १६३ ॥

गमेऽनुनासिकलोपो निपात्यते । गत्त्वरी ॥

आगुरुकः । ३ । २ । १६४ ॥

आगर्तेरुकः स्वात् ॥ आगरुकः ॥

यजजपदशां यजुः । ३ । २ । १६५ ॥

एभ्यो यजन्तेभ्य ऊकः स्यात् । दशामिति भाषिना नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जज्जूकः । दन्दजूकः ॥

नमिकम्पिरस्यजसकमहीसदीपो रः । ३ । २ । १६६ ॥

नमः । कप्रः । स्मेरः । असिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अवसम् । समतर्पित्यर्थः । कप्रः । हिंस्रः । दीप्रः ॥

सनाशंसभिश्च उः । ३ । २ । १६७ ॥

चिकीर्षुः । आर्णसुः । भिषुः ॥

विन्दुरिच्छुः । ३ । २ । १६८ ॥

वेतेर्नुम् इषेष्टत्वाच्च निपात्यते ॥ वेति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति तच्छीलो इच्छुः ॥

स्वाच्छन्दसि । ३ । २ । १६९ ॥

देवान् जिगति सुप्रयुः । छन्दसि किम् । पुषीयिता ॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ । १७० ॥

आदन्तादृदन्ताद्रमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिङ् । अग्निर्वसम् । पपिः सोमम् । ददिगर्गाः । जग्मियुवा । अग्निर्वचमभिषियम् । अग्निः । किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि वक्तव्यो सदादिभ्यो दर्शनात् ॥ * ॥ सेदिः । नेमिः । तरतेर्गिरतेश्च बहुलं छन्दसीत्युत्वे । मिषावहयो ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । एतदर्थमेव कित्कारणं सृष्ट्युत्तामिति गुणनिबोधार्थम् । अन्यथा लिङ्गद्वावेन सिद्धे किं तेन ॥ भाषायां धाञ्कृतृगमिजननिमित्तम् ॥ * ॥ दधिः । चक्रिः । धिक्लिः । अग्निमः । अग्निः । नेमिः । सासद्विषावहिषाच-

लीपापतीनामुक्कमंस्थानम् ॥ * ॥ यङन्तेभ्यः सङ्ख्यस्यद्विभ्यः किकिनौ
पतेर्नौगभावश्च निघात्यते ॥

स्वपितृषोर्नञिङ् । ३ । २ । १०१ ॥

इन्द्रसीति निवृत्तम् । स्वप् । तृप् । तृप् । तृप् । तृप्-
चः । धृषेत्वेति वाच्यमिति काशिका । धृष्यक् ॥

शृङ्गदीराहः । ३ । २ । १०२ ॥

शराहः । कन्दाहः ॥

भियः क्रुक्ककनौ । ३ । २ । १०३ ॥

मीहः । मीलुकः ॥ क्रुकत्रपि वाच्यः ॥ * ॥ मीरुकः ॥

इशेभमासपिसकसो षरच् । ३ । २ । १०४ ॥

स्यावरः । ईश्वरः । मास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥

यइच यङ्कः । ३ । २ । १०५ ॥

यातेयङन्ताद्वरच् स्यात् ॥ अतो लोपः । तस्य यलोपं प्रति
स्यानिवृत्तनिषेधाल्लोपोऽप्योर्वलीति यलोपः । अलोपस्य स्यानिवृत्त-
माश्रित्याऽऽतोलोपे प्राप्ते वरे लुपं न स्यानिवृत् ॥ यायावरः ॥

साजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः

क्लिप् । ३ । २ । १०६ ॥

विभाद् ॥ भाः । भासे । राज्ञापः । धूः । धुरो । विद्युत् ।
जृक् । पूः । पुरो । दुश्मिहयस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । हूः । जुवो ।
जुवः । श्रावणस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्लिप् ।
यावज्जुत् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १०७ ॥

क्विप् । क्वित् । मित् । दृशियद्वाचं विध्यन्तरोपसंयहार्यम् ।
 क्वचिद्वीर्यः । क्वचिदसम्भारणम् । क्वचिद्वे । क्वचिद्वस्वः । तथा च
 वार्तिकम् ॥ क्विच् वचिप्रख्यायतस्तुकटप्रचुम्बीणां दीर्घोऽसंभारणञ्च ॥ * ॥
 क्विप्चोत्प्रादन्त उवादिभूषेण केषाञ्चित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना कथा
 मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वत्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् ।
 आयतं स्तोति आयतस्तुः । कटं प्रवते कटप्रः । जूवतः । ज्वयति
 हरिं श्रीः । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥ दृशियद्वाचदभ्यास-
 संज्ञा । दियुत् । जगत् । जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ जुहुः । दृभये
 चस्य ह्रस्वश्च ॥ * ॥ दीर्यतीति ददृत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारण-
 षु ॥ * ॥ थीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः । ३ । २ । १०८ ॥

मिचभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधर्मण्योरन्तरे यस्तिष्ठति
 विश्वासायै स प्रतिभूः ॥

विप्रसंभ्यो ऽह्वसंज्ञायाम् । ३ । २ । १०९ ॥

संभ्यो भुवो दुः स्यात् न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः ।
 प्रभुः स्वामी । सम्भुर्वेनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् । मित-
 द्वादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मितं द्रवतीति मितद्रुः । शम्भुः ।
 चन्तर्मावितय्यर्थोऽपि भवतिः ॥

धः कर्मणि घृन् । ३ । २ । ११० ॥

धेटो धावश्च कर्मण्यर्थे घृन्स्यात् ॥ धाची जनन्यामलकीव
 सुमन्युपमातृ ॥

दाकीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः
 करणे । ३ । २ । १११ ॥

दाबादेः कृत्स्यात् करणेऽर्थे । दात्यनेन दाषम् । नेषम् ।
शस्त्रम् । योषम् । योक्तम् । स्तोषम् । तोषम् । सेषम् । सेक्तम् ।
मेक्तम् । पक्षम् । टण्डु । नट्टी ॥

हलसूकरयोः पुवः । ३ । २ । १८२ ॥

पूङ्पूजोः करणे कृत्स्यात् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः ॥
हलस्य सूकरस्य वा वोचं मुखमित्यर्थः ॥

अतिलूधूसूखनसहचर इत्रः । ३ । २ । १८३ ॥

अरिषम् । लविषम् । धूइति कुटादिरेव गृह्यते । निरनुबन्ध-
कत्वात् । अत एव गाङ्कुटेति क्त्वाद् गुणानिषेधे उवङ् । धुवि-
षम् । सविषम् । खनिषम् । सहिषम् । चरिषम् ।

पुवः संज्ञायाम् । ३ । २ । १८४ ॥

पविषम् । येनाज्येन उत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम् ।

कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८५ ॥

पुव इषः स्यात् । ऋषिदेवतयोर्यथासंख्यं सम्बन्धः । ऋषो
करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् ।
पूयते नेनेति पविषम् । पावमान्यादि सूक्तम् । देवतायाम् । अग्निः
पविष स मा पुनातु । वर्तमाने लङित्यतो वर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥

जीतः क्तः । ३ । २ । १८६ ॥

जिषिषदा । त्विष्याः । जिहन्थी । इट् ।

मतिबुद्धिपूजार्थम्यश्च । ३ । २ । १८७ ॥

मतिरिहेक्का । बुद्धेः पृथगुपादानात् । रात्रा मत्त इष्टः ।
तेरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः ।
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ॥

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुक्षितश्चोभयभिव्याहृत इत्यपि ॥

हृष्टतुष्टौ तथा क्षान्तस्तथोभौ संयतोद्यतो ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत् स्मृतः ॥

कष्टशब्दो भविष्यति काले । अमृतशब्दः पूर्ववद्वर्तमाने
इत्यर्थः । तत्रा जुष्टः शक्षितः प्राक्षितः क्षिप्तः तृप्तः इत्यादि वर्तमाने
दृष्टव्यम् ॥

इति श्रीव्याकरणकौषिकस्य वृत्ते तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः

पादः समाप्तः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

संज्ञादयो बहुलम् । ३ । ३ । १ ॥

संज्ञायामित्यनुवर्तते । एते वर्तमाने संज्ञायां बहुलं स्युः ।
कृशापाणिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उच्च ॥

करोतीति कारः शिल्पी कारकश्च । अस्ती युक् । वासीति
वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगानिति आयुरोषधम् ।
मिनेति प्रक्षिपति ऊष्माणमेति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति
परकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । आशुर्वीहिः पाटलः स्यात् ।
बहुलयङ्गणात्केचिद्विहिता अप्यूह्याः । तद्यथा हृषेरुलजुक्तः शङ्कर-
प्यूह्यते । शंकुलेति दर्शनात् । किञ्च फिडफिडो कुषापि न विहितो ।
अर्तं हृद्यते । ऋफिडः ऋफिडु इति ।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

अनादिप्रयुक्तास्वेव न तु सर्वचेत्याहुः । धातुरूपाणि प्रसि-
द्धान्यर्थादीनि प्रत्ययाः फिडादयः । कार्यात् गुणप्रतिषेधादिकात्
अनूबन्धं ककारादिकं विद्यात् । तेन फिडफिडो कित्ताव्यूहाविति
भावः । अनूबन्धमित्यत्र उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । एतदुणादिषु
शास्त्रे शासितव्यमित्यर्थः ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते । ३ । ३ । २ ॥

वृत्तं तदिति वर्त्तते । अर्चितं यस्मिन् । दृक्चिद्व्यञ्जनं प्रयोगानु-
सारार्थम् ।

भविष्यति नम्यद्भ्यः । ३ । ३ । ३ ॥

गमी यमम् । अगामी । प्रयायी । प्रतिगोधी । प्रविगोधी ।
प्रतिगयी । प्रतिगोमी । भाषी । अनद्यतने उपसंख्यानम् ॥ * ॥
श्वो गमी यामम् । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने ।

यावत्पुण्याग्निपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ॥

यच्छ् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातवेत्तो निश्चयं द्योतयतः ।
निपातयोः किम् । यावद्भाष्यते तावद्भाष्यते । कारकभूतया पुरा या-
स्यति । ननु दृष्टते ऽस्याप्रकाशः । लट्सु श्वः कर्त्तव्यदो । यावत्
श्वो भुङ्क्ते पुरा श्वो भुङ्क्ते इत्यादावुभयोः प्राप्नो परत्वाल्लुट् स्यादि-
ष्यते तु लट् स कथमिति चेदुच्यते । अनद्यतने लुङित्यत्र यावत्पु-
रेत्यादीनि लिङ्चोर्ध्वेत्यन्तानि सूत्राण्यनुवर्तन्ते तेन लुङिष्येऽपि
अस्य नित्यमितरेषान्तु पक्षे प्रवृत्तिर्भवति ॥

विभाषा कदाकर्हिः । ३ । ३ । ५ ॥

भविष्यति लट् स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते । भोक्ष्यते ।
भोक्ता क । ननु कर्हि शब्दोऽयमनद्यतनविषयः । अनद्यतनेर्लङ्कन्य-
तरङ्गमिति विमोर्ध्विलिति व्युत्पादजात् । ततश्च तद्योगे लुङेव
माख्यं । न तु लट् । तत्कथमुदाहृत्यते कर्हि भोक्ष्यत इति । अत्राहुः ।
भविष्यत्त्वमाख्ये भोक्ष्यत इति व्युत्पाद्य कर्हि शब्देन समन्वयत
इति ॥

किंवृत्ते लिप्तायाम् । ३ । ३ । ६ ॥

भविष्यति वा लट् स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोक्ष्यमिति

भेद्यमिष्यति भेद्यमितासि वा । लिप्यायां किम् । कः पाटलिपुत्रं
गमिष्यति ।

लिप्यस्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ॥

लिप्यामभिनामदिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भवि-
ष्यति लट् स्यात् ॥ अकिंभूतार्थोऽयमारम्भः । योऽत्र ददर्शित दास्य-
ति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ॥

लोडर्थलक्षणौ च । ३ । ३ । ८ ॥

लोडर्थः प्रेषादिलक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्गतोर्भवि-
ष्यति लट् वा स्यात् ॥ कृष्णश्चेदुल्लेखे त्वं गाश्चारय । पक्षे लुङ्लटौ ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । ९ ॥

उर्ध्वं मुहूर्ताद्वर्ध्वं चोर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः । उत्त-
रपदवृद्धिश्च । उर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्गा-
तोर्लिङ्लटौ वा स्तः ॥ मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आग-
च्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्ट ॥

तुमुन्बुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३ । ३ । १० ॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे धातोरेतौ स्तः ॥
मान्तत्वादव्ययत्वम् । अव्ययकृतो भावे इति वचनाद्भावे तुमुन् ।
बुल तु कर्त्तरि । प्रकृत्यर्थस्य उपपत्त्यन्तु प्रत्ययद्वयोत्थम् । तच्च संसर्गः
प्रकारो वा मतभेदेन । लिङ्विधौ भाष्ये विध्यादीनां वाच्यत्वमि-
ति पक्षस्याप्युक्ततया तद्रीत्या ब्रह्मेद्वैश्यत्वं प्रत्ययार्थः । प्रकृत्युपपदा-
र्थयोः समानकर्तृकत्वमपीह अभिधानबललभ्यः प्रयोगोपाधिः । तुमु-
न्प्रकृत्यर्थस्तु उपपदार्थेऽप्रीति विशेषणम् । बुल तु प्रकृत्यर्थो बुलञ्च
बुलञ्चस्तु कारकद्वारा उपपदार्थे विशेषणम् । कृष्णं द्रष्टुं याति ।

कृष्णकर्मकमविष्यद्वर्षेणमित्यर्थः । कृष्णं दर्शको ऋति । कृष्ण-
कर्मकमविष्यद्वर्षेणकर्तुंकर्तुं दर्शनेद्वेष्टकञ्च मानमित्यर्थः । अथ
वासकूपेण तृणदयो न । पुनर्वर्षुलुक्तेः । तेन कर्ता व्रजति विचिक्ते
व्रजतीत्यादि न प्रयुज्यते । क्रियार्थक्रियेष्मदको लङ् तु विधाकृष्ण-
मर्थ्याद्व्रजतीति करिष्यामीति व्रजतीत्यादि निर्बाधम् । क्रियायां
किम् । भित्तिष्ये इत्यस्य जटाः । इह भित्तिर्थाजटास्ताश्च द्रव्यं न
तु क्रिया । भित्तितुं जटा इति प्रयोगस्तु धारयत्यध्याहारेण योज्यः ।
क्रियाधीयां किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अस्त्यथ धावन-
क्रिया न त्वसौ दण्डपातनार्था । धावनं हि दण्डपतने हेतुर्न तू-
द्वेष्ट्यमुद्वेष्टेन तादर्थ्यं विवक्ष्यते न हेतुत्वमात्रेण ॥

भाववचनाश्च । ३ । ३ । ११ ॥

भावे इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियाधीयां क्रियायां
भविष्यति स्युः ॥ क्रियाधौपपदे विशेषविहितेन तुमुना स्वविषये
घञादीनां बाधे प्राप्ते वचनम् । यागाय याति । अथ भावे इत्येता-
वतेक भावे ये विहितास्ते ततोऽन्यथापीत्यर्थेन सिद्धे वचनग्रहणं
किमर्थम् । वाचका यथा स्युः । कथञ्च ते वाचका भवन्ति । ताभ्यः
प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण ये प्रत्यया विहितास्ते यदि ताभ्यस्तथैव
भवन्ति नासामञ्जस्येनेति ॥

अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ॥

कर्मण्युपपदे क्रियाधीयां क्रियायां चापपदे भविष्यत्यण् स्यात् ॥
कर्मण्ययिति सामान्यविहितेऽप्यण् वासरूपविधेरभावात् ण्वुलो बाधि-
तो ऽतः पुनर्विधीयमानो ण्वुलो ऽपवादः । काण्डलावो व्रजति ।
परत्वादयः काण्डलीन्वाह्यते । तेनापवादविषयेऽपि भवत्येव । कम्बल-
दभ्यो व्रजति ॥

मेवमिष्यति मेवमितासि वा । लिप्यायां किम् । कः घटलिपुत्रं
गमिष्यति ।

लिप्यस्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ॥

लिप्यामानिनाम्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भवि-
ष्यति लट् स्यात् ॥ अकिंवृत्तार्थाऽयमारम्भः । योऽत्र ददर्शित दास्य-
ति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ।

लोडर्थलक्षणौ च । ३ । ३ । ८ ॥

लोडर्थः प्रेषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्वातोर्भवि-
ष्यति लट् वा स्यात् ॥ कृष्णश्चेदुल्लेखे त्वं गाश्चारय । पक्षे लुब्धलेटो ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । ९ ॥

उर्ध्वं मुहूर्तादुप उर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः । उत्त-
रपदबुद्धिश्च । उर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्वा-
तोर्लिङ्लेटो वा स्तः ॥ मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आग-
च्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्ट ॥

तुमुन्बुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३ । ३ । १० ॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे चातोरेतौ स्तः ॥
मान्तत्वादव्ययत्वम् । अव्ययकृतो भावे इति वचनोद्भावे तुमुन्
बुलं तु कर्तरि । प्रकृत्यर्थस्य उद्देश्यत्वात्तु प्रत्ययदोष्यम् । तच्च संसर्गः
प्रकारो वा मतभेदेन । लिङ्बिधौ भाष्ये विद्यादीनां वाच्यत्वमि-
ति पक्षस्याप्युक्ततया तद्रीत्या इहेद्विषयत्वं प्रत्यक्षार्थः । प्रकृत्युपपदा-
र्थयोः समानकर्तृकत्वमपीहभिधानबललभ्यः प्रयोगोपाधिः । तुमु-
न्प्रकृत्यर्थस्तु उपपदार्थेऽप्रति विशेषणम् । बुलं तु प्रकृत्यर्थो बुलश्च
बुलार्थस्तु कारकद्वारा उपपदार्थे विशेषणम् । कृष्णं द्रष्टुं याति ।

कृष्णकर्मकमविष्यद्वर्णनार्थमित्यर्थः । कृष्णं दर्शको ज्ञाति । कृष्ण-
कर्मकमविष्यद्वर्णनकर्तृकर्तृकं दर्शनेद्वेष्ट्यकञ्च मानमित्यर्थः । अथ
वासकूपेण तृणदयो न । पुनर्वर्तुल्लेः । तेन कर्मा व्रजति विच्छिन्ने
व्रजतीत्यादि न प्रयुज्यते । क्रियार्थक्रियेष्मदको लङ् तु विधाकृष्ण-
मर्थ्याद्व्रजतीति कुरिष्यामीति व्रजतीत्यादि निर्बाधम् । क्रियायां
किम् । भित्तिष्ये इत्यस्य जटाः । इह भित्तीजटास्ताश्च द्रव्यं न
तु क्रिया । भित्तितुं जटा इति प्रयोगस्तु धारयत्यध्याहारेण योज्यः ।
क्रियाधीयां किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अस्त्यथ धावन-
क्रिया न त्वसौ दण्डपातनार्था । धावनं हि दण्डपतने हेतुर्न तु
द्वेष्ट्यमुद्वेष्टेन तादर्थ्यं विधत्स्यते न हेतुत्वमात्रेण ॥

भाववचनाश्च । ३ । ३ । ११ ॥

भावे इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणं घञादयः क्रियाधीयां क्रियायां
भविष्यति स्युः ॥ क्रियाद्यौपपदे विशेषविहितेन तुमुना स्वविषये
घञादीनां बाधे प्राप्ते वचनम् । यागाय याति । अथ भावे इत्येता-
वतैक भावे ये विहितास्ते ततोऽन्यत्रापीत्यर्थेन सिद्धे वचनग्रहणं
किमर्थम् । वाचका यथा स्युः । कथञ्च ते वाचका भवन्ति । याभ्यः
प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण ये प्रत्यया विहितास्ते यदि ताभ्यस्तथैव
भवन्ति नासामञ्जस्येनेति ॥

अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ॥

कर्मण्युपपदे क्रियाधीयां क्रियायां चोपपदे भविष्यत्यण् स्यात् ॥
कर्मण्ययिति सामान्यविहितोऽप्यण् वासरूपविधेरभावात् ण्वुला बाधि-
तो ऽतः पुनर्विधीयमानो ण्वुलो ऽपवादः । काण्डलावो व्रजति ।
परत्वादयः कान्दीन्वाधते । तेनापवादविषयेऽपि भवत्येव । कम्बल-
द्वयोः व्रजति ॥

लुट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यदर्शोद्धतोर्लुट् स्यात् क्रियादर्श्या क्रियायामसत्यां
सत्याञ्च ॥ करिष्यति । हरिष्यति । सत्यां खत्वपि । करिष्यामीति
व्रथति । हरिष्यामीति व्रथति ॥

लुटः सद्वा । ३ । ३ । १४ ॥

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन अग्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्य-
यान्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करि-
ष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्यद्वृत्तिः । हे क-
रिष्यन् । अर्जयिष्यन् वसति । प्रथमासमानाधिकरण्येऽपि क्वचित् ।
करिष्यति । करिष्यन् ॥

अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । अनद्यतने लुटः सत्संज्ञो भवति ।
श्चोऽग्नीनाथास्यमानेन । श्वः सेमेन यक्षमायेन । एतदेव ज्ञाप-
यति भवत्यनद्यतने लुटिति यद्यमनद्यतने लुटः सत्संज्ञो वाञ्छितः ।
ततो लुट् ॥ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थं धातोर्लुट् स्यात् ॥ लुटोऽपवादः ।
श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्ययः ।
तेन ध्यामिष्ये न भवति । अद्य श्वो वा गमिष्यतीति ॥ परित्यजे-
श्वपतनी भविष्यन्त्या अर्थं कति, वक्तव्यम् ॥ * * * श्वपतनी लुटः
संज्ञा । भविष्यतीति लुटः । इयं नु कदा गता या एवं पादे निद-
धाति । अयं नु कदाऽध्येता य एवमनभिद्युतः । अनद्यतनविषयमेत-
त्प्रयोगद्वयम् ॥

पदरुजविशस्पृशो चञ् । ३ । ३ । १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । करिष्यन्तं कर्तुं

XIV.

^१अथर्व्यशृङ्गे राजानं पुनरेवाभ्यभाषत ।

^२इष्टिं तेऽन्यां करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकाम्यया ॥ १ ॥

^३ततः प्रचक्रमे कर्तुमिष्टिं कामसमृद्धये ।

तस्य राज्ञो हितान्वेषी विभाण्डकसुतो वशी ॥ २ ॥

^४तत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च मुनिभिः सह ।

भागप्रतिग्रहार्थं वै पूर्वमेव समागताः ॥ ३ ॥

^५ब्रह्मा सुरेश्वरः स्थाणुस्तथा नारायणः प्रभुः ।

चत्वारो लोकपालाश्च देवतानाञ्च मातरः ॥ ४ ॥

यक्षास्तथैव सर्वे तु देवाश्च सहितास्तथा ।

इन्द्रश्च भगवान् साक्षान्मरुद्गणवृतः प्रभुः ॥ ५ ॥

अश्वमेधे महायज्ञे राजस्तस्य महात्मनः ।

तस्य भागार्थिना देवानागतान् सोऽभ्य^६भाषत ॥ ६ ॥

अयं राजा दशरथः पुत्रार्थी तप्तवांस्तपः ।

इष्टवानश्वमेधेन भवतः श्रद्धयान्वितः ॥ ७ ॥

इष्टिञ्च ^७पुत्रकामार्थां पुनः कर्तुं समुद्यतः ।

1. For this Sl. B. XV. 1-2. मेधावी तु ततो ध्यात्वा च किञ्चिद्विद्यमुत्तरं ।
नमोऽर्चयत्तत्तं तु वेदज्ञो वृषमन्त्रवोत् ॥ इष्टिं तेऽष्टं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्र-
कारणात् । अथर्व्यशिरसिप्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ 2. P. has यज्ञं &c. as
an alternative. 3. For this Sl. B. 3. ततः प्राक्कर्मदिष्टिं तां पुत्रीयां पुत्र-
कारणात् । जुह्वावाप्नो च तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ 4. For this Sl. B. 4.
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । भावप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥
Before this Sl. of our text P. has the line—दीपान्माखजुहोष्वर्च्यं विधि-
दृष्टेन कर्मणा । 5. This, and the following 7 Slokas are wanting in B.
6. G. 6. अद्यत. 7. G. 8. पुत्रकामोऽन्यां &c.

तदस्य पुत्रकामस्य प्रसादं कर्तुमर्हय ॥ ८ ॥

अभियाचे स वः सर्वानस्यार्थेऽहं कृताञ्जलिः ।

भवेयुरस्य चत्वारः पुत्रास्त्रैलोक्यविश्रुताः ॥ ९ ॥

¹तं तथेत्यब्रुवन् देवा ऋषिपुत्रं कृताञ्जलिम् ।

माननीयोऽसि नो विप्र राजा चैव विशेषतः ॥ १० ॥

प्राप्स्यते परमं काम²मेतं दिष्ट्या नराधिपः ।

इत्युत्त्वान्तर्हिता देवास्ततः शक्रपुरोगमाः ॥ ११ ॥

³तं दृष्ट्वा विधिवत् ख्यातं क्रियमाणां महर्षिणा ।

⁴उपेत्य लोककर्तारं प्रजापतिमिदं वचः ॥ १२ ॥

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे ब्रह्मणां वरदन्तथा ।

⁵त्वत्प्रदिष्टवरो ब्रह्मन् रावणो नाम राक्षसः ॥ १३ ॥

सर्वान्नो बाधते दर्पान्महर्षींश्च ⁶तपोधनान् ।

⁷त्वया ह्यस्य वरो दत्तः प्रीतेन भगवन् पुरा ॥ १४ ॥

देवदानवयक्षाणामवध्योऽसीति कामतः ।

मानयन्तश्च ते वाक्यं सर्वमस्य सहामहे ॥ १५ ॥

1. G. 10. ते &c. but P. has तं &c. 2. G. 11....मेतयेष्ट्या &c. but P. has...मेतदिष्ट्या &c. 3. For this line G. 11. तां दृष्ट्वा विधि वक्षीषां क्रियमाणां महर्षिणा । P. agrees with our text, but has marginal corrections agreeing with G. For the whole Sl. and the first line of the next Sl. B. 5. ताः समेत्य ब्रह्मान्यायं तस्मिन्सदृशि देवताः । चब्रुवन्लोककर्तारं ब्रह्मणां वचनं ततः ॥ 4. P. उत्पत्य &c. 5. For this and the following line, B. 6. भगवंस्यत्वसादेन रावणो नाम राक्षसः । सर्वान्नो बाधते वीर्याच्छासितुं तं न चक्रुः ॥ 6. G. 14. तपोरतान्, but P. has तपोधनान्, 7. For this line, and the following Sl. B. 7. त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन (a) भगवं. स्तदा । मानयन्तश्च तं नित्यं सर्वं तस्य वचामहे ॥ (a) V. has भगवन् पुरा.

¹ स बाधयति लोकांस्त्रीन् बिहिंसन् राक्षसाधिपः ॥

² देवर्षियज्ञगन्धर्वानसुरान् मानवांश्च सः ॥ १६ ॥

अन्यायतः पीडयति वरदानेन दर्पितः ।

³ न तत्र सूर्यस्तपति न भयाद्वाति मासतः ॥ १७ ॥

नाग्निर्ज्वलति चै तत्र यत्र तिष्ठति राक्षसः ।

⁴ जलोर्मिमासी तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि ⁵ कम्पते ॥ १८ ॥

नष्टो वैश्वदेवस्तथा । लङ्कां तद्वीर्यपीडितः ।

तस्मात्तः पाहि भगवन् राक्षसालोकरावधात् ॥ १९ ॥

उपायं तद्वधार्थाय सप्तुमर्हति कामद ।

⁶ इति विशापितो देवीर्ध्यात्वा ब्रह्मेदमब्रवीत् ॥ २० ॥

हन्तायं विद्वितस्तस्य कथोपायो दुरात्मनः ।

⁷ तेन देवर्षिगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नयैः ॥ २१ ॥

1. For this Sl. and the following line B. 8-9 उद्देवयति लोकं. स्त्रोमुच्छिस्तान्मुष्टि दुर्मतिः । शकं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ अथोन्यद्वान्तर्ध-
र्षोन्मत्तान्मन्त्रानसुरांस्तदा । अतिक्रान्ति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः ॥ 2. P. देव-
र्षिमात्र &c. 3. For this and the following 5 lines, B. 10-11.
नेन सूर्यः प्रतपति पाद्वे वाति न मासतः । जलोर्मिमासी तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न
कम्पते ॥ तन्मन्त्रोः अर्थं तस्माद्वाचसाद् घोददर्शनात् । कथार्थं तस्य भयवशुपायं कर्तुमर्हति ॥
4. G. 18. महेर्मिमासी &c., but P. has जलोर्मिमासी &c. 5. G. कम्पते ;
P. न कम्पते. 6. For this, and the following line, B. 12. एकमुक्तः सुरैः
सर्वैश्चन्द्रविमला ततोऽब्रवीत् । हन्तायं विद्वितस्तस्य कथोपायो दुरात्मनः ॥ 7: For
this, and the following 5 lines, B. 13-15. तेन गन्धर्वयक्षाणां देवतानां च
रक्षसं । गन्धर्वोऽब्रवीत् वामुना तयोक्तं च तन्मया ॥ नाकीर्तयद्वचनात्तद्वक्षो
मानुवंस्तदा । तस्मात्तस्य मानुषानुषी मयुर्नाम्नोऽस्य विद्यते ॥ एतच्छ्रुत्वा विषं वाचं
ब्रह्मणा समुदाहृतं । देवा मन्त्रैः सर्वे बहुधास्तेऽमर्षस्तदा ॥

अवध्यः स्यामिति प्रोक्तं तथेत्युक्तं च तन्मया ।

¹अवज्ञाय तु तद्रक्षी मानुषान् नान्वकीर्तयत् ॥ २२ ॥

तस्मात् स मानुषेष्वैव वध्यः पापे भविष्यति ।

इति श्रुत्वा हितं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ २३ ॥

देवाः शक्रपुरोगास्ते हर्षिताः सर्वतोऽभवन् ।

²एतस्मिन्नन्तरे विष्णुस्तत्रागाद्गवान् स्वयम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मणा मनसा ध्यातस्तद्वधायामितद्युतिः ॥

अब्रवीत्सं ततो ब्रह्मा विष्णुं ⁵सुरगणैः सह ॥ २५ ॥

आर्त्तानामसि लोकानामार्त्तिहा मधुसूदन ।

याचामहेऽतस्त्वामार्त्ताः शरणां नो भवाभ्युत ॥ २६ ॥

ब्रूत किं करवाणीति विष्णुस्तानब्रवीद्वचः ।

इति तस्य वचः श्रुत्वा पुनरुचुरिदं सुराः ॥ २७ ॥

⁷राजा दशरथो नाम तप्तवान् सुमहत्तपः ।

इष्टुवांश्चाश्वमेधेन प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ २८ ॥

1. P. अवज्ञाय च &c. 2. For this line, and the following 3 Slokas B. 16-18. एतस्मिन्नन्तरे विष्णु उपयातो महाद्युतिः । शंखचक्रगडापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ देवतेयं समावृष्ट भास्वरलोपयदं वधा । तप्तहाटकनेपूरो वंद्यमानः सुरात्मैः ॥ ब्रह्मणा च समागत्य तत्र तस्यो समाहितः । तप्तब्रुवन् सुराः सर्वे तप्तभिष्टुय सचताः ॥ (a) V. has भास्वरं तोषयो वधा. 3. P. सत्रायाद् &c. 4. P. has समनुध्यात &c., and मनसा ध्यात &c. as alternatives. 5. G. 25. देवगणैः &c., but P. has सुरगणैः &c. 6. P. has त्वत्त्वामार्त्तां &c., and त्वामार्त्तानां &c. as alternatives. 7. For this, and the following Slokas to the end of the Chapter, B. 19-34, त्वां नियोज्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया । राजो दशरथस्य त्वमयोऽथाधिपतेर्विभो ॥ धर्मज्ञस्य वदन्त्यस्य महर्षिसमन्वितः । यस्य भार्यासु तिस्रसु स्त्रीषीकोत्पुंसमासु च ॥ विष्णो पुत्रत्वमतगच्छ कृत्वात्मानं जनुर्विधे । तत्र त्वं मानुषो भूत्वा तद्वधं

धर्मशीलो गुणश्लाघी सत्यवादी दृढव्रतः ।
 अस्मन्नियोगास्त्वं विष्णो तस्य पुत्रत्वमाप्नुहि ॥ २९ ॥
 तस्य भार्यासु तिसृषु श्रीकल्पासु जनार्दन ।
 चतुर्द्वंशं विभज्य त्वं प्रादुर्भवितुमर्हसि ॥ ३० ॥
 स नियुक्तस्तथा देवैः साक्षात्पारायणः प्रभुः ।
 तानुवाच ततो देवानिदं वचनमर्चयत् ॥ ३१ ॥
 किं मया तत्र कर्त्तव्यं प्रादुर्भूतेन वः सुराः ।
^२कार्यं कुतो वापि भयं युष्माकमिदमीदृशम् ॥ ३२ ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य विष्णोरुत्पुरिदं सुराः ।
 राजसाम्नो भयं विष्णो रावणास्त्रोकरावणात् ॥ ३३ ॥

लोककटकं ॥ अर्चयं देवतैर्विष्णो समरे अहि रावणं । उ हि देवान् समर्थवान् सिद्धांश्च
 अविशक्तमान् ॥ राजसो रावणो मूर्खो वीर्याद्रेकेण बाधते । अथयश्च ततस्तेन गंधर्वा-
 ष्वरसत्तवा ॥ क्रोडन्तो नन्दनवने रौद्रेण विनिपातिताः । वधार्थं वयमायातास्तस्य वै
 मुनिभिः सह ॥ त्रिदशमं धर्मपञ्चाश च ततस्त्वां ज्ञायं गताः । त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां
 नः परेत्य ॥ वधाय देवशत्रूणां वृक्षां लोके मनः कुह । इहंस्तु तस्य देवेभ्यो विष्णुस्त्रिदश-
 पुङ्गवः ॥ पितामहपुरोगांस्तान् सर्वलोकनमस्कृतः । अन्नवीक्षितशान् सद्यो न समेतान्
 धर्मसंहितान् ॥ भयं त्यजत भद्रं वो दितार्थं युधि रावणं । सपुत्रपौत्रसामात्यं समेशि-
 क्षतिबान्धवं ॥ हत्वा कूर्ं दुराधर्षं देवर्षिणां भयावहं । दक्षजर्षसहस्राणि दक्षजर्षसत्ता-
 नि च ॥ वरस्यामि मानुषे लोके पालयन् पृथिवीमिमां । एवं हत्वा हरं देवो देवानां
 विष्णुरात्मवान् ॥ मानुष्ये चिंतयामास जन्मभूमिमद्यात्मनः । ततः पद्मपलाशाच्च
 हत्वात्माप्यं शत्रुर्विधं । पितरं रोचयामास तटा दक्षरथं वपं । ततो देवर्षिगंधर्वाः सहस्राः
 साण्डरोगणाः ॥ स्तुतिभिर्विद्व्यकृषामिस्तुष्टुसुर्मधुसूदनम् ॥

तमुद्धतं रावणमुपतेजसं । प्रमुद्धतं त्रिदशेश्वरद्विधं ॥
 विरावणं साधुतपस्विकटकं । तपस्विनामुद्धतं भयावहं ॥
 तमेव हत्वा सकलं सत्त्वान्धवं । विरावणं रावणमुपपौक्यं ॥
 स्वर्लोकमावृणोत तत्तत्तत्तत्तत् । सुरैर्द्रुपैर्लोकदेवकल्मषं ॥

1. P. हनुवाच &c. 2. P. जातं &c.

मानुषीं तनुमास्थाय समुद्रतुं त्वमर्हसि ।
 त्वसीहि नान्यस्तं पापं शक्तो हन्तुं दिवौकसाम् ॥ ३४ ॥
^१सदीर्घं तप्तवान् कालं तपोऽत्युग्रमरिन्दम ।
^२येनायं परितुष्टोऽस्य बभूव प्रपितामहः ॥ ३५ ॥
 ततोऽस्मै प्रददौ तुष्टो वरदो भगवान् पुरा ।
^३अभयं सर्वभूतेभ्यो वर्जयित्वा तु मानुषान् ॥ ३६ ॥
 ततो दत्तवरस्यैवं तस्य मान्यत्र मानुषात् ।
 वधाद्वयमतरश्चैनं गत्वा मानुषतां जहि ॥ ३७ ॥
 स हि देवर्षिगन्धर्वास्तपः सिद्धाश्च मानुषान् ।
 वरदानबलोन्मत्तो बाधते राक्षसाधमः ॥ ३८ ॥
 यज्ञहा ब्रह्महा चैव ब्रह्मद्विद् पुरुषादकः ।
 अवध्यो वरदानेन रावणो लोककण्टकः ॥ ३९ ॥
 तेनाक्रान्ता नृपतयः सरथाः सहकुञ्जराः ।
 हता विप्रद्रुताश्चान्ये प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ४० ॥
 भक्षिता ऋषयश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ।
 दृप्तः सप्त सदा लोकान् क्रीडन्निव स बाधते ॥ ४१ ॥
 तस्मात्तस्य वधो दृष्टो मनुष्येभ्यः परन्तप ।
 अवज्ञाताः पुरा तेन वरदादेन मानवाः ॥ ४२ ॥

1. P. दीर्घं तप्तवान् कालं &c. 2. G. ३५. तेनायं &c., but P. has
 येनायं &c. 3. P. has the following Sloka on the margin, to be read
 between this, and the following Sloka :—वधस्तस्मिन् प्रातः स राक्षस-
 पतिः प्रभो । तस्मात्तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः सुरद्विजः ॥

¹तमुल्लसं रावणमुग्रतेजसं
प्रबृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम् ।
विराजसं सर्वतपस्विकण्टकं
मनुष्यतामेत्य निहन्तुमर्हसि ॥ ४३ ॥
आदिकाण्डे रावणवधोपायः ॥

XV.

²इत्युक्त्वा भगवान् देवैर्विष्णुर्लोक³पितामहः ।
पितरं रोचयामास ततो दशरथं नृपम् ॥ १ ॥
⁴स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तिस्मिन् काले महामनाः ।
⁵अयजद्वाजिमेधेन पुत्रेऽसुररिमर्दनः ॥ २ ॥

1. G. 43 तमुल्लसं &c., but P. has तमुल्लसं &c. 2. For this Sl. B. XVI. 1-8. ततो नारायणो विष्णुर्निपुणः सुरसत्तमैः । जानकपि सुरानेवं स्तब्धं वचनमब्रवीत् ॥ उपायः को यथे तस्य राजसाधिपतेः सुराः । ब्रह्मै तं समाख्याय निहन्त्यान्विकण्टकम् ॥ यवमुक्त्वाः सुराः सर्वे प्रबृद्धदर्पमुग्रतेजसम् । मानुषं रूपमाख्याय रावणं जहि संयुगे ॥ स हि तेन तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिदमः । येन तुष्टोऽभ्यद्रुक्त्वा लोककल्लोक-पूर्वजः ॥ सनुष्टः ब्रह्मै तस्मै राजसाय वरं प्रभुः । नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥ अवाक्यताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः । एवं पितामहात्स्माद्वरदानेन गर्वितः ॥ अस्मादपति लोकांस्त्र्योन् स्त्रियश्चा(ऽ)प्यपकर्षति । तस्मात्तस्य यथे तुष्टो मानुषेभ्यः परन्तप ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् । पितरं रोचयामास तदा दशरथं वृषं ॥ (a) V. and S. have...प्यपकर्षति । It may be remarked here that most of these Slokas in B. agree in sense, if not in word- ing, to some Slokas of the last part of the last Chapter of our text. 3. G. 1. नमस्कृतः, but P. has पितामहः. 4. For this Sl. B. 9. स चा- प्यपुत्रो वर्पतिस्तिस्मिन्काले महामनुतिः । अयजत्पुत्रियामिष्टं पुत्रेऽसुररिसूदनः । 5. G. 2. अयजत्पुत्रियामिष्टं पुत्रेऽसुररिसूदनः ; but P. agrees with our text. Be- tween this and the next line B. 10. स काला निहन्त्ये विष्णुरात्मन् च पितामहं

- ¹ तत्रास्य यजमानस्य पावकादद्भुत¹ द्युतिः ।
 उद्भूतं सुमहद्भूतं प्रदीप्तानलसन्निभम् ॥ ३ ॥
⁴ कृष्णाजिनधरं कृष्णं हरित्प्रमश्रुजटाधरम् ।
 पद्मरक्तान्तनयनं मेघदुन्दुभिनिस्वनम् ॥ ४ ॥
 शुभलक्षणसम्पन्नं दिव्याभरणभूषितम् ।
 शैलशृङ्गसमुत्सेधं⁵ सिंहोदरकटीक्षणम् ॥ ५ ॥
⁶ काञ्चनीं पिहितं दोर्भ्यां परिगृह्यादुतोपमाम् ।
 दिव्यपायससम्पूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम् ॥ ६ ॥
⁷ तमृष्यशृङ्गं प्रोवाच भूतमुत्पन्नमद्भुतम् ।
 प्राजापत्यं विद्धि मां त्वं भूतमभ्यागतं द्विज ॥ ७ ॥
⁸ इमां पात्रीं मया दत्तां प्राप्य राज्ञे प्रयच्छ⁹ तु ।

जनार्धानगते देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ 1. For this Sl. B. 11. ततो वै यज-
 मानस्य पावकादद्भुतप्रभं । प्रादुर्भूतं महद्भूतं महादीप्यं महावलं ॥ 2. G. 3....
 प्रभं, but P. has द्युतिः. 3. G. प्रादुर्भूतं महद्भूतं, but P. agrees with our
 text. 4. For this Sl. B. 12. कृष्णं रक्ताम्बरधरं रक्ताक्षं दुन्दुभिस्वनं । सिन्धुहयं-
 चतनुजसमपुष्करदूर्ध्वं ॥ 5. B. 13. दृष्ट्वा शृङ्गसमुत्सेधं ॥ Between this, and
 the next Sl. of our text, B. (14) has the line दिवाकरसमाकारं दीप्तानल-
 विखोपमं, S. further has—सिंहस्थं मेघावाधुमं गदद्वयशोभितं ॥ ताराविक्रत-
 कल्पेन हारेद्योरसि राजितं । ताराधिपतिकल्पे च तैः परमशोभितं ॥ उवलस्रिव च
 तेजोभिर्दोर्भ्यामिव च चिदा । 6. For this Sl. B. 14-15. तत्पञ्चाङ्गुलदमयीं राज-
 तान्तपरिच्छदां ॥ दिव्यपायससंपूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियां । प्रयच्छ त्रिपुलां दोर्भ्यां
 स्वयं मायामयीमिव ॥ 7. G. 7. तमृष्य &c., but P. has तदृष्य &c. For this
 Sl. B. 16 समवेद्यान्मोहोद्भासयितुं दधरं नृपं । प्राजापत्यं नरं विद्धि मामि-
 हाभ्यागतं नृप ॥ 8. For this, and the following Sl. B. 17. ततः परं तदा
 राजा प्रत्युवाच कताञ्जलिः । भगवन् स्वागतं तेभ्यु किमर्थं करवाणि ते ॥ 9. G.
 8. वै; P. च. Between the two lines of this Sloka G. (8-9) has the

तमुवाच ततो धीमान् ऋष्यशृङ्गो द्विजर्षभः ॥ ८ ॥
 प्रयच्छ राज्ञे पात्री त्वं स्वयमेवाद्वुतामिति ।
 ऋष्यशृङ्गवचः श्रुत्वा प्राजापत्यो ^१महीपतिः ॥ ९ ॥
^२प्रोवाचेत्त्वाकुदायादं परया स्वरसम्पदा ।
 प्रीतस्तेऽहं महाराज सर्वामृत^३रसोद्भवाम् ॥ १० ॥
 प्रयच्छामि गृहाण त्वमिद्वत्कुलनन्दन ।
 प्रतिगृह्य च तां राजा शिरसा प्रणतोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥
 भगवन् किमनेनाहं करवाणीति वै तदा ।
 तमब्रवीत् ततो 'भूतं प्राजापत्यं तदा नृपम् ॥ १२ ॥
 स्विष्टस्य ते नरपते व्युष्टिरेषा मयोद्यता ।
 इदं ^५त्वं नरशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् ॥ १३ ॥
 प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्द्धनम् ।
 प्रयच्छ धर्मपत्नीभ्यः प्राश्नीतेति नराधिप ॥ १४ ॥
 ताभ्यस्त्वं प्राप्स्यसे प्रीतिं यदर्थस्तेऽयमुद्यमः ।

lines :—इदं नरशार्दूल पायसं मया ॥ पुत्रीयं धर्मपत्नीनां प्राश्नीतेति
 प्रयच्छ तु । these are, however, wanting in P. 1. G. 10. महाद्युतिः.
 2. For this Sl. and the following 9 lines. B. 18-20. कथो पुनरिदं वाक्यं
 प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत् । राजवर्चयता देवानद्य प्राप्तिमिदं त्वया ॥ इदं तु नृपशार्दूल
 पायसं देवनिर्मितं । प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्द्धनम् ॥ भार्यायामनुकृपाया-
 मश्नीतेति प्रयच्छ वै । तासु त्वं नप्स्यसे पुत्रान् यदर्थं वञ्चसे नृप ॥ 3. G. 11.
 रसोद्भवम्; P. has रसोद्भवां and रसोपमां as alternatives. 4. G. 13.
 भूयः प्राज पत्यस्तदा &c., but P. agrees with our text. 5. G. 14. तु
 &c., but P. has त्वं &c.

- ¹वाढमि²त्येव नृपतिस्तद्वचः ³प्रतिगृह्य सः ॥ १३ ॥
 अब्रवीत् तन्महद्भुतं श्रेष्ठमात्महितं वचः ।
 ततस्तदद्भुतं भूतं दत्त्वा तद्विबुत्तमम् ॥ १४ ॥
 राज्ञे दशरथायाय तन्नैवान्तरधीयत ।
⁴ततो दशरथः प्राप्य तद्विबुधैर्निर्मितम् ॥ १५ ॥
⁵बभूव परमः प्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ।
⁶सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 पुत्रीयं पायसं देवि ⁷प्राशनं हितमात्मनः ।
⁸इत्युक्त्वा प्रददौ तस्यै हविषोऽर्धं नराधिपः ॥ १७ ॥
 स्वयमेव समं कृत्वा भागं ⁹भागचतुष्टयम् ।
 अर्धादर्थं ददौ चापि कैकेय्यै स नराधिपः ॥ १८ ॥

1. For this, and the following 3 lines B 21-24 तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य तां । पात्रीं देवाचसंपूर्णां देवदत्तां हिरण्यमयीं ॥ अमिवाद्य च तद्भुतमद्भुतं प्रियदर्शनं । मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रेतार्थं ॥ ततो दशरथः प्राप्य पायसं देविनिर्मितं । बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ॥ ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरं । संवर्त्तयित्वा तत्कर्म तन्नैवान्तरधीयत ॥ 2. G. 16...त्येव &c. but P. has...त्येव &c. 3. G. प्रतिगृह्य सः, but P. has प्रतिगृह्य सः 4. For this, and the following line, B. 25. सर्वैरभिभूयते तस्यांतःपुरमात्मनो । शारदस्याभिरामस्य चंद्रस्यैव नभोऽंशुभिः ॥ 5. This line is wanting in P. 6. For this, and the following line B. 26. सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौशल्यामिदमब्रवीत् । पायसं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रीयं त्वितमात्मनः । 7. G. 20. वाग्रेष्ठ &c. 8. For this line, and the following 2 Slokas B. 27-29. कौशल्यायै नरपतिः पायसाद्ये ददौ तदा । अर्धादर्थं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ॥ कैकेय्यै चावशिष्टार्थं ददौ पुत्रार्थकारणात् । ददौ चावशिष्टार्थं पायसस्यावतोपमं . अनुचित्य सुमित्रायै पुनरेव मन्त्रामतिः । एवं तासां ददौ राजा भार्यायां पायसं पृथक् ॥ 9. P XVI. भागवतांवरः.

चतुर्भागं द्विधा कृत्वा सुमित्रायै ददौ तदा ।
प्रददौ चावशिष्टं तत् पायसं देवनिर्मितम् ॥
अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव नराधिपः ॥ २१ ॥

¹ततो हविः प्राश्य तदुत्तमं स्त्रियः

स्वयं नृपेण प्रतिपादितं मुदा ।

हुताशनादित्यसमानतेजसः

क्रमेण गर्भानुपलेभिरे शुभान् ॥ २२ ॥

²ततः स राजा समुपेत्य ताः स्त्रियः

प्ररुद्धगर्भाः परितुष्टमानसः ।

बभूव ³हृष्टः सुकृती यथा दिवं

समीक्ष्य योगप्रसूतेन चेतसा ॥ २३ ॥

आदिकाण्डे पायसोत्पत्तिः ॥

XVI.

⁴समाप्तेऽथ क्रतौ तस्मिन् वाजिमेधे ⁵यथाक्रमम् ।

हविर्भागानवाप्येष्टान् जग्मुर्देवा ⁶यथागतम् ॥ १ ॥

1. For this Sl. B. 30-31 (a) तान्मैव पायसं प्राप्य नरेन्द्रसोत्तमाः स्त्रियः । समानं मेनिरे सर्वाः प्रददौ दितचेतसः ॥ ततस्तु ताः प्राश्य तमुत्तमस्त्रियोः । महोपते-
कसमपायसं पृथक् ॥ हुताशनादित्यसमानतेजसः । अहिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा ॥
(a) V. and S. have तान्मैव &c. 2. For this Sl. B. 32. ततस्तु राजा
प्रतिबीक्ष्य ताः स्त्रियः । प्ररुद्धगर्भाः परितुष्टमानसः ॥ बभूव हृष्टस्त्रिदिवे यथा
हरिः । सुरेन्द्रविजयिण्यभिपूजितः ॥ 3. P. तुष्टः &c. 4. For this Sl. B.
XVIII. 1. निर्दुर्लभं तु क्रतौ तस्मिन् हवमेधे महात्मनः । प्रतिपद्यमाना भागान् प्रति-
जग्मुर्व्यवागते ॥ 5. G. 1. नराधुने, but P. has यथाक्रमम्. 6. G. 1. यथाक्र-
मम्, but P. has यथागतम्.

^१ अमृषयश्च महात्मानः प्रतिजग्मुः सुपूजिताः ।
 राजानश्चैव ये तत्र क्रतावासन् समागताः ॥ १ ॥
 तदानीं ताननुज्ञातुं सर्वानेव प्रचक्रमे ।
 प्रीतियुक्तेन मनसा राजा दशरथस्तदा ॥ २ ॥
 स्वं स्वं राष्ट्रं यथाकामं गच्छन्तु मनुजाधिपाः ।
 प्रीतोऽहमस्मि भद्रं वः स्वस्ति प्राप्तुं त माचिरम् ॥ ३ ॥
 सर्वे भवन्तः पश्यन्तु कार्यं विषयरक्षणम् ।
 भ्रष्टो हि विषयाद्राजा मृतकल्पः प्रदृश्यते ॥ ४ ॥
 तस्मात् स्वविषये रक्षा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।
 यज्ञैर्नावाप्यते स्वर्गो रक्षणात् प्राप्यते यथा ॥ ५ ॥
 यथा हि पुरुषः कुर्याच्छरीरे यत्नमुत्तमम् ।
 वसनाद्यैरुपायैस्तु तथा राज्ये नराधिपः ॥ ६ ॥
 अनागतविधानं च कर्त्तव्यं विषये नृपैः ।
 आगमश्चापि कर्त्तव्यस्तथा दोषो न जायते ॥ ७ ॥
^२ एवं समादिशद्राज्ञो राजा श्रुत्वा च तं नृपाः ।
 अन्योन्यं संविदं कृत्वा प्रायाताः सर्वतो दिशः ॥ ८ ॥
^३ समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः ।

1. This, and the following 6 Slokas are wanting in B. 2. For this Sl. B. 3. यज्ञार्हं पूजितास्तेन राजा (a) च पृथिवीधराः । मुनिताः पश्यन्ते गान् पश्यन्त्य मुनिपुङ्गवः ॥ a. V. has वै &c. 3. For this, and the following Sl. B. 2. समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः । प्रविशेत् पुरीं राजा बभ्रत्यबलवाहनः ॥ and B. 4-5. कीमतां गच्छतां तेषां स्वपुराणि पुराततः । जलानि राज्ञां मुखाणि प्रवृष्टानि जलानिरे ॥ अनेषु पृथिवीधरे राजा

सम्प्रहृष्टमना भूत्वा राजा दशरथस्तदा ॥ १० ॥

गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु सभृत्यबलवाहनः ।

प्रविवेश पुरीं श्रीमान् पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ११ ॥

आदिकाण्डे राजसंश्लेषं नाम ॥

XVII.

¹ततः कालस्य महत ऋष्यशृङ्गः सुपूजितः ।

प्रययौ शान्तया सादुं ब्राह्मणैश्च कृतात्मभिः ॥ १ ॥

अन्धीयमानो राजा वै सानुयात्रेण धीमता ।

वशिष्ठेन च धीरेण तथा पौरजनेन च ॥ २ ॥

यानेन महता शान्ता कम्बलावततेन च ।

गोभिः श्वैतैः ²सुयुक्तेन प्रेष्यवर्गान्वितेन च ॥ ३ ॥

संगृह्य रत्नं सुबहु मणिरत्नमजाविकम् ।

विविधैश्चाप्यलङ्कारैर्भूषिता श्रीरिवापरा ॥ ४ ॥

मुदा परमयोपेता प्रययौ वरवर्णिनी ।

भर्तारमनु³संरक्ता पौलोमीव पुरन्दरम् ॥ ५ ॥

उषित्वा सुखं वासं सा सर्वकामैः सुपूजिता ।

लालिता शान्तिभिश्चापि तथा स्त्रीभिश्च सर्वशः ॥ ६ ॥

दशरथः पुनः । प्रविवेश पुरीं श्रीमान् पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ 1. For this, and the following 20- Slokas B. XVIII. 6. शान्तया प्रययौ साधर्म्यशून्यः सुपूजितः । अनुमन्यमानो राजा च सानुयात्रेण धीमता ॥ 2. G. 3. वा &c., but P. has सु &c. 3. P. संयुक्ता &c. 4. P. संवासं &c.

आविता वनवासं च भर्त्रा ^१सह शुभानना ।
 तमेव मन्यते साधु तथापि ^२सुखिनी सती ॥ ७ ॥
 सान्तःपुरो नृपश्चापि सोऽश्वगच्छन्महा ^३व्रतम् ।
 ऋषिपुत्रं महाभागं शान्ताञ्चैवात्मजां शुभाम् ॥ ८ ॥
 ऋषिपुत्रस्य वचनात् ततो वासे प्रकल्पिते ।
^४सुखवासाः स्म गच्छन्ती सर्वकामैः सुपूजिताः ॥ ९ ॥
 ततोऽभिगम्य राजानमृषिपुत्रः प्रतापवान् ।
 समनुज्ञापयामास निवर्त्तस्व नृपेति तम् ॥ १० ॥
 ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा राजा सान्तःपुरस्तदा ।
 उच्चैः प्ररुदितस्तत्र वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 कौशल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च ^५यशस्विनीं ।
 सर्वाः सुदृष्टां कुरुत शान्तां दुर्लभदर्शनाम् ॥ १२ ॥
 तत आलिङ्ग्य ताः सर्वाः शान्तां ^६वाण्याविलेखणाम्
 ऊचुः स्वस्त्ययनान्यस्य सभार्यस्य द्विजस्य ताः ॥ १३ ॥
 वायुश्चाग्निश्च सोमश्च पृथिवी ^७सविता दिशः ।
 वने रक्षन्तु सततं त्वां भर्तृव्रतचारिणीम् ॥ १४ ॥
 श्वशुरः पूजनीयस्ते स हि मान्यो विशेषतः ।
 पूजाभिरनुकूलाभिरग्निशुश्रूषणादिभिः ॥ १५ ॥

1. G. 7. साधु &c. but P. has साधु &c. 2. G. 7. सुखिनी &c. 3. P....
 व्रतः. 4. P has सुखवासाः स्म and सुखमावास्य as alternatives. 5. P. has
 यशस्विनी and तपस्विनी as alternatives. 6. G. 13. वाण्याविलेखणाम्, but P.
 has वाण्याविलेखणाम् 7. G. 14. हरितो &c., but P. has सविता &c.

भर्ता च पूजनीयस्ते सर्वावस्थास्वनिन्दिते ।
 प्रियवादेन रहसि भर्ता स्त्रीणां हि दैवतम् ॥ १६ ॥
 प्रेषयिष्यति राजा ^१च कुक्ष्यसार्थं ^२तवावसे ।
 ब्राह्मणान्नित्यशः पुत्रि ^३सोत्सुका भूः कदाच ^४न ॥ १७ ॥
 एवं शान्तां समाश्वास्य भूर्भुपाघ्राय चासकृत् ।
 न्यवर्त्तन्तः ततः सर्वाः स्त्रियो राज्ञा प्रचोदिताः ॥ १८ ॥
 प्रदक्षिणं द्विजश्रेष्ठं कृत्वा राजा सवीर्यवान् ।
 व्यादिशत् सैनिकान् कांश्चिद्वृष्यशृङ्गाय धीमते ॥ १९ ॥
^५अभिवाह्य स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाराज धर्मेष्टाराधय प्रजाः ॥ २० ॥
^६यवमुक्षा स राजानं वयावृषिसुतस्तदा ।
 अदृश्यस्तु यदा विप्रस्तदा राजा न्यवर्त्तत ॥ २१ ॥
^७प्रविष्ट^८स्तु पुरीं राजा नागरैश्चाभिनन्दितः ।
 न्यवसत्तत्र मुदितः पुत्रजन्मप्रतीक्षकः ॥ २२ ॥
^९ऋष्यशृङ्गोऽपि तेजस्वी प्रययौ क्रमशस्तदा ।

1. G. 17. तु &c. but P. has च &c. 2. G. तवावसे, but P. has तवावसे.
 3. G. सोत्सुका &c. but P. has सोत्सुका &c. 4. P. has कदाचन and कदाचिमा
 as alternatives. 5. Between this and the next Sloka P. reads the
 Sloka अवहारेषु ते धर्मः कर्त्तव्यो वृद्धि निश्चयः । धर्मोपयोगे सुर्वेभ्य रक्षेभ्य पुत्रवर्त्तन ॥
 6. Between the 2 lines of this Sloka P. reads the line: सोऽपि तमनु-
 ब्राज स्थितो निश्चयचक्षुषा । 7. For this Sl. B. XVIII, 7. एवं विदुष्य तान्
 सदां राजा संपूर्णमात्मनः । उपास्य सुकृतस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ॥ 8. G.
 22...३३ &c. 9. This, and the following Slokas, to the end of this
 Chapter, are wanting in B.

लोमपादस्य नगरीं चम्पां चम्पकमालिनीम् ॥ २३ ॥
 अत्रैव लोमपादोऽपि तमायान्तमृषिं तदा ।
 स ब्राह्मणः सहामात्यः प्रत्युद्गम्य तमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ दिष्ट्यासि कुशली मुने ।
 इहागतो ^१महाबाहो सभार्यः सपरिच्छदः ॥ २५ ॥
 पिता ते कुशली ब्रह्मन् प्राहिणोन्नित्य^२ शरच्च सः ।
 कुशलार्थं तव विभो सभार्यस्य विशेषतः ॥ २६ ॥
 स्वलङ्कृतं च नगरं कारयामास बुद्धिमान् ।
 पूजार्थमृष्यशृङ्गस्य राजा हृष्टेन चेतसा ॥ २७ ॥
 ऋष्यशृङ्गः प्रहृष्टस्तु सह राज्ञा पुरोत्तमम् ।
 पुरोहितेन सत्कृत्य पूजितः प्रविवेश ह ॥ २८ ॥
 एवं स न्यवसत् तत्र द्विजपुत्रः प्रतापवान् ।
 राज्ञा सान्तःपुरेणैव पूज्यमानो यथाक्रमम् ॥ २९ ॥
 आदिक्काण्डे ऋष्यशृङ्गप्रतिगमनम् ॥

XVIII.

ऋष्यशृङ्गे तु संप्राप्ते राजा ब्राह्मणमब्रवीत् ।
 ऋषेर्गच्छ समीपं त्वं निवेदय च सुव्रतम् ॥ १ ॥
 आगतं परमोदारमृष्यशृङ्गं दुरासदम् ।
 ऋषये सुव्रताय त्वं काश्यपायात्मसंभवम् ॥ २ ॥

1. G. 35. महाभाग &c. but P. has महाबाहो &c. 2. P....मेव सः

संस्कृतपुस्तकानां सूचीचक्रम् ।

मूल्य

श्रीमाध्वस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः चतुप्रकाशिकासंविहितः पं. श्रीराममिश्र- शास्त्रिप्रणीतकाचित्कविप्रमद्विधिष्वधीशमेतः	६॥३॥
श्रीमाध्वस्य प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्	६॥१॥
श्रीमाध्वस्य तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम्	४॥१॥
वेदार्थसंग्रहो भगवद्भामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	३॥१॥
शेङ्गपूतैः प्रथमो विन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि- प्रणीतो निर्विशेषद्वैतनिराकरखण्डः	१॥३॥
शेङ्गपूतिसंहितो वेदार्थसंग्रहः	३॥१॥
शास्त्रदीपिका	६॥१॥
शङ्कर-काण्डम्, जैमिनीयबौद्धशाध्यायाः शेषचतुर्थाध्यायोऽस्यैवम्, भाट्ट- विक्रमेयितम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितद्विधिष्वधीशमेतम् ।	१॥१॥
शक्तिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप-दामोदर- शस्त्रिका संशोधिता पूर्वोपर्यङ्क	५॥१॥
तथा उत्तरापर्यङ्क	६॥१॥
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण श्रीसाधवाचार्येण विरचिता	७॥१॥
कनिका, पणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरदामनजयदीर्घाविरचिता	६॥१॥
श्रीतिरुन्तार्थवतरणिः	६॥१॥
दिग्गोमांसा, श्रीमुधाकर्तृवेदिविरचिता	१॥३॥
जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुतराभेश्वरसूरिविरचिता	५॥१॥
जलवाक्ये, व्याध्याचार्यजैमिदुवचनविरचिता, जैमिन्सूत्राचार्यविरचितया व्या- मुक्तावल्याख्या डोक्या संहिता	१॥१॥
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुराश्वरश्रीमदाष्टदेवसूनुना विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम्	१॥१॥
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, श्रीधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै- त्यसूत्रनिरूपणपरः प्रकरणायन्यः, श्रीवेदान्तसाधवापराभिषेन कवितार्क- करीरिखा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रविश्वेन श्रीबेङ्गुटनाचदेविकेन प्रणीतः	५॥३॥
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्षर्वेनिस्साहसकताङ्गलभाषानुवादयुता	१॥१॥
काव्यप्रकाशस्य दृङ्गलशब्दीयभाषानुवादः	२॥१॥
अथर्ववेदसंहिताया दृङ्गलशब्दीयभाषानुवादः	१॥३॥
अथर्वप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीमाध्व- काराणां परमगुरुणा श्रीदयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	१॥१॥
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विश्वकर्मविरचितया न्यायप्रदी- पाख्यटीकया संहिता	१॥१॥

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
VYĀKARAṆADĪPIKĀ by Orambhatta, edited by Vyākaraṇā- chārya Pandit Ganapati Shastree Mokāte, Scholar, Sanskrit College, Benares 1, 17, 25, 41, 129, 161.
PADĀRTHA-DHARMA-SANGRAHA, translated by Pandit Ganganath Jha, M. A., Professor of Sanskrit, Muir Cen- tral College, Allahabad 83, 73.
BRAHMĀMRITAVARSHINĪ, edited by S. Vyankataramana Iyer, B. A., B. L., High Court, Triplicane, Madras	57.
VĀLMĪKĪYA RĀMĀYANA with comparative foot-notes, edited by Pt. Rasik Lal Bhattāchārya M. A., Benares	81, 177.
SANKALPASŪRYODAYA with commentary, edited by R. Krishnamāchāri, Madura 97.
NYĀYASIDDHĀNTAMANJARI by Bhattāchāryachudāmaṇi Jānakī Nāth, with the commentary Nyāyamanjarīsāra by Yādavāchārya, edited by Pandit Jīva Nāth Mishra, Pro- fessor, Sanskrit College, Benares 113.
PARĀSHARA SMRITI with the Commentary Vidvanmano- harā, by Pandit Vināyaka Dharmādhikāri, edited by Pandit Nāgeshwara Panta Dharmādhikāri, Professor, Sanskrit College, Benares 145.

1X 60
काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 4.]

April 1908.

[Vol. XXX.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY BHAGAVATI PRASAD B. A.,
AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1908.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9 per annum.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
 अक्षरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविद्यासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
विजयमीमांसा, जण्यदीक्षितकृता तै. श्रीरामशास्त्रिणा संशोधिता १)	१)
तत्त्वविन्दुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधित १२)	१२)
गणकतरङ्गिणी, श्रीमुधाकरद्विवेदिनिर्मिता १३)	१३)
कालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम् २)	२)
प्रसन्नराघवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम् ७)	७)
लघुकौमुदी ७)	७)
लघुकौमुदी, श्रीयुतडातारकासयटेनाचार्य्येण्मूलयदीयभाषायामनूदिता ४)	४)
श्रीयुतपण्डितवरकालशास्त्रियो जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निर्दिष्टः ३)	३)
विशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाफ्नाचार्य्येण्गोर्गूलयदीयभाषायामनूदितम् ४)	४)
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद ४)	४)
शास्त्रवतधर्मदीपिका, १)	१)
अमरकोशः सटीकः ४)	४)
योगवार्तिकम् ३१)	३१)
कौतपदार्थनिर्वचनम् ४)	४)
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेण्मुख्येकरस व्याख्या श्रीकामकोस्तुतशास्त्रि- संशोधिता ४)	४)
काव्यप्रदीपः, यं. रामशास्त्रिभाष्यताचार्य्येण् परिशोधितः ३१)	३१)
वेदान्तसिद्धान्तार्थः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्येण् प्रणीतः १)	१)
अष्टावक्रसहस्राद्यं सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्येण्कृतद्वितीयसंशोधितम् ३१)	३१)

त्वविवक्षा बोध्या । रुचतीति रोगः । विशतीति वेशः ॥ स्पृश उप-
तापे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपतापो रोगः । स्पृशतीति स्पर्शा
व्याधिविशेषः । अन्यत्र पचाद्यच् । स्पर्शा देवदत्तः । स्वरे विशेषः ।

सु स्थिरे । ३ । ३ । १० ॥

सु इति लुप्रविभक्तिकम् । सर्तः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् ॥
स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थे उच्यते । स चिरं तिष्ठन् काला-
न्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्ता युज्यते । सरति कालान्तरमिति
सारः । चन्दनसारः । खादिरसारः । स्थिरे किम् । सर्ता । सरकः ॥
व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्थिरार्थे वचनम् ।
अतीसारो व्याधिः । अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकम-
तिशयेन सारयतीत्यर्थः । विविधं सरतीति विसारो मत्स्यः । एक-
देशस्थत्वाभावादस्थिरत्वम् । सारयति चेष्टयतीति सारो बलम् ।
बलवान्हि चेष्टते । अथ कथं सारं सारङ्गलोचनेति । न्याय्यत्वेन
बलत्वोपचारात् । अर्द्धर्धादित्वात् क्लीबत्वम् ।

भावे । ३ । ३ । १८ ॥

सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् ॥ पाकः ।
पाको । पाकाः ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १९ ॥

कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥ रज्यतेऽनेनेति रागः । रज्ज-
त्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यत इति प्रासः । अकर्तरि किम् । मिषत्यसौ
मेघः । अच् । संज्ञायां किम् । कृतः कटः । संज्ञायामिति प्रायिकम् ।
को भवता लामो लब्धः । को भवता दायो दत्तः । इत उत्तरं भावे
अकर्तरि कारके इति कृत्यल्युटो बहुलमिति यावद्वयमप्यनुवर्तते ।

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ॥

परिमाणं परिच्छिन्तिः । तस्या आख्या उक्तिस्तथेत्यर्थः ।
परिच्छिन्तिश्च प्रत्ययार्थस्य । सा चैकादिशब्दैस्तदाहरणेषु द्रष्टव्या ।
घञ् स्यात् ॥ अचोऽपवादार्थमिदम् । एकस्तदुलनिषायः । निची-
यते राशौक्त्रियत इति निषायः । अरच् प्राप्ः । एकस्तदुलनिषायः ।
यहवृद्धत्वाच् प्राप्ः । द्वौ शूर्पनिषावो । निष्ययते शौध्यते तुषाद्य-
पनयनेन यस्तदुल्लादिः स निषावः । शूर्पेति करणतृतीयान्तस्य
कर्तृकरणे कृतेति समासः । यद्यप्यत्र निरभ्योः पुल्लीरिति सिध्यति
तथाप्ययं सर्वापवादत्वाच्चागम्यः । एकः कारः । द्वौ कारो । अयः
काराः । क्व विषये । कर्मणि घञ् । विक्षिप्रो धान्यादिराशिः कारः ।
चूडोरप् प्राप्ः । इह प्रकृत्याश्रय एवापवादो बाध्यते न त्वथैवाश्रयः ।
सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशात् । तेनेह न । एका तिलोच्छ्रुतिः ।
कर्मणि भावे वा क्तिन् । ऊर्ध्वीकृतौ राशीकृत इत्यर्थः । सर्वेभ्य
इत्यनुक्तौ तु स्त्रियां क्तिमपि बाध्येत । दारुणारो कर्तरि क्तिष्क्
च ॥ * ॥ दारयन्ति दास्यः । अयस्ति चाराः ॥

इङुश्च । ३ । ३ । २१ ॥

घञ् स्यात् ॥ अचोऽपवादः । उपेत्यस्मादधीयते उपाध्यायः ॥
अपादाने स्त्रियामुपलक्ष्यार्थं तदन्ताच्च वा डीप् ॥ * ॥ उपाध्याया ।
उपाध्यायी । घञनुक्रममचोर्विषये अचक्षते हि स्त्रीप्रत्ययानाम-
प्यवसादविज्ञानमितिवचनात् । पूर्वसूत्रे सर्वेभ्य इत्यनेन तत्प्रत्ययानाम-
तु सजातीयत्वमात्रप्रकृत्याश्रयस्येवाचो घञा बाध्यकेन भाव्यं न त्वथै-
वाश्रयस्यापि क्तिन् इति वचनमिदम् ॥ क्व बायुर्गर्भे निवृत्तेषु ॥ * ॥ शृ-
इत्यभिहितयोः निर्देशः । चूडोरप्ति प्राप्ते वचनम् । शरीरा बाधुः ।

करणे घञ् । शरीरं वर्षः । विधीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते
आव्रियतेऽनेनेति निवृत्तमाकरणम् । आहुलकात्कारणे क्तः । गौरिवाकु-
तनीशारः प्रायेण शिशिरे कुशः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । प्रदक्षिण-
प्रसव्यगामिनां शरीरानामित्यत्र स्वस्त इव धातुर्लोकप्रयोगादेष्वपि
घञित्याहुः ॥

उपसर्गं क्वः । ३ । ३ । २२ ॥

घञ् ॥ संशयः । उपसर्गं क्तिम् । खः ॥

समि युद्बुद्वः । ३ । ३ । २३ ॥

सम्पूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संपावः । पिष्टविकारो
ऽपूपविशेषः । सन्दावः । सन्दावः । समि क्तिम् । यवः । दवः ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गं । ३ । ३ । २४ ॥

श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गं क्तिम् । प्रश्रयः । प्रश्रयः ।
प्रभवः । कथं प्रभावो राक्ष इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः ।
कथं राक्षो नय इति । आहुलकात् ॥

वै सुश्रुवः । ३ । ३ । २५ ॥

विश्रावः । विश्रवः । वै क्तिम् । खः । यवः ॥

अथोदोर्विद्यः । ३ । ३ । २६ ॥

अथनायः । अथोनयनम् । उन्नायः । ऊर्ध्वनयनम् । क-
यमुन्नय उत्प्रेषेति । आहुलकात् ॥

प्रे दुस्तुद्वः । ३ । ३ । २७ ॥

प्रदावः । प्रस्तावः । प्रसावः । प्रे क्तिम् । द्रवः । स्तवः ।

खः ॥

निरभ्योः पुल्लोः । ३ । ३ । २८ ॥

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावे। धान्यविशेषः । अमि-
लावः । निरभ्योः किम् । यवः । लवः ॥

उन्न्योग्र्यः । ३ । ३ । २९ ॥

उद्गारः । निगारः । उन्न्योः किम् । गरः ॥

कृ धान्ये । ३ । ३ । ३० ॥

कृ इत्यस्माद्धान्यविषयकविशेषार्थप्रतिपादकादुन्न्योर्ध्वं स्या-
त् ॥ उत्कारो निष्कारो धान्यस्य । विशेष इत्यर्थः । धान्ये किम् ।
भिषोत्करः ॥

यज्ञे समि स्तुवः । ३ । ३ । ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्स्तेतिर्ध्वं अधिकरणे ॥ ल्युट् प्राप्तिः ।
समेत्य स्तुवंति यस्मिन्देसे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । यज्ञे
किम् । संस्तावः परिचयः ।

प्रे स्तोऽयज्ञे । ३ । ३ । ३२ ॥

अयज्ञे इति छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः ।
अयज्ञे किम् । वडिषः प्रस्तारौ मुष्टिविशेषः ॥

प्रथने वावशब्दे । ३ । ३ । ३३ ॥

विपूर्वात्स्तृणातेर्ध्वं अशब्दविषये प्रथने । षट्स्य विस्तारः ।
तिर्यगायातिरित्यर्थः । प्रथने किम् । तृणविस्तरः । अशब्दे किम् ।
अन्यविस्तरः ॥

छन्दोनामञ्चि च । ३ । ३ । ३४ ॥

चञ्च स्यात् ॥ स्त्र इत्यनुवर्तते । शब्दविषयत्वात्पूर्वैका-
प्राप्ति वचनम् । विष्णारपंक्तिश्छन्दः । विष्णारवृद्धतीछन्दः । प्रस्तारपंक्ति-

स्कन्दः । विस्तीर्यन्ते ऽस्मिन्नक्षराक्षीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्म-
धारयः । बिष्टारपेक्षिशब्दस्कन्दसो नाम । न तु घञेतमेव । तत्
अवयवत्वेन वर्तते । छन्दोनाक्षीत्यधिकरणे सप्रम्येषा । छन्दश्चेह
वृत्तम् । यस्य गायत्र्यादयो विशेषा न तु वेदः । नामग्रहणात् ॥

उदि ग्रहः । ३ । ३ । ३५ ॥

घञ् स्यात् । ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्चेति प्राप्स्यापोऽपवादः ।
उद्गाहः ।

समि मुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ॥

मुष्टिविषयकार्यवृत्तेर्गृह इत्यर्थः । मुष्टिरङ्गुलिसन्निवेशविशेषः ।
अहो मल्लस्य सङ्ग्रहः । दृढमुष्टिताख्यायते । मुष्टे किम् । द्रव्यस्य
सङ्ग्रहः ॥ उद्गाभनियामो च छन्दसि सुगुद्यमननिपातनयोः ॥ * ॥
उद्गाभं च नियामं च ब्रम्ह देवा अवीवृधन् ॥

परिन्धोर्नीणोर्दूताभ्येषयोः । ३ । ३ । ३७ ॥

परिपूर्वान्नयतेर्निर्पूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूते ऽभ्ये
च विषये ॥ पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तस्य च करणमभ्येषः ।
परिखायेन शारान् हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । शेषोऽच न्यायः ।
उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्येषयोः किम् । परिखयो विवाहः । न्ययो
नाशः ॥

परावनुपात्यय इणः । ३ । ३ । ३८ ॥

क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपा-
त्यये किम् । कालस्य विपर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयोः शीतेः पर्याये । ३ । ३ । ३९ ॥

तस्य विज्ञायः । तस्य राज्ञोपशमः । तस्य राजसमीपस्थमवस-
थ्यार्थं इत्यर्थः । पर्याये किम् । विज्ञायः । संज्ञायः । उपशमः ।
समीपस्थमनम् ।

इस्तादाने चिरस्तिबे । ३ । ३ । ४० ॥

इस्तादाने इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्प-
चायः । इस्तादाने किम् । वृक्षायस्थानां कलानां यष्ट्या प्रचयं क-
रोति । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयश्चोयेषु ।

निवासचितिचरीरोपसमाधानेष्वादेशचकः । ३ । ३ । ४१ ॥

निवसत्त्वस्मिन्निति निवासः । यषु चिनेतेर्घञ् आदेशश्च
ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तस्य धात्वर्थः । अन्ये प्रत्यया-
र्धस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । निवासदेश
इत्यर्थः । चितो । आकायमग्निं चिन्वीत । आचीयतेऽस्मिन्नन्यादि ।
अधिकरणे घञ् । अग्निं स्थलविशेषं चिन्वीत चयनेन निष्पादये-
दिति श्रुत्यर्थः । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थामदिकमिति कायः । स-
मूहे । गोमयनिकायः । भावे घञ् ॥ यषु किम् । चयः । कथं
महान् काष्ठनिचयः । बहुत्वमत्र विवक्षितं नेोपसमाधानम् । चः
क इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यदुल्लङ्घ्यादेरेष यथा स्यादिति । गो-
मयानां निकेचायः । पुनःपुनराशीकरणमित्यर्थः ॥

सङ्खे अनौत्तराधर्म्ये । ३ । ३ । ४२ ॥

वेधञ् आदेशश्च कः ॥ मिश्रनिकायः । प्राक्किनां समूहः
सङ्खः । अनौत्तराधर्म्ये किम् । सूकरनिचयः । सूकरवानाय यदौत्तरा-
धरभावेन सूकराः ज्ञेयते तदेवं प्रत्युदाहरणम् । यदा तु मिश्रव-

तद्गुणोक्तवतिष्ठते तदेहापि भवत्येव यच्च । सङ्गे किम् । ज्ञानकर्म-
समुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे यच्च स्विधाम् । ३ । ३ । ४३ ॥

यच्च वर्तमानाद्वातोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्व ॥ कर्तुर्भावेन का-
रके तु न भवत्यनभिधानादित्काहुः । अकारो विशेषणार्थो यच्चः
स्त्रियामधिति । न कर्मव्यतिहारे इति विशेषादेर्न । व्यावक्रोशी ।
व्यावहासी । स्त्रियां किम् । व्यतिपाकः । सत्यधिकारत्वाभावाद्वा-
सरूपेण व्यावक्रुष्टिरपि । येननाप्राप्तिन्यायेनास्य क्तिन्मात्रबाधकत्वेऽपि
क्तिनो बाधकविषयेऽपि क्वचिदिष्यते । व्यावचोरी । व्यावचर्ची ।
व्यावचान्यो युच् प्राप्तिः । व्याव्युत्ती । गुरोश्च हल इत्यः प्राप्तिः ।
इह तु न भवति क्तिन्त्वकार एव । व्यतीक्षा । व्यतीहा । तदेत-
द्वेचिथं न्यायतो दुर्लभमपि कृत्यल्युटो बाहुलमिति बाहुलकेन
समर्थनीयम् ॥

अभिविधौ भाव इनुण् । ३ । ३ । ४४ ॥

अगिनुणः । आदिवृद्धिः । इनण्यनपत्ये । साराविणं व-
र्तते । समन्ताच्छब्द इत्यर्थः । स्वभावतश्चेदमगिनुणन्तं नपुंसकम् ।
अभिविधौ किम् । संरात्रः । भावे इत्यनुवर्तमाने शब्दशक्तिस्वाभा-
व्याद्भावे एव इनुणलाभात्कारके तदप्रवृत्ते । च पुनर्भावग्रहणं
मध्येऽपवादन्यायेनास्य अत्रमात्रबाधकत्वे प्राप्तेऽपि बाध्यसामान्य-
चिन्तयोभयोरपि बाधे सिद्धे वासरूपेण यच्चप्राप्तिरपि तयोर्बाध-
कार्थम् । ल्युटा तु समावेश इष्यते । बाहुलकात् । संवरणम् ॥

आक्रोशे ऽवन्योर्ग्रहः । ३ । ३ । ४५ ॥

अव नि यतयोर्ग्रहार्थं स्यात् शापे ॥ अवग्रहस्ते भूयात् ।

अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे
किम् । अवयवः पदस्य । निग्राहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् । ३ । ३ । ४६ ॥

पाचप्रगाहेण चरति भिक्षुः । लिप्सायां किम् । प्रग्रहो देव-
दत्तस्य । प्रकृष्टो ऽभिनिवेश इत्यर्थः ॥

परौ यज्ञे । ३ । ३ । ४७ ॥

यज्ञविषयं चेत्प्रत्ययान्तस्याभिधेयमित्यर्थः । उत्तरः परि-
ग्राहः । स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् । यज्ञे किम् । परिग्रहो देवद-
त्तस्य ॥

नौ वृ धान्ये । ३ । ३ । ४८ ॥

वृ इति लुप्रपञ्चमीकम् । नीवाराः । धान्ये किम् । निवरा
कन्या । क्तिन्विषयेऽपि गृहवृद्ध इत्यादिना बाहुलकात्कर्मण्यम् ।
प्रवरा सेतिवत् ॥

उदि अयतियौतिपूद्रुवः । ३ । ३ । ४९ ॥

उद्गायः । उद्गावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं पत-
नान्ताः समुद्रया इति । बाहुलकात् ॥

विभाषा ऽङ्कि कृत्तुवोः । ३ । ३ । ५० ॥

आरावः । आरवः । आप्रावः । आप्रवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३ । ३ । ५१ ॥

विभाषेति वर्तते । अवयवाः । अवयवाः । वर्षप्रतिबन्धे
किम् । अवयवः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् । ३ । ३ । ५२ ॥

प्रे ग्रहेर्धञ् वा ऋणिषां सम्बन्धी चेत्यप्रत्ययार्थः । तुलासूच-
मिति यावत् । तुलाप्रयाहेण चरति । तुलाप्रयाहेण ॥

एशमौ च । ३ । ३ । ५३ ॥

प्रयाहः । रथादिषु युक्तानामश्वादीनां संयमनार्थो रज्जुः ॥

वृथोतिराच्छादने । ३ । ३ । ५४ ॥

विभाषा प्रे इत्येव । प्रघारः । प्रघरः । आच्छादने किम्
प्रघरो गोः ॥

परो भुवो ऽवज्ञाने । ३ । ३ । ५५ ॥

विभाषेत्येव । परिमावः । परिभवः । अवज्ञाने किम् ।
सर्वतो भवनं परिभवः ॥

एरञ् । ३ । ३ । ५६ ॥

घञोऽपवादः । चकारस्थायघञित्यत्र विशेषणार्थः । अयः ।
अयः । भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥
परत्वाद्वि क्तल्युटो प्राप्नो । तथा च पूर्वविप्रतिषेधोऽयं फलितः ।
एवञ्च वासरूपन्यायो नास्त्यनपवादत्वात् । मयम् । वर्षम् । वृष-
भिः वर्षणादिति भाष्यकारप्रयोगादृषेर्बाहुलकात् ल्युटपीति केयटा-
दयः । कल्प्यादिभ्यो नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कल्पः । अर्थः ।
मन्त्रः । अयन्तेभ्योऽचि प्रतिषिद्धे घञ् । एरञ्जयन्तानामिति तु
वचनमनार्थमिति केयटः । अत्रसवो छन्दसि वाच्यो ॥ * ॥
ऊर्ध्वारस्तु मे अवः । देवस्य सवितुः सवे । अपि प्राप्ते अज्जव-
नम् । स्वरे विशेषः ॥

अट्दीरप् । ३ । ३ । ५७ ॥

अथोऽङ्वाद् । करः । गरः । यवः । सवः । लवः ।
पवः । टकारो मुखमुखाद्यैः ॥

ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च । ३ । ३ । ५८ ॥

अप् स्यात् ॥ घञ्चोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । नि-
श्चयः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरयेदं मध्योदात्तम् । आथादिस्वरस्तु
नाच । अथेव सिद्धे ऽङ्गविधानसामर्थ्यात् । अस्तेये चास्मादपोऽ-
निष्टत्वेन हस्तादाने चोरति घञ्वाधनाद्ये न तत् । गमः । व-
शिरण्योरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ घञ् प्राप् । वशनं वशः । रञ्चन्ति
शब्दायन्तेऽस्मिन् रञ्चः संग्रामः । घञर्थे कविधानं स्यान्ना-
पाहनिष्यधियुध्यर्थम् ॥ * ॥ प्रावः कर्तृप्रवित्तञ्च कारकं घञर्थः ।
प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्धान्यानि प्रस्थः । प्रस्थान्त्यस्मिन्प्रस्थः । प्रविषन्त्य-
त्यस्यां प्राप । विघ्नन्त्यस्मिन्विघ्नः । आविध्यन्त्येननाविधम् । आ-
युध्यन्तेऽनेनायुधम् ॥

उपसर्गे ऽदः । ३ । ३ । ५९ ॥

अप् स्यात् ॥ प्रघसः । व्यद्यति इति विघसः । वेस्वदेवाव-
शिष्टमन्नम् । उपसर्गे किम् । घासः । शष्पं बालतृणं घास इत्य-
मरः ॥

नौ या च । ३ । ३ । ६० ॥

नौ उपपदे अदर्शेः स्यादप् च । न्यादः । निघसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे । ३ । ३ । ६१ ॥

अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आध्यायः । उ-
पजापो मन्त्रभेदः ॥

स्वमहसोर्वा । ३ । ३ । ६२ ॥

अथ पक्षे घञ् ॥ स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनु-
हसर्मे इत्येष । प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः समुपनिविषु च । ३ । ३ । ६३ ॥

एष्वनुपसर्गे च यमेरु वा । संयमः । संयामः । उपयमः ।
उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । यमः ।
यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः । ३ । ३ । ६४ ॥

अथ वा स्यात् ॥ निगदः । निगादः । निनदः । निनादः ।
निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

क्वणो वीणायाञ्च । ३ । ३ । ६५ ॥

नामनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरु वा स्यात् ॥ वीणा-
ग्रहणं प्रादर्थम् । निक्वणः । निक्वाणः । क्वणः । क्वाणः । वीणायां
तु प्रक्वणः । प्रक्वाणः ॥

नित्यं पणः परिमाणी । ३ । ३ । ६६ ॥

अथ स्यात् ॥ मूलकणः । शाकणः । व्यवहारार्थम् मूल-
कादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् ।
पाणः ॥

मदोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । ६७ ॥

धनमदः । उपसर्गे तु उन्मादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे । ३ । ३ । ६८ ॥

हर्षे किम् । प्रमादः । सम्मादः ॥

समुदोरजः पशुषु । ३ । ३ । ६९ ॥

सम्पूर्वोऽधिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे । तस्मात्पशुवि-
षयकादप् स्यात् । अघञपोरित्युक्तेर्विभावो न । समञः पशूनां
सङ्गः । उदञः पशूनां प्रेरणम् । पशुषु किम् । समाचो ब्राम्हणा-
नाम् । उदाचः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः । ३ । ३ । ७० ॥

अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते । तच्च यत्पण्डुरपेक्ष गार्ह्यं तच्च
ग्लह इति निपात्यते ॥ अक्षस्य ग्लहः । व्यात्युक्षीमभिसरणग्ल-
हामदीव्यन् । अक्षेषु किम् । पादस्य ग्लहः ॥

प्रजने सर्तः । ३ । ३ । ७१ ॥

प्रजनः प्रथमगर्भग्रहणमिति वृत्तिः । प्रथमे द्वितीयादिकं ।
वेत्यत्र नाग्रह इत्येके । प्रवामुपसरः । कथमवसरः प्रसर इति ।
अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः ॥

व्हः सम्प्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु । ३ । ३ । ७२ ॥

निहवः । अभिहवः । उपहवः । एषु किम् । प्रव्हायः ॥

आङि युद्धे । ३ । ३ । ७३ ॥

आव्हयते ऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् । आव्हायः ॥

निपानमहावः । ३ । ३ । ७४ ॥

आहपूर्वस्य व्हयतेः सम्प्रसारणम् वृद्धिश्चोदकाधा-
रश्चेद्वाच्यः । आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥

भावे ऽनुपसर्गस्य । ३ । ३ । ७५ ॥

अनुपसर्गस्य व्हयतेः सम्प्रसारणम् च स्याद्भावे ॥ हवः ।
भावग्रहणमकर्तरि च कारके इत्यस्य निरासार्थम् ॥

हृनश्च वधः । ३ । ३ । ७६ ॥

अनुपसर्गादुन्तेर्भावे अप् स्याद्वधादेशश्च ॥ स चान्तो-
दातो निपात्यते । तेनोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । वधेन
दस्यम् । चाद् घञ् । घातः ॥

मूर्तो घनः । ३ । ३ । ७७ ॥

मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप् स्याद् घनश्चादेशः ॥
अधघनः । कथं सेन्धवघनमानयेति । धर्मशब्देन धर्मो लक्ष्यते ॥

अन्तर्घनो देशे । ३ । ३ । ७८ ॥

बाह्यीकयामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घण इति पाठान्तरम् ।
अंगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । ३ । ३ । ७९ ॥

द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्चेत्याहुः ।
तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्विर्जनेः पादेः प्रकर्षेण
हन्यत इति प्रघणः । कर्मण्यप् पक्षे वृद्धिः । अमरस्तु प्रघाणप्रघणा-
लिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके इत्याह ॥

उद्धघनो ऽत्याधानम् । ३ । ३ । ८० ॥

अत्याधानमुपरिस्थापनम् । यस्मिन्काष्ठे अन्यानि काष्ठानि
स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्धघनः । अधिकरणेऽपि ॥

अपघनो ऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ ॥

अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किन्तु पाणिः पाद-
श्चेत्याहुः । करणे ऽपि । अपघातोऽन्यः ॥

करणे ऽयोषिद्रुषु । ३ । ३ । ८२ ॥

रुषु हन्तेः करणे ऽपि स्याद् घनादेशश्च ॥ अयो हन्यते

ऽनेनेत्ययोधनः । विघनः । दूधनः । दूधत् इत्येके । पूर्वपदात्सं-
घायामिति बत्वम् । संघेषा कुठारस्य । दुर्बुधः ॥

स्तम्बे क च । ३ । ३ । ८३ ॥

स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च । अण्यन्ते वीनादि-
शश्च । स्तंघघ्नः । स्तम्बघ्नः । करणे इत्येव । स्तंघघातः ॥

परी चः । ३ । ३ । ८४ ॥

परी हन्तेरपु स्यात्करणे चशब्दश्चोददेशः ॥ परिहृन्यते ऽनेनेति
परिघः । पलिघः ॥

उपपन्न आश्रये । ३ । ३ । ८५ ॥

उपपूर्वाद्धन्तेरपु स्यादुपधालोपश्च ॥ आश्रयशब्देन सामीप्यं
लक्ष्यते । पर्वतेनोपहृन्यते सामीप्येन गम्यत इति पर्वतोपध्नः ॥

सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः । ३ । ३ । ८६ ॥

संघननं सङ्घः ॥ भावेऽपु । उद्धृन्ते उद्धृद्धो जायत इत्यु-
द्धः । कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्धयर्थत्वाद्धृन्तिर्ज्ञाने ॥

निघा निमित्तम् । ३ । ३ । ८७ ॥

समन्तान्मितं निमित्तम् । निर्विशेषं हन्वन्ते जायन्ते इति
निघा वृत्ताः । समारोहपरिवाह इत्यर्थः ।

द्विवितः क्तिः । ३ । ३ । ८८ ॥

अयं भावे एव स्वभावात् । कर्मण्यनित्यमित्येकयोगत्वे नित्य-
यद्वान्निवृत्ते इत्यधिकारान्निवृत्तार्थस्य विवक्षायां वाक्यव्यवस्थेऽपि
तद्विवक्षायामपि वाक्यवारणार्थेन नित्यमितियोगविभागसामर्थ्याद-
र्थविशेषान्नदरेणेव क्तिर्मव्ययः । अत एव तयून्तेन न विग्रहः ।

हुपचप् षाके ।। पक्षेन निर्हु तम्पक्षिमम् । हुपच् । उष्णिमम् ।
हुकृष् । कृषिमम् ॥

द्विती ५ चुप् । ३ । ३ । ८९ ॥

अयमपि स्वभावाद्भावे एव ॥ दुवेप् । वेपयुः । श्वययुः ।

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ९० ॥

भावे ऽकर्तेरि च कारके इति वर्तते । यञ्चः । याञ्चा ।
यञ्चः । विञ्चः । प्रञ्चः । प्रञ्चे चासन्नेति चापकाङ्ग सम्प्रसारणम् ।
क्षित्वन्तु विञ्च इत्यत्र मुञ्चनिषेधार्थम् । रञ्चः ॥

स्वपो नन् । ३ । ३ । ९१ ॥

स्वप्नः ॥

उपसर्गे घोः क्तिः । ३ । ३ । ९२ ॥

प्रधिः । अन्तर्द्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युक्तधः ॥

कर्मण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ९३ ॥

कर्मण्युपपदे घोः क्तिः स्यादधिकरणेऽर्थे ॥ अधिकरणस्य-
वमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुकर्षकार्थः । अस्मानि धी-
यन्तेऽस्मिन् चलधिः ॥

स्त्रियां स्तिन् । ३ । ३ । ९४ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावादेो क्तिन् स्यात् ॥ घञोऽपवादः । अचपो
तु परत्वाद्वाधते । कृतिः । कृत्तिः । पूतिः । प्रफुलतिः । तितुवेति
नेट् । ति चेत्युत्वम् । चितिः । स्तुतिः । चत्वादिभ्यः क्तिनो निष्ठा-
वद्भावात्त्वम् । कौर्षिः । गौर्षिः । लूनिः । धूनिः । पूनिः । स्त्रि-
यामित्यधिकारः कृत्यल्युट् इति यावत् ॥ श्रयणीविस्तुभ्यः
करणे ॥ * ॥ श्रयते ऽनया श्रुतिः । यच्चैरिषेस्व इष्टिः । स्तुतिः ।

परत्वात् ल्युट् प्राप्ः । स्नाज्याहाम्यो निः ॥ * ॥ स्नानिः । ज्ञानिः ।
हानिः ॥ सम्पदादिभ्यः क्तिप् ॥ * ॥ सम्पत् । विपत् । प्रतिपत् ।
आपत् । परिपत् । क्तिन्नपीष्यते बाहुलकात् । सम्पत्तिर्विपत्तिरि-
त्यादि ॥

स्थागापापचो भावे । ३ । ३ । ९५ ॥

क्तिन् स्यात् ॥ स्थादिभ्य आतश्चोपसर्गेइति पचेस्तु चित्वा-
त्प्राप्स्याहो ऽपवादः । पुरस्तादपवादन्यायात् । न तु विभाषाख्या-
नेति ण्वलिङ्गोः । तेन कां त्वं स्थापिकां कां त्वं स्थापिमित्यपि ।
प्रस्थितिः । उपस्थितिः । सङ्गीतिः । सम्पीतिः । पक्तिः । कथमवस्था
संस्थेति । व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् । भावग्रहणमर्थान्तरनिरा-
सार्थम् ॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । ३ । ३ । ९६ ॥

वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात्स चोदात्तः ॥ वृष्टिं दिवः सुम्नमि-
ष्टये । पचात्यत्कीरुतः । इयं तेन व्यसी मतिः । वितिः । भूतिः ।
अग्न आयाहि वीतये । रातो स्यामो भयासः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । ३ । ३ । ९७ ॥

अवतेज्वरत्वरेत्यूठ् ॥ ऊतिः । स्वरार्थे वचनम् । उदात्त-
इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वञ्च निपात्यते ।
स्यतेः सातिः । इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनेत्यात्वे
कृते स्वरार्थे निपातनम् । इन्तेहिंनोतेर्वा हेतिः । कीर्तयतेः कीर्तिः ।
अच ग्यासेति युच् प्राप्ः ॥

ब्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ९८ ॥

उदात्त इत्येव । पितृकृत्यन्ततरच तुल्यम् । तिनोऽध्यायः ।
ब्रज्या । इज्या ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपलमनविदकुज्-
शीङ्भृजिणः । ३ । ३ । ६६ ॥

समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चेदातः संज्ञा-
याम् ॥ घञपोः प्रसिद्धे क्यप् इणसंख्यानादौभाषो न । समजन्य-
स्यमिति सम्ज्ञा समा । निषीदन्त्यस्यां निषदा चाक्यः । निप-
लन्त्यस्यमिति निपत्या पिच्छल भूमिः । मन्मतेऽनयेति मन्य
गलवाश्चशिरा । तथा हि कुट्टो जायते । विदन्त्यन्या विद ।
सुत्या अमिक्वः । शय्या । भृत्या । भरखम् । ईयतेऽनया इह्या
शिविका । संज्ञायं किम् । मतिः । आसुतिः । मृतिः ॥

कृजः श ऋ । ३ । ३ । १०० ॥

कृज इति योगविभाजः ॥ कृजः क्यप् स्यात् । कृत्या । श
च । चाक्तिन् । क्रिया । कृतिः ॥

इच्छा । ३ । ३ । १०१ ॥

लोभेऽप्येव त्रिो यमभावश्च विफलते ॥ इच्छा । परिचर्या-
परिसर्गामृमयटाटमनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शे यक् च निपात्यते ।
परिचर्या वृत्ता । परिसर्गो परिसरखम् । अच मुखोऽपि । मृग चन्वेषणे ।
सुरादावदन्तः । अतो लेपाभाषोऽपि । शे यक् चिलोषः । मृमया ।
अटतेः शे यक् ट्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दाक्षिण्य ।
इच्छादिः शेऽस्तु नास्ति । अष्टे द्वित्वे धातुद्वित्वे वा अभ्याससंज्ञा-
करीकारत् । इह च तदुभयभावात् । अटाद्या । यदा तु यङ्ता-
दङ्गमादित्यकारस्तदा अतो लेपे गलोपे च अटतेति बोध्यम् ॥

आगर्त्तरकारो वा ॥ * ॥ पठे शः । आगरा । आगर्ग्यो । सार्वधातुके
यक् । आगो विचित्र्येति गुणः ॥

अः प्रत्ययात् । ३ । ३ । १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् ॥ चि-
कीर्षा । पुष्काम्या ॥

गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ ॥

गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् ॥ ईहा । ऊहा ।
गुरोः किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः । निष्ठायां सेट इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । आप्तिः । तितुचेति नेट् । दीप्तिः । स्रष्टिः ।
ध्वस्तिः । अपचितिः । चायतेरपचितश्चेति निष्ठायामिहभावस्यापि
निपातनात् । लहाद इति योगविभागात् क्तिनि इत्थः । प्रल्हतिः ।
स्फायो । स्फातिः । स्कीतिकाम इति तु प्रमादिकम् । क्तान्ताद्धा-
त्वर्थे णिचि अच हरिति वा समाधेयम् । केचित्तु स्त्रियां क्तिनित्य-
बाह्यादिभ्यश्चेत्येवोपसञ्चयते । तदप्येतेन फलेक्याय गुरोश्च हल इति
प्राप्तिस्थले निष्ठायामनिङ्गविषयकमेव बोध्यम् ॥

षिद्धिदादिभ्यो ऽङ् । ३ । ३ । १०४ ॥

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् ॥ जूष् । जरा । जपूष् ।
जपा । कथं प्रेक्षोपलब्धिरित्यमरः । षित्वादङ्गि लभेत्येव द्युचितम् ।
सत्यम् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेरिति भाष्यवार्तिकप्रयो-
गाद्धातुलकाद्धा क्तिन्नपि बोध्यः । एतेन अप्रिस्थास्तिरित्यादयोऽपि
व्याख्याताः । भिदा । विदारणे एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा ।
द्वेधीकरणे । अन्यत्र छितिः । छिद्रम् । आरा शस्त्र्यामेव । आ-
र्त्तिरन्या । आहोऽर्त्तेश्चोपसर्गादुत्तिधाताविति वृद्धिः । धारा प्रणते ।

धृतिरन्या । आराहाराकाराताराधारेति पञ्चसु चतुस्तेहीति गुणे
दीर्घत्वं निपात्यते । गुहा द्रव्येषधिविशेषयोः । गूढिरन्या । मृगा ।
क्रयेः सम्प्रसारणञ्च ॥ * ॥ कृपा ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्भिचर्चश्च । ३ । ३ । १०३ ॥

अङ् स्यात् ॥ युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा ।
कुम्भा । चर्चा ॥

आतश्चोपसर्गः । ३ । ३ । १०४ ॥

अङ् स्यात् ॥ क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । अदन्तरोह-
पसर्गवृत्तिः । अद्दा । अन्तर्द्धा ॥

स्यासअन्यो युच् । ३ । ३ । १०५ ॥

अकारस्यापवादः ॥ कारया । हारया । आसना । अन्यना ।
घट्टिबन्दिषिदिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ घट्टना । घन्दना । वेदना ।
हरेरनिच्छार्थस्य ॥ * ॥ अन्येषणा ॥ परेषा ॥ * ॥ पर्येषया । परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां यवुल् बहुलम् । ३ । ३ । १०६ ॥

प्रच्छार्दिका । प्रषादिका । विचार्चिका । क्वचिन्न । शिरोर्तिः ।
अदे हिंसायाम् । तितुषेति नेट् ॥ घात्वर्थनिर्देशे यवुल् वक्तव्यः ॥ * ॥
आसिका । शायिका । इक्षितपो घातुनिर्देशे ॥ * ॥ घातुनिर्देशो-
ऽनुकरणम् । विदिः । मिदिः । पचिः । पचतिः । उपसर्गात्सुनोति-
सुवति, ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्चेत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपि परे शबा-
दयः । यवमभावकर्मवाचिन्यपि क्वचिदाक् । विभाषा लीयतेरिति
यथा । शित्वसामर्थ्यादिति तु न युक्तम् । पिबतिर्लोयतिरित्यादौ
पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्वस्य चरितार्थत्वात् । बहु-
लमित्यनुवृत्त्या क्वचिन्न । गुप्तिष्किद्भ्यः सन् । कर्थात्कारः ॥ * ॥ निर्देशे

इत्येव । ध्वनिप्रकारसंज्ञित्यर्थः । अकारः । अकारः । वर्णद्वयसम-
 आदित्यर्थः तु अकार इत्यादिभवेव स्यात् तु अकार इत्यादौ । संधा-
 तस्योच्चारणात् । अनुकार्यन्तिवद् वर्णमोक्षम् । अकारस्योच्चारणार्थत्वात्
 कथं त्वर्धे एवकारव्यङ्ग्य इत्येव । अकारः । अकारः संघट्टादपि ।
 अकार इति सूचनित्वेभ्यः । सर्वे अकाराः प्रत्ययास्मासन्ते इति
 भाष्याद्बाहुलवचनाच्चेति । इह कारप्रत्ययस्य धातोर्विहितत्वेऽपि
 अधिकारबलात्कृत्यंका । तेन कृदन्तत्वात्पुनर्विकृत्यम् । प्रयोज-
 नभ्रमज्ञानं ककारस्येत्वं । आर्द्धधातुकसंज्ञाभावात् । अस्मात् स्वावि-
 त्यादौ न प्रत्ययो बाहुलकादेव । एद्विफः ॥ * ॥ रेफः । अस्मात्पु-
 विधिना कर्त्तव्यः । रकारादीनि चाप्यनीति । मत्वर्थेच्छः ॥ * ॥
 अतद्विपर्ययत्वादभत्वाच्च यस्येतिलोपाप्राप्तेर्बाहुलवचनादकारलोपः ।
 मत्वर्थीयः । प्रातिपदिकत्वं तु कृदन्तत्वात्पुनर्विकृत्यम् । बाहुलका-
 ज्ञेह । तस्यो मत्वर्थे । बाहुलकादेव मत्वर्थोदपि । शेषिकान्मत्वर्थी-
 यादिति । अन्ये तु नेतृकृदन्तं किन्तु मत्वर्थे भव इति सिगृह्य
 गृह्यादित्वाच्चे तद्विधान्तमेवेत्याहुः । इणजादिभ्यः ॥ * ॥ धात्वर्थ-
 निर्देशे ॥ एवलोऽपवादोऽयम् एवमयोऽपि । आजिः ॥ बाहुलकादने-
 र्वाभावे न । आतिः । आदिः । इज् वपादिभ्यः ॥ * ॥ वापिः ।
 वासिः । वादिः । स्वरे भेदः । इक् कृष्यादिभ्यः ॥ * ॥ कृषिः । किरिः ।
 गिरिः ॥

संज्ञायाम् । ३ । ३ । १०९ ॥

अथ धातोर्षुल ॥ उद्गालकपुष्पभञ्जिका । उद्गालकः
 स्नेहमात्रकः तस्य पुष्पाणि भञ्जन्ते यस्यां क्रीडामां सा तथा ॥

विभाषा ॥ उद्गालनपरिग्रहचोरीज् च । ३ । ३ । ११० ॥

द्वये चरित्रम् : पर्यायाख्यायम् । सूत्रे त्वत्माचरत्वात्पूर्वे
निपातः । परिग्रहे आख्यम्ने च गम्ये इत्यस्यङ्गुत्तुम् ॥ विभाषे-
त्येयमाप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वा ।
सर्वे कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्यम् । एवं यथिं यथिकां
गणनां । पाचिं पाचिकां पचं पक्तिम् । अख्यानपरिग्रहयोः किम् ।
कृतिरित्याद्येव ॥

पर्यायार्हयोत्पत्तिषु यवुच् । ३ । ३ । १११ ॥

पर्यायः परिपाटी क्रमः । अर्थमर्थः येमयत्त । पर्यायानिषु
योत्येषु यवुच् वा स्यात् ॥ भवत आसिका शायिका अयमामिका ।
अर्थे । भवानिषुभक्तिकामर्थेति । अर्थे । इत्युभयिकां मे अस्मिन् ।
उत्पत्तौ । इत्यभयिकामुदपादि ।

आक्रोशे नञ्यनिः । ३ । ३ । ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । नच उपपदेऽनिः स्वादक्रोशे नञ्ये ।
अचोवनिस्ते शठ भूयत् । अप्रयत्तिः ॥

कृत्वाङ्गुत्तुदे बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥

भावेऽकार्त्तरे कारके चेति निवृत्तम् । स्वात्यनेन स्वानीयं पूर्णम् ।
दायतेऽस्मै दानीयो विप्रः । राक्षा भुज्यते राक्षसो जनाः शालयः । कृत्य-
ल्युट इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यथापि स्युरित्यर्थः ।
एवंच बहुलार्हणो योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थम् । पादाभ्यां द्वियते
पादहारकः । कर्मणि स्तुल ॥

नपुंसके भवे शतः । ३ । ३ । ११४ ॥

यवुच् च । ३ । ३ । ११५ ॥

इहितम् । इसनम् । योगविभागेन उत्तराद्यैः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३ । ३ । ११६ ॥
 येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट्
 स्यात् ॥ पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थे वचनम् । पयःपानं सुखम् ।
 कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किन्तु
 कर्म । सुखमिति किम् । कण्टकानां मर्दनं दुःखम् ।

करणाधिकरणयोश्च । ३ । ३ । ११७ ॥

ल्युट् स्यात् ॥ घञोऽपवादः । अजपो स्त्रीप्रत्ययांश्च परत्वा-
 द्वाधते । इध्मप्रप्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्याली । खलः प्राक्करणा-
 धिकरणयोरित्यधिकारः ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ ॥

दंताश्चाद्यन्ते ऽनेन दन्तच्छदः । आ एत्थ कुर्वन्ति व्यव-
 हारमस्मिन्नित्या । करः । उत्पत्तिस्थानम् ॥

गोचरसंचरवह्व्रजव्यजापणनिगमाश्च । ३ । ३ । ११९ ॥

घांता निपात्यन्ते ॥ हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः ।
 गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरते ऽनेन संचरो मार्गः ।
 वहन्त्यनेन वहःस्कंधः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावो
 न । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः ॥ चात्कषो
 निकषः ॥

अवे तृस्त्वोर्घञ् । ३ । ३ । १२० ॥

अवतारः कूपादेः । अवस्तारो अवनिर्का ॥

हलश्च । ३ । ३ । १२१ ॥

हलन्ताद्बुञ् स्यात् ॥ बाह्वः । अपमुञ्जतेऽनेन व्याध्यादिरि-
 त्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । २ । ३ । १२२ ॥

अहलन्तार्थे आरंभः । अधीयतेऽस्मिन्नध्यायः ॥ नियन्ति
उद्युवन्ति संहर्न्ति अनेनेति विग्रहः । अवहाराधारावायानामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥ अवह्रियन्ते आध्रियन्ते आ एत्य वयंत्यस्मिन्नि-
ति विग्रहः । आवाये वेज आत्वे कृते आतो युगिति युक् ॥

उदंकोऽनुदके । ३ । २ । १२३ ॥

उत्पूर्वादंचतेर्घञ् स्यान्न तूदके ॥ हलश्चेति सिद्धे उदकप्रति-
षेधाये वचनम् । घृतमुच्यते उद्भ्रियते ऽस्मिन्निति घृतादंकोः । चर्ममयं
भाषडम् । अनुदके किम् । उदकोदंचनः । घः कस्मान्न प्रत्युदा-
ह्रियते विशेषाभावात् । घञ्यपि हि थाथादिस्वरेणान्तोदान एव ॥

जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ॥

आनी यन्ते मत्स्यादयो ऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् ।
आनयः ॥ आनयन इति ल्युट् केश्वित्प्रत्युदाह्रियते ॥

खनो घ ञ । ३ । ३ । १२५ ॥

चाद्गुञ् । आखनः । आखानः । खनोऽच् इति वक्तव्ये
घित्करखमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि ।
खनेर्दंडरेकेकवका वाच्याः ॥ * ॥ आखः । आखरः । आखनिकः ।
अखनिकवकः । एते खनिवचनाः ॥

ईषदुःसुषु कृक्काकृक्कार्येषु खल् । ३ । ३ । १२६ ॥

करणाधिकरणयोः ऐसि संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु सुख-
दुःखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात् ॥ तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृक्के ।
दुष्करः कटो मवता । अकृक्के । ईषत्करः । सुकरः । ईषत्करा सुकरे-

त्यादावपि परस्वत्सत्वे । तत्र च वार्तिकम् । अथर्व्यं स्त्रीचलनाः
मित्रमः खलने मित्रमिधेनेति । ईषदादिषु किम् । कुक्षे च कार्यम् ।
कुक्षेत्यभिदि किम् । ईषत्कार्यम् । अल्पमित्यर्थः । खित्वमुत्तरच
मुमर्षम् ॥

कर्तृकर्मणोऽपि भूकृजोः । ३ । ३ । १२० ॥

कर्तृकर्मणोऽपि ईषदादिषु चोपपदेषु भूकृजोः खल् स्यात् ॥ यथा-
संख्यं नेष्यते । कर्तृकर्मणोऽपि धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईषदाद-
यस्तु ततः प्राक् । कर्तृकर्मणोऽप्यर्थेयोरिति वाच्यम् ॥ * ॥ खित्वा-
न्मुम् । अनाद्येन आद्येन दुःखेन भूयते दुरात्मभवम् । ईषदात्
भवम् । स्वात्मभवम् । दुरात्मकरः । स्वात्मकरः । ईष्यर्थेयोः किम् ।
आद्येन सुभूयते ॥

आतो युच् । ३ । ३ । १२८ ॥

खलोऽपवादः । ईषत्यानः सोमो भवता । दुष्पानः ।
सुपानः ॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३ । ३ । १२९ ॥

ईषदादिषु युच् ॥ सूपसदनोऽग्निः । सूपसदनमन्तरिक्षम् ॥

अन्येभ्योऽपि दूश्यते । ३ । ३ । १३० ॥

छन्दधीत्येव । अगत्यर्थे आरंभः । सुदोहनामकृणो ब्रह्मणो गाम् ।
भाषायां शसियुधिदृशिष्टृषिमृषिभ्यो युक्त्वाच्यः ॥ * ॥ दुःशासनः ।
दुर्मथनः । दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ॥

समोऽमेव सामीप्यम् । स्वार्थं व्यञ् । वर्तमाने लङित्कारभ्य
उत्तरादोऽकुलमिति अकृत् केनेत्यदिना प्रथया उत्तरादो लङेव

वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति वा वा स्युः ॥ कदाऽऽगतासि ।
अवमानच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विदुः । अयमागमम् । अत्र
गच्छामि । इव गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विदुः । यमिष्यामि वा ।
वर्तमाना इत्येवमेव वर्तमानकालविहितप्रत्ययानां सिद्धे । क-
रमुवाचीनामपि सामर्थ्यम् । एवेऽस्मि एवमानः । ययमानः ।
असङ्कुरिष्युः । प्रविष्युः ॥

आशंसार्या भूतवच्च । ३ । ३ । १२२ ॥

वर्तमानसमीपे इति नानुवर्तते । आशंस आशंस्यता-
वाच्य । सा वर्तमानापि विषयस्य भविष्यत्वात् भविष्यति काले
आशंसामां विषये अर्थात् आशंस्यमानक्रियावचनादुत्तेभूतवच्चवर्तमान-
वच्च प्रत्यया वा स्युः ॥ देवश्चेदवर्षात् वर्षति वर्षिष्यति वा ।
यान्यत्रवाप्स्य वर्षामे वर्ष्यामे वा । सामान्यकालिदेष विवेकानलि-
देशः । तेन लङ्लिटो न । आशंसायां णिम् । वर्षिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् । ३ । ३ । १२३ ॥

क्षिप्रवर्थाये संपदे पूर्वविक्षेपे लृट् स्यात् ॥ वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु
त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लृट्त्वर्थं
लृटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ॥

आशंसावचने लिङ् । ३ । ३ । १२४ ॥

आशंसावाचिन्युज्जदे भविष्यति लिङ् स्यात् भूतवच्चापि वर्तमान-
वत् ॥ अस्याशंसाम्यमित्येतदप्यवस्थात् । गुरुश्चेदुभेयादाशंसो भूते-
ऽधीयीत । क्षिप्रवचने लृटोऽपि परत्वादयमेव । गुरुश्चेदुभेयादाशंसो
क्षिप्रमधीयीत ॥

नामद्यतनवर्तिन्याप्रत्ययसमीप्ययोः । ३ । ३ । १२५ ॥

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटो न । यावज्जीव-
मन्नमदाट्टास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेन व्यवधानम् । येषं
पौर्णमास्यतिक्तान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्टु । येयममावास्या-
ऽऽमामिनी तस्यामग्नीनाधस्यते । सोमेन यक्ष्यते । कैयटोपाध्यायास्तु
वत्करखमनद्यातनविशेषविहितानामपि प्रतिषेधार्थमन्यथा नानद्यातन
इत्येष ब्रूयात् । तेन परोक्षे लिट् इशश्वतोर्लङ् च, लट् स्मे, पुरि
लुङ् चास्मे, इत्येतत्सूत्रविहिता अपि प्रत्ययाः प्रतिषिध्यन्त इत्याहुः ॥
भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् । ३ । ३ । १३६ ॥

भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन्प्रविभागे ऽनद्यातनवन्न ॥
योगमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुषातस्य यदवर कौशाब्ध्यास्तत्र सक्तू-
न्यास्यामः ॥

कालविभागे अहोरात्राणाम् । ३ । ३ । १३७ ॥

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषे-
धार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं संवत्सर आगामी
तस्य यदवरमायहायस्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अहोरात्राणां
क्लिप् । योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः प्रज्ञदशरात्रस्तत्राध्ये-
तास्महे ॥

परस्मिन्विभागा । ३ । ३ । १३८ ॥

अवरस्मिन्वर्गे पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्रविमर्शम् ।
योऽयं वत्सर आगामी तस्य यत्परमायहायस्यास्तत्राध्येष्यामहे ।
अध्येतास्महे ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ ॥

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थं लृङ्

स्यात् क्रियायां अनिष्पत्तो गम्यमानायाम् ॥ सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा
सुमिषमभविष्यत् ॥

भूते च । ३ । ३ । १४० ॥

पूर्वसूत्रं सम्पूर्वमनुवर्तते ॥

उताप्योः । ३ । ३ । १४१ ॥

वा आ उताप्योः । उताप्योरित्यतः प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लृङ्
वेत्यधिक्रियते ॥ पूर्वसूत्रं तूताप्योरित्यादेः प्रवर्तते इति विवेकः ॥

गर्हायां लङ्पिजात्वेः । ३ । ३ । १४२ ॥

आभ्यां योगे लट् स्यात्कालषये गर्हायाम् ॥ लुहादीन्पर-
त्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि, जातु मयिकामाधत्से
गर्हितमेतत् ॥

विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । ३ । १४३ ॥

गर्हायामित्येव । कालषये लिङ् चाल्लट् ॥ कथं धर्म-
त्यजेः । त्यजसि वा । एते कालषये लकारः । अथ भविष्यति
नित्यं लृङ् । भूते वा । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यस्यत् ॥

किंवृत्ते लिङ् लुटौ । ३ । ३ । १४४ ॥

गर्हायामित्येव ॥ विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः
कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

अनवकृतस्वमर्षयोरकिंवृत्तिं ऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् ॥ अनवकृप्तिरसम्भावना । अमवा-
ऽसमा । न सम्भावयामि न मर्षये वा भवान्हरिं निन्दन्ननिन्दिष्यति
वा । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देन्ननिन्दिष्यति वा । लृङ्
प्राग्वत् ॥

किङ्किलस्यत्यर्थे लृट् । ३ । ३ । १४६ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरित्येतद्गङ्गायाञ्चेति यावदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः श्लोचकौलक उपपदम् । अस्थायी । अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न अट्टथे न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रो गमिष्यसि । अथ लृट् न ॥

जातुयदीर्शिङ् । ३ । ३ । १४७ ॥

यदायद्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ लृटोऽपवादः । जातु यद् यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लृट् प्राग्वत् ॥

यश्चयत्रयोः । ३ । ३ । १४८ ॥

यश्च यत्र वेत्येवं कुर्वेन्न अट्टथे न मर्षयामि । लृट् प्राग्वत् ॥

गर्हायाञ्च । ३ । ३ । १४९ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यश्चयत्रयोर्धेनि गर्हायां लिङेव स्यात् ॥ विभाषा कर्त्तव्यमिङ् च किङ्कर्तुं लिङ् लृटावित्येतौ तु परस्परान्नाथते । यश्च यत्र वा त्वं शूद्रं बाजयेः । अन्वयाय तत् । लृट् प्राग्वत् ॥

चित्रीकरणे च । ३ । ३ । १५० ॥

सर्वसङ्करात्पवादः ॥ यश्च यत्र वा त्वं शूद्रं बाजयेः । आदेशव्यतिरेकः । लृट् प्राग्वत् ॥

शेषे लृङ्यदी । ३ । ३ । १५१ ॥

यश्चयत्रायामन्यस्मिन्नपदे चित्रीकरणे गम्ये चातोऽर्हः

स्यत् । सर्वलकाराण्यदः । अत्यन्तमन्यो नाम कृष्णं दृश्यति ।
अयदौ किम् । आद्यर्थे यदि सोऽधीयीत ॥

उताप्योः समर्थयैर्लिङ् । ३ । ३ । १५२ ॥

सर्वलकाराण्यदः ॥ बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुन्यार्थता । उतापि
वा हन्यादद्यं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि
धास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनञ्च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्-
मिच्छिते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लङ् ॥

कामप्रवेदने ऽकञ्चित् । ३ । ३ । १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणे लिङ् स्यान्न तु कञ्चित् ॥ सर्वलकारा-
ण्यदः । कामो मे मुञ्जीत भवान् । अकञ्चित्तीति किम् । कञ्चि-
ज्जीवति ॥

सम्भावने ऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । ३ । ३ । १५४ ॥

अलमर्थेऽत्र प्रोक्तः । सम्भावने इति अलमिति च प्रथमया
सप्रम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भावनम-
लमिति अलमि सिद्धाप्रयोगे सति ॥ अयि निरिं शिषसा भिन्द्यात् ।
सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिनि हनिष्यति ॥

विभाषा धातौ सम्भावनवचने ऽयदि । ३ । ३ । १५५ ॥

पूर्ववचनमुवर्तते । सम्भावनार्थं धातुषूपदेषु उक्तेऽर्थे लिङ्
वा स्यान्न तु यच्छब्दे ॥ पूर्वेषां नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि
मुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । अयद्वि किम् । सम्भावयामि यदुञ्जी-
यास्तवम् ॥

हेतुहेतुमतालिङ् । ३ । ३ । १५६ ॥

वा स्यात् ॥ कृष्णं नमेष्टेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति
चेत्सुखं यास्यति । लिङ्गित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्यद्वातृविध्यस्थेके-
ष्यते । नेह । इन्तीति पलायते । अथेह सद्विधिः कस्मान्न भवति ।
लक्षणेहेत्वोः क्रियाया इत्यत्र नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषानुवर्तनाद्वा-
वस्थितविभाषाश्रयणादिति स्पष्टमपेव भाष्यकैयटयोः ॥

इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ । ३ । ३ । १५० ॥

इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्ता वा भवान् । एवं कामये प्राप्स्ये
इत्यादियोगे बोध्यम् । कामप्रवेदने इति वक्तव्यम् ॥*॥ नेह ।
करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् । । ३ । ३ । १५८ ॥

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धाते-
स्तुमुन्स्यात् । इच्छति भोक्तुं वहि वाञ्छति वा । अत्र हि भोजन-
विषयिणीच्छा प्रतीयते न तु भोजनार्था ॥

लिङ् च । ३ । ३ । १५९ ॥

समानकर्तृकेष्विच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् स्यात् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥
इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । ३ । ३ । १६० ॥

लिङ् स्यात् ॥ पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् ।

निधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु

लिङ् । ३ । ३ । १६१ ॥

एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् ॥ विधिः प्रेरणं
भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणं आवश्यकं
आद्भुमोचनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा ।

अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् । चतुर्णां पृथगु-
पादानं प्रपञ्चार्थम् । विधौ तावत् । यजेत् । निमन्त्रये । इह
भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रये । इह आयात । अधीष्टे । पुचमध्या-
पयेत्प्रवान् । संप्रश्ने । किं भो वेदमधीयीत उत तर्कम् । प्रार्थनेभो
भोजनं लभेत् ॥

लोट् च । ३ । ३ । १६२ ॥

विध्यादिष्वर्थेऽपु आतोर्लोट् स्यात् ॥ पूर्वादाङ्गतेष्वेव लोट्-
प्युह्यः ॥

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥

प्रेषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुष्ठा ॥ भवता यष्टव्यम् ।
त्वया गन्तव्यम् । गमनीयं । गम्यम् । भवान् यजताम् । चकारेण
लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् । अथ किमर्थं प्रेषादिषु कृत्या विधी-
यन्ते । यावता सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव ते ते प्रेषादिष्व-
न्यत्र च भविष्यन्तीति । एवं तर्हीह लोटा बाधा माम्भूदिति पुनः
कृत्यविधिः स्व्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्नेति ज्ञापयति ।
तेन कृत्यदत्तमुन्मुखलर्थेषु नेति सिद्धम् ।

लिङ् अधोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । १६४ ॥

प्रेषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां यष्टव्यम् ।

स्मे लोट् । ३ । ३ । १६५ ॥

पूर्वसूत्रस्य विषये ॥ लिङः कृत्यानाञ्जापवादः । ऊर्ध्वं मुहू-
र्ताद्यजतां स्म ॥

अधीष्टे च । ३ । ३ । १६६ ॥

स्मे उपपदे अर्थोऽस्ति लोहं स्यात् । लिङोऽप्यादः । त्वं स्म
अव्यायम् ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् । ३ । ३ । १६० ॥

पर्यायोपादानमर्थोऽपलक्षणार्थम् । कालार्थं उपपदेषु तुमुन्
स्यात् ॥ कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रेषादियं ह्यभि-
हानुवर्तते । तेनेह न । भूतानि कालः पचतमिति धाता ॥

लिङ्गि । ३ । ३ । १६१ ॥

यच्छब्दे उपपदे लिङ् । कालः समयो वेला वा यद्गुञ्जीत
भवान् ॥

अहं कृत्यवचनम् । ३ । ३ । १६२ ॥

वालिङ् ॥ स्तोममहः स्तुत्यः । स्तुतिकर्म । कृतोक्तम् ।
स्तुतिकर्ता । त्वं कन्यां वहेः । लिङ् वाच्यः सम्भूदिति कृत्यवच-
नोर्वाचिः ॥

आवश्यकार्थमर्थयोरितिनिः । ३ । ३ । १७० ॥

आवश्यमावः आवश्यकम् । आवश्यकारी । शतदायी ॥

कृत्याश्च । ३ । ३ । १७१ ॥

आवश्यकार्थमर्थयोरित्येव । आवश्यकं हरिः सेव्यः । शतं
देयम् । निमिना वाधा सम्भूदिति कृत्यवधिः । कर्तरि णिनिर्मा-
वकर्मणोः कृत्यवचनं कृतो वाधप्रसङ्गः । केचिदाहुः । भव्यवे-
कस्यः कर्तृवचनः कृत्यास्त इहोदाहरणमिति ॥

शक्ति लिङ् । ३ । ३ । १७२ ॥

शक्तो लिङ् स्यात् ॥ चात्कृत्याः । मारं त्वं वहेः । वेतुं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ सिद्धान्तशिरोमणे-

ग्रहगणिताध्याये

वासनाभाष्य-वासनावार्त्तिक-मरीच्यादिसहितः ।

—:०:—

जयति जमति गूठानन्धकारे पदार्थान्

जनघनघृणयाऽयं व्यञ्जयन्नात्मभाभिः ।

विमलितमनसां सद्वासनाभ्यासयोगै-

रपि च परमतत्त्वं योगिनां भानुरेकः ॥

जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । जः । जयं भानुः सूर्यः । किंविशिष्टः ।

शकः श्रद्धितीयः । किं कुर्वन् । व्यञ्जयन् प्रकाशयन् । कान् । पदार्थान् ।
काभिः । आत्मभाभिः स्वदीप्तिभिः । क्ल । जगति । किंविशिष्टान् पदार्थान् ।
गूठान् अवृष्यान् । कस्मिन् सति । अन्धकारे सति । कया हेतुभूतया ।
जनघनघृणया । घना चासौ घृणा च घनघृणा जनानां घनघृणा जनघन-
घृणा तथेत्यर्थः । न केवलं घटपटादीन् पदार्थान् व्यञ्जयन् । अपि च
परमतत्त्वं परं ब्रह्म । केषाम् । योगिनाम् । कथम्भूतम् । क्लृप्तमनो-
भावाद्ब्रह्मरूपेण तमसा अतिगूढम् । किंविशिष्टानां योगिनाम् । विम-
लितमनसां निर्मलीकृतचेतसाम् । कैः । सद्वासनाभ्यासयोगैः । सतो ब्रह्मणो
वासना सद्वासना तस्या अभ्यासयोगास्तेरमलीकृतचेतसां योगिनां परम-
तत्त्वं व्यञ्जयन्को रश्मिरिव राजते ।

अथ निबद्धतशास्त्रे तत्प्रसादात् पदार्थान्

शिशुजनघृणयाऽहं व्यञ्जयाम्यत्र गूठान् ।

विमलितमनसां सदासनाभ्यासयोगै-

र्हृदि भवति यथैवां तत्त्वभूतार्थकोषः ॥

वासनाऽवगतिर्गोचानभिज्ञस्य न जायते ।

व्याख्याताः प्रथमं तेन गौले या विषयोक्तयः ॥

तत्रादौ तावदभीष्टदेवतां मनोवाङ्मायैर्नमस्कृत्य तस्याः सकाशा-
दभीष्टार्थस्याशंसनमाह ।

यत्र त्रातुमिदं जगज्जलजिनीबन्धौ समभ्युद्गते
ध्वान्तध्वंसविधौ विधौतविनमस्रिःशेषदोषोच्चये ।
वर्त्तन्ते क्रतवः शतक्रतुमुखा दीव्यन्ति देवा दिवि
द्राक्नुः सूक्तिमुचं व्यनक्तु स गिरं गीर्वाणवन्द्यो रविः ॥१॥

वा. भा.—व्यनक्तु प्रकाशयतु । कः । सः । स कः । रविः सूर्यः । काम् । गिरं
वाचम् । केवाम् । नः अस्माकम् । किंविशिष्टां वाचम् । सूक्तिमुचं सूक्तिं
मुञ्चतीति सूक्तिमुक् तां सूक्तिमुचम् । कथम् । द्राक् भटिति । किंविशिष्टा
रविः । गीर्वाणवन्द्यः । गीर्वाणा देवास्तेर्वन्द्य इति गीर्वाणवन्द्यः । पुनः
किंविशिष्टो रविः । यत्र यस्मिन् रवादिदं जगत् त्रातुं रक्षितुं सिद्धिं मृत-
पतितमिवोत्थापयितुं समभ्युद्गतेऽस्यां पृथिव्यां समभितः समन्तादुद्गते
सति वर्त्तन्ते प्रवर्त्तन्ते । के क्रतवः । यज्ञाः पञ्च महायज्ञा दशैवैर्गोमा-
सयागज्योतिष्टोमादयः । यत्र यत्र यदा यदा स भगवानुदेति तत्र तत्र
तदा तदा यज्ञाः प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । समभ्युद्गत इत्येवं वदताऽऽचार्येणोदि-
तहोमिनामेव पक्षोऽङ्गीकृत इति नाशङ्कनीयम् । यतोऽनुदितहोमिनाम-
प्युदयात् प्रभासच्च एव यागकाल इति भावः । न केवलं यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते ।
अत एव कारणाद्वीर्यमि च क्रीडावन्तो द्योतन्ते । कृ । दिवि स्वर्गे । के ।
देवाः । किंविशिष्टाः । शतक्रतुमुखा इन्द्रादयः । यतस्ते यज्ञांशुभुजः ।
पुनः किंविशिष्टे रवौ । ध्वान्तध्वंसविधौ । ध्वान्तमन्त्रकारस्तस्य ध्वंसं
विदधातीति ध्वान्तध्वंसविधिरस्मिन् । पुनः किंविशिष्टे । विधौतविन-
मस्रिःशेषदोषोच्चये । विधौतः वृत्तालितो विनमतां वृत्तमन्त्रां विःशेषदोषो-

ज्वयः सकलपक्षसूत्रो वेद कथो विद्येतसिद्धमहिः सेवदोषो ज्वयस्तस्मिन् ।
पुनः किंविशिष्टे । कस्तस्मिन्निष्कथो कमलिनीकथो । अत्र जलजिनीश-
ब्देन कुमुदिज्यसि कथ्यते । यतस्तामसि वज्रविज्यसंज्ञास्तेः स्वरश्मिभिरे-
वोत्सासयतीति । एवं कस्तजस्थलसादीनां त्रैलोक्योदर्यभिर्नामुपकारप्र-
कृतिः स गिरं दिशतु । यद्देहो रक्षंविशिष्टादपि भगवतः कूर्वातु किं वाह्मा-
त्रस्याशंसनं कृतम् । सत्त्वं तदप्युच्यते । इह हि कवीनां काध्यायनोदा-
तानां सद्वाक्यप्रवृत्तिरेवाभीष्टमिति भावः ॥ १ ॥

व्या. वा.—इत्याह सर्वमिदं जगत् समुद्धितं स्यात्कृष्टभूतैः पुनं

कृत्वा तत्र निविश्य मानसगुणान् स्वस्मिन् कृत्वा मन्यते ।

स्वाज्ञाकद्विष बहुमुक्त इति यं वेदो निषेधाक्षिप्तं

कस्तेत्याह न वेद कश्चित्त्वपि यं प्रेमाभ्युदं तं भजे ॥

यद्वाध्यायामितिक्रमाय ज्ञायाय श्रुताय विगम्यराय ।

निशूलहस्ताय नमः शिवाय सुरेन्द्रकन्याय जटाधराय ॥

जगामि जगसीर्षतिमिन्द्रवन्द्यमुनेन्द्रमिन्द्रावरजं यतुर्भुजम् ।

कथारवाङ्मातृकसुबहुवचनं सुपर्णहृष्टोर्वारं वरप्रदम् ॥

यं तुल्यकृतिं जगत् कविज्ञो वेदान्तिनो यां महा-

मायामित्यपरे हरस्य रुहिणीं त्रैलोक्यरसाकरीम् ।

भक्त्यर्पितुनिवारिणीं सुरमयैर्वन्द्यामनिन्द्यां जगद्व-

न्द्यां तां प्रणमामि विश्वजननीं वेदैर्विमृग्यां पराम् ॥

यद्वायः खगधादिके जलमये संमूर्च्छिता भास्वरा

ध्यानं तत् हृष्यान्ति नैशमनिशं यः सर्वदा भासते ।

कालात्मा सत् कालकृत् समयदिग्देशस्य ये व्यञ्जक-

स्तस्मै चन्द्रतमोः हयोपचययोः कर्त्तुं सवित्रे नमः ॥

जम्बीवरं विघ्नविनाशनाय गजजननं नैमि कस्तघरेक्षम् ।

यः कर्मकाले स्मरणेन सन्नः कर्मस्य सिद्धिं विदधाति पुंसां ॥

यस्याः प्रसादमासाद्य जहो याति बुधार्थताम् ।

ब्राह्मी जयति सा वागी वीणापुस्तकधारिणी ।
 निवृत्तातस्य कृष्णस्य कृत्वा पादाम्बुजं हृदि ।
 शास्त्रं विसृज्यतोऽधीत्य वक्ष्येऽपूर्वां सुवासनाम् ॥
 सिद्धान्तवासनाभाष्यममितायै मितार्थम् ।
 व्याख्यायते नृसिंहेन गणकानन्दहेतवे ॥
 विधाय सूर्यसिद्धान्तवासनाभाष्यमुत्तमम् ।
 वासनावार्तिकं कर्तुमुद्यतोऽस्मि शिरोमणेः ॥

अथ शास्त्रिण्यमुनिवरगोत्रावतंसः कुम्भोद्वालङ्कृतदिगङ्गनाभर-
 णसर्वस्वः सङ्गकुलाचलाश्रित-जडविड-नगरनिवासेन पवित्रितदण्डकार-
 ण्यो नानामञ्जार्जितपुण्यो याज्ञिकानामशयीर्यजुःशास्त्रिणामुपाध्यायः
 सांक्सराणामाचार्यः काव्यनाटकालङ्कारविदामध्यापयिता धीवृद्धिदोषा-
 यकर्त्ता ब्रह्मसुत्यवसिष्ठसुत्यसर्वतोभद्रादियन्त्रनिर्माता महाराष्ट्राणामा-
 म्यो महेश्वराचार्यनन्दनः परमकाव्यिकः श्रीभास्कराचार्यः श्रीधरब्रह्म-
 गुप्त-लल्ल-चतुर्वेदाचार्यनिर्मितापारगणितार्थविविचारवारिरङ्गसन्देश-
 न्दोहशाहयहीतानुद्धिधीर्षुः सिद्धान्तशिरोमणिं प्रणिनाय । तत्र प्रत्युह-
 व्युहविध्वंसकामो गन्धसमाप्तिप्रचयगमनार्थं छात्रप्राप्तशिष्यायै मङ्गल-
 माचरति ।

पितामहवसिष्ठसोमरोमकपौलिशादिभ्यः पूर्ववर्णितशास्त्रप्रणे-
 तृत्वाद्विषयतः प्रसादात् कस्य चिद्वचनेयं प्रादुर्भविष्यतीति सूर्यसिद्धान्तोक्तिश्रवणाच्च रवेर्वागाशंसनं युक्तम् । स रविर्नः गिरं व्यनक्तु । स कः ।
 यजोति । यस्मिन् समभ्युद्गते क्रतवो वर्त्तन्ते प्रवर्त्तन्ते । अत्राचार्येणोदित-
 होमिनामेव पक्षोऽङ्गीकृत इति वदता भाष्यकारेण यज्ञपरः क्रतुश्चो
 होमपरो व्याख्यातः । अस्ति होमे यागपदाभिधेयं सर्वम् । देवतामुद्दिश्य
 द्रव्यत्यागः किल यागः स एव प्रक्षेपाधिको होम इति । 'यजति चोदितं
 कर्म जुहोति नाप्यनुदामानं दृष्टं किमुतात्र'—इति न कश्चिद्वोचः । 'उदिते
 जुहोति अनुदिते जुहोति'—इति अग्निहोत्रहोमस्यैव सूर्योदये प्रवृत्तिर्दृश्य-

ते । अग्निहोत्रं कुर्वन्ना बहवो दृश्यन्त इति कर्तुं वा बुद्ध्याभिप्रायं कृतव इति बहुवचनम् । कर्मभेदकप्रमाणानां शब्दान्तराभ्यासासन्निधिगुणसंख्यानाम्नामभावात् प्रत्यभिज्ञातस्य कर्मण्य शकत्वात् । यद्वा कृतशब्देन पञ्च महायज्ञा युज्यन्ते । यतः कृतमुखा देवा द्विवि स्वर्गे दीप्यन्ति तदंशभागित्वात् । अग्निः समुदयेऽशानां क्रीडा समुचितैव । अथ वा कृतंशभागित्वात् क्रीडन्ति । यद्यपि अयमाद्या देवता कर्मस्वरूपनिष्पादयित्री कर्मोऽङ्गभूता न प्रधानत्वं प्रतिपद्यते तथाऽपि कर्मणो ब्रह्मणेन फलदासु स्वासम्भवाच्चेतनाधिष्ठितस्य कर्मणः फलदासुत्वसम्भवाच्चास्ति कर्मोधिष्ठाता देवः प्रधानः । तस्य प्रीतिसम्पादकं कर्मैति क्रीडा युक्तैव । रन्त्रादयोऽपि तदंशाः । अतो न किञ्चिद्विरुद्धम् ॥ १ ॥

मरीचिः—प्रातर्बोधितपद्वपन्नविकसत्तेजो नवीनाम्सुद-

स्वामः पीतकुङ्कुलबोभिततनुः श्रीवत्समुद्रान्वितः ।

वंशीवादनतत्परो रविसुतातीरोपगो नैवकी-

नोपीभिः परिवेष्टितो मम मनस्यास्तां रमावल्लभः ॥

यः पूरयत्यनुदिनं प्रयत्नस्य कामान् स्वान्तःस्थितान् सकलविघ्नघयं निरस्य ।

सिन्दूरपूरपरिपूरितकुम्भयुग्मो भूयान्मुदे गणपतिर्गजराजवक्त्रः ॥

या भारती सर्वेषुधावलीनां मुक्ताञ्जरङ्गे नठनं करोति ।

सा मे मुक्ते वास्तुकिधिं करोतु वस्तुं सदाऽलङ्कृतिभूषिताङ्गी ॥

यो बोधयत्यनुदिनं विबुधारविन्दं तत्पूर्वपराधनीतिमिरं निरस्य ।

ज्योतिर्बिम्बानविधेस्तु मिदानभूतं श्रीमधुराहमिहिरं मिहिरं च वन्दे ॥

येनाधायि कुतूहलादतितमां पारं सुधाम्मोर्निधेः

प्रौढाङ्गुतिर्वाचिचारणगणन्यक्कारुठक्कारवः ।

ज्योतिःशास्त्रदुरन्तकावनमहासञ्चारपञ्चाननं

तं चातुर्यकलाकलापकुञ्जं श्रीभास्करं भाषये ॥

गौरीभर्तुर्भजनकलयो नोत्तकालः पितृभ्यः

श्रीमद्रामो निखिलविषये लब्धबुद्धिप्रकाशः ।

व्योतिस्तर्ज्ज्वलत्वं च मूलाभूतव्यवहारः

कृष्णभाता जयति नितरां मनुष्यैर्व्यवहारः ॥

सिद्धान्ताभ्युज्ज्वलधर्मैकमिहिरिस्त्रिस्त्रिंशत्पारङ्गमो

न्याये नीतमतिः कवित्वकरवो साक्षात् पुराणो मुनिः ।

आन्धाययसिपादितार्थघटमाबिख्यातसारस्वतो

विष्णुः कृष्णगुरुर्जयत्यतितरां श्रीमद्भक्तोपासधीः ॥

यः श्रीकृष्णपदाभ्युज्ज्वलितमतिः सिद्धान्तवारं निधेः

पोतः श्री-जहंगीर-भूमितिलकस्यानन्यविश्वासदूः ।

बट्टशास्त्रेषु कृतश्रमोऽखिलगुरुर्मान्यो वदान्यो विद्वान्

श्रीकृष्णः किमु वर्णनीयविभवः श्रीकृष्ण एवात्परः ॥

श्रीरङ्गनाथमिधतासपादाः कृष्णानुजाः श्रीकमलाधिवासी ।

त्रिस्त्रिंशत्पारङ्गमरङ्गमल्ला वल्लालजा भूमितिले अवसति ॥

नारायणो नयितशास्त्रकलाकलापः

वीरसेवितः कलकत्तास्थसरोवट्टङ्गः ।

देवकृष्णगुरुपादरतो गुरुर्

स्वभावां जयत्यखिलवर्षितवन्द्यपादः ॥

मुनीश्वरावराख्येन विश्वरूपेण कृतकाले ।

बुद्धिगणो मरीच्यर्थे अतिबुद्धान्तर्हिरीमतिः ॥

अनोपपत्तिविषये तु मया यदुक्तं

तत् सर्वमेव परिभाषितमस्ति त्वयि ।

मान्यम् त्वय्य-विज्ञप्तिस्तत्परिभाषणे

सङ्क्षिप्ततयाऽपि परिभाष्य विज्ञेयमीयम् ॥

सन्यास्ये विविद्धविष्टाचाराभूमितभूमिबोधितविकल्पपरिप्लित-
समाप्तिकारणं मङ्गलमाश्रीरूपं तमस्कारणं च विविद्धविष्टाये निवध्याति ।

यत्र ज्ञातुमिदम्-इति ।

सः बुद्धिस्थेन वसिष्ठः । इतिः अथनद्वितीयोऽध्यायः । नः यस्माकम् ।

द्राक् शीघ्रम् । गिरं वाचम् । अन्यत्वात् प्रकाशयत्तु दद्यात्स्वित्यर्थः । ननु सिद्धे-
च्छादिरहादस्य नास्ति तत् तस्येच्छाविषयमित्यस्य नियमाद्वागभावा-
द्वागाशंसनम् । तच्चायुक्तम् । अन्यथा शब्दप्रयोगरूपकारणाभावाद्यन्या-
रम्भोद्वेगः कथमत आह । युक्तिमुच्यमिति सुयुक्तिमुक्ताम् । तथा च ग्रन्थ-
करणे युक्तियुक्तवाक् यदि स्फुरति तदैव ग्रन्थो भवति न तु केवलया वा-
चेति विशिष्टावागाशंसनं युक्तमिति भावः । एतेन वागभावाद्वागाशंसन-
मपि न सम्भवति शब्दप्रयोगाधीनत्वात् तेनाशंसनबहुश्लोकोऽप्यन्यस्येति
निरस्तम् । विलक्षणाशंसनसत्त्वात् प्रसिद्धत्वं विवृणोति । यत्रेति । यस्मिन्
रवौ इदं दृश्यं जगत्त्रैलोक्यं ज्ञातुं रक्षितुं निशि मृतपतितमिवोत्थापयितुं
समभ्युद्वृते चित्तिजोर्ध्वं सम्पूर्णमण्डले निर्गते सति क्रतवो यज्ञा ज्योतिष्ठो-
मेति सत्रादयः । वसन्ते प्रवसन्ते भवन्तीत्यर्थः । यज्ञाद्वारम्भे रात्रेर्निषिद्ध-
त्वात् । सूर्योदयमूलदिने तद्विधानमिति भावः । सम्प्रदायविदस्तु यस्मिन्
देशे यदा सूर्योदयस्तस्मिन् देशे तदैव दर्शपौर्णमासादियागाः प्रवसन्ते ।
'उदिते जुहोति'—इत्युक्तत्वात् । यद्यपि जुहोतीत्यनेनाग्निहोत्रादिकं सू-
र्योदये भवतीति । तथाऽपि होमस्य क्रतुशब्दवाच्यत्वात् देवतामुद्दिश्य
द्रव्यत्यागस्य यागस्य तत्र सत्त्वात् अग्निहोत्रं कुर्वाणा ब्रह्म इति कर्तु-
माहुत्याभिप्रायं क्रतव इति बहुवचनम् । न च सूर्योदयप्रागभावेऽपि
अग्निहोत्रादिकं भवति—'अनुदिते जुहोति'—इत्युक्तत्वात् । कथमिदमुक्त-
मिति वाच्यम् । सूर्योदयासन्नपूर्वप्रागभावकाले सूर्योदयाधीने तद्विधानात्
उदितहोमपञ्चाङ्गीकाराद्वा न सतिरित्याहुः । अत एव दिवि स्वर्गे शतक्रतु-
मुखा इन्द्रादयो देवा दीव्यन्ति क्रीडन्ति यज्ञांशभोक्तृत्वात् । न च
दीव्यन्तीति देवा इति व्युत्पत्त्या दीव्यन्तीति गतार्थमिति वाच्यम् ।
विशिष्टवाचकानां पदानां विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपर-
त्वात् कृतेर्येषांपदपरत्वाच्च । एतेन ज्योतिष्ठोमादिवक्ष्येषु प्रवृत्तेषु
यज्ञभागभुजोऽद्यादिसम्पत्त्या तर्पयन्ति । अतो जगन्नाथं चित्वाऽर्कोदयं न
जगन्तीत्यपि परम्परया दर्शितम् । अन्येतस्याभीष्टदाने शतयभावात् कथ-
मेतदस्य आह । शीघ्राहवन्त्य इति देवेर्नमस्कारणीयः । तदुक्तम् * ।

“यस्योदयास्तसमये सुरमुकुटनिघृष्टशरवणकमलोऽपि ।

कुरुतेऽञ्जलिं चिन्तेन्नः स जयति धान्वां निधिः सूर्यः” इति ॥

एवं च सूर्यादये सति यज्ञास्तैस्ते भुक्त्वाऽऽनन्दवन्तो भवन्तीति सूर्यः परम्परया देवक्रीडायां कारणम् । तथा च यस्मादुपकारो जातस्तस्य नमस्कारः क्रियत एवेति देववन्द्यत्वादनर्हं न भवतीति भावः । एतेन मनुष्याणां सूर्यः परमाराध्य इति सूचितम् । ननु युक्तियुक्तायूपज्ञानमज्ञानसत्त्वे कथं स्याद्विरुद्धत्वादत आह । ध्वान्तध्वंसविधाविति । ध्वान्तस्यान्धकारस्य ध्वंसो नाशः । तं विदधातीति ध्वान्तध्वंसविधिः । तस्मिन् ध्वान्तध्वंसविधौ । तथा च यः सकलत्रैलोक्यस्य तपदार्थेषात्तुषपत्युत्पत्तिबन्धकान्धकारध्वंसं करोति सोऽज्ञानान्धकारं ममाप्येकदेशस्य विनाश्य विशिष्टवायूपज्ञानं दास्यत्येवैवं च ध्वान्तमिव ध्वान्तमज्ञानान्धकारं तद् ध्वंसविधावित्यर्थः । एतेन सूर्यस्य प्रारिप्सितसमाप्तिविघ्नध्वंससप्तमत्वं सूचितम् । तेन विघ्नपतित्वाद्विघ्ननिवारणासाधारणकारणं गणेशस्यैव नत्यादिमङ्गलं युक्तं नार्कस्येति दूषणं परास्तम् । नन्वयं देववन्द्यत्वाद्देवानामेवाभीष्टं ददाति तत्कथमुक्तमत आह । विधौतविनमन्निःशेषदोषोच्चय इति । विधौतः प्रक्षालितः विनमतां नमस्कारकर्तृणां निःशेषदोषोच्चयः समयपापसमूहो येनासौ तस्मिन्निति । तथा चायं भक्तस्याभीष्टं ददाति न तु देवानामेव । तेन मत्कृतभक्तिप्रणामान्ममाप्यभीष्टं दास्यतीति भावः । ननु ‘ज्ञानमिच्छेन्महेश्वरात्’—इत्युक्तत्वाद्विशिष्टवागाशंसनं सूर्यात् कथम् । ‘आरोग्यं भास्करादिच्छेत्’—इत्युक्तत्वात् तस्मादारोग्याशंसनं युक्तमिति चेत् । ‘हेश्वरात् ज्ञानमिच्छेत्’—इत्युक्तत्वात् सूर्योऽप्योतिःशास्त्रेश्वराद्युक्तम् । न हेश्वरस्यैव ज्योतिःशास्त्रेश्वरत्वं जगत्कर्तृत्वादिति वाच्यम् । ‘सूर्यो ज्योतिषां ज्येष्ठः’ इत्यादिषेदप्रमाणात् सूर्यस्य नक्षत्रादिप्रतिपादकज्योतिःशास्त्रेश्वरत्वात् । स्ववन्द्यप्रत्ययरूपारोग्यार्थं वा सूर्योदध्वर्यितं वाग्नानम् । यद्वा सूर्यं नमस्कृते ब्रह्मविष्णुमहेशा नमस्कृता भवन्तीति युक्तं जयीमयत्वात् । तदुक्तम् * ।

* आदित्यपुत्रवर्गादि सूर्यकृते ।

“नमः सवित्रे जगदेकचतुष्टये जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।

अयीमयाय त्रिगुणात्मधारित्रे विरञ्चिनारायणशङ्करात्मने” इति ॥

अत्र स्वादयकाले निद्रितं जगत् सचेतनं करोतीति ब्रह्मरूपत्वम् ।

ततो भोजनादिना जगतः स्थितिरिति विष्णुरूपत्वम् । स्वात्मकाले

जगतो निद्रारूपसंहारं करोतीति महेश्वररूपत्वम् । अतस्त्रयीमयत्वम् ।

अत एव सत्त्वरजस्तमोलक्षणत्रिगुणात्मत्वमिति वदन्ति । तथा चैकस्य

जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतुत्वं नासम्भवतीत्यर्थः ।

एतदुक्तम् ।

“विकलितं सकलं गुहनिद्रया सपदि जागरयन् क्रमुद्रया ।

जनयतीव जगद्विननायकः समुदयविधिरुपतयाऽनया ॥

मध्यन्दिने तद्विविधैरुपायैः पानीयपानादद्रनादनार्त्तम् ।

संतर्पयन् विश्वमनन्तशक्तिरनन्तरूपेण दिनाधिनाथः ॥

सायंसमये संवृतसकलार्थं जगदिदं भानुः ।

निद्रामिषादकस्माच्छङ्कुररूपेण संहरति”—इति ॥

पितामहसोमवसिष्ठरोमकपौलिशादिभ्यः पूर्वगणितशास्त्रप्रणेत्-
त्वाद्विवस्वतः प्रसादात् कस्य चिद्रचनेयं प्रादुर्भविष्यतीति सूर्यसि-

द्धान्तोक्तिश्रवणाच्च रवेर्वागाशंसनं युक्तमित्यन्ये । एतेन ज्योतिःशा-

स्त्रेऽखिलकर्तृत्वं सूर्यस्य । अत्र कालस्य मुख्यतया तस्य सूर्याधीन-

त्वादिति परम्परया दर्शितम् । ननु सूर्यस्य ग्रहत्वाददृष्टानुरूपेण

शुभाशुभसूचकत्वं न त्वभीष्टफलदाने शक्तिस्तत्कथं वागाशंसनं सूर्यात्

कृतमत आह । जलजिनीबन्धाविति । स्वादये कमलविकासात्

कमलिनीबन्धौ । ननु जलाज्जातं जलजमिति व्युत्पत्त्या स्वादयकाले

कुमुदविकासामावात् कमलिनीति किं नोक्तं साधारण्येन जलजि-

नीति कथमुक्तमिति चेन्न । चन्द्रोदये कुमुदविकासाच्चन्द्रद्वारा सूर्यस्य

कुमुदविकासे हेतुत्वात् । तथा हि ‘बृहत्सोऽयम्भोगोलकाः’ इत्युक्तत्वा-

च्चन्द्रस्याम्भोगोलस्य स्वतः किरणाभावात् । ‘तिजसं गोलकः सूर्यः’—इत्य-

कृत्वात् सूर्यस्य तेजोऽभ्यवत्वात् सूर्यकिरणसम्पर्कोऽप्यनृस्य किरणवत्त्वात् ।
 विना किरणसंयोगं कुमुदिन्या विकीर्णो न स्पर्धति जननशब्दः कमले
 कठोऽस्तीति वा । तथा चाचेतनाया जननिन्या अकारणान्धुः स सर्वो-
 पकारी भक्तिप्रणामरूपकारणान्ममाप्यभीष्टार्थं दास्यतीति किं विचमिति
 भावः । यो देववन्द्यः स मनुष्यवन्द्यः सुतरामिति नमस्काररूपं मङ्गलं
 गीर्वाणवन्द्य इत्यनेन विनमसिःश्रेष्ठ इत्याद्यनेन च कृतमिति ध्वनि-
 तम् । मङ्गलस्य समाप्तिजनकत्वं विघ्नध्वंसजनकत्वं चेत्यादिविचारो
 विस्तरभयात् प्रकृतानुपयुक्तत्वाच्च अन्यान्तरे प्रसिद्धत्वाच्च न निरु-
 पितः । इदं पद्यम् ।

“सूर्याश्वैर्मैसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्” ।

इति ‘वृत्तरवाकरो’-कलवणाच्छार्दूलविक्रीडितम् । एतज्ज्ञानार्थम्

“सर्वमुर्मो मुक्षान्तर्लो यरावन्तगतौ सते।

अध्याद्यौ ओ तिलो नोऽष्टौ भवन्यत्र गणास्त्रिकाः”—इति ॥

गणज्ञानं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

“संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसंमिश्रम् ।

विज्ञेयमक्षरं गुण पादान्तस्यं विकल्पेन ” ॥

इति गुरुज्ञानमेतद्वन्यत्वाधुरिति यथोपयुक्तज्ञानम् ।

अत्र पूर्वस्थितमयमकलं धीः ।

“मो भूमिस्त्रिगुहः मियं य उदकं पुचं ददात्यादिनो

रो मध्ये तपुरनिमुत्सुमनिलो देवादनं सोऽन्ययुः

तो व्योमात्तलपुर्धनापहरणं सोऽर्को रश्मं मध्यगु-

र्भश्चन्द्रो यश्च उज्ज्वलं मुक्कमुदनीं नाकमायुस्त्रिजः” ॥

इति यथकलसंज्ञकसोकोक्त्यादित्यस्येतद्विचारेण ॥ १ ॥

इदानीं पूर्वाचार्यैः प्रसङ्गं सविनयमाह ।

कृती जयति जिष्णुजो गणेशः कलशसूक्तसि-

र्जयन्ति कलितोक्तया प्रथिततत्त्वसमुक्तयः ।

वराहमिहिरादयः समबलोपय चेर्षा कृतीः

कृती भवति माहसोऽप्यतनुतश्चबन्धेऽल्पधीः ॥ २ ॥

वा. भा.—त्यष्टार्थमिदम् ॥ २ ॥

वा. वा.—गणिताचार्यप्रशंसापूर्वकं साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वमिति न्यायमाश्रित्य मङ्गलमाचरति कृती—इति ॥ २ ॥

मरीचिः—अथ गुह्यम्यारम्भे बहुविप्रसंगमात् पूर्वोक्तार्थप्रशंसार्थं मङ्गलान्तरं निष्कर्षति कृती—इति । विष्णुजो ब्रह्मगुहाचार्यो जयति सर्वोत्कर्षश्चास्ति । सर्वोत्कृष्टत्वं जयमत आह । कृतीति कुशलः सर्वज्ञास्त्व इति शेषः । तथा च सर्वज्ञास्त्राध्यायक इत्यर्थः । ततः किं सर्वज्ञास्त्राध्या-
यकः सर्वोत्कृष्टतेष्व उत्कर्षोभाषयत्यत आह । गणकचक्रपूडामणिरिति । ज्योतिर्विज्ञसमूहचिह्नरेमणिः । तद्गुणानिर्वचनात् । इतस्य सर्वोत्कृष्टत्वं पृथक्कस्यामिनैतत्कृतब्रह्मसिद्धान्तटीकाग्रामादौ दर्शितम् ।

“यत् सूक्ष्मं गतिवितयि धरद्वयं शास्त्रं यदायामहं

तस्योच्छित्तिरिहास्ति निश्चरभयाम्नाभूद्वितीयात्मनूः ।

सङ्क्षिप्तीकरणाच्च विष्णुतनयव्याजेन यस्मादब्रूत्

सङ्गादेव च तत्त्वबोधमिच्छासं ब्रह्मगुप्तं जगुः” ॥

इति द्वितीयश्लोकेन । अत एव समाप्तपुनरास्तत्वं न दोषः । “अ-
द्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाद्याधिकः” इत्यत्र प्रमाद्याधिकत्व-
स्येव ब्रह्मचक्रपूडामणिरित्यस्य प्रकृतसम्पादकविशेषवत्त्वात् । सम्भवो-
क्तमद्वैत्यादि विशेषणं समाप्तपुनरास्तमिच्छा विशेषणस्येव प्रकृतानुप-
स्तम्भित्वस्य निश्चितत्वात् । अन्वात् स्वीति । जयन्तीति । वराहमि-
हिरादयः । आदिपदास्तत्समीपतिभट्टार्यमहाशयैरद्वय । जयन्ति सर्वो-
त्कर्षेण वर्तन्ते । तेन सर्वोत्कर्षत्वस्यापेक्षयोत्कर्षस्वीकृत्यान्नामसामस्या-
करणात् तानहं प्रकृतोऽस्मीति लभ्यते । सर्वोत्कृष्टत्वं कुतोऽत आह ।
कलितोक्तय इति । कलिताः सुन्दर्य उक्तयो युक्तयो वचनानि च येषां ते ।

एतादृशानां सर्वोत्कर्षत्वं स्वतः सिद्धमिति भावः । एतादृशत्वे किं प्राच्यमत
 आह । प्रथिततन्त्रसमुक्तय इति । प्रथितानि उक्तानि प्रसिद्धानि तन्त्राणि
 शास्त्राणि तेषु सत्यः समीचीना युक्तयो विद्यन्ते येषां ते । तथा च
 पञ्चसिद्धान्तिकादिप्रवरधन्वानां सत्त्वादेव प्रमाणमिति भावः । नन्वेषां
 कठिनत्वेन तज्ज्ञानाशयस्यात् सर्वोत्कर्षज्ञानं कथं स्यादत आह । सम-
 वलोक्ष्येति । एषां वराहमिहिराचार्यादीनां कृतीः शास्त्राणि समवलोक्य
 सध्यक् दृष्ट्वा ज्ञात्वेति यावत् । मादृशो मत्सदृशोऽन्यधीरपि अस्यबुद्धी-
 नामवधिः । अतवुतन्त्रबन्धे महाशास्त्रकरखे कृती समर्था भवति । सुशु-
 द्ध्यस्तु सुतरां भवन्तीत्युक्तप्रायम् । तथा च तद्वन्त्यानां पठनादिना
 तज्ज्ञानं स्यात् । येषां गन्यानामेतादृशः प्रभावस्ते सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते
 इवेति किं विचमिति भावः । अत्र ग्रन्थे विष्णुज इत्यनेन ब्रह्मगुप्ता-
 क्रीकृतागम एव मूलमिति ध्वनितम् । “जसौ जसयसा वसुवद्वयतिरश्च
 पृथ्वी गुरुः” इति लक्षणात् पृथ्वीदत्तमिदम् ॥ २ ॥

इदानीमात्मनः कर्तृत्वारम्भणीयस्य च सम्बन्धार्थमाह ।
 कृत्वा चेतसि भक्तितो निजगुरोः पादारविन्दं ततो
 लब्ध्वा बोधलवं करोति * सुमतिप्रज्ञासमुल्लासकम् ।
 † सद्बृत्तं ललितोक्तियुक्तममलं लीलावबोधं स्फुटं
 सत्सिद्धान्तशिरोमणिं सुगणकप्रीत्यै कृती भास्करः ॥ ३ ॥

वा. भा.—इदमपि सुगमम् ॥ ३ ॥

वा. वा.—निजगुरुवरधारविन्दध्यानपूर्वकं तत्सम्बन्धप्रसादविचकीर्षितं
 प्रतिजानीते ज्ञात्वेति । ‘विमतिप्रज्ञा’—इत्यपि पाठः साधीयात् महो-
 त्कर्षाधायकत्वात् । अनेन विज्ञेयज्ञेन मुनिज्ञतशास्त्राद्विशेषः सूचितः ।
 सद्युक्तिमित्यनेनार्थेऽपि तज्ज्ञानात्सलितोक्तियुक्तमिति वराहदिशास्त्रादमल-
 मिति लक्षणादीपतिप्रणीतशास्त्राद्वासावबोधमिति ब्रह्मगुप्तशास्त्रात्

* सद्युक्तिम्—इति वासनावार्तिककारसिंहसम्मतः पाठः ।

† विमतिप्रज्ञा—इत्यपि वासनावार्तिककारसम्मतः पाठः ।

स्फुटमिति पितामहादिसिद्धान्ताद्विशेषः सूचितः । एतावता विशेषण-
व्यूहेनैताद्विशेषजिज्ञासुरधिकारीति सूचितम् । एतद्व्यकरणफलं सुगण-
कपीतिरित्युक्तम् ॥ ३ ॥

मरीचिः—अथ

“सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनां सम्बन्धकथनःकृतः ।

तस्मात् सर्वेषु शास्त्रेषु सम्बन्धः पूर्वमच्यते ॥

किमेवात्राभिधेयं स्यादिति पृष्ठस्तु केन चित् ।

यदि न प्रोच्यते तस्मै फलशून्यं तु तद्ववेत् ॥

सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्य चित् ।

यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् केन न गृह्यते” ॥

इत्युक्तत्वात् प्रवृत्त्यङ्गविषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणः स्वकीर्य-
नवृत्तये स्वनाम च प्रदर्शयन् शिष्यावधानार्थं विकीर्षितं शार्दूलविक्रीडि-
तवृत्तेन प्रतिजानीते ।

कृत्वा—इति । भास्करो भास्करशर्मा प्रसिद्धाचार्यः । निजगुरोः
गुरुशब्दस्य पितृवाचकत्वात् स्वपितुः । पादारविन्दं पादकमलयोरभेदवर्णे-
नप्रसिद्धेः । चेत्तसि कृत्वा तद्विषयकं ध्यानं कृत्वेत्यर्थः । ननु शिष्टाचारभी-
त्याऽऽपाततस्तद्व्यानं न मनःपूर्वकं तेन साङ्गाद्विहितकर्मणः फलावश्य-
म्भावादसाङ्गात् फलसिद्धिः कथमत आह । भक्तिरिति । आराध्यत्वेन
ज्ञानरूपभक्त्या मनःपूर्वकमेव ध्यानं भवतीति फलसिद्धौ बाधकाभाव इति
भावः । ततः पितुः सकाशात् बोधलवं ज्ञानांशं लब्ध्वा प्राप्य ।

“आसीन्महेश्वर इति प्रथितः पृथिव्या-

माचार्यवर्यपदवीं विदुषां प्रयातः ।

लब्ध्वाऽवबोधकलिकां तत एव चक्रे-

तल्लेन बीजगणितं लघु भास्करेण” ॥

इति बीजसमाप्तावृत्तत्वात् पिता एव गुहरिति युक्तोऽर्थः । न तु
निजगुरोरित्यस्य यक्षकुतोऽर्चो गुरोः सकाशादवश्यं ज्ञानप्राप्तेः सत्त्वात् ।

ततो बोधलवमित्यस्य व्यर्थतापत्तेः । सन्निवृत्तान्तिरोमणिं वन्तः समी-
चीना एव सिद्धान्ताः सिद्धान्तपदार्थान्तिरूपकत्वानामपि सिद्धान्तपदार्था-
व्यत्वात् तेषां शिरोमणित्वम् । यथा मणिनाऽन्धकारस्थितपदार्थज्ञाने
वास्तुब्रह्मज्ञानं भवति तथाऽनेन ग्रन्थेन पूर्वसिद्धान्तान्धकारस्थितब्रह्मपदार्थ-
ज्ञानं भवतीति मणित्वम् । मणेः शिरसि स्थापनादस्य शिरोमणित्वं
युक्तम् । करोतीत्यत्र करोमीति युक्तम् । नन्वस्य ग्रन्थकरणसामर्थ्याभाव
इत्यत आह । कृतीति कुशलः । ततो लब्ध्वा बोधलवम् । तेन सर्वथास्वच्छ
इत्यर्थः । य एतादृशस्तस्य ग्रन्थकर्तृत्वं स्वाभाविकमिति भावः । एतेन
स्वकपोलकल्पितप्रशङ्का निरस्ता । ननु त्वद्व्यन्यास्वाङ्गीकारं कोऽपि न
करोति द्वेषात् । तेन त्वत्प्रयासो व्यर्थोऽत आह । सुगणकप्रोक्त्या इति ।
सुसाधवो ये गणकाः सिद्धान्तग्रन्थज्ञास्तेषां प्रीतिः सन्तोषस्तदर्थम् “परगुण-
परमाणून् पर्वतीकृत्य” इत्यादिस्वभावानां ग्रन्थालोकनेन तद्विशेषज्ञानाद्य-
मत्कारोत्पत्तेः पुनरन्यावलोकने प्रीतिस्ततस्तेषां ग्रन्थाङ्गीकारः स्वतो
भवतीत्यत्रापि युक्तिवैचित्र्यदर्शनेन तेषामङ्गीकारो भवत्येवेति भावः ।
दुष्टानां द्वेषाकुलचित्तानां चमत्काराभावात् । ननु सुगणकानां पूर्वग्र-
न्थाध्ययनादिना ज्ञानसिद्धेः केवलं विलोकनेनायं ग्रन्थो न तेषां कार्य-
करोऽत आह । सुमतिप्रज्ञासमुल्लासकमिति । सुमतीनां प्रज्ञायाः समु-
ल्लासकमित्यर्थः । तथा च ग्रन्थावलोकनेन युक्तिवैचित्र्यदर्शनात् तेषा-
मपि तद्विचारेऽधिकयुक्तिस्फुरणात् बुद्धिप्रसरकरोऽत एव चमत्कारात्
प्रीतिरिति भावः । विमतिपाठस्तु प्रामादिकः । ये विमत्तयस्तेषां प्रज्ञा-
भावात् स्वरूपासिद्धेः । एतेन विमतिप्रज्ञेत्यपि पाठः साधीयान् महदु-
त्कर्षाधायकत्वादिति परास्तम् । आर्यभटादिग्रन्थानुरोधादचार्याः कृता
भविष्यन्ति तास्तु पठने न युक्ता अत आह सङ्कृतमिति । सन्ति समी-
चीनानि वृत्तानि शार्दूलविक्रीडितेन्द्रकाप्रहर्षिकादीनि यत्र तम् । तथा
च क्वचिदचार्याणां सत्त्वेऽप्यन्यवृत्तानां बहुधा सत्त्वात् पठने युक्तोऽयं
ग्रन्थ इति भावः । यत्र द्वितीयपाठे युक्तिरहितत्वात् सुमतिप्रज्ञासमुल्ला-
सकः कथमत आह । सङ्कृतमिति । समीचीनयुक्तमित्यर्थः ।

तेन युक्तिराहित्यमात्राद्युक्तमिति भावः । सद्युक्तत्वेऽपि पदकालित्या-
भावात् पठने न युक्तस्तादृशो द्वितीयपाठोऽप्यसिद्धिरिति चेत् तस्यैव
क्तियुक्तमिति । तस्मात् सुन्दर्य उक्तयो युक्तयो उच्यते च तद्युक्तमि-
त्यर्थः । द्वितीयपाठानुरोधेन सुन्दर्ययुक्तमित्यर्थेन न दोषोऽप्यस्ति ।
तथा च पदकालित्याभावाभावादिषा युक्तोऽयमिति भावः । नन्वाभ्य-
र्थितशस्त्रस्य सङ्ख्येयं भविष्यत्यत आह । समलमिति । सत्त्वाप्रतिपा-
दयुक्तिर्महासाहचरं तिरूच्यमित्यर्थः । विचारपूर्वकवचनात् । ब्रह्मगुणो-
क्तमिदं तद्वद्वदुर्बोधो भविष्यतीत्यत आह लीलावबोधमिति । सात्ता-
नमिति चेत् । किञ्चिदुच्येतेनैवज्ञानं तेषां भवतीत्यर्थः । ननु तेषां
सुखवत्त्वेऽपि वैराग्यामेतत्तद्वदुच्यतेनापठनात् कथं बोधो भविष्यतीत्यत
आह । स्फुटमिति स्पष्टार्थम् । सिद्धान्तोक्त्यनेन सिद्धान्तोक्त्युक्तपदार्थो विषयाः ।
सिद्धान्तोक्त्यर्थोक्तं करोतीत्यनेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावनवयवः सम्ब-
न्धः । गुह्यतास्तु—‘ज्ञातेऽपि विषये वेदवाङ्मैर्हेतुकैराधुनिकैः कल्पितं न
पारम्पर्यागतमिति संशयेन नूतनकल्पितमेवेदं शास्त्रमिति भवेद्य वा प्रेक्षा-
कलः शिष्टा न प्रवर्तन्ते । तदर्थं पारम्पर्यसम्बन्धकथनमावश्यकम् । तस्य
सिद्धान्तोक्त्यर्थोक्तं करोतीत्यनेन ज्ञातमेव । तथा हि सिद्धान्तस्य ब्रह्मा-
योगाद्युक्त्या ज्योतिषत्वं तस्य ब्रह्ममात्रविधिना वेदाङ्गत्वं वेदाङ्गत्वब्रह्म-
सम्बन्धः स्वकशानुसिष्टादिद्वारा पारम्पर्यागतमित्युक्तं भवति । तदुक्तं नार-
देन । “अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति भावतः” इति—इति प्राहुः ।
प्रयोगजनं च पदार्थतत्त्वज्ञानम् । परम्पर्याङ्गद्वयत्वे वर्तते । तत्रिज्जा-
सुराधिकारी स द्विज इत्येवमेव वर्तते । न च विषयादिब्रह्मसङ्गत्वात्
पूर्वसिद्धान्तोक्त्येव प्रवृत्तिः किमर्थमत्र प्रवृत्तिर्विशेषाभावादिति वाच्यम् ।
सर्ववृत्तिमिदं विशेषणैः पूर्ववन्वेष्यो विषयसङ्गावसूचनम् । तथा हि-
सद्युक्तमित्यर्थभट्टशास्त्राल्ललितोक्तियुक्तमिति वराहादिशास्त्रादमलमिति
नन्वाभ्यर्थितशस्त्रोक्त्येव बोधमिति ब्रह्मगुणशास्त्रात् स्फुटमिति पितामहशा-
स्त्रादिविशेषसूचित इत्येवमर्थः ॥ ३ ॥

इदानीं ग्रन्थस्थानारम्भकारणं विशिष्टमारम्भे कारणात्सरं पूर्वार्थे-
नाभिधायोत्तरार्धेन सुजनगणकान् प्रार्थयन्नाह ।

कृता यद्यप्याद्यैश्चतुरवचना ग्रन्थरचना

तथाऽप्यारब्धेयं तदुदितविशेषान् निगदितुम् ।

मया मध्ये मध्ये त इह हि यथास्थाननिहिता

विलोक्याऽतः कृत्स्ना सुजनगणकैर्मत्कृतिरपि ॥ ४ ॥

वा. भा.—आद्यैराचार्यैर्यद्यपि चतुरवचना शक्त्या ग्रन्थरचना कृता तथा-
ऽपि मयाऽऽरब्धा । इदमः प्रस्तुतनिर्देशादियमीदृशी चतुरवचना अचतुरव-
चना वा । यद्यचतुरवचना तर्हि किमारम्भणीया तदर्थमाह । तदुदितविशे-
षान् निगदितुमिति । यत् तैरुदितं तत् तदुदितं तस्माद्ये विशेषास्ते
तदुदितविशेषाः । ये तैर्नैका इत्यर्थः । अथ सुजनान् प्रत्याह । सुज-
नाश्च ते गणकाश्च सुजनगणकास्तैरियं मत्कृतिरपि विलोक्या । अपिशब्द
समुच्चयार्थः । तेन हे सुजनगणका भवद्विर्भ्रंसादीनां कृतयः किल विलो-
किताः । इदानीं मत्कृतिरपि मदुपरोधेन विलोक्या । यदि विलोक्या
तर्हि कृत्स्ना मया । किमिति । हि यस्मात् कारणात् ते विशेषा इहा-
स्मिन् ग्रन्थे मया मध्ये मध्ये यथास्थानं यथावसरं निहिता निक्षिप्ताः ।
कृत्स्नग्रन्थविलोकनेन विना सर्वे न ज्ञायन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वा. वा.—नन्वेते विशेषाः सिद्धान्तचूडामणिप्रभृतिष्वपि वर्तन्ते कृतमनेन
ग्रन्थप्रणयनेनेत्यत आह कृता इति । असङ्गतिप्रलापस्तु प्रेक्षावतामनवधेयो
भ्रष्टतीति यथास्थान एव विशेषा अभिहिता इत्याह मया मध्ये मध्ये-
ऽत इह हि यथा स्थाननिहिता इति । विशेषावगतये मत्कृतिर्विलोक्यापि
मदुपरोधेन कृत्स्नाऽपि द्रष्टव्येति । सुजनान् प्रार्थयते विलोक्याऽतः कृत्स्ना
सुजनगणकैर्मत्कृतिरपि । अत्रापिशब्दो भिन्नशब्दः । विलोक्या मत्कृतिः
कृत्स्नाऽपि द्रष्टव्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

मरीचिः—ननु पूर्वविशेषणविशिष्टैतद्ग्रन्थात् पूर्वग्रन्थोक्तपदार्थानामना-
यासेन ज्ञानं सम्भवति । एतद्वन्त्यस्य स्फुटत्वाच्च तदाधिक्यज्ञानमिति पूर्व.

शब्दो बोद्धव्यः । बह्वनीयो वाद्यः । लिङ्गा बाधा मामूदिति
कृत्योक्तिः । लाघवाद्नेनेव ज्ञापनसम्भवे प्रेषादिसूत्रे कृत्याश्चेति
सुत्यजम् । कृत्याश्चेति सूत्रं अहं कृत्यतृचोर्यङ्गं क्तिच् स्तौ चेति
क्त्यङ्गवत् ॥

आशिषि लिङ्-लोटी । ३ । ३ । १०३ ॥

भवानचिरं जीव्यात् जीवतु वा ॥

क्तिच्-स्तौ च संज्ञायाम् । ३ । ३ । १०४ ॥

धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् ॥ तितुचेति
नेट् । भवतात् भूतिः । वन्तिः । तन्तिः । देवा यन् देवासुर्देव-
दत्तः । क्तिच् बाधा मामूदिति पुनः क्तविधिः ॥

माङि लुङ् । ३ । ३ । १०५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥ मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भ-
विष्यतीति । नायं माङ् किन्तु माशब्दः ॥

स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १०६ ॥

स्मोतरे माङि लङ् स्यात्प्राप्नुङ् ॥ मा स्म करोत् । मा स्म
कार्षीत् ॥

इति श्रीश्याकरणदीपिकायां वृत्तो तृतीयस्याध्यायस्य तृतायः

पादः समाप्तः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

—:०:—

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ॥

धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यथा-
पि स्युः ॥ तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूत-
क्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवास-
कर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्य-
माणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् । प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्यय-
ग्रहणं अधात्वधिकारविहितप्रत्ययानामपि धात्वर्थसम्बन्धे सति
कालभेदे साधुत्वं यथा स्यात् । गोमानासीत् । गोमान्भवितेति ।
न च तदस्यास्तीत्यत्र सङ्ख्यावद्वर्तमानकालोऽविवक्षित इति
वाच्यम् । दण्डनमानयेत्युक्ते ऽतीतदण्डस्याप्यान्यनापत्तेः ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च

तद्ध्रस्वोः । ३ । ४ । २ ॥

जैनः पुन्ये मृगार्थं च श्रोत्ये धातोर्लोट् स्यात् तस्य च
हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदा-
त्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च । तद्ध्रस्वोर्विषये तु हिस्वौ वा
स्तः ॥ पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसाम-
र्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि ।
आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ॥

समुच्चये ऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ॥

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३ । ४ । ४ ॥

चाये लोड्विधाने लोटप्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३ । ४ । ५ ॥

समुच्चये लोड्विधाने सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् ॥

अनुप्रयोगाद्यथायथं लज्जदयस्त्रिधादयश्च । ततः संख्याकालयोः
पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये इति
द्वित्वम् । गच्छि गच्छीति याति । पुनः पुनरतिशयेन वा यानं
ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्य-
मेदान्वये तात्पर्ये गच्छयति । एवं यातः । यान्ति । यासि ।
याथः । यात यातेति यूयं याथ । गच्छि गच्छीत्ययाचीत् ।
यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वंषये पक्षे अधीध्वमधी-
ध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये तु सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्य-
वहरति । अन्नं भुंक्ष्व दाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोऽस्तु
पिबत खादेत्यभ्यवहरथः । भुङ्ग्ध्वमास्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे ।
पक्षे द्विस्वो । अप समुच्चीयमानविशेषाखामनुप्रयोगार्थेन सामान्येना-
मेदान्वयः । पक्षे सक्तून् पिबति । धानाः रवादिति । अन्नं भुंक्ते ।
दाधिकमास्वादते । एतेन ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि मन्दनं मुषाण रत्नानि डरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वात्थमहर्दिवं दिवः ॥

इति व्याख्यानम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यत-

नपरोक्ष एककर्तृक्य आत्माख्या क्रियेत्यर्थात् । इह पुनः पुनश्चस्कन्दे-
त्यादिरर्थे इति तु व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियास-
मभिहारं इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडन्तद्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्दे-
त्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषाञ्चिद् भ्रम एव । पुरुषवचन-
संज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३ । ४ । ६ ॥

धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः ॥ देवो देवेभि-
रागमत् । लोट्थे लुङ् । इदं तेभ्यो करं नमः । कृमृदुसहिम्यश्च-
न्दसीति स्नेरङ् । ऋदृशोऽङि गुणः । लङ् । अग्निमदा होतारम-
वृषीतायं यजमानः । लिट् । अद्या ममार । अद्य म्रियत इत्यर्थः ।
उदाहरणेषु धातुसम्बन्धो मृग्यः ॥

लिङ्गर्थे लेट् । ३ । ४ । ७ ॥

विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥
प्रश्न आरूढि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषड्ढि ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८ ॥

पण्वन्धे आशङ्कायाञ्च लेट् स्यात् छन्दसि ॥ अहमेव पशू-
नामीशे । उत्तमेकवचनमिट् । टेरेत्वस्य वेतोन्यचेत्येः । नेज्जिह्वा-
यन्तो नरकं पताम । स उत्तमस्येति सलोपः । पूर्वेषु सिद्धे वच-
नमिटं न कार्यम् । यस्मादुपसंवादः कर्तव्ये पण्वन्धः । यदि मे
भवानिदं कुर्यादहमपि ते इदं दद्यामिति । तत्र करणन्तु हेतुर्दानं
हेतुमत् । आशङ्काऽपि कारणात्कार्योत्प्रेक्षेति हेतुहेतुमद्भाव इति लिङ्गि-
र्थे एवोपसंवादाशङ्के इति केचित्तावदाहुः । अपरे त्वाहुः । करण-
मवधिर्दानमवधिमदित्यवध्यवधिमद्भाव एव उपसंवादे प्रतीयते न

तु हेतुहेतुमद्वाचः ॥ आद्यङ्गायामपि निश्चिते हेतुहेतुमद्वाचो ना-
स्तीति । लोकेऽपि लिङ्प्रयोगसिद्धये उपसंवादाद्यङ्गयोरवश्यवत्त्वव्यो-
लितिति लिङर्थे एवोपसंवादाद्यङ्गे इति ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्कसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-
शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्कतवेनः । ३ । ४ । ९ ॥

तुमर्थो भावः । कथं ज्ञायते । वचनसामर्थ्यात्तावदयङ्कर्तु-
रपकृष्यते । न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः
स्वार्थे भवन्ति । स्वार्थश्च धातूनां भावः । तस्य छन्दसि धातोः
ख्यादयः स्युः ॥ से । वसे रायः । सेन् । ता । वामेवे । असे । शरदे-
वीकसे धाः । असेन् । निस्वादाद्युदात्तः । क्वे । ज्ञे । कसेन् ।
गवामिष म्रियसे । अध्ये । अध्येन् । कठरं वृक्षध्ये । एषे आहु-
दातः । कथ्ये । कथ्येन् । आहुवध्ये । एषे निस्वरः । शथ्ये ।
राधसः सहमादयध्ये । सथ्येन् । पिबथ्ये । तवे । दातवाठ । तवेङ् ।
सूतवे । तवेन् । कर्तवे ॥

प्रथे रोहिष्ये अव्ययिष्ये । ३ । ४ । १० ॥

एते तुमर्थे निपात्यन्ते छन्दसि ॥ प्रयातुं रोहमुष्ययितुमि-
त्यर्थः ॥

हृषे विख्ये च । ३ । ४ । ११ ॥

हृषुं विख्यतुमित्यर्थः ॥

शकिः अनुसृक्मुसौ । ३ । ४ । १२ ॥

शक्रोत्पुष्पपदे तुमर्थे एतौ स्तच्छन्दसि ॥ विमार्शं नाशकत् ।
अशुभं नाशकत् । विमत्तमपरोपमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुनूकसुनौ । ३ । ४ । १३ ॥

ईश्वरशब्दे उपपदे इत्यर्थः । ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरे
विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तथैकेनूकेन्यत्वनः । ३ । ४ । १४ ॥

न श्लोक्तत्वे । अङ्गादे । दिदृक्षेभ्यः । भूर्यस्यप्रकर्तव्यम् ॥

अवचक्षे च । ३ । ४ । १५ ॥

रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणे स्वीकृत्यवद्विचरितुतनिजनिभ्यस्तो-
सुन् । ३ । ४ । १६ ॥

कृत्यार्थे इति निवृत्तम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमाने-
भ्यः स्याद्विभ्यश्चन्दसि तुमर्थे तोसुनूकस्यात् ॥ आसंस्थातोः सीदति ।
आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अयकतोः । प्रवदतोः । प्रव-
रितोः । हेतोः । आत्मातोः । काममाविष्यतोः संभवामः ॥

सुपितृदोः कसुन् । ३ । ४ । १७ ॥

भावलक्षणे इत्येव ॥ पुरा कूरकस्य चिक्षो विरश्चिन् । पुर
कसुभ्य आतृदः ॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । ३ । ४ । १८ ॥

छन्दसि भावलक्षणे इति निवृत्तम् । प्रतिषेधाक्षेप्योरलंखल्वोरुप-
पदयोः क्त्वा स्यात् ॥ प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । ग्रामरूपेण रोदने-
नेत्यस्य सिद्धेः । न च कृत्यवर्तिनः च निश्चिद्धः । तेषुवादभूताः
स्वभावात् नित्यं काचित् इति हि तस्यार्थः । ननु तु लुप्तोऽपवादः
क्तेति वेद्यम्यात् । प्रेक्षादिषु कृत्यवचनेन स्वार्थिकत्वपूर्वमेव कृत्य-

एषिधिः क्वचिन्नेत्यस्य अक्षितत्वेऽपीह तदभ्युपगमे बाधकमाभावात् ।
अनेवाभ्ययेनेति निष्पन्नत्वेपदसमासः । अत्वं दत्त्वा । अत्वं बाले
हदित्वा । पीत्वा बालु । अत्वंस्त्वोः किम् । मा कार्षीत् । प्रत्वि-
थयोः किम् । अलङ्कारः । भावे चञ् ॥

उदीर्चां माहो व्यतीहारे । ३ । ४ । १९ ॥

व्यतीहारेऽर्थे माहः क्हा स्यात् ॥ अपूर्वकालार्थमिदम् । अप-
मित्य याचते । अपमाय । उदीर्चां गृह्यद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा
अपमयते ॥

परावरयोगी च । ३ । ४ । २० ॥

परेषु पूर्वस्यावरेषु परस्य च योगे गम्ये धातोः क्हा स्यात् ॥
परावरशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वाद्यदपेक्षं परावरत्वं गम्यते तयोः
परावराभ्यां योगी बोध्यः । तच्च यस्य यत्किंयाद्वारकः सम्बन्धस्त-
द्वाचकात् क्हा । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽच पर्वतस्य
अप्राप्येत्येतद्वारको गम्यते । दक्षिणदेशस्य पुरुषकर्तृकनदीकर्मक-
प्राप्तिप्रागभावविशिष्टदेशस्य इत्यर्थः । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी ।
अवरपर्वतयोगोऽच नदा अतिक्रम्येत्येतद्वारको गम्यते । दक्षिण-
देशस्यकर्तृकपर्वतकर्मकप्राप्तिध्वंसविशिष्टदेशस्येत्यर्थः ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ॥

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्भातोः क्हा
स्यात् ॥ क्हा तु अव्ययकृते भावे इति भावे । तुमर्थे इत्यनुवृत्तेर्वा ।
मुक्ता ब्रजति । द्विष्यमानस्यम् । स्नात्वा मुक्ता पीत्वा ब्रजति । कथं
मुक्तं स्नात्वा स्वमिति, नेचे निमील्य हसतीति । व्यादानकम्पीकृते-
स्तपस्विऽपि स्नात्वाहोयोरनुवृत्तेस्तदर्थवचनया भावयति । अनेह

कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीति । पौर्वकालस्य स्वशब्देनोक्त-
तया धातोः स्वार्थमाश्रयित्वात् । धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावृत्ति-
तायां सत्यां पूर्वकाले द्यात्ये हि क्क्षादिविधीयते न तु विषये इति
केयटः । पूर्वशब्दस्याच क्रियापौर्वकाल्यवार्थत्वादय्यादिसूत्रेणापि न ।
अयादीनां साधनपौर्वकालविषयाणां तच्च गृह्यताम् । तच्चा विषया-
यां तु पूर्वं भुङ्क्ता भोजं वा ततो व्रजतीति क्क्षावमुलो भवत एव ।
आस्यते भोक्तुमित्यच तु भुजेरपूर्वकालत्वान्न भवति । आसेस्तु
वासङ्गुपेण लट् भवति । यदा त्वासेः क्क्षा भवति तदा भुजेस्तुमुन्न
भवति । अर्नाभिधानात् । न ह्यासित्वा भोक्तुमित्याद्यभिधानमस्ति ।
तुमुनन्तार्थस्य स्वार्थफलकक्रियां प्रति विशेषणत्वानियमात् । क्क्षान्ता-
र्थस्य च स्वोत्तरकालक्रियां प्रति विशेषणत्वानियमात् । न चेत्तदुभयं
युगपत्संभवति । तस्माल्लडादय एव भुजेर्भवन्ति । आसित्वा भुङ्क्ते इति ।
समानकर्तृकयोः किम् । ब्राम्हणस्य भोजने व्रजति देवदत्तः । श्रीशे-
लशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इत्यादौ तु स्थितस्येत्यादि यथा-
सम्भवमध्याहार्यम् ॥

आभीषदये वामुल् च । ३ । ४ । २२ ॥

पौनःपुन्ये द्यात्ये पूर्वविषये वामुल् स्यात् क्क्षा च ॥ द्वित्वम् ।
स्मारं स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । वासङ्गुपेण क्क्षाः सिद्धा-
वपि विभाषासेइति सूत्रेणोभयोर्विधानाय तदनुवृत्तिः ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे । ३ । ४ । २३ ॥

यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न यच्च पूर्वोत्तरक्रिये तद्व्या-
कथमपरं नाकाङ्क्षति चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्क्षावमुलो न ।
पूर्वकाले यत्प्राप्तोति तन्नेति व्याख्यान्येन प्रकारवाच्येणैव प्रतिवेद्येयम्-

मत् सूचान्तरप्राप्तेऽपि क्त्वा न भवति । अनाकाङ्क्षे किम् । यदयं भुक्त्वा
व्रजति ततोऽधीते ।

विभाषाद्ये प्रथमपूर्वेषु । ३ । ४ । २४ ॥

अप्राग्विभाषेयम् । आभीक्ष्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु
समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलो वा स्तः ॥ अये भोजं व्रजति ।
अये भुक्त्वा । प्रथमं भोजम् । प्रथमं भुक्त्वा । पूर्वं भोजम् । पुवं भुक्त्वा ।
अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वैत्यर्थः । यदि तु अयेप्रभृतिभिर्ब्रजना-
दिक्रियापेक्षं भुज्यादेः पूर्वकालत्वमुच्येत तदा क्त्वाणमुलो न स्यातामेव ।
ताभ्यां द्योत्यस्य पूर्वकालत्वस्यपि प्रभृतिभिरेव निर्णीतत्वात् । साधन-
पौर्वकाल्यविषयायादुपपदेऽस्य चरितार्थत्वात् । विभाषोक्तेः पक्षे
लडादयः । अये भुङ्क्ते ततो व्रजति । ननु च वासङ्कपेक्ष सिद्धा एव
ते । एवं तर्हि क्त्वाणमुलो यत्र सङ्ग विधीयते तत्र वासङ्कपविधि-
र्नास्तीत्यनेन ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ये पौर्वकाल्यं लडादयो न भवन्ति ।
एतदर्थमेव केवले ऋमुलि विधीयमाने विभाषोक्तिरभिमतार्थे ज्ञापयितुं
न प्रभवदिति ज्ञाप्यनूद्यते । अन्यथा साधनपौर्वकाल्यस्य क्रिया-
द्वारकत्वेन क्रियापौर्वकाल्यस्यापि सत्त्वात्समानादिसूत्रेणैव क्त्वाः
सिद्धौ किमनेनापि तद्विधानेन । आभीक्ष्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नि-
त्यमेव विधिः । अये भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा ॥

कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुञ् । ३ । ४ । २५ ॥

कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये ॥ चोरङ्कारमाक्रोशति । करोति-
रुच्चारणे । चोरश्चब्दमुच्चार्यैत्यर्थः । अनुकरणं चानिर्तीति भिषातत्वे-
नाध्ययत्वेऽपि क्त्वासाकार्यमनुम् ॥

स्वादुमि खमुञ् । ३ । ४ । २६ ॥

स्वाद्यर्थेषु कृषो ऋमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ भवि-
प्रत्ययविषये पूर्वपदे ऽस्य मान्तत्वं निपात्यते । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते ।
सम्पन्नङ्कारम् । लवङ्कारम् । सम्पन्नलवङ्कारो स्वादुर्मध्ये । वास-
रूपेण ह्यापि । निपातनञ्च भाष्यप्रत्ययमात्रविषयकम् । स्वादुं कृत्वा
भुङ्क्ते । ननु ऋमुखेवानुवर्ततां किं निपातनेनेति चेन्न । तथा सति हि
व्यन्तस्थले मुम् न स्यात् । ततश्च अस्वादुं स्वादुं कृत्वा स्वादुङ्कारं
भुङ्क्ते इत्यत्र द्वौ चेति दीर्घत्वं सम्पन्नादिषु अस्य द्वावितीत्यं स्वाद्वीं
कृत्वा स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते इत्यत्र अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते
इत्यत्र च वोतो गुणवचनादिति ङीष् च स्यात् । अवश्यञ्चेत्यप्यर्थं
ऋमुल् विधेय इति स्वीकृतेऽपि निपातने इदमेव विहितः ॥

अन्यथैवङ्कृचमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४ । २० ॥

एषु कृषो ऋमुल् स्यात् सिद्धो ऽप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत्
कृष् ॥ व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारं एवङ्कारं कथ-
ङ्कारं इत्यङ्कारं भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरो ऽन्यथा
कृत्वा भुङ्क्ते । वासरूपेण ह्यापि । अन्यथा कृत्वा चेदितं अन्यथा
कृत्वा परिहारः । कथं कृत्वा बाधकमित्यादि ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । ३ । ४ । २८ ॥

कृषः सिद्धाप्रयोगे इत्येव असूयया प्रतिवचने ॥ यथाकार-
महं मोक्षे तथाकारमहं मोक्षे किं तवानेन ॥

कर्मणि दृष्टिचिदाः साकल्ये । ३ । ४ । २९ ॥

कर्मण्युपपदे ऋमुल् स्यात् ॥ कन्वादौ वरयति । या यः
पश्यति ताः कृषाः कन्या वरयतीत्यर्थः । साकल्यवेदं मोक्षयति ।

अं यं आह्वयं जानाति कम्पते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः । साकल्ये किम् । कन्यां दृष्ट्वा वरयति ॥

यावति विंदजीवोः । ३ । ४ । ३० ॥

यावदेवं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥

चर्मोदरयोः पुरेः । ३ । ४ । ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते । उदरपूरण-
विशिष्टा भुषिक्रियेत्यर्थः । इह पूर्वकाले इति न सम्बन्ध्यते असम्भ-
वादप्रतीतिर्येव । यवमन्यथापि यथासम्भवं बोध्यम् ॥

वर्षप्रमाणे क्लीपपञ्चास्यान्पतरस्याम् । ३ । ४ । ३२ ॥

कर्मण्युपपदे पूर्वोर्ध्वमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन
वर्षप्रमाणे गम्ये ॥ गोष्यदग्रं वृष्टो देवः । गोष्यदूपरम् । अस्येति
किम् । उपपदे माभूत् । मूषिकाविलग्रम् ॥

चेलो क्लोपेः । ३ । ४ । ३३ ॥

चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्लोपेर्ध्वमुल् स्यात् वर्षप्रमाणे गम्ये ॥
चेलोक्लोपं वृष्टा देवः । वस्तुक्लोपम् । वसनक्लोपम् । यथा वर्षणे चेला-
नि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः ॥

निमूलसमूहयोः कषः । ३ । ४ । ३४ ॥

कर्मणीत्येव ॥ कषादिष्वनुप्रयोगं ज्ञायति । अथ प्रकरणे
पूर्वकाले इति न संबध्यते । निमूलकां कवति । समूलकां कवति ।
निमूलं समूलं कवतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्गस्य निमूलादिभिरो-
पसम्बन्धाद्देवः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ॥

शुष्कपूर्वकक्षेषु पिबः । ३ । ४ । ३५ ॥

यसु कर्मसु पिषेर्धोमुल स्यात् ॥ शुष्कपेषं पिनष्ठि । शुष्कं पिन-
ष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रुचपेषम् ॥

समूलाकृतजीवेषु हन्कृज्ग्रहः । ३ । ४ । ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति ।
जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः । इगुपथलचक्रः कः । जीवन्तं
गृह्णातीत्यर्थः ॥

करणी हनः । ३ । ४ । ३७ ॥

पादघातं भूमिं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । अविघातं हन्ति ।
अहिंसायां पूर्वविप्रतिषेधेन हिंसायां च यथाविध्यनुप्रयोगात्तः सन्नित्य-
समासाद्योऽयं योगः । भिन्नधातुसंबन्धे तु हिंसार्थानां धित्तिव्यत्यये ॥

स्नेहने पिषः । ३ । ४ । ३८ ॥

स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्धोमुल ॥ उदपेषं पिनष्ठि ।
उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्तिग्रहोः । ३ । ४ । ३९ ॥

हस्तार्थे करणे ॥ हस्तवर्ते वर्तयति । करवर्तेम् । हस्तेन
गुलिकां करोमीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्वे पुषः । ३ । ४ । ४० ॥

करणे इत्येव ॥ स्व इत्यर्थेयहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे
च समुल । आत्मात्मीयकृतिधनवचनश्च स्वशब्दः । स्वर्षेति
पुष्पाति । आत्मपोषम् । पितृपोषम् । धनपोषम् । गोर्षेति ॥

अधिकरणी बन्धः । ३ । ४ । ४१ ॥

चक्रबन्धं बध्नाति । धत्ते बध्नातीत्यर्थः । इह संज्ञायामित्या-

कृष्यते । तेन ग्रामे बद्ध इत्यर्थे ग्रामबन्धं बद्ध इत्यपि नेवेति स्पष्टं
भाष्यकेयटयोः ॥

संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ॥

बध्नातेर्बन्धु संज्ञायाम् ॥ अनधिकरणार्थे आरम्भः । क्रोच-
बन्धम् । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां
संज्ञा यताः । भाष्यकारस्तूपमाने कर्मणि चेत्येवमपि भविष्यती-
त्याहुः ॥

कर्त्राजीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ३ । ४ । ४३ ॥

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति ।
पुरुषो वहतीत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । ३ । ४ । ४४ ॥

ऊर्ध्वे कर्तरि ॥ ऊर्ध्वशेषं शुष्यति । वृक्षादिर्ऊर्ध्वे एव तिष्ठन्
शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वषोदकादिना
पूर्यो भवतीत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च । ३ । ४ । ४५ ॥

चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुर-
चितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ॥

यस्मादणमुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथेवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् । ३ । ४ । ४७ ॥

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति सम्बन्ध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्व-
न्यतरस्यामिति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोनोपदंशम् ।
दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति कर्त्तव्यास्तृतीया । यदाप्युपदंशिना

सह न शाब्दः सम्बन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव कर्मेत्वात् । एतावतीव
सामर्थ्यानं प्रत्ययः समासश्च । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् ।
यदि हि तृतीयान्तेन शाब्देऽन्वये सत्येव प्रत्ययो भवेत् तर्हि करणे
इत्येव ब्रूयात् । एतेन दशनेरुपदस्य भुङ्क्ते इत्यादौ वचनं चरितार्थ-
मित्यपास्तम् । न च दद्या सह सक्तून् भुङ्क्ते इत्यर्थे दध्युपदर्श-
मिति सिद्धयर्थे तदिति वाच्यम् । उपपदशनिरूपितकर्मेत्वनिमित्त-
द्वितीयायां एव युक्तत्वात् । उपपदविभक्तेरिति न्यायात् ॥

द्विसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । ३ । ४ । ४८ ॥

तृतीयान्ते उपपदे ऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्विसार्था-
ण्यमुल स्यात् ॥ दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् ।
दण्डताडम् । समानकर्मकाणां किम् । दण्डेन चोरमाहृत्य गाः
कालयति ॥

सप्रम्याञ्जोपपीडरुधकर्षः । ३ । ४ । ४९ ॥

उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्रम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे बभूवुः
स्यात् ॥ पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम् ।
त्रजोपरोधम् गाः स्यापयति । ब्रजे उपरोधम् । ब्रजेन वा । पाव्युप-
कर्षे घानाः संगृह्णाति । पाव्युपकर्षम् । पाव्यिनोपकर्षम् ॥

समासपी । ३ । ४ । ५० ॥

तृतीयासप्रम्योर्धातोर्बभूवुः स्यात् सन्निकर्षे गम्यमाने ॥ के-
शमाहं युध्यन्ते । केशेषु गृहीत्वा । हस्तमाहम् । हस्तेन गृहीत्वा ।
युद्धुर्धरम्भादत्यन्तं सन्निकृष्यन्ते इत्यर्थः ॥

प्रमाद्ये च । ३ । ४ । ५१ ॥

तृतीयाध्यायोरित्येव । ह्यङ्गुलोत्कर्षे खड्गिकां क्षिणति ।
ह्यङ्गुलेन ह्यङ्गुलेनोत्कर्षम् । द्वयोर्गुणयोः समाहारो ह्यङ्गुलम् । तत्पु-
नस्तस्याङ्गुलेरित्यसमाधानतः । ह्यङ्गुलेनोत्कृष्य परिक्षिप्येत्यर्थः ।
इत्यः खड्गः खड्गिका ॥

अपादाने परीप्सायाम् । ३ । ४ । ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं चावति । शय्याया उत्थायम् ।
परीप्सायाम् किम् । आसनमुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयाध्यायः । ३ । ४ । ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । यष्टिपादं युध्यन्ते । लोष्ट्याहम् ॥

स्वाङ्गे ऽध्रुवे । ३ । ४ । ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्गमुल् ॥
भूविषेणं कथयति । भुवं विषेणम् । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य ।
येन विना न जीवनं तद् ध्रुवं तद्विज्ञमध्रुवम् ।

परिक्षिप्यमाने च । ३ । ४ । ५५ ॥

सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्गमुल् स्यात् ॥
उरः प्रतिषेधं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्ते इत्यर्थः । उरोविदारं
प्रतिचस्करे नखेः । ध्रुवार्धमिदम् ।

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमा

नयोः । ३ । ४ । ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो ऋमुल्
स्यात् व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थं गम्ये ॥ मेहादिद्रव्येषां विश्या-
दिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः चैनः पुन्यमासेवा ।

नित्यबीज्येति द्वित्वन्तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ये समुल्लस्य स्रज्ज्ञानिवृत्तिस्तु नेष्टा तथाप्युपपदसंज्ञार्थमासेवाप्यामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रवाप्तं गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य समुल्लस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ।

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । ३ । ४ । ५० ॥

क्रियामन्तरयति व्यवधत्ते इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे
वर्तमानादस्यतेस्तुष्यतेश्च कालवर्धेषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु बहुल
स्यात् ॥ द्वाद्वात्पाशं गाः पाययति । द्वाद्दमत्पाशम् । द्वाद्दतर्षम् ।
द्वाद्दतर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते ।
अथ पाययित्वा द्वाद्दमत्तिक्लम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥

नाम्न्यादिभिग्रहोः । ३ । ४ । ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाहूयति ॥

श्रव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृजः

त्वाणमुलौ । ३ । ४ । ५६ ॥

अथयामिप्रेतास्थानं नाम अप्रियस्य उच्चेः प्रियस्य नीचेः
कथनम् । उच्चेःकृत्य । उच्चेः कृत्वा । उच्चेःकारमप्रियमाचष्टे ।
नीचेःकृत्य । नीचेः कृत्वा । नीचेःकारं प्रियं भूते । आसङ्गपेक्ष त्कः
सिद्धावपि त्का चेति समासार्थं वचनम् । पुनर्येमुल्यङ्गमुत्तरा
द्वयोरप्यनुवृत्त्यर्थम् ॥

तिर्यक्ष्यपवर्गः । ३ । ४ । ६० ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्य

श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः श्रुतप्रकाशिकासंवलितः पं. श्रीराममिश्र-	
शास्त्रिप्रणीतकाचित्कविब्रमपदटिप्पणीसमेतः	६॥
श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्	तथा .. ८॥
श्रीभाष्यस्य तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम्	तथा .. ४॥
वेदार्थसंग्रहो भगवद्भामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	३॥
शेषपूतः प्रथमो विन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-	
प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	१॥
शेषपूतिसंहितो वेदार्थसंग्रहः	३॥
शास्त्रदीपिका	८॥
सङ्कल्प-कायडम्, छैमिनीयोडशाध्यायाः शेषचतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्टच-	
न्द्रिकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् ।	१॥
काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजपदामोदर-	
शास्त्रिणा संग्रोधिता पूर्वार्द्धरूपा	५॥
तथा उत्तरार्द्धम्	८॥
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण	
श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७॥
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरदामनजयादित्यविरचिता	६॥
श्रीतिङ्कार्थवतरणिः	६॥
दिग्भोमांसा, श्रीमुधाकरद्विवेदिविरचिता	॥
छैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीसुतरामेश्वरसूरिविरचिता	५॥
लक्षणावली, न्यायचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेषशाङ्कराचार्यविरचितया न्याय-	
मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता	॥
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसूनुना	
विवृद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम्	॥
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, बोधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विश्विष्टाद्वे-	
तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणयन्त्रः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्कि-	
ककेसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषयेन श्रीद्वेष्टनाथदेविष्केन प्रणीतः	५॥
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्यवर्णिनिसृष्टाष्टवक्त्राङ्गलभाषानुवादयुता	१॥
काव्यप्रकाशस्य इङ्ग्लण्डोयभाषानुवादः	२॥
अथर्ववेदसंहिताया इङ्ग्लण्डोयभाषानुवादः	१२॥
ब्राम्मसामाययम्, पञ्चरात्रतन्त्रब्रामाययव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-	
काराणां परमगुण्या श्रीदयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	॥
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विषयकर्मविरचितया न्यायप्रदी-	
पाख्यटीकया सहिता	१॥

CONTENTS.

Page.

VYÁKARAṆADÍPIKÁ by Orambhata, edited by Vyākaranā-
chārya Pandit Ganapati Shastree Mokāte, Scholar, Sanskrit
College, Benares ... 193, 209, 241.

SIDDHĀNTASHIROMAṆI with Vāsanābhāshya, Vāsanā-
vārtika and Marīchi, edited with foot-notes by Mahāmaho-
pādhyāya Pandit Sudhākara Dvivedi, Professor, Sanskrit
College, Benares ... 225.

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 5.]

May 1908.

[VOL. XXX.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY BHAGAVATI PRASAD B. A.,
AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1908.

Copyright in each article reserved.

Price Rs. 9 per annum.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
 अक्षररश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविज्ञासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, जण्यवदीक्षितकृता तै. श्रीरामशास्त्रिणा संशोधिता (१)	१)
तत्त्वविन्दुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधित (२)	२)
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता (१५)	१५)
बालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीरामशेखरप्रणीतम् (२)	२)
प्रसन्नराजवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम् (१)	१)
लघुकौमुदी (१)	१)
लघुकौमुदी, श्रीकुतुबशास्त्ररत्नाकरवटेनाचार्य्येणैकगुणवदीयभाषायामनूदिता (५)	५)
श्रीयुतपयिहसवरत्नाकरशास्त्रिणो जीवन्मुक्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निरूपितः (३)	३)
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाङ्गाचार्य्येणैकगुणवदीयभाषायामनूदितम् (५)	५)
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद (५)	५)
ज्ञानधर्मदीपिका, (१)	१)
जमरकोशः सटीकः (५)	५)
योगवार्तिकम् (३)	३)
सोतपठार्थनिर्वाचनम् (५)	५)
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेणुशेखरस्य व्याख्या श्रीरामशेखरशास्त्रि- संशोधिता (५)	५)
काव्यप्रदीपः, पं. रामशास्त्रिभगवताचार्य्येण परिशोधितः (३)	३)
वेदान्तसिद्धान्तदर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्येण प्रणीतः (१)	१)
काव्यप्रदीपः सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्येण तद्विषयसहितम् (५)	५)

श्रीगणेशाय नमः ।

अद्वैतदीपिका ।

श्रीवृत्सिंहाश्रमविरचिता ।

श्रीनारायणाश्रमविरचिताद्वैतदीपिका-
विवरणाम्बटीकासहिता ।

(टीकाकारस्य मङ्गलम्)

यत्किञ्चासा यच्चदानादिभिः स्या-

च्छ्रुत्या मत्स्या चिन्तया यत्प्रबोधः ॥

यस्मिन् बुद्धे बाध्यते ऽनर्थमूलं

तं भूमानं भावये स्वात्मरूपम् ॥ १ ॥

क्षेत्रस्वापलमिन्द्रियार्थविषयं त्यक्त्वा भजस्वाभयं

संसारार्णवतारकं नरहरेः पादाब्जरेणुप्रवम् ॥

यो ध्यातो दितिजेन्द्रबालकमधः सिन्धोर्गतं पर्वते-

राक्त्रान्तं सितमुग्रभोगिभिरनायासेन पारे ऽकरोत् ॥ २ ॥

यत्पादसेवा वितनोति पापं पुण्यं रिपुं मित्रमनेकमेकम् ॥

अणुं महान्तं तमचिन्त्यवृत्तं श्रीनारसिंहं गुह्यमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥

अबोधवार्तापि न यद्विनेयेष्वथाप्यबुद्धं जगदेव येन ॥

शुद्धस्वरूपमलबोधबाध्यात् प्रबोधपूर्वाभिधमानतस्तम् ॥ ४ ॥

मयेशान प्रणोमि त्वां गुणान् भक्तितुमेषमः ॥

यत्ते प्रसादाद्वागीशशर्वाद्याः सफलक्रियाः ॥ ५ ॥

मातर्नमामि तव वाणि पदारविन्दं
 तीर्थप्रभेदपरिलब्धनिजानुभवम् ॥
 गीर्वाणदारकवरीभ्रमरीकुलाढ्यं
 विद्यामयामलमनोच्चपरामशयम् ॥ ६ ॥
 अद्वैतदीपमनवद्यपरात्मबोध-
 भासामेवप्रमुखमूलतमः प्रमोषम् ॥
 सम्प्राप्य दुर्धूलदृशो ऽपि हि मामकौलाः
 श्रेयो भवन्ति स्थिति समुल्लसन्ति प्रयत्नः ॥ ७ ॥

(टीकाकर्तुर्धन्या- प्रारिप्सितस्य प्रकरणस्याविघ्नपरिसमाप्ति-
 वतारः ।) प्रचयगमनाभ्यां शिष्टाक्षरपरिफुल्लमद्य च
 प्रकरणप्रतिपाद्यादिस्तीव्यात्मतत्त्वस्य चेतस्याविर्भावप्राथ-
 नालक्षणं मङ्गलं कुर्वन्नर्थात्प्रकरणस्य सम्बन्धाधिकारिवि-
 शयप्रयोजनानि दर्शयति । यस्मादिति ।
 (मूलकर्तुर्मङ्गलम् ।)

यस्मादभूदभवनानुभवात्सुखाब्ध्ये-
 विश्वं मरीचिमहवारिरसं मुरारेः ॥
 तस्याल्लयो निखिललोकसुमङ्गलानां
 पुण्यं वपुः प्रकटमस्तु ममार्धसिंहम् ॥ १ ॥
 अर्धसिंहं तस्य वपुः स्वरूपं मम प्रकटमस्त्विति
 सम्बन्धः । मायोपाधिकं बिम्बप्रतिबिम्बात्मकमखण्डचै-
 तन्यं बिम्बभावेनेश्वररूपम् । तदिदमुक्तमर्धसिंहमिति ।
 अर्धेन बिम्बरूपेण सिंहमीश्वराकारमित्यर्थः । अर्थाच्चाध्वेन
 प्रतिबिम्बरूपेण नृशब्दवाच्यं जीवरूपमिति सिद्ध्यति ।
 तथा च श्रुतिः “एष इ एष हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा

किञ्चित् सौ परमेश्वरो ऽसौ हि सर्वत्र सर्वदा सर्वस्मा सन्
 सर्वव्यापि वृत्तिर्हमवैकल्य' इति । तस्येति । तच्छब्दस्यैव
 स्वार्थे स्वकर्मणस्तत्त्वज्ञानाभ्यां दर्शयति । यस्यादिति । न
 विद्यते भवर्नस्तत्र भवुभयः स्फुरणं न यस्यादित्यस्य, सो
 ऽभयनानुभवः आदित्यः स्वविग्रह इति यावत् । तस्यात्
 सुखान्धेरपरिणितभवादिनि यावत् । अनेन स्वस्थ-
 नानन्दात्मकत्वं ब्रह्मणः स्वस्थलक्षणमुक्तम् । तदस्थल-
 णमाह । विश्वं यस्यादभूदिति । इत्यपि स्थितिसंहारहेतु-
 त्वेनाभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तदस्थलक्षणमित्यर्थः । ननु
 ब्रह्मण उपादानत्वे सृष्टादिव्यक्तिरित्येन चिदानन्दरूपत्वं
 न स्यादित्याशङ्क्य विश्वपरिणामिमाद्या एव विकारि-
 त्वं ब्रह्मणस्तु मायामयजडप्रपञ्चसत्तास्फूर्तिरूपतया भिन्न-
 नत्वेनोपादानत्वमिति न निर्विकारस्त्वच्चित्तिरित्यभिप्रेत्य
 विश्वस्यानिर्वचनीयत्वमाह । मरीचिमरुवारिरसमिति ।
 मरीचियुक्तमरुमौ कल्पितं यद्धारि तस्य रसः सत्ता
 तादृशो रसो यस्य तत्तथा । स्वतः सिद्धलक्षणमप्यधिष्ठा-
 नसत्तया सद्ब्रह्मातीति यावत् । तदस्थलक्षणान्तरमाह ।
 मुरारेरिति । मुराशब्दोपलक्षितब्रह्मादिदुर्जयपापिष्ठासुर-
 सहस्रसंहर्तृत्वं परमेश्वरस्यैव स्वेच्छोपात्तलीलाविग्रहस्य
 सम्भवतीति भवत्येतदपि तदस्थलक्षणम् । अनेन पापफल-
 प्रदत्वमुक्तम् । अन्यदपि तदस्थलक्षणमाह । निखिललोक-
 सुमङ्गलानामालय इति । निखिललोक्रानां हिरण्यगर्भादि-
 सर्वजन्तूनां यानि सुकृतफलानि तेषामालयो हेतुर्दातेति
 यावत् । सर्वसुकृतफलप्रदत्वं परमेश्वरस्यैवेति भवत्येतद-
 प्युपलक्षणम् । तदुक्तम् "अज्ञो जन्तुरतीशोऽयमात्मनः सु-

सदुःखयोः, ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वन्नमेव वा” इति ।
 “कलमत उपपत्तेः” इति च । आलयशब्दस्य नित्यपुष्टि-
 कृत्वादाख्यो वपुरिति न विरुध्यते । प्रायश्चित्तादिकर्तृणां
 पापक्षयहेतुरपि परमेश्वर एवेत्याह । पुण्यमिति । पावनं
 शोधकमिति यावत् । यद्यप्याद्योपलक्षणेन सामान्यतः
 सर्वमुपात्तं तथापि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पृथगभि-
 धानमिति न पुनरुक्तिदोषः ।

(टीकायाम् अनु- अत्रोक्तलक्षणलक्षितं ब्रह्म विषयः । निर-
 वन्धवतुष्टयनिरु- ति शयसुखरूपतद्वाप्तिः परमप्रयोजनम् ।
 पञ्चम् ।) : अर्थाधीनकुतर्कोत्थशङ्कानिवृत्तिरवान्त-
 रप्रयोजनम् । तत्कामोऽधिकारी । यथायोगं सम्बन्धोऽपि
 द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

ननु हिरण्यगर्भादेरपि जगत्कारणत्वं प्राणिकर्मफल-
 दातृत्वं च श्रूयते “विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता” इत्यादौ ।
 तत्कथं परिपूर्णस्येश्वरस्य विश्वविवर्ताधिष्ठानत्वं निखिल-
 मङ्गलायतनत्वं चेति शङ्कायां “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
 यो वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा” इत्यादि शास्त्रपर्यालोचनया
 हिरण्यगर्भादीनामपि परमेश्वरप्रसादाधीनमेव ज्ञानैश्वर्या-
 दिशक्तिमत्त्वमवगम्यते । ततश्च स एव स्वेच्छोपासनीवृ-
 सिंहाकारलोलाविग्रहोपलब्धितो मुमुक्षुभिरुपासनीयः । य-
 स्मात् “यं सर्वं देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च” इति
 श्रुतेरिति द्योतयन् तमेव निरतिशयज्ञानैश्वर्यसम्पन्नपरि-

१ ब्रह्मसूत्रम् । ३ अ. । २ पा. । ३८ सू. ।

२ मुण्डकोपनिषदि १ मु. । १ खं. । १ कं. ।

३ अवेतांश्चतरोपनिषदि ४ अ. । १८ कं. ।

४ बृहद्वैतसूत्रोपासनीयोपनिषदि २ खं. । ४ कं. ।

पूर्वसत्यज्ञानानन्दस्वरूपं परमात्मानं पुनरपि प्रार्थयते ।
यस्येति । यद्वा यथा “सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावि-
ज्येते” इति सर्वकामोद्देशेन बोधितयोर्दर्शपूर्णमासयोरवि-
र्तितयोस्तत्फलहेतुत्वमेवं परमात्मस्मरणमपि “स्मृते स-
कलकल्याणभाजनं यत्र जायत” इत्यादिवचनात्सकलक-
ल्याणहेतुभूतमावर्तितं सद्वाग्देव्यादिप्रसादलभ्यमपि क-
ल्याणं साधयिष्यतीत्यभिप्रायेण तमेव भूमानं चेतसि
समिधापयति । यस्येति ।

(स्वेष्टदिवसाभ्यानम् ।)

यस्याश्वाशववर्तिनोऽनुदिवसं
ब्रह्मादिलोकाधिपा
यस्यानन्दशतांशभागिन इमे
शक्रादयो निर्वृताः ॥
तं सत्यानवधिप्रबोधवपुषं
भूमानमाशास्महे
स्त्रान्ते श्रीनरसिंहमयह्वतां
दूरं सतामन्तिकम् ॥ २ ॥

यस्य भूजः आज्ञातिलङ्घने ऽतिभीता ब्रह्मादयो
लोकनाथाः प्रत्यहं स्वस्वकार्येषु वर्तन्त इत्यर्थः । तदुक्तं
श्रीभगवता, “लोकानां लोकपालानां मङ्गलं कल्पजोविनं
ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपरार्धपरायुष” इति । ननु ब्रह्मा-

१ अधिपकल्पमानागम् ४ क० । ३ पा० । १० अधि० ।

२ महाभारते ऽनुवाकनपर्वणि विष्णुवह्मनामाध्याये ।

३ श्रीमद्भागवते ।

यानन्दतारतम्यस्य विषयतारतम्यभावापीततया विषयजन-
न्यत्वं वक्तव्यम् । तथाच नित्यपरमानन्दाभावेनात्मनस्त-
द्रूपत्वायोगात्तत्प्राप्तिरपुरुषार्थ इत्यस्य ह्येव “आनन्दश्चे-
व कश्चिदस्मि भूतानि जायन्त” इत्यनन्वस्यैव जगत्कार-
णत्वेन निर्धारितत्वात्सत्योत्पत्त्येवमाह्वयत्वात्सत्त्वरूपान-
न्वस्यैव तादृक्कल्पवज्जन्तःकरणवृत्तितारतम्याच्चेद-
भिव्यक्तितारतम्यमस्य ह्येव “एतस्यैवानन्दस्त्वन्वाभि भू-
तानि मात्रामुपजीवन्ति” इति भूतेरित्यपि ज्ञायेयाह । य-
स्यानन्दशतांशभागिन इति । यस्य परमात्मनः स्वरूपभूत-
परमानन्दशतभागिभिव्यक्तिमत्त इन्द्रादयो निर्वृताः कृता-
र्था वयमित्यभिमन्यन्त इत्यर्थः । यष्टी च राहोः शिर इति
वदूद्रघृण्या । आनन्दरूपस्यापि प्रपञ्चवदसत्यत्वे जडत्वे वा
ऽपुरुषार्थत्वमिति तस्य सत्यज्ञानादिवाक्यसिद्धसदादि-
रूपत्वमाह । तं सत्यानवधिप्रबोधकमुपमिति । सत्यमूतो
निरवधिको ऽपरिच्छिन्नः प्रबोधो ययुः स्वरूपं यस्य तमि-
त्यर्थः । अनवधित्वमुपपादयति । मृमानमिति । “यत्र ना-
न्यत्पश्यति” इत्यादिवाक्याद्वितीयसुखस्यैव मृमत्वाभि-
धानादपरिच्छिन्नत्वमित्यर्थः । आकाशहे । अमीषुफलसि-
ध्यै ध्यायाम इत्यर्थः । स्वान्ते । इति । अन्वद्वितीय आत्मत-
त्वे कथं ध्यातृध्येयभाव इत्याशङ्क्य श्रीनृसिंहाकारविग्रह-
वतः परमेश्वरस्य कल्पितभेदेन ध्येयत्वमित्यभिप्रायेणाह ।
श्रीनरसिंहमिति । अग्रहवताम् । मूढानां दूरं दुर्विज्ञेयम् ।
सताम् । विवेकिनामन्तिकं, प्रत्यगात्मतया भातमेतादृश-
मात्मतत्त्वम् ॥ ९ ॥

१ तैत्तिरीयोपनिषदि ३ प्र० । ६ जी० । १ जी० ।

२ वृहदारण्यकोपनिषदि ४ प्र० । ३ आ० । ३२ जी० ।

३ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र० । २४ जी० । १ जी० ।

यत्प्रसादादवमर्ते तन्न गुह्यप्रथममिति । यत्पादेति ।

(गुरोर्वन्दनम् ।)

यत्पादरेणुकलिलं सलिलं निपीय
मूकोऽपि मूकयति पण्डितमण्डलानि ॥
सद्भागधेयममितस्वपदप्रबोधं
निर्धूतमोहविभवं गुरुमानतो ऽस्मि ॥ ३ ॥

यस्य ओष्ठैः पादसन्निधौ कलिलं कर्दमिलं सलिलं
पीत्वा तत्पादसङ्घर्षं मूर्खोऽपि पश्चात् प्रज्ञावतां सदसि स-
र्वोत्कर्षेण व्यवहरतीत्यर्थस्तं गुरुमिति द्रष्टव्यम् । सद्भाग-
धेयम् । सतां विवेकवैराग्यादियुक्तानां प्रत्यक्षमूलं परदैव-
त्स्य । अमिते अपरिच्छिन्ने स्वपदे स्वस्वरूपे ब्रह्मणि प्रबोधा-
ऽप्रतिबद्धसाक्षात्कारो यस्य तम् । तन्न लिङ्गमाह । निर्धू-
तमोहविभवमिति । निःशेषं नष्टो मोहस्तद्विभवश्च राग-
द्वेषादिर्यस्य तं जगन्नाथाश्रमं गुरुं त्रिविधकरणैर्नमामो-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीं गीर्वाणेन्द्रसरस्वतीसंज्ञकं मन्त्रगुरुं प्रण-
मति । कल्याणेति ।

(दीक्षागुरोर्वन्दनम् ।)

कल्याणगुह्यसम्पूर्णं निर्वाणविभवालयम् ॥

गीर्वाणेन्द्रसरस्वतीसंज्ञकं शरणम्भजे ॥ ४ ॥

कल्याणगुणैः शास्त्रादिगुणयुक्तैः शिष्यैः सम्पूर्णं
परितृतं, सेवितमिति यावत् । निर्वाणविभवयोर्मात्र-
भ्युदययोराकार्यं कारणम् । गीर्वाणेन्द्रसरस्वतीसंज्ञकस्य
गुरोः शरणं शरणं ब्रजामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

ग्रन्थकरणसामर्थ्यनिदानं प्रदर्शयन् चिकीर्षितं प्रति-
जानीते । श्रीमदिति ।

(वन्यनामनिर्देशः ।)

श्रीमद्गुरुपदद्वन्द्वध्याननिर्धूतकल्मषः ॥

कुर्वे तदाज्ञयाद्वैतदीपिकां भेदभेदिनीम् ॥ ५ ॥

गुर्वाज्ञयैवायमारम्भो न ख्यात्याद्युद्देशेनेत्याह । तदा-
ज्ञयैवेति । अद्वैतदीपिकाम् । निरस्तोपप्लवप्रत्यग्ब्रह्मैक्य-
प्रकाशिकाम् । इयन्वान्वयसंज्ञैवेत्याह । भेदभेदिनीमिति ।
निखिलभेदनिराकरणे ऽद्वैतात्मतत्त्वप्रतिपादने पटीयसी-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तविशेषणविशिष्टग्रन्थकरणप्रतिज्ञया ऽस्मात्स्वह-
कारबुद्धिर्न कर्तव्येति द्योतयन् प्रथमपरिच्छेदप्रतिपाद्य-
मर्थमाह । तत्र श्रेयानिति ।

(साक्षिविवेकप्रतिज्ञा ।)

तत्र-

श्रेयान् स्वधर्मे विगुणो ऽपि यस्मा-

दित्यब्रवीत्पार्थसुहृत्सुरेशः ॥

तस्मादहं साक्षिविवेकमादौ

गुरुप्रसादात्प्रकटीकरोमि ॥ ६ ॥

यस्मात्परमहंसानामात्मविचारः परमो धर्मः, यस्माच्च
“श्रेयान् स्वधर्मे विगुणः परधर्मास्स्वनुष्ठितात्” इति श्री-
कृष्ण एव वैगुण्येऽपि स्वधर्माचरणं श्रेय इत्याह तस्माद्यथा-
मतिमननात्मकस्य धर्मरूपामद्वैतदीपिकां कुर्वे इत्यर्थः । एव-

आस्थां कृतावन्येषां वैगुण्यमुद्भावस्वर्यवानेव ममायमा-
रम्भः पाण्डित्यप्रकटनभावस्यानुद्देश्यत्वादिति भावः ।
तत्रापि त्वत्पदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणामित्या-
दिबचनात्त्वत्पदार्थे विवेकोद्देशेन च संन्यासस्य कृतत्वात्
सर्वेषामप्यहमनुभवप्रसिद्धत्वाच्च त्वत्पदार्थस्य तद्विवेक
एव प्रथमं क्रियत इत्याह । अहं साक्षिविवेकमिति । तत्रा-
द्वैतदीपिकायामादौ प्रथममहं साक्षिविवेकं प्रकटीकरो-
मीत्यन्वयः । अहमो ऽहमनुभवविषयाहःसादिधर्मिणः
सकाशात्साक्षिणश्चिद्रूपोदासीनजीवस्वरूपस्य विवेकं भेदं
शुद्धप्रसादबलेन व्यक्तीकरिष्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥

(तच्च विप्रति- नन्वद्वैतदीपिकां कुर्वे इति प्रत्यगब्रह्मैक्यस्य व्यु-
पत्तिः ।) त्पाद्यत्वमुक्तं तदयुक्तम् । तस्मिन् जिज्ञासायो-
गात् । तदयोगश्च धर्मिज्ञानाभावात् । तथाहि-किं विचा-
रात्प्राक् प्रत्यक्षादिप्रमाणात्सदवगमउतागमादथवा स्वप्र-
काशत्वेन ? नाथः, ब्रह्मण औपनिषदत्वेन प्रत्यक्षागोचर-
त्वात् । न द्वितीयः, विचारात्प्राक् तदयोगादन्यथा विचा-
रवैयर्थ्यात् । न तृतीयः, जिज्ञास्यस्य स्वप्रकाशत्वेनाज्ञातां-
शाभावेन जिज्ञासायोगादित्याशङ्काह । अथेति ।

(मूलकर्तुर्गत्या- अथाधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य साधन-
वतरणिका ।) चतुष्टयसम्पन्नस्यापातप्रतिपन्नब्रह्मा-
त्मैक्यजिज्ञासेस्तत्प्रतिपादकानि बहूनि वा-
क्यानि दृश्यन्ते “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि”
इत्येवमादीनि ।

१ आनन्दोपनिषदि ६ प्र. ८ अ. १० कं. ।

२ बृहदारण्यकोपनिषदि १ प्र. ४ अ. १० कं. ।

प्रारम्भाधीऽधशब्दः ।

(टीकाकारमतेन अयममिसन्धिः । नित्येनैवाध्ययनविधि-
यन्वायताशशब्दः ।) माधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य प्राक्कृतसुकृत-
विशेषपरिषाकवशादिहजन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनि-
षिद्धवर्जनेन नित्यनैमित्तिककर्माण्यनुष्ठितवतः शुद्धचित्त-
स्य पदार्थेषु नित्यानित्यविमर्शतः स्पृष्टासूयाक्षयिष्णुतादुः-
खदोषदर्शनेनैहिकामुष्मिकभोगाद्विरक्तस्य शान्त्यादिसा-
धनसम्पन्नस्य नित्यपुरुषार्थप्रेप्सोरपेक्षितोपायब्रह्मात्मैक्य-
ज्ञानमधीतस्वाध्यायादवगतवतो भवति ब्रह्मात्मैक्यजि-
ज्ञासाप्रवृत्तिपर्यन्ता । न च विचारात्प्रागधीतस्वाध्या-
यानां ब्रह्मावगतौ विचारवैषम्यमिति वाच्यम् । विचा-
रमन्तरेणोत्पन्नस्यानभ्यासदशापन्नजलादिज्ञानवत्सत्तान-
वधारणात्मकत्वादसम्भावमादिपुरुषापराधप्रतिबद्धत्वाद्वा
पुरुषार्थपर्यवसायित्वाभावेन तादृशज्ञानसिद्धये विचार-
स्यावश्यकत्वात् । न च ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेनाज्ञातत्वाभा-
वाज्जिज्ञासाऽसम्भवः ? स्वरूपप्रकाशस्याज्ञानाविरोधेन
जिज्ञासोपपत्तेरिति । मन्वधीतस्वाध्यायस्यापि जिज्ञासा-
हेतुभूतब्रह्मात्मैक्यप्रतिपत्तिर्न सम्भवति तद्बोधकाभा-
वात् । न तावत्सत्त्वादिकाक्यास्तदवगमः । तस्य तत्पदार्थ-
मात्रविषयतया वाक्यार्थागोचरत्वात् । नन्वनन्तपदाधि-
विधपरिच्छेदराहित्यप्रतिपत्तेर्जीवपराभेदः सिद्ध इति
चेत् ? जीवस्य घटादिबद्धाध्यत्वाभ्युपगमेऽपि ब्रह्मानन्त्यो-
पपत्तेः । न चाधिकारिणो जीवस्यास्त्यत्वानुपपत्तिप्रतिस-
न्धानसहितानन्तपदबद्धाक्यादेतदवगम इति वाच्यम् ।
अनुपपत्तिप्रतिसन्धानसापेक्षत्वे वाक्यस्य मानान्तरानपे-
क्षत्ववतिप्रसङ्गात् । विचारात्प्राग् जीवस्य सत्यत्वानि-

धर्मभेदेनासत्त्वात्पुनरपिप्रतिसम्भवाद्येणान्न । नन्वस्तु त-
त्त्वसत्यादिवाक्यसद्वयम इति चेत् ? न, चिकल्पासह-
त्वात् । किं तत्त्वमादिवाक्यसत्यादिवाक्यसम्भनार्थमुता-
तिरिक्तार्थम् ? नायः, अस्य वैयर्थ्यापातात् । न द्वितीयः,
सत्यादिवाक्यप्रमेयब्रह्ममभिधावकतया कल्पितविषय-
त्वापातात् । अतो वाक्यार्थे ब्रह्मण्यपातज्ञानासम्भवेन
तज्जिज्ञासानुपपत्तेरिति । तच्चाह । तत्प्रतिपादकानीति ।
विचारात् प्राक् ब्रह्मात्मैक्यसंशयाद्यनुकूलापातज्ञानजन-
कानि, सति तु विचारे संशयादिविरोधिसत्तानिश्चायक-
ब्रह्मण्यपत्तकानीत्यर्थः । अयम्भावः । यद्यपि सत्यादिवाक्या-
सत्त्वमादिवाक्यमनविकविषयमुभयोरप्यस्यैवार्थत्वात्
तथापीदं न व्यर्थं, सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वाद्युपलक्षितस्व-
रूपाभेदावगमस्य तद्विषयाज्ञानसंशयविपर्ययासनिवर्त्तक-
स्य तत्तदुपलक्षितोपस्थापकपदमुक्तवाक्यैकसाध्यत्वात् ।
तत्तदेवोपलक्षितदेवदत्तस्वरूपाभेदावगमस्य सोऽयं देव-
दत्त इति वाक्यैकसाध्यत्ववत् । न च जीवस्वरूपब्रह्माभे-
दविषयन्यायानुगृहीतसत्यादिवाक्यादेव तादृशोप्रतिप-
त्तिः सिध्यतीति वाच्यम् । अभेदविषयन्यायानां तत्त्व-
मादिवाक्याङ्गत्वात् । अन्यथा रात्रिसन्नपितृयज्ञस्याया-
न्युद्गीतोत्पत्तिवाक्यादेव स्वर्गकामाधिकारसिद्धेः स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति ॥

एवं प्रत्यक्षलोक्यजिज्ञासासम्भवात्तद्व्याप्तादमेवमर्थ-
वदित्युक्तमिदानीं तदुपयोगित्वेन स्वम्पदार्थविवेकः क्रियत
इत्यभिप्रेत्य तज्जिज्ञासाहेतुत्वेन वादिविप्रतिपत्तिं दर्श-
यति ।

(त्वम्यदार्थं तत्र त्वंपदार्थदेहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रा-
तार्किकादिमतम् ।) वाक्यतिरिक्तं कर्तृभोक्तृस्वभावं मन्य-
मानास्तद्विलक्षणब्रह्मात्मैकत्वमात्मनो ऽसम्भा-
वयन्तस्तार्किकादयो वाक्यमविवक्षितार्थमन्य-
परं वा मन्यन्ते ।

(त्वम्यदार्थं तार्किकं तत्र त्वंपदार्थमात्मानं श्रुतिन्या-
कादिमतनिरासः ।) याभ्यामहमनुभवगोचरात्पृथक्कृ-
त्य तत्साक्षितया प्रदर्शयामः । श्रुतिस्तावच्छा-
न्दोग्ये “अथातोऽहङ्कारादेश” इत्यादिना ऽह-
ङ्कारमुपदिश्य ततोऽन्यात्मानं दर्शयति “अथात
आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा
पश्चादात्मा पुरस्तादात्मादक्षिणत आत्मा उत्त-
रत आत्मैवेदं सर्वम्” इति । नन्विदं ब्रह्मविष-
यमिति चेत् ? न, तस्य वाक्योपक्रमे “स एवा-
धस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षि-
णतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वम्” इति पृथगेव
निर्दिष्टत्वात् ॥

तत्रेति । तत्त्वमः दिवाक्य इत्यर्थः । ब्रह्मात्मैकत्वमिति ।
ब्रह्मस्वरूपेणैक्यमित्यर्थः । नन्वध्ययनविधिपरिगृहीतानां

१ छान्दोग्योपनिषदि ७ ब्र. । २५ अं. । १ कं. ।

२ छान्दोग्योपनिषदि ७ ब्र. । २५ अं. । २ कं. ।

३ छान्दोग्योपनिषदि ७ ब्र. । २५ अं. । १ कं. ।

तत्त्वमादिवाक्यार्थां कथमङ्गस्वप्नादिवाक्यवदानर्थक्यमित्याशङ्क्य सम्पदाद्युपासनपरत्वं वा भवत्वित्याह । अन्यपरं वेति । एवं विप्रतिपत्तिं प्रदर्श्य तन्निरासार्थं विचारचारभ्यत इत्याह । तत्र त्वं पदार्थमिति । अहमनुभवगोचरात् । दुःखादिधर्मिणोऽहङ्कारात् । तत्साक्षितयेति । अहङ्कारतद्धर्मसाक्षितया सर्वोपप्लववरहितविज्ञानत्वेनेत्यर्थः । श्रुतिन्यायाभ्यामित्युक्तम् । तत्र प्रथमं श्रुतिं दर्शयति । श्रुतिस्तावदिति । नन्वथात आत्मादेश इति श्रुतिः दुःखादिधर्म्यहङ्कारात्मविषयैव किन्न स्यादित्याशङ्क्य तस्याधस्तनवाक्ये उपदिष्टत्वात्तत्साक्षिचिदात्मविषय एवायमुपदेश इत्यभिप्रेत्याह । अथातोऽहङ्कारादेश इत्यादिना । अहङ्कारमुपदिश्येति । ननु आत्मशब्दस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवादथात आत्मादेश इत्युपदेशस्तद्विषय एव । तथा च न जीवस्याहङ्काराद्भेदसिद्धिरिति शङ्कते । नन्विदमिति । भूमाख्यब्रह्मणोऽहङ्कारोपदेशात् प्रागेवोपदिष्टत्वादुत्तरत्र तत्परिग्रहोऽनुपपन्न इत्याह । न तस्येति ॥

नन्वथातोऽहङ्कारादेश इत्यत्राहङ्कारपदेन न दुःखादिधर्मिण उपदेशः तस्य प्रसिद्धत्वात् । दकारान्तास्मच्छब्दनिष्पन्नाहम्पदमात्रवाच्यत्वाच्च । किन्तु “जीवस्यस्त्वनिरुद्धो यः सोऽहङ्कारइतीरित” इत्यादिस्मृतिष्वहङ्कारपदार्थत्वेन प्रसिद्धोऽनिरुद्ध एव निर्दिश्यत इत्यभिनवपक्षोत्प्रेक्षकः कश्चित्प्रत्यवतिष्ठत इत्याह । अत्र नवीन इति ।

(द्वैतमतेनाहम्- अत्र नवीनः, नात्र किलाहमर्थो वाचं विप्रतिपत्तिः) अहङ्कारादेश इत्यनेनोच्यते येनाथात आत्मादेश इत्येतत्ततोऽन्यात्मतत्त्वविषयं

स्यात् । किन्त्वमिदं तस्य स्मृतिरह-
ङ्कार इति प्रसिद्धेः । अहमर्थे च जीवे ऽहङ्कार-
पदाप्रयोगात् । तस्य दकारान्तास्मच्छब्दनिष्प-
न्नकेवलाहंशब्दवाच्यत्वात् । अहमेवावस्ताहि-
त्यत्रापि अकारान्ताव्ययत्वेमादकारान्तत्वात् ।
किञ्च न केवलं पृथगुपदेश इत्येतावता भेदः
सिध्यति । ब्रह्मात्मनोरपि भेदप्रसङ्गात् । अस्मि
हि तयोरपि पृथगुपदेशः । तस्मापि तयोरभेदे
किमपरादुमहङ्कारात्मनोरभेदेन ॥

नन्वथातो ऽहङ्कारादेश एवेत्युक्तत्वा नन्तरम् “अहमे-
वावस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतो ऽह-
मुत्तरतो ऽहमेवेदं सर्वम्” इत्यहंशब्दवाच्यस्याहम्प्रत्यया-
न्तम्बनस्याभ्यस्यमानत्वादादावपि स एव निर्दिश्यत इति
सिद्धान्त्याशयमाशङ्काह । अहमेवावस्तादित्यत्रापीति ।
अस्मच्छब्दप्रकृतिकस्याहंशब्दस्य प्रयोक्तृवाचकत्वादप्यह-
वेये च वेदे प्रयोक्तुरभावान्मकारान्ताव्यय एवायमहंशब्दो-
ऽस्य च जीवे प्रयोगाभावादुपक्रमानुरोधेनानिरुद्ध एवाभ्य-
स्यत इति भावः । अङ्गीकृत्याप्यस्याहमर्थपरत्वं पृथगुपदेश-
मात्रेणाहङ्कारात्मनोर्भेदो न सिध्यतीत्याह । किञ्चेति । न
ह्यत्र मुख्यतो भेदवाचकपदमस्ति । अथशब्दस्यापि प्रकारा-
न्तरेणोपदेशादारम्भार्थत्वे सम्भवति प्रकृतादर्थान्तरपर-
त्वकल्पकाभावात् । किन्तुपृथगुपदेशान्वयानुपपत्त्या भेदो-

वक्ष्यन्मः ॥ न भानुपवतिहसिः । त्वज्जनेऽशोचन्नहमोः । हस्य-
न्यभेदे स एवावस्तादात्मैभावस्ताद्विनि भुज्जुपमेवार्थमा-
दित्यर्थः ॥

मन्त्रनविषयतार्थबोधकत्वेनार्थवत्त्वाद्देवताभ्यामां ग्री-
वप्रकाशोः प्रत्यक्षसिद्धभेदयोः स्वामन्त्रभाष्यमतिपादक-
कारेण भेदपरः पृथगुपदेशः, एवञ्चोभयोरपि सार्वत्रिकम-
न्युपपन्नं भवति । अहङ्कारात्मनोऽस्त्वभेदस्यैव प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वात्तयोर्भेदार्थ एव पृथगुपदेश इति वक्तुं । नञ्चिन्ति ।

मनु भूमात्मनोर्भेदेन प्रत्यक्षसिद्धयोर्भेदेन
व्यपदेश ऐक्यार्थः । द्वयोः सार्वत्स्यायोगात् । अ-
हङ्कारस्य त्वात्मत्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्य भेदव्यपदेशो
भेदार्थ इति चेत् ? नाहमर्थादन्यस्यात्मनो भूमा-
ख्यब्रह्मणो भिन्नत्वेन प्रत्यक्षासिद्धत्वात्तयोरुप-
देशो भेदार्थः, अहमर्थस्य तु ब्रह्मभिन्नत्वेन सि-
द्धस्य व्यपदेश ऐक्यार्थ इति वैपरीत्यापत्तेः ।
सार्वत्स्यञ्च नेह प्रतिपिपादयितम् । स एवा-
धस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तादित्युपक्रमानु-
सारेणोपसंहारेऽपि स एवेदं सर्वमित्यादिः सर्वग-
तत्वपरत्वात् । तस्य च भेदेऽप्यविरोधाभासिति ।

एवं लक्षणायात्प्रतीतमिति तस्य ब्रह्मभेदेन भेदेन
प्रत्यक्षसिद्धत्वाभावादहमीश्वराद्विन्न इति प्रत्ययस्य च
दुःखादिधर्म्यहङ्कारविषयत्वात्त्वदभिमतजीवेश्वरयोर्भेदा-
र्थस्तयोः पृथगुपदेशः स्यादहमर्थे ईश्वरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्ध-

त्वाप्तयोस्तत्रवेदार्थः पृथगुपदेशः स्यादिति वैपरीत्यमापये-
तेत्याह । नाहमर्थादभ्यस्येति । अस्मिन् पक्षे जीवपरयोर्भेदेन
“स एवेदं सर्वम्” “आत्मैवेदं सर्वम्” इत्युभयोः सार्वा-
त्म्यभ्रुतिः पीड्येतेत्याशङ्क्य श्रुतेरन्यपरत्वमाह । सार्वात्म्य-
चेति । स एवाधस्तादिस्थाशु रक्रमस्य सर्वदेशमम्बन्धाभि-
धानेन विमुत्त्वमात्रपरत्वात्स एवेदं सर्वमित्याशुपसंहा-
रोऽपि वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेनोपक्रान्तविमुत्त्वपरतया
नीयत इत्यर्थः । ननु विमुपदार्थयोः परस्परसम्बन्धाभा-
वात् कथं सर्वगतत्वमित्याशङ्क्य सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वमेव
विमुत्त्वं, तच्च भेदे ऽपि न विरुद्धेतेत्याह । तस्य चेति ॥

अहंकारादेशस्यानिरुद्धविषयत्वनिराकरणाय जीव-
विषयत्वं सिसाधयिषुः प्रकरणार्थं परिशोधयति । इदं
हीत्यादिना ।

(हुतमतखण्डनम्) अत्रेदमभिधीयते । इदं हि प्रकरणं
यदज्ञानाच्छोका यज्ज्ञानात्तन्निवृत्तिः स एवात्मा
सुखं तदेव च भूमा स च निखिलभेदाभावादा-
त्मेति प्रतिपादयति ॥

“सोऽहं भगवो मयाविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतं शेष-
मेव भगवद्वशेभ्यस्तरति शोकमात्मवित्” इति सोऽहं स्वा-
त्मरूपाज्ञानाच्छोकाभिश्चोचन्तं मां शोकसागरात्स्वात्मत-
त्त्वोपदेशेन समुत्तारयत्वित्युपक्रमे नारदेनात्मतत्त्वस्यैव

१ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २५ खं. । १ खं. ।

२ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २५ खं. । २ खं. ।

३ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । १ खं. । २ खं. ।

सकलसुखमारम्भति पृष्ठत्वात्तत्परमेवेदम्प्रकरणमित्याह । प्र-
दक्षानाच्छोक इत्यादिना । दुःखादिधर्म्यात्मज्ञानस्य शोक-
हेतुत्वात्तद्विलक्षणं सुखात्मज्ञानादेव शोकनिवृत्तिरित्य-
भिप्रायेणात्मसुखत्वेन निर्दिश्यत इत्याह । स एवात्मा
सुखमिति । सुखस्य सातिशयत्वविषयपारतन्त्र्यमिति ते-
कथमात्मरूपत्वमित्याशङ्क्य तस्यान्तःकरणवृत्तिविशेषोपा-
धिप्रयुक्तत्वात्स्वतोऽपरिमितत्वेन निर्दिश्यत इत्याह ।
तदेव च भूमेति । भूमौ लक्षणं चोक्तमित्याह । स चेति ।
निखिलश्चासौ भेद्यत इति भेदो जडप्रपञ्चस्तदभावस्वरूप
इत्यर्थः । आरोपिताभावस्याधिष्ठानव्यतिरेकेण निरूपयि-
तुमशक्यत्वाज्जडप्रपञ्चस्य चित्प्रकाशरूप आत्मनि कल्पि-
तत्वात्तदभावात्मना यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिवाक्यं भू-
मात्रं लक्ष्यतीत्यर्थः ॥

प्रतिज्ञातमर्थं जडप्रपञ्चहेतुत्वेन विषययति । तरति
शोकमात्मविदित्यादिना ।

(प्रतिज्ञातार्थ- “तरति शोकमात्मवित्” इत्युपक्रान्त-
विस्तारः ।) स्यात्मानो “यः सत्येनातिबदति” इति
सत्यशब्देनानुकृष्टस्य तद्विज्ञानसाधनश्रवणाद्युप-
न्यासपूर्वकं “सुखन्त्वेव विजिज्ञासितव्यम्” इति
सुखात्मतयोपन्यस्तस्य “सुखम्मगवो विजिज्ञा-
स” इति जिज्ञासापूर्वकं “यो वै भूमा तत्सुखं

- १ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । १ खं. । २ खं. ।
- २ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । १६ खं. । १ खं. ।
- ३ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २२ खं. । १ खं. ।
- ४ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २२ खं. । १ खं. ।
- ५ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र. । २३ खं. । १ खं. ।

नात्वे सुखमस्ति, भूमेव सुखं न परिमितम्” इत्युक्त्वा “भूमानं भगवो विजिज्ञास” इत्याकाङ्क्षामवतार्य “यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति वाच्यद्विजानाति स भूमा” इति निरस्तविश्लेषभेदस्य वस्तुनो भूषो लक्षितत्वात् । “अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदस्यम्” इति वस्तुन्तरपरिच्छिन्नस्यात्मत्वं सङ्कीर्त्य “अथ यदस्य तन्मर्त्यम्” इति मर्त्यत्वेन “नात्वे सुखमस्ति” इत्यसुखत्वेन च वस्तुन्तरपरिच्छिन्नस्य निन्दितत्वाच्च । न च यत्रेति विषयसप्तमी, अन्वत् कर्तृ यद्वा पश्यति शृणोति विजानाति वा स भूमेति वाक्यार्थः किं न स्यादिति वाच्यम् । प्रमाणविषये तदभावप्रसङ्गात् । कर्तृनिषेधे चात्मैकत्वमिति सदृष्टसिद्धिः । न च दुर्विश्लेषत्वमात्रमत्र प्रतिपाद्यम् । तस्यापदार्थत्वादवाक्यार्थत्वात् ॥

१ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र० । ३३ ख० । १ क० ।

२ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र० । ३४ ख० । १ क० ।

३ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र० । ३५ ख० । १ क० ।

४ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र० । ३६ ख० । १ क० ।

५ छान्दोग्योपनिषदि ७ प्र० । ३७ ख० । १ क० ।

तद्विज्ञानसाधनेति । यद्यपि अवघादीनां पुढ्याप-
राधनिरास एवोपपन्नो, वाक्यार्थज्ञानपर्यवसायित्वे तस्य
स्वतस्त्वज्ञानेस्तथापि तत्ससाधधारणात्मकज्ञानेन प्रतिब-
न्धनिरासकतयावश्यावेच्छणीयत्वाच्छ्रवणादीनां तत्साध-
नत्वव्यपदेश इति द्रष्टव्यम् । अवघाद्युपन्यासपूर्वकमिति ।
“यदा वै विजानाति” “यदा वै मनुत” इत्यादिनेति शो-
षः । मूर्धन्यं सुखमित्येवकारार्थमाह । न परिमितमिति ।
यत्र यस्मिन् वस्तुनि अन्यत् भिन्नं कार्यजार्तं न पश्यतीत्या-
दिना नामरूपात्मकभेदप्रपञ्चप्रमाणस्य निषिद्धत्वाद्विती-
यवस्तुपरमेवेदं प्रकरणमित्याह । इति निरस्तमिच्छिमे-
वत्येति । भिन्नप्रपञ्चस्य परिमितत्वदुःसहेतुस्वरभ्यां नि-
न्दितत्वेन न चाद्वितीयवस्तुपरमिदमित्याह । अथ यत्रा-
न्यत्पश्यतीत्यादिना । ननु यत्र नान्यादिति वाक्ये यत्रेति
विषयसप्तम्या कर्मणो निर्दिष्टत्वादन्वदिति कर्तृपरम् ।
तस्य चान्यत्कर्तृ यत्र पश्यतीत्यादिवाक्यार्थे भेदप्रमा-
णनिषेधानवगमाज्ञाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्काह । न च यत्रे-
ति । हेतुमाह । शृणोतीति । अयमर्थः, यत्र नान्य-
त्पश्यतीत्यत्र नष्टः किं चातुनान्वयः, प्रत्ययेन वा,
अन्यदित्यनेन वा ? प्रथमद्वितीययोर्मूर्ध्नि प्रमाणप्रमातृ-
निषेधेन तदसिद्धिप्रसङ्गादिति । अत्र भावकर्तृसाधनेन
प्रमाणपदेन प्रमाप्रमात्रोर्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । तृतीयं दूष-
यति । कर्तृनिषेध इति । मूर्मानं एत्परम्परयति तदन्यस्तेत्यु-
क्ते जीवेभ्यः भेदविरासेमात्मैकत्वसिद्धिरित्यर्थः । नन्वस्य
वाक्यस्येकत्वदुर्विज्ञेयत्वपरत्वात्सोक्तमिदमप्युक्तम् इत्यत

१ छान्दोग्योपनिषदि ७ ब० । १४ खं० । १ खं० ।

२ छान्दोग्योपनिषदि ७ ब० । १३ खं० । १ खं० ।

आह । न च दुर्बिज्ञेयत्वमात्रमिति । प्रधानपदार्थस्यैवेतरप-
दार्थसंसृष्टस्य वाक्यार्थत्वादत्र च तद्वाचकपदाभावाच्च
तस्यवाक्यार्थत्वं, लक्षणा च न न्याय्येत्याह । तस्येति ॥

किञ्च प्रमाणाभावप्रयुक्तमीश्वरस्य दुर्बिज्ञेयत्वमुत
मेयस्वभावप्रयुक्तम् ? आद्ये ऽनिर्वचनीयत्वापातेन घटा-
दितुल्यतया श्रुतिप्रतिपाद्यत्वासम्भव इत्यभिप्रेत्य, द्वि-
तीये प्रत्यग्भिन्नं साकारे लोकप्रवादसिद्धे ब्रह्मणि प्राकृ-
तानामप्यसम्भावनायनुदय इत्याह । त्वदभिमतेति ।

त्वदभिमतब्रह्मणः पामरधीविषयत्वेन दुर्बि-
ज्ञेयत्वाभावाच्च । न हीश्वरः क्षरीरी शङ्खचक्रा-
दिमान् हरिरिति श्रुत्वा पामरा अपि विप्रतिप-
द्यन्ते । भेदे च विभुमात्रे तस्मिन् यो वै भूमेति
भूचः सुखत्वप्रतिपादनं न ब्रह्मविषयं स्यात् ।
कालानिरुद्धादेरपि विभुद्रव्यस्य तव मते सत्त्वा-
त् । सुखमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च ।
भेदाभेदस्य च विरुद्धत्वेनानुपपत्तेः “समगवः
कस्मिन्प्रतिष्ठित” इत्यादिना ब्रह्मणोऽप्यधिकर-
णमस्ति न वेत्याशङ्क्य नाहमेवं ब्रवीमीति “स
होवाचान्योऽह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित” इति भेदनि-
षेधेनात्मनः प्रतिष्ठितत्वनिषेधात् । अन्यथा
विभुत्वादप्रतिष्ठित इत्येव च ब्रूयात् ॥

१ क्वाब्देऽप्योपनिषदि । ७ पृ० । २४ ख० । १ क० ।

२ ४ हे । चाद्येऽप्युपनिषत्सु पाठः । क्वाब्देऽप्योपनिषदि । ७ पृ० । २४ ख० । २ क० ।

न चाशुद्धचित्तसाक्षात्कारायोग्यत्वं तदर्थः । नान्यच्छृ-
 णोतीत्यादिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । त्रिशूलादि । चिन्हम् । ब्रह्म-
 णो ऽपि तत्सत्त्वेन भेदिना भूमवाक्यार्थनिर्णयाभावप्रस-
 ङ्गाच्चेति भावः । किञ्च भेदिमते स एवाधस्तादित्यादिवा-
 क्यपर्यालोचनया विभुमात्रस्य भूमशब्दार्थत्वात्सदुद्देशेन सु-
 खत्वविधाने ब्रह्मण एव सुखरूपत्वं त्वदिष्टं न सिद्धोदित्या-
 ह । भेदे चेति । विवक्षित इति शेषः । तस्मिन् भूमशब्दार्थ-
 विभुमात्रे च विवक्षिते सतीत्यर्थः । ननु निरङ्कुशैश्वर्यस्य भू-
 मपदार्थत्वात्कालानिर्दिष्टादेश्च तदभावात्प्रोक्तदोष इत्याश-
 ङ्क्य तव मते सुखस्य गुणत्वान्नाभेदाभिधानमुपपद्यत इत्या-
 ह । सुखमितीति । न च गुणगुणिनोरभेदस्यापि विद्यमान-
 त्वात्सदुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । भेदाभेदस्य चेति । भेदविरु-
 द्धस्याभेदस्य तत्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तदविरुद्धस्य-
 त्वभेदे संज्ञायाः पारिभाषिकत्वात् भेदभ्रमनिवर्त्तकप्रमा-
 विषयस्यैवाभेदपदार्थत्वात्तयोश्च नैकत्र सम्भव इति भा-
 वः । उत्तरवाक्यपर्यालोचनया ऽपि भेदापवादावगमाद-
 द्वैतं ब्रह्मैव भूमशब्दार्थ इत्याह । स भगव इत्यादिना-
 भगवः हे भगवन् स भूमा कस्मिन् प्रतिष्ठित इति सनत्कु-
 मारप्रति नारदप्रश्ने तस्योत्तरं “स्वेमहिम्नि” इति, यच्च
 तस्य कचित्प्रतिष्ठामिच्छसि तर्ह्यस्मीये माहात्म्ये विभूतौ
 प्रतिष्ठितो भूमा, यदिवा परमार्थमेव पृच्छसि तर्हि न
 महिम्नीति महिम्न्यपि न प्रतिष्ठित इति ब्रूमः । कचिदप्य-
 नाश्रित्ये सुमेत्यपः ।

(योगश्चमिद्वैत्यादिकान्धो- कथं तर्ह्यप्रतिष्ठितस्य भूतः स्वमहि-
म्यभ्युत्थयेन्निरूप्यम् । टी० ।) हि प्रतिष्ठोक्तस्याप्याज्ञाप्यमाह स-
नत्कुमारः “भोज्यमिदं” इत्यादि, गवाश्चहस्तिश्चिरण्य-
दासभार्याश्चेत्यायतनादिसर्वत्र महिमेति प्रसिद्धम् । तस्मा-
न्मैत्रो यथा तत्र प्रतिष्ठितो भवति तथा नाहमेतत् स्वमिह-
महिमानमाश्रितो भूमेति ब्रवीमि किन्त्वन्योऽन्यस्मिन्प्र-
तिष्ठित इति ब्रवीम्येति सद्वा वा चेति सम्बन्धः । अन्यः
खलु लोके ऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितो भवति भूम्नश्च यत्र ना-
न्यत्पश्यतोत्यादिना द्वैतनिषेधपुरःसरमद्वैतसुखात्मतया
लक्षितत्वात्तदन्यपदार्थाभावात् स्वमहिम्नीत्युक्त्या निर-
धिकरणत्वमेवाभिप्रेतमिति श्रुत्यर्थः । विभुत्वस्य भूमत्वे
ऽधिकरणप्रश्नोत्तरमन्यथैवस्यादित्याह । अन्यथेति ॥

ननु नियम्ये ऽपि प्रतिष्ठितपदप्रयोगादन्यनियम्यत्व-
विषयः प्रश्नः, उत्तरमपि तदभावपरमित्याशङ्क्यास्मि-
न्नपि पक्षे भेदनिषेधपुरःसरमप्रतिष्ठितत्वाभिधानादद्वैतं
भूमशब्दार्थ इत्याह । न चेत्यादिना ।

न च बलवर्मेणि राज्ञं प्रतिष्ठितमिति
नियम्ये प्रतिष्ठितत्वञ्चवशाद्भूतस्योऽन्यनियम्य-
त्वमात्रं प्रतिषिध्यत इति वाध्यम् । अन्यो
ऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति काङ्क्षा ऽन्योन्याभावमा-
त्रस्यैव निषेधात् । उत्तरवाक्ये ऽप्यस्यैव प्रतिष्ठा-
दनाच्च । अतः सजातीयादिभेदशून्य एव भूमा
स एव विज्ञेय इति गम्यते ।

(भूषोऽनर्थाच्च- यद्यपि भूमन् शब्दो भावप्रत्य-
स्तुपरत्वम्) । यान्तोबहुत्ववाचकस्तथाप्यत्रात्यत्व-
निवृत्तिलक्षणाया नवच्छिन्नवस्तुपरः । अन्यथा
तल्लक्षणा नुपपत्तेः । तस्य सुखत्वाच्च तत्त्वानुप-
पत्तेश्च । न हि केन चिद्बहुत्वमेव सुखममृतं
चेत्यङ्गीकृतं, प्रमाणासिद्धं वा । आत्मासुखमिति
सु परमप्रेमास्पदतया “आनन्दो ब्रह्म” इत्यादि-
श्रुत्या च प्रमितं इत्यर्थात्तत्राप्रकरणे ऽस्मिन्नयम-
हङ्काराख्यो निरुद्धः स एवाधस्तादित्युपदिष्टभू-
माख्यब्रह्मण्यस्तत्त्वान्तरं सङ्गपदिष्यते उक्त तद-
भिन्न एवाभिन्नप्रकारश्च ?

द्वितीयमात्रशब्दः कास्त्वन्यवाची स बाधस्तादित्युक्त
रवाक्यपर्यालोचनयाप्येवमेवेत्याह । उत्तरवाक्येऽपीति ।
ननु भूमशब्दस्य “बहोर्लोपो भू च बहोः” इति सूत्रपर्या-
लोचनया भावार्थप्रत्ययान्तबहुशब्दप्रकृतिकत्वेन बहुत्वसं-
ख्यावाचकत्वात् कथमद्वितीयवस्तुपरत्वमित्याशङ्क्य, बहु-
त्वसंख्यायाः प्रकृतवाक्यार्थान्वयानुपपत्तेर्लक्षणयाप्यन्व-
ययोग्यवस्तुपरत्वं वक्तव्यमित्याह । यद्यपीत्यादिना । सं-
ख्यापरत्वे ऽनुपपत्तिं दर्शयति । अन्यथेति । यत्र नान्यत्वं

१ तैत्तिरीयोपनिषदि ३ अ० । ४ अ० १ कं० ।

२ वाङ्मनोबहुत्वम् ३ अ० । ४ अ० । १४८ सू० ।

(योगश्रमिदेव्यादिकान्ते- कथं तर्ह्यप्रतिष्ठितस्य सूत्रः स्वमहि-
म्यश्रुत्यर्थेन कथ्यम् । टी० ।) हि प्रतिष्ठोक्तस्याभावात्तस्माद् स-
नत्कुमारः “भोजनमिह” इत्यादि, गन्धर्वहस्तिहिरण्य-
दासभार्याद्येकायतनादिसर्वत्र महिमेति प्रसिद्धम् । तस्मा-
च्चैत्रो यथा तत्र प्रतिष्ठितो भवति तथा नाहमेतत् स्वमिह-
महिमानमाधिते भूमेति ब्रवीमि किन्त्वन्योऽन्यस्मिन्प्र-
तिष्ठित इति ब्रवीम्येति स्रष्टो वा चेति सूक्ष्मन्वः । अन्यः
खलु लोके अन्यस्मिन्प्रतिष्ठितो भवति भूम्नश्च यत्र ना-
न्यत्पश्यतोत्यादिना द्वैतनिषेधपुरःसरमद्वैतसुखात्मतया
लक्षितत्वात्तदन्यपदार्थाभावात् स्वमहिम्नीत्युक्त्या निर-
धिकरणत्वमेवाभिप्रेतमिति श्रुत्यर्थः । विभुत्वस्य भूमत्वे
अधिकरणप्रश्नोत्तरमन्यथैव स्यादित्याह । अन्यथेति ॥

ननु नियम्येऽपि प्रतिष्ठितपदप्रयोगादन्यनियम्यत्व-
विषयः प्रश्नः, उत्तरमपि तदभावपरमित्याशङ्क्यास्मि-
न्नपि पक्षे भेदनिषेधपुरःसरमप्रतिष्ठितत्वाभिधानादद्वैतं
भूमशब्दार्थ इत्याह । न चेत्यादिना ।

न च बलवर्मेणि राज्यं प्रतिष्ठितमिति-
नियम्ये प्रतिष्ठितत्ववशात्पुनश्चोऽन्यनियम्य-
त्वमात्रं प्रतिषिध्यत इति वाध्यम् । अन्यो
ऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति काका ऽन्योन्याभावमा-
त्रस्यैव निषेधात् । उत्तरवाक्ये ऽप्यस्यैव प्रतिपा-
दनाच्च । अतः सजातीयादिभेदशून्य एव भूमा
स एव विज्ञेय इति मन्यते ।

(ग्रन्थोऽनन्तरि च यद्यपि भूमन् शब्दो भावप्रत्य-
स्तुपरत्वम्) । यान्तोऽवहुत्ववाचकस्तथाप्यत्रास्त्यत्व-
निवृत्तिलक्षणाया नवच्छिन्नवस्तुपरः । अन्यथा
तल्लक्षणा नुपपत्तेः । तस्य सुखत्वाच्च तत्त्वानुप-
पत्तेश्च । न हि केन चिद्वहुत्वमेव सुखममृतं
चेत्यङ्गीकृतं, प्रमाणसिद्धं वा । आत्मासुखमिति
तु परमप्रेमास्पदतया “आनन्दो ब्रह्म” इत्यादि-
श्रुत्या च प्रमित इत्यर्थात्तत्र प्रत्यक्षप्रकरणे ऽस्मिन्नयम-
हङ्काराख्यो निरुद्धः स एवाधस्तादित्युपदिष्टभू-
माख्यब्रह्मण्यस्तत्त्वान्तरं सत्त्वपदिष्यते उक्त तद-
भिन्न एवाभिन्नप्रकारश्च ?

द्वितीयमात्रशब्दः कास्त्वन्यवाची स चाधस्तादित्युक्त
रवाक्यपर्यालोचनयाप्येवमेवेत्याह । उत्तरवाक्येऽपीति ।
ननु भूमशब्दस्य “बहोर्लोपो भू च बहोः” इति सूत्रपर्या-
लोचनया भावार्थप्रत्ययान्तबहुशब्दप्रकृतिकत्वेन बहुत्वसं-
ख्यावाचकत्वात् कथमद्वितीयवस्तुपरत्वमित्याशङ्क्य, बहु-
त्वसंख्यायाः प्रकृतवाक्यार्थान्वयानुपपत्तेर्लक्षणयाप्यन्व-
ययोग्यवस्तुपरत्वं वक्तव्यमित्याह । यद्यपीत्यादिना । सं-
ख्यापरत्वे ऽनुपपत्तिं दर्शयति । अन्यथेति । यत्र नान्यत्वं

१ तैत्तिरीयोपनिषदि ३ अ० । ४ अ० १ कं० ।

२ वाङ्मनोवस्तुवत् ४ अ० । ४ पा० । १५८ सू० ।

रयतीति वाक्योक्ताद्वितीयत्वलक्षणस्य बहुत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । किं च भूमपदार्थोद्देशेन सुखत्वामृतत्वाभिधानमप्यनुपपन्नं स्यादित्याह । तस्य सुखत्वेति । अनुपपत्तिमेव स्पष्टयति । न हीति । आत्मनोऽपि सुखरूपत्वं नाङ्गीकृतं, न च प्राक्प्राणिकमित्याशङ्क्य कैश्चिदङ्गीकृतत्वादनुमानागमप्रमाणसिद्धत्वाच्च मैवमित्याह । आत्मासुखमिति त्विति । उक्तप्रकारेणाद्वैतवस्तुपरमेवेदं प्रकरणमित्युपसंहरति । इत्यद्वैतब्रह्मप्रकरण इति । सतिसप्तमी । एवं स्थिते यदुक्तं पूर्ववादिनाऽथातोहङ्कारादेश इत्यभिरुद्धादेश इति तद्विकल्प्य दूषयति । अभिन्नयमिति । अभिन्नप्रकारश्चेति । अभिन्नधर्म इत्यर्थः ॥

भूमानं भगवो विजिज्ञास इत्येतदुपरिष्ठादहङ्कारं जिज्ञास इत्यदर्शनेन भूमन्येव जिज्ञासापर्ववसानादजिज्ञासितोऽनिरुद्धो भिन्नतत्त्वतया न प्रतिपाद्य इत्याह । अजिज्ञासितस्येति ।

(भूमाभिरुद्धयोरैक्ये नाद्यः, अजिज्ञासितस्य शेषिभूमौष वैकल्पिकद्वयोक्तनम् ।) देशप्रतिकूलस्य च निर्देशानुपपत्तेः । प्रकरणसमवायायोगाच्च । न द्वितीयः, पृथङ्निर्देशवैयर्थ्यात् । न च भूयः सकाशादहङ्काराख्यानिरुद्धस्य भेदभ्रमनिवृत्त्यर्थं पृथगुपदेशः ? अलौकिके अविरुद्धे धर्मिणि प्रतियोगिनि च तथाविधे भूनि प्रत्यक्षादितो भेदभ्र-

मासम्भवात् । अस्तु वा यथाकथञ्चिद्वेदभ्रमस्त-
थापि नात्र नारायणानिरुद्धयोर्भेदभ्रमनिरासः
सम्भवति । उपदेशभेदाद्वेदप्रतीतिः । न चास्म-
न्मत इवोपदेशभेदे ऽपि तुल्यलक्षणाभिर्देशात्त-
न्निवृत्तिः । त्वदभिमतलक्षणास्य सर्वगतस्य भेदे
ऽप्यविरोधात् । तदुभयोपस्थापकपदाभावाच्च ॥

नन्वनुमानवाक्ये ऽजिज्ञासितस्य धूमादिलिङ्गस्यो-
पदेशो इष्ट इत्याशङ्क्य तस्य जिज्ञासितबन्धिप्रतिपत्त्यनुकू-
लत्वादुपदेशः, इह तु तत्त्वान्तरभूतस्यानिरुद्धस्याद्वितीय-
भ्रमप्रतिपत्तिविरोधत्वादनुपदेश इत्याह । शेषिभूमेति । वा-
क्यभेदश्च स्यादित्याह । प्रकरणेति । प्रकरणिनापेक्षिता-
र्थपरत्वं प्रकरणसमवायस्तदयोगादित्यर्थः । अभिन्नो भि-
न्नधर्मश्चेति पक्षं दृषयति । न द्वितीय इति । ननु
सिद्धान्ते यथा भूमात्मनोरभेदे ऽपि भेदभ्रमनिरासार्थं
पृथगुपदेशो ऽर्थवानेवं भूमानिरुद्धयोरपि भेदभ्रमनिरासार्थं
पृथगुपदेश इति नेत्याह । न च भूम्नः सकाशादिति ।
तत्र हेतुमाह । अलौकिक इति । धर्मिप्रतियोगिप्रत्य-
क्षताया भेदप्रत्यक्षताप्रयोजकत्वाद्धर्मिप्रतियोगिनोर्भूमा-
निरुद्धयोरतीन्द्रियत्वेनाप्रत्यक्षत्वात्तद्भेदो ऽपि न प्रत्य-
क्षः । नाप्यानुमानिकः । धर्मिग्राहकमानविरोधेनानुमा-
नानुदयात् । तस्माद्भेदभ्रमासम्भवात् तस्मिन्मते कथं
गुपदेश इत्यर्थः । ननु स्मृतौ भूमाहङ्काराद्यपर्यायपदप्र-
योगाद्भेदभ्रम इत्याशङ्काह । अस्तु चेति । अत्राप्य-
पर्यायशब्दैरेवोपदेशात् भेदभ्रमनिवृत्तिरित्याह । तथा-

पीति । उपदेशभेदात् । अपर्यायपदैरुपदेशादित्यर्थः । ननु
यथा भूमात्मनोरुपदेशभेदे ऽपि तुल्यलक्षणत्वेन परस्परं
प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्भेदभ्रमनिवृत्तिस्तवमत, एवं ममा-
पीत्याशङ्क्यास्मन्मते सार्वभौमस्योभयलक्षणात्वाद्भस्तुतो
ऽभेदे तदसम्भवादभ्रमनिरासो युक्तस्तथा विभुत्वस्यैव
वाक्यार्थत्वेनाङ्गीकारात्तस्य च भेदे ऽप्युपपत्तेर्नैवमित्याह ।
न चासादिति । एवं भुतावहङ्कारशब्देनानिरुद्धोपस्थि-
तिमङ्गीकृत्य दूषितमिदानीमङ्गीकारं त्यजति । तदुभये-
ति । नारायणानिरुद्धावुभयपदार्थौ ॥

ननु स्मृतौ भूमाहङ्कारात्मशब्देननारायणानिरुद्धा-
सुदंबानामवगतत्वाच्छ्रुतावपि तच्छब्दैस्त एव प्रत्यभि-
ज्ञायन्त इति चेदयति । ननु स्मृताविति ।

(नारायणानि- ननु स्मृतौ “अनिरुद्धो हि लोके ऽस्मि-
द्वयोरभेदशङ्का ।) नमहामात्मा” इत्युपक्रम्य “सोऽहङ्कार
इतिप्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि स” इत्यनिरुद्धस्या-
हङ्कारत्वेन निर्देशात् । तथान्यत्रापि “भूमा नारा-
यणाख्यः स्यात्स एवाहङ्कृतिः स्मृतः” “जीवस्व-
स्त्वनिरुद्धो यः सोहङ्कार इतीरितः” “अणुरूपो
ऽपि भगवान्वासुदेवः परो विभुः, आत्मेत्युक्त”
इति स्मृतेश्च अती पर्यायत्रयेण त एव निर्दि-
श्यन्त इति चेत् ?

(तजिरासः) तन्नाहङ्कारशब्दसाम्ये ऽपि रूपभेदेना-

प्रत्यभिज्ञावतया श्रुतिस्मृत्योरैकार्थत्वाभावात् ।
स्मृती हि जीवस्यस्त्वनिबद्ध इति परिच्छिन्नो
ऽहङ्कारः प्रतीयते । श्रुती तु "अहमेवेदं सर्वम्"
इति सर्वात्मको ऽहङ्कारः । स्मार्तक्रमवाधादप्या-
त्मादेशो न स्मार्तवासुदेवस्यादेशः । न च स्मृ-
तिमनुबद्धस्य सर्वात्मत्वश्रुतिपीडा युक्ता । अना-
काङ्क्षितत्वादपि नायं स्मार्तदेशः । अत्र हि
"स एवेदं सर्वम्" इति ब्रह्मणः सर्वात्मत्वमुप-
दिश्यते । न च तत्र भेदनिर्देशो ऽपेक्ष्यते ।
विबहुत्वात् । न च भेदानुवादेन तस्योपाधि-
कत्वमैवापेक्षितं प्रतिपाद्यत इति युक्तम् ।
उपाध्यनिर्देशात् । जीवस्तु तथा सर्वात्मत्व-
श्रुत्यापेक्षितः ॥

युगैत्रस्य दृष्टवैत्रेण नामसाम्ये ऽपि यथा रूपभेदा-
न प्रत्यभिज्ञा एव श्रौतस्मार्तयोरपीति दृषयति । तन्नाह-
ङ्कारेति । रूपभेदमेव दर्शयति । स्मृती हीति । किं च
सर्वस्मृतिषु वासुदेवस्य प्रथमपाठास्तृतीय आत्मादेशस्त-
द्विषयो न भवति । उदाहृतस्मृतिरपि श्रौतक्रमविबुद्धा
भवतीत्याह । स्मार्तक्रमेति । अपिशब्देन रूपभेदः समुची-

यते । किं च स एवेहं सर्वमित्यादिना श्रूयमाणं सर्वोत्पत्त्यं स्मार्तप्रसिद्ध्यनुसारेणान्यथा नेतुमशक्यम् । विरोधाधिकरणन्यायेन श्रुतिविरोधे स्मार्तस्यानपेक्षत्वादित्याह । न च स्मृतिमिति । एकवाक्यताप्रयोजकाकाङ्क्षायाः स्मार्तार्थे ऽभावाच्च तन्निर्देश इत्याह । अनाकाङ्क्षितत्वादिति । अनाकाङ्क्षामेव प्रकटयति । अत्र हीति । ननु स एवेहं सर्वमिति भूयः स्वविभूत्यनिवृद्धाद्यात्मकत्वमेवोच्यते । तथा च भिन्नत्वेन प्रसिद्धानामेतेषां कथमेकत्वमिति वीक्षायां भेदानुवादेन तस्यैवौपाधिकत्वमाकाङ्क्षितमुत्तरवाक्ये निर्दिश्यत इत्याशङ्क्य इहं सर्वमिति सर्वनाम्न प्रसिद्धमात्रपरामर्शान्मैवमित्याह । न च भेदेति । उपाधेरश्रवणाच्च नानिरुद्धभेदस्यौपाधिकत्वमेतदर्थं इत्याह । उपाध्यनिर्देशादिति । तव मते औपाधिकस्यापि परमार्थत्वाच्च तत्राप्याकाङ्क्षेति भावः । सिद्धान्ते वा कथमाकाङ्क्षितपरत्वमस्येत्याशङ्क्याह । जीवस्त्विति । अपेक्षित इति । ब्रह्माभेदेनेति शेषः ॥

ननु ब्रह्मणः सर्वोत्पत्त्यश्रयानन्तरं यथा घटाद्युपदेशो नापेक्षितः एवं जीवोपदेशोऽपीत्याशङ्क्य जडस्य ब्रह्मकार्यत्वेनारम्भणाधिकरणन्यायेन तदात्मकत्वमुपपन्नम् । जीवस्य त्वनादेस्तदकार्यस्य ततो भेदेन प्रसिद्धत्वात्सर्वोत्पत्त्यश्रुतिरनुपपन्ना स्यात्, तच्चायुक्तम् । तथा च जीवस्य तदभिन्नलक्षणतया तद्भेदस्यौपाधिकत्वापादनेन तदभेदो वक्तव्य इत्यपेक्षित एव जीवोपदेश इत्याह । अकार्यस्वरूपस्येति ॥

(जीवस्य पृथगुभेद- अकार्यस्वरूपस्य प्रत्यक्षादिसिद्धुभे-
शान्जीवस्यभेद-
शङ्कानिराशः ।) दस्य तस्य ब्रह्मणो भेदे आत्यन्तिक

एव भेदः स्यादिति ब्रह्मणः सार्वमात्मश्रुतिवन्म-
त्तप्रलापवत्स्यात्, तच्चायुक्तम् । तुल्यसम्प्रदाय-
त्वादिति जीवस्य ब्रह्माभेदं सार्वमात्मश्रुतिरपे-
क्ष्यत इति स एव तत्तुल्यलक्षणतयाऽहङ्कारादेश
इत्यत्र निर्दिश्यते । अतस्तस्याकाङ्क्षितार्थपरत्वं
सिद्ध्यति । आत्मादेश इत्यनेनैव तद्गृह्यसिद्धौ कि-
महङ्कारादेशेनेति चेत् न ? आत्माहम्प्रत्यवि-
षयः कर्ता भोक्तेति लौकिकैर्निश्चीयत इति तत्रैव
प्रथममात्मशब्दाद्बुद्धिः स्यात् । तयोश्च विबुद्ध-
त्वाच्चाभेदमवगमयितुं शक्नोति । शक्नोति त्वहं
पदार्थं पृथङ्निर्दिश्य ततोऽन्य एवात्मेति प्रति-
पादिते जीवपराभेदं प्रतिपादयितुमिति सार्व-
मात्मश्रुत्यपेक्षयैवाहमात्मानमादौ निर्दिशति ॥

तुल्येति । वाक्यान्तरसमाननियमाध्ययनवत्त्वादित्य-
र्थः । स्वमते अपेक्षितपरत्वमुपसंहरति । इति जीवस्येति ।
एवं तर्ह्यमात्मादेशादेवापेक्षितार्थसिद्धेर्मध्येऽहङ्कारादेशो
व्यर्थः स्यादिति शङ्कने । आत्मादेश इतीति । पूर्वमात्मो-
पदेशे प्राकृतानामात्मशब्दाद्बुद्धिः स्यादित्यभिप्रायेण एव बुद्धिस्व-
त्वात्तस्य चाभेदायोग्यत्वाच्चक्षुतिरपेक्षितार्थबोधनसमर्था
न स्यात् । अहमर्थोपदेशे तु तस्य परिच्छिन्नत्वाद्नात्मत्वश-
ङ्कायामनन्तरं केवलात्मोपदेशेऽहन्त्वसमानाधिकरणक-
र्तृत्वादिकं नात्मधर्म इति निश्चयो भवति । ततश्च जीव-

ध्वराभेदबोधार्थं सुकरमित्यभिप्रेत्यादिग्रहकारादेश इत्या-
ह । न आत्माऽहमिति ॥

एवमप्यहमर्थोपदेशानुपपत्तिं शङ्कते । नन्वहङ्का-
रस्येति ।

(पुनरपि जीवोपदे नन्वहङ्कारस्य तदवच्छिन्नचित्तन्य-
शानुपपत्तिस्तस्मि-
रासश्च ।) स्य वा ऽऽत्मनो भिन्नत्वादसर्वग-
तत्वाच्च कथं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वं चेति चेत् न ?
असौ ह्यहङ्कारशब्दो ऽहमिति कृतिः करणं य-
स्मिन्नित्यवयववृत्त्यान्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यम-
भिधत्ते । समुदायशक्तेर्लौके क्वचिदप्यकृप्तत्वात् ।
स्मार्तप्रसिद्धेश्च पौरुषेयतया अपौरुषेयवेदार्थी-
व्यवस्थापकत्वात् । तथात्वे वा शोकहर्षभयक्रो-
धलोभमोहसृहादयो ऽहङ्कारस्य दृश्यन्ते इत्या-
दिस्मृतावन्तःकरणावच्छिन्नजीवे एव तत्प्रयोगा-
च्च । शेषकादेः कृतेश्च केवलजडधर्मत्वानुपपत्तेरि-
त्युभयथाप्यन्तःकरणावच्छिन्नचित्तन्यमेवाहङ्कार-
प्रदार्थः सार्वतस्यश्रुत्यपेक्षितः प्रकृते ग्राह्यः । तथा-
च तन्नोपाधिपरिच्छेदात्परिच्छिन्ने तद्विद्धे च त-
स्मिन् सर्वगतसर्वात्मब्रह्माभेदप्रतीतिर्न भवती-
ति दहरपुण्डरीकवेष्टितस्य परमात्मनो "यावा-

न्या अयमकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश
इत्युपाधिकृतात्मत्वनिवृत्तिपराकाशोपमोपदे-
शवद्वयमर्थस्याप्युपाधिकृतपरिच्छिन्नत्वनिवृत्त्या-
वास्तवसर्वात्मत्वादिपरा श्रुतिर्न विवक्ष्यते । एवं
चापेक्षिताहमर्थविषयत्वादहङ्कारादेशस्य न
तद्विबुद्धस्मार्तार्थपरत्वं कल्प्यम् ॥

दुःखादिधर्मिणस्तदवच्छिन्नस्य वा अहमर्थस्य परिच्छि-
न्नत्वाद्भिन्नत्वाच्चाहमेवावस्तादित्यादिनोच्यमानं सर्वमत-
त्वमहमेवेदं सर्वमिति सर्वात्मत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः । अ-
नित्यो घट इत्युक्ते यथा घटपदार्थैकदेशस्यस्तरेवानित्य-
त्वन्वय एवमहमर्थैकदेशविदात्मन एव सर्वमतत्वं सर्वा-
त्मत्वं नानुपपन्नमित्यभिप्रायोऽयमुपदेश इति वक्तुमहङ्का-
रशब्दस्य शब्दे व्युत्पत्तिं दर्शयति । न असौ अहङ्कारेति ।
व्यापारः करणशब्दार्थो यस्मिन्नित्यधिकरणसप्तमी । अ-
न्तःकरणवच्छिन्नमिति । केवलस्य जडत्वाधिकारिचैत-
न्यस्य वा ज्ञानव्यापारायोगादिति वक्ष्यति । ननु स्मृता-
वनिर्द्वन्द्वं रूढ इत्याशङ्क्याह । स्मार्तमिति । स्मार्तप्रसिद्धेन्या-
मकत्वमङ्गीकृत्याहमर्थेऽपि सास्तीत्याह । तथात्वे चेति ।
जन्ममृत्युश्च नात्मन इति श्लोकशेषः । तत्प्रयोगादिति ।
अहङ्कारपदप्रयोगादित्यर्थः । कूनेरचेति । अहमिति कृति-
करणमित्युक्तकूतेरित्यर्थः । व्युत्पत्तिवत्त्वात् स्मार्तप्रसि-
द्धिवत्त्वाच्च चिदचिदचिद्वन्निरेवाहङ्कारशब्दार्थ इत्याह ।
इत्युभयथापीति । ननु स्मार्तप्रसिद्धेरन्यत्रापि सत्त्वावतः
कथं जीवस्यैव परिग्रहस्तत्राह । सर्वात्म्यश्रुत्यपेक्षित

इति । एवं शब्दलेख्युत्पत्तिं प्रदर्श्य तस्य सर्वगतत्वादिस-
ङ्कीर्तनस्यभिप्रायमाह । तथा चेति । तत्रेति । अहङ्कारा-
देशवाक्यार्थस्तस्मिन्नहमर्थे उपाध्यवच्छिन्नचैतन्यस्य परि-
च्छेदादेरबास्तवत्वासिद्धये सर्वगतत्वादिसङ्कीर्तनमिति स-
दृष्टान्तमाह । दहरपुण्डरीकेति । “ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं
वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश” इति हृदयपुण्डरीकावच्छि-
न्नस्य परमात्मनो दहरत्वस्य परिच्छिन्नत्वस्य प्रतीतेस्तद्व्यावृ-
त्तये यावान्वायमाकाश इत्युपमोपादीयते । अयं बाह्याका-
शो यावान् तावानन्तर्हृदय आकाश इति पुण्डरीकसम्ब-
न्धप्राप्तं दहरत्वं व्यावर्त्यते न त्वाकाशसाम्यं ततो ऽपि
महत्वाद्ब्रह्मणः, एवमप्राप्यवच्छिन्नचैतन्यस्य परिच्छेदा-
दि व्यावर्त्यते सर्वगतत्वादिसङ्कीर्तनमुत्तरवाक्ये तु ब्रह्म-
समानस्वभावतया तदैक्यमुच्यत इति रिलषुतरमिति
भावः । स्मार्तार्थस्य सर्वात्मत्वश्रुतिविरुद्धतयेह न परि-
ग्रह इत्युपसंहरति । एवं चेति । किं बाह्यमर्थे ऽवयवहृत्से-
कमयवादिसम्प्रतिपन्नत्वादर्थान्तरे च लोकवेदाप्रसिद्धतया
रुढेः कल्प्यत्वात् स्मार्तप्रयोगस्याहङ्काराविष्ठातर्त्यनिरुद्धे
लक्षणगप्युपपत्तेरिह न तस्य वार्तापीति भावः ॥

पूर्ववादिना सार्वस्म्यश्रुतेरन्यपरत्वमुक्तमनुवदति
दूषयितुम् । यद्वोक्तमिति ॥

सार्वस्म्यश्रुतेरन्य- यद्वोक्तमस्मिन्वाक्ये न ब्रह्मणाः स-
रत्वव्यञ्जनम् ।) र्वात्मत्वप्रतिपिपादयिषितं, किं तु
स एवाधस्तादित्युपक्रमानुरोधेन सर्वगतत्वमेव
तच्च भेदे ऽपि न विरुद्धमिति । तदसत् । अत्र

ष्टसिद्धुभावः कारणं चात्मनि सिद्धिसत्त्वेऽपि समवायेन सिद्धेरव्याप्यवृत्ति-
तया घटाद्यवच्छेदेनात्मनि सिद्धुभावस्य सत्त्वादनुमित्यापत्तिः-- सिद्धिस-
त्त्वेऽपि समवायेन सिद्धुभावस्य शरीरे सत्त्वादनुमित्यापत्तिश्चोच्यते । अथ-
च्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नसिद्धुभावः स्वरूपसम्बन्धेन शरीरनिष्ठतया
हेतुः । स्वरूपसम्बन्धेन शरीरनिष्ठत्वं च सिद्धिसत्त्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन
शरीरे सिद्धुभावप्रारब्धाय । अथ समवायसम्बन्धावच्छिन्नसिद्धुभावोऽवच्छे-
दकतासम्बन्धेन शरीरनिष्ठतया कारणमित्येवोच्यतामिति चेत् सिद्धिसत्त्वं
तच्छरीरावच्छेदेनात्मान्तरं सिद्धुभावस्य सत्त्वादनुमित्यापत्तेरिति दिक् ॥

असत्त्वपक्षः केवलव्यतिरेकी । तत्त्वं च पक्षा-
तिरिक्तेऽनिश्चितसाध्यसाधनयोः सहचारकत्वं तथा
हि पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वाद्यन्नेतरेभ्यो
भिद्यते तन्न पृथिवी यथाजलं । न च नेयं पृथिवी
तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इति व्यतिरेकिलक्षणमुदा-
हरन्ति । न च पक्षातिरिक्ते जलादौ साध्यसाधनयोः
साहचर्यमस्ति निश्चयते वा । न चानिश्चितसाध्य-
कत्वमेव सम्यक् । घटादौ साध्यस्येतरभेदस्य प्रत्यक्षत
एव निश्चिततत्वादन्यथा साध्या प्रसिद्धौ तद्घटित-
व्याप्तिनिरूपणानापत्तेः । न च घटे साध्यनिश्चये
तस्य क्व पक्षत्वमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वावच्छेदेन
साध्यनिश्चयस्यैव तदवच्छेदेन पक्षताविरोधित्वा-
न्नचेह सोऽस्ति सर्वत्र पृथिव्यां तन्निश्चयाभावात् ।
अत्र च व्यतिरेकसहचारादुक्ता व्याप्तिर्गृह्यत इति
प्राज्ञः ॥

असत्त्वपक्ष इति । निश्चितसाध्यसाधनसहचारवन्निश्चय इत्यर्थः ।

ननु पृथिवीतरभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यन्तरभेदस्य घटे विनिश्चित-
त्वाद्दृष्ट इव सपक्षः तथा च पृथिवीत्वेतावद्याप्तिरित्यत आह तत्त्वं चेति
पक्षातिरिक्त इति । घटस्य तु पक्षान्तर्गतत्वाद्याप्तिरिति भावः ।
उपनयं दर्शयति । नक्षनेयमिति । इतरभ्यो जलादिभ्यो इयं पृथिवी न
भिद्यत इति नेत्यर्थः । निगमनं दर्शय- । तस्मादिति । तस्मात् इत-
रभेदव्याप्यपृथिवीत्ववत्त्वात् । लक्ष्ये लक्ष्यं लापयति । न च पक्षेति
पक्षातिरिक्तित्यस्य कृत्यमाह न चाऽनिश्चितेति । अनिश्चितसाध्यसहचा-
रकत्वमित्यर्थः । घटादाविति । तथा च पक्षातिरिक्तित्यनुदानेऽप्याप्तिरिति
भावः । ननु घटादावितरभेदः पूर्वं न निश्चित इत्यत आह अन्यथेति ।
साध्याप्रसिद्धौ इतरभेदरूपसाध्याप्रसिद्धौ तत् साध्यं । नन्वेवं सन्दिग्धसा-
ध्यवत्वरूपं पक्षत्वं कथं घटे सम्भवतीत्याह न चेति । तथा च पक्षे साध्य-
सिद्धौ कथमनुमितिरिति भावः । पृथिवीत्वेति । तथा चात्र पक्षतावच्छेद-
कावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वादिति भावः । इह इतरभेदानुमाने स
पृथिवीत्वावच्छेदेन इतरभेदनिश्चयः । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमिति-
रलीकृत्यभिप्रायवतां मतमाह अनेति । व्यतिरेकसहचारात् साध्याभाव-
हेत्वभावयोः सहचारादित्यर्थः उक्ता व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः । अत्र प्राचामय-
माशयः । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमात्रजन्यानुमितौ व्यभिचारः । अन्यव्या-
प्तिरेव मुख्यव्याप्तिपदव्यवहारविषयतया तस्या एवानुमितिकारणत्वात् ।
न च विनिगमकाभावाद् व्यतिरेकसहचारादेवान्वयव्याप्तिर्दृष्टतामिति वाच्य-
म् । साध्याभावहेत्वभावयोर्व्याप्तिवहात्साध्यानुमितेरापादयितुमशक्यत्वा-
त् । अन्यथा धूमप्रज्ञोर्व्याप्तिवहाद्घटानुमितिरपि कुतो न स्यात् । अथ तद्वे-
त्तुसाध्यभेदेनान्वयव्याप्तेर्भिन्नत्वादेकोपादाने ऽपरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमिता-
व्याप्तिरिति चेत् । अत्रोच्यते । यावता हेतुसमानाधिकरणेत्यादिनिश्-
क्तान्वयव्याप्तिलक्षणवाक्येन निखिलानां हेतूनां निखिलानां साध्यानामु-
पस्थापनानिखिलानामन्वयव्याप्तीनामुपस्थापनं । एवं पक्षपदादिना
निखिलानामुपस्थापनमिति निखिलायाः पक्षधर्मतायाः प्रतिपादनेन निखि-

सान्त्वयिनि सप्तसप्तम्यय इति । अथ व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविष-
यत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्योरनुगमसम्भवात्तेनैव रूपेणानुमितिकारणत्वे क
व्यभिचार इति चेत् । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिवु-
द्ध्योऽस्याभावादनवगाहितया व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकत्वे मानाभावा-
दिति संक्षेपः ।

साध्याभावहेत्वभावयोर्व्याप्तिग्रहादनुमितिः ।
न चान्यव्याप्तिग्रहात्कथमन्यानुमितिरिति प्रसङ्गादिति
वाच्यम् । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन पक्ष-
धर्मतानिश्चयः साध्यानुमापक इत्यभ्युपगमादित्यन्ये ।
उभयादन्यदन्वयव्यतिरेकि यथाप्रसिद्धानुमानमिति-
सङ्क्षेपः ।

नव्यमतमाह । साध्येति । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वरूपव्याप्तिग्रहादनुमितिरित्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । बन्धिधूमयोर्व्या-
प्तिग्रहादनुमितिः स्यादित्यर्थः । पक्षधर्मतानिश्चयः पक्षवृत्तित्वनिश्च-
यः । एवं च स्वाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन धूमनिश्चयो वज्र-
नुमापको न तु घटानुमापक इति नातिप्रसङ्ग इति भावः । उभयादन्यत्
केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिभिन्नं । प्रसिद्धानुमानं बन्दिमान्धूमादित्यादि ॥

एवं हेतावभिहिते तदाभासा निरूप्यन्ते ।
तत्र सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षितासिद्धबाधिता
हेत्वाभासाः । सव्यभिचारश्च त्रिविधः साधारणासा-
धारणोऽनुपसंहारी च । तत्र साधारणत्वं साध्यवदन्य-
वृत्तित्वं यथा धूमवान्वन्हेरित्यत्र धूमवदन्यस्मिन्तप्ता-
यःपिण्डे बन्धिसत्त्वात् साध्यासमानाधिकरणसमाना-

धिकरणत्वं वा । भवति हि धूमासमानाधिकरणं
यद्धूमवदन्यत्वं तत्समानाधिकरणो बन्धिः । साध्य-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमसाधारणत्वं । इदमेव
सपक्षव्यावृत्तत्वं गायन्ति उदाहरणन्तु शब्दो नित्यः
शब्दत्वादिति । शब्दत्वं हि नित्यत्वव्यापको यः
शब्दत्वाभावस्तत्प्रतियोगि । न चानित्यः शब्दः श-
ब्दत्वादित्यत्राव्याप्तिस्तस्य सद्धेतुत्वादेतज्ज्ञानं चानु-
मितिः साक्षात्प्रतिबन्धकं व्यतिरेकिसत्प्रतिपक्षरूप-
त्वात् न चैवं सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यम् हेतुमेव
एव तस्याङ्गीकारात् कथमस्य व्यतिरेकिण्य सत्प्रति-
पक्षरूपतेति चेत्कलय शब्दत्वं हि नान्वयी हेतुः क-
श्चिदपि नित्ये शब्दत्वस्यादृष्टेः किन्तु व्यतिरेकी तथा
च नित्यत्वाभावव्यापको यः शब्दत्वाभावस्तत्प्रति-
योगितया यथासाध्यं साधयेत्तथाऽनित्यत्वव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगितया साध्याभावमपि साधयेत् ।
न च द्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र निर्णयः किन्तु परस्पर-
प्रतिबन्धकत्वमेवेति द्वयोरेवानिर्णय इति ध्येयम् ।

प्रसङ्गसङ्गत्या हेत्वाभासनिरूपणं प्रतिजानीते एवमिति । यद्वा-
प्रतिबन्धकीभूतायां हेतुजिज्ञासायां निवृत्तायां तदाभासानामवश्यवक्त-
व्यत्वादवसरसङ्गत्या हेत्वाभासनिरूपणं प्रतिजानीते एवमिति । हेत्वभि-
धाने हेतुजिज्ञासा निवृत्तेति भावः । तदाभासाः हेत्वाभासाः । तत्र
हेत्वाभासे निरूपणीये । सव्यभिचार इति । तथा च सव्यभिचाराद्यन्वत-

यत्वं हेत्वभावात्त्वमिति सामान्यतत्त्वं बोध्यम् । सव्यभिचारं विभजते ।
 सव्यभिचारस्त्रिविध इति । तत्र च साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारस्त-
 द्वावव्यभिचार इत्यर्थः । तत्र साधारणं लक्षयति । तत्रेति । साध्यव-
 स्त्वावच्छिन्नान्योन्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः । तेन बन्धिप्रत्यवेतान्यस्मिन्म-
 हानसे धूमस्य वृत्तित्वेऽपि न सति । सव्यभिचारलक्षणान्तरमाह
 साध्वेति । साधारणस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतया दूषकत्वं तच्चोभय-
 वाचीति भावः । भस्मिदं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारणे
 कस्यमत आह साध्वेति । असाधारणं लक्षयति साध्यव्यापकीति ।
 साध्यव्यापकीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः । ननु सपक्षव्यावृत्त-
 त्वमसाधारणत्वमिति प्राचान्प्रवादासङ्गतिरित्यत आह इदमेवेति । व्याप-
 कस्य हेत्वभावस्याभावेन हेतुना व्याप्यस्य साध्यस्याभावः साधनीय इति
 साध्याभावसाधकत्वेनास्य दूषकत्वमिति । अनित्यत्वसाधकशब्दत्वहे-
 तावव्याप्तिमाशङ्कते न चेति । शब्दे शब्दत्वाभावस्यानित्यत्वव्यापक-
 त्वभावादनित्यत्वसाधकः शब्दत्वं नसाधारणं किं तु सद्बुत्तुरित्याह
 तस्येति । तस्य शब्दत्वस्य । नन्वसाधारणस्य किमनुमितिकारणविघ-
 ठकत्वेन दोषत्वं किं वानुमितिप्रतिबन्धकत्वेनेत्यत्राह एतदिति ।
 एतज्ज्ञानं असाधारणज्ञानं । व्यतिरेकीति । तथा च सत्प्रतिप-
 क्षस्य यथा साक्षात्प्रतिबन्धकत्वं तथैतस्यापीत्यर्थः । व्यतिरेके सत्प्र-
 तिपक्षरीतिरेवा तथा हि । शब्दो नित्यः शब्दाच्चात् । अत्र
 शब्दस्य व्यतिरेकितया यत्र नित्यत्वाभावस्तत्र शब्दत्वाभावः यथा घटे
 तथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यत्र शब्दत्वस्य व्यतिरेकितया यत्रानि-
 त्यत्वाभावस्तत्र शब्दत्वाभावो यथा गगन इति सत्प्रतिपक्ष इति तर्हि
 सत्प्रतिपक्षात्मकत्वं स्यादिति शङ्कते नचेदमिति । समाधत्ते हेतुभेद
 इति । सत्प्रतिपक्षे विभिन्नहेतुभुयं असाधारणेत्येक इत्यर्थः । अस्य
 असाधारणस्य क्वचिदपीति । यत्र शब्दत्वं तत्र नित्यत्वमित्यत्र यथा-
 मुक्त इति दृष्टान्ताभाव इत्यर्थः । तत्प्रतियोगित्वया शब्दत्वाभावस्य

शब्दस्वरूपप्रतियोगितया साध्यं नित्यत्वं । साध्याभावं नित्यत्वाभावं ।
द्वयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोः एकत्र शब्दे । परस्परैति नित्यत्वानित्यत्वानुमा-
नाभ्यां नित्यत्वानित्यत्वसिद्धेः प्रतिबन्धादित्यर्थः ।

अवृत्तिसाध्यहेत्वन्यतरत्वमवृत्तिसाध्यकत्वं वा
अनुपसंहारित्वं यथा आकाशवान्धूमाद्विश्रुत्यादौ
साध्यासमानाधिकरणत्वं विरुद्धत्वं यथा गौरश्वत्वा-
दिति यद्यप्यत्रासाधारणत्वमस्ति साधारणत्वं च
तथाप्युपाधिभेदाद्भेदः । पक्षे साध्यधीप्रतिबन्धकः परा-
मर्षः सत्प्रतिपक्षः यथा जलमुष्णं स्पर्शवत्वादित्यादौ
नेदमुष्णमतेजस्त्वादित्यादि । असिद्धिस्तु व्यभिचारा-
द्यन्यपरामर्षप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपकत्वं । सा च
त्रिविधा स्वरूपासिद्धिराश्रयासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिरुपा-
पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः यथा घटः पृथिवी पट-
त्वादित्यत्र घटरूपपक्षे हेत्वभावः पक्षे पक्षतावच्छेद-
कासिद्धिराश्रयासिद्धिः यथा गगनकमलंसुरभि कमल-
त्वादित्यत्र कमले पक्षे गगनीयत्वाभावः ॥

अनुपसंहारितां लक्षयति अवृत्तीति । अन्यतरत्वं तत्तद्विचित्र-
त्वम् । तथा आवृत्तिसाध्यविषये सत्यवृत्तिहेतुमित्रं घटपटादिकं तद्विषयं
साध्यं हेतुत्वेत्यर्थः । साध्यहेत्वोर्मध्ये चैकमवृत्त्यपेक्षितमिति भावः । अत
एव साध्य एवावृत्तित्वमद्वयायाह अवृत्तीति । अवृत्तिहेतुकत्वस्यानुपसंहारि-
त्वे व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतया दूषकत्वं न स्यात् । अत आह
अवृत्तिसाध्यकत्वमिति । आकाशेति । आकाशवान्धूमादिति साध्यमात्र-
स्यावृत्तित्वपक्षे । उभयावृत्तित्वपक्षे आकाशवान्ध्व इति । हेतुमात्रस्या-

वृत्तित्वपक्षे तु धूमवानाकाशादित्यादि बोध्यम् । तस्य व्यतिरेकश्लाप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतया दूषकत्वं सामाधिकरण्यशस्य प्रतिबन्धकत्वं चेति बोध्यम् । विरुद्धं लक्षयति साध्येति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमर्थः । नन्वेवं तादृशप्रतियोगिनि साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यस्य सत्त्वात्साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य साध्यासमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणत्वरूपसाधारण्यत्वस्य सत्त्वात्साधारण्यत्वं साधारण्यत्वं च स्यादित्याह यद्वपीति अत्र विरुद्धे । असाधारण्यत्वमिति । अयमसाधारण्य एव न विरुद्ध इति भावः । उपाधिभेदात् निवृत्तासाधारण्यत्वनिरुक्तविरुद्धत्वरूपोपाधिभेदात् । भेदः अयमसाधारण्य इत्यादिव्यवहारभेदः । तथा च हेतोरैक्येऽपि न वृत्तिरिति भावः । परे तु साध्यासमानाधिकरणत्वमसाधारण्यत्वं । साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वं । विरुद्धताज्ञानस्य सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वं । सत्प्रतिपक्षं लक्षयति पक्षे साध्येति । यथेति । तथा चोष्णत्वव्याप्यस्पर्शवज्जलं उष्णत्वाभावव्याप्यतेजस्त्ववज्जलमिति परामर्शद्वयेन परस्परप्रतिबन्धादुष्णत्वस्य उष्णत्वाभावस्य वा नानुमितिरिति भावः । अत्र रजकोषकारः । साध्यव्याप्यपरामर्शस्य साध्याभावव्याप्यपरामर्शस्य च सत्त्वात्सत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकारानुमितिर्जायते । न च बाह्याभावव्याप्यवृत्तानिश्चयोऽनुमितौ प्रतिबन्धक इति वाच्यम् । दोषविशेषावन्यानुमित्यन्यशाब्दान्याहार्यतरविशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति तदभावव्याप्यवृत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेनानुमितावप्रतिबन्धकत्वात् । न च प्रतिबन्धकोटावनुमितिभिन्नत्वं नोपादेयमिति वाच्यम् तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । इतरथा त्यज्यतां शाब्दान्यत्वमिति । न च तथापि कथं साध्यतदभावयोरेकदानुमितिः विशिष्टबुद्धिमात्रं प्रति कार्यसहभावेन बाह्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । सत्प्रतिपक्षीयानुमितेः संशयात्मकत्वेन विशिष्टबुद्धिरूपकार्यकाले बाह्याभावनिश्चयाभावात् । यदि च संशयत्वपदवाच्या सन्देश्चैतानुव्यवसायसिद्धविषयता प्रत्यक्षमाचनि-

ष्टा नानुमित्यादिसाधारणी अन्यथा साध्यसन्देहस्यानुमितेः पूर्वमपि
 सत्त्वात्किं संशयाद्वारानुमितेः व्योचनमिति सूक्ष्ममीदृशे तदा भवतु
 तस्य साध्याभाववत्तंसंशे साध्यवत्तंसंशे च निश्चयात्मकत्वमार्हं साध्या-
 भावनिश्चयस्य कार्यसहभावेन प्रतिबन्धकत्वात् कथमेकदा साध्यत-
 दभावयोरनुमितिरिति चेन्न तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यत-
 दभावयोरनुमित्यसम्भवेऽपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेकदा तादृ-
 शानुमितौ बाधकाभावात् कोऽयं मन्वपाठ इति चेन्न । तदुर्मितावच्छेद-
 कसामानाधिकरण्येन तादृशविशिष्टबुद्धिं प्रति तदुर्मितावच्छेदकसामाना-
 धिकरण्येन साध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात् । पक्षतावच्छे-
 दकसामानाधिकरण्येन तादृशविशिष्टबुद्धिं प्रति तदुर्मितावच्छेदकसा-
 मानाधिकरण्येन साध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात् । पक्षताव-
 च्छेदकसामानाधिकरण्यानुमितौ बाधकाभावः । अथैवं न्यायमतप्रवेशः
 साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शसामानाधिकरण्येनोभयानुमितेर्नैयायिकै-
 रभ्युपगमादिति चेत् न । न्यायमते पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येना-
 नुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन व्याप्यवत्तापरामर्शस्यैव
 कारणत्वात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्श-
 स्यपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितेर्वैयायिकैरभ्युपगमात् । अस्म-
 न्नते तु बाधकं विना पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यतदभावव्याप्यवत्ताप-
 रामर्शदपि तत्सामानाधिकरण्येनानुमितेः सामानाधिकरण्येन साध्यतद-
 भावव्याप्यपरामर्शदप्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरिष्टत्वादुभयोर्भेद इति ।
 तस्मात्सर्वत्र सत्यतिपक्षस्थले पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव साध्य-
 तदभावयोरनुमितिरिति । अत्रोच्यते तादृशानुमितिस्वीकृत्यैव साध्यत-
 दभावयोरनुमितिनोमीत्यनुव्यवहारापत्तेः । तदभावव्याप्यवत्तापरामर्श-
 स्यनुमितिरुपविशिष्टज्ञानानुबन्धः । न च शाब्देतरत्वद्वयानुमितीतर-
 त्वमपि प्रतिबन्धकोऽयं देयमिति वाच्यम् । शाब्देतरत्वद्वययोरेकत्वस्य बा-
 धन्ये दत्तमात्रत्वेनावश्यकत्वात् अनुमितीतरत्वस्य बाधकत्वमभावेनानु-

प्रत्येकसाक्षैरवगम्यमानाभवाच्चेति । यदि तद्व्यापकप्रमाणकतज्ञाने संसाम्य-
नुमितिरजायत इत्येव दुराग्रहस्तत्र तद्वत्सत्यज्ञोपमितिस्मृतीनामप्युत्पादः
केन वारणीय इति संक्षेपः । ननु “सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमा-
तीतकाला हेत्वाभासा” इति सूत्रं तत्र सत्यतिपत्तस्थानुक्तत्वादाह अयमे-
वेति । अयमेव सत्यतिपत्त एव प्रकरणसम इति शब्दार्थेऽप्येवं यस्मा-
त्प्रकरणाचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसम इति सूत्रं विना ज्ञानं
अनुमितिरिति प्राबन्ध इत्यस्य सहित इत्यर्थः तथा च परेण क्रियमाणा
यस्माद्वेतोः साध्याभावानुमितिसहसहितो निर्णयार्थः स्वसाध्यनिर्णया-
र्थमपदिष्टहेतुज्ञतः प्रकरणसम इति । अथ सूत्रोक्तसाध्यसमापरपर्यायरू-
पामसिद्धिमाह असिद्धिस्त्विति । सामान्यलक्षणमाह व्यभिचाराद्यन्यपरा-
मर्षेति । व्यभिचारविरुद्धव्यावर्त्तनाय व्यभिचारादन्येति प्रतिबन्धकतेति ।
तथा चासिद्धश्रयेणापि परामर्षप्रतिबन्धः क्रियत इति त्रिष्वपि लक्षणस-
मन्वय इति । पक्षे हेत्वभाव इति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धेन हेत्वभाव इत्यर्थः । पक्षे कमलात्मके पक्षे गगनीयत्वरूपपक्ष-
तावच्छेदकाभावाद् गगनीयत्वरूपपक्षतावच्छेदकस्याश्रयोऽसिद्ध इत्यर्थः ॥

एतदुभयमिदं असिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः यथा धू-
लौपटले धूमनिष्ठव्याप्त्यभावः । साध्याप्रसिद्धिर्हेत्व-
प्रसिद्धिर्वा । पक्षे साध्यशून्यत्वं बाधः यथा जलादि पक्षे
वज्रभावः । न चात्र धूमस्य हेतोरसिद्धिरस्तीति कृतं
बाधेनेति बाध्यम् असिद्धिर्हि परामर्षप्रतिबन्धकतया
दोषस्तथा च यत्र समात्मकपरामर्षो जातस्तत्र बा-
धे सत्यनुमितेरनुत्पत्तेर्बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया
दोषत्वात् । आद्यकालावच्छिन्नो घटो रूपवान् पृथि-
वीत्यादित्यन्त्याद्यकालावच्छेदेन घटे रूपाभावरूपवा-

यस्यले दोषान्तराभावाच्च न हि पृथिवीत्वेन रूपा-
व्याप्तिः पक्षावृत्तिता वेति दिक् ॥

एतदुभयेति । स्वरूपासिद्धान्त्यासिद्ध्युपभयासिद्धिभिद्येत्यर्थः ।
व्याप्यत्वासिद्धेर्द्वैविध्यमाह साध्येति । साध्याप्रसिद्धिः साध्यतावच्छेदका-
प्रसिद्धिः । तथा च साध्यतावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तद्व्यतिरिक्तव्याप्तेरप्रसिद्धु-
त्वादिति भावः । यथा पर्वतः काञ्चनमयवन्दिमान्धूमादित्यादौ काञ्च-
नमयत्वव्यतिरिक्तव्याप्तेरप्रसिद्धुत्वादित्यर्थः । हेत्वप्रसिद्धिः । हेतुतावच्छेदका-
प्रसिद्धिः यथा पर्वतो वन्दिमान्काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेतुतावच्छेदकव्य-
तिरिक्तव्याप्तेरप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्ध इत्यर्थः । पक्षे साध्यशून्यत्वमिति । पक्ष-
तावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यशून्यत्वमित्यर्थः ।
ननु सूत्रज्ञता पञ्चमहेत्वाभासः कालात्ययापदिष्ट एवोक्तो बाधस्य तद-
तिरिक्तत्वे हेत्वाभासाधिन्यापनेरतश्चाह अयमेवेति । बाधितविषयः ।
बाधितविषयसंज्ञकः । कालात्ययापदिष्टश्चेति । काले किञ्चित्कालावच्छे-
देनात्यये साध्याभावे सत्यपदिष्टस्तत्कालावच्छेदेन हेतुज्ञत इत्यर्थः यथा
वक्ष्यमाणायकालावच्छिन्नो घटो रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौ पृथिवीत्वा-
दिः । यद्वाकालात्यये काले ऽपदिष्टः साध्यसन्देहज्ञापककालोपलक्षितः
पक्षे साध्याभाववस्तानिश्चये हेतुज्ञत इति । पक्षे साध्यशून्यत्वं दर्शयति
यथेति । तथा च जलं वन्दिमधूमादित्यादौ वन्दिरूपसाध्यशून्यत्वस्य
जलरूपपक्षे सत्त्वादित्यर्थः । दोषाणामेवेवं लक्षणं तद्वत्त्वं हि दुष्टहेतूनामिति
बोध्यम् । हेत्वाभासान्तरस्य साङ्कर्येण बाधस्य वैयर्थ्यमाशङ्कते न चेति ।
असिद्धिबाध्यैर्वैलक्षण्यप्रदर्शनेन बाधस्य सार्थक्यमाह असिद्धिर्हीति ।
लक्षणे तथैवाक्तत्वादिति भावः । तथा चेति । असिद्धेस्तथाभावादिति
भावः । बाधासङ्कीर्णोदाहरणमप्याह आद्यकालेति । अत्र स्वरूपासिद्ध-
भावं व्याप्यत्वासिद्ध्यभावं चाह न हीति । रूपाव्याप्तिः रूपनिरूपित-
व्याप्तभावः । अथ बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया दोषत्वमुक्तं तत्र कोऽयं
प्रतिबन्धवन्धकभाव इति संक्षेपतो विचार्यते । तत्र दोष-विशेषाख्य-

लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वाच्चेतराहार्येतरतद्गुर्मितावच्छेदककतद्गुर्मावच्छिन्न-
विशिष्टबुद्धिं प्रत्यनिश्चिताप्रामाण्यतद्गुर्मितावच्छेदककतद्गुर्मावच्छिन्नाभा-
वनिश्चयःप्रतिबन्धकः । अत्र शङ्को न पीत इति निश्चये सत्यपि पितादिदो-
षवशाच्छङ्कः पीत इत्यलौकिकनिश्चयस्य जायमानत्वाद्दोषविशेषाजन्येति ।
शुक्लादिवं रक्तमित्यादिसमजनकदोषनिरासाय विशेषवदं । बाधनिश्चये
तादृशभमानुत्पत्तेः । माटान्धकारे घटाभावादिनिश्चये सत्यपि सत्या-
लोकसमवधाने लौकिकसन्निकर्षवशाद्घटादेलौकिकप्रत्यक्षस्य जायमान-
त्वाल्लौकिकसन्निकर्षाजन्येति । मुखं न चन्द्र इत्यादिबाधनिश्चये सत्यपि
आह्लादयोग्यताभमादनाहार्यस्य मुखं चन्द्र इत्यादिशाब्दबोधस्य जायमान-
त्वाच्छाब्देतरेति । बाधनिश्चयेऽपि इच्छयाऽऽहार्यलौकिकप्रत्यक्षस्यानुभ-
वविदुत्वादाहार्येतरेति । आहार्यं च बाधबुद्धिकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानं ।
शृङं न घटवदित्यादिबाधनिश्चये सत्यपि भूतलं घटवदित्यनेदिविशिष्टबुद्ध-
धुदयात्तद्गुर्मितावच्छेदकेति । भूतलं न घटवदित्यादिबाधनिश्चये सत्यपि
भूतलं प्रमेयवदित्यादिनिश्चये बाधकाभावात्तद्गुर्मावच्छिन्नेति । वंशो नोरग
इत्यदिवास्तवसत्त्वेपि मण्डूकवसाऽजनवशादुंश उरग इति प्रत्यक्षोदयात्त-
दिन्द्रियजन्यस्वयभयत्र देयं । अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टतदभाववत्तानिश्चये
सत्यपि विशिष्टबोधोदयात्प्रतिबन्धककोटावनिश्चिताप्रामाण्येति । अन-
यैव रीत्या तदभावव्याप्यवत्तानिश्चये सत्यपि विशिष्टबोधोदयात्प्रतिबन्ध-
ककोटावनिश्चिताप्रामाण्येति । अनयैव रीत्या तदभावव्याप्यवत्तानिश्चय-
तादृशविशिष्टबुद्धयोः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावोऽवसेयः । नन्वयं स्यात्तुःपुषो-
वेति संशयोत्तरं भ्रमात्मकं नायं पुरुष इत्यादिबाधनिश्चयोत्तरं वा पुरुषत्व-
व्याप्यकरादिमानित्यादिविशेषदर्शने सति प्रत्यक्षस्योदयात्कथं निरुक्तप्रति-
बन्धप्रतिबन्धकभाव इति चेत् । अत्रोपाध्यायाः । विशेषदर्शनाप्रामाण्य-
ज्ञानादेइत्येककतया विशेषदर्शनाद्यभावाविशिष्टतादृशतदभाववत्तानिश्चय-
त्वेन तादृशविशिष्टबुद्धिं प्रतिबन्धकत्वं । नन्वेवं प्रतिबन्धकौटो तादृशज्ञा-
नत्वस्य निश्चयत्वस्य वाऽनुपादाने संशयोत्तरमपि संशयोऽस्मिन्निस्सृतीना-

मनुष्यस्ति सङ्गत् । परामर्शोऽस्मिन्निशेधदर्शनस्य । सत्यमनुष्यमिति शब्देन स-
 प्यनुमित्यदुत्पत्तिरसङ्गाद्येति चेत् न तदनुष्यविशिष्टमात्रमिति शब्दत्वेन
 प्रतिबन्धकता विशेषदर्शनादभावादिप्रतिष्ठिततदभावकत्तानिश्चयत्वेन प्रतिब-
 न्धकत्वेत्येकप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः तदभावकत्वमिति शब्दत्वेन प्रतिबन्ध-
 कता तादृशविशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबध्यतेति द्वितीयः प्रतिबन्धप्रतिबन्धक-
 भावोपपत्त्यर्थः । इतरथा बाधविशेषयोत्तरमपि संशयोऽपि नित्यमुत्पत्त्या-
 दापत्तिः अत्र विशेषदर्शनादिकं चोत्तेजकं ॥ दोषविशेषवदन्यसंशयस्याकार्य-
 त्वनिर्वासाय दोषविशेषाज्ज्ञेयमाहर्षिति च'प्यदमित्याहुस्तदर्थे न सम्यगे-
 प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावद्वयकल्पने गौरवात् । न चैवं तदभाववतानिश्चये-
 सति विशेषदर्शने सति तद्विशिष्टबीधानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । विशेषदर्श-
 ने सति तदभाववताज्ञाने ऽप्रामाण्यस्य स्यादयमानत्वात्तत्समदृशविशि-
 ष्टबुद्धेरिष्टत्वात् । यत्राप्रामाण्यस्यो न जात इति विभाव्यते तत्र बाधवि-
 लम्बस्य शपथनिर्णयतया तदविमलये बाधकाभावादिति संशयः । मिथ्यास्तु
 दोषविशेषाज्ज्ञेयप्रत्यक्षनिश्चयान्यशाब्दान्यतद्विशिष्टबुद्धिं प्रत्यप्रामाण्यज्ञा-
 नानास्कन्दिततदभाववतानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता । अथैवं विशेषदर्शन-
 मन्तरेणापि तदभाववतानिश्चये सति तद्विशिष्टप्रत्यक्षनिश्चयः स्यादिति
 चेत् न । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्विपरीतनिश्चयोऽपरप्रत्यक्षत्वावच्छि-
 न्नं प्रति तद्विशेषदर्शनादेहेतुत्वावधारणात् । न च तथापि विशेषदर्शनम-
 न्तरेणाप्यानुमानिकतदभावनिश्चयोत्तरं तत्तल्लौकिकप्रज्ञानुदयप्रसङ्ग इति
 वाच्यम् । तल्लौकिकप्रत्यक्षान्येतादृशविपरीतनिश्चयोत्तरत्वस्य विवक्षित-
 त्वादित्याहुस्तच्च न शोभते तथा हि भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं
 प्रति तदभाववताज्ञानत्वेनापि हेतुत्वं बोध्यं । अन्यथा विपरीतज्ञानमन्तरे-
 णापि विशेषदर्शने सति विपरीतज्ञानेत्तरप्रत्यक्षवादस्य दुर्बोदत्वात् ।
 एवं विपरीतनिश्चये सति विशेषदर्शनं विना तदुत्तरप्रत्यक्षाभावेऽपि
 विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षापत्त्या तदनुत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तदभाव-

वज्राकस्त्रेण प्रतिबन्धकत्वमात्रप्रयोजनमिति बहुलमेतत् । तस्माद्विपरी-
तमिदं योत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनं न हेतुरिति । न चेवं विनसति
विशेषदर्शनं प्रत्यक्षमिति । सति बाधविशये तस्य प्रतिबन्धकत्वात् । न
च तर्हि सति विशेषदर्शने सति च बाधनिश्चयेऽपि न स्यादिति वाच्यम् ।
विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले बाधविशयेऽप्यप्राप्त्यवहात् । तत्र विवक्ष्यस्य शब्-
दनिर्णयत्वेन बाधनिश्चयनाशोत्तरमपि तादृशप्रत्यक्षस्य सूचकत्वात् ।
ननु यच्च यत्तद्य एव विपरीतमिदं यत्तत्तद्य एव विशेषदर्शनं तत्तत्प्र-
त्यक्षं द्वितीयस्तथे विशिष्टबोधः श्रीमन्मते चतुर्थस्तथे स्यादिति चेत् इष्टा-
पत्तेः । तत्र द्वयनिर्णयस्यापि अन्तःसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वाच्चेति संक्षेपः ।
शिरोमणिचरणास्तु संशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनं नोत्तेजकं न वा कारणं
प्रमाणाभावात् । नन्वभिहितमेव विशेषदर्शनमन्तरावपि संशयोत्तरं प्रत्यक्षं
स्यादिति चेत् न संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वाभावेन तद-
वच्छिन्नापादनस्य शशयङ्गापादनतुल्यत्वात् । लाघवात्तद्विशिष्टबुद्धित्व-
स्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् । तथा च दोषविशेषलौकिकसच्चिकर्षाद्यास्य-
तज्ज्ञानं प्रति तदभाववत्तानिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य च प्र-
तिबन्धकत्वकल्पनावश्यकत्वात्सति विशेषदर्शनेऽपरकोटिप्रतिबन्धादिश्च-
यात्मकं संशयोत्तरप्रत्यक्षमर्थवशात्सिद्धमित्यपरकोटिकञ्जनप्रतिबन्धकता-
यां विशेषदर्शनं संशयोत्तरप्रत्यक्षे प्रयोजकमात्रं न तु कारणं अन्यका-
रस्थघटादिसंशयोत्तरप्रत्यक्षे व्यभिचारात् । अथालोकसमवधानादेस्तत्प-
त्तेजकया न दोष इति चेत् । उत्तेजकानामननुगमात् । संशयानु-
त्तरप्रत्यक्षे कृपायाः सामान्यसामान्या भेदादुत्तरप्रत्यक्षेऽपि निर्वाहात् । तत्र
सामान्यन्तरकल्पनेऽतिगौरवादिति संक्षेपः । विवेचयिष्यते चान्यत्र योग्य-
ताज्ञानस्य कारणत्वविचारावसर इति । अथ बन्धिव्याप्यधूमवान्यवैत-
दित्यादिपरामर्षाद्या च पर्वतीयबन्धीतरबन्धभावशानितिवाधनिश्चयसत्त्वे
पर्वतीयबन्ध्यादिमात्रविधेयिकानुमितिरितिसिद्धान्तस्तत्र सा किं बन्धि-
त्वमपेक्ष सतद्विहित्वमिति चेत् । अनुमितेर्भाषकतानवच्छेदकप्र-

कारकत्वमियमाहुर्बन्धित्वरूपेणैव पर्वतीयवन्धिमात्रविधेयिकानुमितिः । न च बन्धित्वाप्यधूमवान्यवर्तत इति सामान्यरूपेण परामर्शाच्छिन्नाबाध-
निश्चयदशायां बन्धित्वरूपेण कथं पर्वतीयवन्धिमात्रविधेयिकानुमिति-
रिति वाच्यम् । इतरबाधज्ञानस्येतरवन्धिभानप्रतिबन्धकत्वेनेतरवन्धेरभा-
नातेनरूपेणपरामर्शातेन रूपेणानुमितौ बाधकाभावादिति । न चेतरबा-
धज्ञानस्य भिन्नप्रकारकतया बन्धित्वेन रूपेणेतरवन्धिभाने कथं प्रतिब-
न्धकत्वमिति वाच्यम् । इतरबाधस्थले तत्रैव व्युत्पत्तेरितिद्विक् ।
शिरोमणिप्रभृतयस्तु पर्वतीयवन्धीतरवन्ध्यभाववानित्यादिबाधनिश्चयसत्ये
विशिष्यपर्वतीयवन्धित्वरूपेण पर्वतीयवन्धिमात्रनिष्ठविधेयताशालित्य-
नुमितिः । न चानुमितेर्ध्यापकताप्रवच्छेदकारकत्वमियमभङ्गापत्तिः ।
तादृशनियमस्येतरबाधस्थलीयानुमितिभिन्नानुमितिपरत्वात् । न च तादृ-
शबाधनिश्चयविरुद्धदशायां बन्धित्वाप्यधूमवान्यवर्तत इति सामान्यपरा-
मर्शादपि पर्वतीयवन्ध्यादेर्विशेषरूपेणानुमित्यापत्तिरितिवाच्यम् तादृश-
विशेषरूपेणानुमितिं प्रति तादृशेतरबाधज्ञानस्य कारणत्वात् । इत्थं
च पर्वतो जातिमान् सत्त्वादित्यादौ पर्वतवृत्तित्वविशिष्टज्ञात्यभाक्त्वानिति
बाधनिश्चयस्यानुमितौ प्रयोजकत्वं । तत्र पर्वतवृत्तित्वविशिष्टजातित्व-
स्यैव प्रकारत्वादिति । न च पर्वतीयवन्धित्वादिरूपेण व्याप्यवत्ताप-
रामर्शात्तादृशेतरबाधनिश्चयमन्तरेणापि तेन रूपेण तादृशबाधनिश्च-
योत्तरानुमितिरिति व्यभिचार इति वाच्यम् पर्वतीयवन्धीतरवन्ध्यभाव-
वानिति बाधनिश्चयत्वेन तादृशबाधनिश्चयोत्तरानुमितित्वेन कार्यकार-
णभावात्तादृशबाधनिश्चयाभावेन तादृशानुमितेरभावादिति संक्षेपः ।

ननूपाधिरपि हेत्वाभासान्तरः सम्भवतीति
कथमेत एवेति चेत्सव्यभिचारादन्यतमत्वं हि हेत्वा-
भासत्वं न चोपाधिस्तदन्यतम इति तस्मान्नैवं भूत-
त्वादतएव सिद्धसाधनमपि न हेत्वाभासान्तरं । ननु

कोऽनुपाधिस्तत्राचार्याः साध्याव्यापकत्वे सति सा-
नाध्यापक उपाधिः । तद्व्यापकत्वं च तत्समानाधि-
करणा यावन्तो यत्समानाधिकरणास्तत्वं । यथा
धूमवान् वन्देरित्यत्रार्द्रन्धनं भवति हि तत्साध्य-
व्यापकं । धूमसमानाधिकरणस्य यावत्तत्समाना-
धिकरणत्वात् भवति च साधनाध्यापकं वन्दिमत्यपः-
पिण्डे तदसत्त्वात् सद्देतौ तु नैवं तत्र सद्देतौः साध्य-
व्यापकत्वात् साध्यव्याप्याव्याप्यस्य च साध्याव्याप-
कत्वात् ।

ननुसाक्षात्परपरयानुमितिवन्धकज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वमिति
पर्यवसितं तच्चोपाध्यादावप्यस्तीति तस्यापि हेतुदोषत्वं स्यादित्या-
शङ्क्य समाधानपूर्वकमुपाधिं निरूपयति नन्वित्यादिना । सव्यभिचार-
विद्वत्प्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः कथिताः नतूपाधिरपि
कथित इत्यभिप्रायवान्समाधत्ते सव्यभिचारेति । सव्यभिचाराद्यन्यत-
मत्वं सव्यभिचारादिपञ्चक्रभिवभिवत्वं । उपाधौ तद्विज्ञत्वाच्च तदन्त-
र्भाव इति भावः । तदेषाह न चेति तस्या उपाधेः । नैवंभूतत्वादिति
सव्यभिचाराद्यन्यतमत्वरूपैवंभूतत्वाभावादित्यर्थः । अत एव सव्यभिचा-
राद्यन्यतमत्वस्यैव हेत्वाभासत्वकथानादेव । अत्र साध्यपदं । साध्यत्वा-
भिमतपरं । एवं साधनपदमपि साधनत्वाभिमतपरं । तेन व्यभिचारिणि
साध्याभिमते व्याप्तिनिरूपकत्वरूपसाध्यत्वस्य साधनाभिमते व्याप्या-
ग्रयत्वरूपसाधनत्वस्य विरहेऽपि न क्षतिः । तत् साध्यत्वाभिमतं आर्द्रन्धनं
उपाधिरूपमार्द्रन्धनादि । तत् आर्द्रन्धनं । तत्समानाधिकरणत्वात् ।
आर्द्रन्धनसमानाधिकरणत्वात् । उपाधौ द्वितीयदलं योजयति भवतीति ।
तदसत्त्वादिति । आर्द्रन्धनासत्त्वादित्यर्थः । तथा च वन्दिममानाधिकर-

यत्प्रत्यक्षत्वं स्याद्वैयर्थ्यप्रमाणमधिकरणत्वाभावादिति भावः । नैकैवा-
ध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं । तन्न सद्भूतौ । हेतुर्नसति । हेतुस-
मानाधिकरणा यावन्तः साध्यसमानाधिकरणास्तत्कालरूपव्याप्यहेतौ स-
त्वादित्यर्थः । ननु तथापि सद्भूतावुपाधिः कुतो नैत्यत आह साध्यव्या-
प्यव्यापकस्येति । साध्यव्याप्यस्य धूमादेर्यद्व्यापकं तत्साध्यस्य वज्रादेर-
व्यापकमित्यर्थः । तथा च सद्भूतौ साधनसमानाधिकरणस्य साध्याधिक-
रणवृत्तित्वनियमात्साधनाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वरूपसाधनाव्याप-
कत्वस्य साध्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपसाध्याव्यापकत्वादिति ।

अत्र वदन्ति इदं साधनाव्यापकेऽव्याप्तं । यथा
काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वं न
हि तद्व्यापकत्वव्यापकं श्यामत्ववति घटेऽसत्त्वात्
किन्तु मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं यत्र यत्र
मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वं तत्र शाकपाकजत्वस्य
सत्त्वात् । अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति सा-
धनाव्यापकत्वमुपाधित्वमिति चेन्न । वायुः प्रत्यक्षः
प्रमेयत्वादित्यत्र पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्य-
व्यापके रूपादावुपाधावव्याप्तेः न हि प्रमेयत्वरूपसा-
धनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं तत् आत्मादावसत्त्वात् कि-
न्तु बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकं यावति त-
द्वति घटादौ रूपसत्त्वात् । अथ पक्षधर्मावच्छिन्नसा-
ध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं विवक्षितमिति
चेन्न । यथोक्तस्थले शाकपाकजत्वेऽव्याप्तेः न हि
पक्षधर्मावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकन्तत् । तथाविधश्या-
मत्ववति पक्षेऽसत्त्वात् ।

बन्धोक्तपदार्थानां तद्दीकादिना स्फुटज्ञानसम्भवात् किमर्थं तत्र प्रयासो-
ऽतः पूर्ववत्सिद्धान्तपूर्वकं तदुत्तरमाह कृता—इति । नन्विमे विशेषाः
सिद्धान्तब्रूहामधिप्रभृतिषु सन्तीति स्वस्मयासे व्यर्थोऽत आह कृतेती-
त्यन्ये । यद्यपि तत्राऽपीति शब्दो पूर्ववत्सिद्धान्तव्यञ्जको प्रसिद्धो ।
यद्यपि आद्यैः पूर्वोक्तार्थैः पृथक्कस्वाम्यादिभिः । चतुरवचना सद्वृत्तमि-
त्यादिविशेषयुता बन्धरचना गन्धनिर्मितिः कृता । तथा च पूर्वसिद्धान्त-
गुरुपदार्थज्ञानस्थानायासेन सम्भवान्मत्कृतश्रमो व्यर्थस्तथाऽपि मया भा-
स्कराचार्येणैव कृतिरारम्भा । अत्र हेतुमाह । तदुदितविशेषान् निमदि-
तुमिति । तैः पूर्वोक्तार्थैः । उदिता उक्ताः । तेभ्यो ये विशेषा मद्राविता-
स्तान् निगदितुं कथयितुम् । एवं च मम यदुन्यारम्भं तद्विशेषक-
नायेति श्रमः सार्थक इति भावः । विशेषज्ञानायाह विलोक्येति । अतो-
ऽत्र पूर्वग्रन्थापेक्षया विशेषसत्त्वात् सुजनगणकैः । सुजनपदं दुर्गणकव्यावृ-
त्त्यर्थम् । तेषां सहजद्वेषात् । मत्कृतिः । क्रियत इति कृतिर्यन्यः । मणि-
र्मिता कृतिः । अपिशब्देन भवद्विः पूर्वग्रन्थाः संपूर्णा दृष्टाः । इदानीं
मत्कृतग्रन्थो द्रष्टव्योऽवश्यमित्याह सूच्यते । अन्यथा पूर्वग्रन्थविलोकने-
नालस्योदयात् तेषामनादरोत्पत्तेः । कृत्वा निःशेषां विलोक्या अव्यवहि-
तत्वेन द्रष्टव्या । संपूर्णग्रन्थदर्शनादेव मद्रुक्तविशेषज्ञानं स्यादिति भावः ।
यद्वा अत एव पूर्वग्रन्था इदानीं न द्रष्टव्या इत्याह । विलोक्येति । अतो
मद्रुक्तदर्शनकालानन्तरमपि—शब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थेवकारपरस्मैत-
त्कालपर्यन्तं भवद्विः पूर्वग्रन्था दृष्टा इदानीं मत्कृतग्रन्थ एव द्रष्टव्यः ।
न पूर्वग्रन्थाः । अत्र पूर्वाक्तनिखिलार्थतद्विशेषयोः कथनात्साधनेनैवैतद्ग-
न्धज्ञानेन सकलपूर्वग्रन्थज्ञानसम्भवादित्याह मिद्वेरिति भावः । ‘अत्रापिश-
ब्दो भिन्नक्रमः । अतो विलोक्या मत्कृतिः । कृत्वाऽपि द्रष्टव्या’—इति के-
चित् । तत्र । कृत्वाऽपि द्रष्टव्यत्वेन पूर्वाक्तत्वाभात् । ननु विशेषमात्र-
बन्धस्यैवाविलोकनं युक्तं न तु सम्पूर्णग्रन्थस्य । विशेषकथनाय ग्रन्थारम्भ-
कारणात् । किं च त्वयाऽपि विशेषमात्रग्रन्थः कार्यो न तु पूर्वाक्ता-
र्याक्तिनिखिलार्थनिबन्धनात्मकोऽपि प्रतिज्ञामङ्गपत्तेरत आह । मध्य

इति । इदं च ह शिरेमविशेषे न विविक्तं भवेत् । मध्ये यथास्थामन-
 हिताः सन्ति । अयमर्थः । मध्यमाधिकारि यो विशेषः स मध्यमाधिकारि-
 यवप्रकरणे यद्विशेषः । शुद्धिप्रकरणे तद्विशेषः । एवं स्पष्टमिच्छासिद्धौ
 यथास्थानमुक्ता इति । विशेषमात्रमध्ये तु यथास्थानमन्यतासङ्गस्य-
 लापात् प्रेक्षापत्तां प्रवृत्त्यनुवर्तते । पूर्ववत्तन्नि शिरेमविशेषमन्यते निवि-
 लार्थनिवृत्त्यात्मकस्य मतिप्रकारणस्य तत्त्वमिति । न विशेषा यथा-
 स्थानेऽन्तरेण स्थितास्तेषां सर्वेषां विलोकनं संपूर्णव्यावर्तिकात्मकं न तु
 विशेषावलोकनात् । कदा चिद्व्यभिचारेणान्तरस्यानायते । परे क्वेच्छि-
 चा यमनसंभवा नः शिखरिणी इति नक्षत्रमिदं शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७ ॥

इदानीं सुजनगणकान् प्रार्थयन् प्रयोजनमाह ।

तुष्यन्तु सुजना बुद्धा विशेषान् मदुदोरितान् ।

अबोधेन हसन्तो मां तोषमेव्यन्ति दुर्जनाः ॥ ५ ॥

वा. भा.—सुजना इति विशेषणं किम् । यतो दुर्जनाः स्वतस्तो-
 षमेव्यन्ति । यदा दुर्जना मदुक्तान् विशेषान् द्रव्यन्ति तदा तानन्नात्मा
 दौर्जन्येन सज्ज्वलमतयो विशेषार्थान् न बुध्यन्ति तेनबोधेन मदुक्तिमेव
 विद्वद्भिः मन्वमानाः सहर्षाः किं तेन कविना विद्वद्भिरुक्तमिति ममैव हस-
 न्तस्तोषमेव्यन्ति । न हि तोषं विना हास्यमुत्पद्यत इति भावः ॥ ५ ॥

वा. भा.—मत्कृतिविलोकने सर्वेषामपि अन्तर्लोके भविष्यतीत्याह तुष्य-
 न्तिवति ॥ ५ ॥

मरीचिः—अनु सुगणकानन्दकस्यदुन्यो मर्ककात्स्यमिच्छानां सुसकरा-
 कावाद् दुर्गणकानां सहजद्वेषसत्त्वादाधुनिकस्ये कर्तव्यतः सर्वेषां दुष-
 सम्भवाच्चायं तेषां दुःसकर इति चिन्तानां प्रवृत्तिर्न स्मृतः । दुःसकार-
 कस्य हेतुत्वाद्व्यभिः पूर्ववन्ना दूषितास्तथा त्वदुक्तमपि के विद्वद्व्य-
 ष्यन्ति वाऽत आह तुष्यन्तु—इति । स्पष्टार्थम् । सुगणकानां अज्ञात-
 बोधेन दुषंसास्फुरतां तुष्टिः । दुषंसास्फुरणं च तेषां तस्मादात्मविकार-
 रदतमनसां सविस्तृतया तीक्ष्णवृत्तिः । दुर्गणकानां तु भावानवबोधेन

दूषणोदयात् कथमत्राशुमुक्तमित्युपहासदत्तवित्तानां तदुत्पाद्यत्वमेतत्
तुष्टिरनुमीयते । कथस्य तुष्टिजन्यत्वात् । तथा च यस्य सम्यग्भावा-
वबोधस्तस्य दूषणास्फुरणम् । यस्य दूषणास्फुरणं तस्य भावानवबोध इति
मदुक्तस्य दूषणं क्लोऽपि न दास्यति अत एव पूर्वममलमित्युक्तमिति भावः ।
'वित्तानमाभ्यामनान्यत्' इति वित्तानाख्यमनुष्टुप्छन्दः । एतद्वैस्तु—यथा-
नुष्टुप्छातिवृत्ते आभ्यां समानिकाप्रमांशिकाभ्यामन्यद्वृत्तं तद्वित्तम-
संज्ञम् । आभ्यामिति पूर्वोक्तोपलब्धकम् । तेन विचयदाविद्युन्मालाभय-
वकहंसदत्ताख्येषु नातिप्रसङ्ग इत्यलम् ॥ ५ ॥

अथानन्तरश्लोकेन सिद्धान्तयन्त्यलक्षणं श्लोकद्वयेन सिद्धान्तप्रशंसां चाह* ।

ब्रुव्याद्विमलान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमा-
चारश्च शुसदां द्विधा च कश्चित् प्रस्तास्त्वथा सोऽसराः ।
मूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यज्ज्ञादि यज्ज्ञेऽव्यक्ते
सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः ॥ ६ ॥

जानन् जातकसंहिताः सराणितस्कन्धैकदेशा अपि
ज्योतिःशास्त्रविचारसारचतुरप्रश्नेष्वकिञ्चित्करः ।
यः सिद्धान्तमनन्तयुक्तिवित्तं नो वेत्ति भित्तौ यथा
राज्ञा चित्रमयोऽथ वा सुघटितः काष्ठस्य कण्ठीरवः ॥ ७ ॥

गार्जस्तुङ्गरत्नार्जिता नृपचमूरप्यूर्जिताऽश्वादिकै-
रुद्यानं च्युतवृत्तवृत्तमथ वा पाथोविहीनं सरः ।
योऽपि प्रेमिन्नतनमपि यत्तमा यज्ज्ञा भास्युद्यकै-
रुद्यैरसिद्धान्तमिदं तथैव विबुधाः सिद्धान्तहीनं जघुः ॥ ८ ॥

वा- आ-—स्पष्टम् ॥ ६-८ ॥

वा- वा-—वदथै वो विचारः आरभ्यते तन्मयाप्रो स एव बुद्धिस्थो भव-

* इयं पूर्वटीका परस्परातो विकृता वस्तुतः—'यद्येकश्लोकेन सिद्धान्तयन्त्यलक्षणं
मनन्तरश्लोकद्वयेन सिद्धान्तप्रशंसां चाह'-इति ।

तीति यमात्मसिद्धान्तचिरोन्मेषिं करोतीति प्रागभिहितं तत्र सिद्धान्तचिन्मा कोऽसौ अन्यविधिवोऽभिधीयत इति तत्तद्वचनवतारयति । ऋक्षादीति । गण्यते संख्यायते तद्वर्णितं तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञं चास्त्वमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद्वक्तम् । यावत्तावदादिसर्वकल्पनासापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । बृहत्कर्मणा बृहगणितम् । गोलने वेधादिना बृहत्कर्म सवासनं गण्यत इति गोलान्वितत्वाद्गोलगणितम् । गणितचतुष्टयात्मको गणितस्कन्धः । कालविधानशास्त्रापरपर्यायं बृहगणितमेव गणितस्कन्धः । स चाध्येतव्यः । अत्र वासनावगतिपूर्वकोऽध्ययनविधिव्यापार इति । एतद्वर्णितत्रयं बृहगणितवासनायामुपयुक्तम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकत्वं गणितस्कन्धस्य व्यवहरन्ति स एव सिद्धान्त इति । तथा बाहुः । 'व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आद्यः' इति । आचार्योऽपि—

“गणितस्कन्धसन्दर्भोऽव्यक्तभगोलाधीनः ।

उचितोऽनुचितो बन्धे धार्यं तत् सम्यतां विदः” ॥

इति सिद्धान्तं गणितस्कन्धत्वेन व्याहरत् । बृहत्तियसारिण्यो यन्त्रादि सर्वमन्त्रैवान्तर्भूतम् । अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्यहानयनं स सिद्धान्तः । यत्र युगादेस्तत् तन्त्रम् । यत्र शकादेस्तत् करणमिति । अभियुक्तास्तु सिद्धान्ततन्त्रशब्दाभ्यां गणितस्कन्धतदेकदेशवभिधीयेते होराशब्दो लग्नतदर्थेयोरिवेत्याहुः । उभयथाऽप्यभियुक्तप्रसिद्धिदर्शनात् । तन्त्रशब्देन बृहगणितस्कन्धं वराहो व्याहरत् • सांघत्सरसूत्रे तेनोक्तम् । 'तत्र बृहगणिते पौलिशरोमक-वासिष्ठ-सौरपैतामहेषु पञ्चस्वतेषु सिद्धान्तेषु युगवर्षायनर्तुमासपचाहोरात्रयाममूर्तर्तनाडीविनाडीमासत्रुटिचक्राद्यावयवादिकस्य कालस्य क्षेत्रस्य च वेता वतुर्को च मानानां सैम्यसाधनवासनवान्त्राणामधिसकावप्रसम्भवस्य च कारणाभिज्ञ' इत्यादिना अन्यसन्दर्भेण एतानि समस्तानि व्यस्तानि वा यत्र भवन्ति स सिद्धान्त इति लक्षणमुक्तम् । बुधैवदाहृत इत्यनेन यत्राभियुक्तानां सिद्धान्तत्वप्रसिद्धिः स

• बृहत्संहितायाम् ।

सिद्धान्त इति द्योतितम् । मुनिकृतशास्त्रे तु येन यावान् विषयः पृष्टस्तं प्रति तावानेवोक्त इत्येकदेशेऽपि सिद्धान्तपदप्रयोगो नैव दोषमावहति । इदं यत्प्रत्यक्षं क्रियते तत् पौर्वस्यसिद्धान्तानामित्यविरुद्धम् ॥ ६ ॥

अध्येतव्यं ब्राह्मणैरेवेत्यध्ययनविधिविहितस्य सिद्धान्ताध्ययनस्य प्रवृत्त्यनुकूलां सिद्धान्तानभिज्ञनिन्दाद्वारेण सिद्धान्तज्ञप्रशंसामाह ज्ञान-
क्षितिं वर्जयदिति ॥ ६-८ ॥

सूरीचिः-अनु सिद्धान्तशिरोमणिमित्याद्यत्र सिद्धान्तपदवाच्यः क इत्यतः सिद्धान्तसंज्ञां शार्दूलविक्रीडितवृत्तेनाह जुट्यादिप्रलयान्तकालकलना-
मानप्रभेदः-इति । अत्र त्रिस्कन्धात्मकज्योतिःशास्त्रे गणितस्कन्धप्रकरणे । गण्यते संख्यायते तद्विहितं तत्प्रतिपादकगन्यसमूहो गणितस्कन्धः । सिद्धान्ततन्त्रकरणसारण्यायुर्दोषाष्टकधर्गष्टपञ्चवास्तुच्छन्दःशिल्पादिवि-
द्योपयोगि गणितं कलनेत्युच्यते । स गणितस्कन्धः सिद्धान्तमात्रप्रति-
पादकात्मकः । तस्य प्रबन्धो बन्धाः । ज्ञात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तेष्वि-
त्यर्थः । यत्र यस्मिन् बन्धे जुट्यादिप्रलयान्तकालकलनेत्याद्युच्यते स बन्धो बुधैर्गणितस्कन्धज्ञैः सिद्धान्तः सिद्धान्तपदवाच्य उदाहृत उक्तः । एतदुक्तंरूपलक्षणलक्षितः सिद्धान्तपदवाच्यस्तेन तद्विदां यत्र सिद्धान्तपदवाच्यत्वं तस्यैतन्लक्षणमिति भावः । जुट्यादिप्रलयान्तकालकलना । जुटिकाणादिमहाकल्पकालान्तावच्छिन्नसप्तकालस्य प्रतिपादनम् । मात्र-
प्रभेदः । भावानां सौरादीनां कालमानानाम् । प्रकर्षेण सोदेन सम्यग्विचार-
रेवेत्यर्थः । भेदो नियतसंख्याविचारः । व्युसदां बहाणां चारो गतिचिन्ता । अत्र ज्ञात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तेन क्रमेण मध्यमपृचिप्रश्नसङ्ख्येच्छायाद-
यास्तयहवृत्तिमन्त्रचरुतिशृङ्गोवतिपात्तादिरूपा । द्विधा गणितं व्यक्तमव्यक्तं च । उच्चावचवनप्रसिद्धसङ्ख्येकनादिना यावत्तावदादिवर्षेनिरपेक्षेण सोध्यते तद्व्यक्तं पाटीगणितमित्यर्थः । यावत्तावदादिवर्षेकल्पनासापेक्षमव्यक्तं बीज-
गणितमित्यर्थः । प्रश्नाः पूर्वपक्षाः स्वकार्पिताः पूर्वरीत्या वा सौतराः समा-
धानसहितास्तथा प्रतिपादिताः । भूधिमयवहसंस्थितेः पृथ्वीनक्षत्रबहा-

कां संस्थानम् कथनं प्रतिपादनम् । यन्वादि कालादिज्ञानसाधकं प्रसि-
 द्धम् । चादिप्रदाह स्वकल्पितं च । यजोष्यत् इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः ।
 नन्विदं लक्षणं सिद्धान्तत्वावच्छिन्नसिद्धान्तस्य न सम्भवति । तथा हि
 तद्वि श्लोकोक्तं सम्पूर्णं वा प्रत्येकं वा । नाद्यमे व्यासवसिष्ठसिद्धान्ते-
 ऽध्याप्तेः । न च पौद्वसिद्धान्तानां लक्ष्यत्वावाव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
 बुधैरदाहृत इति मूलग्रन्थेन तज्ज्ञानां यस्मिंस्तद्व्यवहारस्तल्लक्षणमिति
 व्याससिद्धान्तेऽपि तद्विदां तद्व्यवहारात् । नान्यत्सन्नाकरणादावतिथ्या-
 प्तैः । न च तन्नाकरणादिकं सिद्धान्तैर्निरूप्यमिति सर्वेजनमिद्वेन तस्यापि
 लक्ष्यत्वात् । तेन व्यासवसिष्ठोक्तं तदन्यतदन्यतमलक्षणस्य सत्त्वावाव्या-
 प्तिरिति वाच्यम् । करणादीं सिद्धान्तव्यवहारापत्तैः । सिद्धान्तलक्ष्यल-
 खानां परस्परमव्याप्तेरिति ध्याप्तेश्च । न च श्लोकोक्तं सिद्धान्तशिरोमणे-
 रैव लक्षणं वाच्यम् । श्रीपतिव्रतसिद्धान्तशेखरेऽपि व्याप्तैः । गौरवाच्चैति
 चेत् । अत्रैकदेशेनो 'अक्षमव्यक्तं बह्वकर्मणा बह्वगणितं गौलेन वैधादिना
 बह्वकर्म सवासनं गणयत इति गौलाश्रितत्वाद्गोलगणितं कालविधानशा-
 स्त्रापरपर्यायम् । बह्वगणितमेव गणितस्कन्धः । वासनाधगतिपूर्वकस्तद-
 ध्ययनविधिव्यापार इति । एतद्वर्णितत्रयं बह्वगणितवासनायामुपपन्नमतौ
 गणितचतुष्टयात्मकोत्वं गणितस्कन्धस्य व्यवहरन्ति स एव सिद्धान्तः ।
 तथा चाहुः । 'अक्षव्यक्तसंगोलवासनमयः सिद्धान्त आद्यः', इति । अत्र
 अक्षव्यक्तप्रधानः संगोलवासनमय इति मध्यपदलोपी समासः । यद्वा व्यक्त-
 व्यक्तीकृताऽव्यक्ता संगोलवासना येन तद्वर्णितं तन्मयः । गणितं विना
 संगोला वासना नैव ज्ञायते तेन गणितमेव मुख्यं सिद्धान्त इत्यर्थः ।
 बह्वतिथ्यादिसारिणीयन्त्रादि सर्वमैकैकान्तभूतम् । तथा च नक्षत्र-
 सिद्धान्तस्य सिद्धिं गणितान्तर्गतचतुष्टयस्यैतस्यादिसंज्ञोक्तं साधु । यावत्काले
 मेवा वक्तुं शक्यन्ते तत्रावन्ते वक्तव्यास्तेनैतत्संज्ञोक्तस्य नक्षत्रवदार्थवानु
 सिद्धान्त इति लक्षणे तत्पर्यम् । एतादृशं च व्यासादिसिद्धान्ते स्पष्ट-
 मिति न समिद्धित्याहुः । तथा च नक्षत्रस्कन्धमन्वये स सिद्धान्त उदाहृत
 इत्येवाह्वयत्वावति । नक्षत्रस्कन्धसिद्धिस्तथापि । यद्यपि तन्मयमेव । यत्र

कलितज्ञाध्यायः । प्राधान्यतोः सहादिकान्तं स सिद्धान्तः । यत्र युवाकः
हर्षणेन तत्प्रधानं तत् तन्मसु । यत्र यवाकसंज्ञेन तत्प्रधानं तत् कलित-
मिति केचित् ।

“सिद्धान्तोदीरितो हर्षो निवयुक्त्येव बध्यते ।
निखिलो यत्र तन्त्रं तद्विज्ञोपकरणाश्रितम् ॥
सिद्धान्तोक्तैकदेशास्तु केचिदत्र निरूपिताः ।
तदुक्तं करणं नात्र लघुपायविनिर्मितम्” ॥

इति तन्त्रकरणयोर्ज्ञाध्यायः । सोपपत्तिकतया स्वप्रतिपादार्थ-
सिद्धान्तप्रतिपादकं सिद्धान्तत्वमिति नवीनाः । वस्तुतस्तु अभिमुक्तानां
यत्र सिद्धान्तस्याप्यत्र विज्ञाप्यत्वं स सिद्धान्त इति लब्धम् । आधुनिक-
यन्त्रे तु पूर्वसिद्धान्तोत्प्रेत्येकत्वं लब्धम् । न च चुट्यादिप्रत्ययान्त-
काव्यकलेष्वपि दिशोऽप्यस्य कार्यसमसेदिति वाच्यं तत्र लब्धमित्यनुक्त-
त्वात् । अस्यान्यार्थपत्त्यात् । तथा हि सिद्धान्तशिरोमणिमित्यत्र सि-
द्धान्तस्य सिद्धान्तपदार्थनिरूपकेत्यर्थकरणम् । सिद्धान्तपदार्थो के इत्य-
पेक्षयां सिद्धान्तपदार्थोनाह । चुट्यादीति । यत्र ज्योतिःशास्त्रे विद्य-
मानतद्विषयकत्वमन्ये य तिरुक्तत्वात्तान्तः प्रसिद्धः सिद्धान्तः । यत्र
ज्योतिःशिक्षायेकपक्षनम् । कुपेक्षदाहृतः । यत्र सिद्धान्तत्वात्किञ्चिदसिद्धान्ते
चुट्यादिप्रत्ययान्तकालेस्यादिप्रत्ययान्तमुच्यते । तथा च सिद्धान्तप-
दार्थोः कथनयोग्या एते इत्यर्थः । तेन सिद्धान्तो वस्तुपदार्थोन्वतमकक्ष-
युक्तम् । एवं हि प्रतिपादकाज्ञाने केवावतकक्षयुतेरिति प्रतिपादपदार्थक-
क्षमावश्यमिति भावः । यद्यपि चुट्यादिप्रत्ययान्तकालकालनेनैव मानो-
क्तेषो गत्यर्थः । कलितज्ञानं भावकं निरूपितत्वात् तत्राहिति पदार्थ-
प्राधान्यज्ञानाय कलितप्रधानाह । यत्र सः सिद्धान्तकेषां काव्यमानयोः
पक्षविकल्पकम् । यत्रावतं काव्यकेषां काव्यकेषां निरूपणं मूलज्ञानो-
क्तम् । यदुच्ये किञ्चिदपदार्थनिरूपणं तत्र तत्रावतकक्षयुतेरिति तत्प्रकरणयोः
प्रमाणं स्वकम् युक्तम् । यत्र एक केवलज्ञानेनैव कलितप्रधानकलितज्ञानोक्तं

प्रथमश्लोकव्याख्यावसरे 'चिस्कन्वज्योतिःशास्त्रस्वरूपकथने च य सूत्राभिधाने गणितस्कन्धे किमित्याह भास्कराचार्यस्तुत्यादीत्यादिनोक्तम्'—इति मन्दाश्रितः पन्थाः ॥ ६ ॥

ननु सिद्धान्तारम्भं न युक्तं प्रयोचनाभावात् । न च ज्योतिः-शास्त्रत्वात् तदारम्भ इति वाच्यम् । ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते इत्यादिना शुभाशुभरूपादेशनिरूपकसंहिताज्ञातकयोरेव ज्योतिषत्वाद्गतः शार्दूलविक्रीडितेनाह । ज्ञानन्—इति । सिद्धान्तानभिज्ञनिन्दाद्वारेण सिद्धान्तज्ञप्रशंसां सिद्धान्ताध्ययनप्रवृत्त्यनुकूलां श्लोकद्वयेनाह ज्ञानन् इति गर्जदित्यन्ये । यो गणकः सिद्धान्तं भूगोलस्थित्यादिनिर्णयनिरूपककथं नो वेति न जानाति सः । यतदेतिर्नैत्यसम्बन्धात् । ज्योतिःशास्त्रविचारसारचतुरप्रश्नेषु ज्योतिषां यदनसत्तादीनां प्रतिपादकं शास्त्रं तस्य विचाराणां तदुक्तार्थसौदानां सारा यथार्थतात्पर्याणीत्येतद्विषयीभूतार्था वा तेषु चतुरास्तदभिज्ञास्तेषां प्रश्नाः पूर्वपक्षास्तेषु अकिञ्चित्करोऽनधिकारी तत्समाधानकरणाय स्यादिति शेषः । नन्वापाततो भूगोलस्थितिनिर्णयादिज्ञानवानप्यकिञ्चित्करोऽतः सिद्धान्तविशेषणमाह । अनन्त्युक्तिविततमिति । अनेकयुक्तियुक्तमित्यर्थः । तथा चापाततो ज्ञानवान् परमतदूषणदक्षयुक्त्याश्रयाभावाद्वेदेवाकिञ्चित्करः । यद्वा सिद्धान्तमिति यथा श्रुतं तेन शास्त्रान्नरसिद्धान्तज्ञानवानपि तत्राकिञ्चित्कर इति केवलसिद्धान्तग्रहणं कथमित्याशङ्क्याह । अनन्तेति । 'अनन्तं सुरवर्त्म जम्'—इत्यभिधानादनन्तमाकाशम् । तद्युक्तियुक्तम् । आकाशस्यभूगोलस्थितिनिर्णयकद्वयुक्तियुक्तमित्यर्थः । ननु ज्योतिःशास्त्रान्तर्गतसंहिताज्ञातकज्ञानाभावादेवाकिञ्चित्करोऽत आह जानन्निति । सम्बन्धकालमधिकृत्य प्राणिनां शुभाशुभफलनिरूपककथनसमूहो ज्ञातकमित्युच्यते । षोडशसंस्कारविवाहाद्युत्पातादिनिरूपककथनसमूहः संहिताः । यन्वानां भूयस्त्वाज्ञातकसंहिता इति बहुवचनम् । ननु ज्ञातकसंहितोपयुक्तगणितज्ञानाभावादेवात आह सगणितस्कन्धेकदेशा

इति । गणितस्कन्धेकद्वेष्टैरायुर्द्वयवास्तुगणितकरणादिभिः सह वर्तमान
इति । अपिशब्दादेवनिरूपकशास्त्रज्ञी व्यवहारयोग्यबहुगुणयुक्तश्च सि-
द्धान्तज्ञानं विना तत्राप्रयोजक इति सिद्धान्ताध्ययनावश्यतायहः सूच्यते ।
अकिञ्चित्कारे दृष्टान्तमाह भित्ताविति । यद्येति दृष्टान्तयोक्तम् । भित्ति
चित्रमयो राज्ञा अकिञ्चित्कारः । चित्रस्यो राज्ञा व्यवहारेऽप्रयोजक
इत्यर्थः । ननु चित्रस्यो राज्ञा चित्रस्यव्यवहारयोग्य इत्येवमस्वरसाह दृष्टा-
न्तान्तरमाह कथं चेति । काष्ठस्य सुस्रष्टितः सम्यक्प्रकारेण कृतः कण्ठीरवः
सिंहो यथा भयकमके नक्षत्रने चाप्रयोजक इत्यर्थः । चित्रे सिंहभीता-
नामपि दर्शनसम्भवात् काष्ठस्येति । तथा च सिद्धान्तज्ञानरहितपुरु-
षस्य प्रश्नस्त्वज्ञानान्तरमचेतनता स्यादिति भावः । एवं च यथा 'प्रदीपः
सर्वविद्यानाम्'—इत्यादिना न्यायशास्त्रं विना सर्वशास्त्रज्ञानमप्रयोजकम् ।
तथा ज्योतिःशास्त्रं सिद्धान्तज्ञानं विनाऽप्रयोजकं तदर्थमस्यारम्भो न
ज्योतिःशास्त्रत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

ननु सिद्धान्तहीनोऽकिञ्चित्कार इत्युक्तं परं यस्य ज्योतिःशास्त्र-
पठनेच्छा तच्चिमितं ज्योतिःशास्त्रारम्भो युक्तः । न च सिद्धान्तो ज्योतिः
शास्त्रे मूलमिति तदारम्भ इति वाच्यम् । मानाभावादतः शार्दूलविक्री-
दितवृत्तनाह गर्जदिति । इदं प्रसिद्धं ज्योतिःशास्त्रं त्रिस्कन्धात्मकं
सिद्धान्तहीनमुच्चकैरतिशयेन तथा तद्वत् तु न भाति मनोहरं न भवति ।
इत्यर्थे एवकारः । विबुधास्तदभिज्ञा जगुराहुः । तथा च सिद्धान्तसंदि-
ताहोराकपस्कन्धत्रयात्मकम् ।

“विदस्य निर्मलं चतुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम्” ।

इति नारदवचनमेव ज्योतिःशास्त्रान्तर्गतसिद्धान्तमानम् । तद्विने
ज्योतिःशास्त्रे वासनानभिज्ञतया निःसारत्वात् । सिद्धं सिद्धान्तस्य प्रा-
धान्यमिति तदारम्भे न सतिरिति भावः । तथा कथमित्यतो दृष्टान्त-
माह । गर्जदिति । यद्वत् नृपदमू राज्ञः सेना अस्त्रादिकैः । आदिपदात्र-
योऽष्टपदात्यादिभिर्कृता युक्ता अपिशब्दात् सुन्दरमनोहरपदार्थयुक्ता

च गर्भोक्तुञ्जवर्जितः न भवति तद्वदित्यर्थः । ननु यद्वेदि गन्धमात्रस्तत्र-
 सा भ्रात्येकोपस्वरसादाह । सञ्ज्ञानमिति । अतस्तत्त्वत्तुः अतो गन्धरूप-
 दत्तं वासदुष्टो यस्मात् तत् वासदुष्टरहितोऽस्मात्प्रतिपत्तिः । अथ वेदमन्त्र-
 प्रत्येकमन्त्रः । यद्वेदे वासदुष्टस्तद्वेदे तं प्रियोऽस्मान् लोकानां मन्त्रो-
 रमित्यस्वरसादाह । बाबोदिशीलमिति । 'कथम्वदुष्टं पाषाणं—इत्यभि-
 धानान्जलहीनं सः सरोवरम् । ननु जलहीनस्य तस्य सरोवरत्वाभावात् ।
 कथमेकमुक्तमित्यस्वरसादाह । योदिद्विती । प्रोषितनूननप्रियतमा प्रोषिते
 वेदान्तरगतो नूतनस्वरः प्रियतमोऽतिशयेन प्रिय इति प्रियतमि यथा-
 सा प्रोषित युवती । तथा च प्रियतमविरहानलदग्धयुवतीवत् सिद्धुत्त-
 हीनलोपितः शास्त्राभिज्ञोऽप्रयोजक इति भावः ॥ ५ ॥

एवामी ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वे निश्चय वेदाङ्गत्वाद्यवस्थान्ते
 त्वत्वं तद्विज्ञेयं नाम्नेः पूर्वादिभिर्विधेयैस्तत्प्रतिपादकैर् इत्येकवच-
 नप्रमाणम् ।

वेदास्तावायज्ञकर्मप्रवृत्ता

यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण ।

शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतः स्याद्-

वेदाङ्गत्वं ज्यौतिषस्योक्तमस्मात् ॥ ६ ॥

शब्दशास्त्रं मुखं ज्यौतिषं चक्षुषी

श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करौ ।

या तु शिखाऽस्य वेदस्य सा नासिका

पादपद्मद्वयं छन्द आर्षैर्बुधैः ॥ १० ॥

वेदचक्षुः किञ्चिदं स्मृतं ज्यौतिषं

मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते ।

संयुतोऽप्रीतरैः कर्णनासादिभि-

भक्षुषाऽङ्गेन हीनो न किञ्चिद्विद्वत् ॥ ११ ॥

तस्मात्कृद्विजैरध्ययनीयमेतत्

पुण्यं रहस्यं परमं च तत्त्वम् ।

ये ज्योतिषं वेदित नरः स सम्यग्-

धर्मार्थकामान् कर्मते यज्ञम् ॥ १२ ॥

वा. भा. - स्पष्टम् ॥ ८-१२ ॥

वा. भा. - वेदाङ्गत्वम् । द्विजैरवश्यमध्ययनीयमिति विवक्षुस्तत्त्वस्य वेदाङ्ग-
त्वे हेतुमाह । वेदमस्माद्विदिति । ननु । कालान्वयेन कालेन विधिनाश्रयत्वात्
काले कर्मोक्त्यर्थः । काले हि कर्म बोद्धव्यं न कर्मणि काल इति ।
सत्यम् । न कर्मणि कर्मोक्त्या तत्राह । विद्वेत्तासां वेदोपायः । यजे-
त-इत्येव तूपादेयमपि कर्मोक्त्यर्थः न विधेयः पूर्वज्ञानवशात् । तदु-
क्त्यैव प्रत्यभिज्ञायत इत्यनुवादम् । तस्य बोद्धव्येति कालेन सम्बन्धमा-
त्रमप्राप्तमिति तन्मात्रं विधीयत इति । एतदेव कालस्य विधेयत्वं
नाम । विधेयत्वाच्चाङ्गत्वस्तिष्ठः । तस्मादेवेति त्रिपादस्य कर्मोक्त्यो-
क्तिः शास्त्रप्रतिपादः कालोऽङ्गम् । प्रतिपादयोः शेषोचित्वं प्रतिपादक-
योरप्युपचर्यत इति वेदस्य ज्योतिःशास्त्रमङ्गमिति साम्यगुक्तम् । प्रत्यक्षो-
वाऽनुमितो वा वेदो भवतु तत्र नास्माकमायहः । इदं वेदमात्राङ्गम् ।
स्मृतिपुराणेतिहासप्रतिपादितकर्मापि काले विधेयमित्यनुमितवेदस्यापि
ज्योतिःशास्त्रमङ्गम् । तिथ्यादिकालनिर्येयशास्त्रमपि ज्योतिःशास्त्राधी-
नम् । तथा चाह सूत्रम् ।

“वेदा हि यज्ञार्थमपि प्रवृत्ताः का*लाग्रयास्ते क्रतवो निरुक्ताः ।

तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम्”-इति ।

अत्र यज्ञशब्दो होमदानतया रूपलक्षणार्थः । यतस्तान्यपि
कालविशेषे विधीयन्ते । कालशब्दोऽपि दिवाह्न्युपलक्षणार्थः । तस्यापि
ज्योतिःशास्त्रप्रतिपादकत्वात् कर्मनुष्ठानोपयोगित्वाच्च ॥ ८ ॥

* समासि ज्योतिषवेदाङ्गे द्वितीयशरणः ‘कालानुपूर्वो विहितश्च यज्ञः’ एवमु-
क्तम्यते ।

तत्र वेदस्य कानि कान्यङ्गानीत्याह शब्दशास्त्रमिति ॥ १० ॥

अथास्याङ्गमध्यध्वहितत्वे युक्तिमाह वेदवद्वृत्तिरिति ॥ ११ ॥

वेदाङ्गत्वादवश्यमध्येतव्यम् । तद्विवृतिरेव न शूद्रादिनेत्येतत् प्रतिपादयति । तस्माद्विति । तस्माद्विदं प्रशस्तं वेदाङ्गं तन्मध्यध्वहितं च तस्माद्विदं पठनीयम् । 'अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । एकादशे तृचि-
यम् । द्वादशे वैश्यम्' इति । उपनयनं नाम गुरुसमीपे नयनम् । गुरुसमी-
पानीति माखवकः प्रयोजनमपेक्षते किमर्थमहमानीतिोऽस्मीति । 'स्वाध्या-
योऽधीतव्यः' इत्यध्ययनविधिरध्येतारम्भीकते । अतः स्वाध्यायविधिवत्ता-
दृशं माखवकं एहीत्वा अरितार्था जातो न शूद्रादीन् कर्तुमिति । मन्त्रब्राह्म-
णयोर्वेदनामधेयं बहूङ्गमित्येके । 'साङ्गो वेदेऽधीतव्यो सातव्यवत्' इति
विवृत्तानामेवाध्ययनं प्राप्तम् । तस्मादध्ययनीयमेतद्वित्येवाकार्यस्य वक्तुमु-
चितम् । तत्र विवृतिरिति यदुच्यते तच्छूद्रादिनिवृत्त्यर्थमिति वासना-
भाष्यकारेण सम्यक् परिसंख्यापरं आख्यातम् । विधिनियमपरिसंख्यल-
क्षणं भट्टपादैरुक्तम् ।

“विधिरत्युत्तमप्राप्तनिमग्नः पालिके सति ।

तत्र वान्यत्र प्राप्त या परिसंख्येति कीर्त्यते” ॥

अयने मृदाहरणार्थमश्वो गर्दभोऽप्यस्ति तत्र रशनासङ्ख्ये ब्राह्मणे-
न मन्त्रो नियोजितः । 'इमामृग्भ्यान् रशनासृतस्य' इत्यस्वाभिधानीमादत्त
इति । इदमत्रोदाहरणं परिसंख्यायाः हतम् । तत्र यावत्पर्यन्तं लिङ्गा-
परपर्यायसामर्थ्येन मन्त्रोऽस्वरशनासङ्ख्येन प्राप्नोति तावत्पर्यन्तं शीघ्रप्र-
वृत्तया श्रुत्या मन्त्रोऽस्वरशनासङ्ख्ये नियोजितः । तस्मादयमपूर्वा विधि-
रेव फलतः परिसंख्येत्युच्यते ।

तदुक्तम् ।

‘अपूर्वा विधिरेवायमसी मन्त्रस्य निश्चितः ।

परिसंख्या फलेनोक्ता न विशेषः पृथक् श्रुतेः”—इति ॥

खिलम्बेनापि प्राप्यतोऽर्थस्य सिद्धानं व्यर्थमिति फलतः परिसं-
ख्येत्युच्यते । पुनः श्रुतेः फलं त्वन्यनिवृत्तिरेव ।

तदप्युक्तम् ।

“न गर्दभाभिधानीतः फलमन्यत्रिवर्त्तनात्”-इति ।

तस्माच्च किञ्चिद्विदुषुम् । पुण्यमिति यदुच्यते तच्चतुर्दशधर्मवि-
द्यास्थानान्तर्गतत्वात् ।

वक्तुं च ।

“पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिः शीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनाम्” इति गौतमोक्तेश्च ।

रहस्यं गोप्यं दुष्टेभ्यः ।

तथा च श्रुतिः ।

“विद्या इ वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानुजवेऽयताय न मा हूया वीर्यवती तथाऽस्यामिति ॥”

कालप्रतिपादकत्वात् परमतत्त्वम् । पुरुषार्थचतुष्टयसाधनस्य
वेदाङ्गमित्येतदध्ययनपूर्वकं ज्ञानं धर्मार्थकाममोक्षदमिति सम्यगुक्तम् ।
सम्यगित्यनेन प्रत्यक्षागमसहितमित्युक्तम् । एतत्प्रतिपादकवद्वारादेः
प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वाद्देवदत्त स्वतः प्रमाणं स्मृतिवद्ब्रह्मलक्षणेन वा
प्रमाणं शास्त्रादिशास्त्रवदप्रमाणमिति शङ्काऽपि नास्ति ।

तथा चाहुः ।

“अप्रत्यक्षमिहान्यशास्त्रगदितं कोऽप्यत्र न प्रत्ययो

वादः केवलमत्र तत्र च मिथः सर्वा विरुद्धोक्तयः ।

ज्योतिःशास्त्रमदो वदत्यधितथं दृष्टप्रमाणं यतो

वक्तारो न विरुद्धुद्वय इदं स्वाध्यायचक्रः किल”-इति ॥१२॥

मरीचिः-ननु ज्योतिःशास्त्रे न प्रवृत्तिः फलाभावात् न च वेदाङ्गत्वाद्दे-
वस्य यत् फलं तदेवास्म्येति वाच्यं वेदाङ्गत्वाभावात् । तद्वि साक्षाद्वा
परम्परया वा । नाद्याः । शास्त्रस्य शब्दात्मकतया शब्दस्य त्रितयावस्था-
यित्वेन नाशादङ्गासम्भवात् । नान्त्यः । द्वाराभावात् । तेनैतदन्तर्गत-

सिद्धान्ते सुतरामिति कथं सिद्धान्तारम्भोऽत आह वेदा—इति । तावत् प्रथमतो वेदाश्चत्वारः । अभियुक्तवेदत्वव्यवहारविषयाः प्रसिद्धाः । यज्ञ-कर्मप्रवृत्ता यज्ञाः प्रसिद्धाः । कर्म वेदप्रमितायाम् । तदनुष्ठानार्थं प्रवृत्ता ईश्वरेण निर्मिता इत्यर्थः । ते प्रसिद्धाः । यज्ञा यज्ञादयः कालाश्रयेण प्रोक्ताः 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत'—इति वाक्यादिना कालाधी-नास्त इत्यर्थः । अस्मात् शास्त्रात् ज्योतिःशास्त्रादित्यर्थः । यतो यस्मात् कारणात् कालबोधस्तत्सम्बद्धकालावगमः स्यात् । 'पश्चादस्यानुहुह कर्मोस्तीर्य प्रामचीवमुत्तरलोम'—इत्यादिवेदविधिवाक्येन कर्मणो ज्योतिःशा-स्त्रावमतदिगपेक्षत्वात् कालशब्दो दिगाद्युपलक्षणाद्यौ बोध्यः । अस्मात् कारणात् ज्योतिषस्य ज्योतीषि सूर्यादिवहानभिज्ञस्य कृते यन्त्रो ज्योति-षम् 'अभिज्ञस्य कृते यन्त्रे' इत्यण् सं (१) ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति दृष्ट-भावः । तस्य ज्योतिषस्य ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वमुक्तम् । तथा च ज्योतिःशास्त्रं दिक्कालद्वारा यज्ञाद्वारा च तत्प्रतिपादकवेदानामुप-युक्तत्वेनाङ्गमिति भावः । के चित् तु वेदप्रतिपादकर्मणो ज्योतिःशा-स्त्रप्रतिपादकालोऽङ्गमिति प्रतिपादकाङ्गाङ्गित्वं प्रतिपादकयोरप्युपचर्यते । तेन वेदस्य ज्योतिःशास्त्रमङ्गमिति युक्तमुक्तम् । न च कालस्योद्देश्यत्वेन विधिसम्बन्धाभावात् । कथं कर्मोद्गत्वं काले हि कर्म चोदयते न कर्मणि काल इति वाच्यम् । तथाऽपि 'पौर्णमास्यां यजेत' इत्यादौ उपादेयमपि-कर्मस्वरूपं न विधेयं पूर्वप्राप्तत्वेनात्यन्ताप्राप्तत्वाभावात् तद्रूपमेव प्रत्य-भिज्ञायत इत्यनुवादम् । तस्य चोद्देश्येनापि कालेनाप्राप्तः सम्बन्धा विधीयत इत्येतदेव कालस्य विधेयत्वम् । विधेयत्वादङ्गत्वसिद्धेरिति प्रोचुः । 'शालिन्युक्ता मी तगौ गोऽश्विलोकैः'—इति लक्षणाच्छालिनीवृत्त-मिदम् । पादान्तस्य विकल्पेनेत्युक्तत्वादन द्वितीयवरणान्त्याहारस्य गुह-त्वमिति न हतिः ॥ ९ ॥

(१) 'ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यनेन प्रकृते 'ज्योतिष'—इत्यत्र वृद्धेरनित्य-त्वेन ज्योतिषम् । अथ चेत् स नित्यलक्षणा ज्योतिषम् । एवं सर्वत्र पदद्वयेभ्यतरस्य प्रथमे न हि लक्षणाभङ्गादिदोषः कश्चिदतो व्यर्थ इवानित्यविधिस्वीकार इति ।

नन्वेवं कालद्वारा ज्योतिःशास्त्रस्य यज्ञकर्मोद्भूतं न वेदाङ्गत्वमत
आह शब्दशास्त्रमिति । यद्वा ननु कृत्युत्तया पात्रसाधनद्वारा शिल्पशा-
स्त्रस्य वेदाङ्गत्वापत्तिरत आह । शब्दसाधकं शास्त्रं शब्दशास्त्रं व्याकरणं
मुखम् । अस्यामियुक्तवेदत्वव्यवहारविषयस्य वेदस्यादौः प्राचीनैस्तदभिज्ञे-
रक्तं ज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रं वस्तुषी उक्ते । निरक्तं वेदाङ्गत्वेन प्रसिद्धं
प्राचीनं शब्दयोक्तृकेन्द्रियम् । कर्णशक्त्युत्पत्तिश्चाकाशस्य प्राज्ञत्वाच्छ्रोत्र-
मिस्थिकवचनम् । तस्यैकत्वात् । कल्प्या वेदाङ्गत्वेन प्रसिद्धः करो उक्ते ।
या वेदाङ्गत्वेन प्रसिद्धा शिवा सा कृतिर्नासा । छन्दश्छन्दःप्रतिपादकं
शास्त्रं पादपद्वद्वयं पादावुक्तावित्यर्थः । एतेन परिगणितवद्भूतस्य वेदा-
ङ्गत्वाभावः सिद्धः । तथा चादौर्बुधैरित्यनेन ।

“शिवा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

ज्योतिषमभयनं वस्तुनिरक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

छन्दः पादौ तु वेदस्य कल्पो हस्तौ प्रवचने” ।

इति मूत्रागमवचनाज्ज्योतिःशास्त्रे वेदाङ्गमित्यत्र शब्दप्रमाण-
मिति वेदाङ्गत्वेन वेदफलवज्ज्योतिषे प्रवृत्तिर्युक्तेति तात्पर्यम् । “दैश्वसु-
र्ध्विर्भुता धृष्टिषी सम्मता”—इति लक्षणात् धृष्टिषीर्धृष्टमिदम् ॥ १० ॥

ननु तथाऽपि वेदफलाप्तये ज्योतिषपठने न प्रवृत्तिर्युक्ता ।
स्वल्पान्वाङ्मिथनैव तत्फलमाप्त्यसम्भवात्ततः धृष्टिष्याऽऽह । वेदवस्तुरिति ।
इदमङ्गत्वेन प्रसिद्धं ज्योतिःशास्त्रं वेदवस्तुः किलासंशयम् । यतो वा
स्मृतमाद्यश्लोकेन । तेन कारणेन यस्य ज्योतिःशास्त्रस्य अङ्गमध्ये वेदा-
ङ्गशास्त्रेऽवित्यर्थः । मुख्यता प्राधान्यम् । य समुच्चये । तेनैतस्य वेदाङ्ग-
त्वप्रधानाङ्गत्वोभयमुच्यते । आदौरित्यर्थः । वस्तुमुख्यमित्यत्र हेतुमाह ।
संयुत इति । इतरैश्चतुर्व्यतिरिक्तैः कर्षणासादिभिः पूर्वोक्ताङ्गैः । अपि-
शब्दात् स्वकार्यसमैरित्यर्थः । अष्टुष्टाऽङ्गेन चतुरिन्द्रियेषु हीनो रहितः
पुरुषः किञ्चित्कारः किञ्चित्कर्म-कार्यं कर्तुं समो न स्यात् । व्यवहारे-
ऽप्योजक इत्यर्थः ।

तथा च ।

“यथा शिक्षा मयूराणां नागाणां मययो यथा ।

तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्धनि स्थितम्” ॥

इति मूलागमवचनाच्च ज्योतिःशास्त्राङ्गः सर्ववेदाङ्गशास्त्रज्ञोऽप्य-
न्यो निष्प्रयोजकस्तदर्थप्रवृत्तिरत्र युक्तिति भावः ॥ ११ ॥

नन्वेतदपेक्षया मुक्तरहितस्यास्याप्रयोजकत्वाद्याकरणाध्ययने
प्रवृत्तिर्वदफललाभाय युक्ता नान्यत्रेति कथमेतदारम्भ इत्यत उपसंहार-
व्याजेन तदुत्तरमाह । तस्मादिति । तस्माद्वेदाङ्गत्वात् देहलीदीपन्याये-
नात्तरार्धस्य ज्योतिषपदमाचानुसन्धेयम् । द्विजैर्ब्राह्मणराजन्यविहभिस्त्रि-
वर्णिकैः । एवकारः शूद्रादिव्यवच्छेदार्थः । आध्ययनीयम् । ब्राह्मणेनाध्या-
पनीयं च । राजन्यविशेषाध्यापननिषेधात् साधारण्येनाध्ययनीयमित्युक्तम् ।
न च शूद्रादीनामनध्ययनं कुत इति वाच्यम् । ‘अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमेकादशे
द्वित्रियं द्वादशे वैश्यमुपनयेत्’ इति वचने उपनयनमित्यस्य माणवकस्य
गुरुसमीपानयनमित्यर्थानुसमीपानीतो माणवकः प्रयोजनमपेक्षते ।
किमर्थमहमानीतोऽस्मीति । ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’ इत्यध्ययनविधिरुच्चाध्ये-
तारमपेक्षते । अतः स्वाध्यायविधिस्तं माणवकं गृहीत्वा चरितार्था
जातः । न शूद्रादीन् गृह्णाति उपनयनाभावात् । अतो द्विजैरिति सम्य-
गुक्तम् । अत एव ।

“क्षेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा ।

शूद्राणामुपदेशं तु दद्यात् स नरकं व्रजेत् ॥

ज्ञानं ददाति यः शूद्रः सकृत् षोडशकर्मणाम् ।

अधो युगसहस्राणि जायते स्वानयोनिषु ।

सम्यगाचारयुक्तोऽपि यः शूद्रः सर्वशास्त्रवित् ॥

वर्जयेद्वचनं तस्य कपालस्थोदकं यथा” ।

इति गर्गवचनानि

“ज्योतिःशास्त्रज्ञशूद्रेण यदुक्तं यस्य सर्वदा ।

न बाह्यं वचनं तस्य शुनोच्छिष्टं क्षत्रियेणा” ॥

इत्यार्यभटवचनं चेति युक्तमित्याहुः ।

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्य

श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः सुतप्रकाशिकासंवलितः पं. श्रीराममिश्र- शास्त्रिप्रणीतकृत्वाचित्कविचमपठटिप्पणीसमेतः	६३)
श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायद्वितीयपाठमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम् तथा ..	८)
श्रीभाष्यस्य तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम् तथा ..	४३)
वेदार्थसंग्रहो भगवद्गीताभानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	३३)
खेदपूतः प्रथमो विन्दुः सत्समदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि- प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	११३)
खेदपूतिसंहितो वेदार्थसंग्रहः	३३)
शास्त्रदीपिका	८)
सङ्कल्प-कावचम्, जैमिनीयबोधशाध्याय्याः शैवचतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्ट- नृकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् ।	१)
शास्त्रिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजच. दामोदर- शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वाङ्गरूपा	५३)
तथा उत्तराङ्गम्	८३)
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७३)
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पवित्रतवरवामनजयादित्यविरचिता	६३)
श्रीतिङन्तार्थवतरणिः	६)
द्विगुमीमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	३३)
जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुतराभंश्चरसूरिविरचिता ..	५३)
सङ्ख्यारवली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, ज्ञेयशाङ्गधराचार्यविरचितया न्याय- मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता	३)
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसूनुना विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम्	३३)
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, बोधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विश्विष्टाद्वै- तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणयन्त्रः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिज्ञेन कवितार्कि- कसेरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषण्णेन श्रीद्वेङ्कटनाथदैशिकेन प्रणीतः	५३)
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, चार्चर्वीनिर्वाहककृताङ्गलभाषानुवादयुता ..	१३)
काव्यप्रकाशस्य दृङ्गलश्रीयभाषानुवादः	२३)
अथर्ववेदसंहिताया दृङ्गलश्रीयभाषानुवादः	१३)
आममप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष- काराणां परमगुरुणा श्रीधयानुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	३)
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विष्ण्वकर्मविरचितया न्यायप्रदी- पाख्यटीकया सहिता	१३)

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
ADVAITADÍPIKÁ by Shri Nrisinháshrama with a commentary called Advaitadípikávivaraṇa by Shri Nárāyaṇaśhrama, edited by Pandit Madanamohana Pathak, Benares	257.
NYÁYASIDDHÁNTAMANJARI by Bhaṭṭāchāryachudāmaṇi Jánakí Náth, with the commentary Nyáyamanjarisāra by Yádavāchārya, edited by Pandit Jíwa Náth Mishra, Professor, Sanskrit College, Benares	... 289.
SIDDHANTASHIROMAṆI with Vásanābhāṣhya, Vásanāvártika and Maríchi, edited with foot-notes by Pandit Muralidhar Jha, Professor, Sanskrit College, Benares	305.

काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 6.]

June 1908.

[Vol. XXX.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY BHAGAVATI PRASAD B. A.
AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1908.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9 per annum.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।

प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्गरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।

प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

सूच्यम्

सिद्धमीमांसा, जल्ययदोहितकता तै. श्रीरामशास्त्रिणा संशोधिता	००	००	१॥
तत्त्वबिन्दुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधित	००	००	२॥
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	००	००	३॥
कालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रद्योतम्	००	००	४॥
प्रसन्नराचवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	००	००	५॥
लघुकौमुदी	००	००	६॥
लघुकौमुदी, श्रीयुतडात्तरकालयटेनाचार्य्येण गङ्गलवदीयभाषायामनुविता	००	००	७॥
श्रीयुतपण्डितसरकालशास्त्रिणो जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निकषितः	००	००	८॥
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतभास्कराचार्य्येण गङ्गलवदीयभाषायामनुविता	००	००	९॥
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	००	००	१०॥
वाचस्पतधर्मदीपिका,	००	००	११॥
जम्बरकौशः सटीकः	००	००	१२॥
योगवार्तिकम्	००	००	१३॥
सोतपटार्थनिर्घचनम्	००	००	१४॥
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेनुशेखरस्य व्याख्या, श्रीकामकोत्सुकाशास्त्रि- संशोधिता	००	००	१५॥
काव्यप्रदीपः, पं. रामशास्त्रिभागवताचार्य्येण परिशोधितः	००	००	१६॥
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्मोहनकालवेदान्ताचार्य्येण प्रणीतः	००	००	१७॥
काव्यहनकवद्व्याख्या सटीकम् श्रीमन्मोहनकालवेदान्ताचार्य्येण संहितम्	००	००	१८॥

तिर्यङ्कृत्य गतः । तिर्यङ्कारम् । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् ।
तिर्यङ्कृत्वा काष्ठं गतः ॥

स्वाङ्गे तदप्रत्यये कृभ्योः । ३ । ४ । ६१ ॥

मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा । मुखतः कारम् ।
मुखतोभूय । मुखतो भूत्वा । मुखतोभावम् । स्वाङ्गे किम् । अन्ततः
कृत्वा गतः । तच्चिति किम् । अमुखं मुखीकृत्य गतः ॥

नाधार्यप्रत्यये ङव्यर्थे । ३ । ४ । ६२ ॥

नाधार्यप्रत्ययान्ते ङव्यर्थेविषये उपपदे कृभ्योः क्त्वाभूतो
स्तः ॥ अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य । नानाकारम् । विनाकृत्य ।
विनाकृत्वा । विनाकारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् ।
अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधा भूत्वा । एकधाभूय । एकधाभा-
वम् । एकधाकृत्य । एकधा कृत्वा । एकधाकारम् । द्वेधकृत्य ।
द्वेधं कृत्वा । द्वेधं कारम् । द्वेधकारम् । धमुजन्तात्स्वार्थे ङदशनमिति
ङप्रत्ययान्तस्य सङ्घट्टार्थमर्थयङ्णम् । प्रत्यययङ्णं किम् । हिरक्
कृत्वा । पृथक् कृत्वा ॥

तूष्णीमि भुवः । ३ । ४ । ६३ ॥

तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाभूतो स्तः ॥ तूष्णींभूय ।
तूष्णीं भूत्वा । तूष्णींभावम् ।

अन्वच्यानुलोम्ये । ३ । ४ । ६४ ॥

अन्वङ्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाभूतो स्त आनुकूल्ये गम्य-
माने ॥ अन्वभूयास्ते । अन्वभूत्वा । अन्वभावम् । अगतः
पार्श्वतः पृष्ठतो बानुकूलो भूत्वा आस्ते इत्यर्थः । आनुलोम्ये
किम् । अन्वभूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्येत्यर्थः ॥

अथारण्यकटीकप्रकरणम्

तुमुन् । ३ । ४ । ६५ ॥

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् ॥ शर्तोति भोक्तुम् । एवं
धृष्णोत्थादे । अर्थगृह्यमस्तिनेषु सम्बध्यते ॥ अमनसत्वात् ।
अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् । अक्रियाधौष्यदार्थं आरम्भः ।
भोक्तुं शक्नोति धृष्णोति आनसतीत्यत्र हि मुख्यार्थं विषयतया सम्ब-
ध्यते । प्रावीण्यञ्च गम्यते । न्त्यस्येति तद्व्यञ्जितः । घटते अहं-
तीति मेधयता । आरम्भे प्रक्रमते उत्सङ्गते भोक्तुमिति भुजेरा-
दन्वयः । लभते इत्यप्रत्याख्यानम् । अस्तीत्यादौ तु सम्प्रसारणम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । ३ । ४ । ६६ ॥

पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् ॥
पर्याप्ति भोक्तुम् । प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु
किम् । अने भुक्त्वा । अलमर्थेषु किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह
गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् । पूर्वसूत्रे शक्तिगृह्यमनलमर्थम् ।
शक्यमेवं कर्तुमिति ॥

कर्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७ ॥

कृतृप्रत्ययः कर्तरि स्यात् ॥ कर्ता । कारकः । नन्दनः । याही ।
पचः ॥

अथारण्यकटीकप्रकरणम्

या । ३ । ४ । ६८ ॥

इति कृत्याल्लो कर्तरि वाः निपातप्रत्यये ॥ इति तथेति
सकर्मकात्कर्मणि सकर्मकात्तुं प्राप्ते ज्ञेयाः । अस्तीति अन्वयः । भाष्य-

मनेन वा । आयतीति वेयः सम्प्रभवात् । गिर्ह सामानेन वा
इत्यर्थः ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ३ । ४ । ६६ ॥

लकारः सकर्मकेभ्यः । कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो
भावे कर्तरि च । पठ्यते कौतवः । पठति विधत्तः । आस्यते
देवदत्तेन । अस्ति देवदत्तः । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरैव कृत्यस्त्वलर्थाः । ३ । ४ । ७० ॥

एते भावकर्मणोरेव स्युः । एवकारः कर्तुरनपकर्षणार्थः ।
कर्तव्यः कटो भवता । आसितव्यं भवता । कृतः कटो भवता ।
आसितं भवता । ईषत्कर्ः कटो भवता । ईषदात्मन्भवं भवता ।
भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेः सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् । आद्भावकर्मणोः ।
प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तन । प्रस्वेदितश्चेष्टः । प्रस्वेदितं
तेन ॥

मत्थर्माकर्मकश्चिद्विद्वत्स्वासावसज्जनकश्चिरीयति-

अथ च । ३ । ४ । ७२ ॥

अभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च । गङ्गा गतः । गङ्गां
प्रापः । स्नानः सः । लक्ष्मीर्मांश्लघ्नी हरिः । शेषमधिगणितः ।
वेकुष्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिगमुपोक्षितः । गुरुम-
नूषितः । राममनुभाषितः । गङ्गावमाहृतः । विश्वमनुजीवीः । एते
प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यर्थः ॥

यत्तेऽष्टादश लादेशाः स्युः ॥ पचति । पक्तः । पचन्ति ।
पचसि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचामः । पचते ।
पचते । पचन्ते । पचसे । पचथे । पचथ्ये । पचे । पचावहे ।
पचामहे । यवमन्येष्वपि लकारेष्वाहार्यम् ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे । ३ । ४ । ७२ ॥

टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् ॥ तथेवादाकृतम् ।
इह कस्मन्न भवति पचमानः । प्रकृतेस्तिबादिभिरात्मनेपदानां
विशेषात् । टितस्तडां टेरे इत्येव तु वक्तुमुचितम् ॥

थासः से । ३ । ४ । ८० ॥

टितो लस्य थासः से स्यात् ॥ पचसे । पचिसे । पक्तसे ।
यत्पसे ॥

लिटस्तमयोरेशिरेष् । ३ । ४ । ८१ ॥

लिङादेशयोस्तमयोरेष् इरेष् यतो स्तः ॥ शकारोच्चारणं
चापकं तडादेशानां टेरेत्वं नेति । तेन डारोरसां न । पचे । पे-
चिरे । लेमे । लेमिरे ॥

परस्मैपदानां शलातुसुस्थसुसुशालवमाः । ३ । ४ । ८२ ॥

लिटस्तिबादीनां भवानां शलादयो नव स्युः ॥ बभूव ।
बभूवतुः । बभूवुः । बभूविष । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभू-
विष । बभूविषि ॥

विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ ॥

वेतेलंटः परस्मैपदानां शलादयो वा स्युः ॥ वेद । विदतुः ।
विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद्व । वेद । विद्व । विद्व । पचे ।

वेत्ति । वित्तः । विद्वत्ति । वेत्ति । वित्तः । वित्तः । वेत्ति । विद्वत्ति ।
विद्वत्ति ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आह्वी ब्रुवः । ३ । ४ । ८३ ॥

ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां गलादयः पञ्च वा
स्युर्ब्रुवणमाहदिति ॥ आह्वी उच्चारणार्थः । आह्वी आह्वतुः । आह्वी ।
आह्वी । आह्वी । पञ्च । ब्रवीति । ब्रुवः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ।
ब्रुमः । पञ्चानां किम् । ब्रुवः । ब्रवीषि । ब्रुमः । ब्रुमः । आदितः
किम् । परेषां सम्भूतः । परस्मैपदानां किम् । ब्रुवः ॥

लोढो लङ्घतु । ३ । ४ । ८४ ॥

लोढो लङ्घ इव कार्ये लङ्घतु । तेन लङ्घतुः । लङ्घोपश्च ।
पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । लङ्घाटो तु लङ्घि
लङ्घस्य क्रियेते न तु लङ्घ इति लो लङ्घादियेते ॥

लङ्घः । ३ । ४ । ८५ ॥

लोढ लङ्घात् ४ः लङ्घतु । पचतुः । पचतुः ॥

सेर्धपिञ्च । ३ । ४ । ८६ ॥

लोढः सेर्धः । लङ्घात्सेर्धः । लङ्घीति । लङ्घीति ॥

वा लङ्घति । ३ । ४ । ८७ ॥

लङ्घिष्यति । लङ्घन्ति । लङ्घिष्यति । लङ्घिष्यति । लङ्घिष्यति ।
रमेव्यत्ययेन परस्मैपदम् । लङ्घितश्चेति हेर्धः ॥ लङ्घः । लङ्घस्य
सदीर्घश्च । लङ्घः । लङ्घो लङ्घ । लङ्घो लङ्घ । लङ्घो लङ्घ । न च भवति ।
लङ्घं लङ्घीति ॥

लङ्घीति । ३ । ४ । ८८ ॥

लेटो मेभिः स्मृतं च द्विग्येष्टत्वं च । इकारोच्चारणसाम-
र्थ्यात् । पचानि । पठानि ॥

आमेतः । ३ । ४ । ९० ॥

लेट एकारस्याभ्यात् । पचताम् । पचेताम् ॥

सवाभ्यां वामौ । ३ । ४ । ९१ ॥

सवाभ्यां वरस्य लेखेनः प्रमादं चम् एतो स्तः । आमो-
ऽपवादः । पचस्व । पचध्वम् ॥

आहुत्तमस्य पिष्टु । ३ । ४ । ९२ ॥

लेहुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिष्टु ॥ करवाणि । करवाध ।
करवाम । करवे । करवाधे । करवामहे ॥

इत रे । ३ । ४ । ९३ ॥

लेहुत्तमस्य इत रे स्यात् ॥ आमोऽपवादः । पचे ॥ पचा-
धे । पचामहे । पचावेदमित्यत्र तु न भवति । वहिरङ्गलक्षण-
त्वाद्गुणस्य ॥

लेटो ऽडाटौ । ३ । ४ । ९४ ॥

लेटोऽट् आट् एतो पर्यायेणागमो स्तः तो च पितो ॥ प्रथ-
मायां च तारिषत् । पताति दिद्युत् । पित्वात्सुब्रवेते करवाध इत्यादौ
गुणः ॥

आतं पि । ३ । ४ । ९५ ॥

लेट आकारस्य द्वेः स्मृतं च कुलिभः सुप्रसम्मादयेते ।
आतामित्याद्याकारस्य ऐकारः । द्वितीयस्य तु टेरेत्स्वम् । कृताकृत-
वद्वित्वेन नित्यत्वम् ॥ उग्रवृद्धेऽन्येति लिङ्गस्य । विधिसामर्थ्या-

दाट येत्वं न । अन्यथा हि शेटमेव विदध्यात् । यो यजाति
यजात इत् ॥

वैतो ऽन्यत्र । ३ । ४ । ९६ ॥

लेट एकारस्य ऐः स्याद्वा आत् वे इत्यस्य विषयं विना ॥
पशूनामीशे । गडा गड्यान्ते । अन्यथ किम् । सुप्रयसामादयेते ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । ३ । ४ । ९७ ॥

लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ जोषिषत् । न
च भवति । पताति दिव्यत् अन्ना भवति । परस्मैपदेषु किम् ।
पशूनामीशे । उत्तमेकवचनमिदम् ॥

स उत्तमस्य । ३ । ४ । ९८ ॥

लेट उत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् ॥ करवावः । करवाव ।

नित्यं ङितः । ३ । ४ । ९९ ॥

सकारान्तस्य ङिटुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् ॥ अलोन्त्यस्ये-
ति सलोपः । अपचाव । अपचाम ॥

इतश्च । ३ । ४ । १०० ॥

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् ।
अपचत् । अपचन् । अपाक्षीत् । परस्मैपदेषु किम् । अपचावहि ।

तस्यस्यमिपां तान्तन्तमः । ३ । ४ । १०१ ॥

ङितश्चतुर्थो तान्तवयः क्वात्सुः ॥ अपचत्तम् । अपचतम् ।
अपचत । अपचम् ।

लिङः सीयुट् । ३ । ४ । १०२ ॥

पथेत् । पथेवाताम् । पथेरन् । कृषीष्टु । कृषीयास्ताम् ।
कृषीरन् ॥

यासुद् परस्मैपूदास्तो ङिञ्च । ३ । ४ । १०३ ॥

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्सचोदातो ङिञ्च ॥
ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते क्वचित्शुभ्रान्धकार्त्तव्यनत्वधाविति प्रतिषेध इति ।
स्नादेशस्य शागचः क्त्विमपीह लिङ्गम् । तेन वक्ष्यमाणेत्यत्र क्त्वि-
दुगित्वाच्च ङीप् प्राप्नो न भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

किदाशिषि । ३ । ४ । १०४ ॥

आशिषि लिङो यासुद् क्तिप्स्यात् ॥ इज्यात् । इज्यास्ताम् ।
इज्यासुः । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । आशिषि क्तिम् ।
जागृयात् । जग्यात् ॥

भक्त्य रन् । ३ । ४ । १०५ ॥

लिङो भक्त्य रन्स्यात् ॥ पथेरन् । यथेरन् । कृषीरन् ।
कृषीरन् ॥

इटो ऽत् । ३ । ४ । १०६ ॥

लिङादेशस्येटोऽत् स्यात् ॥ तकार उच्चारणार्थः । पथेय ।
यथेय । कृषीय । कृषीय । आगमस्येटोऽनर्कत्वाच्च भवति ॥

सुदृतिथोः । ३ । ४ । १०७ ॥

लिङ्गस्तकारयकारयोः सुद् स्यात् ॥ सुटा यासुद् न बाध्यते ।
लिङो यासुद् तकारयकारयोः सुङिति विषयमेवम् । कृषीष्टु । कृषी-
यास्ताम् । कृषीष्टाः । कृषीयास्याम् ।

मेर्जुस् । ३ । ४ । १०८ ॥

लिङो मेर्जुस् स्यात् ॥ ज हत् । पथेसुः । यथेसुः ॥

सिद्धिभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३ । ४ । ११० ॥

सिद्धो ऽभ्यस्ताद्विदेश्य परस्य हित्सम्बन्धिनो भेर्जुस् स्यात् ॥
अकार्जुः । अहार्जुः । अलुहार्जुः । अविहार्जुः । अजुहार्जुः । अजुहार्जुः ।
अविहार्जुः ॥

आतः । ३ । ४ । ११० ॥

विहार्जुः । आतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः ।
अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः ।

लङः शक्तितायनस्यैव । ३ । ४ । १११ ॥

आदन्तात्परस्य लङो भेर्जुस् वा स्यात् ॥ अतः । अतः । अतः ।
अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः ।
हित इत्यनुवर्तते तत्र लङोवाकारात्परो हित्त्वभ्यस्ते इति । अतः लङ्-
ग्रहणेन । एवं तर्हि लङ्ग्रहणे लङ् तस्य ग्रहा स्यात् लङ्ग्रहावेन
ये लङ् तस्य भावित् लोटे लङ्ग्रहदिति । अतः । अतः । अतः ।
अतः । लङ् इति योगविभागाच्च सिद्धिभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्यभ्यस्ते
जुस् लोटे न भवति । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः ।
अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः । अतः ।

द्विषद्भ्यश्च । ३ । ४ । ११२ ॥

लङो भेर्जुस्वा स्यात् ॥ अतः । अतः । अतः ।

सिद्धिभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३ । ४ । ११३ ॥

सिद्धिः । सिद्धिः । सिद्धिः । सिद्धिः । सिद्धिः । सिद्धिः । सिद्धिः । सिद्धिः ।
नयति । रोदिति । स्वपिति । इधमानः । यजमानः । सार्वधातु-
प्रदेशः सार्वधातुके अभ्यस्तस्य ॥

सार्वधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ ॥

तिङ्शित्थ्यो ऽन्यो धातेरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः
स्यात् ॥ लविता । लवितुम् । लवितोः । किम् । वृत्तत्त्वम् । लूभ्याम् ।
जगुप्सते । आर्द्धधातुकप्रदेशा आर्द्धधातुकस्येङ् वलादोरित्यादयः ॥

लिट् च । ३ । ४ । ११५ ॥

एवकारोऽनुवर्तते । लिङादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न
तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शब्दादयो न । प्लेवथ । शेक्षथ । जग्ले ।
मञ्जे ॥

लिङ्गाशिषि । ३ । ४ । ११६ ॥

आशिषि लिङस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञ एव स्यात् ॥ भूयात् ।
भूयास्ताम् । लविषीष्ट । लविषीष्टाः । आशिषि किम् । लुवीयात् ।
लुवीयात् ॥

लिङ्गाश्रयभूयसा । ३ । ४ । ११७ ॥

धात्वधिकारेतिः प्रत्ययः सार्वधातुकोर्द्धधातुकोमयसंज्ञः
स्यात् ॥ कर्तुन्ति । त्वां सुटुतयः । कर्तुन्तिक्त्वायीः । आर्द्धधातुकत्वा-
शिणोर्धः । एवशिविरे । सार्वधातुकत्वात् । क्तुः शृमावश्च कृत्तुवो-
रिति यत्कृत्तुत्वात् सङ्गिच्छिद्भिः ॥

इत्येवमष्टौहोत्रेणानुवर्तमानेऽपि तन्मतेऽपि केनापि मूर्ध्वत्वात्पा-

परनानुप्रेयेन विराजितायं श्रीमन्नमस्तुतेति विसमस्तुयायां

प्राधान्यमुपपन्नो तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः

अध्यायश्च तृतीयः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अप्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ॥

अन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमप्रेरधिकारोऽयम् ॥ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे अत्र ग्रहणं अबाबन्तात्तद्वित्पत्तिर्यथा स्यात् अत्राभ्यां प्राङ्माभूदित्येवमर्थम् । तेन लोहितिका लोहितिका आर्यिका आर्यिका च सिध्यति । तथाहि स्वार्थकत्वेनान्तरङ्गः परस्व लोहितान्महाविति कन् ङीष् बाधेत ततो लोहितिकेत्येव स्यात् । इष्यते नूभयम् । ङीष्ग्रहणसामर्थ्यात् अन्तात्कनि रूपद्वयं सिद्धम् । अर्थादनुदात्तादित्यस्य वेकल्पकत्वात् । आर्यशब्दात् न आर्यशब्देन इत्यत्र आपमिश्रमाद्योऽत्यन्तस्वार्थिकोऽपि कन् आङ्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वे न प्रवर्तते तेन उदीचाभातः स्थाने यकपूर्वाया इतीत्यविकल्पः सिध्यतीति द्विः ॥

स्वीकृतसमीदृष्टताम्बांसिस्तेभ्योभ्यश्चसिम्बा-

भ्यश्चसौसामुखीः सुप् । ४ । १ । २ ॥

अन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुहस्योदकारेकारो अशट्ठपाश्चेतः । अन्तात् कुमारीगोरीशार्डरव्यादयः उदाहरणानि । आबन्तात् खट्वाबपुरावाकारीकगन्ध्यादयः । प्रातिपदिकात् दृषदादयः ॥

स्त्रियाम् । ४ । १ । २ ॥

अधिकारोऽयं समर्थोनामिति यावत् ॥

अजाद्युतष्टाप् । ४ । १ । ४ ॥

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तच्च द्योत्ये टाप् स्यात् ॥ अजाद्युक्तिर्डीषो ङीप्श्च बाधनाय । अजा । अतः । खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी । अच हि समासार्थ-समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । यङका । अश्वा । चटका । मूषिका । यषु जातिलक्षणे ङीप् प्राप् । बाला । वत्सा । होठा । मन्दा । विलाता । यषु वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप् । सम्भस्त्राजिनशष्पिर्ह्येभ्यः फलात् । संफला । भस्त्रफला । व्यापेरिति ह्रस्वः । सद-च्कायडप्रान्तगतकेभ्यः पुण्यात् । सत्पुण्या । प्राक्पुण्या । प्रत्यक्पुण्या । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । शूद्रा । पुंयोगे तु शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् । अमहत्शूद्री । क्रुञ्च । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातत्वपि । मूलान्नञः । अमूला ॥

श्रुत्रेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ५ ॥

करी । दण्डिनी ॥

उगितश्च । ४ । १ । ६ ॥

उगिदन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप्स्यात् ॥ भवती । भवन्ती । प्रचन्ती । शृण्वेनोरिति नुम् । उगिदचामिति सूचे अज्यह्वेन चातोश्चिदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरिवेति नियम्यते । तेमेह न । उखा-सत् । पर्यध्वत् । क्षिप् । अनिदितामिति बलोपः । वस्विति दः । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रसीची ॥

वनो र च । ४ । १ । ७ ॥

वन्नन्तात्तदन्तात् प्रातिपदिकान् स्थिमां ङीप् स्यात् सूत्रान्ता-
देशः । वन्निति ङुनिष्कृनिष्कृनिष्कृणां सामान्यग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन प्रातिपदिकविशे-
षणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी ।
अतिधीवरी । शर्वरी ॥ वनो न ह्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इय-
न्ताद्वातोविहितो यो वन् तदन्तात् तदन्तान्ताच्च ङीप् रश्च नेत्यर्थः ।
ओणं अवनयने । वनिष् । विङुनोरित्यात्वम् । अवावा ब्राह्मणौ ।
राज्युध्वा । बहुलं छन्दसि ङीवरौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ यज्वरी रिषः ।
यज्वनी रिषः । सुयजोर्ङ्वनिष् । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णेदोषः ।
बहुप्रोहो वा ॥ * ॥ बहुधीवरी । बहुधीवा । पच डाप् वक्ष्यते ॥

पादो ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८ ॥

पादकम्बः कृतस्वस्यान्तस्तदन्तात् प्रातिपदिकान् स्थिमां ङीप्
वा स्यात् । द्विपदी । द्विपदा ॥

डाप् च । ४ । १ । ९ ॥

डाप् च वाच्यायां पादन्तात् डाप् स्यात् । द्विपदा चक ।
एकपदा ॥

न षट्स्वस्यदिभ्यः । ४ । १ । १० ॥

षट्स्वस्यदिभ्यः स्वस्यदिभ्यश्च ङीप्तादे न क्तः । ङु
क्रावयः । ङु । नम । दश । स्वस्य । तिस्रः । पञ्चस्रः ॥

स्वस्य तिस्रश्चतस्रश्च नान्ता दुहिता तय ।

याता मातेति सप्ते स्वरस्य सप्तधाताः ॥

पञ्चेत्यादौ तत्केने कृतेऽपि ज्ञान्तस्य कर्त्तव्यं षट्संज्ञां प्रति
नलोपः सुपस्येत नलोपस्यासिद्धत्वात् षट्संज्ञाविभ्य इति न टाप् ॥

मनः । ४ । १ । ११ ॥

मन्त्रमात्रं ङीप् । सीमा । सीमाने ॥

अनो बहुव्रीहेः । ४ । १ । १२ ॥

अन्तर्बहुव्रीहेर्न ङीप् ॥ बहुयज्या । बहुयज्वानो ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ॥

सूचद्वयोपात्ताभ्यां डप् वा स्यात् ॥ सीमा । सीमे । दामा-
नो । दामे । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्या । बहुयज्वे ॥

अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ॥

अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिव्याप्य ॥ अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु
तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥

टिङ्हाणञ्द्वयसज्दघ्नञ् मात्रचतयप्ठक्ठञ् कञ्-

कारपः । ४ । १ । १५ ॥

अनुपसर्जनं यट्टादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्थियं
ङीप्स्यात् ॥ कुरुचरी । उपसर्जनत्वाच्चेह । बहुकुरुचरा । नदट् ।
नदो । वक्त्यमाणेत्यच् टित्वादुगित्वाच्च ङीप् प्राप्नो यासुटो ङित्वेन
लाभ्यमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति । श्नः शानचः
ङित्वेन क्वचिदनुबन्धकार्योऽप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौप-
र्ष्यो । येन्द्री । ओत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदघ्नो । ऊरुमार्गो ।
पञ्चतयो । आसिको । लाभणिकी । वादृशी । इत्वरौ । ताच्छीलिके
योऽपि । चौरौ । नञ्ज्ञीकक्ख्यस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
स्तेणी । मेसी । शक्तीकी । आट्टाङ्गुली । सरुही । मनुमी ॥

यञश्च । ४ । १ । १६ ॥

यञन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात् ॥ अकारलोपे कृते हलस्तद्धित-
स्येति यलोपः । गार्गो । अनपत्याधिकारस्यात्र ङीप् । द्वीपे भवा
द्वेप्या । अधिकारयद्वा द्वेवस्यापत्यं देव्या । देवाद्यञञाविति हि
प्राग्दीच्यतीयो च त्वपत्याधिकारपठितः ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः । ४ । १ । १७ ॥

यञन्तात् ष्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः ॥ तद्धितान्त-
त्वात्प्रातिपदिकबंधा । चित्त्वसामर्थ्यात् ष्फोक्तोऽपि स्त्रीत्वे चित्तौरेति
वक्ष्यमाणो ङीप् । गार्ग्ययणी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ४ । १ । १८ ॥

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः
स्यात् ॥ लोहित्यायनी । कात्यायनी । चारम्भसामर्थ्यादेव
प्राचामित्यस्य निवृत्त्या नित्यत्वे लब्धे पुनः सर्वत्रयद्वा प्राचां ष्फ
तद्धित इत्यत्राप्यर्कबंधापवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । तेनावट्यायनीति
प्राचां ष्फः सिद्धो भवति । अन्यथा ह्यावट्याच्चेति चाप् ठदीर्घा
सावकाशः परत्वात्प्राचां ष्फं बाधेत । अथ कथं शाकल्यायनीति ।
यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्यते नैवं शक्यम् । इह हि
शाकल्यस्य छायाः शाकलाः कण्वादिभ्यो गोच इत्यञ्च न स्यात् ।
एवं तर्हि ॥

कण्वात् शकलः पूर्वः कतादुत्तर इत्यते ।

पूर्वांतरो तदन्तादी ष्फाणो तच्च प्रयोजनम् ॥

कौरव्यमावडूकाभ्याम् । ४ । १ । १९ ॥

ॐ ओरस्तु ।

श्रीमते ह्यग्रीवाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहागुरवे नमः ।

सङ्कल्पसूर्यादये द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति भस्म विचारणम् ॥

विचारणा—समस्तमिन्दुमिहसंस्मिन्महत्प्रकाशं प्रकाशयन्तं तन्मनुष्यं याव-
त्तुल्यं तुलसीं वदति ।

सुहृन्मन्दसन्दि मनुहामुहमा

प्रविशुल्लभमिहमन्तरन्दिनि हा ।

पयसोम्मज्जं वणल मन्तरन्दिनि

सिरिमुवहन्ति तुहसे अकणा ॥ १ ॥

• समस्तमिन्दुमिहसंस्मिन्महत्प्रकाशं प्रकाशयन्तं तन्मनुष्यं याव-
त्तुल्यं तुलसीं वदति ।

मुहामुहमा सुहृन्मन्दसन्दि मनुहामुहमा

मन्तरन्दिनि पयसोम्मज्जं वणल मन्तरन्दिनि

ततः प्रविशति भस्म विचारणम् ॥

ततः प्रविशति भस्म विचारणम् ॥

तद्वदेवानुदासोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

प्रविशुल्लभमिहमन्तरन्दिनि ॥ इति ॥

प्रविशुल्लभमिहमन्तरन्दिनि ॥

प्रविशुल्लभमिहमन्तरन्दिनि ॥ ततः प्रविशति भस्म विचारणम् ॥

ततः प्रविशति भस्म विचारणम् ॥

अथा—प्रियसहि, दाक्षिणिल एङ्गमुहं पडिंठाविच सुरसिर सिन्धतंस
 पडिङ्गु पडिंसेवभाविचपडिंखं स भन्तुयो विवेचस सहधंम
 आरिणी देवी सुमरं पङ्कन्द णिवहण दोहलेख परिगहिच
 मङ्गलाचारापम आवण पारिसरचण सेनं आसिदाः कमलावर
 चलय कमलसमञ्जस जोङ्गारकञ्जस पङ्कमार इवहरितं आच-
 वि जणसोहणेङ्गुताणहि अथा सुहंठार, ताभन्ति उवसम्पामि
 पङ्कआसणवचण पङ्कआराचहंसी भारदेविचपसंखं पवाहं भारदे
 (अध्वनममभिनीय)

†कञ्चुन्तंसि अकम्पकं खसिहरम्भासन्तवासन्तिआ
 गन्धुंगारफुरन्त सेमवहरीसोहन्तरोहन्तरा ।
 अमोदसहजमसञ्चरसमासिन्वाइसुंधा इदी
 दुंखाइंकइणुकाह इसमंमंदाइमंदाइणी ॥ २ ॥

• प्रियसहि इदानीं किल एकमुखप्रतिष्ठापितश्रुतिश्रिसिद्धान्तस्य प्रतिपक्षप्र-
 तिपक्षभाषितप्रतिपक्षस्य भर्तृविवेकस्य सहधर्मचारिणीदेवी सुमतिः प्रकान्तानिर्वहणदोह-
 सेन परिगृह्यतमङ्गलाचारा प्रमदावनपाश्वरजयोलमाचिता कमलाप्रतिचरसकमल-
 समर्चनयोग्यानि काञ्चनपत्रमानि उपहर्तुमाज्ञाप्य शोभनेकतानवृद्धया सुकान्तिष्ठति
 तत्कटित्युपसर्पामि पङ्कजासम्बद्धन पङ्कजराजहंसी भारतीमिव प्रसन्नप्रकाशं भागीरथीं

† कञ्चोत्तंसितकल्पवृक्षश्चक्रोत्तभासमानवासन्तिआ
 गन्धोद्गारस्फुरन्तीम्यलहरी शोभमानरोधोन्तरा ।
 अस्माकं दुस्सहजन्मसञ्चरसमसिद्धानि मुद्राकति-
 दुःखानि कठानुकरिष्यति स्वयं मन्दानि मन्दानिने ॥

अष्टाविचारणां प्रत्याह । एकमुखतया भगवदेकपरतया प्रतिष्ठापितः श्रुतिशि-
 क्षरसिद्धान्तो वेदान्तसिद्धान्तो येन तस्य । परपक्षप्रतिपक्षे भाविता कृपा प्रतिज्ञा येन
 तस्य । पूर्वांकान्ते परपक्षप्रतिपक्षे प्रयतितव्यमिति हि प्रतिज्ञातं । पङ्कजासनस्य अतुमु-
 कस्य वदनाम्येव पङ्कजानि तेषु राजहंसमिव सञ्चरन्ती । भारतीं सरस्वतीमिव प्रसन्न-
 प्रकाशं । प्रवाहो निस्सरणमोचप्रस ।

कञ्चोत्तुपैः उत्तंसिताः उत्तराढाः ये कल्पवृक्षाः तेषां चक्ररेषु उत्तभासमानाः याः
 वासन्तिआः तासां गन्धस्थोद्गारेण उद्गमेन स्फुरन्ती सौम्या च या लहरी प्रवाहः
 लोचिकया तथा शोभमाना राधशेखरन्तरं यस्यास्ता तथा दुस्सहं यज्जन्म विसारः
 तस्मिन्मन्त्रवदः सञ्चारः तेन वा चमः तेन । आशमनात् सिद्धानि सञ्जनवृद्धव-
 षोतलेमधुमचनपटसरित्-मधुरिपुष्करसमुत्थना मन्दानिनी वदो ।

विष्णुपादच्युतां दिव्यामपापां पापनाशिनीमिमुक्तोः ।

विचारणा—(अवतो निदिश्य), *इसाखुसा अस्माकं आसंयचरा, सारमंसि
संजखद्विचय सीयलमन्दमात्र आदौलिकमन्दारं दुमकुसुममच-
रन्द सौरह भरिच मधुमहयपयसरिषा पुलिषा माहवीलयाघरे
खलव अणतिहु उहुसर किरण सन्तार उवसमयय अणान्तरे
गमिससि ।

अन्धाय ।

एदेषिं भरणिं असोरहसुहापं आरविम्माइअं
माणुलुंफणमीणलं फणमहावाणुक्काणुक्करं ।
आआखोणमहिन्दवारवणि आचम्मिम्भाम्भोइअं
साहङ्गेहिमुअन्तिपुम्फणि अरंखामरंखोहिआ ॥३॥

अट्टा—+अहरोअइपि असहोअ

अट्टा—इलाविचारणे तुमंउखकिंणिमिन्ते इमन्देसं आअदा ।

*यथा खलु सास्माकमासचतरा तदेतस्मिन् उज्जैनवृद्धयशितलमन्दमाहतान्दो-
जितमन्दारद्रुमकुसुममकरन्दसौरभभरितमधुमयनपठसरित्पुलिनमाधवीलतायदे खल-
वखनसोखोखकरकिरण सन्तापमुपयमय अणान्तरे गमिष्यसि ।

यत्र च ।

यते निर्भरनिर्यसौरभ सुधावाग्भारविभाजिते

मानोस्तुज्जनमीनकाञ्चनमहाधानुक्कवायोत्कर् ।

आयालीनमहेन्दवारवनिताधम्मिल्लमान्योचिते

आयोसिमुञ्चनि पुण्यनिकरं दृष्ट्वा मरुत्खोभिताः ॥

+यथारोहते प्रियसख्ये (उभेसकानितमाहाते)

इलाविचारयेत्वं पुनः किञ्चिन्नितं इमं देशमागता

अस्मानां वचनमेव तोच्छो य उज्जैनकरः तस्य किरणैः यस्सन्तापः तच्चिभरं पूर्य
यथा भवति तथा निर्यत् निर्गच्छत्यत् सौरभमामोठः तदेव सुधा सौरभस्य भोग्यता-
शयेन सुधात्वरूपं तस्याः आकृभारेणाधिक्येन विभाजितं । मानस्य अभिमानस्य
उत्पुञ्जनः उन्मूलनः यो मीनकाञ्चनः मकरध्वजः स एव महाधानुक्कः उत्कटधन्वी
तस्य आयोत्कर् काञ्चनिकरं । आयायां उज्जैनाः विद्वान्ताः याः महेन्दस्य वारवनिता
आरवितासिन्यः अप्यरसः तासां धम्मिल्लेषु यानि माङ्गानि तद्वृक्षितम् ॥

यथा रोहते प्रियसख्ये ।

यद्वा—० चं सञ्चयन्तं एवं विचित्रं हेतुं सञ्चयितुं कालेन चलीचंदा
इति ज्ञेयं च सञ्चयितुं पञ्चविधं च सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं
सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं ।

दीप्तन्तोदि असेसरोवबहलं अंधारपंभारं
दिम्पन्तो अदवाणलोवविउलंविंभाडवीमंडलं ।

तूरन्तो अपहंजणोवतुलि अंसेलेणतूलुङ्करं
पेंखन्तोणिहिलं विदुंमइमअंभेन्तुं विवेआपडू ॥ ४ ॥

ताविवेअविचय कामस महामाहस कुमइण सङ्गहणं सागरलं
घणसुचस उवलसहा आणेसण ।

विचारणा—० पञ्चादशविधं च सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं
विचय विचय पञ्चविधं भट्टिणिपेठुमि ।

यद्वा—० सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं
सादृशवचनं च सञ्चयितुं विचारणां सञ्चयितुं ।

इति निष्क्रान्ते

—प्रवेशः—

० यत्कथं सञ्चयितुं भवति यत्कथं सञ्चयितुं तत्कथं सञ्चयितुं भवति सञ्चयितुं
वादिना ज्ञेयता, प्रमाणेन प्रमाणेन सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं ।

दृश्यमानो दिवसेदकर इव बहुलमन्त्रकारमाभसरं
दोष्यमनश्च दधानल इव विपुलं विन्ध्याटवीमण्डलं ।
त्वरमाणश्च प्रभञ्जनं इव तुलितं शलेन तुलात्करं

प्रेक्षमाणो निखिलमपि दुर्मन्यत्वं भेदुं विवेका शक्नुः ॥

तस्माद्विवेकविषयकमस्य अज्ञानोदस्य कुसतिगणसङ्घट्टणं सामरलदधने-
स्तुक्तस्य उपसप्तदशायाम्बर्हः ।

प्रत्यापितास्मि प्रियं वदितुं न शक्नुमः सै विचित्रं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं
अर्थी प्रेक्षे ।

इति सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं
सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं ।

विचित्रं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं
सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं सञ्चयितुं ।

समानचित्तवृत्तस्य समानचित्तवृत्तिव्यापारो यस्यास्ता तदा तस्याभीष्टः ।

ततः प्रविशति राजा व्यवसायस्य ।

राजा—सेनापते कठिनतरकर्मपाशकोटिनिबिडयन्त्रितमुधाव्यापारमो-
मुह्यमान पुण्यमोक्षयात्रतदीक्षितस्य मम स इव समयः स्वस्वमार्गे-
विषयकृताकृतप्रत्यवेक्षणेन कृत्यचेचनिर्धारणस्य ।

(मुहूर्तमिव स्थित्वा सविषादं)

जडमति बहुलेस्मिन्दैवकोपाज्जनित्वा

जमति निरपराधे जातनिर्व्याजवैराः ।

कतिकतिकलहार्थं क्लृप्तसिद्धान्तभेदाः

प्रलयनमुखभेदान् पाठयन्ति प्रणम्याः ॥ ५ ॥

तत्त्वं तदेव वृत्तित्वं एवं मुख्यमर्थं प्रवेशके सूचयित्वा दुःखमदर्थंयितुमङ्गुमार-
भते । तव इति ।

महारा इव बहुमन्तर्धं धनुर्नां तं रवेदं नुं उच्यते, चेदीति प्रवेशके-विचार-
यया सूचितौ राजा व्यवसायस्य वृत्तिप्रवृत्तिरिति मन्तव्यम् ।

कठिनतरमनुभवेकनाशये यत्कर्म पुण्यपापात्मकं तदेव पात्रत्वेन निबिडं यथा
भवति तथा नियन्त्रितः कष्टः मुधा व्यापारैः सुखकषात्रयाकृतेः दुःखोदकेः व्यापारैः
मोमुह्यमानश्च यः पुण्यः तस्य मोक्षफलैः प्रीतिं तस्मिन् दीक्षितस्य ममेति श्रेयः स्वस्व-
मार्गे सुखसत्त्वमयमार्गे तत्प्राप्तिमार्ग इति यावत् कृताकृतप्रत्यवेक्षणेनैतत् कृतमेतद-
कर्तुं कर्तव्यमिति पर्यालोचनया कृत्यचेचनिर्धारणस्य इदं कर्तव्यमिति निश्चयस्य च
इव समयः । अस्मिन्नेवकाले निश्चितवृत्तिरिति भावः ।

वस्वमाद्यार्थचिन्तनेन विषादः । विषादहेतुमाह

जडमतीति—जडमतिभिर्विवेकविधुरैः विपुले विवृते अस्मिन् जमति देवको-
पात् ।

तानहं द्विषतः कूरान् संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजन्मशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो ब्रह्मन्धमां गतिम् ॥

कृत्वा हि दुःखमव्यक्तित्वा निरकराद्ये अर्थतः तस्मिन्नेवकाले अस्मिन् श्रीकृष्णोक्तिवत्
जातं निर्व्याजं हेतुकं तैरं येषां ते तयोक्ताः कलहाद्यै परस्परबलहाय किमेतदुच्यते
कलहं कुर्वन्नुनामेति बुध्येत्यर्थः । कृताः विज्ञानभेदा वैरो तथा प्रणम्याः दुष्टाः
कोतारोवदन्तीति सङ्ख्याविहीना इत्यर्थः प्रलयनानां दुर्लभेदान् पर्याप्तान् पाठयन्ति
अध्यापयन्ति पाठयन्तीत्यनेन सर्वविधप्रत्यवेक्षणाद्विज्ञानं इव प्रवेक्ष्यमिति
सूच्यते ॥ ५ ॥

आः कष्टं, व्यामोहजनकविविधसमयोपप्लुते क्वाति कश्चमियम-
ध्यात्मविक्षा प्रतिष्ठस्यति ।

(आकाशे)

भोभो महोभोहोहोहो चिभुवनसम्मोहनेन भवता कियाम लब्धं
लप्स्यते वा ॥

कपि च ।

सर्वतः करवीरादीन् सूते सागरमेखला ।

मृतसञ्जीविनी यत्र मृग्यमाणदशाकृता ॥ ६ ॥

तदहमीदृशोपप्लवशमनाय भगवन्तमेवाभिगच्छामि ।

(स्मरणमभिनीय)

स्वतस्सिद्धं सुखस्फटिकमणिमृमृत्प्रतिभदं

सुधासङ्गीचीभिर्युतिभिरवतापत्रिमुवनं ।

अनन्तैर्लघ्यन्तैरनुविहितहेषाहलहलं

हताशेषावयं हयवदनमीडीमहि महः ॥ ७ ॥

आः कष्टमिति विषयमतिशये जन्यते । व्यामोहस्य एवं वा सर्ववेति शृङ्गयस्व
जनकैः विविधैश्च समयैः कृतान्तैः उपप्लुते व्याकुलिते जनति अध्यात्मविक्षा कोटेश्च-
रस्यद्वयस्वकाक्कोभिनी विद्या वेदाकाक्षित्यार्थः प्रतिष्ठस्यति प्रतिष्ठां प्राप्स्यति ।

आकाशे पुरतः कस्यचित्तवस्थानाभावेऽपि तमयतो वर्तमानं मत्वा लटतीत्यर्थः ।
चिभुवनं संमोहयतीति चिभुवनसंमोहः तेन कियाम लब्धं न किञ्चिदपि प्राप्तमित्य-
र्थः । कियाम लप्स्यते न किञ्चिदपि लप्स्यत इति भावः । यममात्रमेव फलमित्या-
शयः । ईदृशदुर्जनबाहुल्यं सुजनदोर्लभ्यञ्जानुसन्धायाह । अपि चेति ।

सागरे मेधा रक्षणा यस्यास्सा सागरमेखला भूमिः सर्वतः सर्वत्र करवीर आदि-
येषां तान् आदिशब्देन विषमुष्टिप्रभृतयो यजन्ते तत्र भूमी मृतान्मञ्जीवयतीति
मृतसञ्जीविनी शोषधिविशेषः मृग्यमाणदशां मृग्यमाणत्वं गता ॥ ६ ॥

तदुपलब्धादुत्पाद्येतेरीदृशैर्महामोहसदृशैर्य उपप्लवः । तदुपप्लवनाय किञ्चिदं
भगवन्तमभिगच्छामीति ध्यात्वा हयवीर्यविषये स्मरणं प्राप्तं तदेवाभिनीय लटति
लपत इति ।

स्वतस्सिद्धमिति—स्वतःकृत्याधीनत्वं अपचिद्विद्यावृत्तिवशात् । भगवद्विच्छन्ना
किञ्च तदितरसकलवस्तुसत्ता । तदुक्तमभिपुन्यते । इच्छातएव तव विश्वपदार्थस-
त्ता नित्यं प्रियास्तव तु केचन ते हि नित्यः इति । मुखाः ये स्फटिकमखयः ते

सद्वत् ।

त्वयात्रयन्तविज्ञानं पुरुषस्य विभाषितं ।

अद्यावैकल्यमात्राणु समनीयमतः परं ॥ ९ ॥

राजा—(सपरितोषं), अत्र बाह्यं सर्वोपहितं भव्यवृत्तेन भवता त्वत्सहायस्य मे हृदयप्रोत्थमपि कृतप्रायमेव निश्चिद्योमि ।

शमदममुखास्तिष्ठन्त्येते शमंशममुत्थिता

निरुपशिमहाभ्योऽभ्यानिवारणकम्पटाः ।

दनुजमथने विण्णक्सेनो हरेस्तदनन्यधीः

प्रतिमत तमच्छेदे हेतुस्त्वमप्यनयो मम ॥ १० ॥

सेना—देव प्रहरणनयिन परेषु प्रयोक्तव्यतया परंतन्त्रं श्वाहं भवतः ।

निष्पत्सूहस्रसुत्थितैरचिमत्तस्यैर्यः प्रमाणादिभिः

त्वच्छब्दप्रथमाक्षीत्यविभवाः स्वाधीनसिद्धिर्भवान् ।

इत्थं सत्यनुपप्लवं परिपतच्छिन्ताफललोतस-

स्सत्तावस्थितिवृत्तिषु स्वयमहं क्षायासमस्तस्यते ॥ ११ ॥

त्वया—अयन्तविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं विभाषितं प्रकाशितं । कृतार्थं प्रेक्षणं वेदान्तमात्रतः परं शमनीयम् ॥ ९-१० ॥

अयं कलकलं वृत्तं यत्न तेन कलकले कलकलं त्वं कलकले यत्न मे १ : कल वत्तु को वातिशय इत्यत्राह

शम दम—किङ्करीभक्त्येव महाभोग्यप्रसन्नः महाभोग्यः वा बहुविजिगीषा तस्या इत्यर्थः निवारणे सम्पटाः इच्छावन्तः शतशतमुत्थिताः श्वैकस्मिन्कारे बहुमहमिकया सङ्घट्टः कलपरिकराः शमदममुखाः तिष्ठन्तु । हरीः दनुजमथने तदनन्यधीः तदेकाभिप्रायः विण्णक्सेनः हेतुः मम प्रतिमतयेव तमः तस्य छेदे जनघत्वमपि हेतुः ॥ १० ॥

प्रहरणनयिन बाहुधन्यायिन यथं भवितव्यापुषे क्षिप्रसुखेन प्रयुक्तं सत् विमतं ह्रीन् तदाश्रमये स्थया प्रयुक्तं तत्तत्क्षीयं करीमिति भावः । शतशतविरुद्धं विवेकस्य स्वातन्त्र्यभासनः परितन्त्रं श्वाहं ।

निष्पत्सूहस्र—निष्पत्सूहस्रं यथा भवति तथा समुत्थितैरुदितैः प्रमाणादिभिः । कोटिबलं प्रमाणादिभ्यः । अचिमत्तस्यैर्यः स्वच्छन्दं प्रथमानः यथैमानः शोषितं विभवो यस्य स तथा स्वायत्तसिद्धिः स्वाधीनभिमत्तसिद्धिः स्वाधीनसिद्धयः सचिदाद्यं

तस्मादहं वा सुमतिर्वा जलोद्भूतमस्यन्यायेन भवन्तं किंवा मुहु-
र्तमपि न जीवायः ।

राजा—(विचिन्त्य) सेनापते पश्य पश्य

असुरादिमोहनविधौ विहिताः

प्रमितावतीतसमयास्समयाः ।

तपनापनेयतिमिरक्रमतः

प्रचरन्ति हन्त जगदन्तरतः ॥ ११ ॥

तसिद्धयश्चेति द्विविधा राजानः तत्र स्वायत्तसिद्धयः स्वतन्त्राः सविवायत्तसिद्धयः पर-
तन्त्राः तेषु प्रथमे धीरोदात्ताः त एव नाटकेषु नायक्या उपर्यन्तं हृदरे धीरलजिता
नाटिकमुनायकाः इत्यमुक्तप्रकारेण तत्र एव स्वातन्त्र्यसिद्धे रति अनुपपन्नं अनुपपन्नं यथा
भवति तथा इतिवत्तत् सिद्धयस्तु किंवा कलाणां चेतः प्रवाहो यस्यते अहं सत्तायां
अवस्थितिषु वृत्तिषु व्यापारेषु व्यापारमः । स्वदधीनवृत्तास्मितिप्रयत्नः अहं तव व्यापार
परतन्त्र इति भावः ॥ ११ ॥

एवं तदेपक्षया स्वस्य पारतन्त्र्यमुक्ता तद्विशेषोपपत्त्यं चात्मनः सुमतेश्चाह
तस्मादिति ॥

तस्मात् व्यापारपारतन्त्र्याद्येतोः जलोद्भूतमस्यन्यायेन यथा जलोद्भूतः मत्स्यः
मुहुर्तमप्येकमपि न जीवति तथेत्यर्थः इदं जलोद्भूतमस्यन्यायेन भवति । यद्येतत्
समवायेन ॥

न च सीता त्वया हीनः न आहमपि रावण ।

मुहुर्तमपि जीवावो जलात्मस्याधिवोद्भूतौ ॥

इति ॥

यस्यमाचार्यमवेत्य विचिन्तनम् ।

असुरादीनां आदिप्रज्ञेन तत्त्वमाः भवतिद्विरोधिने यद्यप्येतेषां मोहनस्य विधौ
विधीयत इति विधिः कर्म तस्मिन् विहितः श्रुत्याः प्रमितो याचार्थानुभवे अतीतव-
मयाः कतिमान्कालाः सम्यक्विचारेण परस्परव्याघातेन तत्तत्कथमात्रावधानाः इत्यर्थः
समयाः विज्ञान्ताः तपनापनेयं विनाश्य यत् तिमिरं तत् क्रमतः अवदन्तः प्रचरन्ति
यथा क्रमति रात्रौ वर्तमानं तमः तपनेनापनीयते एवं समवायेन व्यवहितं मत्स्या निर-
व्यन्ते इति भावः ॥ १२ ॥

इति च तत्तुल्यवस्तुसमस्तविरहितं मन्त्ररन्धीधरमयमानवहा-
 र्थवनिर्घातनिर्विघेननिरर्थकविविधवातो वायस्पतिमपि वनस्पतीकर्तुमु-
 द्युज्यते वशिका वायव्यकाः तदमी सावधानसम्प्रयुक्तारभ्येणप्रकटप्रका-
 शितसाधनेपालम्भद्वान्मुखे प्रतिपद्यन्तस्तरन्तेपञ्चकनकरेणारण्यका-
 रण्यवर्तिना प्रमाद्यपराक्रमकण्ठीरवेण नियतमकुण्ठशक्तिना निरसनीया-
 स्सत्पथविशुम्भरम्भावनमथनविहितसंरम्भाः प्रच ह्य वीतयिष्टकवेतयष्टाः ।

सेना—देव नियुक्तो हि त्वया वादेन सह वेदान्तसिद्धान्तः प्रतिमत-
निर्मलनाभ, तदासीदित्येषा संयामसङ्ख्ययामसीमा

ततः प्रविशतो गुरुशिष्यवेषधारिणो सिद्धान्तवादे।

गुरुः—आयुष्मन्मवधारितपरमार्थेन प्रतिभुटकथकलसुभटइनुमता भवता
स्थानानिबनन्यायेन सञ्चालितनिष्कम्पमध्यात्म तत्त्वमवगच्छामि

इते तत्तत्समवनिष्ठाश्च मध्यमानस्य महायोगस्य यो निर्घोषः तेन निर्विशेषे
विशेषरहितं यथा भवति तथा निरर्थकाः विविधान्य वाचः येषां ते तथा जनस्यतीकृतुं
शुचवत् सत्त्वोक्तुं उच्यन्ते वेदिकाः कुट्टाः वादवृक्षाः । तत्तस्यात् यदेवमेतद्युज्जते
तस्मादित्यर्थः । सावधानं अवधानेन सहितं यथा भवति तथा प्रयुक्ता चारम्भा यस्य तेन
ब्रह्मटः प्रकाशितः यः साधनोपलम्भः साधनप्राप्तिः स एव ईष्टाङ्कुरो यस्य तेन प्रति-
पन्नः सेवितः करः करतरश्च यः तर्कः स एव पञ्चनखराः यस्य तेन चारययकादि
उपनिबद्धः तान्येवारयं तत्र वर्तत इति तद्वर्ति तेन प्रमाणाणां प्रत्यक्षादीनां पराक्रमः
पराभिभवनसामर्थ्यं स एव कण्ठीरवः सिंहः तेन चकुपटा तीक्ष्णा शक्तिः यस्य तेन सत्यमे
समीचीनमार्गं सतां पराशरपाराशर्यैर्बौधायनादीनां मार्गं तद्व्यञ्जिते सिद्धान्ते वा यो
विश्वम्भः स एव रम्भावनं कदलीकनं तस्य मधने विहितसंरंभाः कृतसंन्यासाः प्रचण्डाः
क्षूराः वेतविहङ्गा एव वेतवहदाः गङ्गाः निरसनीयाः । नियतनिश्चयः प्रमाणबलेनैव
यथा निरसतं कार्यमिति भावः ।

वेदान्तानां शिक्षान्तः सर्वोत्तिष्ठायै निश्चयः तत्त्वनिर्णयार्थं प्रवृत्तः प्रसङ्गः वादः प्रतिपत्तिं विवक्ष्यते तस्मिन्कालाय कदाप्रसङ्गः सैव संशयः तस्य सीमा अवधिः कस्य शिक्षान्तः । कदाकचित्स्यात्तद्विज्ञानस्य ॥

अवधारितः निश्चितः परमाद्यो यावार्थ्ये येन स तदा तेन व्यवहारः प्रतिवादिनः
तथैव ननु भट्टाः राजराजः तेषां अनुमतान्वाद्येनेत्यर्थः स्वस्वामिजनन्यायेन पुनः पुनः
तां व्यवहार्य निर्वर्णं कुर्यान्ति तद्वत् स्वस्वचित्तिनिर्वाहं व्यवहार्यमात्रं व्यवहार्यमात्रं
प्रतिपाद्यं व्यवहार्यमिति तस्य नाम अविपुलः अत्रेयः इत्थं दुर्बलस्य सोममि-
ति पराव्यवचनात् ।

शिवः—(समग्रम्) भगवन् विष्णोर्न शक्तिरित्येव कृतञ्चैव एव हिन्दुस्यैव
 जेतुं महेविरनुसमर्थते ।

काणादशाविधपावण्डैस्त्रयीधर्मो विलोपितः ।

त्रिदण्डधारिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता त्रयो ॥ १३ ॥ इति

गुरुः—कायुष्मत्सुराः सन्त्येन बाह्याः सुदुष्टयश्च तानहं विष्णुरूपमा-

शिवः शक्तिरित्येव

शिवः—भगवन् विष्णुरक्षे किन् विष्णुस्यैव शक्तिः सत्त्वति ।

ततश्च ।

उपवीतिनमूर्ध्वपुण्ड्रवन्तं

त्रिजगत्पुण्यफलं त्रिदण्डहस्तं ।

शरणागतसार्यवाहकन्तं

शिवयायेकस्माद्विनं श्रजामि ॥ १४ ॥

(इति साष्टाङ्गं प्रथमंति)

अनुस्मरकामिवाह काणाद इति ॥

असुरा इत्यादेः भवम्भावः असुरैर्हस्तैश्च भगवत एव महाधारणं । बाह्यकुट्टीनां
 आसुरत्वं तावत्तत्वं तद्रूपमाश्रित्यैव कार्यमिति । विष्णुरूपत्वादेव विष्णुभावः तत एव
 भगवत्सत्त्वं ततश्च भगवत्त्वादेव भगवत्सत्ति ।

उपवीति—उपवीति ऊर्ध्वपुण्ड्राभ्यां दत्तात्रेयस्य, चन्द्राभासं, सकृदेव त्रिदण्डशि-
 खे च जगत्कर्तृत्वविशिष्टमिति जगन्ति तेषां यत् पुण्यं सत्त्वकं चित्रादित्येतत्सकल-
 लेभिरपदार्थैर्नाम भगवद्वत्त्वात् सर्वलोकावस्थापितुं शक्तः त्रिजगत् सत्त्वः सत्त्वः सत्त्वः
 तं । शरणागतानां यः सार्यः सत्त्वः तं जगत्कति शक्तीति । शरणागतसार्यवाहकं
 शिवया येकरेव शिवभासकः ॥ १४ ॥

साष्टाङ्गं शक्तिरुपस्थितं दत्तात्रेयं तत्त्वं प्रथमंति ।

मणेरुद्वध्वमिममिन्नं सत्त्वस्यैव शक्तिरिति ।

पूर्वमेवैवतुरः पीदन्ति शिरस्तत्रैव पञ्चमं ॥

इति उत्तमकण्ठः साष्टाङ्गप्रथमः ।

विषयः—(सप्रसन्नं) समोच्चाश्रितो भगवतः प्रसादेन सिद्धमेव मे सर्वे समी-
हितं, यद्य च भगवन् यदहमिह किञ्चित्पृच्छामि तदादि वा-
चयितुमर्हामि आवायितव्योऽस्मि

गुरुः—सम्यगुपसन्नस्य सविश्वस्य समये सति किञ्च आवायितव्यं
विषय—भगवन् विद्युद्य कथाकरणं महर्षिभिः प्रतिविध्यते, वादेन ब्राह्म-
णञ्जित्वा दृष्टस्य पापिष्ठपादपत्नप्राप्तिश्च प्रतिपाद्यते, कश्च-
मिदानीं विजिगीष्यन्ते विषयश्चादिनः

गुरुः—(सप्रसादं) भद्र भव्यबुद्धिना स्वया सम्यगनुयुज्यते किन्तु वर्धमान-
मन्त्रातिगोचप्रवरकुलवरणदेवकाबादिविषयभेदेन व्यवास्थितैव हि
विधिनिबेधमर्थादा तदहमिदानीं परिणहीतमियमानुगुणं स्वयं-
विषयनिरसनमकुर्वाणः कौशिकरथ राघवं त्वां पुरस्तात्प कुटुम्बीन्
बाह्यांश्च निराधिकीर्षामि ।

समीहितं दृष्टं आवायितुं च वचं कारयितुमर्हामि (येनमेतस्मिन् आवायितव्या-
होवृत्तेन कर्तव्योऽस्मि । सम्यगुपसन्नस्य साधुजमीपन्नस्य कनेकः कपसन्नाय सम्यक्
वृत्तिः पुतिः प्रथमिनाकते । कश्चिन्नस्य अयं सङ्गुक्षित्वाधुसेवीत्वादेः दृष्टं ।
समये सति तत्तत्प्रज्ञोचितप्रवहरे सति किं किंवा आवायितव्यं न तत्तदप्रज्ञोचितं सर्वं
तत्प्रज्ञाव्यवस्थिति मन्त्रः । प्रतिविध्यते न निवृत्त कदां शुभं पादपाप्मिन्ना तन्नाय ते
वादेन ब्राह्मणं जित्वा दृष्टेः मन्त्रति ये द्विष्टः ।

इमशाने पादपस्स स्यात् शुभकङ्कनिषेधितः ॥

इत्येवं पापभोक्त्वादस्यास्मिन् गुरोः प्रसादो जातः तत्सहितं वदति ।

अव्यक्तोभना बुद्धिः यद्य तेन अनुयुज्यते शङ्कते अनुयोगः समीचीन मन्त्रविशेषो
स्वीकृत्यमह किन्तु—इति । वर्धमानः ब्राह्मणादयः सत्वारो वर्धमाः । ब्राह्मणकनियवैभ्य-
बुद्धा इति स्वमे । वाचमन्य सत्वारः ब्रह्मचारीदक्षिणीवतयः । जाति ब्राह्मणवा-
दिषः । गोत्राणि कृत्स्नव्यभिचाराणि कर्तव्यानि । प्रवराः तत्तद्गोत्राणां गोत्रान्तराणां च
प्रवर्तवितारः कुलानि तत्तत्पुत्रविवेककर्तव्यानि । अनुवत्तया योजुवत्वादीनि । देव
तुवहीरपोलपादकादयः । कासाः संभन्तादयः । विषयाः अधिकारमेताः आदिश-
ब्देन आरोप्यद्वयत्वादि दृष्टाने । इतिविषयेन विधिनिबेधयोः मर्थादास्थितिः व्य-
वस्थितैव च भवः उत्तिवु धर्मादिकेषु कौशिकस्य कर्तव्यतया यद्विधीयते तदितरस्य नि-

तत्र च ।

दूरे भवतु ते वीर जल्पस्सहस्रितपञ्चया ।

त्वमेव स्थिरवादात्मा निरुन्धि परिपन्थिनः ॥ १७ ॥

अथवा त्वया मन्त्रिदेशानुवर्तिना कैशिकनियमितेन उघवेणैव लब्धाधिकारेण यथाविधि वीतरामकथा नवसरे वेदेश्वरविदूषकास्सर्वे तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं बलातिबलाभ्यामिव जल्पवितण्डाभ्यामपि जेतव्याः

शिष्यः—(साञ्जलिबन्धं) शिरसा प्रतिगृहीतोऽयं भगवतस्समादेशः अद्यापि भगवता विश्वाचार्येण भवता कथमिहमितंपवेमपि कथं कमार-
कारोष्यते ।

गुरुः—अवधार्यतामेतत् ।

नित्यक्षिप्तपरस्परेषु समयग्रामेषु निष्णातिन

रिशय्याः केचन सन्तिनः क्षितिमले शिक्षाधिकप्राहिणः ।

तत्र त्वद्भुतनिर्भरप्रसरणा बुद्ध्या परिष्कारिण-

स्वस्यः प्रत्ययितो न कश्चिदपरः प्रत्यर्चिभिः प्रार्थितः ॥ १८ ॥

विदध्यते । यस्याज्यतया निविदध्यते तदेव अन्यस्य कर्तव्यतया विधीयते । अतः विधि-
निषेधमयादा व्यवस्थितैवेति । तस्मादेवं व्यवस्थासिद्धेः परिगृहीतो यो निवमः तदनु-
गुणं स्वीकृतमन्यासानुगम्यित्वर्थः । निराचिकीर्षामि निराकृतुं मिच्छामि । यथा कौ-
शिकः स्वस्य ब्रह्मर्षितानुगुण्येन स्वयं निश्चिन्तयधमकुर्वन् राघवं पुरस्कृत्य कृतवान्
चाहमपि परिगृहीतयारिदुक्कानुगुणं भवन्तं पुरस्कृत्य काशकुटुम्बनिरासनं कर्तुं मिच्छा-
मीत्यर्थः । ततश्च यतयेते त्वमेव निरसनीयाः ततश्च ।

दूर इति—स्थिरवादात्मा दृढतरवादात्मा त्वमेव प्रतिपन्थिनः प्रतिपक्षा-
दिन्धि वारय ॥ १७ ॥

पक्षान्तरमाह अथवेति । साधिकारेण प्रतिपक्षनिरसने अधिकारवता त्वया वीतरामकथायाः अनवसरे तत्त्वबभूव्यया कृतायाः कथायाः वादस्याप्राप्तौ तत्त्वाध्यव-
सायस्य तत्त्वनिश्चयस्य संरक्षणार्थमनुकृताभ्यां जल्पवितण्डाभ्यामपि जेतव्याः ।

मितं प्रवे बुद्धे ।

नित्येति—नित्यं क्षिप्तः परस्परं येषु ते नित्यक्षिप्तपरस्पराः तेषु समयग्रामेषु
निष्णातिनः निष्ठवन्तः शिष्याया अधिकं यच्छासीति शिष्याधिकप्राहिणः केन शिष्याः
नस्सन्ति तत्र तेषु तु अक्षुतः निर्भरश्च प्रसरो यस्यास्तया बुद्ध्या परिष्कारिणः
अनङ्कारवतः स्वस्य अपरः कश्चिदपि प्रत्ययितः उज्ज्वातवत्ययः प्रत्यर्चिभिः न
प्रार्थितः ॥ १८ ॥

शिष्यः—यदादिशति भगवान्, अतस्तु कश्चित्सिद्धान्तमनवच्छेदं न कापि-
कथं प्रदर्शये, यदाऽप्यस्मिन्मते कुत्रचित्प्रमाणं दृश्यते भगवान् ।

गुरुः—अत्र, इह किल सयूयकस्यैव समानतन्त्रे त्वया स्वातन्त्र्यं, विपक्ष-
विप्रतिपत्तौ तु वेदान्तसिद्धान्ते त्वया त्वया स्थापितं त्वया स्वयं-
कथोपायनप्रभृतिभिः परिचितं पन्थानमाश्रित्य परमार्थदर्शिर्देश-
कदत्तदृष्टिभिरस्माभिः परिमितविशदगम्भीराः पञ्चबाः प्रबन्धाः
प्राबन्धित, तेष्ववहितचेतसा त्वया प्रतिबंधितपरमार्थेन पारि-
बद्धद्वयद्वयाः प्रमाणातर्काः प्रयोक्तव्याः ।

शिष्यः—भगवति प्रसेदुषि न क्वचित्प्रमाणाति । यतः

गुरुप्रसदनस्फुरद्गुणगरिणि यन्मानसे

सकृत्सुखीदमेति कश्चित्प्रमाणं दृश्यते ।

ननुपिप्रतिपत्तौऽपि न यदि गृह्याति कस्यचित्

विकल्पप्रसन्नमिच्छाद्विषयव्यभिचारीति त्वया ॥ १६ ॥

गुरुः—अत्र, त्वया प्रसन्नमिच्छाद्विषयव्यभिचारीति त्वया स्वयं-
यामि । इह हि

यूये भवतः यूयाः सयूयाः समानयूयाः एकसिद्धान्तस्थाः तैः कलहे समानतन्त्रं
कलहेन विपक्षतन्त्रार्थः । विपक्षः विप्रतिपत्तौ तु वेदान्ते विपक्षे स्थापितः त्वया
वेदान्तसिद्धान्तेऽपि स्थापितः परिमितं पन्थानमाश्रित्य परमार्थदर्शिभिः द्विभिः
चेता दृष्टिः ज्ञानं येषां तैस्माभिः । पञ्चबाः पञ्चबाः प्रबन्धाः प्राबन्धितः प्राब-
न्धितः प्रबन्धाः । अवहितं सावधानं चेत्तौ यस्य तेन प्रतिबंधितः परमार्थः येन तेन
त्वया परिबद्धं स्विताः परिबद्धाः तेषां द्वयद्वयाः प्रमाणातर्काः प्रमाणातर्काः ।

प्रमाणातर्काः प्रमाणातर्काः ।

गुरुर्ब्रूति—गुरुः प्रमाणेन प्रमाणेन सुखं सुखं भवति । कश्चित्प्रमाणं दृश्यते
यदसु सुखं भवति तत् किमपि नाप्यभ्यति अन्यथा न भवति कश्चित्प्रमाणं दृश्यते साक्षा-
त्कृतपरावरवस्तुयाथावत्तः तद्विषयः स्वतस्त्वयं त्वया देवोपि वा यत्नतः, यत्नं गति यदि
सदृशं स्वयं विपक्षं नानाधृत्वा विपक्षमभ्युपैति ॥ १६ ॥

विपक्षेण कालेऽप्यन्यथाः विपक्षमभ्युपैति त्वया भवति त्वया सुखं कश्चित्प्रमाणं दृश्यते
त्वया ॥

आध्ययने हेतुमाह य इति । यो नरो ज्योतिषं वेत्ति जानाति
सम्यक् तत्त्वतः स धर्मार्थकामान् यशश्च लभते । अत्र सम्यक्पदग्रहणे-
नासम्यक्शास्त्रपरिज्ञानात्—

• “अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते ।
स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः ॥”
“तिथ्युत्पत्तिं न जानन्ति ग्रहाणां नैव साधनम् ।
परवाक्येन वर्तन्ते ते वै नक्षत्रसूचकाः ॥
परवचनेन ज्योतिषमुपचरति स्वयं न दैवज्ञः ।
सदसि नृपस्य च द्दास्ये ज्ञेयो नक्षत्रपाठकः पापी ॥
प्रायश्चित्तं चिकित्सां च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम् ।
विना शास्त्रेण यो ब्रूयात् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥
नक्षत्रसूचकोद्विष्टमुपवासं करोति यः ।
स व्रजत्यन्धतामिसं सार्धमृत्तविडम्बिना” ॥

इति वचनैश्चायथाशास्त्रफलादेशकस्य पङ्क्तिदूषकस्य नक्षत्रसूच-
कस्य निवारणं सूचितम् । फलप्राप्तौ हेतुभूतानि ज्योतिषविशेषणान्याह
पुण्यमिति ।

“पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्वानां धर्मस्य च चतुर्दश” ॥

इत्युक्तत्वेन चतुर्दशविद्यास्थानान्तर्गतत्वाद्वहस्यं गोप्यं दुष्टेभ्यः ।
तथा च श्रुतिः ।

“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा श्वेधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथाऽस्यामिति ॥”
परमम् ।

“कालोऽयं भगवान् विष्णुरनन्तः परमेश्वरः ।
तद्वेत्ता पूज्यते सद्भिः पूज्यः कोऽन्यतमो मतः” ॥

* बृहत्संहितायां सांख्यसरसूत्रस्य १६ श्लो० ।

इति वचनेन कालप्रतिपादकस्याद्याकरणाद्विवेदाङ्गसास्त्रेषूत्कृष्टम् । अत्र हेतुभूतं विशेषणमाह तत्त्वमिति ।

“अप्रत्यक्षाणि शास्त्राणि विवादास्तेषु केवलम् ।

प्रत्यक्षं ज्योतिषं शास्त्रं चन्द्रार्कौ यत्र साक्षिणौ” ॥

इत्युक्तत्वादुस्तुभूतार्थप्रतिपादकम् । एतत्प्रतिपादयद्धारदः प्रत्यक्षसंवादेन वेदवत् स्वतः प्रमाणं स्मृतिवद्ब्रह्मलक्षणत्वेन वा ।

तथा च ।

* “अथ तत्त्वार्थेऽप्येतत् कृतं ज्ञानमिति यो द्विकः ।

अथ कुत्र स भवेच्छास्त्रे पूजितः पङ्क्तिपातनः” ॥

† “जनं समाश्रित्य येऽपि निर्ममा निजपरिवहाः ।

अपि ते परिपृच्छन्ति ज्योतिषां गस्त्रिकोविदम्” ॥

‡ “मुद्रुर्सेतिथिनक्षत्रमृतवश्चायने तथा ।

सर्वार्थ्यं बाकुलानि स्युर्न स्यात् सांवत्सरि यद्वि” ॥

¶ “नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छताः ।

वत्तर्भूतोऽहि यत्रैव पापं तत्र न विद्यते” ॥

§ “यस्तु सम्यग् विज्जनान्ति होरागणितसंहिताः ।

अभ्यर्च्यः स नरेन्द्रेण स्वीकृत्यो जयैषिणा” ॥

“विनैतदखिलं श्रौतस्मार्तकर्म न सिद्ध्यति ।

तस्मान्जगद्विनायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥

अत एव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः ।

* बृहत्संहितायां सांवत्सरसूत्रस्य १३ श्लो० ।

† बृहत्संहितायां सांवत्सरसूत्रस्य ७ श्लो० ।

‡ बृहत्संहितायां सांवत्सरसूत्रस्य ६ श्लो० ।

¶ बृहत्संहितायां सांवत्सरसूत्रस्य ११ श्लो० ।

§ बृहत्संहितायां सांवत्सरसूत्रस्य १६ श्लो० ।

यान्यानि शास्त्राणि विनेद्यमात्रं न किञ्चिदेषां भुवि दृष्टमस्ति ।
विहितं च ज्योतिषमन्त्रवादा दहे दहे प्रतीयमावहन्ति” ॥

इति गर्गनाम्न्यवधनान्निमित्तम्—

“यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्यते क्षिप्यत्वम् ।

स वै दुर्ज्ञात्स्वर्गो नाम सर्वकर्मसु नर्हितः” ॥

इति प्रथमवधनाच्च ‘साङ्गे वेदेऽध्येयो ज्ञेयश्च’—इत्युक्तत्वादिना
ज्योतिषं साङ्गवेदाध्ययनाभावाच्च ज्योतिःशास्त्रमवश्यमख्येत्यमिति ।
‘दशदिनकृतकार्यं हन्ति सिद्धान्तवेत्ता’—इत्यादिबहुवचनैस्तदन्तर्गतसि-
द्धान्ताध्ययनमुक्तम् । तेन तदारम्भो युक्त इति भावः । ‘स्याद्विन्द्वज्जा-
यति तौ ज्यौ गा’—इति लक्षणाद्विन्द्वज्जायतमिदम् ॥ १२ ॥

इदानीं ज्योतिःशास्त्रमूलभूतस्य सप्तहस्य भवकस्य चलनं श्लोक-
द्वयेनाह ।

सृष्ट्वा भवर्कं कमलोद्भवेन

ग्रहैः सहैतद्भगणादिसंस्थैः ।

शश्वद्भ्रमे विश्वसृजा नियुक्तं

तदन्ततारे च तथा भ्रुवत्वे ॥ १३ ॥

ततोऽपराशामिमुखं भपञ्जरे

सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि ।

तदल्पगतयेग्रदिशि नभश्चरा—

अवन्ति नीचोच्चतारात्मवर्त्मसु ॥ १४ ॥

वा. भा. —यद्येतद्भ्रमं ग्रहैः सह भ्रमद्वृष्यते तद्विश्वसृजा जगदुत्पादनेन
कमलोद्भवेन ब्रह्मण्य सृष्ट्यद्वैः सृष्ट्वा ततः शश्वद्भ्रमेऽन्धरेतत्कर्मणे नियु-
क्तम् । एतदुक्तं भवति । भान्यश्विन्यादीन्भन्यानि विविष्टानि ज्योतीनि
तेषां समूहश्चक्रं ब्रह्मस्य सूर्यादयस्तैः सह सृष्टम् । तानि भानि प्राक्-
संस्थानां समन्तादिश्वेष्टानि । ब्रह्मस्य भगवादोच्चस्वर्गोमुखे निर्वोश-
तास्तं उपर्युपरिसंस्थया । तत्रादौ तावदधश्चन्द्रः । तदुपरि बुधः । ततः

शुक्रः । ततो रविः । तस्माद्भूमिः । ततो गुरुः । ततः शनिः । सर्वेषामुपरि दूरे भवत्कम् । एषां कक्षाप्रमाणाणि कक्षाध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते । अहो यदूर्ध्वोर्ध्वस्या ग्रहास्तदुपरि दूरतो भगणस्तत् कथं भगणादिसंस्थेयं हेरित्युच्यते । सत्यम् । अत्र भूमध्ये सूक्ष्मस्यैकमयं बद्धा द्वितीयमयं भवत्क्रेऽश्विनीमुखे किल निबद्धम् । तस्मिन् सूत्रे प्रोक्ता मणय इव चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवेशिताः । भमण्डलं द्वादशधा विभक्त्यैवं भूमध्यात् सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः सूत्रैः सह ग्रहकक्षायां ये संपातास्ते तासु कक्षासु राश्यन्ताः । तदुत्पत्कारा राश्य इति सङ्क्षिप्तमिहोक्तम् । कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विस्तार्यं वक्ष्यामः । एषांविधं भवत्कं सृष्ट्या ब्रह्मणा गगने निवेशितम् । यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः । स च नित्यं प्रत्यगतिः । तेन समाहतं भवत्कं सखेचरं पश्चिमाभिमुखधमे प्रवृत्तम् । यत् तस्य प्रत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम् । यत् एकेनाह्ना भमण्डलस्य परिवर्तः । एवं तस्मिन् भ्रमणजरे सखेचरे शीघ्रतरं भ्रमत्यपि सखेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वोभिमुखं व्रजन्ति । नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु । अनन्तरकथितेषु स्वस्वमार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम् । तत् तदल्पगत्या । प्रत्यगतिर्वहुत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नोपलभ्यन्ते इति भावः । तथा तस्य भ्रमणजरे यो दक्षिणोत्तरावन्तो तत्र ये तारे ते ध्रुवस्वे नियुक्ते ॥ १३-१४ ॥

वा. वा.—इदानीं कालव्यक्तिजनकत्वेन ज्योतिःशास्त्रमूलभूतत्वात् ग्रहस्य भवत्कस्य चलनं श्लोकद्वयेनाह सृष्ट्या इति । विश्वसृष्ट्या जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा यदेतद्भवत्कं सयहं भ्रमदृश्यते तत् सृष्ट्या शश्वद्भ्रमे निबोधितमस्ति । सृष्टेत्यनेन नियोजनात् पूर्वकालता सृष्टेर्वाधिता । कल्पादितः प्राक् सृष्टिः कल्पादौ प्रवहवायौ नियोजनमित्युक्तं भवति । शश्वद्भ्रमतीति शश्वद्भ्रमो निरन्तरनियतपश्चिम्भ्रमतिः प्रवह एव । भान्याश्विन्यादीन्यष्टाविंशतिसंख्यानि । अन्यानि च शुक्लकादीनि ज्योतीषि तेषां समूहो भवत्क्रमित्युक्तं भाष्यकृता । तत्र नोदयन्ति ।

यथा परो धावतीत्यनेनान्योऽपि प्रतीयते तथाऽन्यानि च ज्योतीर्णीतीत्य-
नेन दासादिनक्षत्राणामपि तैजसस्यमभ्युपगतं प्रतीयते तच्च सिद्धान्त-
विद्वद्विनिर्दिष्टमिति । अत्रोच्यते । परमतप्रसिद्धाभिप्रायेणोक्तत्वाच्च हेतुः ।
यद्वीषाधिकं तैजसस्यं दृष्टीत्योक्तं ज्योतीर्णीतीति । अथ वा चन्द्रव्यतिरि-
क्तानां यक्षाणां नक्षत्राणां च तैजसस्यमेवाभ्युपगम्यते । अस्ति च तेषां
परप्रकाशकत्वं स्वाभाविकम् । औषाधिकपरप्रकाशकत्वे मानाभावात् ।
यथाह्यस्य तैजसस्ये बह्वर्ध्वद्वीपमनवर्धनाद्यनुपपत्तिः । तस्मादन्य-
थाऽनुपपत्त्या चन्द्रस्य जलमयत्वं स्वीक्रियते । अन्येषां तु तैजसस्ये न कि-
ञ्चिद्व्याधकमस्तीति श्रीमदाचार्येणान्यानि ज्योतीर्णीतीति सम्यगुक्तम् । तद-
न्ततरे व ध्रुवत्वे नियुक्ते । तेषामश्विन्यादीनां भानामनयोस्तारे भक्तस्य
समन्तात् पूर्वोपरयोः स्थितत्वादन्तो नास्त्यतो दक्षिणोत्तरे भ्रुवत्वे स्थिरत्वे
नियुक्ते निबद्धे । ध्रुवमध्यगं भवलयं गगनस्थितचुम्बकपाषाणद्वयान्तर्गता-
योगोलघट्टाया न पतति तथा ध्रुवयोः स्थिरता इति भावः । ननु भव-
लयस्य समन्तात् स्थितत्वेन कल्पादौ यथाः कुत्र निवेशिताः । इत्थं
विशेषणद्वारेणाह भगणादिसंस्थैरिति । दासनतत्रस्यादिसंस्थैरित्युक्तम् ।
यस्मादनवरतनियतपश्चिमगतौ स्थापितं तद्वृत्तेरपराराशभिमुखं सखेदरे
भयञ्जरे भ्रमत्यपि नभश्चरास्तदल्पगत्या पूर्वदिशं संचरन्ति । यत् तस्य
प्रत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम् । एकेनाह्वा नातत्रेण भ्रमणफलस्य परिवर्तः ।
तस्मादाऽस्या पूर्वा गतिस्तथा सन्नन्तोऽपि झटिति नोपलक्ष्यन्त इति
तदल्पगम्येत्युक्तम् । नभश्चराः संचरन्तीत्यनेन या पूर्वगतिः सा बह्वर्ध्व-
वेति सूचितम् । पश्चिमगतिस्तु प्रवहवशतो न स्ववशत इति । ततोऽपरा-
शाभिमुखं भयञ्जरे सखेदरे भ्रमत्यपीत्यनेनोक्तम् । न ह्यश्विनीमुखे युगपत्
सर्वेषामवस्थानं सम्भवतीति कुत्र संचरन्तीत्यपेक्षायां भयहसंयोगे मुहुरनु-
भूतं कक्षाधामूर्ध्वाधरात्समाह नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु । अतिशयेन नीचो-
च्चानि यानि वर्त्मनि मार्गास्तेषु । केन क्रमेणेत्यत आह । तावदध-
श्चन्द्र इत्यादि । ननु कक्षाधामूर्ध्वाधरात्तरस्य विद्यमानत्वात् कथं भग-

त्वर्थमन्यद्विर्त्यं ह्यनेनेति श्रुत्यादौ प्रसिद्धम् । एवं च विष्णुनामिकम-
लोत्पन्नब्रह्मणा सृष्टम् । तेन विष्णुः सर्वमूलं न तु ब्रह्मेति । न च विधा-
ता विश्वसृष्टिविधिः—इत्यभिधानात् कमलोद्भवेनेत्यनेनैवाशङ्काधिरहा-
द्विश्वसृजेति व्यर्थमिति वाच्यम् । कमलात् ‘सलिलं कमलं जलम्’—इत्य-
भिधानाज्जलादुद्भवो जलमथ्येति व्युत्पत्त्या मत्स्यादिकृतसृजनस्य निर्मू-
जत्वात् तद्वारणाव विश्वसृजेति । एवं चोभये पदविशिष्टत्वं ब्रह्मण-
स्तेन ब्रह्मसृष्टिरुक्तेति भावः । ननु प्रवहवायौ स्थापितभवक्रस्य वायोरा-
घातात् स्थिरत्वं कथमत आह । तदन्ततारे चेति । ध्रुवत्वे स्थिरतायां
तदन्ततारे तस्य मयक्रादिष्ठितनोलस्यान्तयोर्दक्षिणोत्तरदिक्स्थानेभिप्रदे-
शयोस्तारे नक्षत्रे चकाराधिक्येन तथा । यथा ध्रुवमध्यमं भवलयं गग-
नस्थितध्रुवमवाधाबाधदुर्भासवर्तमानयोर्मेलनम् न भवति तथा ध्रुवयो-
स्थिरत्वं कृतेति भावः । न च दक्षिणोत्तरास्तारयोर्मत्स्यपरिभ्रमत् कथं
स्थिरत्वमिति वाच्यम् । तत्परमाणौ भ्रमाभावात् । यद्यपि भवक्रपरिभ्र-
मप्रत्यक्षभ्रमहेतोः प्रवहवायोः कल्पनं न युक्तं स्यात् एव भवक्रधमा-
ङ्गीकारात् । न चेतस्याचेतनत्वात् स्वतो जगत्सम्भव इति वाच्यम् ।
नक्षत्रबहुरूपत्वेनाचेतनत्वाभावाद्वायोरप्यचेतनत्वाच्च । न च प्रवहवायौ
पश्चिमभ्रमशक्तिर्भगवन्तरेऽपि तथात्वात् । न हीश्वरेण वायौ भ्रमणं
निवृत्तं न भगवन्तरे येन भवतां मूलसत्त्वाद्दोषाभाव इति वाच्यं विनि-
यमनाविरहात् । किं च वायुविशेषः कल्पनीयस्ततोऽस्य पश्चिमभ्रमश-
क्तिः । तेन भवक्रभ्रमो भवतीति भवद्विः कल्पनीयस् । सच त्वस्रवाद्भ-
क्तस्यैव पश्चिमभ्रमशक्तिकल्पनं युक्तम् । न गौरवदुष्कादिकल्पनमेव च
वह्न्यभ्रमे इत्यस्य प्रवहवाप्यर्थोभूवर्तितः । न चोत्तरोधभयादिव शस्त्रहृ-
मे इत्यस्य भवतां निरन्तरभ्रमणे नियोजितमिति लक्षणेद्वन्द्वोक्तयामुत्तरार्थो
युक्त इति वाच्यम् । तदन्ततारे च तथा ध्रुवत्वे सत्यस्य व्यर्थेतावन्तेः ।
योसाध्यायोक्त—‘नक्षत्रकलाचरैः’—इत्याद्यस्य विरोधापत्तिश्च । तथाऽपि
भक्तस्यानेकनक्षत्रसूर्यादिवहात्मकत्वात् स्वतो भ्रमेऽनेकपश्चिमभ्रमश-

क्विकल्पनेति मनुकं प्रत्युत गौरवात् ग्रहाणां स्वयत्तया पूर्वगतबुद्धीकारादेक
एव स्वयत्तया सदा पूर्वपश्चियोगच्छतीति विद्वत्त्वाच्च प्रवहवायोर्ध्व-
क्रममण्यहेतुकल्पनं युक्तम् । पुराणादिना कृप्तत्वात् । अत एव सूर्यसि-
द्धान्ते ।

“प्रवहाख्यो मरुत् तांस्तु स्वोच्चाभिमुखमीरयेत्” ।

इत्यङ्गीकाराच्चेति संक्षेपः । स्वरूपादिविचारं तु गोलाभाये
विस्तरेण वक्ष्यामः ।

तथा च ब्रह्ममुक्ताचार्यः ।

* ‘ध्रुवतारप्रतिबद्धं ज्योतिश्चक्रं प्रतिचक्ष्यमादौ ।

योऽप्याश्विन्यन्तस्योर्ध्वेः सह ब्रह्मणा सृष्टम्” ॥ इति ।

एतद्वृत्ते प्रथमतृतीयचरखयोरिन्द्रवज्रासहकाराद्द्वितीयवस्तुर्ध्व-
खायोः ‘उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ’ इति लक्षणाच्चेन्द्रोचेन्द्रवज्रासंमिश्रं
वृत्तम् ।

उपजातिकाख्यं वा ।

“अमन्तरोदीरितकल्पभाजौ वादौ यदीयावुपजातयस्तमः” ।

इत्युक्तत्वात् ॥ १३ ॥

अथैतद्वृत्तस्य चलनं ग्रहाणां पूर्वगतिं चाह तत इति । ततो
यतो निरन्तरपश्चिमगतौ वायौ भक्रस्यापनं कृतं तत्कारणात् अपराशा-
भिमुखं पूर्वदिगपेक्षया तत्सर्घिन्यां दिशि पश्चिमायामपराशात्वं युक्तम् ।
तदभिमुखं यथा स्यात् तथा पश्चिमानुक्रमेणेत्यर्थः । भपञ्जरे भवन्ते
सखेचरे प्रवहसहिते क्षीघ्रतरे भ्रमत्यपि सति स्वस्वस्थाने संवहभगणे
प्रवहवायुधातेनात्मारब्धे वृत्ताकारभ्रममाणे स्वस्वशक्त्याऽन्यत्र गन्तुम-
शक्ये इत्यपि—शब्दार्थः । नभश्चरा आकाशस्था ग्रहा ग्रहाक्षिप्ततस्वम-
ण्डलरूपविम्बानि तद्विच्छ्रया इन्द्रदिशं पूर्वदिशाभिमुखं तदस्वगत्या तस्या

* ब्रह्मसुटसिद्धान्तस्य ३ व्रतो० ।

तत्र ‘प्रतिचक्ष्यमादौ’-इति वा ।

भवत्कगतेर्नास्तत्रषष्टिषडिकाकाले तत्परिवर्तकपाया चाल्यगत्या न्यून-
गत्या पूर्वगतिप्रत्यक्षाभावात् चरन्ति गच्छन्ति । अन्यथाऽश्विनीस्यग्रहस्य
भरण्यादिस्यत्वानुपपत्तेः । अत्र क्लान्तिवृत्ते सप्तविंशतिनक्षत्राणि समप्र-
देशान्तरेण द्वादश मेषादिराशयश्च प्रत्यक्षाश्विन्यादिनक्षत्रविलक्षणस्थि-
त्यनुरोधात् पूर्वानुक्रमेणातीन्द्रियदृष्टिभिः कल्पिताः । सर्वत्र ग्रन्थे तत्स्थि-
तबद्धानयनस्य सर्वफलादेशाद्युपयुक्तस्योक्तत्वात् । तथा चेन्द्रदिशं चरन्ती-
त्यनेन बह्वाणां पूर्वगतिः स्वशतयैव ततोऽपराशाभिमुखमित्यादिना बह्वा-
णां पश्चिमगतिर्न स्वतः किन्तु प्रवहवशत इति सूचितम् । नूनत्वरूपक-
लान्तिवृत्ताश्विन्यादिप्रदेशे परमाणुकल्पत्वाद्वगणादिसंस्थैरित्यनेन सर्वग्रहहि-
म्नानां प्रोक्तमानानां स्थित्यसम्भवात् कथं संचरन्तीत्युक्तमत आह नी-
चोच्चतरात्मवर्त्मस्थितिः । अतिशयेन नीचोच्चा यानि चात्मनो बहस्य
वर्त्मनि मार्गस्तेषु । तथा च बह्वाणामेकस्थानाकाशे वृत्ताकारे
प्रत्येकं स्थितिसम्भवात् कक्षास्थित्यर्थस्तेन निराधारभूतोक्तात् परित
आकाशे प्रथमं चन्द्रमार्गवृत्तं कक्षाख्यं ततस्तत्समन्तादुधकक्षा ततः शुक्र-
स्य ततोऽर्कस्य ततो भौमस्य ततो गुरोस्ततः शनेः । ततः सर्वेषामुपरि भ-
वत्काल्यक्लान्तिवृत्तस्येत्यष्टकक्षाङ्गीकारादश्विन्यादिप्रदेशाद्यः स्वकक्षायां स-
मसूत्रेणावस्थानं तेषां युक्तम् । ततश्च स्वकक्षायां पूर्वोभिमुखगमनं
युक्तमिति भावः । न चेवं नक्षत्राधिष्ठितरूपक्लान्तिवृत्तस्य ग्रहकक्षाभ्यो
दूरस्थत्वात् कथं भ्रमकादिसंस्थैरित्युक्तं कल्पकोटिष्वतैरपि सम्भवाभावा-
दिति वाच्यम् । अत्र भूगर्भं सूत्रस्यैकमयं बहु द्वितीयमयं चाश्विन्यादि-
प्रदेशे निवेशनीयम् । तत्सूत्रं ग्रहकक्षासु यत्र लग्नं तत्र प्रत्येकमश्विन्या-
दित्वमुपवर्धयति । तत्र सूत्रे पूर्वोपरान्तराभावादूर्ध्वाधरान्तरसत्त्वेऽपि
चन्द्रादयो बह्वा अश्विनीस्या उच्यन्ते इत्यस्याङ्गीकारात् । अत एवैवं
भवत्प्रतिभक्त्य चन्द्रादिकक्षासु प्रोक्तदिशा भूगर्भात् सूत्रसम्पाते राश्यंश-
कलाविकलाकल्पनया बहसंस्वां भूमवद्वर्ते वर्धयन्ति । अन्यथा बह्वाणां
राश्यादिकलाणां सुप्तिकलाणां च व्यर्थतयतेः । एवं क्लान्तिवृत्तसमसूत्रे-

बोधार्थं प्रवहवायुगोलात्तर्गतत्वे राश्यादिकल्पना प्रयोजनवशात् कार्य-
त्वेत्यम् । 'अतो तु ब्रह्मस्यमुदीरितं जरी' इत्युक्तखाद्वुंशस्थवृत्तमिदम् ।

अत्र युक्तिः । यद्वाणां नक्षत्राणां च निम्बमुदयास्तदर्शनात्
स्वतः पश्चिमगतेर्दूषितत्वात् तद्वतो कृत्प्रवहवाय्वाघातस्य हेतुत्व-
कल्पनात् ततोऽपराशेत्याद्यर्थमुपपन्नम् । नन्वत्र प्रवहवायुवृत्तधमणं
न युक्तं तथा सत्यूर्ध्वधोविभागेन कक्षाणां स्थितत्वात् परस्परन्यूनाधि-
कवाय्वाघातेन युगपत्कक्षावृत्तधमणानुपपत्तिः । किं च । सृष्ट्वा भवक्रमि-
त्यादिना प्रवहवायौ मुख्यतया भवक्रस्यापनात् । तत्र प्रवहाभावाच्च
सयदैरित्यनेन भवक्रग्रहकक्षाणां सम्बन्धाकथनाद्वृत्तधमेण कथं यद्वाणां
पश्चिमधमः । न चेष्टापत्तिरुदयास्तदर्शनादिति चेत् । प्रवहवायौ सूर्यो-
द्वियहानेकतारात्मकभवक्रस्य निवेशाच्चन्द्रकक्षातो भवक्रोर्ध्वपर्यन्तं गोला-
कारः प्रवहवायुर्भूगोलात् परित आकाशेऽस्ति तेन द्रोतदोषः । आका-
शस्थत्वेन व्यवधायकाभावाद्वायुघातस्य सर्वत्र तुल्यत्वाच्च । चन्द्रादिक-
क्षामार्गे वायुवृत्तानां पश्चिमधममाणाणां प्रवहवाय्वन्तर्गतानां सत्त्वाद्वा न
हतिः । आश्विनीस्वयहस्य भरणीस्यस्वस्य प्रत्यक्षनक्षत्रयश्चकैनानुमान-
द्वाप दर्शनात् तत्पूर्वमिति विनाऽसम्भवात् करणान्तराभावाच्च यद्वा-
णां स्वशक्त्या पूर्वमतिरस्तीति तदल्पगत्वेन्द्रदिशमित्युपपन्नम् । ननु
पश्चिममर्धवत् पूर्वमर्धदर्शनाभावेन तत्कल्पने मानाभावात् । किन्तू-
क्तार्थानुपपत्त्या पश्चिमानुक्रमेण नक्षत्रस्थित्या अपरान्तरगत्यवेद्यया बहुस्य
पश्चिममर्धः स्वशक्त्याऽधिकाऽस्तीति कल्पनं युक्तं पश्चिममर्धः
प्रत्यक्षदर्शनात् । न चाश्विन्याः पूर्वमुदयस्तद्वो भरण्या इति प्रत्यक्षद-
र्शनेन पश्चिमानुक्रमेण नक्षत्रासद्भावात् सदा रेखादिपश्चिममर्धवत्त्व-
त्वापत्तेरिति वाच्यम् । नक्षत्राणां पश्चिममर्धः प्रत्यक्षं किञ्चिदधिकया
स्वशक्त्या पश्चिममर्धतिरस्तीति कल्पनेनेवेत्याद्यौपपत्तिसम्बन्धवद्पूर्व-
मर्धमर्धकल्पनं प्रत्यक्षबाधादयुक्तमिति चेत् तत्र भवक्रस्य पश्चिममर्धमर्धकल्पने
नक्षत्रवृत्तस्थेकत्वेन स्वशक्त्या तेषां तुल्यतया सप्तयद्वाणां सदैकनक्षत्रे

स्थितिप्रसङ्गात् । अद्य यस्मिन् काले बभूवो यच्च दृष्टस्तत्पूर्वभागे किञ्चि-
दवस्थेयत्वाच्च द्वितीयदिने तस्मिन् काले एव दृश्यत इति यहायां
पूर्ववर्तिप्रत्यक्षोपलम्भश्च । इच्छादिनां चरन्तीत्यनेन पूर्ववर्त्या क्रान्तिसं-
ज्ञेन दक्षिणोत्तरा गतिः पूर्ववत् च । प्रवृत्तादिना पश्चिमवर्तिः ।
नीचोत्तरात्मवर्त्तस्वित्पन्नेर्भाष्येतिरिति बोधाः कदापि गतिः
प्रतिपादिता ।

तथा चार्थभट्टः ।

* “उदयास्तमयनिमित्तं प्रवहेद्य वायुना त्रिप्तः ।

लङ्कासमपश्चिमगो भपञ्जरः सयहो भमति”-इति ॥

तथा च श्रीपतिः

“स्वव्यापारात् प्राग्गतिः क्षेत्राणामूर्ध्वाधस्ताद्याम्यसौम्यापराणि ।

गोलाभिज्ञैः पश्य यातामि यानि तेषामुक्तान्यन्यहेतूनि तानि ॥

प्रत्यग्गतिः प्रवृत्तायुक्त्येन तेषां

नीचोत्तरात्मवर्त्तनिर्तोर्ध्वमधश्च सा स्यात् ।

याम्योत्तरा स्वपमद्वत्तविमण्डलाभ्यां

बोधा गतिर्निर्गदितैवमिह यहायाम्”-इति ॥

“मध्यमकक्षावृत्ते मध्यमया गच्छति यहो गत्या ।

उपरिष्ठात् तल्लघ्या तदधिकगत्या स्वधःस्यः स्यात् ॥

वक्त्रो यात्यपराक्षां निसर्गतो गच्छति यहः प्राचीम् ।

क्रान्त्या याम्योदीच्योर्देहगतिरेवं भवेत् बोधा”-॥

इत्यनेन पूर्वगत्यैव बोधा गतिनिरूपणं लल्लकृतं च युक्तम् । इद-
मुपलक्षणम् ।

“वक्राऽनुवक्रा विकलाः मन्दा मन्दतरा समा ।

तथा शीघ्रतरा शीघ्रा यहायामष्टधा गतिः” ॥

* चार्थभट्टीये गोलपादे १० श्लो० ।

† क्रियाधीर्षुद्धये गोलपादे सुवनकोट्ये ३८-३९ श्लो० ।

‡ आधुनिकपूर्वविज्ञाने किमोक्तं कुटिलोत्पत्तयः ।

इति पूर्वगत्या ज्ञेया । एवं ब्रह्माणां चतुर्दशधा गतिः प्रतिपा-
दितेति केचित् तत्र । प्रब्रह्मायुक्तगतेः प्रत्यक्षत्वेऽपि स्वशक्त्या
पूर्वगतेरेकस्या इवाङ्गीकारादितरगतीनामेतदुपजीव्यत्वात् कान्तिवृत्ते
पूर्वगत्या चलितब्रह्मस्यावधिषोडशेतरमस्याभासदर्शनाच्च । अन्यथा
मूलकृद्भिः बोधेत्यादि याम्योत्तरपूर्वकमुक्तं स्यात् । पूर्वगतेः प्रतिदिनं
भेदादनन्तगतिस्त्वापत्तेर्येति संक्षेपः । विस्तरेण गोलाध्ययिनेकमतनि-
रूपणं बोधागतिविचारणानिराकरणादिना वक्ष्यामः ॥ १४ ॥

इदानीमनाद्यनन्तस्य कालस्य प्रवृत्तिमाह ।

लङ्कानगर्यामुदयाच्च भानो-

स्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव ।

मघोः सितादेर्दिनमासवर्ष-

युगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः ॥ १५ ॥

वा भा.-ननु पूर्वटीकायामनादिरनन्तश्च कालोऽभिहितः । अथ च
सृष्ट्यादौ तस्य प्रवृत्तिः । प्रवृत्तिर्नाम आदिः । प्रलये तदन्तः ।

तथा च शास्त्रान्तरे

“कालः पवति भूतानि सर्वाण्येव सहात्मना ।

कान्ते स पक्वस्तेनैव सहाव्यक्ते लयं व्रजेत्”-इति ॥

तत् कथमनाद्यनन्तः काल उच्यते । सत्यम् । योऽयं भगवान्
मूर्तो व्यापकश्च कालस्तस्य प्राक्तनप्राकृतिकलयादनन्तरं व्यक्तिजनकानां
सूर्यादीनामभावादव्यक्तस्याव्यक्ते यदवस्थानं स तस्य लय उच्यते । न
स्वात्यन्तिकः प्रलयः कालस्यास्तीति । यत् तूक्तं ‘कान्ते स पक्वस्तेनैव
सहाव्यक्ते लयं व्रजेदिति’ तत् स्तेनैवाव्यक्तावस्थानाभिप्रायेण । अतो
युक्तमनाद्यनन्तत्वं तस्योक्तम् । तस्याव्यक्तस्य कालस्य सृष्ट्यादौ व्यक्तिज-
नकानां भवद्वाणां प्रादुर्भावे सति कालस्य व्यक्तीनामपि क्रिजस्तत्सर्वयु-
गादीनां युगपदेकहेतुया प्रवृत्तिर्विबूध । इत्युक्तं भवति । सम्प्रार्कयोर्म-

वादिष्योऽश्वेषस्य शुक्लपक्षादिः प्रतिपत् । अतो मधोः सितार्देर्देनानां
सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्वन्तराणां कल्पस्य च तदेव प्रवृत्तिः ।
अथोदयाच्च भानोः । स चोदयः कस्मिन् देशे । लङ्कानगर्याम् । तथा
तस्यैव वारे आदित्यवार इत्यर्थः ॥ १५ ॥

वा. वा.—इदानीं कालस्य प्रवृत्तिमाह लङ्कानगर्यामिति । कल्पादि-
कालस्य युगपत् प्रवृत्तिर्नामादिर्बभूव । कालो द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च ।

“नित्योऽनित्यश्च कालो द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ।

सोऽवाह्मनोगोचरश्च देही भक्त्यनुकम्पया” ॥

इति वासिष्ठेऽपि । कालः कल्पते येनेति ।

सूर्यसिद्धान्ते च ।

“भूतानामन्तर्गतं कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।

स द्विधा स्थूलसूक्ष्मात्मनूर्तश्चामूर्त उच्यते” ॥

तथाऽन्यत्रापि । ‘चरित्तिप्रादिव्यवहारासाधारणो हेतुः कालः’ ।

स च द्विधा । एकः कालोऽन्यः कालकाल इति । तत्र येन प्राणिदेहाद-
योऽतीतवर्तमानादिरूपेण कलयितव्याः स केवलः कालः । उक्तं च ‘कल-
यति जगदेष कालोऽतः—इति । स चानित्यः सावयवश्च । ‘अहोरात्राणि
विदधद्विष्वस्य मिषतो वशी’—‘सर्वं निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि’-
इत्यादि श्रुतिभ्यश्च । न चोपाधिरेव जन्यो न काल इति वाच्यम् । शैवा-
गमसारसंग्रहे कालस्वरूपस्य जन्यत्वश्रवणात् ।

तथा च संग्रहकारिका

“नानाविधशक्तिभ्यो सा जययति कालस्तत्त्वमेवादौ” ।

तत्त्वं कालस्वरूपम् । एतादृशः कालोऽप्युत्पत्तिस्थितिविनाशका-
रिणा येन कलयितव्यः स कालकाल इति । ननु ‘कालः यजति’—इत्या-
दिना कालस्य लयश्रवणात् कथमनाद्यनन्तत्वम् । उच्यते । योऽयमि-
त्यादिभाष्यकारस्य वस्तुतो द्वैविध्यनित्यत्वयोरभावात् श्रुतिप्रतिपादिता-

नित्यस्य सावयवस्यैवैतन्निर्वाहकत्वेनाप्युक्तम् : कालस्थानाद्यनन्तत्वेन कि-
ञ्चिदुपलब्धकमस्तीत्येतदभिप्रायिकमपि कालकालपरं व्याख्येयम् । के चि-
देनं कालं मायेत्याहुः । तस्यैव सर्वोधारत्वात् । ईश्वराकाशिरित्यस्य
इत्यन्ये । दिश आकाश एव । आकाशस्यैव विद्यवद्धारजनकत्वात् ।
'दिशः शोचम्'—इति श्रुतेः । आकाशोऽप्यनित्य एव । 'तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुतेः । काल एव नित्यः स चेश्वर एव ।
कालव्यक्तव्यञ्जकानां गहाणां प्रादुर्भावे कालस्य व्यक्तीनामपि युगपदे-
कहेनया कल्पादौ प्रवृत्तिर्बभूव । कल्पादित एव गतिप्रारम्भः स्वीकृतः ।
विष्णुधर्मात्तरान्तर्गतब्रह्मसिद्धान्ते लघुवशिष्टसिद्धान्ते च स्वीकृतत्वात् ।
अत एवार्थभटेनाप्युक्तम् ।

“कलिसंज्ञे युगपादे पाराशर्ये मतं प्रशस्तमतः ।

नात्र मते कल्पव्याः शेषं कल्पादिकं प्राक्कृतम्”—इति ॥

तथा च ब्रह्मकुपेनापि स्वीकृतेः ।

“ब्रह्मोक्तं यद्वर्णितं महता कालेन तत् खिलीभूतम् ।

अभिधीयत.....” ॥

इति वदता च विष्णुधर्मात्तरान्तर्गतब्रह्मसिद्धान्तः स्वोक्तस्य मूल-
मिति स्पष्टमेवाभिहितम् । तस्मादत्र मते कल्पादितः प्राक् यद्वशिष्टः ।
कल्पादौ पूर्वगतिप्रारम्भ इति निरवद्यम् ।

“विधेर्दिनादौ युगपत् समस्तं भूत्वा गहाः प्रागमनप्रवृत्ताः ।

इतीरितं वेदविरोधिनस्ते ब्रह्मार्कचन्द्रादिमताद्विभिन्नाः ॥

ब्रह्मा प्राह च नारदाय हिमगुर्यच्छैनकायामलं

माण्डव्याय वसिष्ठसंज्ञकमुनिः सूर्यो जयाथाह यत्

ब्रह्मसंज्ञकमुनिस्तस्मिन् तद्विवं ब्रह्मः सिद्धाब्रह्मथा

यत् कुर्वन्ति तदाः न निर्वहन्ति तद्विज्ञानमुन्याश्चिरम्” ॥

* यदर्थमर्थं महतिष्ठान्ते पराकार्यमतनकारण्ये द्विप्रोक्तवते उपलब्धते ।

† ब्रह्मसंज्ञकमुनिस्तस्मिन् २ श्लो० ।

‡ ‘धर्माश्च तदसद्वेदोक्तमुन्या भवम्’—इति श्रीकमलाकरकृते तत्त्वविवेके पाठ उपलभ्यते ।

इति ये उच्यन्ति त एव विज्ञानब्रूया कञ्चिदुच्यते । प्रपञ्चितं
चेत्तत् सूर्योदयान्तरासमाख्येऽस्माभिर्ण्युपरम्यते ॥ १३ ॥

अरीचिः—अथ कालस्यानाद्यनन्तत्वादमूर्तत्वेनेन्द्रियागोचरत्वाच्च कथं
यद्व्यवहारप्रवृत्तिप्रासङ्गिककालस्तदुपाधिभेदाद्यगमं विनाऽप्यगन्तुं शक्यं इ-
त्यतः स्वस्येव सत्त्वोपलक्षितसत्त्वस्यैव सरवर्तिकत्वोपाधिप्रवृत्तिं कश्च-
न्मात्रसर्वविषयोपजीव्यत्वादुपकर्तकत्वाऽऽह लङ्कानमर्थोमिति । लङ्कान-
गर्भात्मकोपलक्षितभूगर्भप्रदेशविशेषे भानोर्वारे आदित्ये । चः समुच्चये ।
प्रथमं तस्य तूदायदेव पूर्वं तस्य मान्योदयवर्जितजलजन्मताकावकास्मात्
तमारम्भेत्यर्थः । मध्यमस्थापनानन्तरव्यवहारप्रवृत्तिप्रारम्भेव प्रथमलङ्कासू-
र्योदयवारम्येति वाक्यम् । एकवारो लङ्कायामर्धरात्रे प्रवृत्तिरिति किन्तु-
मतवधारणाय ।

“उदयादुदयं भानोः सावनं तच्च कीर्तितम्” ।

इत्यनेन सूर्योदयमूलसावनस्योक्तत्वात् । मधोश्चैत्रस्य सितादेः
शुक्लप्रतिपदमारभ्य । अत्र मध्यमदेरित्यनेन ‘मासो दशोऽधिश्वान्द्रः’—इति
लघुषष्ठोक्ताच्छुक्लप्रतिपद्वैरपि कृष्णादिमासव्युदासाय सितयहयम् ।
अहर्गणादौ शुक्लादिमासानां प्रयोजनात् । समुच्चयार्थकपूर्वोक्तवोऽज्ञा-
नुसन्धेयः । दिनमासवर्षेयुगादिकानां दिनानां सौरचान्द्रनाक्षत्राणां
मासान्तेतदूपाण्याम् । वर्षाणामन्तेतदूपाण्याम् । अथ युगपदेन महायु-
गम् । अन्वयाच्चेत्ताद्व्यनुपपत्तेः । आदिपदात् कल्पमनुनवमानाद्यनुक्त-
मानान्तराणां घट्यादीनां च युगवत् तुल्यसमये प्रवृत्तिरादिरारम्भ
इति यावत् । कथं कल्पेत्यर्थः । यद्यु लङ्कादेशे भानोर्वारे तस्य
वृत्तिजलजन्मतया स्थापनात् । तदुदये इति एवकारण्योऽप्याहारो
वा । चैत्रादीनां प्रवृत्तिर्लङ्कादेशे । लङ्कादेशादिकालदेशे तु भानो-
दयतः स्वसूर्योदयवर्जितः । प्रथमं लङ्काभूर्ध्वोदयावर्जितसूर्यस्य देहे
यावत्कालेनोदयस्तत्कालेन पूर्वमित्यर्थः । प्रवृत्तिकालः संज्ञेत्यर्थः । तेन
सर्वत्र एकस्मिन् काले एका युगवत् वृत्तिर्जायतेति किन्तुम् । तथा च

लङ्कादयसमये लङ्काया अन्यदेशे मध्याह्नादिपूर्वकेष्टघटिकाकाले स्वदेशो-
 दयाद्वृत्ते सिद्धे एव प्रवृत्तिर्जातेति पृथक्कोक्तं युक्तम् । एवं च 'चैत्रशुक्ल-
 तिपक्षादित्यदिने लङ्कायां प्राक्स्वस्तिके ग्रहचारः प्रवृत्तः'—इति प्रतिज्ञा-
 कृतेति भावः । अत्र युक्तिः । भगवादिषंस्थैरिति पूर्वोक्तेन ग्रहचारप्रवृ-
 त्त्यादौ सूर्यस्य मेघादिस्यत्वेन चैत्रत्वं मेघार्कयुक्तचान्द्रमासस्य तथा-
 त्वात् । चन्द्रसूर्ययोगाद्दर्शान्तत्वमत एव चैत्रशुक्लप्रतिपदादिस्तत्र ।
 अस्मिन्ना लङ्कास्थितिके प्राक्स्वस्तिके ग्रहाणां स्थापनात् सूर्यकिरणप्रतिह-
 तानां चन्द्रादीनामदर्शनाच्च सूर्योदय इत्युक्तम् । लङ्कायाः कुम्भे वर्त-
 मानत्वात् । न च भूमेर्वर्तुलत्वेन मध्यः सर्वप्रदेशे सम्भवतीत्युक्तमिति
 वाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छस्य नियोक्तुमशक्यत्वात् । अत एव यमकोटैर्मध्य-
 त्वकल्पनं सूर्यसिद्धान्ते । न चोदयकाले तदानीं मेघलग्नस्य क्रुरास्त्वमि-
 ताखिलग्रहोपहतस्य सत्त्वात् कथं तदारब्धग्रहचारादीनामाकल्पमवि-
 धेन संस्थानमिति संहितास्कन्धाप्रामाण्यापत्तेरिति वाच्यम् । वेदोक्त-
 कर्मकर्षस्मदादीनां मनुष्याणां संहितोक्ताशुभकालत्यागसम्भवाच्च सर्वज्ञ-
 अस्मिन्ना मनोऽभिलषितकार्यस्येच्छामात्रसम्पाद्यत्वेन महाशक्तिमत्त्वात् ।
 अन्यथा सर्वग्रहाणामस्तमितत्वेन भवदभिमतार्धरात्रे पापलग्नस्यार्कस्य
 पापाक्लान्तवर्तुर्धस्य सत्त्वेन च ग्रहचारप्रवृत्तेरसङ्गततापत्तेः । अथ सप्त-
 ग्रहेषु तदानीं सूर्यस्योच्चस्यत्वेन ग्रहप्रकाशकहेतुत्वेन स्वोदयमूलदिन-
 कर्तृत्वेन दिनकरदिनेषाभिधानाच्च प्रथमदिने सूर्यस्याधिपत्यं युक्तम् ।
 अन्यग्रहाणां निम्नत्वमेव निर्बलत्वात् । चारमार्गे बलिन एव प्रथम-
 प्रवृत्तेः । अथ सृष्ट्यादौ ग्रहचारप्रवृत्तिकाले तदुपाधीनां प्रवृत्तेर्दिनमास-
 वर्षयुगादीनां युगपत् प्रवृत्तिरिति च युक्तम् ।

“चैत्रे मासि जगदुत्था ससर्षं प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समग्रं तत् तदा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।

ग्रहानहान्यतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपम्” ॥

sole cause, then there would be no difference between two things made up of equally large particles, even though these latter were more compact than those in the other. As a matter of fact however, in both these cases, we do find a difference; and from that we conclude that in such cases neither Number nor Largeness is the cause.

In certain cases we find that one thing is made up of non-aggregated minute particles, and another is made up of aggregated large particles; and the cause of the difference in the largeness or bulk of these two must be regarded as due to both Largeness and Aggregation. Then again, in a case where one thing is made of certain aggregated particles, and another is made of large number of equally large particles but non-aggregated, we find an excess of bulk in that produced out of a large number of aggregated particles; and the cause of this is Number, as well as Aggregation. In a case where one thing is made up of a lesser number of non-aggregated minute particles, and the other of a large number of aggregated bulky particles, the difference in bulk must be attributed to all the three causes—Number, Largeness and Aggregation.

Page 137] Some people think that in the case of substances capable of being weighed by means of a balance, the production of the bulk in the product is due to the weight-measures inhering in the cause, and not to the Large Dimension. And it is in view of this theory that the author has denied the causal potency of this 'weight-measure', in the case of aggregated products. Properly speaking, in accordance with the author's view, no such causal potency ever belongs to weight measures.

It is the number 'Duality' inhering in the two atoms that produces 'minuteness' in the Diad. Some people hold that the Dimension of the Diad is produced by the Dimensions of the component atoms. But if such were the case then the Diad too would be as 'minute' or 'atomic' as the atom itself,—an argument we had brought forward before and which we repeat in the present connection. There is yet another reason, based upon the fact of the unproductive character of the Dimension of an eternal

substance. That is to say, the Dimension of the atom cannot be productive of anything,—because it is the dimension of an eternal substance, like the dimension of Ākāṣa,—or, because it is a minute dimension, like the dimension of Mind.

The author proves the production of *Length*—*Mahattvavat*. i. e. Just as Largeness or Bulk is produced by the plurality of component particles, from the homogeneous bulk of the cause, and by Aggregation,—so also is Length, which in all these points is similar to Bulk.

Aṇutvavat &c. That is to say, the *shortness* of the Diad also has got the number 'Duality' for its non-material cause.

Question : " How is it that from a single cause there come about diverse effects ? "

Answer : It is due to the difference in the unseen potencies which are auxilliary to all causal operations.

An objection is raised, based upon the conception that *Length* is only a particular kind of Bulk or *Largeness*, and so too is *shortness* a mere form of *Minuteness*.

The reply given to this is—*Tatrāsti* &c. If there were no difference between *Length* and *Largeness*, then we could have no such specification with regard to a 'long' thing, as that 'being a large long thing;' as we do not specify a coloured substance as 'coloured'. As a matter of fact however, we do have such specification with regard to *long* things; and hence the two cannot but be regarded as distinct.

Objection : " The dimension of a substance pervades all over it; and hence it would not be possible for one and the same substance to have two dimensions (*largeness* and *length*). "

Reply : There is no incongruity in such existence of two unlike dimensions.

Objection : " But even though the sub-class 'blue' differs from the sub-class 'yellow,' yet we do not find these two inhering in the same substance. "

Reply : Those qualities whose co-existence we have never seen, may be regarded as never co-existing; but in the case of 'Largeness' and 'Length' all men are conscious of their co-existence, which, for this very reason cannot be denied.

Then as for the Minuteness and Shortness of diads, these are directly perceptible to the *yogis*. In the case of our own perceptions, we are able to perceive the difference between what we indirectly or secondarily speak of as 'Minute' and 'Short'; and from this we conclude that these must differ in the primary usage also.

All these four kinds of Dimension are destroyed only by the destruction of their substratum, and by nothing else. The word '*utpādya*' 'producibile' in the text is meant to exclude the minutest atom, the extreme short, the extreme long, and the extreme large.

Objection : "As a matter of fact, Minuteness and Largeness, and Length and Shortness, are brought about relatively to each other (i.e. they are only relative qualities); and they have no absolute reality."

Reply : As a matter of fact we find that the Dimension of an object is measured by various such measures as the *cubit* and the like, even when taken by itself, and also when taken in comparison with the dimension of another object; and we do not perceive any difference in the two cases; and if it were only relative, there could be no idea of Dimension in the previous case. Then the use of comparison lies in this that, when two dimensions are cognised on the cognition of their substrate, then alone can it be ascertained whether one is greater or less than the other, which could not be done until the two were brought together and compared.

Page 138] Text (87). *Isolation is the basis of all notions of separateness. It inheres in one as well as in many substances. Its eternal and non-eternal manifestations are in the same way as those of Number; the only difference lies in this: that of*

Isolation, there are no such subdivisions as 'Individual Isolation' and the like, as there is in the case of 'unity' &c. (of number); but Isolation is always qualified by number; as we often come across notions of Isolation qualified by number. (vii-ii-2).

Commentary.

Isolation or separateness is the cause or basis of all such idea and expression as 'this is separate from that.' It cannot be rightly urged that this usage based upon mutual negation only—Because that which is of the nature of pure negation cannot form the subject of affirmation as well as denial.

This Isolation pertains to one as well as to many substances. The word '*punah*' implies that Isolation, which belongs to one as well as many substances, is distinct from *parimāṇa* which exists in one substance only. That is to say, while *Parimāṇa*, (Dimension) belongs to a single substance, single Isolation belongs to one as well as to many substances.

The eternity, non-eternity and production of this should be taken to be the same as those with regard to Number. That is to say, the number 'one' is eternal when belonging to atoms, and transient or non-eternal when in products, in which case it is brought about by a cause, and is destroyed by the destruction of its substratum; and similar is the case with single Isolation belonging to a single substance; and in the same manner, just as the numbers 'two' &c. belonging to many substances are produced by the *apēkshābuddhi* based upon many qualities, on the destruction whereof again they also are destroyed, as also on the destruction of their substrata,—so also the dual Isolation &c. inhering in many substances &c.

The affix '*tva*' in '*nityānityatva*' is to be taken along with both '*nitya*' and '*anitya*', as it appears at the end of the *Dvandva* compound. In this sentence also the particle '*tu*' is meant to indicate a distinction or peculiarity,—the sense being that it is the eternity &c. of this Isolation, and not those of *Parimāṇa*, that is to be taken as analogous to those of Number.

Having thus pointed out the similarity of Isolation with Number, the author proceeds to show the points of difference between these two.—*Kāvān' &c.* Isolation differs from number in the following point. In the case of Number we have the sub-classes 'one', 'two', &c. under the one general class of 'number'; but in the case of Isolation we have no such sub-class as 'single Isolation' under the general class of 'Isolation'.

Question : "How is it then, that there are intermediate class-notions with regard to the 'single Isolations' belonging to many substances ? "

Answer : 'This one is separate' 'these two are separate',—in all these cases when separateness or Isolation is spoken of, it is always spoken of as qualified by Number. The Isolation inhering in a single substance is qualified by the number 'one'; and it is a peculiar form of this number which appears to be spoken of as a 'sub-class'; and as for the comprehensive notion of 'Isolation', it is due to the class or generality of 'Isolation', and not to any sub-classes of it.

In the same manner we should also deny any such generality or class as 'atom', inhering in all atoms ; as also universal usage may be explained as based upon the generality 'anu' as qualified by the epithet 'parama'.

Question : "Why do you not admit that a single Isolation exists in all substances, and that the diversity of notions is due to the qualifying number, 'one', 'two' &c. ? "

Answer : We do not admit this for the simple reason that in the case of substances produced one after the other, we do not perceive any inherence of qualities, as we do that of the Generalities. Nor could it be a Generality or Class itself ; as until ideas of other substances are present, there is no notion of Isolation, just as there is none of any Generality.

Text (88). Conjunction forms the basis of the idea of two things being 'joined together.' It is the cause of Substances, Qualities and Actions. In the pro-

during of Substances, it functions independently; as is declared in the Sūtra—'Sāpekshābhyo nirapekshābhyāṇcha'. In the producing of Qualities and Actions however it is dependent upon other things; as declared in the sūtra—'Samyuktasa—mavāyāt agnīrvaipeshikam' (X—ii—5 to 7; I—i—27, 29, V—i—1 to 6, 10, 14, 17, V—ii—1, 5, 6, 8, 15).

Question : What is the nature of Conjunction, and how many kinds of it are there ?

Answer : Conjunction consists in the coming together of two things that were lying apart from one another. It is of three kinds: (1) Brought about by the action of one of the two things coming together; (2) brought about by the action of both, and (3) brought about by another Conjunction. That of the first kind is possible only in the case of an active object coming in contact with an inactive one; f. i. the contact of the pole with the kite alighting upon it; and that of material objects with the omnipresent substances. As an instance of Conjunction of the second kind we have the collision of two things moving in opposite directions and with contrary actions—f. i. the coming together of two wrestlers, or of two fighting rams. Conjunction of the third kind we find in the case of an object that has just been produced, or that which has been in existence for a long time, coming in contact with its immaterial causes, which latter are in contact with the material causes,—this Conjunction being that of the effect with the cause, preceded (and brought about) by the Conjunction of the material and immaterial causes. This Conjunction proceeds from one or two or many Conjunctions. As an instance of one born of one Conjunction, we have the Conjunction of the double thread with the

vīraṇa, brought about by that of the single thread with the *vīraṇa*. The Conjunction born of two Conjunctions is that of the double thread with *Ākāṣa*, produced by the two Conjunctions of the threads with the *Ākāṣa*. As the Conjunction born of many Conjunctions is that of the cloth with the *Turi*, produced by the Conjunctions of the several threads with the *Turi*. A single Conjunction also, in certain cases, gives rise to two Conjunctions; e. g. when there is a contact of the atom of earth with that of water, and there comes about a contact of that earth-atom with another earth-atom, and also of that water-atom with another water-atom, then these two Conjunctions simultaneously bring about two diads—one of earth and another of water; and then, at the time that there appear, in the two diads, their respective Colour &c., in accordance with those residing in their cause, there appear, simultaneously, the two Conjunctions inhering in the cause and effect, from out of the mutual Conjunction of their material and immaterial causes. (VII—ii—9.)

Question : "What is the reason for all this ?"

Answer : *Even with that which is not a cause, if it happen to be in contact with the cause, the effect becomes connected,—such is the law; And it is for this reason that the Earth-Diad becomes connected with the Aqueous Diad in contact with the cause of the former,—and so also does the Aqueous diad become connected with the Earth-diad.*

Question : "The two diads being connected with the each other's cause and non-cause, how do they come to be related to each other ?"

Answer : *Their relationship is due to the Contacts produced by Contacts. There is no Contact or Con-*

junction that is not born of a cause ; as no such eternal unborn thing as Conjunction has been separately postulated, like the parimandala. That is to say, having spoken of the four kinds of Dimension as 'produced', the author has added— 'the parimandala is eternal'; and so if he had meant the same in regard to Conjunction, he must have spoken of as 'produced by the action of one or other of the things in contact'; and then he should have mentioned the 'eternal' Conjunction separately. This however he has not done ; and hence we conclude that there is no unborn, eternal, Conjunction.

The Conjunction of atoms with Ākāṣa &c. exists only in one portion of those latter, and is brought about by the action of one or the other.

There is no mutual Conjunction among all-pervading things themselves ; as they have no separate existence (apart from one another). 'Separate existence' consists in one or both members having separate motion or distinct receptacle.

The destruction of all conjunction is brought about by Disjunction inhering in one of the members : and sometimes also by the destruction of the substratum.

Question : "How ? "

Answer: When two threads are in contact with each other, if a certain action appear in any one part of either thread, this action disjoins that part from the other part of the thread ; this disjunction destroys the contact (of the thread particles) that went to make up the thread ; the destruction of this Conjunction destroys the thread ; and the destruction of the thread brings about the destruction of the contact of the two threads, which inhered in the thread destroyed.

Commentary.

The author proceeds to prove the existence of Conjunction—*Samyogah* &c. Ordinary men have such a notion as 'this is joined to that'; this notion cannot be based upon any such quality as Colour and the like; as the notions of these latter are wholly different from the one in question; hence that which is the basis of this notion cannot be any thing else but Conjunction.

Objection : "The notion may be due to absence of intervening space between the two objects concerned."

Reply :—What do you mean by this 'absence of intervening space'? Do you mean *close contact*, or the *absence of any separateness*? If the former, then what you say is nothing different from our view; as it is only this *close contact* which we call 'Conjunction.' If the latter, then you should explain what else besides Conjunction is there that could eliminate the separateness of two separate things.

Objection : "That which for you is the cause the Conjunction of non-conjunct substances, will, for us, be the cause of the absence of the separateness of separate substances."

Reply : It may be as you wish; but this 'cause' of yours—does it transport its substratum to another place, and then eliminates the separateness, or does it do this without transporting the substratum? In the latter case, *the absence of separateness* would be hardly obtainable; as the object would be stationery in its former position (and as such the separateness would remain constant). If however the substratum be held to be transported to another position, then what besides that very cause, is Conjunction, that you seek to deny?

Page 142.] *Objection* : "We talk of *Conjunction* only in a case where a substance is produced in a place not separate from another substance."

Reply: It is not the mere production of an object that we speak of as 'Conjunction'; but the word is applied to the close contact or nonseparate existence of two such substances as have been produced.

This conjunction is the cause of Substances, Qualities and Action. For instance, the contact of threads is the cause of the Cloth, a *substance*; the contact of the Soul and the Mind is the cause of Buddhi and other such *qualities*; similarly the contact of the drum and *Ākāśa* is the cause of Sound, a *quality*; the contact of the hand and the exerting Soul is the cause of *Actions*; and the contact of Air with velocity is the cause of the *action* (motion) of the tuft of grass; and so forth.

The author next proceeds to show in what manner Conjunction produces Substances, and Qualities and Actions—*Dravyārambhē &c.* What is meant by its 'functioning independently' is that, in the producing of substances, Conjunction does not stand in need of anything else save its own substratum, and efficient cause; and it does not mean that it does not stand in need of a subsequently appearing cause; as if it were so, then we would have no* possibility of the independent (without any other cause) operation towards the production of properties born of 'cooking' (baking), of the final *contact* of the fire and the atom, appearing after the destruction of the dark colour (of the unbaked jar).

Question: "How do you know that in the producing of substances, Conjunction functions independently?"

Reply: *Tathā bhavati &c.* In the *Sutra* we have the words '*Tathābhavattī sāpekshēbhyaḥ nirapēkshēbhyaçcha*'—occurring after the author has explained that we have an idea that the Cloth *will be produced* from out of the threads which will be aided in their operation towards the accomplishment of the cloth. The sense of this is that, just as we have the notion

* The reading noted in the foot-note is decidedly preferable; that given in the text gives no sense.

that the Cloth *will be produced* out of the threads as aided, so also have we the notion that it is *produced* out of threads that are dependent and independent. If this were not the sense of the *Sūtra* the present tense used would not be possible; that is to say, when some of the threads would be in contact, and others would be still far apart, then we would have the notion the 'cloth is produced' (which is an absurdity). The sense of all this is that, in the *Sūtra* in question, the threads are spoken of as the cause of the notion with regard to the *present* (in connection with the production of the Cloth); and the word 'independent' is used with regard to such threads as are in mutual contact; which shows that in the production of substances, *Conjunction* is independent of all else; but in the production of Qualities it is dependent upon other aids—this difference between the two processes is indicated by the particle 'tu.'

Question: "How do you make this out"?

Answer: *Samyuktasamavāyāt*—The words '*Agnērvaiśeshikam*' (in the *Sūtra*) refers to the heat of fire; and when this inheres in the fire that is in contact with the atom of earth, it becomes the cause of the production of Colour &c.; and this declaration in the *Sūtra* therefore may be taken as showing that, in the production of the Qualities (of Colour &c.) the contact of the fire and the Atom stands in need of the *heat* of fire. For if it were not so, then the *touch* of fire could not be spoken of as a cause of the production of Colour, which is found to be produced by the *Conjunction* of fire. In the production of *Buddhi*, the *Conjunction* of the Soul and the Mind requires the aid of *Dharma* &c., even though these latter are totally different from its substratum and its efficient cause. Similarly too, as a case of the production of Action, we find the action of the tail of grass produced by the *Conjunction* (of wind).

Page 148.] Objection: "As a matter of fact, we find that the

sprout is produced after the destruction of the seed, and the jar is produced after the destruction of the lump of clay ; and from this we infer that substances are produced out of Negations, and not out of Conjunctions."

Reply: This is not right ; as substances are distinctly found to be produced out of particular Conjunctions and combinations of the particles that enter into their constitution. And as Negation would be equally applicable to all things there could be no restriction upon the production of particular things only at definite times.

A discussion is here started as to whether it is only a previously existing entity that is produced by causes, or it is something that did not exist before, which is produced.

The Sankhyas hold the following view (*Sāṅkhya-Kārikā* 9):—"It is a previously existing thing that is produced by causes. "(1) *Because of the non-production of the non-existent* ; That "is to say, that which does not exist, for instance the 'sky-flower,' cannot be brought into existence by any means ; on the "other hand, it is quite natural that that which is already an "entity should be brought into existence ; as 'existence' constitutes its very nature. In ordinary experience we find that "when the *seasamum* seed is pressed, what is produced is the "oil that already existed in the seeds. We have no instance "of a nonentity being produced.

"(2) *Because of the causes*. That is to say we find definite "causes taken up by, and related to, definite effects ; and this "shows that the effects are entities ; as otherwise they could not "have any such fixed relationship. Nor can it be rightly held "that it is an unconnected effect that is brought by an unrelated cause. As it is not possible for all this to be produced. That "is to say, *absence of relation* would pertain to all effects "and causes equally, and hence all effects would come out of

"all causes ; as a matter of fact however, this is not the case ;
 "hence it must be admitted that prior to its production the effect
 "existed and bore a definite relationship to its cause. This
 "is what has been declared in the following verse : 'Causes
 "connected with entities have no connection with non-entities;
 "one who would hold the production of unrelated effects would
 "have no resting ground.'

"(3) Then again, does causal efficiency belong to that
 "which has the necessary potency ? or to that which is devoid of
 "this potency ? If the latter, then you have the same absurdity
 "as before (anything being produced of any cause). If the
 "former, then, does this potency pertain to all things or only
 "to certain things ? If everywhere, then the same absurd con-
 "tingency arises. If only in certain things, then it will have
 "to be explained how, in the absence of the effects, the potency
 "of the cause could be restricted to these ? As a nonentity can
 "not be the object of anything. Hence on account of the
 "efficient cause bringing about that for which it is potent, it
 "must be admitted that this latter had prior existence.

"(4) *Because of the identity of the effect with the cause.*
 "That is to say, the effect is found to be of the same nature
 "as the cause. Because the whole is nothing apart from its
 "parts,—as it is found to occupy the same space as these parts ;
 "and different things we find always occupying different places
 "or having different extensions ; and it has been proved that a
 "thing that occupies the same space as another is nondifferent
 "from this latter. And as the cause has been proved to be
 "an entity, the effect cannot but be the same.

"These arguments have been summed in the *Sāṅkhya*—
 "*Kārikā*—9. '*Asadakarāṇāt* &c."

To the above we make the following reply : If even before
 the operation of the cause, the Cloth already exists in the
 threads, then how is it that we do not see it, even when we seek
 for it, and our organs of vision are all right ? It might be said that

we donot see it because of its not having become manifested. But, what is this 'non-manifestation'? If by this you mean merely 'want of perception,' then it is this very want of perception that we have put forward as inexplicable in accordance with your theory; and hence that same fact cannot be accepted as a right explanation of itself. If however by 'non-manifestation' be meant 'the absence of such form as would be perceptible and capable of effective action,' then this would amount to an acceptance of the non-existence of the Effect (prior to causal operation); as what this means is that something, in the shape of that form, which did not exist before, is brought into existence by the operation of the cause.

Page 144.] Objection : " For the perception of the Cloth, we need the aid of such accessories as the action of the weaver, and the like, just as much as that of the organs of perception; and hence as long as these have not functioned, the Cloth, even though extant, is not perceived."

Reply : This can not be; because the action of its causes would always be possible (and hence the Cloth should be always perceptible).

Objection : " Yes; but even this action of the causes which remains unmanifested at first, comes to be manifested by means of causes; and then alone does it serve to render the cloth perceptible."

Reply : If this 'manifestation' of the cause were non-existent before, then (according to you) how could it be brought about by any causes? And if it were existent, then the thing would also be always perceptible. Hence the perception of something not perceptible before could not be possible, until some peculiarity, that did not exist there before, were produced in it.

Then, it has been argued above that, that which does not exist cannot be produced by any causes,—e. g. 'sky-flowers.'

But this is not right; as there is no analogy between the two cases. That is to say, 'sky-flowers' are of the nature of non-entity pure and simple, while the things in question, jar and the like, are such as have the dual character of entities and non-entities; as prior to the operation of their causes they remain non-entities, and when the causes operate duly, they become entities.

Question: "How could these two contrary characters of 'entity' and 'non-entity' cohere in the same thing?"

Answer: The coherence becomes quite explicable, when the two are taken as existing at different times.

Question: "As prior to its production, the object Cloth would (according to you) be non-existent, how could 'non-existence,' a property, be postulated to it when it does not exist?"

Answer: 'As the demon, so its offering'—i. e. our answer will be of the same nature as your objection, exactly in keeping with your way of arguing:—it is only 'existence' that could not belong a non-entity; as for 'non-existence' it is only proper that it should belong to a non-entity.

Question: "If the thing were non-existent before, then how does it come to have *existence*?"

Answer: By the force of the operations of the Causes. There is a peculiar power in the shuttle &c. on account of which, whenever they come together and function in unison, there appears some thing that did not exist before—viz., the cloth.

Objection: "If something not existing before, and hence not in any way connected with the causes, were to be produced by these, then there would be a great disorder confusion (any causes giving rise to any effects)."

Reply: This could not be; as the cause in the form of the (thread) has its efficiency restricted to the effect in the form of 'Cloth' alone.

Question "How can that be?"

Answer: How would that be, in accordance with your theory also?

Objection: "Well, in accordance with our theory, it is the threads alone, and nothing else, that have the nature of, and are nondifferent from, the Cloth,—such being the nature of things."

Reply: The same might be said in our case also. In fact it is for this reason that there is a limitation or restriction as to the natural causes of definite things;—the potency of one class of things towards a certain definite class of things being ascertained by means of invariable concomitance, both positive and negative.

Then again, it has been argued above that, the effect being nondifferent from the cause, the existence of the cause would mean the existence of the effect also. But this is far from proved; and it is sought to be proved by a fact that itself has not been duly established. As it is a patent fact that the effect differs from the cause, in point of form, potency and position. Then too, if the effect were in every way nondifferent from the cause, then the whole world, which is held by the Sāṅkhya to be a product of Primordial Matter, would be imperceptible, as Primordial Matter is held to be so.

Then, as for the fact of the effect occupying the same extension in space as the cause, this idea is merely due to the fact of the effect resting in, having its receptacle in, the cause. This will be enough, and we need not press the "old people" (the Sāṅkhyas) any further.

We now proceed to consider—what is 'Potency,' Śakti? Some good people have declared that it is something supersensuous, imperceptible by the senses. But that is not right; as there can be no evidence for the existence of any such supersensuous Potency.

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्य

श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः सुतप्रकाशिकासंस्कृतः पं. श्रीराममिश्र- शास्त्रिप्रणीतकृत्तित्वविषयमदटिप्पणीसमेतः	६॥
श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायद्वितीयपाठमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम् तथा ..	८॥
श्रीभाष्यस्य तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम् तथा ..	४॥
वेदार्थसंग्रहो भगवद्भामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	३॥
खेहपूतैः प्रथमो विन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि- प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	१॥
खेहपूतिसंहितो वेदार्थसंग्रहः	३॥
शास्त्रदीपिका	८॥
सङ्कथं-काण्डम्, जैमिनीयबोहशाध्यायाः श्रेष्ठतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्ट- न्द्रिकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् ।	१॥
काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप-दामोदर- शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वार्द्धरूपा	५॥
तथा उत्तरार्द्धम्	८॥
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७॥
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरदामनजयादित्यविरचिता	६॥
श्रीतिङन्तार्थवतरणिः	६॥
दिग्भोमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	४॥
जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुतराक्षरसूरिविरचिता ..	५॥
लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, श्रेष्ठशङ्कराचार्यविरचितया न्याय- मुक्तावल्याख्यया टीकया संहिता	३॥
सिद्धान्ततत्त्व नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसुनुना विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम्	३॥
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, बोधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै- तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणाग्र्यः, श्रीवेदान्ताचार्यापरामर्शेन कविताकि- ककसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्राधिबन्धेन श्रीहरेकूटनाथदेशिकेन प्रणीतः	५॥
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्यवर्गनिष्साहजकताङ्गसभाषानुवादयुता ..	१॥
काव्यप्रकाशस्य हङ्गलसहोयभाषानुवादः	२॥
अथर्ववेदसंहिताया हङ्गलसहोयभाषानुवादः	१२॥
ग्राममप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य- काराणां परमगुरुणा श्रीधरामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	३॥
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विष्णुकर्मविरचितया न्यायप्रदी- पाख्यटीकया संहिता	१॥

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
VYÁKARANADÍPIKA by Orambhata, edited by Vyákarana- charya Pandit Ganpati Shastree, Scholar, Sanskrit College, Benares	321
SANKALPASÚRYODAYA with commentary, edited by R. Krishnamáchári, Madura	337.
SIDDHÁNTASHIROMANI with Vásanábhásya, Vásaná- vártika and Marichi, edited with foot-notes by Pandit Muralidhar Jha, Professor, Sanskrit College, Benares	358.
PADÁRTHA-DHARMA-SANGRAHA, translated by Pandit Ganganath Jha, M. A., Professor of Sanskrit, Muir Cen- tral College, Allahabad	369.

17X 60
काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

No. 7 & 8.] July & August 1908. [VOL. XXX.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY BHAGAVATI PRASAD B. A.,
AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1908.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9 per annum.

श्रीमणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।

प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपञ्चद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्गरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।

प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविद्यासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्यम्

विजयमोक्षांसा, कव्यप्रदीप्तकता तै. श्रीरामशास्त्रिणा संशोधिता	१)
तत्त्वबिन्दुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधित	२)
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१॥
बालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	२।
प्रसन्नराखवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	३)
लघुकोमुदी	१)
लघुकोमुदी, श्रीयुतहासरबालगटेनाचार्य्येण गङ्गलण्डीयभाषायामनूदिता	५)
श्रीयुतपण्डितवरबालशास्त्रियो.जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निरूपितः	६)
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाफाचार्य्येण गङ्गलण्डीयभाषायामनूदिता	४)
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	५)
शाश्वतधर्मदीपिका,	१)
अमरकोशः सटीकः	५)
योगवार्त्तिकम्	३।
सौतपटार्थनिर्वचनम्	५)
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेन्नुशेखररय व्याख्या श्रीकामकोस्तुभशास्त्रि- संशोधिता	४)
काव्यप्रदीपः, पं. रामशास्त्रिभागवताचार्य्येण परिशोधितः	३॥
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्मोहनबालवेदान्ताचार्य्येण प्रणीतः	१)
अथर्वणखण्डकाव्यं सटीकम् श्रीमन्मोहनबालवेदान्ताचार्य्यकृतटिप्पणीसहितम् ॥	७॥

आभ्यां षः स्यात् । क्रमेण टाण्डीभोरपवादः । कुर्वादिभ्यो
ण्यः । कौरव्यायणी । ठक् च मण्डूकादित्यण् । माण्डूकायनी ॥
आसुरेक्षपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसुरायणी ॥ कश्च वक्तव्यः ॥ * ॥
आसुरीयः कल्पः । आसुरिणा प्रोक्त इति शेषेऽर्थे छापवाद इत्यश्चे-
त्यणि प्राप्ते कस्य प्रतिप्रसव इहेव लाघवायै क्रियते । अन्यथा द्विरा-
सुरियहणं कर्तव्यं स्यात् ॥

वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात् ॥ कुमारी ॥
वयस्यचरम इति वाच्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरगटी । वधूटचिरगट-
शब्दो यौवनवाचिनो । अतः किम् । शिशुः । कन्याया न । कन्यायाः
कनीन चेति निर्देशात् ॥

द्विगोः । ४ । १ । २१ ॥

अदन्ताद् द्विगोर्ङीप्स्यात् । चिलोकी । अर्चादित्वात् चिफला ।
चनीका सेना ॥

अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धि-

तलुकि । ४ । १ । २२ ॥

अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्न ङीप्स्यात्तद्धितलुकि
सति ॥ पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयवृक् । अध्यर्हति
लुक् । द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता । ह्याचिता । द्विकम्बल्यम् ।
परिमाणान्तात् ह्याठकी । तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चाश्वा ॥

काण्डान्तात्क्षेत्रे । ४ । १ । २३ ॥

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि ॥ द्वौ का-
ण्डे प्रमाणमस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसञ्जिति विहि-

श्रीमणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
 अक्षररश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविज्ञासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, कण्वप्रदीक्षितकृता टी. श्रीरामशास्त्रिणा संशोधिता १)	
तत्त्वचिन्तुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधित २)	
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता १॥)	
बालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम् २)	
प्रसन्नराघवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम् ७)	
लघुकौमुदी ७)	
लघुकौमुदी, श्रीयुतडाक्षरबालवटेनाचार्य्येणुगुलवडीयभाषायामनूदिता ८)	
श्रीयुतपरिहृतवरबालशास्त्रियो.जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निरूपितः ३)	
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाफाचार्य्येणुगुलवडीयभाषायामनूदिता ४)	
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद ५)	
शाश्वतधर्मदीपिका, ९)	
अमरकोशः सटीकः ६)	
योगसारिकम् ३॥)	
श्रीतपदार्थनिर्वचनम् ४)	
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेनुशेखरस्य व्याख्या श्रीरामकोल्हट्टशास्त्रि- संशोधिता ४)	
काव्यप्रदीपः, पं. रामशास्त्रिभागवताचार्य्येण परिशोधितः ३॥)	
वेदान्तसिद्धान्तदर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्येण प्रणीतः ९)	
जयहनखरवहवायं सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्य्यकृतटिप्पणीसहितम् ७॥)	

आभ्यां षः स्यात् ॥ क्रमेण टाण्डीषोरपवादः । कुर्वदिभ्यो
ययः । कौरव्यायणी । ठक् च मण्डूकादित्यण् । माण्डूकायनी ॥
आसुरेक्षपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसुरायणी ॥ कश्च वक्तव्यः ॥ * ॥
आसुरीयः कल्पः । आसुरिणा प्रोक्त इति शेषेऽर्थे क्वापवाद इजश्चे-
त्यणि प्राप्ते कस्य प्रतिप्रसव इहेव लाघवाथे क्रियते । अन्यथा द्विरा-
सुरियहणं कर्तव्यं स्यात् ॥

वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात् ॥ कुमारी ॥
वयस्यचरम इति वाच्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरगटी । वधूटचिरगट-
शब्दो यौवनवाचिनो । अतः किम् । शिशुः । कन्याया न । कन्यायाः
कनीन चेति निर्देशात् ॥

द्विगोः । ४ । १ । २१ ॥

अदन्ताद् द्विगोर्ङीप्स्यात् । चिलोकी । अजादित्वात् चिफला ।
चनीका सेना ॥

अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धि-

तलुकि । ४ । १ । २२ ॥

अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्न ङीप्स्यात्तद्धितलुकि
सति ॥ पञ्चभिरश्वेः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयगृक् । अथ्यर्हुति
लुक् । द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता । ह्याचिता । द्विकम्बल्या ।
परिमाणान्तात् ह्याठकी । तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चाश्वी ॥

काण्डान्तात्क्षेत्रे । ४ । १ । २३ ॥

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि ॥ द्वे का-
ण्डे प्रमाणमस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसञ्ज्ञिति विहि-

तस्य माषवः प्रमाणे सो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । जेने किम् ।
द्विकाण्डो रण्णः ॥

पुरुषात्प्रमाणे ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २४ ॥

प्रमाणे यः पुरुषस्तन्दन्ताद् द्विगोर्डाप् वा स्यात्तद्वितलुकि ॥
द्वौ पुरुषौ प्रमाणं यस्याः सा द्विपुरुषौ द्विपुरुषा वा परिखा ॥

बहुव्रीहेरुधसो ङीष् । ४ । १ । २५ ॥

उधोन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात्स्त्रियाम् ॥ कुण्डोधी । उधसोऽन-
डित्यनङि कृते ङानिषेधयोः प्राप्तेरनेन ङीष् । अनउपधालोपिन
इत्यस्यापि ङीषोऽयमुत्तरचानुवृत्तेर्बाधक इष्यते । स्त्रियां किम् ।
कुण्डोधो धेनुकम् । इहानङपि न । तद्विधो स्त्रियामित्युपसंख्या-
नात् । बहुव्रीहेः किम् । प्राप्ता उधः प्राप्तोधाः ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् । ४ । १ । २६ ॥

ङीषोऽपवादः । द्यूधी । अत्यूधी । बहुव्रीहेरित्येव । उधो
ऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ॥

दामहायमान्ताच्च । ४ । १ । २७ ॥

संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्वायनान्ताच्च ङीप् स्यात् ॥ दामान्ते
ङाप्राप्तिषेधवत्त्यमाङङीष्विकल्पेषु प्राप्तेषु हायनान्ते टापि प्राप्ते वच-
नम् । द्विदाम्नी । अव्ययइहाननुवृत्तेरुट्टामा बहुव्रीहेरुधसो ङीष्
षेधविकल्पा भवन्त्येव । द्विहायनी बाला । विहायणी । चतुर्हायणी ।
वयोवाचकस्येव हायनस्य ङीप् चित्तुर्भ्यां हायनस्येति विहितं क्त्व-
ज्ञेयते । किन्तु तद्वचनं भाष्ये काशिकायाञ्च क्त्वप्रकरणे न दृश्यते ।
अन्यत्र तु मृग्यम् । वयसोऽन्यत्र विहायना । चतुर्हायना बाला ॥

अन उपधालोपिनाऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २८ ॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् ॥ पक्षे डाप्रति-
षेधो । बहुराज्ञी । बहुराज्ञ्यो । बहुराजे । बहुराजानो । अनः किम् ।
बहुमत्स्या । उपधालोपिनः किम् । सुपत्रो । सुपर्वणो । सुपर्वं ॥

नित्यं संज्ञाकृन्दसोः । ४ । १ । २९ ॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् ॥ सुराज्ञी नाम ग्रामः ।
अन्यत्र पूर्वेष्वधिकृत्य एव । वेदे पञ्चदाम्नी । शतमूर्द्धनी ॥

केवलमामकभागधियपापापरसमानार्थकृतसुम-

ङ्गलभेषजाञ्च । ४ । १ । ३० ॥

ग्रम्यो नित्यं ङीप्स्यात्संज्ञाकृन्दसोः ॥ अथोऽत इन्द्रः केव-
लीर्विशः । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्य-
कृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं
नियमार्थं अणन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोके असंज्ञायां मामिका ॥

रात्रेश्चाजसौ । ४ । १ । ३१ ॥

रात्रिशब्दात् ङीप् स्यात् अजस्विषये संज्ञाकृन्दसोः ॥ रात्री
व्यख्यदायतौ । अजसौ किम् । यास्ता रात्रयः ॥ अजसादिष्विति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिं रात्रिं सहोषित्वा । लोके असंज्ञायां तु कृदि-
कारादिति ङीप्स्यान्तोदात्तः ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । ४ । १ । ३२ ॥

वतयोर्नुक् स्यात् स्त्रियाम् ॥ ऋन्निति ङीप् । गर्भिण्यां जीव-
द्वर्तुकायाञ्च प्रकृतिभागो निपात्यते । तच्चान्तरस्थस्यां गर्भं इति
विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया अस्तिसामानाधिकर-
ण्याभावाद्वाप्यो मनुष्यं निपात्यते । पतिवतीत्यत्र तु वत्त्वं निपात्यते ।

अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । प्रत्युदाहरन्तु अन्तरस्थस्यां शालायां-
घटः । पतिमती पृथिवी । वा च छन्दसि नुवक्तव्यः ॥ * ॥ सा-
न्तर्वत्नी देवानुपेत् । सान्तर्वत्नी देवानुपेत् । पतिवती तद्वत्त्वत्सा ।
पतिवत्नी तरुवत्सा ॥

पत्युर्ना यज्ञसंयोगे । ४ । १ । ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यात् यज्ञेन सम्बन्धे ॥ वसिष्ठस्य
पत्नी । तत्कर्तृकयज्ञफलभोक्त्रीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् ॥

विभाषा सपूर्वस्य । ४ । १ । ३४ ॥

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् ॥
गृहस्य पतिः गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जेनस्येतीहोत्तरार्थमनु-
वृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि ।
दूठपत्नी । दूठपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति
व्यस्ते कथमिति चेत् । पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचार-
क्लिबन्तात्कर्तरि क्लिप् । अस्मिन्श्च पक्षे पत्निय इतीयङ्विषये
विशेषः । सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः स्त्री ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु । ४ । १ । ३५ ॥

पूर्वविक्ल्वापवादः ॥ समानस्य सभावो निपात्यते । समानः
पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ॥

पूतक्रतोरै च । ४ । १ । ३६ ॥

अस्य ऐ आदेशः स्यान्डीप् च ॥ इयं विसूची पुंयोग एवे-
ष्यते ॥ पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः स्यात्पू-
तक्रतुरेव सा ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १ । ३७ ॥

एषामुदात्त ए आदेशः स्यान्ङीप् च ॥ वृषाकपेः स्त्री वृषा-
कपायी । हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्यैरिति
च । अनायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो
न तु दीर्घमध्यः ॥

मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ॥

मनुशब्दस्योकारादेशः स्यादुदात्तेकारश्च वा ताभ्यां सन्नि-
योगशिष्टो ङीप् च ॥ मनोः स्त्री मनायी । मनावी । मनुः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ॥

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिप-
दिकाद्वा ङीप्स्यात्तत्कारस्य नकारादेशश्च । एता । एनी ॥ रोहिता ।
रोहिणी । वर्णानां तण्तिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः ।
अयेया च शलत्येति गृह्यम् । शीय्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः ।
वर्णात्किम् ॥ प्रहृता । गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । अनुदात्तात्किम् ॥
श्वेता । घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोऽयम् ॥ अत इत्येव । शितः
स्त्री । पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पिशङ्गी । असितर्षलितयोर्न ॥ * ॥
असिता । पलिता ॥ छन्दसि क्रमेके ॥ * ॥ असिन्की । पलिन्की ।
अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किन्तु विशुद्धवाची । तेनावदात्तेत्येव ॥

अन्यतो ङीप् । ४ । १ । ४० ॥

तेष्वधमित्राद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां
ङीप् स्यात् ॥ कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुर्लिति
मध्येदात्तावेतो । वर्णात्किम् ॥ खट्वा । अनुदात्तान्तात्किम् ॥ कृष्णा ।
कपिला ॥

चिद्गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ ॥

चिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् ॥ नर्तकी । गौरी । चन्द-
काही । चन्दुही । पिणत्वादयश्च । आकृतिगणोऽयम् । मातरि
चिच्चेति चित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपात्रदर्शितः चित्तं
ङीष् । दंष्ट्रा ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुश-
कामुककबराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्रा-
णास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमै-
युनेच्छाकिशवेशेषु । ४ । १ । ४२ ॥

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्या-
त् ॥ जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या जानपदी । उत्सादित्वादजन्त-
त्वेन टिड्डेति ङीप्पाद्युदातः । कुण्डो अमर्षं चेत् । कुण्डाऽन्या ।
कुडि दाहे गुरोश्च इल इत्यप्रत्ययः । यस्तु अमृते वारजः कुण्ड
इति मनुष्यप्रातिपचनस्ततो जातिलक्षणे ङीष् भवत्येव । अमर्षे
हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ङीष् विधीयते न तु नियम्यते । गोणी
आवपनञ्चेत् । गोणाऽन्या । स्थली अकृषिमा चेत् । स्थलाऽन्या ।
भाजी आणा चेत् । भाजाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या ।
गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् ।
सर्पवाची तु द्वैर्गुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली
वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनेष्वेत् । नीलाऽन्या । नील्या
रक्ता खटीत्यर्थः । नील्या जम् यत्तव्य इत्यर्थः । अनाच्छादनेऽपि
न सर्वत्र । किन्तु । नील्यदोषधो ॥ * ॥ नीली । प्राणिनि च ॥ * ॥
नीली गोः । संचायां वा ॥ * ॥ नीली । नीला । कुशी अन्येचि-

कारश्चेत् । कुशान्ता । कामुकी मेयुनेका चेत् । कामुकाऽन्या ।
कवरी केशानां सन्निवेशविशेषः । कवराऽन्या । चिपेत्यर्थः ॥

शोखात्प्राचाम् । ४ । १ । ४३ ॥

शोयी । शोखा ॥

वेतो गुणवचनात् । ४ । १ । ४४ ॥

उदन्तद्रुववाचिनो वा ङीष् । मृद्वी । मृदुः । उतः किम् ॥
शुचिः । गुणेति किम् । आद्युः । गुणवचनात् ङीष् वक्तव्यः ॥ * ॥
आद्युदाताः प्रयोजयन्ति । वस्वी । वसुः । तन्वी । तनुः । वसु-
शब्दः प्राशस्त्यगुणवाची । धन्ये निदित्यतो निदिति वर्तमाने
शृङ्खलित्वादिना आद्युदान्ते व्युत्पद्यितः । तस्मान् ङीष् सति
ईकारोऽनुदातो भवति । ङीष् तूदातः स्यात् । अन्तोदातात्
ङीष्ङीषोर्विशेषाभावः । उदातययो हल्पूर्वादिति ङीष् उदातत्व-
विधानात् ॥ खरुसंयोगोपधान्न ॥ * ॥ खरुः पतिवरा कन्या ।
पाण्डुः ॥

बह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ४५ ॥

यभ्यो वा ङीष् ॥ बह्वी । बहुः । कृदिकाराट्कतिनः ॥ * ॥
राचिः । राची ॥ सर्वतोऽक्तिन्नर्थोदित्येके ॥ * ॥ शकटिः । शक-
टी । अक्तिन्नर्थोत्तिकम् । अवननिः । त्तिन्नन्तत्वादप्रोर्विध्यर्थे एत-
तिशब्दो गये पठ्यते । हिमकाषिहृत्तिषु चेति पठ्यावः ॥

नित्यं खन्वसि । ४ । १ । ४६ ॥

बह्वादिभ्यश्चन्दसि विषये नित्यं ङीष् ॥ बह्वीषु हित्वा ।
नित्यवचनमुत्तरार्धम् ॥

भुवश्च । ४ । १ । ४० ॥

डीष् स्यात् छन्दसि ॥ ग्रन्थीः । विन्धीः । विप्रसंभ्य इति
दुप्रत्ययान्तं सूचेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उक्तादेशस्तु सौषः ।
तेनेह न । स्वयम्भूः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ ॥

या पुमाख्या पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते ततो डीष् स्यात् ॥ गोपस्य
स्त्री गोपी ॥ पालकान्तान्न ॥ * ॥ गोपालिका । अश्वपालिका ॥
सूर्यादेवतार्या चाप् वाच्यः ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री सूर्या देवता । देव-
तायां किम् ॥ सूरी कुन्ती मानुषीयम् ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमा-

तुलाचार्याणामानुक् । ४ । १ । ४९ ॥

एषामानुगागमः स्यान्डीष् च ॥ इन्द्रादीनां षण्णां मातुला-
चार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तच्च डीषि सिद्धे आनुगागममात्रं
विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् ॥ हिमारण्ययोर्महत्वे ॥ * ॥
महद्भिम् हिमानी । अरण्यानी ॥ यवाटोषे ॥ * ॥ दुष्टो यवो
यवानी ॥ यवनाल्लिप्याम् ॥ * ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ मातुलो-
वाध्याययोरानुग्वा ॥ * ॥ मातुलानी । मातुली । उपाध्यायानी ।
उपाध्यायी । या तु स्वयमेवाध्यापिका तच्च वा डीष् तृतीये इह-
स्वेत्येतेः ॥ आचार्योदणत्वञ्च ॥ * ॥ आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी ।
पुंयोगे इत्येष । आचार्या स्वयं व्याख्यात्री । अर्यक्षत्रियाभ्यां वा
स्वार्थ ॥ * ॥ अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वेद्या वेत्यर्थः । क्षत्रि-
याणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु अर्या । क्षत्रियी । मुद्रास्वच्छन्दसि

लिप्त् ॥ * ॥ ङीषो लिप्त्वमानुगामश्च । लिप्स्वरः । रथौरभून्मुद्र-
लाणी । कषं ब्रह्मासीति । ब्रह्माण्यमानयति जीवयतीति कर्मयण् ।

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ४ । १ । ५० ॥

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती ।
करणपूर्वात्किम् ॥ सुक्रीता । क्वचित् कर्तृकरणे कृतेति सूचे बहुल-
ग्रहणात्सुबन्तेन समासस्तत्र च सुपः प्रागिवान्तरङ्गत्वादाप् ततोऽद-
न्तत्वाभावाच्च ङीष् । धनक्रीता ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ४ । १ । ५१ ॥

करणादेः क्तान्ताददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये ॥
अभ्रलिपी द्योः । अल्पाभ्येत्यर्थः । अल्पाख्यायां किम् । चन्दनलिप्रा
स्त्री ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ४ । १ । ५२ ॥

बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्ताददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥
जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न ।
बहोर्नञ्सदुत्तरपदभूम्नि, नञ्सुभ्याम्, जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाद्य-
दनात् क्तो ऽकृतमितप्रतिपन्नाः, इति ह्यन्तोदात्तताविधायकानि ।
तत्र जातिपूर्वादित्युक्तेर्बहुदिपूर्वकस्यार्थाद्भुदासः । ऊर्ध्विनी । नेह ।
बहुकृता । जातान्तान्न ॥ * ॥ दन्तजाता । पाणिगृहीती भार्या-
याम् । पाणिगृहीताऽन्या । बहुलं संज्ञादन्तसोः ॥ * ॥ प्रबद्धवि-
लूनी । प्रबद्धविलूना । प्रबद्धविलूनं यस्या इति बहुव्रीहिः । अपरे
तु कर्मधारयं कुर्वन्ति ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ४ । १ । ५३ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रप्ते विकल्पेऽयम् । सुरापीतो । सुरापीतः ।
अन्तेऽदात्तात्किम् । इत्युच्चारः । अन्तच्छादनादित्युदात्तप्रतिषेधः ।
अत एव पूर्वेष्वपि न ङीष् ।

स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ ॥

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताददन्तात्प्रातिपदि-
काद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशः । चन्द्रमुखी ।
चन्द्रमुखा । संयोगोपधात् सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् । शोभना
शिखा सुशिखा । स्वाङ्गं चिधा ॥

अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥

सुखेदा द्रवत्वात् । सुघाना अमूर्तेत्वात् । सुमुखा शाला
अप्राणिस्थत्वात् । सुघोषा विकारजत्वात् । अतस्तस्य तच्च दृष्टञ्च ॥
सुकेशी । सुकेशः वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।
तेन चेत्तथायुतम् ॥ सुस्तनी । सुस्तना वा प्रसिमा । प्रविषत्प्राणि-
सदृशे स्थितत्वात् ॥

नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाञ्च । ४ । १ । ५५ ॥

ग्रन्थो वा ङीष् । आद्ययोर्बहुजलसंयोगो निषेधो बाध्यते ।
पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानामसंयोगोपधादिति बाध्य-
ते । मध्येऽपवादन्यायात् । सहनजलसंयुतः प्रतिषेधः परत्वादस्य
बाधकः । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका ।
अनासिका । अथ वृत्तिः । अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यः । स्वङ्गी ।
स्वङ्गेत्यादि । यतश्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संयाद्यमिति केचित् ।
भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिदमिति प्रामाणिकाः । अथ वार्तिकानि ॥
पुच्छाञ्च ॥ * ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ कबरमिविविचरैभ्यो नित्य-

म् ॥ * ॥ कवरं चिचं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी ॥ उषमानात्य-
सास्य पुच्छास्य ॥ * ॥ नित्यमेव उत्तुकपक्षी सास्य । उत्तुकपुच्छी सेना ॥

न क्रोडादिवह्वः । ४ । १ । ५६ ॥

क्रोडादेर्वह्वस्य स्वाङ्गान्न डीष् ॥ कल्याणक्रोडा । अश्वा-
नामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् ॥ सुवचना ॥

सहजञ्चिद्यमानपूर्वाश्च । ४ । १ । ५७ ॥

सहेत्यादिचिक्पूर्वान्न डीष् ॥ सकेशा । अकेशा । विद्यमा-
ननासिका ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ५८ ॥

न डीष् स्यात् ॥ शूर्पणखा । भोरमुखा । संज्ञायां किम् ॥
ताम्रमुखी कन्या ॥

दीर्घजिह्वी च छन्दसि । ४ । १ । ५९ ॥

संयोगोपधत्वादप्राप्ते डीष् निपात्यते संज्ञायाम् ॥ आसुरा
वे दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाद । संज्ञायां किम् ॥ दीर्घजिह्वा
कन्या ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् । ४ । १ । ६० ॥

दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य डीषो डीषादेशः
स्यात् ॥ यदि तु स्वतन्त्रो डीष्यात्प्रागुल्कादावपि प्रसज्येत । प्रा-
ङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् ॥

वाहः । ४ । १ । ६१ ॥

वाहन्तात्प्रातिपदिकात्डीष् स्यात् ॥ डीषेवानुवर्तते न डीष् ॥
दिक्पूर्वपदं च मे दिक्पूर्वपदं च मे ॥

सख्यशिश्वीति भाषायाम् । ४ । १ । ६२ ॥

इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि क्वाचित् । आ धेन्वो धुनयन्ग्रामशिश्वीः । न तु सर्वत्र । सखा सप्रपदी भव । अशिशुमिव मामयं शराहरमिमन्यते । भाषायान्तु नित्यम् ॥ सखी । अशिश्वी ॥

जातिरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ॥

जातिवाचि यत्र च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ आकृतियङ्गत्वा जातिः । अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी । लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्याद्या ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्वात्यन्तरे कथनं विनाऽपि सुगहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तं किम् ॥ शुक्ला । सकृदित्यादि किम् । देवदत्ता ॥ गोपञ्च चरणेः सह ॥ * ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्ये लभत इत्यर्थः ॥ ओपगवी । कठी । बहुची । ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठाङ्गीना ङीष् बाध्यते । जातेः किम् । मुखडा । अस्त्रीविषयात्किम् । बलाका । परिमाणविशेषादो पुंलिङ्गा अपि गवादन्यादेः स्त्रीलिङ्गा एव द्रोण्यादयस्तु गौरादिषु बोध्याः । अयोपधात्किम् । क्षत्रिया । योपधप्रतिषेधे गवयह्वयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ॥ * ॥ गौरादिविदानीन्तनैर्गवयादयः प्रक्षिप्रा इतिवार्तिकारम्भाद्विज्ञायते । गवयी । हयी । मुकयी ॥ हलस्तद्धितस्येति यलोपः । मनुषी । मत्स्यस्य व्यामिति यलोपः । मत्सी ॥

पावाकर्षपर्षपुष्पफलमूलवालेसरपदाञ्च । ४ । १ । ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् ॥

ओदनपाकी । मङ्गुकर्त्री । शालपर्णी । मङ्गुपुष्पी । दासीकली । दर्भ-
मूली । गोवाली । ओषधिविशेषे कृता एते ॥

इतो मनुष्यजातेः । ४ । १ । ६५ ॥

डीष् स्यात् । दासी । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यं ओद-
मेयी । मनुष्येति किम् । तितरिः ॥ इअ उपसंख्यानमजात्य-
र्थम् ॥ * ॥ सुतङ्गमेन निर्वृता सौतङ्गमी । मोनिचिती ।

ऊङुतः । ४ । १ । ६६ ॥

उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् ॥
कुरुः । कुरुनादिभ्यो ग्यः । तस्य स्त्रियामिवन्तीत्यादिना लुक् ।
अयोपधात्किम् ॥ अध्वर्युर्ब्राह्मणी । दीर्घाच्चारणन्तु प्रश्लेषेणोकारद्वय-
विधानद्वार । ब्रह्मबंधूरित्यादिबहुव्रीहे । परत्वाद्धाद्यकस्य शेषलक्षणस्य
कपो बाधनार्थम् ॥ अप्राणिजातेश्चारज्वादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
रज्वादिपर्युदासदुषणान्तेभ्य एष । अलाब्धा । कर्कन्ध्वः । अनयोर्दी-
र्घान्तत्वेऽपि नेङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् ।
प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः ॥

बाहून्तात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ६७ ॥

स्त्रियामूङ् । भद्रबाहूः । संज्ञायां किम् ॥ वृत्तबाहुः ॥

पङ्कोश्च । ४ । १ । ६८ ॥

पङ्गुः ॥ श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च ॥ * ॥ चादूङ् । पुंयो-
गलक्षणस्य डीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः ।
एतच्च वचनं श्वशुरः श्वश्चेति निर्देशसिद्धान्तकथनपरम् ॥

उरुत्तरपदादौपम्ये । ४ । १ । ६९ ॥

उपमानवाचि पूर्वपदमूहतरवदं यत्प्रतिपदिकं तस्मादूढ
स्यात् ॥ करभोरः ॥

संहितशफलक्षणवामादेशश्च । ४ । १ । २० ॥

अनौपम्यार्थे सूत्रम् ॥ संहितोक्तः । सेव शफोक्तः । शफो
क्षुरो ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शनाद्वच् । लक्ष-
णोरः । वामोरः ॥ संहितसहाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हितेन
सह संहितो उक्तः यस्याः सा संहितोक्तः । सहेते इति सहो उक्तः
यस्याः सा सहोक्तः । यद्वा विद्यमानवचनस्य सहसन्दस्य उर्वति-
शयप्रतिपादनाय प्रयोगः ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि । ४ । १ । ७१ ॥

उक्तं स्यात् ॥ कद्रूश्च वे कमण्डलूः । गुगुलुमधुजतुष-
तयालूनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गुगुलूः । मधूः । जतूः । एषां
छन्दसि लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । पतयालूः । स्पृहिवृद्धीत्यालु-
जन्तः ॥

संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२ ॥

कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूहं स्यात् ॥ कद्रूः । कम-
ण्डलूः । संज्ञायां किम् । कद्रूः । कमण्डलूः । अछन्दोर्थे वचनम् ॥

शार्ङ्गरवाद्यजी डीन् । ४ । १ । ७३ ॥

शार्ङ्गरवादेरजी योऽकारस्तदन्ताच्च जातिमाचिनो डीन् स्यात् ॥
शार्ङ्गस्त्री । वेदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे डीप्तेव । नृनरयोर्वृद्धि-
श्चेति गणसूत्रम् ॥ नारी ॥

यङ्गश्चाच् । ४ । १ । ७४ ॥

यङन्तात् स्त्रियां चाभ्यात् ॥ छन्दोः समान्ययङ्गम् ।
अभ्यात् । कारीकान्या ॥ वाद्यजश्चात् वाच्यः ॥ * ॥ पौति-
माया । गोकत्वा ॥

आवट्याच्च । ४ । १ । ०५ ॥

अस्माच्चाभ्यात् ॥ यजश्चेति ङोपोऽपवादः । अवटशब्दो
गर्गादिः । आवट्या ॥

तद्धिताः । ४ । १ । ०६ ॥

आ पञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

यूनस्तिः । ४ । १ । ०७ ॥

युवन्शब्दातिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः ॥ लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्ज-
नादित्येष । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु योतेः
शबन्तान्हीपि बोध्यम् ।

अग्निजोरनार्थयोर्युगुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे । ४ । १ । ०८ ॥

आदीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे यावज्जि-
जौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्युगुपोत्तमयोः प्रातिषदिकयोः स्त्रियां
ष्यङादेशः स्यात् ॥ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यग्निजोरेव । षडा-
वितो । यङश्चाप् । कुमुदगन्धरपत्यं स्त्री कौमुदयन्ध्या । वाराह्या ।
अग्निजोः किम् । अतन्मागस्यापत्यं विदादित्वादश्च आर्तभागी ।
अनार्थयोः किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । मुह्येतत्तमयोः किम् ।
योमगवी । जातिलक्ष्यो ङीष् । गोत्रे किम् । अहिच्छत्रे ङ्या अहि-
च्छत्री ॥

गोत्रावयवात् । ४ । १ । ७९ ॥

कर्मधारयः । खेचः परनिपातः । अवयवशब्दश्चाप्रधान-
वचन इह गृह्यते । प्रथमाध्यायपठितानि च मुख्यानि गोत्राणि । ये
त्वादियुक्ताः श्रुतशीलादिसम्बन्धाः अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतवस्ते
गोत्रावयवा गोत्राभिमतताः कुलाख्यास्त एव चाप्रधानानि गोत्राणि ।
ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां घञ्देशः स्यात् ॥ अगुरुपोत-
मार्थे आरम्भः । पुणिकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री पौत्रिक्या । भौत्रिक्या ।
येषां त्वनन्तरापत्येऽपीष्यते देवदत्या याज्ञदत्येति ते क्रौड्यादिषु
द्रष्टव्याः । यद्वा पृथग्वाच्यवयवशब्दः । सम्प्रत्यर्थं चेयं पञ्चमी । तेन
गोत्रात्पृथग्भूते अगोत्रे ऽणिजोः घञित्यप्यर्थः । नन्वेवमाहिच्छरी-
त्यादावतिप्रसङ्गः । न चेकदेशवाच्यवयवशब्दाश्रयणाद्गोत्रावयवाद्गोत्रा-
देव भविष्यति । भवति हि गोत्रमपि गोत्रावयवो यथा घृतावयवो
घृतमिति वाच्यम् । पारिभाषिकगोत्रग्रहणे अस्यार्थस्य वैयर्थ्यात् । पूर्वसू-
त्रेण सिद्धत्वात् । देवदत्यादेरसिद्धेश्च । अगुरुपोतमार्थत्वे तु कुला-
भिमतभिन्नेभ्योऽप्यगुरुपोतमेभ्यः स्यात् । पौत्रिक्यादेस्तु आद्यपक्षो-
क्तार्थेनैव सिद्धेश्चेति चेन्न । गोत्रात्पृथग्भूतस्य अपत्यत्वेन गोत्रसदृ-
शस्येवान्तरङ्गत्वादुद्देश्योचित्येनानन्तरापत्यस्येव लामात् । युवापत्ये
त्वनभिधानमेव शरणमित्यलम् ।

क्रौड्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८० ॥

क्रौडि इत्येवमादिभ्यः स्त्रियां घञ् प्रत्ययः स्यात् ॥ अगुरु-
पोतमार्थे अनन्तरार्थेऽप्यारम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । सूत युवत्याम् ।
सूतशब्दादित्यर्थः । सूत्या । प्राप्रयोवना । जातो सूतीत्येव ।
भोज क्षत्रिये । भोज्या । अक्षत्रिया भोजेव ॥

साधनेनावच्छिन्नं यत्साध्यं तस्य व्यापके ऽव्याप्तिमित्यर्थः । श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र मित्रातनयत्वं साधनं पतुधर्मश्चेति शाकपाकजत्वं साधनावच्छिन्नसाध्यपतुधर्मोवच्छिन्नसाध्योऽव्यापकमिति । तद्विहाय साधनमात्रावच्छिन्नसाध्यव्यापकोदाहरणमाह यथा काक इति । शाकपाकजत्वं तु शुद्धसाध्यव्यापकत्वं नास्तीत्याह न हीति असत्त्वात् । शाकपाकजत्वं सत्त्वात् । शाकपाकजत्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं दर्शयति किन्त्विति । ननु तथैत्र लक्षणं भवत्वित्याह अयेति । पतुधर्ममात्रावच्छिन्नसाध्यव्यापके ऽव्याप्तिमाह वायुरिति । तथा च वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नं यत्र प्रत्यक्षत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमित्यर्थः । यत्र प्रमेयत्वं तत्र नेद्वूतरूपवत्त्वमिति साधनाव्यापकत्वमिति । अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावं दर्शयति । न हीति । तत् उद्भूतरूपवत्त्वम् । आत्मादाविति । प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्ववत्यात्मन्युद्भूतरूपाभासत्वसत्त्वादित्यर्थः । पतुधर्ममात्रावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं दर्शयति किन्त्विति । तद्वति वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वमिति । यथोक्तस्थले काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ तत् शाकपाकजत्वं । तथाविधश्यामत्वमिति काकत्वरूपपतुधर्मोवच्छिन्नश्यामत्वमिति पते काके ।

अथ यत्किञ्चिदुद्भूतमावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षितं स च धर्मः क्वचित्साधनं क्वचित्पक्षधर्म इति चेन्न । पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र महानसत्त्वाभावस्योपाधितापत्तेः भवति हि महानसान्यत्वरूपयत्किञ्चिदुद्भूतमावच्छिन्नवह्निव्यापको महानसत्त्वाभावः यावत्तादृशवह्निमिति सत्त्वात् न च धूमव्यापको महासेऽसत्त्वात् ।

अयेति । तथा च काकः श्याम इत्यादौ तादृशो धर्मो मित्रातनयत्वं वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ तादृशधर्मो वहिर्द्रव्यत्वमिति

नोक्तानुपपत्तिरिति । भवति हीति । महानसान्यत्वावच्छिन्नो यच्च वद्वि-
स्तत्र महानसत्वाभावस्य सत्त्वादित्यर्थः । तादृशवद्विमति महानसा-
न्यत्वावच्छिन्नवद्विमति । साधनाव्यापकत्वमाह न चेति । असत्त्वात्
महानसत्वाभावस्यासत्त्वात् ।

अत्रोच्यते स्वानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्ति-
धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुपाधित्वं । यद्वा स्वाव-
च्छिन्नानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
साध्यव्यापकत्वावच्छेदकधर्मवत्त्वं तत् । तच्च स्वाव-
च्छिन्नानधिकरणहेतुमन्निष्ठयत्किञ्चिदुर्मावच्छिन्नसा-
ध्यधिकरणवृत्तयो यावन्तो यदुर्मावच्छिन्नसमाना-
धिकरणास्तदुर्मवस्वन्तत् ।

अथ यद्यपि यदुर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति तदुर्मावच्छिन्नसा-
धनाव्यापकत्वमित्युक्तौ नोक्तदोषस्तथापि साधनांशेऽन्यधर्मावच्छिन्नत्व-
दानं विनापि लक्षणान्तरेण समाधत्ते स्वानधिकरणेति स्वमुपाधिः
शाकपाकजत्वादिः । तदनधिकरणीभूतं यत्साधनाधिकरणं गौरमित्रातन-
यादिः । तद्वृत्तिधर्मा मित्रातनयत्वादिः । तदवच्छिन्नं यद्ध्यामत्वादिरूपं
साध्यं तस्य व्यापकं शाकपाकजत्वमित्यर्थः । एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रमेय-
त्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिसत्त्वोद्भूतरूपानधिकरणं प्रमेयत्वाधिकरणं
कालादि तद्वृत्तिधर्मा बहिर्द्रव्यत्वं तदवच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूत-
रूपमिति लक्षणसमन्वयः । इत्थं च पर्वतो वद्विमान् धूमादित्यादौ
महानसत्वाभावस्तु नोपाधिः तत्र महानसत्वाभावानधिकरणं महानसं
तद्वृत्तिधर्मा महानसत्वं तदवच्छिन्नशूमेदामनसत्वाभावस्य व्यापकत्वा-
भावात् । एवं वद्विमान्धूमादित्यादौ व्यञ्जनवत्त्वं नोपाधिः महानस-
त्वस्य व्यञ्जनवत्त्वानाधिकरणधूमाधिकरणपर्वतादिवृत्तिस्वाभावात् ।
वद्विमान्धूमादित्यत्र व्यञ्जनवत्त्वस्य व्यञ्जनवत्त्वानधिकरणवृत्तिवृत्तिव-

सामान्यतरत्वावच्छिन्नवन्ध्यापकत्वेऽपि तस्य नोपाधित्वं तादृशान्य-
तरत्वस्य व्याप्जनवत्त्वानधिकरणसाधनाधिकरणपर्वतवृत्तित्वाभावात् ।
नन्वेवं द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र गुणकर्मोऽन्यत्वविशिष्टसतोपाधिर्न स्यात् । सत्ता-
रूपोपाधेर्गुणेऽपि सत्त्वादित्यत्र आह स्वावच्छिन्नानधिकरणेति । स्वं उपा-
धितावच्छेदकं गुणकर्मोऽन्यत्वविशिष्टसत्तात्वादि तदवच्छिन्नानाधिकरणं
सत्ताधिकरणमुक्त्वादि तद्वृत्तिधर्मो द्रव्यगुणाद्यन्यतरत्वं तदवच्छिन्नद्रव्य-
त्वव्यापकतावच्छेदकं गुणकर्मोऽन्यत्वविशिष्टसत्तात्वमिति तत्र लक्षणसम-
न्वयः । एवमन्यत्रापि । नन्विदं धूमवान्ध्रुरित्यादावार्द्रेऽन्यनादौ शुद्धसाध-
व्यापकेऽव्याप्यं । तच्चाद्र्द्रेऽन्यस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावादित्यत्र
आह तच्चेति । स्वं उपाधित्वं चाद्र्द्रेऽन्यनत्वादि तदवच्छिन्नानधिकरणं
हेतुमदयोगोलकं तन्निष्ठयत्किञ्चिद्वृत्तौऽप्यपिबद्धपर्वतान्यतरत्वं द्रव्यत्वादि
तदवच्छिन्नधूमस्येऽन्यस्य च व्यापकतावच्छेदकमिति लक्षणसमन्वयः ।

भवति हि आद्र्द्रेऽन्यनत्वावच्छिन्नज्ञानधिकरणव-
द्भिन्नदयःपिण्डनिष्ठद्रव्यत्वादावच्छिन्नधूमाधिकरणां
यत्तन्निष्ठा यावन्तो धर्मो आद्र्द्रेऽन्यनत्वावच्छिन्नसमा-
नाधिकरणा अतस्तद्वदाद्र्द्रेऽन्यनमुपाधिः । एवमुद्धूत-
रूपत्वावच्छिन्नज्ञानधिकरणप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्ववन्निष्ठ-
बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वधिकरणं यत्तन्निष्ठा
यावन्तो धर्मो उद्धूतरूपत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा
अत उद्धूतरूपवस्त्वमुपाधिः । एवं शाकपाकजत्वत्वाव-
च्छिन्नज्ञानधिकरणमित्रातनयत्ववन्निष्ठमित्रातनयत्वा-
वच्छिन्नश्यामत्वाधिकरणं यत्तन्निष्ठा यावन्तो धर्मोः
शाकपाकजत्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा अतस्तद्व-
च्छाकपाकजत्वमुपाधिः । न चैवं सद्देतोः सम्भवति न

हि महानसत्त्वाभावानधिकरणं सद्देत्वधिकरणं महा-
नसं तन्निष्ठधर्मावच्छिन्नवस्तुधिकरणं महानसादि
तन्निष्ठायावन्तो धर्मा महानसत्त्वाभावत्वावच्छिन्नस-
मानाधिकरण्या महानसत्त्व एवाभावाम् ।

अत्र व्याप्याभिमतसमानाधिकरण्या यावन्तो धर्मास्ते व्यापका-
भिमतसमानाधिकरण्या इति पूर्वोक्तव्यापकत्वमभिप्रेत्येपाध्यायि साध्य-
व्यापकत्वं दर्शयति भवति हीत्यादिना । आयुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाप-
त्वादित्यत्र पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोद्भूतरूपवत्त्वमुधिरतस्तत्र तं दर्श-
यति एवमुद्वेति । अत्रोपाधितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणसाधनायैव
वायुस्तन्निष्ठयत्किञ्चिदुर्मि । बहिर्द्वैव्यत्वं तदवच्छिन्नसाध्याधिकरणद्वुटादि
तन्निष्ठधर्मा व्युत्पटान्यतरत्वादयस्ते रूपत्वात्मकोपाधितावच्छेदकाव-
च्छिन्नसमानाधिकरण्या इति लक्षणसमन्वयः उद्भूतरूपवत्त्वं उद्भूतरूपत्वाव-
च्छिन्नं । अथ साधनावच्छिन्नस्यत्वं दर्शयति एवं शाकेति । तादृशमिमात-
नयत्ववान्गौरमिमातनय इत्येवं लक्षणसमन्वयः वज्रिमान्धूमादित्यादौ
सद्देतौ महानसत्त्वाभावस्योपाधित्वाभावं दर्शयति । न चैवमिति ।

अत एव सद्देतौ पक्षेतरत्वं नोपाधिः पक्षमा-
त्रवृत्तिधर्म तत्सामानाधिकरण्याभावादिति संक्षेपः ।

अथानुमानं न प्रमाणं सर्वत्र पक्षेतरत्वयोपाधेः सत्त्वात् । तत्र
हि पक्षे साध्यसन्देहात्यक्तातिरिक्ते सर्वत्र साध्यव्यापकत्वस्य सत्त्वाच्चेति
तस्योपाधित्वाभावं दर्शयति । अत एवेति । अत एव निरुक्तलक्षणकर-
णान्देव । सद्देतौ वज्रिमान्धूमादित्यादौ पक्षेतरत्वं पर्वतेतरत्वादिरूपं कुतो
नोपाधिरित्यत्राह पक्षमात्रेति । तादृशयावदुर्ममध्ये पक्षमात्रवृत्तिपर्वत-
त्वादयः समागतास्तेषां पर्वतेतरत्वादिसामानाधिकरण्यभावादित्यर्थः ।
रन्वेवं वज्रिरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ वज्रीतरत्वादिनं कथमुपाधिरिति

येन न बाधोन्नीतपक्षेन तत्त्वस्योपाधित्वव्यतिरेकस्य । अत्रोपाधिर्दूषकताबीजं
 कुतः नोक्तमित्यत आह संक्षेप इति । अत्रायं संक्षेपः । सर्वत्र व्यभि-
 चारिसाधने साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारितया साध्यव्यभिचारित्वमनुम-
 यम् । तथा च वद्विधूमभिचारी धूमव्यापकार्त्वेन्यन्यव्यभिचारित्वादित्याद्य-
 नुमनादुद्गाढौ व्यभिचारोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वमिति । अयोपाधौ
 साध्यव्यापकत्वं साधकाव्यापकत्वमनुमेयमिति कुत्र व्यभिचारोन्नायकत्व-
 मुपधेयत इव न सत्यतिपक्षोन्नायकत्वमपि । साध्यव्यापकाभावस्य
 साध्याभावसाधकत्वाभावादिति चेन्न उपाधेः साध्यव्यापकत्वस्य साध-
 नाव्यापकत्वस्य चानुक्ततर्कादिना निश्चितत्वात् । अन्यथा तस्योपाधि-
 त्वं न स्यात् । तस्मादुपाधेः संशयाद्व्याभिचारसंशयस्तश्चिश्चयात्तश्चिश्चय
 इति । अत्र व्यभिचारवद्विद्यापकत्वमेवास्ति । साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं
 सत्यतिपक्षस्य हि अयःपिण्डो भूतवात्यग्निरित्यत्रादयःपिण्डो धूमाभाव-
 वान् धूमव्यापकार्त्वेन्यनाभावादिति सत्यतिपक्षोन्नायकत्वमुपाधेर्दूषकता-
 बीजमस्त्विति चेत् न अयःपिण्डो धूमाभाववान् धूमव्यापकार्त्वेन्यनाभावा-
 दित्यत्र वद्विभावस्योपाधित्वात् । व्यभिचाराधिकरणे धूमाभावस्य नि-
 श्चयाभावादित्यत्र वद्विभावस्य धूमाभावव्यापकत्वात् । अत एव सत्यति-
 पक्षे पूर्वसाधनव्यभिचारस्योपाधित्वमिति गङ्गेशोपाध्यायोक्तमपि सङ्गच्छते
 न चेन्न सत्यतिपक्षोच्छेदः विशेषदर्शनदशायां पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य सा-
 ध्यव्यापकत्वेनोपाधित्वात् । किं चोपाधेः सत्यतिपक्षोन्नायकत्वे पक्षवृत्ति-
 कोपाधिर्न स्यात् । पक्षे तद्वद्दशायां तदभावशङ्कासम्भवात् । यथा घटो
 नित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वमुपाधिर्न स्याद् इति कार्यत्वव्यतिरेकस्य
 घटवृत्तित्वाभावादिति दिक् ।

तज्ज्ञानुमानं परार्थं न्यायपूर्वकं न्यायश्च क्रमि-
 कप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायः यथा पर्वतो वद्विमान्
 धूमाद् यो यो धूमवान् सो वद्विमान् वद्विव्याप्यधू-
 मवाक्यं तस्माद्वद्विमानिति । तत्रैतद्व्याप्यपक्षपर्वतो

वद्भिमानिति शब्दवृत्त्यवयवविभाजकोपाधिमस्त्वं
प्रतिज्ञात्वं । एतद्धूमादिति शब्दवृत्तितादृशोपाधि-
मस्त्वं हेतुत्वं । एतद्यो यो धूमवान् सोऽग्निमाति शब्द-
वृत्तितादृशोपाधिमस्त्वमुदाहरणत्वं । एतद्वद्भिष्या-
प्यधूमवानयमिति शब्दवृत्तितादृशोपाधिमस्त्वमुपन-
यत्वं । एतत्तस्माद्वद्भिमानिति शब्दवृत्तितादृशोपाधि-
मस्त्वं निगमनत्वं । अवयवत्वं च प्रतिज्ञादन्यतमत्व-
मुक्तं चावयवाः पञ्च प्रतिज्ञादिभेदादिति संक्षेपः ॥

इति श्रीमहाचार्य्यबृहामणिश्रुतायां न्यायसिद्धा-
न्तमञ्जर्यामनुमानपरिच्छेदः ॥

अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थं च तत्र स्वार्थं निरूप्य परार्थं निरूप-
यति तच्चेति । तच्च परार्थं च न्यायपूर्वकमिति । तथा च परार्थानुमाने
न्यायस्यावश्यकत्वादिति भावः । न्यायलक्षणमाह । क्रमिकेति । क्रमिको
यः प्रतिज्ञादिसमुदाय इत्यर्थः धूमवान्यवन्तो वद्भिमान् वद्भिष्याप्यधू-
मवानयं यो यो धूमवान् सोऽग्निमांस्तस्माद्वद्भिमानित्यादिव्युत्क्रम-
प्रयुक्तावयवसमुदाये ऽतिव्याप्तिवारणाय क्रमिक इति । तेन मीमांसक-
मते प्रतिज्ञादित्रयात्मकः । बौद्धमते उदाहरणोपनयात्मकः । जरबैयायि-
कमते प्रतिज्ञादिकं पञ्च जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्यु-
दासश्चेति दशावयवात्मको न्यायस्तद्वारणमिति । अत एव प्रतिज्ञा-
हेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति न्यायसूत्रे पञ्चैव परिगृहीता
इति । क्रमिकः उचितानुपूर्वीकः क्रमश्च प्रतिज्ञोत्तरं हेतुः हेतूत्तरं उदा-
हरणं उदाहरणोत्तरमुपनयः । उपनयोत्तरं निगमनमिति प्रतिज्ञादिसमु-
दायः । तथाचोचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वं न्यायत्वमिति

निर्गलितोऽर्थः । उचितक्रमशः प्रतिज्ञादिपञ्चकं दर्शयति । यथेति । यो यो धूमवान्सोऽग्निमानिति यच्छब्दबीप्साबोधितस्य चैकेन तच्छब्देन बोध इति न सोऽग्निमानित्यत्र बीप्सा तदादेर्बुद्धिस्यबोधकत्वेन तच्छब्देन बीप्सा-बोधितस्यैव परामर्शात् । अत एव यच्छब्दे बीप्सा न तु तच्छब्द इति सङ्गच्छते । तथा शब्दार्थोभिधानपूर्वकं तथा चायमित्युपनयं दर्शति । तथेति । तस्माद् बहिर्व्याप्यधर्मवत्त्वात् । अथ प्रतिज्ञाया एव प्रथमोद्दिष्टत्वात्मयमं प्रतिज्ञात्वं लक्षयति । पर्वत इति । अत्र पर्वतो बहिर्मानित्यादिशब्दसमुदायो न्यायस्तत्र पर्वतो बहिर्मानिति शब्दस्य प्रतिज्ञारूपन्यायावयवत्वं तथा च पक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादिविशिष्टे पक्षे साध्यतावच्छेदकबहिर्व्यादिविशिष्टब्रह्मादिवैशिष्ट्यबोधजनको यः पर्वतो बहिर्मानिति शब्दस्तद्वृत्तिर्योऽवयवविभाजकोपाधिस्तद्वृत्तं प्रतिज्ञात्वमित्यर्थः । प्रतिज्ञासमानाकारकोदासीनवाक्यस्य वारणायावयवेति । अवयवत्वं च हेत्वादिसाधारणमतस्तद्विभाजकेत्यादि । हेतुविशिष्टे पक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यबोधजनके उदाहरणेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमविशिष्टान्तम् । उदाहरणं तु हेतुविष्ट एव साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यज्ञानजनकं न तु पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यबोधके उपनयेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयविशिष्टान्तम् । उपनयात्तादृशपक्षे न साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति । पर्वतो ब्रह्मसामान्यवान्भूमादित्यत्र ब्रह्मसामान्यव्याप्यधूमवानित्युपनयेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति तत्र ब्रह्मत्वेन रूपेण धूमस्यापि साध्यतया तादृशपक्षे धूमरूपसाध्यवैशिष्ट्यस्य सत्त्वेऽपि न साध्यतावच्छेदकरूपेण धूमवैशिष्ट्यमिति । एवं च “साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूचं” तत्र साध्यनिर्देशोऽप्ययमेवेति सूचार्थोऽपि सङ्गच्छते । हेत्ववयवत्वं लक्षयति एतद्भूमादिति । एतद्भूमात् । प्रकृतसाध्यनियतसमानाधिकरणसाधकभूमात् । तादृशोपाधिः अवयवविभाजकोपाधिः । तथाचैतादृशशब्दवृत्तिर्योऽवयवविभाजकोपाधिस्तद्वृत्तं हेत्ववयवत्वमित्यर्थः । यद्वैतव्याया-

तर्गतत्वात् च न्यायान्तर्गतो धूमादिति शब्दवृत्तिर्ब्रह्मोपाधिरित्य-
 श्चर्त्तव्यं सर्वत्रैतत्पदं न्यायान्तर्गतपरमिति व्याख्येयम् । अत्र पञ्चम्यर्था
 ज्ञाप्यत्वं तच्च पर्वतो वद्विमानिति प्रतिज्ञास्यवद्विपदाहेत्येति । तथा
 च प्रतिज्ञाहेत्ववयवभ्यां धूमज्ञानज्ञाप्यवद्विपदाहेति पर्वत इति बोधः ।
 इदं चान्वयित्वे हेत्ववयवत्वं । अत एवोदाहरणसाध्यसाधनसाध्यसाधनं
 हेतुरित्यन्वयबोधकं सूत्रमपि सङ्गच्छते तत्रोदाहरणसाध्यस्य प्रकृतसाध्य-
 हेतोरित्येतसामानाधिकार्यमिति । यदा च व्यतिरेक्यनुमानमिति
 येन धूमरूपो हेतुः प्रयुक्तस्तदैव । तथा हि इतद्धूमात् । प्रकृतसाध्यभा-
 वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमात् । तथा च प्रकृतसाध्यसाधनव्यतिरेक-
 व्याप्तिबोधकोदाहरणपूर्ववर्तिसाध्यसाधनधूमादिति शब्दवृत्त्यवयवविभा-
 वतोपाधिमत्त्वं व्यतिरेकेहेत्ववयवत्वमिति तथा च सूत्रं तथा कैश्चि-
 दिति । अत्र पूर्वसूत्रात्साध्यसाधनमित्यनुवर्तव्यव्यतिरेकिहेतुरिति शेषः
 पूरणीयः । अत्र तथावैधर्म्यं उदाहरणवैधर्म्यं प्रकृतहेतौः साध्याभावव्या-
 पकीभूताभावप्रतियोगित्वं । तथा चोदाहरणवैधर्म्यात्साध्यसाधनं व्यति-
 रेकिहेतुरिति समुदितार्थः । उदाहरणं द्विविधं । अन्वयव्यतिरेकिभेदात्
 तत्रान्वय्युदाहरणं लक्षयति य इति । अत्र वीप्साया व्यापकत्वमर्थस्तथा
 च भूतव्यापकवद्विमानमित्यर्थः । वद्विमानित्यनन्तरं यथा महान्त-
 मिति पूरणीयं तादृशोपाधिमत्त्वं अवयवविभावकोपाधिमत्त्वं । उदाहर-
 णत्वं । अन्वय्युदाहरणत्वं तथा च सूत्रं । साध्यसाधर्म्यात्तदुर्मभावो दृष्टान्त-
 मुदाहरणमिति ॥ अत्र साध्यसाधर्म्यहेतुस्तस्मात्तदुर्मभावी दृष्टान्तहेतु-
 पधर्ममपेक्षभावी धर्मः साध्यरूपः तादृशो हेतुः साध्यं प्रतिपादयतीति
 तदुर्मभावी । अत्र पञ्चम्यर्था व्यापकत्वं तथा च व्यापकमाध्यवन्-
 द्रान्तमुदाहरणमित्यर्थः । व्यतिरेक्युदाहरणत्वं तु यो यो वद्विभाववान् सो
 धूमाभाववानिति शब्दवृत्त्यवयवविभावकोपाधिमत्त्वं तथा च सूत्रे
 तद्विपर्ययाद्विषरोतमिति । तदर्थस्तु प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यव्यतिरेक-
 व्याप्तिप्रतिपादकदृष्टान्तमुदाहरणमिति । तथा चाव्यतिरेक्यवयवव्यतिरेक-

मिथानपूर्वकमुपनयं लक्षयति । एतद्वृत्तीति । एतद्वृद्धिः प्रकृतवृद्धिः ।
 तद्वृद्धः अद्ययवविभाजकः । उपनयत्त्वमन्वप्युपनयत्वं । उपनयस्तु पक्षे
 साध्यव्याप्यहेतोर्व्यपसंहरात्मकस्तत्रोदाहरस्याप्यपेक्षा व्यतिरेक्युपनयस्तु
 पक्षे साध्यव्याप्यहेत्वभावाभावावतिमात्रको न तत्रायमित्याकारकः । तथा
 च सूत्रं । “उदाहरणव्येष्टस्तत्त्वोपसंहारो न तथेति वा साध्यव्योपनय
 कति” काचित् साध्यव्याप्यहेतोर्नित्यर्थः । निगमनं लक्षयति एतत्तस्मादिति
 एतद्व्यायान्तर्गतत्वज्ञा च न्यायान्तर्गतो यस्यस्माद्वृद्धिर्मानिति वक्ष्य-
 दव्यायान्तर्गः तस्माद्वृद्धिर्वाप्यधूमवत्त्वात् । तथा च न्यायान्तर्गतवृद्धि-
 र्वाप्यधूमवत्त्वाद्वृद्धिर्मानिति वक्ष्यदव्ययवविभाजको य उपाधिस्तदुत्वं
 निगमनत्वमित्यर्थः । तथा च सूत्रं “हेतूवद्वेश्याप्रसिद्धायाः पुनर्वचनं निग-
 मक” इति । अत्रायत्वं किमत आह अद्ययवत्वं चेति । अयमर्थः ।
 मर्त्यतो वृद्धिमान् धूमात् । यो यो धूमवान् तोऽग्निमान्यथा महावसं वृद्धि-
 र्वाप्यधूमवानयं वृद्धिर्वाप्यधूमवत्त्वाद् वृद्धिर्माकति वाक्यं न्यायः ।
 एतद्व्यायान्तर्गतत्वमर्त्यतो वृद्धिर्मानिति वाक्यं प्रतिज्ञा । एतद्व्यायान्तर्गत-
 धूमादिति वाक्यं हेतुः । एतद्व्यायान्तर्गतयो यो धूमवान् तोऽग्निमानिति
 वाक्यमुदाहरणं एतद्व्यायान्तर्गतवृद्धिर्वाप्यधूमवानयमिति वाक्यमुप-
 नयः । एतन्न्यायान्तर्गतवृद्धिर्वाप्यधूमवत्त्वाद्वृद्धिर्मानिति वाक्यं निग-
 मनं । एतद्व्ययवत्त्वमन्वप्यवत्त्वं । अन्यतमत्वं च प्रतिज्ञादिभिर्वाचित्वं
 तच्च प्रतिज्ञादिष्वेति । ननु मीमांसकमते प्रतिज्ञाहेतूदाहरणात्मको
 न्याय इति त्रयोऽवयवः । कौटुमते उदाहरणोपनयात्मक इति द्वयवयवौ ।
 तत्र नैयायिकनये प्रतिज्ञादिष्ववयवं जिज्ञासा संशयः स्वयंप्राप्तिः । प्रयो-
 जनं संशयव्युदासश्चेति त्रयवयव इति ॥ तत्र प्रतिज्ञाद्यन्यतमशब्देन
 किञ्चनतोऽवयवो दाह इत्यत आह । उक्तैवेति । एवं च “प्रतिज्ञाहेतूदाहर-
 णोपनयनिगमनान्यवयवा” इति सूत्रमपि लङ्गच्छते । तत्र प्रतिज्ञादिप-
 ञ्चानामेव परित्यादिति । आचार्यं संक्षेपार्थः । अत्रायव्यतिरेकवाक्यतया
 आद्यव्यतिरेक इत्येते । तदाकारोऽयं । एतेतोऽयं धूमवान्नाप्यवृद्धिर्वाक्य-

धूमवदुत्पत्त्यन्ताभावाप्रतियोगिवद्भिन्नमदभिन्नमहानमसादृश्यत्वान्बहिर्व्या-
प्यधूमत्वान्बहिर्व्याप्यधूमज्ञानज्ञाप्यवद्भिन्नमिति तदुपपत्तिरेवमप्रतिज्ञाहे-
तुभ्यां धूमज्ञानज्ञाप्यवद्भिन्नमिति बोधः । तत्रोदाहरणस्यापि य-
यस्तथा हि यो बो धूमत्वान्तोऽग्निमान्यवामहानसमित्युदाहरणं । तत्र धी-
प्वात्मकयो यः पदेन धूमवतो व्यापकत्वं वद्भिन्नत उपस्थाप्यते व्याप-
कत्वं च तत्समानाधिकरणात्त्वन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्रावश्यतया
धूमवतोऽत्यन्ताभावेऽन्वयः । निरूपितत्वसम्बन्धेन सादृशात्त्वन्ताभावस्य
प्रतियोगित्वे अनुयोगितया सादृशप्रतियोगित्वस्याभावे तस्याशयतया
वद्भिन्नमप्युपस्थापिते वद्भौ वद्भिन्नतश्च धूमवत्पदोपस्थापिते धूमवत्पदभेदे-
नान्वयः । धूमवतश्चामेदेन महानसे महानसस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन
यथापदार्थसादृश्ये सादृश्यस्य चाशयतासम्बन्धेन प्रतिज्ञाहेतुभ्यामुपस्था-
पिते धूमज्ञानज्ञाप्यवद्भिन्नमप्युपस्थापिते सादृशपर्वतस्य बहिर्व्याप्यधूमवद्रूपोपन-
यार्थेऽभेदेन तस्य च वद्भिर्व्याप्यधूमज्ञानज्ञाप्यवद्भिन्नमदभिन्नोऽयमिति नि-
गमनार्थेऽन्वय इत्येवं प्रतिज्ञादिपञ्चावयवैरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्ट-
बोधो जन्यते इति ॥ शिरोमणिवरणास्तु । उदाहरणस्यावयवान्तरेण सा-
काङ्क्षत्वाभावादवयवान्तरेण समं न सम्भूयेकार्थप्रतिपादकत्वं किं तु प्रति-
ज्ञाहेतुभ्यां धूमज्ञाप्यवद्भिन्नमदभिन्नः पर्वत इत्यन्वयबोधः प्रतिज्ञार्थकदेवे
वद्भौ प्रकारतया धूमज्ञानज्ञाप्यवद्भिन्नमदभिन्नत्वात्त्वयस्वीकारात् । एवमुप-
नयनिगमनाभ्यामपि वद्भिर्व्याप्यधूमवदभिन्नवद्भिर्व्याप्यधूमज्ञानज्ञाप्यवद्भि-
न्नमदभिन्न इत्यन्वयबोधो जन्यत इति पञ्चावयवानां न सम्भूयेकार्थ-
प्रतिपादकत्वं तर्हि कथं निश्चिततान्त्रिकाणामेकवाक्यताव्यवहार इति
चेत् सादृशव्यवहारस्त्वनुमितिकार्यं प्रत्यक्षस्यतामात्रेणोत्पादुः । श्रीवि-
श्वनाथस्य कृपाकटाक्षाच्छ्रीमदृषिंहात्मजयादवेन । अनेकसतर्कविभाव-
नेन द्वितीयस्यैव रचितो यथार्थः ॥

अद्योपमानं निरूप्यते । तत्रोपमितिकरणमु-
पमानम् । उपमितित्वं चोपमिनीमीत्यनुभवसिद्धौ

जातिविशेषः । शब्दविषयकत्वाव्यभिचारिजातिम-
त्परोक्षत्वं वा । अनुमित्यादिवारणाय जातिमदन्तं ।
अनुमितित्वादीनां बह्विमानित्यादिज्ञाने शब्दविष-
यकत्वव्यभिचारित्वात् आवश्यकवारणाय परोक्षपदं
प्रत्यक्षान्तरपरम् ।

—०:—

श्रीवरदभूतिर्जयति ॥

बुद्धिं पितरं नत्वा गङ्गामासहितं शिवम् ।

उपमानपरिच्छेदे मञ्जरीसार उच्यते ॥ १ ॥

अवसरसङ्गत्योपमानं निरूपयति अथेति ॥ अनुमाननिरूपणान-
न्तरमित्यर्थः ॥ तत्र उपमाने निरूपणीये । ननूपमिति करणमुपमानमुप-
मानकरणकज्ञानमुपमिति रित्यन्योन्याश्रय इत्यत आह उपमिति स्वमिति ।
तथा च तादृशजातिविशिष्टविजातीयकार्यन्मति कारणत्रैजात्यावश्यक-
त्वात्सिद्धमुपमानं मानान्तरमिति भावः । नन्वेतत्प्रतीतिविषयीभूतमनु-
मितित्वमिति कार्यवैलक्षण्याभावाद्योपमानस्य मानान्तरत्वमित्यत आह
शब्देति । अनुमितित्वं तु नेदशमिति भावः । शब्दविषयकानुमितौ
शब्दविषयकत्वसत्त्वेऽपि बह्विधेयकामितौ व्यभिचारं दर्शयति । अनु-
मितित्वादीनामिति । परोक्षत्वं वेति । आवश्यकनिर्दिष्टकल्पकस्यातीन्द्रिय-
त्वेन परोक्षत्वात्तजातिव्याप्तिरित्यत आह प्रत्यक्षान्तेति आवश्यकं तु प्रत्य-
क्षमिति भावः ।

ननूपमिति त्वमेव कथं शब्दविषयकत्वाव्यभि-
चारीति चेत् उपमितिर्हि पदवाच्यत्वविषयिका न च
पदमविषयीकृत्य तद्वाच्यत्वं विषयीकर्तुमर्हति । पद-
ञ्च शब्दात्मकमित्युपमितेः शब्दविषयकत्वनिवमः ।

कुत इयमुपपद्यत इति चेत् सादृश्याद्विज्ञानादिति
 गृह्यात् । तथा हि सामान्यतो गवयपदवाच्यं किञ्चि-
 दस्तीति ज्ञानतो विशिष्यापरिचिन्वानः कीदृशो गव-
 यपदवाच्य इति कञ्चित्पृच्छति तेन च गोसदृशो
 गवयपदवाच्य इति उक्तः सन् विपिनमनुसरन् कदा
 गोसदृशं पिण्डं पश्यति तदा पूर्वानुभूततादृगतिदे-
 शवाक्यार्थं स्मरन् परिच्छिनत्ति अयङ्गवयशब्दवाच्य
 इति सेयमुपमितिर्नाम ।

उपोद्घातसङ्गत्याऽऽह नन्विति । उपमितिर्हीति । अयं गवयपदवा-
 च्य इत्याकरिकायामुपमितौ गवयपदवाच्यत्वविषयकत्वमित्यर्थः । ननु
 वस्तुगत्या यत्पदवाच्यं तदुपमितौ विषयो न तु पदमपीत्यत आह । न
 चेति । भवतु पदविषयकत्वं न तु शब्दविषयकत्वमित्यत आह पद-
 मिति । ननूपमितौ कुत्रचिच्छब्दविषयकत्वं भवतु न तु सर्वत्रेत्यत आह
 उपमितेरेति । कुतः । कस्मात् कारणात् । इयं सादृश्यकारणिकोपमितिः ।
 सादृश्यं तु पादार्थान्तरं तच्च प्रतिपदार्थं नैकं । किं तु प्रत्याश्रयभिर-
 अन्यथा सर्वत्र सर्वसादृश्यापत्तिः । नन्वनेकस्येनैकप्रत्ययो न स्यादिति
 चेन्न सादृश्यत्वरूपजात्यनुगतव्यवहारजननात् । यदि च सादृश्याविष्टजा-
 तौ सादृश्यसत्त्वात्तत्रापि सादृश्यं वाच्यं तर्हि जातेः स्ववृत्तिवृत्तितापत्तिः
 जात्यन्तरस्वीकारेत्वनवस्येति सूत्रमीक्षते तदा सप्तपदार्थभिराभावस्य-
 मेवोच्यतामिति । तच्च न द्रव्यादिचयान्तर्गतं गुणादावपि सत्त्वात् ।
 नापि सामान्यं । एकव्यक्तिवृत्तिस्थात् । सामान्येपि सत्त्वात् । सप्रतियो-
 गित्वाच्च । न च विशेषः इत्यतत्त्वात् । न समवायः वृत्तिमत्त्वात्-
 मन्त्रेपि सत्त्वाच्चति तस्मात्सादृश्यं पदार्थान्तरमिति । अत्र मधिकारः ।
 सादृश्यस्य कृतेऽन्तर्भावस्तथा हि । अतएवास्मिन्मतेऽपि तद्वदे

कृतं सादृश्यम् न च भूयस्यस्यैकस्याभावादननुगम इति वाच्यम् । तस्य
शिवपुरादिसाधारकत्वात् । न चैवं विधीक्षिकाकुञ्जरयोरपि शरीरित्वसु-
चित्वादेः सत्त्वत्सादृश्यं स्यादिति वाच्यम् । तेन रूपेणेष्टापत्तेः । इत्थं
च चन्द्र इव मुखमित्यत्र चन्द्रसादृश्यमाहुः कत्वादिना मुखे चतुश्चाक्ष-
वत्त्वादित्य गेससादृश्यद्वये वराहं गात्रेऽनुधारन्तीत्यत्र नेत्रादृश्यं वरा-
हे कृत्रिम्यप्यभूमवत्त्वेन दृष्टान्तसादृश्यं यत् इति केनचित्तुर्मेव कृत्रिम-
व्यतिरिक्तसादृश्यमित्यतस्तदुर्मेवोपमानोपमेयभाव इत्याह ।

न ह्येतत्प्रत्यक्षं चक्षुरादिध्याधारविगमेपि जाय-
मानत्वात् । न च मानसं ततो विलक्षतयाऽनुभूयमा-
नत्वात् । अन्यथाऽनुमितेरपि मानसत्वापत्तेः । नाप्य-
नुमितिः व्याप्तिज्ञानाद्यभावेप्युत्पत्तेः । नापि शब्दं
मवयत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावात् । उपमितावयं
मवयपदवाच्य इत्यारिकायां गवयत्वावच्छेदेन गवय-
पदवाच्यत्वावगाहनात् न तु गोसादृश्यावच्छेदेन
तस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वात् । अन्यथाऽप्रतीति मूल-
व्यवहारप्रसङ्गः । न वा स्मृतिरियं पूर्वमनुभवाद-
तोऽतिरिक्तैवेयं तस्याः करणं तादृश्यविशिष्टे तत्प-
दवाच्यत्वरूपवाक्यार्थानुभवस्तत्स्मृतिद्वारः गवयत्वा-
दिरूपावच्छेदकविशिष्टे सादृश्यज्ञानं च सहकारीति
सम्प्रदायः । तच्चापलास्यं वैधर्म्यज्ञानादप्युपमित्यु-
त्पत्तेः ।

अथ चक्षुरादिसंज्ञिते गवयत्वविशिष्टे गवयपदवाच्यत्वविशिष्ट-
बुद्धिसम्भवाव्याप्तुवादिकं मविष्यतीति शङ्कते न हीति । तत् । उपमि-

स्वात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षं । चातुषादिप्रत्यक्षं । गोसदृशो गवयपदवाच्य
 इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानोत्तरं तादृशस्मरणोत्तरं च चतुरादिसचिकर्षविर-
 हदशायामपि अयं गवयपदवाच्य इत्युपमितेर्ज्ञायमानत्वादिति समाधत्ते
 चतुरादीति । ननु मास्तु चातुषादिकं परं तु चतुरादिसचिकर्षे गवय-
 त्वविशिष्टे व्यवसायोपनीते पदवाच्यत्ववैशिष्ट्यसम्भवात्मानसं भविष्यत्ये-
 वेत्यत आह । न चेति । ततः मानसप्रत्यक्षात् । विलक्षणतयेति ।
 सत्तासंज्ञिपरिच्छेदकतयानुभूयमानत्वादित्यर्थः । ननु तादृशमपि मानसं
 भविष्यत्येवेत्यत आह । अन्यथेति । अयं भावः । उपमितेर्मानसत्वेऽनुमि-
 तेपि तथात्वापत्तिः । तथा च मानान्तरविनोपप्रसङ्गः । अनुमितानुमि-
 नोमीत्यनुव्यवसाय एव मानमिति चेद्वीयतामुपमिनोमीत्यनुव्यवसायेपि
 दृष्टिरिति । अथानुमानान्तर्गतार्थमेवोपमानमस्तु । तथा हि । गवयपदं
 गवयत्वतदितरादन्यतरप्रवृत्तिनिमित्तकं पदत्वात् । यत्पदं तत्सप्रवृत्तिनिमि-
 त्तकमिति सामान्यतो दृष्टादनुमानाद्व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तत्वं परिच्छि-
 द्यते । अन्यथा पीनो देवदत्तो राज्ञिदिवान्यतरभोजनवान् रोगियोनि-
 भिन्नत्वे सति पीनत्वादित्यनुमानगतार्थत्वमर्थोपत्तेरपि न स्यात्तथा च
 त्यज्यतां मानान्तरत्वमुपमानस्य स्वीकृत्य वार्थोपत्तेः प्रमाद्यान्तरत्वमि-
 त्यत आह नापीति । व्याप्तीति अत्रादिना परामर्शपरिशङ्कः इत्थं च
 व्याप्तिज्ञानाद्यभावे ज्ञायमानं कार्यं तदनुमित्तो विलक्षणं वाच्यं ।
 तत्स्वरूपमपि विलक्षणं वाच्यं तदेवोपमानमिति भावः । अथोपमितिः
 शाब्दबोधात्मिका भविष्यतीत्यत आह नापीति गवयपदजन्यपदार्थोप-
 स्थितिः शाब्दबोधे कारणं वनगतपुरुषस्य तु गवयत्वविशिष्टोपस्थापक-
 पदमन्तरेणाप्युपमिति रित्यर्थः । ननु गवयत्वविशिष्टोपस्थितिर्नापेक्षिता
 किं तु गोसादृश्यविशिष्टोपस्थितिरित्यत आह उपमिताविति । तस्य
 गोसादृश्यस्य गौरवेणेति । सर्वत्र जातिरेव शक्यतावच्छेदिका नोपाधि-
 रिति नियमात्तथा च गवयस्वरूपजातिः शक्यतावच्छेदिका न तु गोस-
 दृश्यरूपोपाधिरिति भावः । इतन्नियमास्वीकारे बाधकमाह अन्यथेति ।

अप्रतीतिः । अनियामकं । तथा च घटे चैत्रावलोकितस्त्वमेव निर्मितस्त्वकू-
ष्माण्डसादृश्यादेः सत्त्वेऽपि घटत्वावच्छिन्न एव शक्तिर्न चैत्रावलोकितत्वा-
दिरूपगुरुधर्मावच्छिन्न इति नियामकरूपो व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । ननु
तथापि स्मृतिरूपैवोपमितिर्भविष्यतीत्यत आह । न वेति । अननुभवा-
त् । गवयपदवाच्यत्वाननुभवात् । इयं उपमितिः । तस्याः करणमिति
गोसादृश्याविशिष्टे गवयपदवाच्यत्वरूपो यो वाक्यार्थस्तदनुभव इत्यर्थः ।
व्यापारवदसाधारणं कारणं करणमिति नियमाद्व्यापारं दर्शयति तदिति
शक्तिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापार इत्यर्थः । ननु तर्हि गवयो गोसादृश
इति ज्ञानस्यानुपयोगः स्यादित्यत आह गवयत्वादीति साम्प्रदायिक-
मते न्यूनतां दर्शयति तच्चेति तत् सादृश्यकरणकोपमितिदर्शनं ।
उपलक्षणं दिक्प्रदर्शनमात्रं यद्वा ननु गुरुधर्मावच्छिन्ने शक्तिर्न घुधर्माव-
च्छिन्ने लक्षणेत्येवोच्यतां । तथा च गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यता-
बोधो लक्षणया गोसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यताबोधः शक्येत्यत
आह । तच्चेति । अथ वा सादृश्यावच्छेदेनैव सादृश्यपदवाच्यता-
बोधो जायत इत्यत्र व्यभिचारं दर्शयितुं वैधर्म्यकरणिकामुपमितिं दर्श-
यति । तच्चेति । तच्च लघुधर्मावच्छिन्न एव शक्तिरिति समाधानकथनं
च वैधर्म्येति । यथा सादृश्यज्ञानं कारणं तथा वैधर्म्यज्ञानमप्युपमितिर्वि-
शेषे कारणमित्यर्थः नन्वेवं व्यभिचारः । साधर्म्यज्ञानं विनापि वैधर्म्यज्ञा-
नादप्युपमितेर्जायमानत्वादिति चेन्न । साधर्म्यकरणिकोपमितौ साधर्म्य-
ज्ञानस्य वैधर्म्यकरणिकोपमितौ वैधर्म्यज्ञानस्य हेतुत्वमिति न व्यभिचारः ।

यथा कीदृशी पृथिवीति शिष्येण पृष्टे जला-
द्विविधर्मगुणवती पृथिवीति गुरुणोत्तरितः सन् स
यदा जलादिविधर्मगुणवतीयमित्यनुभवति तदा त-
च्छब्दार्थस्मरणादस्य मतिरुत्पद्यत इयं पृथिवीपद-
वाच्येति । एवं गन्धवती पृथिवीत्युत्तरेऽपि ज्ञेयम्

तस्माद्व्यक्तिश्चिद्वर्मेविशिष्टे विशिष्यापरिचितसङ्गति-
कपदवाच्यतारूपवाक्यार्थानुभवः करणं । किञ्चिद्वर्म-
विशिष्टे तद्वत्ताधीः सहकारिणी । यदा च सत्यपि
लघुधर्मं तदस्फुरणे गुरुधर्मविशिष्ट एव सादृश्यादि-
ज्ञानं जायते तदा तदवच्छेदेनैव वाच्यता सहे जा-
यते परन्तु स भ्रमो गौरवेण बाधादिति संक्षेपः ॥
इति श्रीभट्टाचार्यचूडामणिकृतायां न्यायसिद्धान्त-

मञ्जर्यामुपमानपरिच्छेदः ।

वैधर्म्यकरणिकामुपामितिं दर्शयति यथेति । वैधर्म्यं तदवृत्तिधर्म-
वत्त्वं । तथा च जलाद्व्यक्तावृत्तिधर्मः पृथिव्यामेवेति भावः । तद्व्याख्या-
र्यज्ञानं करणं तादृशस्मरणं व्यापार इति । तादृशोपमित्याकारं दर्शयति
इयमिति जलादिवैधर्म्यगुणवती पृथिवी पदवाच्येत्युपमिति रित्यर्थः । सह-
कारिणं दर्शयति । एवमिति । गन्धवत्त्वावच्छेदेन पृथिवीपदवाच्यता
धीरत्र वैधर्म्यकरणिकोपमितावपि सहकारिणोऽन्यर्थः । सादृश्यविशिष्ट
एव पदवाच्यतायह इत्यत्र व्यभिचारं दर्शयन्सुहरति । तस्मादिति । तथा
च न सादृश्यविशिष्ट एव तद्वत्ताधीः सहकारिणीति भावः । यद्वा कीदृ-
शी पृथिवीति शिष्यपृष्टे गन्धवती पृथिवीतिगुरुणोत्तरतिपि गन्धवतीपृ-
थिवीपदव्येत्युपमिति रित्यत्र इति ज्ञेयमिति । तस्मात् । साधर्म्यज्ञा-
नाद् वैधर्म्यज्ञानादुपमितिजननात् । विशिष्येति । विशेषेणापरिचिता
अज्ञाता शक्तिर्येन तस्य पदवाच्यतारूपवाक्यार्थानुभवः करणम् । वाक्यार्थ-
स्मरणं व्यापारः । किञ्चिद्वर्मविशिष्टे सादृश्यवत्ताधीः सहकारिणीत्यर्थः ।
अथ यत्र गुरुरूपेणैवापस्थितिर्न लघुरूपेणेत्यत्राह यदा चेति । तदवच्छे-
देनैव वाच्यतायहः । पदवाच्यतायहः । स गुरुधर्मावच्छेदेन पदवाच्यता-
यहः । गौरवेणेति । सम्भवति लघौ शक्यतावच्छेदकत्वे गुरौ तदभावा-

इतरानपि भोजनधर्मान् पठे वक्ष्यति ।

बृहन्मन्त्राभिरत इत्यनेन वातुर्वर्ष्यस्य साधारणान् धर्माश्चिह्न्य
सुमाने निक्षिपेद्वनमित्यादिना ब्राह्मणस्य प्रतिसहादींश्चासाधारणान्
संसूच्येदानीं ब्रह्मप्राप्तानभिषिक्तस्य क्षत्रियस्यासाधारणधर्मानाह ।

अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥६०॥

व्रतानि ब्रह्मचारिधर्माः मधुमांसादिवर्जनादयस्तद्वाहिताः स्वा-
ध्यायमप्यनधीयाना द्विजास्त्रैर्वर्णिका ब्रह्मचारिणो यत्र भैक्षमाचरन्ति तं
ग्रामं राजाभिषिक्तः क्षत्रियो दण्डयेद् द्रव्यापहारादिना दमयेत् । ननु
अव्रतादीनां भैक्षचरत्वे ग्रामस्य कोऽपराध इत्यत आह । यतोऽसौ ग्राम-
चौरेभ्य इव भक्तमत्तं प्रददातीति । ननु एतेनाव्रतादिभ्योऽक्षदानं निषि-
द्धमिति गम्यते । तच्चानुपपन्नं वाचादीनामप्यक्षदानसिधानात् । सत्यम् ।
यत्र भिक्षासौकर्यमदेन द्विजा नाधीयन्ते न च व्रतमनुतिष्ठन्ति तस्य
तादृशेभ्यो भिक्षादानं निवार्य भिक्षादानं त्वपूर्वेभ्यस्तादृशेभ्यो ऽपि वि-
धीयत इति न विरोधः । “विद्वद्भोज्यान्वविद्वत्सां येषु राज्येषु भुञ्जते ।
ताम्यनावृष्टिमृच्छन्ति मद्गुहा जायते भयमिति” वसिष्ठेन तादृशाना-
मदृशाने राजानिष्ठप्रतिपादनात् । यद्यप्यत्र राजपदोपादानाद्वाज्र एवायं
धर्म इति प्रतीयते तथापि तस्य क्षत्रियमात्रपरत्वात्तदुर्म एवायमिति । द्वि-
विधो हि राजधर्मो दुष्टशिक्षा शिष्टपरिपालनं च तन्नाद्येन दुष्टशिक्षोक्ता ।

इदानीं शिष्टपरिपालनमाह ।

क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शास्त्रपाणिः प्रदण्डवान् ।

निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पाकयेत् ॥६१॥

क्षत्रियः परेषां वृत्तचरणयोग्यो धर्मेण धर्माऽयमिति मत्वा नार्थो-
द्विनेत्येन क्षितिं वृत्तिर्वीं पालयेदृत्यर्थे धर्मार्थं च । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनमिति” । पालनं नाम व्याघ्रचौ-
रसङ्घयो भयावनयनं तच्च व्याघ्राद्विभयापनयनोपायं सस्त्रपाणिपदेनाह ।

तेन शस्त्रधारणस्य दृष्टार्थत्वाद्याघ्रादीन् निहन्यादेवेति तस्यार्थः । चौरा-
दिभयापनयनोपायमाह प्रदण्डवानिति । ततश्च देवकालानुबन्धापरा-
धपरीक्षणरूपेण प्रकर्षेण चौराद्याष्टादशव्यवहारपदपरालिखितेषु धिक्वाग्ध-
नवधान्यतमं दण्डं कुर्यादित्यर्थः । शुभभयापनयनोपायमाह निर्जित्येति
पार्ष्णिषाहादिभिर्निजप्रजा रक्षित्वा परेषामरितन्मित्रादीनां सैन्यानि
हस्यस्वरथपदातिसहितानि सामादिप्रयोगासंभवे सेनाप्रयोगेन नितरां
तद्राष्ट्रापपीडनादिभिर्जित्वा स्ववशमानयेदित्यर्थः । इतैश्चतुर्भिर्विशेषेणैव
सकलव्यवहाराध्यायप्रतिपाद्योऽर्थे उपलक्षितस्तस्य सर्वयुगसाधारणत्वात्
अन्यथाऽऽधारप्रायश्चित्तवत्त्वेऽप्युच्छिद्यतेति ।

वृत्त्यर्थे क्षितिं पालयेदित्युक्तं तत्र वृत्त्युपायमाह ।

पुष्पं पुष्पं विष्णुन्यान्मूलकछेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ ६२ ॥

अत्र शक्तिरक्षणाभ्यां दृष्टान्तदार्ष्टान्तिके उभे अपि प्रतिपाद्येते
यथा राज्ञा पुष्पं पुष्पोत्तमं फलं ब्रीहियवादि वीक्ष्यया तत्तत्कालोपपन्नं
यथा स्वांशं विष्णुन्यादृष्टीयाच्च तु मूलस्य तऽननकबीजवृक्षादेरुच्छेदम-
त्यन्तापहारं कुर्यात् । अत्र चान्यदृष्टान्तो मालाकारो यद्यारामे यदा
यदा यद्यत्पुष्पं विकसति तत्तद्विचिनोति तद्वदिति । व्यतिरेके स्वङ्गार-
कारो यथा वृक्षं समूलमुन्मूल्य दहति तथा न स्यादिति ।

तथाह मनुः ।

यथात्पाल्यमदन्याद्यं धार्योकोवत्सवदृपदाः ।

तथात्पाल्यो बहीतव्यो राष्ट्राद्राङ्गाञ्चकः कर इति ॥

अथ वैश्यासाधारणधर्मानाह ।

लाभकर्म तथा रत्नं गणां च परिपालनम् ।

कृषिकर्म च वाणिज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहृता ॥ ६३ ॥

लाभो ब्रह्मवृत्तिस्तदर्थं कर्म लाभकर्म वृत्त्यर्थं धनप्रयोग इत्यर्थः ।

लोहकर्मतिपाठे लोहानां सुवर्णरत्नादीनां कर्मार्थादिपरिज्ञाननिमित्तार्थः ।

लोहानां तान्तवस्य चेति मानवात् । रत्नं मणिमुक्तादि तस्य परीतव्यं
कयविक्रयाः कर्मशब्दानुसृत्या दृश्यन्ते । तथाशब्दन गन्धरसादीनामप्य-
र्थाद्विपरिज्ञानं दृश्यते ।

तथा च मनुः ।

मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ।

बन्धानां च रसानां च विद्यादर्घ्यवलावलमिति ॥

गवां परितः शीतवर्षातपेभ्यः पालनं सुखजलदानं बन्धमोक्षदो-
हादि चकारादन्येषामपि पशूनाम् । तथा च वाराहे ।

स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीदं पशुपालनम् ।

गोरक्षाकृषिवाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधीति ॥

कृषिकर्म द्वितीयाध्याये वक्ष्यमाणलक्षणं चकाराद्वृत्तिभावाद्विवि-
ज्ञानं च । तथा च मनुः ।

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्वाषाश्च विविधा नृणामिति ।

वाणिज्यं विक्रयद्रव्याणां कयविक्रयौ एषा सर्वा वैश्यस्य
वृत्तिर्जीवबोध्य उदाहृत इति ।

अथ शूद्रासाधारणधर्मानाह ।

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परमो धर्म उच्यते ।

अन्यथा कुरुते किं धित् तद्रूपेण तस्य निष्फलम् ॥६४॥

द्विजानां विप्रसत्तां शूद्राणां सेवा शूद्रस्य परमो धर्मो दृष्टादृष्टा-
धनत्वात् । अन्यथा विप्रसेवामन्तरेण यदि किं वित्याक्यज्ञादिकं करोति
तत्सर्वं तस्य निष्फलं भवति ।

तदाह मनुः ।

विप्रसेवेव शूद्रस्य साधनं कर्म कथ्यते ।

यदतोऽन्वष्टि कुरुते तद्रूपेण तस्य निष्फलम् ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा ब्राह्मणानेव राधयेत् ।

जातब्राह्मणकृत्यस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यतेति ॥

यच्च शूद्रधर्मास्त्रिषण्यंशुश्रूषेत्यादिदेवतवाक्ये सचियवैश्यसेवा-
वर्णं तत्कौशलवृत्त्यर्थत्वेन । अत एव मनुः ।

शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षेत सचमाराधयेत्तदि ।

धनितं वाप्यपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेदिति ॥

यदा द्विजशुश्रूषया न जीवति तदा किं कार्यमित्यत आह ।

लवणं मधु तैलं च दधि तक्रं घृतं पयः ।

न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयम् ॥ ६५ ॥

लवणं शम्भलादि मधु क्षौद्रं तैलादिकेहं दधि प्रसिद्धम् । तक्र-
मुदस्त्रिहृत् घृतं सर्पिः पयः क्षीरं चकारादन्यदपि फलपुष्पादि विक्रीयमाणं
शूद्रजातीनाञ्च दूष्येच दोषमावहेत्तस्माच्छूद्रः सर्वेषु लवणादिषु विक्रयं
कुर्यात् । शूद्रपदेनार्थसिद्धौ जातिपदोपादानं सूतादिप्रतिलोमजातीनामपि
प्राप्त्यर्थं “शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः” इति स्मरणात् ।
लवणादिपरिगणनेऽपि सर्वपदोपादानमप्रतिषिद्धानां सर्वेषामपि विक्र-
यप्राप्त्यर्थम् ।

तथा च कलिकापुराणे ।

विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ।

मधु चर्म सुरां लाक्षां मुत्तवा मांसं च पञ्चममिति ।

मध्वन्न मद्यं तस्यैवात्र प्रतिषेधात् ॥

इदानीं शूद्रस्य वर्ज्यानाह ।

विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्षस्य च भक्ष्यम् ।

कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥ ६६ ॥

मद्यं पानसादि द्वादशविधं तथा च पुनस्त्यः ।

पानसं द्राक्षमाधूकं सार्जूरं तालमैत्रवम् ॥

मधूत्थं सैरमारिष्ठं मैत्र्यं नारिकेलजम् ।

समानानि विज्ञानीयान्मद्यान्वेकादशैव तु ॥

द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतमिति ।

मांसं भक्ष्यमभक्ष्यं च बहुवचनाज्जर्मलाद्ययोर्वहयम् ॥

तदुक्तं कालिकापुराणे ।

विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ॥

मधु चर्म सुरां लाक्षां मुत्तवा मांसं च पञ्चममिति ।

एतानि विक्रीय्यभक्ष्यं गीमांसादि तस्य भक्ष्यमगम्या मातृभनि-
न्यादयस्तासां गमिनं च कुर्वन् शूद्रस्तत्त्वत्वात् सदाः सकृद्विक्रयभक्ष्यगम-
नैरपि पतति द्विजातिपरिचर्यानर्हो भवति । तदाह व्यतिरेकमुत्तेन मनुः

यैः कर्मभिः सुचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।

तानि कर्मणि कुर्वीत शिष्यानि विविधानि चेति ॥

ननु मध्यादिविक्रयस्याभक्ष्यभक्षणादीनां च साधारणनिषेधेनैव
सिद्धौ पुनर्निषेधो व्यर्थ इति चेन्न । सदाः पातित्यप्रतिपादनार्थत्वात् ।
नन्वेवमप्यगम्यागमननिषेधो न कार्यस्तस्य सदा एव पातित्यहेतुत्वादिति
चेत् । मैवं मात्राद्यातिरिक्तपरदारमात्रगमनेऽपि तस्य पातित्याभि-
धायकत्वात् ।

अत एवाह योगीश्वरः भार्यारतिः । अयमकार्यः स्वदारनिरत
इत्यनेन साधारणेनैव सिद्धौ पुनः शूद्राणां भार्यारतत्वाभिधानं पारदा-
यमात्रे द्विजातिपरिचर्यानर्हत्त्वप्रतिपादनाय तदेव च स्पष्टकृतमाचार्यै-
रिति ।

किञ्च ।

कपिलाक्षोरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।

वेदाक्षरविचारेण शूद्रभ्राण्डालतां व्रजेत् ॥ ६७ ॥

कपिलाया गोः क्षोरस्य पानेन । यद्यप्येतद्धृतशेषाभावे ब्राह्म-
णस्य क्षत्रियवैश्ययोश्च जात्येव निषिद्धम् ।

क्षत्रियश्चैव वृत्तस्यो वैश्यः शूद्रोऽपि वा पुनः ।

यः पिबेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥

इत्यापस्तम्बस्मरणात् ।

कपिलायाः पिबेच्छूद्रो नरके स विपद्यते ॥

पुनश्चेवं पिबेद्भिषः सोऽपि स्यादन्यथा पशुः ।

इति भविष्यवचनाच्च । तथापि शूद्रवाण्डालतापादककर्मसामा-
न्येनात्राभिहितम् । एकवचनं तु सकृत्कृतस्याप्यस्य जात्यन्तरापादकत्वं
स्पष्टयितुम् । एवमुत्तरत्रापि जातिमात्रेण ब्राह्मणीगमनेन । न चागम्या-

नमननिषेधेनास्य यौनक्षयं शङ्क्यम् । प्रत्यवायभेदात् । तथा हि पूर्वं
पातित्यमात्रं प्रायश्चित्तापनोक्त्यगम्यागमनेन अन्यत इत्युक्तमत्र तु चा-
यङ्कालस्वरूपजात्यन्तरत्वं प्रायश्चित्तानपनोक्तं ब्राह्मणीगमनेन अन्यत
इत्युच्यत इति न यौनक्षयम् । अकाराच्छालयामपूजनेन । तदाह
आपस्तम्बः ।

प्रयवोच्चारणार्थेव शालयामशिलार्चनात् ।

ब्राह्मणीगमनाच्चापि शूद्रश्चायङ्कालतामियादिति ॥

विशेषस्त्वचोपपादितोऽधस्तात् । वेदाक्षराणां विचारेण विद्या-
रोनामात्रं ज्ञानम् ।

अरधातोर्गत्यर्थत्वात्तदर्थानां च ज्ञानार्थत्वात् । ज्ञानं च अवयो-
च्चारणार्थविज्ञासाभिर्जायत इति अवयादीनां निषेधः । तथा च श्रूयते
अथ हास्य वेदमुपश्रुत्तस्तत्पुनरुच्चारणार्थविज्ञासाभ्यां श्रोत्रपूरकमिति ।
एकं वा एतच्छ्रमज्ञानं यच्छूद्र इति भवति सोढाहरणे निद्राच्छेदो धारणे
शरीरभेद इति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं व्यासेन अवयाध्ययनप्रतिषेधात् स्मार्त-
श्चेति । अर्थविज्ञासा तु स्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थज्ञानफलकत्वादध्ययननि-
षेधेनैव निषिद्धा अर्थज्ञाननिषेधे च तत्साधनानां पुराणन्यायमीमांसाध-
र्मशास्त्राङ्गानामपि निषेधः । तथा च कालिकापुराणे ।

मोहाद्वा कामतः शूद्रः पुराणं संहितां स्मृतिम् ।

पठन्नरकमाप्नोति पितृभिः सह कूदनम् ॥

पुराणं धर्मशास्त्राणि संहिता च मुनीरिताः ।

नाध्यापयेत्पुनः शूद्रेर्विहितानि यदृच्छयेति ॥

कूदनं नरकविशेषः । धर्मशास्त्रपदेन न्यायमीमांसयोरपि बहवं
तयोरपि धर्मप्रतिपादकत्वात् । एवं वेदज्ञानसाधनानां अवयादीनां
निषेधेऽपि पुराणश्रवणे प्रतिप्रसवो महाभारते “श्रावयेज्जातुरो कर्षोभूत्वा
ब्राह्मणमथ” इति । अत्र श्रावणस्य दृढ्यर्थत्वेनाविधेयत्वाच्चतुर्थोक्त्या
वर्णानां श्रावणं विधीयते । एतया निषादस्यपतिं याजयेदिति वत् । अत
एव पुराणमुपक्रम्य

ओत्तव्यमिति शूद्रेण नार्थितव्यं कदा चन ।

पुराणं श्रुत्वाचित्यं नरसिंहस्य पूजनम् ॥

इति भविष्यनारसिंहयोरप्युक्तम् ।

यत्तु

अधेतव्यमिदं नित्यं विप्रैः पर्वणि पर्वणि ।

नाधेतव्यमिदं शास्त्रं वृषलस्य च सन्निधौ ॥

योऽधीते चैव मोहात्मा स याति नरकान्बभूव ।

इति कौर्मोऽभिहितम् यच्च वायवीयसंहितायाम् ।

नावेदविद्वः कथनीयमेतत्पराणरत्नं पुरशासनस्य ।

नाभक्तशिष्या यः नास्ति केभ्यो दत्तं हि यत्तद्विरयं ददाति ॥

इति तद्वाचयितुर्दोषाभिधानाय न श्रोतुरिति व्याख्येयम् । एतैः प्रत्येकमनुष्ठितैः शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् । शूद्रजातिं परित्यज्य चाण्डाल-जातिं सर्वधर्मबहिष्कृतां प्राप्नोति ।

ननु नित्यामूर्ताया जातेरुपगमापगमौ न स्त इति चेत् । मैवं येषां प्रत्यक्षजातिस्तेषामस्तु तथा येषां तु शास्त्रैकसमधिगम्या तेषां यथा-शास्त्रमुपगमापगमयोरपि स्वीकारात् । अन्यथा

जात्युत्कर्षा युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।

अन्यथे कर्मणां साम्यं पूर्ववत्त्वाधरोत्तरम् ॥

इत्याद्यनेकवाक्योपप्लवः स्यादित्यादिविशेषमष्टमे वक्ष्यामः ।

प्रतप्तजनकच्छविं श्रियमवेक्ष्य वामाङ्गुगाम्

अलत्यतनुतां समच्छवितया विधाय च्छलात् ।

यदीय(?)मसितकुतिः श्रयति दक्षिणां कन्धरां

स मे दिक्षतु मङ्गलं सततमेव नारायणः ॥ १ ॥

धर्मोधिकारिकुलकैरशकाननेन्दु-

मीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।

शास्त्रे परोशरकृते विवृतोऽयमाद्यो

ऽध्यायः कलौ समुदितान्दिकनिर्णयाय ॥ २ ॥

इति श्रीधर्मोधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितापरनामधेयविनायक-पण्डितकृतैः पराशरस्मृतिविवृतौ विद्वन्मनोहरायां प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

द्विजाङ्गधरमेकतो विभूतकौस्तुभं मध्वतो
रमावरणपङ्कजस्फलितयावकं चान्यतः ॥
सुरोदितमुरो निजं सततमीक्षमाणं मुदा
सदाभिमतसिद्धये नमस्त माधवं साधवः ॥ १ ॥
धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दु-
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।
शास्त्रे पराशरकृते विवृतिद्वितीया-
ध्याये विधीयत इहोदित वृत्तिसिद्धये ॥ २ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थोऽपि वर्णानामैहिकामुष्मिकफलहेतु साधार-
णासाधारणधर्मो निरूपितौ ।

इदानीं सर्ववर्णानां जीवनहेतुं साधारणधर्मं निरूपयितुं द्विती-
याध्यायमारभते ।

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे ।

धर्मं साधारणं शक्त्या चातुर्वर्ण्याभ्रयागतम् ॥ १ ॥

तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्वपराशरवचो यथा ।

अतः परं चातुर्वर्ण्येऽपि हिकामुष्मिकफलहेतुसाधारणासाधारणधर्म-
निरूपणानन्तरमैहिकफलहेतुधर्मनिरूपणेन बुद्धिस्थं गृहस्थस्यैव न ह्यस-
त्चारिवानप्रस्यसंन्यासिनां, कर्मणो जीवनहेतुक्रियाया आचारः कर्तव्यमिति
कृषिपदपरित्यागेन यत्कर्माचारपदोपादानं तद्व्युगान्तरे लौकिकव्यापारभू-
ताया अपि कृषेः कलौ शास्त्रीयत्वबोधनाय, कर्माचारपदयोर्लौकिके लौकि-
कालौकिकव्यापाराभिधायकत्वात् । युगान्तरेषु कृषेर्वैश्यमात्रधर्मत्वात्सा-
मान्येन गृहस्थाभिधानं कथमित्यत आह । कलौ युग इति । कलौ कृषे-
स्सर्ववर्णधर्मत्वात् । तदेव स्पष्टयति धर्मो साधारणमिति सर्ववर्णसाधा-
रणः कृष्याचारो धर्मश्च शास्त्राभ्यनुज्ञात इत्यर्थः । साधारण्ये हेतुमाह

शक्त्येति । शक्त्या सामर्थ्येन कलौ विप्रादीनां याजनादिस्वस्ववृत्त्या जीवनस्य दुर्लभत्वात् कृष्यादेश्चात्ययनसिद्धत्वादित्यर्थः । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्ये तस्याश्रयेण पूर्वपूर्वकलियुगक्रमेणागतं सिद्धम् । आश्रम इति पदच्छेदे चतुर्णामप्याश्रमिणां तत्प्राप्तिर्यदस्यमात्रपरत्वे तु पूर्वैण पुनरुक्तिश्चेति । तत्पूर्वप्रतिज्ञातं कृषिधर्ममहं पराशरः प्रकर्षेण दृष्टादृष्टेति कर्तव्यताप्रतिपादनपुरस्सरं वक्ष्यामि । स्वात्मैश्वर्यामात्रमूलत्वशङ्कामपनुदति । पूर्वैति । पूर्वकल्पीयपराशरवचनानतिक्रमेत्यर्थः । प्रतिज्ञातं धर्ममाह ।

षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिकर्म च कारयेत् ॥ २ ॥

षड्भिः कर्माभिः पूर्वोक्तेः सन्ध्यादिभिः साहितो युक्तोऽपि विप्रः कृषिकर्म कर्षणं सेवकैः शूत्रैः कारयेत् “कृषिवाणिज्ये वास्वयंकृते” इति गौतमस्मरणात् । अकारात्तदभावे स्वयमपि कुर्यात् । तदाह कूर्मः ।

स्वयं वा कर्षणं कुर्याद्वाणिज्यं वा कुसीदकम् ।

कष्टा पापीयसी वृत्तिः कुसीदे तां विवर्जयेत् ॥

बृहस्पतिरपि ।

कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीत स्वयं कृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्याच्चैनसा युज्यते द्विजः ॥ इति ।

एतेन स्वयं कर्षणनिषेधो युगान्तरविषय इति सिद्धम् ।

कृषौ वर्ज्यान् बलीवर्दीनाह ।

बुधितं तृधितं श्रान्तं बलोवर्दं न योजयेत् ।

हीनाङ्गं व्याधितं क्लीबं वृषं विप्रो न वाहयेत् ॥ ३ ॥

बुधितो बुभुधितस्तृधितः पिपासितः श्रान्तः अमातुरः तं बलीवर्दं हलोद्वहमादौ न योजयेत् । हीनाङ्गः पादविकलः व्याधितोऽतिसारादिबस्तः क्लीबः पुंस्त्वरहितस्तमपि न हलादिकं वाहयेत् ।

तदुक्तमाश्वमेधिके ।

“न सुतृष्णाश्रमश्रान्तं वाहयेद्विकलेन्द्रियमिति” ।

एकेनैव सिद्धौ निषेधद्वयोपादानमत्यन्तादरार्थम् ।

कीदृशस्नाहं योज्य इत्यत आह ।

स्थिराङ्गं नीरुजं हस्तं सुनर्दं षण्ढवर्जितम् ॥

वाहयेदिवसस्याहं पश्चात्स्नानं समाचरेत् ॥ ४ ॥

स्थिराङ्गम् ।

द्वौ मासौ पापयेदुत्सं द्वौ मासौ द्वौ स्ननौ दुहेत् ।

द्वौ मासावेकवेलायां शेषकालं यथावच्छि ।

इत्यापस्तम्बोक्तरीत्या वृठाङ्गं न तु कोमलाङ्गं वत्सम् “अक्षय्यं सबलप्राणमनद्वाहं तु वाहयेदिति बृहस्पराशरस्मरणात् । नीरुजं निर्गता रज्जा यस्य सुनर्दं शुभनर्दनं नादिनं षण्ढवर्जितं षण्ढैर्दृषभैस्तद्वर्पासहनेन दूरतः परितृप्तं न तु षण्ढत्ववर्जितं ल्कोवनिषेधेनैव तदर्थेसिद्धेः । तं दिवसस्याहंमामध्याह्नं वाहयेत् । तदुक्तमाश्वमेधिके ।

अन्धः पूर्वं द्वियामे वा धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।

विश्राम्यन्मध्यमे भागे भागे चान्ते यथासुखमिति ॥

पूर्वप्रहरे प्रहरद्वयं वा वाहयित्वा मध्यमे प्रहरे विश्राम्य चतुर्थे प्रहरे दृष्टयेत्यर्थः । बलीवर्दमित्यादावेकत्वमविवक्षितम् ।

अष्टगवं धर्महलं षड्गवं जीवनार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥

इति हारीतेन संख्यान्तरविधानात् । दिवसाहंमित्युत्सर्गश्च क्वचिदासायमपि वाहयेत् । तदुक्तमाश्वमेधिके ।

यत्र वा त्वरया कृत्यं संशयो यत्र बाधश्चि ।

वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु न स पापेन क्षिप्यत इति ॥

इदमप्यनुगवाभिप्रायेण ।

द्विगवं वाहयेत्पादं मध्यान्धे तु चतुर्गवम् ॥

षड्गवं तु त्रिपादोक्तं पूर्वमष्टगवं स्मृतम् ।

इति अस्मिन्मन्त्रात् । पश्चादुलीकृत्वापनानन्तरं स्वयं
माध्याह्निकं स्नानं कुर्यात् । तथा च हारीतः । “स्नानार्पयस्नानदुहोऽलं-
कृत्य ब्राह्मणान् भोजयेदि”ति सन्ध्यास्नानमित्यत्र प्रातःस्नानमुक्तमत्र तु
माध्याह्निकमिति न पुनरुक्तिः ।

प्रातर्मध्यान्हयोः स्नानं घानप्रस्यगृहस्ययोः ।

यतिस्त्रिवचनं श्रोतं सकृत् ब्रह्मचारिणः ॥

इति दत्तेण घानप्रस्यगृहस्ययोः स्नानद्वयाभिधानात् । तच्च प्रातः-
स्नानकदेव नित्यम् । “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुर”इति
कात्यायनस्मरणात् । तद्विधिमाह संक्षेपेण योगियान्नवख्यः ।

स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाद्यमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अधर्मवत्सूक्तेन चिरावृत्तेन नित्यशः ।

स्नानावरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिरिति ॥

मन्त्रास्तु प्रातःस्नानविधित एवावगन्तव्याः ।

मध्यान्हस्नानानन्तरकृत्यमाह ।

जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं चैवमभ्यसेत् ।

एकस्मिन्निचतुर्विप्रान्भोजयेत्स्नातकान् द्विजः ॥ ५ ॥

जप्यं मध्याह्नसन्ध्याप्रधानत्वेन गायत्र्यास्तेनात्र सन्ध्योपासनमुपल-
भ्यते । तद्विधिरपि प्रागुक्तः मन्त्रेषु तु विशेषमाह नारायणः ।

आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोहिष्ठेति मार्जनम् ।

प्रक्षिप्य वाऽजलिं सम्यगुदुत्थं चित्रमित्यपि ॥

तत्त्वतुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि ।

एतज्जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यं पश्यन्समाहितः ॥

गायत्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाय दिवाकरमिति ।

देवार्चनं मध्याह्नेऽपि कर्तव्यमिति अपुनरुक्तिः । “प्रातर्मध्यं दिने
सार्धं विष्णुपूजां समाचरेदिति”शौनकस्मरणात् । होमो वैश्वदेवस्तस्य
पुनर्वचनं स्वाध्यायस्य तदुत्तरकालाद्यभिधानार्थम् । तदाह बृहस्पतिः ।

स चाधीत्येवात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातश्चाहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने च नान्यदेवे निमित्तत इति ॥

स्वाध्यायाभ्यसनं ब्रह्मयज्ञः “यस्स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञः”-

इति स्मरणात् । स चापूर्वोऽत्रैव विधीयते कुर्यादिति यथायोग्यं सम्ब-
ध्यते । एको वा द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा इत्येकद्वित्रिचतुरास्ते च
ते विप्राश्चेत्येकद्वित्रिचतुर्त्रिंशश्चान्दसः स्वरमोपस्तान् ज्ञातकानम्यान्वा
यथाशक्ति भोजयेत् । इतश्च विप्रभोजनं कर्षणेत्यप्राश्रयपघातदोषापनय-
नायापूर्वं विधीयते । अत एव हारीतः । आपयित्वानहुदेऽसङ्कृत्य
ब्राह्मणान्भोजयेदिति ।

ननु यद्वोषापनवनाय प्रत्यहं विप्रा भोग्यास्तदुत्पन्नानां धर्मोपयो-
जिता कथं स्यादित्यत आह ।

स्वयं कृष्टे यथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ।

निर्वपेत्पञ्चयज्ञांश्च क्रतुदीक्षां च कारयेत् ॥ ६ ॥

यथा स्वयं शिलोष्कादिवृत्त्या अर्जितैर्द्रुम्यैः शैतस्मार्तक्रियानुष्ठा-
नमभ्युदयकारि तथा स्वयङ्कृष्टेऽपि क्षेत्रे चकाराद् भृतकादिद्वारा कर्षिते
वर्जितैरुत्पन्नैर्द्रुम्यैः पञ्चयज्ञाद्विर्वपेत्क्रतूनामग्निहोत्रादीनां दीक्षां च
कारयेत्कुर्यात् । ततश्च द्रव्यार्जनस्य तद्विद्यमानां वा पुरुषार्थत्वेन तद-
तिक्रमे पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न क्रतुवैगुण्यमिति ।

अत एव कूर्मपुराणे ।

लब्धलाभः पितृन्देशान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।

ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥

इत्यर्जकस्यैव दोषमभिधाय तदभाव उपपादितः ।

वस्तुतस्तु कसौ कृषेरभ्यनुज्ञातस्यात्कार्णव्यापि न दोष इति ॥

इदानीं कथ्युत्पन्नानां धान्यानां धनार्थविक्रये विशेषमग्रहः ।

तिखा रसा न विक्रेया विक्रेया धान्यतस्तृणाः ।

विप्रस्यैवंपिबा वृत्तिस्तृणकाष्ठादिविक्रयः ॥ ७ ॥

तिनाः श्यामा श्वेताश्चाविशेषा न रसादयः मुहादयस्ते मूल्य-
कल्पनया धनेन न पणनीयाः यदि धान्यान्तररहितस्य तिलादिविक्रयम-
न्तरेण दृष्टादृष्टकार्ये न सिध्येत्तर्हि धान्यतो धान्येन समास्तितप्रत्येन
धान्यप्रस्य इति प्रक्रियया विक्रेया विप्रातव्याः । तदाह नारदः ।

अशक्तो भेषकस्यार्थं यज्ञे होमे तथैव च ।

यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समा इति ।

एवं रसादिविनिमयोऽपि द्रष्टव्यः । तदाहापस्तम्बः । अन्वेन
वाचस्य मनुष्याणां च मनुष्ये रसानां च रसैर्गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च
विद्यानामि'ति । यत्तु कामं वा कृष्योत्पाद्य तिलान्विक्रीणीरचिति वसिष्ठ-
वचनं तत्कथं विद्विनिमयासम्भवे विक्रयाभ्यनुज्ञार्थम् । अत एव तिलतण्डु-
लपक्वाचनिक्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तकेनेति तेनैव स परिवर्तः पृथ-
गभिहितः । योऽयं तिलादिविनिमयस्तृणकाष्ठादिविक्रयश्च सेयमेवं
विधाविप्रस्य सृत्तिर्जीविनोपायः । तथा च नारदः । “वात्सल्यस्य तु विज्ञेयं
शुष्कदाहसृणादि चेति” ।

इदानीं कर्षकस्य नैमित्तिकं सलयज्ञं विधास्यचादौ निमित्तमुप-
न्यस्यति ।

ब्राह्मणभेत्कृषिं कुर्यात्सन्महादोषमाप्नुयात् ।

भूमिकर्षणे तदाश्रितप्राणिहिंसाया अपरिहार्यत्वात्सावधानस्या-
पि कर्षकस्य ब्राह्मणस्य महान्दोषो भवत्येव । ब्राह्मणवह्मं कृषिदुत्ते-
र्षस्यस्य तद्दोषाभावबोधनार्थम् । अत एव मनुः ।

वैश्यवृत्त्या तु जीविंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥

इत्युभयोरेव तच्चिबेधमुक्तवान् ।

उक्तदोषस्य महत्त्वं विशदयति ॥

संवत्सरेण यत्पापं मत्स्यघाती समामुयात् ॥ ८ ॥

अयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन वाक्क्री ।

मत्स्यघातेन जीवन् कैवर्त्तादिः संवत्सरेण यत्पापं प्राप्नोति तदयो-
मुखेन काष्ठेन हनेन भूमिं भिक्षुकेकाहेन लाङ्गुली कर्षकः प्राप्नोति ।
यात एव मनुः ।

हृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्गुणार्हता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठप्रयोक्तृकम् ॥

इति हृषिं विनिन्द्य उक्तदोषस्य कर्षकमात्रे प्रसक्तो विज्ञेयमाह ।

पाशको मत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा ॥ ६ ॥

अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिनः ।

वागुरया मृगवाही पाशकः, मत्स्यघातिनः पुनरुपादानं पाशका-
दीनां तत्साम्यबोधनाय व्याधो मृगवधाजीवः शाकुनिकः पक्षिघाती अदा-
ता खले राशिमूलमुपागतेभ्योऽप्रदाता ते सर्वेऽपि समानप्रत्यवायभागिनः ।

एवं निमित्तमभिधाय नैमित्तकमाह ।

वृद्धं छित्वा महीं भित्त्वा हत्वा च कृमिकीटकान् ॥ १० ॥

कर्षकः खलयज्जेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

वृद्धभूमिकृम्यादीनां छेदनभेदनहननैर्यानि पापानि भवन्ति तेषां
सर्वेषां पापानां कर्षकस्य खलयजप्रायश्चित्तं भवति ।

खलयजस्वरूपमाह हारीतः ।

भूमिं भित्त्वीवधीः छित्वा हत्वा कीटपिपीलिकाः ।

पुनन्ति खलयज्जेन कर्षका नात्र संशयः ॥

यूपोऽयं निहितो मध्ये मेठिर्नामा हि कर्षकैः ।

तस्मादतन्द्रितो दद्यादत्र धान्यार्थदक्षिणाम् । इति ।

खलयजश्रावणे प्रत्यवायविनाशमुपसंहरति ।

यो न दद्याद्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागते ॥ ११ ॥

स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेत् ।

यः कर्षको धान्यराशौ हृते समागतेभ्यो विप्रेभ्यो वक्ष्यमाणं चञ्चं
भागं न ददाति स चौरो ब्रह्मभग्नहरणात् पापिष्ठः खलयजश्रावणाद्-
ह्यग्नः हविष्याह्वनेन वेदाध्ययनपरित्यागात् । तदुक्तं शिवपुराणे ।

अदत्त्वा कर्षको देवि यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।
 तस्य सृण्याभिभूतस्य देवि पापं ब्रवीम्यहम् ॥
 दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कृषिकारकः ।
 मरुदेशे भवेद्रक्षः स पुण्यफलवर्जिते ॥
 तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित्कालपर्ययात् ।
 दरिद्रो व्याधितो मूर्खः कुलहीनश्च जायत इति ॥
 देयधान्यपरिमाणमाह ॥

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवानां चैव विंशतिम् ॥१२॥
 विप्राणां त्र्यंशकं भागं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

कते राशीकृताद्वान्यात्षष्ठं भागमंशं राज्ञं प्रजापालनाधिकृताय
 देवेभ्यश्च विंशतितमं वकारात् पितृभ्यश्च विंशतितमं विप्रेभ्यः त्र्यंशकं च
 भागं दत्त्वा पूर्वोक्तैः पापैः प्रमुच्यत इति पूर्वोक्तोपसंहारः ।

तथा च कूर्मः ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागं तु विंशकम् ।
 त्र्यंशं भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वेन्न दुष्यतीति ॥
 बृहस्पतिरपि ।

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवानां चैव विंशकम् ।
 विंशद्भागं तु विप्राणां कृषिं कुर्वेन्न दोषभागिति ॥
 विप्रस्य सेतिकर्तव्यतां कृषिमुत्त्वा सर्वान्तरात्रामपि तामाह ॥
 अन्नियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान्विप्रांश्च पूजयेत् ॥ १३ ॥
 वैश्यः शुद्रस्तथा कुर्यात्कृषिवाणिज्यशिल्पकम् ।

सत्रियवैश्यशूद्रा अपि पूर्वोक्तितर्कतव्यतया कृषिं कृत्वा देवान्
 विप्रान् वकारात् राजानं विषाखिनश्च तथा यद्योक्तभागकल्पनया
 पूजयेयुः । यद्यपि वैश्यस्य कृषिः पूर्वोक्त्या विहिता तथाप्यसेतिकर्तव्य-
 ताविधानाय पुनरुपन्यासः कृषिद्वान्विज्यशिल्पकमपि तथैव देवतादि-
 भ्यो भागं दत्त्वा जीवनाय चत्वारोऽपि वर्णाः कुर्युः । वाणिज्यं क्रयवि-
 क्रयौ शिल्पं चित्रलेखनादि । भावकल्पना चोक्ता बृहत्पराशरे ।

प्रतिग्रहचतुर्थींशं वणिग्गताभृततीयकम् ।

कृषितो विंशतिं चैव ददतो नास्तिपातकमिति ॥

ननु शूद्रस्यापि कृष्यादिविजीवनहेतुसद्भावे किं पराधीनया द्विजशुश्रू-
षयेत्यत आह ।

विकर्मं कुर्वते शूद्रा द्विजशुश्रूषवर्जिताः ॥ १४ ॥

भवन्त्यल्पायुषस्ते वै निरयं यान्त्यसंशयम् ।

द्विजशुश्रूषावर्जिताः शूद्रा विकर्मरागद्वेषादि कुर्वते ततश्चाल्पायु-
षो भवन्ति अनन्तरं नरकं गच्छन्ति तेन कृष्यादिवर्षणैहिकामुष्मिकश्रेयः-
प्रतिबन्धकं द्विजशुश्रूषाराहित्यं नाभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ।

अत एवानुशासिके ।

रागो द्वेषश्च मोहश्च पारुष्यं च नृशंसता ।

शाठ्यं च दीर्घवैरस्वमतिमानमनार्जवम् ।

अमृतं चातिवादं च पैशून्यमतिलोभता ॥

निकृतिश्चाप्यवज्ञानं जनने शूद्रमाविशत् ।

दत्त्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ॥

द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां तु प्रयुक्तवान् ।

नश्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तितः ॥

द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं ज्ञेयोऽधिगच्छति ।

स्वहंसकः शुभाचारो देवताद्विजपूजकः ॥

शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मणैव पूज्यत इति ।

द्विजशुश्रूषायाः शूद्रदोषाभिमाद्यकत्वमभिहितम् ॥

उक्तमध्यायार्थं निमगयति ।

चतुर्थीमपि वर्षानामेष धर्मः सनातनः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणसन्निधौ चैव शूद्राणामेव कृषिवाणिज्यशिल्पसद्यो धर्मः

सनातनः तेष्वपि कर्मसु च पारम्पर्यमन्त इति ।

गोभिः स्वस्तन्यधाराधनलितवपुषः पुण्यतः कृष्णमूर्ते-

स्साराणाथस्य पारावतसवृक्षवः कान्तिमारादपारम् ।

अन्तराऽन्तराले वर्तमानो विधुरः । तस्य किं ब्रह्म-
विद्यायामधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे, यज्ञादिश्रुत्या-
ऽऽश्रमकर्मणामधिकारेऽपि विधुरकृतकर्मणां ज्ञानहेतुत्वा-
भावाद्वास्त्यधिकार इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते, ब्रूमः । अन्तरा
चाप्याश्रममन्तरा वर्तमानस्याप्यस्त्यधिकारः, तस्य ब्रह्म-
विद्याऽधिकारस्यानाश्रमिणो रैकादेः श्रुतौ स्मृतौ च दर्श-
नादित्यर्थः । पूर्वपक्षेऽनाश्रमकर्मणां जपादीनां विद्याहेतु-
त्वासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तत्सिद्धिः, इति बोध्यम् ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३ । ४ । ३७ ॥

संवर्तकप्रभृतीनां च नग्नचर्यादियोगादनपेक्षिताश्र-
मकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यत इतिहासे ॥

ननु रैकादीनां जन्मान्तरकृतादपि कर्मणो विद्या-
सम्भवान्न तेषां विद्यादर्शनमाधुनिकानाश्रमिणो विद्या-
ऽधिकारे लिङ्गम्, विद्याहेतुभूतकर्माभावात्, इत्यत
आह ।

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३ । ४ । ३८ ॥

अनाश्रमिणो जपोपासनदेवताराधनादिभिः कर्म-
विशेषैर्ज्ञानहेतुभिरस्ति विद्यायामनुग्रह इत्यर्थः । तथाहि
“जप्येनैव तु संसिद्धोद्वाह्यणो नात्र संशयः” इति स्मृति-
ब्राह्मणमात्रसम्बन्धित्वं जपस्य दर्शयन्ती विधुरस्यापि
विद्यायामधिकारं दर्शयति । तस्मादस्त्यनाश्रमिणो ऽधि-
कारः ॥

ननु यदि विधुरस्यापि ब्राह्मणवर्णमात्रसम्बन्धि-
जपादिनैव विद्यासिद्धिस्तर्ह्यश्रमित्वं व्यर्थमित्यत आह ।

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३ । ४ । ३९ ॥

अतस्त्वनाश्रमित्वादिनरदाश्रमित्वं बहुज्ञानसाधन-
समानाधिकरणं ज्यायः शीघ्रमेव विद्याहेतुः, श्रुतिस्मृति-
सिद्धत्वात् । “तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृतैजसश्च” इति श्रुतौ
पुण्यकृद्विशेषणरूपश्रुतिलिङ्गाच्चेत्यर्थः । ‘तेन’ ज्ञानेन ‘एति’
ब्रह्म प्राप्नोति ब्रह्मवित् ‘पुण्यकृत्’ स्वाश्रमोक्तकर्मकृत् ।
तेजसि परमात्मन्यात्मत्वेन वतत इति ‘तैजसः’ । तत्र
पुण्यकृत्त्वविशेषणादाश्रमित्वं ब्रह्मप्राप्तिहेतुतया ज्याय-
इति गम्यते ॥

नन्वनाश्रमिणामपि कर्म विद्याहेतुश्चेदुत्तमाश्रमा-
त्पूर्वाश्रमं प्राप्तस्य कर्म विद्याहेतुरिति किमु वाच्यम्,
इति कैमुतिकन्यायसङ्कत्याऽऽक्षेपे, समाधत्ते ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्त-
द्रूपाभावेभ्यः ॥ ३ । ४ । ४० ॥

किमुत्तमाश्रमात्पूर्वाश्रमं प्राप्तस्य कर्म विद्याहेतुर्वा
न वेति सन्देहे, पूर्वपक्ष आश्रमप्रच्युतस्याश्रमिणः कर्मणो
विद्याहेतुत्वाभाव आश्रमज्यायस्त्वं न स्यादिति फलम्,
सिद्धान्ते प्रच्युतेरप्रमाणकत्वादाश्रमज्यायस्त्वमिति म-
न्तव्यम् । तत्राश्रमात्प्रच्युतस्यापि कर्म ज्ञानहेतुरिति
प्राप्ते, ब्रूमः । तद्भूतस्य प्राप्तोत्तमाश्रमस्यातद्भाव उत्तमा-
श्रमात्प्रच्युतिर्न कथमपि सम्भवतीति जैमिनेरप्याचार्यस्य
सम्मतम् । अपिशब्देन स्वस्य बादरायणस्य सम्मतमे-
वेति दर्शितम् । कृतः । “अरण्यमियात्” इत्यादिनिय-
मात् । अरण्यशब्देनैकान्तोपलक्षित उत्तमाश्रम उच्यते ।
तमियाद्ब्रूच्छेदित्ययं शास्त्रमार्गः । तस्मादुत्तमाश्रमाज्ञ प्र-
त्यवरोहेदित्युपनिषद्ब्रह्मस्यमित्यर्थः । अतद्रूपशब्देन प्रत्य-

चरोहबोधकभुत्वभाव उच्यते । अभावशब्देन शिष्टाचाराभावः । ततोऽप्याश्रमप्रत्यवरोहो न युक्त इत्यर्थः । तस्याप्रच्युतेरप्यप्रामाणिकत्वाच्च प्रच्युतस्य कर्मोपि विद्याहेतुरिति सिद्धम् ॥

एवं प्रत्यवरोहो ऽज्ञास्त्रीय इत्युक्तम् । यदि प्रमादात्प्रत्यवरोहो नैष्टिकब्रह्मचारिणा कृतस्तस्य किं प्रायश्चित्तमस्ति न वेति सन्देहे, नास्तीति पूर्वपक्षमाह ।

न आधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ३ । ४ । ४१ ॥

पूर्वं प्रच्युतस्य कर्म न विद्याहेतुरित्युक्तम् । तदानीं प्रच्युतस्यापि कृतप्रायश्चित्तस्य कर्म विद्याहेतुरिति पूर्वसिद्धस्योत्सर्गस्यापवादात्सङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्रच्युतस्योर्ध्वरेतसः पातित्यमेवेति फलम्, सिद्धान्ते कृतप्रायश्चित्तस्य तस्य फलसिद्धिरिति मन्तव्यम् । “ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालयेत्” इति प्रायश्चित्तं श्रुतम् । तदधिकारलक्षणे “अवकीर्णपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात्” इत्यत्र निर्णीतम् । अवकीर्णशब्देन योनौ निक्षिप्तं रेत उच्यते । तदस्यास्तीत्यवकीर्णी । तस्य यः पशुः स लौकिकाग्नौ होतव्यः । यथोपनयनकाले लौकिकाग्नौ होमस्तद्वत् । आधानस्य पत्नीपरिग्रहोत्तरकालतया पूर्वमप्राप्तकालत्वादिति । तदिदमधिकारलक्षणे सिद्धं प्रायश्चित्तमाधिकारिकम् । तदपि नैष्टिकस्यावकीर्षिणो नैवास्ति । कुतः । “आरूढो नैष्टिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं च पश्यामि येन शुद्धोऽस्य आत्महा ॥” इति पतनानुमानादनिवर्त्यपातित्यश्रुत्यनुमापकस्मरणात्, तस्य प्रायश्चित्तस्यायोग्यदित्यर्थः ॥

समाधत्ते ।

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ३।४।४२॥

नेदं महापातकं येनोक्तप्रायश्चित्ताभावः स्यात् । अपि त्वेक आचार्या उपपदपूर्वकमेवेदं पातकं मन्यन्ते, यद्गुरुदारादिभ्यो ऽन्यत्र गमनम् । तस्मादेतस्योपपातक-
त्वादुपकुर्वाणस्येव नैष्ठिकस्याप्युक्तप्रायश्चित्तभावमिच्छ-
न्ति । उभयोर्ब्रह्मचारित्वे सत्यवकीर्णित्वाविशेषात् । अ-
शनवत् । यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशिनो व्रतलोपः
पुनः संस्कारश्च, तद्वत् । प्रायश्चित्ताभावस्य शास्त्रप्रसिद्ध-
भावात्प्रायश्चित्तस्य तत्सत्त्वात्, प्रायश्चित्तं पुनर्युक्तम-
भ्युपगन्तुम् । अस्मिन्नर्थे यववराहाधिकरणसम्मतमाह
“तदुक्त”मिति । “यवमयश्चरुर्वाराहो उपानहावुपमुच्य-
न्ते”इत्यत्र यववराहशब्दाभ्यां किं प्रियङ्गुकृष्णशकुन्यो-
र्यहः, उत दीर्घश्चकसूकरयोरिति सन्देहे, उभयत्र प्रयोग-
साम्याद्विकल्प इति प्राप्ते, प्रियङ्गुकृष्णशकुन्योः शास्त्रप्र-
सिद्धिसत्त्वात्तयोरेव ग्रहणमिति प्रमाणलक्षणे सिद्धान्ति-
तम् । तथेहापीत्यर्थः । तस्मात् “प्रायश्चित्तं न पश्यामी”-
ति स्मृतिः कृतप्रायश्चित्तेनाप्यवकीर्णिना सह व्यवहारा-
भावे यन्नगौरवं सद्भिः कर्तव्यमित्येतत्परेत्यदोषः ॥

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराश्च ॥ ३।४।४३॥

कृतप्रायश्चित्तेन सह शिष्टाचाररूपं कर्म किं विद्या-
साधनं न वेति सन्देहे, प्रागुक्तप्रायश्चित्तेनैव तस्य शुद्धे-
र्विद्यासाधनमिति पूर्वसिद्धहेतुमुपजीव्य पूर्वपक्षे, सिद्धान्तः । ऊर्ध्वरेतसां स्वाश्रमात्प्रच्युतिर्महापातकमुपपातकं
वाऽस्तु । उभयथाऽपि ते कृतप्रायश्चित्ता अपि शिष्टैर्बहिष्क-

तर्क्याः, “प्रायश्चित्तं न पश्यामि” “आरूढपतितं विप्रं दृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत्” इत्यादिनिन्दास्मृतेः, शिष्टाचाराव । न ह्यवकीर्णिना सह शिष्टानामध्ययनाद्याचारोऽस्ति । तस्मात्प्रायश्चित्तेन परलोकशुद्धेनापि तेन कृतभ्रवणादिकं न विद्यासाधनमिति फलितम् ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ३ । ४ । ४४ ॥

किमङ्गाश्रितोपासनानि यजमानकर्तृकाणि, आहोस्विद्वत्किर्तृकाणीति सन्देहे, यः कृतप्रायश्चित्तः स संव्यवहार्य इत्युत्सर्गस्य निन्दास्मृत्या बाधवत्, इहाप्यङ्गानुष्ठातुरेवाङ्गाश्रितोपास्तिकर्तृत्वमित्युत्सर्गस्य “वर्षति हास्मै य उपास्ते” इत्यादिफलश्रुत्या ‘यो यत्फलभोक्ता स एव तस्मिन्कर्मणि कर्ता’ इति न्यायोपबृंहितया बाधेन फलभाजो यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षमाह “स्वामिनः” इति । स्वामिनो यजमानस्यैवाङ्गाश्रितोपास्तिषु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते । पञ्चविधसाम्नि वृहत्युपासकस्य “वर्षति हास्मै” इत्यादिफलश्रवणादित्यर्थः । तस्मात्फलभाजो यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति प्राप्ते ॥

समाधत्ते ।

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ३ । ४ । ४५ ॥

अङ्गोपासनमार्त्विज्यमृत्विक्कर्तृकमेवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्मै हि साङ्गाय कर्मण ऋत्विक्परिक्रियते यजमानेन । तथा च यजमानमामिफलकमप्यङ्गोपासनं यजमानेन स्वागामिफलककर्मार्थं परिक्रमेत्तत्विक्कर्तृकमेव, कर्माङ्गप्रणयनाश्रितगोदोहनवत्, इति न फलश्रुतिविरोधः ॥

किञ्च ।

श्रुतेष्व ॥ ३ । ४ । ४६ ॥

तं ह प्रणवमुद्गीथारूपं प्राणदृष्ट्या विदित्वा वचना-
मर्षिः सन्निष्ठासुद्गाता बभूवेति श्रुतिवाक्यशेषादुपासन-
स्यर्त्विक्कर्तृकत्वमेवेति । अत्र स्वतन्त्रफलानामुपासनाना-
मृत्विक्कर्तृकत्वेऽपि यजमाननामिफलकत्वोक्तेरस्ति पाद-
सङ्गतिः । पूर्वपक्षे कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यं सि-
द्धान्त ऋत्विजः कर्तृत्वं स्वाम्यधीनमिति परम्परयैकाधि-
करण्यमिति मन्तव्यम् ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वृत्तेः

विध्यादिवत् ॥ ३ । ४ । ४७ ॥

बृहदारण्यके श्रूयते “तस्माद्ब्राह्मणः पाणिडित्यं नि-
र्विद्य बाल्येन तिष्ठासैद्बाल्यं च पाणिडित्यं च निर्विद्याथ
मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः” इति । यस्मा-
त्पूर्वं ब्राह्मणा आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्था-
य भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मादधुनातनोऽपि ब्राह्मणः पण्डा
ऽध्ययनजाऽऽपातब्रह्मधीस्तद्वान्पाणिडितस्तस्य कृत्यं पाणिडित्यं
श्रवणं तन्निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन ज्ञानब-
लभावेन मननेन शुद्धान्तःकरणत्वेन वा स्यातुमिच्छेत् ।
तद्वद्वयं लब्ध्वाऽथ श्रवणमननानन्तरं मुनिर्मननशीलो
निदिध्यासनपरः स्यात् । अमौनं श्रवणमनने मौनं
निदिध्यासनं च लब्ध्वा, उक्तत्रयस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतु-
त्वासत्प्रयानन्तरं ब्रह्मावगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षात्कृत-
ब्रह्मा भवतीत्यर्थः । तत्र संशयः, किमत्र निदिध्यासना-
ख्यं मौनं विधीयते न चेति । पूर्वपक्षे मौनस्यानुष्ठेयत्वा-
सिद्धिः, सिद्धान्ते ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गस्यानुष्ठेयत्वसिद्धि-

रिति बोध्यम् । तत्र “तं ह वको दाल्भ्यो विदाश्चकार
स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव” इति वाक्यशेषादुद्गी-
थोपासकस्य वकनात् न कृत्वित्तवबोधकादङ्गोपासनस्य-
त्विर्कर्मत्ववत्, इहापि “अथ ब्राह्मण” इति वाक्यशेषा-
द्विधिविधुरा “दथ मुनि” रित्यत्र न मौनविधिरिति दृष्टा-
न्तेन प्राप्ते, ब्रूमः “सहे”ति । फलभूतसाक्षात्कारे श्रव-
णाद्यपेक्षया सहकार्यन्तरस्य मौनस्य निदिध्यासनाख्यस्य
विधिरित्यर्थः । ननु “गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ-”
मित्यत्र मौनशब्दस्य पारिव्राज्ये प्रयोगात्कथमत्र मौनं
निदिध्यासनं स्यादित्यत आह “तृतीय” मिति । श्रवण-
मननद्वयापेक्षया तृतीयं निदिध्यासनमेवात्र मौनं विधेय-
मित्यर्थः । तत्रेतराश्रमसमभिव्याहारबलाद्निदिध्यासन-
प्रधानं पारिव्राज्यं मौनशब्देन लक्ष्यत इति भावः ।
कस्यायं मौनविधिस्तत्राह “तद्वत” इति । ब्रह्मपरोक्षज्ञा-
नवतः पूर्ववाक्ये प्रकृतस्य संन्यासिन इत्यर्थः । ननु सूक्ष्म-
वस्तुसाक्षात्कारे निदिध्यासनस्य प्राप्तत्वात् विधेयत्वम्,
अत आह “पक्षेणे”ति । यस्मिन्पक्षे भेददर्शनप्राप्तिस्त-
स्मिन्पक्षे प्राप्त्यभावाद्विधिरर्थवानित्यर्थः । ननु ब्रह्मपर-
वाक्ये कथं मौनविधिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह “विध्या-
दिव”दिति । यथा दर्शपौर्णमासप्रधानपरे वाक्येऽन्वाधा-
नादेरङ्गजातस्य विधिस्तद्वदित्यर्थः । प्रधानमारभ्याङ्गपर्य-
न्तो विधिः । तदादिर्विध्यादिः प्रधानमिति यावत् । अत
एव प्रयाजादिर्विध्यन्त इत्युच्यते । ब्राह्मण्यस्य फलत्वा-
त्तत्र विधिकल्पना विफलेति भावः ॥

ननु श्रवणादिप्रधानो यद्यस्ति संन्यासः, कथं तर्हि
ज्ञान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः “अभिसमावृत्य कुटुम्बे” इ-

त्यत्र । तेन हि तदतिरिक्तः संन्यासो नास्तीति चोच्यते ।
इत्यत आह ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ३ । ४ । ४८ ॥

गृहिणः कर्मबाहुल्यात्तेनोपसंहारो न तु संन्यासा-
भावादित्यर्थः । कृत्स्नाश्रमकर्मणां शमादीनां यथासम्भवं
गृहिणि भावादित्युत्तरार्थः ॥

एवं संन्यासगार्हस्थ्यश्रमद्वयोक्तत्वा मन्दबुद्धेरितरा-
श्रमाभावशङ्का स्यात् । तन्निरासार्थमाह ।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ३ । ४ । ४९ ॥

मौनशब्देन संन्यासगार्हस्थ्ययोर्ग्रहः । तद्वदितरयो-
रपि ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयोः “तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्या-
चार्यकुलवासी तृतीयः” इत्यादावुपदेशादनुष्ठेयत्वमि-
त्यर्थः । बहुवचनं त्ववान्तरभेदापेक्षया । गायत्री ब्राह्मः
प्राजापत्यो बृहन्निति ब्रह्मचारिभेदाः । फेन औदुम्बरो
वैखानसो बालखिल्यश्चेति वानप्रस्थभेदा इति ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ३ । ४ । ५० ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये मौनं विधेयमित्युक्त्वा, तत्रस्थवा-
क्यं किमित्यपेक्षायां, तत्स्वरूपमत्र निरूप्यत इति सङ्ग-
तिः । तत्र किं बाल्यशब्देन बालस्य कर्म तिष्ठन्मूत्रत्वा-
दिकमुच्यते, उत वर्गप्ररूढेन्द्रियत्वाद्यभावस्वरूपभावशुद्धि-
रिति संशयः । पूर्वपक्षे पूर्वस्य ज्ञानाङ्गत्वेनानुष्ठानं फलम्,
सिद्धान्त उत्तरस्येति बोध्यम् । तत्र प्रसिद्धिबलात्तिष्ठन्मू-
त्रत्वादिकं बाल्यमिति प्राप्ते, ब्रूमः । उक्ता भावशुद्धिरे-
वात्र बाल्यं, विद्याङ्गत्वात्, सर्वस्य बालकर्मणो विद्या-

विरोधात् । तदिदमाह “अनाधिष्कुर्वन्” निदिध्यासबा-
दिभिरात्मानं परार्थमविज्ञापयन् गर्वादिरहितः स्यात्तुमि-
च्छेदिति “बाल्येन तिष्ठासे”दित्यस्यार्थः । कुतः । “अन्त-
यात्” अस्य बाल्यस्य विद्याऽङ्गान्वयस्यैवमेव सम्भवादि-
त्यर्थः ॥

एवं यज्ञादिकर्मारभ्य बाल्यान्तं विद्याहेतुमुक्त्वा
तत्फलं विद्यायाः कालमाह ।

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्श-
नात् ॥ ३ । ४ । ५१ ॥

किमिहैव जन्मनि विद्योत्पत्तिरुत कदाचिदमुत्रा-
पीति संशयः । पूर्वपक्षे अवणादीनां विद्याहेतुत्वनियमः,
विद्याया ऐहिकत्वेन कश्चित्दर्शनादिति । सिद्धान्ते
त्वप्रतिबद्धअवणादेस्तन्नियम इति मस्तव्यम् । तत्रैहैव
जन्मनि विद्याजन्मास्त्विति कामव्या अवणादिषु प्रवृत्ते-
रैहिकमेव विद्याजन्मेति प्राप्ते, ब्रूमः । विद्याऽविरुद्धफलकं
देशकालविशेषापेक्षं फलेन्मुखं कर्म प्रस्तुतम् । तेन प्रति-
बन्धाभावे सत्यैहिकं विद्याजन्म सति अवणादिपौष्क-
ल्ये भवत्येव, चित्राफलपशुवत् । सति तु प्रतिबन्धेऽमु-
त्रापीत्यनियम एव । न त्विहैवेति नियमः । कुतः । “तद्-
दर्शनात्” प्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामनियमस्य भ्रुंतौ दर्श-
नात् । तथाहि भ्रुतिर्जन्मान्तरानुष्ठितअवणादेः फलं जन्मा-
न्तरे दर्शयति “गर्भस्य एव च यस्मदेवः प्रतिबुबुधे ब्रह्म-
माव”मिति । सति तु प्रतिबन्धे विद्या दुर्लभेत्यप्याह
भ्रुतिः “अवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तो ऽपि
बहवो यं न विद्युः । आश्रयोऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा

ऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः” इति । आत्मश्रवणमपि बहूनां दुर्लभम् । कुतश्चिद्भाग्याच्छ्रवणलाभेऽपि तत्फलं ज्ञानं दुर्लभम् । तत्र हेतुः “राश्चर्य” इति । यथा परस्यात्मनो वक्ताऽऽश्चर्यो ऽद्भुतवत्कश्चिदेव सम्भवति, सम्यगाश्चर्यलाभेऽपि तस्माच्छ्रुत्वाऽप्यात्मनो लब्धा साक्षात्कर्ता ऽऽश्चर्यः । तिष्ठतु साक्षात्कारः । कुशलेनाश्चर्येणानुशिष्टोऽपि शास्त्रेणास्यात्मनः परोक्षत्वेन ज्ञाताऽप्याश्चर्य एवेत्यर्थः । तस्मादनियमो विद्याजन्मन इति सिद्धम् ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाऽवधृतेस्तदवस्थाऽवधृतेः ॥ ३ । ४ । ५२ ॥

यथा विद्यायाः श्रवणादिसाधनोत्कर्षापकर्षाभ्यामैहिकामुष्मिकत्वरूपोपचयापचयवस्वनियमः, एवं तत्फले मुक्तामुपचयापचयवस्वनियमोऽस्ति न वेति सन्देहे, पूर्वपक्षे स्वर्गादिवत्कर्मसाध्यत्वं मोक्षस्येत्येतत्पादाद्याधिकरणासिद्धिः फलम्, सिद्धान्ते तस्य निर्विशेषस्य ज्ञानैकलाभ्यत्वमिति तत्सिद्धिरिति मन्तव्यम् । तत्र पूर्वोक्तविद्यादृष्टान्तेन फलत्वेन हेतुना मोक्षस्य सातिशयवस्वनियमे प्राप्ते, ब्रूमः । “एवं” विद्यावत्, मुक्तिरूपफलस्यानियमो निर्विशेषत्वमेव । कुतः । तदवस्थाऽवधृतेः । मुक्त्यवस्थाय निर्विशेषब्रह्मरूपत्वेन “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादिष्ववधारणादित्यर्थः । तथा च फलहेतुकानुमानस्यागमबाधः । न हि साक्षात्काररूपविद्यायामुपचयापचयवस्वमस्ति । न हि पूर्वोत्तरभाविघटसाक्षात्कारयोश्चिरत्वाच्चिरत्वमतिशय इति कश्चिदभ्युपैति । तस्मान्निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्यैकरूपत्वात्तल्लाभो मोक्षो निरतिशया-

नन्दात्मकरूप एवेति सिद्धम् । अभ्यासोऽध्यायसमाप्ति-
द्योतनार्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्मुकुन्दगो-
विन्दश्रीचरणशिषितश्रीरामकिष्करवर्यकृतौ
ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मामृतवर्षिण्यां तृतीयस्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
तृतीयाध्यायश्च समाप्तः ॥

३६३

श्रीगणेशाय नमः ॥

पूर्वाध्यायान्त्याधिकरणे मोक्षे विशेषनियमाभाव
उक्तः । सम्प्रति मोक्षहेतुज्ञानसाधनेषु श्रवणादिष्वानु-
ष्ठानानुष्ठाननियममाह ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ४ । १ । १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये परापरविद्यासु साधनविषयो वि-
चारः कृतः । अत्र तत्फलविचारः क्रियते । अतोऽनयो-
ध्याययोर्हेतुहेतुमद्भावसङ्गतिः । अत्र प्रथमे पादे श्रवणा-
द्यावृत्त्या निर्गुणमुपासनया सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कु-
र्वतः प्रारब्धकर्मातिरिक्तपुण्यपापनिवृत्तिरूपा जीवतो
मुक्तिः प्रतिपाद्यते । द्वितीये पादे त्रियमाणस्योत्क्रान्तिः ।
तृतीये पादे सगुणविदेः मृतस्योत्तरो मार्गश्च प्रसङ्गाभि-
रूप्यते । चतुर्थे पादे पूर्वार्धेन निर्गुणब्रह्मविदेः विदेहकै-
वल्यं, उत्तरार्धेन सगुणविदेः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च निरूप्यते ।
इति तत्तद्विचारात्मकाधिकरणानां तत्तत्पादसङ्गतिर्बो-
ध्या । तदुक्तं “चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा ।
ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मलोकाविति पादार्थसङ्ग्रहः ॥” इति । पूर्वा-
ध्याये साक्षाच्छ्रुत्युक्तसाधनविचारः कृतः । इदानीं फला-
र्थापसिन्नभ्यस्यावृत्त्यादेर्विचारस्तृतीयशेष एवाधारशेषा-
धिकरणपर्यन्तं क्रियते । तत्र साक्षात्कारसाधनत्वेन श्रुत-
श्रवणादिषु संशयः, किं सकृदेव श्रवणादि कर्तव्यम्, उत
श्रवणाद्यावृत्तिरिति । पूर्वपक्षे श्रवणादीनामदृष्टार्थत्वं
फलम्, सिद्धान्ते यावत्फलमावर्तनीयत्वादवघातादिवदु-
दृष्टार्थत्वमिति बोध्यम् । तत्रैकवारमेव श्रवणादि प्रया-

जादिवत्कर्तव्यमिति प्राप्ते, ब्रूमः । अवणाद्यावृत्तिरेव कर्तव्या । कुतः । “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य” इत्यसकृदुपदेशात् । नन्वत्र अवणाद्यावृत्तिर्न श्रूयत इति चेदुच्यते । साक्षात्कारस्यैवाविद्यानिवर्तनक्षमत्वेनाहि-
भ्रमादौ दृष्टत्वात्, सूक्ष्मवस्तुसाक्षात्कारस्य चावृत्तिविशि-
ष्टश्रवणादिसाध्यत्वस्य षड्जादिस्वरे दृष्टत्वात्, दुर्विज्ञे-
यात्मश्रवणादावपि संसारानर्थमूलाविद्यानिवर्तनक्षम-
साक्षात्काराद्यावृत्तिः कर्तव्या, दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना-
नुपपत्तेः, इति तात्पर्यम् । एवमुपास्यसाक्षात्कारद्वारा
फलहेतूपासनेष्वावृत्तिर्बोध्या, दृष्टार्थत्वात्, “उपासीते”-
त्यावृत्तिश्रवणाच्च, प्रत्ययप्रवाहस्यैवोपासनत्वात्, “वेदे”-
त्यस्याप्युपासनाथत्वात् । तथाहि संवर्गविद्यायां विदि-
नोपक्रम्योपास्तिनोपसंहारो दृश्यते, “यस्तद्वेद यत्स वेद
स मयैतदुक्तः” इत्युपक्रम्य “अनु म एतां भगवो देवतां
शाधि यां देवतामुपास्से” इत्युपसंहारात् । यत्स रैको
वेद प्राणतत्त्वं सर्वं धर्मफलं प्राप्नोति । एवं रैकादन्योऽपि
यस्तद्वैकवेद्यं वेद सोऽपि तथैव फलं प्राप्नोति । स एवभू-
तो रैको मयैतदुक्त इत्यमुक्त इति हंसं प्रति हंसान्तरव-
चनम् । हे भगवो रैक यां देवतां त्वमुपास्से तामेतां मेऽनु-
शाधि शिष्य ज्ञापयेति जानश्रुतेर्बचनम् । तस्मात्साक्षा-
त्कारसाधनेष्वावृत्तिसिद्धिः ॥

लिङ्गाच्च ॥ ४ । १ । २ ॥

तथाहि, उद्गीथोपासनं प्रकृत्य, “आदित्य उद्गीथ”
इत्युपासनमेकपुत्रतादोषेषापेक्ष “रश्मींस्त्वं पर्यावर्तया-
त्” इति रश्मिबहुत्वोपासनं बहुपुत्रतायै विदधद्वाक्यं

प्रत्ययावृत्तिं सूचयति । तद्व्यायेन समक्षात्कारसाधनेष्व-
प्यावृत्तिसिद्धिः । हे पुत्र त्वं ररमीनादित्यं च प्रत्येकं
पर्यावर्तयाम् । तकारमन्तर्भाव्य पर्यावर्तयतादिति मध्य-
मपुरुषैकवचनम् । उपास्वेत्यर्थः ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ४ । १ । ३ ॥

पूर्वं श्रवणमनननिदिध्यासनानामावृत्तिरुक्ता । तानु-
पजीव्य सन्दिह्यते, किं निदिध्यासनानावृत्तिकाले प्रत्यक्त्वे-
नेश्वरध्यानं कर्तव्यमुत भिन्नत्वेनेति । पूर्वपक्षे श्रुतीनामभे-
दपराणां गौणार्थत्वं, सिद्धान्ते मुख्यार्थत्वम् । यद्यप्यभेद-
श्रुतीनां प्रत्यक्षादिविरोधपरिहारात्मकमिदमधिकरणम-
विरोधाध्यायसङ्गतम्, तथाऽपि महावाक्यार्थविरोधपरि-
हारस्य समाधाचन्तरङ्गत्वादेतत्पादसङ्गतिः । तत्राभेदस्य
प्रत्यक्षेण सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविरुद्धधर्मलिङ्गकानुमा-
नेन च वाधात्, भिन्नत्वेन ध्यानमिति प्राप्ते, ब्रूसः । आ-
त्मेत्येवेश्वरो ध्येयः ॥ तथाहि जाबाला आत्मत्वेनेश्वरम-
भ्युपगच्छन्ति “त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वम-
सी”ति । तथा ग्राहयन्ति चेश्वरमात्मत्वेन ‘तत्त्वमस्या’-
दिवाक्यानि । न च तेषां नामब्रह्मेत्यादिवद्गौणार्थत्वं,
सति मुख्यार्थत्वसम्भवे गौणत्वायोगात् । न च प्रत्यक्षा-
दिविरोधादसम्भवः, तेषां मिथ्याभेदगोचरत्वेन पारमा-
र्थिकाभेदविरोधित्वाभावादिति भावः ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ । १ । ४ ॥

“मनो ब्रह्मेत्युपासीत” “नाम ब्रह्मेत्युपास्ते” इत्या-
दिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः, किं प्रतीके मनभादौ स्वा-
त्मत्वबुद्धिः कर्तव्या न वेति । पूर्वपक्षे प्रतीकोपास्तीनाम-

हंप्रहोपास्तिभ्यो विशेषासिद्धिः, सिद्धान्ते तु विशेषसिद्धिरिति बोध्यम् । एतदारभ्याधिकरणत्रयस्य प्रासङ्गिकपादसङ्गतिः । तत्र ब्रह्मणः स्वाभिन्नत्वाद्यथा स्वात्मत्वेन बुद्धिः, एवं प्रतीकस्य ब्रह्मविकारत्वेन जोवाभिन्नब्रह्माभिन्नत्वादुपासकजीवात्मत्वबुद्धिः कार्येति दृष्टान्तेन प्राप्ते, ब्रूमः । न प्रतीके स्वात्मबुद्धिः कार्या । न हि स उपासक आत्मत्वेन प्रतीकमनुभवति । अत्रायं विकल्पः । किमनुभवबलात्प्रतीकस्यात्मत्वेन बुद्धिः कार्या, उत श्रुतत्वात्, आहोस्वित्स्वाभिन्नब्रह्माभिन्नत्वात् । नाद्य इत्युक्तं “न हि स” इति । न द्वितीयः, अश्रवणात् । न तृतीयः, प्रतीकस्य स्वरूपेण ब्रह्माभिन्नत्वायोगात्, प्रतीकस्य पृथक्सत्त्वभावे चोपासनाविध्यभावप्रसङ्गादिति भावः ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ४ । १ । ५ ॥

पूर्वाक्तप्रतीकोपासनेषु किं ब्रह्मणि मनआदिदृष्टिः कर्तव्या, उत मनआदौ ब्रह्मदृष्टिरिति संशयः । पूर्वपक्षे निकृष्ट उत्कृष्टबुद्धिः कर्तव्येति न्यायानपेक्षा, सिद्धान्ते तदपेक्षेति मन्तव्यम् । एकविषयत्वमवान्तरसङ्गतिः । अत्र ब्रह्मण्येव मनआदिदृष्टिर्ब्रह्मणः प्राधान्येनोपास्यत्वोपपत्तये कर्तव्येति प्राप्ते, ब्रूमः । मनआदावेव ब्रह्मदृष्टिः कार्या, ब्रह्मण उत्कर्षात् । उत्कृष्टदृष्टौ हि निकृष्टे कृतायां निकृष्टस्योत्कृष्टता भवति, यथाऽमात्ये राजबुद्धिः फलाय, न तु राज्यमात्यबुद्धिः । न चैवं ब्रह्मणः प्राधान्याभावः, इष्टत्वादिति भावः ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ४ । १ । ६ ॥

“य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत” इत्यादीन्यङ्गाभितोपासनानि सन्ति । तत्र संशयः, किमादित्यादिष्व-

द्वीथादिदृष्टिः कर्तव्या, उतोद्वीथादिष्ववादित्यादिदृष्टिरिति । तत्रोद्वीथादीनां कर्मरूपाणां फलहेतुत्वेनोत्कृष्टत्वादादित्यादीनां सिद्धरूपाणां तदभावेन निकृष्टत्वात्पूर्वन्यायेनादित्यादिषुद्वीथादिदृष्टिरिति दृष्टान्तेन प्राप्ते, ब्रूमः । उद्वीथादौ कर्माङ्गआदित्यादिमतय एव कर्तव्याः । कुतः । उपपत्तेः । यथा प्रोक्षणादिना व्रीह्यादिषु संस्कृतेषु प्रकृतकर्मापूर्वमुत्पद्यते, तथा कर्माङ्गेषुद्वीथादिष्ववादित्यादिदृष्टिभिः संस्कृतेषु प्रकृतस्य कर्मणः फलाधिक्यलक्षणा समृद्धिर्भवति । अन्यथा न भवेत्, आदित्यादीनामनङ्गत्वात् । तथा च कर्मसमृद्धिरूपफलोपपत्तेरङ्गेष्वनङ्गमतिरित्यर्थः । आदित्यादावुद्वीथादिमतिप्रक्षेपे फलासिद्धेर्नोद्वीथादीनामुत्कर्ष इति भावः ॥

आसीनस्सम्भवात् ॥ ४ । १ । ७ ॥

किं कर्माङ्गानाश्रितान्युपासनानि निष्ठमासीमः शयानो वा कुर्यादित्यनियमः, उत आसीन एवेति नियमः, इति संशयः । पूर्वोत्तरपक्षयोः पूर्वोत्तरकोटिसिद्धिरेव फलम् । निदिध्यासनादौ विद्यासाधन आसननियमोक्तेः पादसङ्गतिः । तत्र पूर्वोक्तकर्माङ्गोपासनेष्वेवानियम इति प्राप्ते, ब्रूमः । आसीन एव कर्माङ्गोपासनानि कुर्वीत । कुतः । समानप्रत्ययप्रवाहात्मकोपासनस्यासीन एवोपासके सम्भवात् । न हि तिष्ठतः पुंस उपासनं सम्भवति, शरीरधारणे यन्नापेक्षायां चित्तविद्धेपात् । नापि शयानस्य, निद्राप्रसङ्गात् । अङ्गोपासनानां त्वङ्गपारतन्त्र्याद्युक्तस्तत्रानियम इति ॥

ध्यानाङ्ग ॥ ४ । १ । ८ ॥

इति कालमाधवीयब्रह्मपुराणवचनदर्शनात् ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरपुराणान्तर्गतब्रह्मसिद्धान्ते श्रीमद्भगवद्भृगु-
संवादे भगवद्वाक्यम्—

‘लङ्कायामर्कादये चैत्रशुक्लप्रतिपदारम्भेऽर्कदिनादावश्विन्यादौ
किंस्तुप्रादौ रौद्रादौ कालप्रवृत्तिः’ ।

इत्यपि प्रमाणमत एव ब्रह्मगुप्तः ।

* ‘चैत्रसितादेरुदयाद्वानोर्दिनमासवर्षयुगकल्पाः ।

सृष्ट्यादौ लङ्कायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य’—इति ॥ १५ ॥

इदानीं कालमानानां विभागकल्पनां श्लोकत्रयेणाह ।

योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खरामभागः

स तत्परस्तच्छतभाग उक्ता ।

श्रुतिर्निमेषैर्धृतिभिश्च काष्ठा

तत्रिंशता सङ्गणकैः कलोक्ता ॥ १६ ॥

त्रिंशत्कलाऽऽक्षी घटिका क्षणः स्या-

न्नाडीद्वयं तैः खगुणैर्दिनं च ।

गुर्ध्वरैः खेन्दुमितैरसुप्तैः

षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः ॥ १७ ॥

स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामै-

र्मासो दिनैस्तैर्द्विकुभिरष्ट वर्षम् ।

क्षेत्रे समाद्येन समा विभागाः

स्युरचक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः ॥ १८ ॥

वा. भा.—योऽत्थोलोचनयोः पक्षपातः स निमेषः । स यावता कालेन
निष्पद्यते तावन् कालोऽपि निमेषशब्देनोच्यते । उपचारात् । तस्य
त्रिंशद्विभागस्तत्परसंज्ञः । तत्परस्य शतांशस्तुटिरिति । अथ च निमेषे-
रष्टादशभिः काष्ठा । क्व चिच्छास्त्रान्तरे ‘तिथिभिः’—इति पाठः । काष्ठा-

* ब्रह्मसिद्धान्तस्य २ श्लो. ।

त्रिंशता कलोक्ता । कलानां त्रिंशता घटिका । सा चार्त्तौ । भधमस्य
षष्टिभाग इत्यर्थः । घटिकाद्वयेन क्षणो मुहूर्तः । क्षणानां त्रिंशता दि-
नम् । अथ प्रकारान्तरेण दिनमुच्यते । गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुरति ।
एकमात्रो लघुः । द्विमात्रो गुरुः । तथा

“सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरस्तु यः ।”

इति छन्दोलक्षणे प्रतिपादितम् । यदक्षरं सानुस्वारं विसर्गान्तं
दीर्घं यस्याक्षरस्य परतः संयोगस्तल्लक्ष्यपि गुरुसंज्ञं ज्ञेयम् । गुर्वक्षरस्यो-
च्चार्यमाणस्य यावाम् कालस्तद्वृक्षकेनैकोऽसुः प्राणः । प्रशस्तेन्द्रियपुरुष-
स्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती काल इत्यर्थः । बड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलम् ।
पलानां षष्ट्या घटी । घटीनां षष्ट्या दिनम् । त्रिंशद्विनैरेको मासः ।
मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः । अथैतत्प्रसङ्गेन क्षेत्र-
विभागोऽपि कथितः । क्षेत्रे समाक्षेपेन समा विभागा इति । क्षेत्रे कक्षायां
समाक्षेपेन वर्षाक्षेपेन समास्तुत्याः क्षेत्रविभागा ज्ञेयाः । ते के । चक्रराश्यं-
शकलाखिलिप्ताः । यथैकस्य वर्षस्य मासदिनादयो विभागा एवं भग-
णस्य राश्यंशादयः ॥ १६-१८ ॥

वा.वा.—इदानीं कालमानानां विभागकल्पनां श्लोकत्रयेणाह योऽस्त्यो-
रिति । न केवलं सूर्यादय एव कालव्यक्तिय्यञ्जकाः किन्तु निमेषादयो-
ऽपीत्युच्यते । अत्र निमेषस्य सहस्रत्रयमितोऽंशस्तुटिरित्युक्तम् । शास्त्रा-
न्तरे निमेषद्वयं तुटिरभिहिता । अत्र क्षणपदेन मुहूर्त उक्तः । अन्यत्र निमे-
षाष्टकं क्षण इति । अत्र द्विसप्ततिसहस्राधिकनवलक्ष—८७२००० निमे-
षैरहोरात्रमभिहितम् । क्वचित् षष्टिसहस्राधिकैकविंशतिलक्षै-२१६००००
निमेषैरहोरात्रमुक्तम् । अन्यत्रापि द्वात्रिंशत्सहस्राधिकाष्टपञ्चाशत्तल्लक्ष-
५८३२००० निमेषैरहोरात्रमिति ।

तथा च गार्ग्यः ।

“अक्षिपत्सपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः ।

द्वौ निमेषौ तुटिर्नाम द्वे तुटी तु लघुः स्मृतः ॥

द्वौ लघौ त्रय इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश तृणाः ।

त्रिंशत् काष्ठाः कला प्रोक्ता कलास्त्रिंशन्मुहूर्तकः ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रमित्याह भगवान् हरः"-इति ।

तथा च मनुस्मृतौ शाकल्ये च परिभाषान्तरमुक्तम् । निमेषतारत-
म्याददोषः । मनुष्यलक्ष्यं परिभाषान्तरमुक्तं गुर्वहरैः खेदुमितैरिति । पूर्व-
परिभाषाया मनुष्यदृग्विषयातीतत्वाच्चिमेवपरिमाणस्याव्यवस्थितिस्वीका-
रदर्शनाच्च क्षेत्रे समाक्येनेति ।

“विकलानां कला षष्ठ्या तत्षष्ठ्या भाग उच्यते ।

तस्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते” ॥

इति क्षेत्रपरिभाषोक्ता ॥ १६-१८ ॥

मरीचिः—अथ मूलभूतभवक्रयहचारप्रवृत्तिकालमुक्त्वा जुट्यादिप्रलयान्त-
कालनिरूपणं विवक्षुः प्रतिज्ञातत्वात् प्रवृत्तिकाले दिनमासवर्षादीनां
प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च जुट्यादिवर्षान्तकालस्य कलनं क्षेत्रपरिभाषां चोपजात्ये-
न्द्रवज्राभ्यां च क्रमेणाह योऽत्योरित्यादीति । अत्योर्नोरोगमनुज-
नेत्रयोर्निमेषस्य पञ्चपातकालस्येत्युपचाराल्लभ्यते । द्वयोर्नेत्रयोस्तुसर्गतो
युगपच्चिमेवादत्त्वोरिति द्विवचनम् । यद्यत्संख्यामितः खरामभागः ।
‘अङ्गानां घामतो गतिः’-इत्यनेन त्रिंशदंशः । आकाशस्य महत्त्वे-
नेयताभावात् तद्वाचकशब्दानां सङ्केतेन वा स्थानाभावद्योतकशून्याभि-
धेयत्वात् । परशुरामदाशरथिबलभद्राणां त्रयाणां रामपदव्यत्येन
रामशब्देन त्रिसंख्योक्तेश्च । एतेन रात्र्यरिपुदाशरथिशब्दादिना त्रिसं-
ख्याग्रहणमाधुनिकोक्तं परास्तम् । अत्र गुरुतराः । नन्वस्ति लिपि-
षु सव्यक्रमः शिष्टसम्मतो माङ्गलिकत्वादादरणीयश्च । तत्कथं तमपहा-
यापसव्यक्रम आदृत इति चेत् । शतसहस्रायुतलक्षादीनामुत्तरीतरमध्य-
र्हितत्वेन तदुचितसव्यक्रमद्वारैतत्क्रमस्य युक्तत्वात् । न चाभ्यर्हितसंख्यातः
सव्यक्रमार्थमुत्तरावधितः प्रदक्षिणक्रमेणैव द्वितीयादिस्थानानां संज्ञा-
ऽस्त्विति । अत एवार्थभटसिद्धान्ते सर्वत्रेष्टाभ्यर्हितसंख्यातः सव्यक्रमेणैव
संख्याङ्कनिबन्धनम् । तद्वाक्यं च यथा—

“कल्पे सूर्यादीनां भगवता घटफेननेननुनीनाः ।
मथयमगन्तभननुना” ... * ॥

इत्यत्र कृपात् ।

“कटपयपूत्रा वर्गाद् वर्षेक्रमतो भवन्त्यङ्काः ।

ज्जो शून्यं प्रथमार्थे आशुदे ऐस्तृतीयार्थे”† ॥

इति स्वोक्तपरिभाषयाऽर्कभगवत्संख्या ४३२००००००० चन्द्रस्य
५०६३३३४००० । एवमन्यात्रापि दर्शनादिति वाच्यम् । उत्तरावधेरभा-
वात् । परिच्छिन्नसंख्याषु तत्सत्त्वे तस्यानियतत्वात् । प्रथमावधेस्तु
नियतत्वात् । तत्स्थानमारभ्य स्थानसंज्ञाऽपसंव्यक्रमेण युक्ततरा । अत
एव सूर्यसिद्धान्ताद्वार्धन्ये इतत्क्रमस्यैव निबन्धनमिति प्रोक्तुः । स
कालस्तत्परस्तत्पराभिधेयः ।

तदुक्तम् ।

“स्वस्य नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम् ।

तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः”... इति ॥

तच्छतभागस्तस्य तत्परकालस्य शतांशः कालस्फुटित्वा तत्का-
लस्य चतुर्भिधेयतोक्त्यर्थः । उक्तेत्यनेन

“प्राचादिः कथितो मूर्त्तस्फुट्याद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः ।

तद्यथाऽस्त्रोर्निमेषस्य विद्यत्काल-३० लघो मतः ॥

स तत्परः शतांशः स्यात् तस्य साऽपि भवेत् ऋटिः” ।

इति ज्ञानभास्करे सूर्यादिसंवादे कालज्ञाननिरूपणे उक्तत्वादा-
गम एव प्रमाणम् । नात्र युक्तिरिति सूचितम् । भूतवर्त्तमानभविष्यत्वेन
कालशब्दाभिधेयास्त्रयो ब्रूहिता इति । नन्वेतत् घुटिनिरूपणं व्यर्थम् । न
च चतुर्धादिप्रलयान्तेत्याद्युक्ते शार्दिति वाच्यम् । निमेषकालात् प्रलयान्त-
कालस्य निरूपणेन चतुर्धाद्यसम्भवादुक्ते च घुटेर्निमेषपरत्वात् ।

* महायर्मठसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे ७ ज्यो० ।

† महायर्मठसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे ३ ज्यो० ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि ।

“काष्ठा स्मृताऽष्टादशभिर्निमेषैः कला च काष्ठादशकत्रयेण ।
त्रिंशत्कला स्याद्वटिका घटीभ्यां तृणाः तृणत्रिंशदहर्निशं च” ॥
इति त्रुटिकालं विना निमेषकालमारभ्याङ्गीकाराच्च । न च तत्र
“अल्पोर्निमेषः कथितो निमेषस्त्रिंशद्विभागोऽस्य च तत्परः स्यात् ।
शतांशकस्तस्य त्रुटिर्निरुक्ता सर्वज्ञगम्या यदि हन्त सा स्यात्” ॥

इति त्रुट्यादिनिरूपणमपि निष्प्रयोजकं कृतम् । तथाऽत्र कृतमिति
वाच्यं त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलनेत्यादिक्रमेणोद्देशमत्रत्यं विहाय तत्र
‘सतानन्दध्वस्तिप्रभृतित्रुटिपर्यन्तसमय’-इत्यादिना त्रुटिमहाकल्पावच्छि-
न्नकालस्योद्देशात् तत्रोक्तत्वादत्रोक्तमित्यन्यपरम्पराया गोले निरा-
साच्च । न च योऽल्पोरित्यादिस्य त्रुटिभागेनैकस्तत्परस्तत्परत्रिंशता
निमेष इति व्यत्यये तात्पर्यमिति लक्ष्मीदासोक्तोऽर्थो युक्तः । अथ निमेषा-
दिना कालप्रतिपादनाच्चेति वाच्यम् । निमेषज्ञाने त्रुटिज्ञानं त्रुटिज्ञाने
निमेषज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् । अन्यथा त्रुटेः प्रकारान्तरेण निरूपणाय
तैरिति चेत् । निमेषैर्धृतिभिश्च काष्ठेति वक्ष्यमाणे निमेषपदं त्रुटिपरम् ।
धृतिपदं चतुःपञ्चसहस्रसंख्यापरमित्यनन्यगत्याऽर्थकरणेन चतुःपञ्चसह-
स्रत्रुटिभिः काष्ठेति सिद्धेरुक्तदोषाप्रसक्तेः । यद्वा योऽल्पोरित्यादित्रुट्यन्ते-
नोक्तं परिभाषान्तरम् । तद्वथा यत्राद्यन्ये त्रुट्यादिप्रलयान्तकालनिरु-
पणं निमेषानन्तर्गतं त्रुटिनिरूपणपूर्वकं कृतं तत्र त्रुटिज्ञानार्थमस्य भागस्य
कथनात् तत्परिभाषोक्तप्रायेव सिद्धा ।

तदुक्तम् ।

“वेदेषुत्रुटिभिः कालो मुहूर्त्तौख्यो मुहूर्त्तजैः ।

काष्ठा सहस्रेस्तस्याश्च त्रिंशता वदिता कला” ॥

इत्यादिपूर्ववन्त्ये । अत्र तात्पर्यम् । ननु त्रुटेरतीन्द्रियत्वेन घट्या-
दीनामपि तथात्वात् कथं परिभाषया व्यवहारोपयुक्तदिनकालज्ञानमित्य-

स्वरसात् परिभाषान्तरमाह निमेषैरित्यादि । अत एव पूर्वपरिभाषा सम्पूर्णा नोक्तिति युक्तं पश्यामः । निमेषैरित्यादि छन्दःशास्त्रेऽष्टादशा-
क्षरचरणपद्यस्य धृत्यभिधायकत्वादष्टादशनिमेषकालमानैः काष्ठा । अत्र
तिथिभिरित्युक्तः पाठः । चार्षयन्ये तद्वर्णमाभावात् । तत्रिंशता काष्ठा-
कालमानत्रिंशता कला । सद्गुणकैरुक्तैति प्रत्येकं सम्बन्धः । अत्र काल-
विशेषाभिधायककलाया उक्तत्वेन हेतुान्तर्गतकलाभिधायकं स्पष्टत्वं सद्गु-
णकैरुक्तैत्यनेनात्रागम एव प्रमाणं सूचितम् । त्रिंशत्कला त्रिंशन्मितकला ।
ज्ञात्यभिप्रायेणैकवचनम् । घटिका चाक्षां नाक्षत्री भक्षमकालस्य षष्ठ्यंश
इत्यर्थः । नाडीद्वयं घटिकाद्वितयं क्षणो मुहूर्तः । तैः क्षणैः खगुणैः ।
सत्स्वरजस्तमसां त्रयाणां शास्त्रे गुणत्वप्रतिपादनादुणास्त्रयः सङ्केतेन
च गृह्यन्ते । त्रिंशन्मुहूर्तैर्दिनम् । चकारात्तात्त्रघटीभ्यो नाक्षत्रमहोरात्रं
षष्टिघटीमितमुक्तम् ।

एतदुक्तं ज्ञानभास्करे ।

“निमेषैर्धृतिभिः काष्ठा कला तत्रिंशता मता ।

त्रिंशत्कला द्युघटिका तद्युग्मं च भवेत् क्षणः ॥

तत्रिंशद्विर्दिनं सूत भवेत्” इति ।

ननु कालसामान्यपरिभाषाकथनोपक्रमे घट्यादीनां नाक्षत्रकथनम-
युक्तम् । नाक्षत्रकालस्य मानविशेषत्वेन माननिरूपणे निरूपितत्वात् ।
अन्यथा सौरचान्द्रादीनामपि घटीमानस्य निरूपणापत्तेः । अत एव
ज्ञानभास्करे ‘द्युघटिका’-इति सामान्यमुक्तमित्याहर्षपदप्रयोगो व्यर्थ इवेति
चेन्न । सामान्यपरिभाषाया अपि विशेषाश्रयत्वेनार्हघटीनामेकरूपतया तद-
न्यमानानां घटीनां प्रतिक्षणविलक्षणत्वेन चार्हघट्यङ्गीकारात् । सामान्य-
स्य विशेषानतिरिक्तत्वेन तर्कशास्त्रे साधनात् । नाक्षत्रमानेन घट्यादिव-
हणेऽपि सामान्यानुरोधेन केवले घटीबह्वे व्याकुलता स्यादिति तत्परि-
कारार्थमार्हपदस्य सार्थकत्वात् । अत एवानन्तरोक्तपरिभाषायां नाक्षत्र-
घट्यादिवहणेऽपि सामान्यानुरोधात् पूर्वोक्तेन चार्हपदप्रयोग इति विशेष-

बोक्तावपि सामान्ये तात्पर्यम् । नन्वस्मदादीनां निमेषकालातीन्द्रियत्वेन दिनमानस्यातीन्द्रियत्वात् कथं परिभाषया व्यवहारसिद्धिरतः परिभाषान्तरमाह गुर्वक्षरैरित्यदि । खेन्दुमितैः सङ्केतेनेन्दुपर्यायशब्दानामेकसंख्याभिधेयत्वाद्दशसंख्यैर्गुर्वक्षरैः पूर्वाक्तगुणलक्षणाक्रान्तस्वरघर्णेर्दश-
गुर्वक्षराव्यवहितकथनलक्षितकालावयवैरसुः स्वस्यसुखासीनस्य स्वासो-
च्छ्वासान्तर्वर्त्तिकालस्य तत्पदोपचारलाभात् प्राणः ।

स्वस्थलक्षणं च ।

“समधातुः समान्निश्च समदोषमलक्रियः ।

प्रसञ्जात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते”-इति ॥

तैः प्राणैः षड्भिः पलम् । तैः पलैः स्रष्टुभिः षष्ट्या घटिका वा परिभाषान्तरेण स्यात् । इयं घटी पूर्वपरिभाषोक्तान्तत्रघटीतुल्येति सूच-
नाय दिनपरिभाषामाह घटीषष्टिरिति । घटीषष्टिरहोऽहोरात्रं स्यात् ।
तथा च पूर्वषष्टिघटिकाभिरेतत्षष्टिघटिकाभिश्चाहोरात्रस्योभयथा तुल्य-
त्वकथनाद्वचक्रमेण चक्रकलाभिर्नातत्रदिनसम्भवाद्दहोरात्रासूनां कलास-
मत्त्वदर्शनाच्च षष्टिपलात्मकघट्या नातत्रत्वं युक्तम् । तेन न पौनःपत्यं
दिननिरूपणे इति भावः । अहोरात्रासुभिः पूर्वपरिभाषया नवलतद्विसृप्-
तिसहस्रमिता निमेषास्तदैकेनासुना के इत्यनुपातेन पञ्चचत्वारिंशि-
मेवैरेकोऽसुरित्यादि ज्ञेयम् । अथ मासादीनाह खरामैरिति । त्रिंशदहो-
रात्रैर्मासः । तैर्मासैर्द्विर्द्विर्भूमासौ पर्यायशब्दानां सङ्केतेन चैकसंख्यावाचकत्वा-
द्द्वादशभिर्वर्षैः । चः समुच्चये । इति कालपरिभाषायाम् ।

“... .. गुर्वक्षरैरसुः ।

“दशभिस्तेर्भवेत् षड्भिः पलं व्योमर्त्तुभिर्घटी ॥

अहः स्रष्टुघटीभिश्च मासो व्योमान्निवासरैः ।

द्विर्द्विर्भवेद्विर्द्विर्भवेत्” इति ॥

अनेन ज्ञानभास्करोक्तेनागम एव प्रमाणम् । अथ प्रसङ्गादुत्प-
माणोपयुक्तत्वेन तत्रपरिभाषामाह तत्र इति । तत्रे कलासुतात्मके ।

समाद्येन वर्षमासदिनघटीपलान्तविभागेन समास्तुत्याः । चक्रराश्यंशक-
लाविलिप्ता विभागा भगणंशकलाविकलाख्यं कक्षाविभागा इत्यर्थः ।
स्युर्भवन्ति । तथा चैकवर्षस्य मासदिनघटीपलानि यथाऽवयवास्तथैकभ-
गणस्यापि राश्यंशकलाविकला अवयवास्तेन विकलाषष्ठ्या कला कला-
षष्ठ्या भागः । भागत्रिंशद्वाष्टिः । द्वादशराश्विरेको भगण इति क्षेत्रपरि-
भाषोक्तसिद्धा विकलालिप्तांशराशिभगणान्तः क्षेत्रविभागस्तुत्यः । कालेन
विनाडिकाद्येनेति ब्रह्मगुप्ताचार्योक्तत्वात् ।

तथा च स्पष्टं सूर्यसिद्धान्ते ।

“विकलानां कला षष्ठ्या तत्षष्ठ्या भाग उच्यते ।

तस्त्रिंशता भवेद्वाष्टिर्भगणो द्वादशैव ते”* ॥

इत्युक्तमत आगम एव प्रमाणम् ॥ १६-१८ ॥

इदानीमनयैव कालविभागपरिभाषया सौरादीनि तन्मानान्याह ।

रवेश्चक्रभोगोऽर्कवर्षं प्रदिष्टं

द्युरात्रं च देवासुराणां तदेव ।

रवीन्द्वोर्युतेः संयुतिर्यावदन्या

विधोर्मास एतच्च पैत्रं द्युरात्रम् ॥ १९ ॥

इनादयद्वयान्तरं तदर्कसावनं दिनम् ।

तदेव मेदिनीदिनं भवासरस्तु भ्रमः ॥ २० ॥

वा. भा.—रविर्यावता कालेन पूर्वगत्या मेषादिभचक्रं भ्रमति तावत्प्रमाणं
रविवर्षं प्रदिष्टम् । तस्य द्वादशभागो रविमासः । मासस्य त्रिंशदंशोऽर्क-
दिनम् । दिनषष्ठ्यंशोऽर्कघटिका । तत्षष्ठ्यंशोऽर्कविघटिकेति पूर्वपरिभा-
षया सर्वत्र वेदितव्यम् । इत्यर्कमानम् ।

अथ देवमानम् । द्युरात्रं च देवासुराणां तदेवेति । यदर्कवर्षं
तदेव देवानां दैत्यानां च द्युरात्रमहोरात्रम् । एकमेव तेषामहोरात्रं

* सूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे २८ श्लो. ।

किन्तु यद्वेदानां दिनं सा दैत्यानां रजनी । तथा च गोले वक्ष्यति ।
अस्मादहोरात्रान्मासवर्षादिकल्पना तयैव परिभाषया । एवं देवानां वर्षं
रविवर्षश्चतत्रयेण षष्ठ्यधिकेन भवति । इति देवमानम् ।

अथ चान्द्रमानम् । रवीन्द्रोयुतेः संयुतियावदन्या विधोर्मास इति ।
रवीन्द्रोयुतिरमावास्यान्ते भवति । तस्या युतेरन्ययुतिपर्यन्तं यावान् काल-
स्तावान् विधुमासः । एवं योऽत्रामावास्यान्तो मासः स विधुमास इत्युक्तं
भवति । तस्मान्मासात् पूर्वपरिभाषया वर्षादिकल्पनेति चान्द्रमानम् ।

अथ पैत्रम् । एतच्च पैत्रं दुरात्रमिति । यो विधुमासस्तदेव पितृ-
ग्रामहोरात्रम् । अतः पूर्ववन्मासवर्षादिकल्पना । इति पैत्रम् ॥ १९ ॥

अथ सावनम् । रनौदयद्वयान्तरमिति । अर्कादययोरन्तरं यत्
तदर्कसावनं दिनम् । तदेव कुदिनसंज्ञं ज्ञेयम् । अतोऽपि पूर्ववन्मासव-
र्षादिकल्पना । अत्रार्कग्रहणमुपलक्षणं तेनान्येषामपि ग्रहाणां तदुदयद्व-
यान्तरं तत्सावनमिति । इति सावनम् ।

अथ नाक्षत्रमानम् । भशासरस्तु भक्षम् इति । भक्षमो नक्षत्रसाव-
नमित्यर्थः । इति नाक्षत्रम् ॥ २० ॥

वा. वा.—पूर्वं वर्षादिपरिभाषोक्ता । अधुना देववर्षादि सौरादिभेदेन
नवधा भिद्यत इति मानान्याह रवेश्वक्रभोग इति । रवेर्द्विदशराश्यात्मक-
चक्रस्य पूर्वगत्या यावता कालेन भोगः स कालो रविवर्षमित्युक्तम् । अंश-
भोगो दिनप्रमाणम् । रविदिवसे सावनघटीप्रमाणज्ञानमनुपातेन । गति-
कलाभिः षष्टिघटिकाः सावना लभ्यन्ते तदा षष्टिकलाभिः किमिति
लब्धं सौरदिवसे सावनघटिकामानं मध्यगत्या ६० । ५२ । मध्यग-
तिमानं 'महीमितावहर्गणात् फलानि यानि तत्कलाः'—इत्याचार्यो
वक्ष्यति । अंशस्य कलाकरणिमिच्छायाः प्रमाणसंज्ञातीयकरणायानुपा-
तलक्षणं च पाठ्यामुक्तम् ।

“प्रमाणमिच्छा च समानज्ञाती आद्यन्तयोः स्तः फलमन्यज्ञाति ।
मध्ये तदिच्छाहतमाद्यहृतं स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिर्विलोमे” इति ॥

“... .. गुणस्त्वावृत्तिलक्षणः ।

आवर्तको गुणः प्रोक्त आद्यस्यां गुण्य उच्यते” ॥

गुण्यसंख्याया गुणकसंख्यातुल्यावर्तने यावती संख्या सा गुणनफलसंज्ञां लभते । भाज्यसंख्याया भाजकसंख्यामितोऽंशो भाग इति । तत्सङ्ख्या भागहारफलमित्युच्यते । गतेः कलाद्यवयवान् भागप्रभागभागानुबन्धभागापवाहजातिभिर्यथासम्भवं सवर्णयित्वा भिन्नाभिन्नभागहारप्रकारेण षष्टिकलागुणितषष्टिघटीभ्यो गत्या भागो ग्राह्यः । तत् सौरसावनमानं भवति । द्युरात्र च देवासुराणां तदेवेति । तदेव सौरवर्षं देवासुराणामहोरात्रं प्रदिष्टम् । दिनेशदर्शनयोग्यः कालविशेषो दिनमदर्शनं रात्रिरिति । एकप्रदेशस्य द्रष्टुः सूर्योदयद्वयदर्शनान्तरालकालोऽहोरात्रम् । अन्यथा प्रदेशद्वयद्रष्टुसूर्योदयद्वयदर्शनान्तरालकालस्य भिन्नत्वादहोरात्रभेदः स्यात् । यावद्विनेशदर्शनं तावद्विनमित्यत्रापि सौम्यायनं दिनं दक्षिणायनं रात्रिरिति दोषः प्रसज्येत । सङ्कल्पादावेवाक्तकालसिद्धयः सिद्धाः । स्वच्छन्दचारिणः सौम्यायनप्रवृत्तेः सौरमासत्रयं यावत् बह्वानलप्रदेशमाश्रयन्ते । ततो मेषादिराशित्रयार्कभागं यावन्मेरुं संश्रयन्ते । ततः पुनः कर्कादित्रयेण बह्वानलं पुनस्तुलादित्रयेण मेरुस्थितिसुखमनुभवन्ति । मृगादिभक्तार्धार्कभागं यावद्विनेशस्य दृष्टत्वात् सौम्यायनं दिनमापद्येत । न चैतादृशदिनप्रमाणं शास्त्रेण प्रतिपाद्यते प्रदेशविशेषमधिकृत्यैव दिनप्रमाणस्योक्तत्वात् । तस्मादेकप्रदेशस्य द्रष्टुर्यावद्विनेशदर्शनयोग्यः कालविशेषस्तावद्विनमिति युक्तम् । अभादिष्यवधानेनादर्शननिवारणाय योग्य इति पदम् । यद्वा स्वस्थितिज्ञोपरि यावद्विविधसंचरणं तावद्विनम् । स्वस्थितिज्ञो यावद्विविधसंचरणस्तावती रात्रिः । यावत् स्वस्थितिज्ञ एव रविविधसंचरणं तावती सन्ध्येति लक्षणं युक्तम् । एतद्वृत्तीपवर्त्यन्याप्रविष्टनिरस्तसमस्तरविरश्मिजालः कालविशेषो रात्रिरिति लक्षणेऽन्यत्वं गौरवम् । यद्वेवानां दिनं तदसुराणां रात्रिरिति भाष्ये देवपदं मेरुस्थोपलक्षणाद्यं दैन्यपदं बह्वानलस्थोपलक्षकम् । पातालत-

सादृशस्थितानां तादृशदिनाभावात् । एतत्कारणं गेले वक्ष्यते । रवी-
न्द्वोर्पुतेः संयुतिर्यावदन्येति । रविचन्द्रविम्बकेन्द्रयुतेर्यावदन्या युतिः स
चान्द्रो मास इति दर्शावधिरिति यावत् । 'मास' परिमाणे—इत्यस्मा-
द्वातोर्नियमोऽयं मासशब्दः । मस्यते परिमीयेते यावता कालेन चन्द्र-
वृद्धिस्तथैव स चान्द्रो मासः । यद्वा चन्द्रवृद्धिस्तथाभ्यां मस्यत इति मासः ।

“उक्तं च ।

“मस्यन्ते परिमीयन्ते स्वकला वृद्धिहानितः ।

मास एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विताः” इति ॥

एतेन मासाभिधा चान्द्र एव मुख्या । सौरादिषु गुण्यशत् एक-
स्मिन् मासे चान्द्रे रविचन्द्रान्तरं भगणांशाः । एकस्मिंस्तिथावन्तरं
द्वादश भागाः । चान्द्रमध्ये सावनघटीमानमनुपातेन । यदि गत्यन्तर-
कलाभिः षष्टिघटिकास्तदा द्वादशभागकलाभिः किमिति मध्यगत्या
चान्द्र सावनघट्यः ५९ । ४ । चान्द्रमास एव पित्र्यमहोरात्रम् । पितृश-
ब्देन विधुष्टस्या उच्यन्ते ॥ १९ ॥

अधुना सावननाक्षत्रदिनप्रमाणमाह इनादयद्वयान्तरमिति ।
दिनशब्देनाहोरात्रमुच्यते । दिनशब्दः सावने मुख्योऽन्यत्र गौणः । भानां
भ्रमो यावता कालेन संपद्यते तद्वदिनम् । नाक्षत्रमध्ये सावनज्ञानमनु-
पातेन । रविगतियुक्तवक्रकलाभिः षष्टिघटिकास्तदा केवलाभिश्चक्रक-
लाभिः किमिति जातम् ५९ । ५० । चन्द्रेण यावता कालेन क्षेत्रं भुज्यते
तद्वदिनम् । तज्ज्ञानं त्रैराशिकेन । यदि चन्द्रगत्या ७९० । ३५ षष्टि-
घटिका अर्कसावना लभ्यन्ते तदाऽष्टशतकलाभिः किमिति जातम्
६० । ४२ । एवं सप्तविंशतिदिनैर्मास इति । इदं नाक्षत्रमानं प्रवर्षणमे-
घगर्भपरिज्ञाने उपयुज्यत इति नारदः । अत्राचार्येण भक्षमशब्देन नाक्षत्र-
सावनमेव घटिकादिज्ञानार्थम् ॥ २० ॥

मरीचिः—अथ सामान्यतः कालपरिभाषामुक्त्वा नवमानात्मकविशेषेण
कालं विवक्षुः प्रथमं तत्र सौरदैवचान्द्रपैचमात्रमात्रानि वक्ष्यामि रवेश्च-

क्रभोग इति । रवेः सूर्यस्य । चक्रभोगो वृतेर्भागः कक्षावृत्तस्थित-
 द्वादशराशिभमणम् । अर्कवर्षे सौरवर्षे प्रदिष्टमुक्तम् । मुनिभिरिति शेषः ।
 तथा च प्रतिदिनं प्रवहवायुक्रतभमणेन चक्रभोगेऽपि रवेरिति बभ्रन्तेन
 स्वपूर्वगत्या द्वादशराशिभोगो यावता कालेन तन्मितकालः सौरवर्षम् ।
 'रविचक्राणि रव्यब्दाः' इति लघुत्रसिष्टसिद्धान्तोक्तेः । प्रदिष्टमित्यनेनागम
 एव मानं सिद्धम् । अस्मात् पूर्वपरिभाषयैकराशिभोगकालः सौरमासः ।
 एकांशभोगकालः सौरदिनम् । एतत्प्रमाणं सौरवर्षदृष्ट्यः । अत्रानुपाततः
 सावनचान्द्रनातत्रघटिकाश्चिन्त्यन्ते । एकसावनदिने गतिकलाभोगसि-
 द्धुर्गतिकलाभिः षष्टिसावनघटिकास्तदैकांशकलाभिः का इत्यनुपातेन
 सौरदिनमध्ये सावनघटिका गतिवशात् प्रत्यहं भिक्षा अपि मध्यगत्येताः
 ६० । ५२ । चान्द्रदिनसावनघटीभिर्वर्त्यमाणाानीताभिश्चान्द्रषष्टिघटिका-
 स्तदा सौरसावनागतघटीभिः का इत्यनुपातेन सौरदिने चान्द्रघ-
 टिकाः । मध्यमचान्द्रसावनघटीभिः ५९ । ४ मध्यास्तु ६१ । ५१ ।
 नातत्रसावनवर्त्यमाणाघटीभिर्नातत्रषष्टिघटिकास्तदा सौरसावनागतघ-
 टीभिः का इत्यनुपातेन सौरदिने नातत्रघटिकाः । मध्यमनातत्रसा-
 वनघटीभिः ५९ । ५० मध्यास्तु ६१ । ३ । अत्र 'संक्रान्त्या सौर
 उच्यते' *—इति सूर्यसिद्धान्ताच्च यासाद्यन्यतममूलनिरूपणात् सौरमानं
 वक्तुं शक्यमपि लाघवार्थं सौरवर्षस्य मुख्यत्वनिरूपणार्थं च सौरवर्षा-
 द्युक्तमिति ध्येयम् । अथ कल्पादौ प्रथमं मेषादिना सौरवर्षमा-
 रम्भान्मेषादिद्वादशराशिभोगोऽर्कवर्षं मुख्यम् । देवासुराणां मान-
 माह कुरात्रमिति । तदेव मेषादिद्वादशराशिभोगोऽर्कवर्षं मुख्यम् ।
 एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तेन मकरादिद्वादशराशिभोगोऽर्कव-
 र्षस्य पुराणोक्तगोणस्य निरासः । देवासुराणां देवदैत्यानाम् । बहुत्वा-
 द्बहुवचनम् । कुरात्रमहोरात्रम् । चः समुच्चये । यद्यपि देवदैत्ययोः

* सूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे १३ श्लो० ।

“सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्र विपर्ययात्”*-इति सूर्यसिद्धान्ते दिनरात्रि-
विपर्ययोक्तेर्न द्युरात्रकथनं युज्यते तथाऽपि महोरात्रमानस्य तुल्यत्वेन
तदुक्तो तात्पर्यात् । अत एव न देवासुरमानं भिन्नम् ।

“भक्षकपरिवर्त्तनं भानोर्देवसुरद्विषाम् ।

महोरात्रम्”† ॥

इति सूर्यसिद्धान्तो मानम् । ‘अर्कवर्षे दिनं दिव्यम्’-इति लघु-
वसिष्ठोक्तेश्च । तथा च यदस्मत्सौरवर्षं तत् तेषामहोरात्रम् । त्रिंशद्व-
र्षाणि मासः । षष्ठाधिकशतत्रयवर्षाणि वर्षमित्यादिपरिभाषया घट्या-
द्यापि ज्ञेयम् । इदं सौरं सौरमूलकत्वादिति संक्षेपः । अथ चन्द्रमानमाह
रवीन्द्रोरिति । सूर्यचन्द्रयोर्युतेः क्कान्तिवृत्तस्थतच्चिद्वैक्यकालमारभ्ये-
त्यर्थः । यावत् यत्कालेनेत्यर्थः । अन्या द्वितीया संयुतिर्भवति स कालो
विधोश्चन्द्रस्य मासः । अत्र योगः पूर्वापरान्तराभावः । कदावृत्ते
तेनोर्ध्वाधरान्तरसत्त्वेऽपि न क्षतिः । अत्र शास्त्रे तस्यैव योगसंज्ञात्वात् ।
युतिद्वयान्तरकालश्चान्द्रो मास इत्यर्थः । ‘दर्शान्तकालेऽवयवेर्दृष्टाद्वैः’-
इत्युक्तेन ‘राश्यादिसाम्यं मासान्ते’-इति वसिष्ठोक्तेन च दर्शान्ते तयो-
रवश्यं सत्त्वाद्दर्शावधिरिति यावत् । ‘मासो दर्शावधिश्चान्द्रः’-इति
वसिष्ठोक्तेश्च द्वादशचान्द्रमासाश्चान्द्रवर्षम् । चान्द्रमासत्रिंशदंशश्चा-
न्द्रदिनं तिथिः । अत्रापि दिनद्वारा मासादिनिरूपणम् । चान्द्रमासस्य
मुख्यत्वसूचनार्थं लाघवाच्च । अन्यथा चान्द्रदिनस्य मासकरणेन पितृमा-
नोक्तौ गौरवापत्तेः । चान्द्रदिनमानं चान्द्रवर्षमिदं । आसु साधनसौर-
नाक्षत्रघटिकाश्चिन्त्यन्ते । तत्र युतिद्वयान्तरकालस्य मासत्वेऽपि प्रथमयु-
तिकाले सूर्यचन्द्रयो राश्याद्वयवेनैकत्वाच्चन्द्रस्य शीघ्रगतित्वेन याव-
च्चान्द्रमासे सूर्यराश्यादिभोगस्तदधिकद्वादशराशिचन्द्रभोगे द्वितीय-
युतिसम्भवादित्यथा तद्व्योगानुपपत्तेः सूर्यचन्द्रयोर्द्वादशराश्यात्मकभगवत्ता-
न्तरेण चान्द्रमास इति सिद्धे-

* सूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे १४ श्लो० मानाध्याये च २५ श्लो० ।

† सूर्यसिद्धान्ते मानाध्याये ४ श्लो० ।

“मस्यन्ते परिमीयन्ते स्वकला वृद्धिहानितः ।

मास इति स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विताः” ॥

इत्युक्तत्वात् त्रिंशत्तिथिदिनात्मकः । ततस्त्रिंशत्तिथिभिर्भगणां-
शतुन्यमन्तरं तदैकतिथ्यां क्रिमित्यनुपाताद्द्वादशभागान्तरम् । तथा
चैकसावनदिने गत्यन्तरमधिकं चन्द्रः सूर्यादुत्तपते गत्यन्तरकलाभिः
षष्टिसावनघटिकास्तदा पुष्यवतोरन्तरद्वादशभागकलाभिः का इति
द्वादशभागान्तरात्मकैकचान्द्रदिने तिथौ सावनघट्यः । मध्यमगत्य-
(५६। ८ ॥ ७६०। ३५) न्तरेणा-७३९। २७ नीतमध्यास्तु ५६। ४। सौरसा-
वनघटिकाभिः षष्टिसौरघट्यस्तदा चान्द्रसावनघटीभिः का इत्यनुपातेन
चन्द्रदिने सौरघटिका मध्यमसौरमासघटीभि-६०। ५० मध्यास्तु ५६। १२
वर्तमाननाक्षत्रसावनघटीभिर्नाक्षत्रषष्टिघटिकास्तदा चान्द्रसावनघटी-
भिः का इति चान्द्राहे नाक्षत्रघटिका मध्यमनाक्षत्रसावनघटीभिः
स्वल्पान्तराभिः ६०। ५० मध्यास्तु ५६। १४। पितृमानमाह
एतदिति । एतच्चान्द्रमासमानं पैत्रं पितृणामिदं पैत्रं व्युत्पाद्यम् । चः
समुच्चये । प्रदिष्टमित्यत्राप्यन्येति ।

“त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम्”* ।

इति सूर्यव्याससिद्धान्तोक्तेः । तथा चैकचान्द्रमासः पित्रहोरा-
त्रम् । त्रिंशच्चान्द्रमासाः पितृमासः । षष्ट्यधिकशतत्रयचान्द्रमासाः पितृ-
वर्षमित्यादि सामान्यपरिभाषयाऽन्यदपि ज्ञेयम् । इदं पितृमानं चान्द्रं
तन्मूलकत्वादिति संक्षेपः ।

“भुञ्जन्मयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः” इति लक्षणादुच्चमयातात्वं
पदम् ॥ १६ ॥

अथ सावननाक्षत्राख्यकालविशेषमाह इन्द्रोदयद्वयान्तरमिति ।
इन्द्रोदयद्वयान्तरं सूर्यविश्वस्तिजयोर्योग उदयः । एवमेकदेशस्य द्रुदयान्तरं

* सूर्यसिद्धान्ते मागाध्याये १५ श्लो. ।

यत्कालमितं तत् तत्कालमानं दिनमहोरात्रमर्कसावनं भवति । अत्र सावनानि स्युरेतेषाम्*—इति सूर्यसिद्धान्तात् । सूर्योपलब्ध्याद्बहोद-
यद्वयान्तरं दिनषष्टिघटिकात्मकं ग्रहसावनं स्यादपि सूर्यसावनेनास्मि-
न्व्यवहारात् सूर्यग्रहणं प्राधान्यज्ञानार्थम् । एतन्मानं सावनषष्टिघटिकाः ।
अत्र स्वस्वसावनमानघटिकाभिर्यथायोग्यस्वस्वषष्टिघटिकास्तदा षष्टि-
सावनघटिकाभिः का इत्यनुपातत्रयेण सौरचान्द्रनाक्षत्रघटिकाश्चिन्त्याः ।
तास्तु मध्यममानेन सौराः ५९ । ८ । चान्द्राः ६० । ५७ नाक्षत्रा-
श्च ६० । ८ । अथ प्रतिप्रदेशं भिन्नकाले उदयसम्भवात् देशविशेषे-
णानन्तसावनेभ्यो मानानामानन्त्यं स्यादतः सर्वसावनानामनुयमार्थमाह
तदेवेति । तत् सावनम् । एवकारोऽत्र सौरचान्द्रयोगव्यवच्छेदार्थः ।
तयोः सर्वत्रैककालसम्भवात् । मेदिनीदिनं कुदिनं भूकृतोदयभेदात् ।
तथा चानन्त्येऽपि भूमेः सर्वत्र तुल्यत्वेन सामान्यात् तत्पदपूर्वकदिन-
शब्देनानुगमादेकमानत्वसिद्धेरिति भावः ।

“सावनं स्याद्विदं भानोऽदयादुदयं भवेत् ।

तदेव भूदिनम्”... .. ॥

इति वर्गिष्ठोक्तेश्च । अत्र त्रिंशद्दिनैः सावनो मासः । षष्ट्यधिकस्त-
त्रयदिनैः सावनं वर्षमित्यादि परिभाषया ज्ञेयम् । नाक्षत्रमाह भवासर
इति । भ्रमः । भानां नक्षत्राणां क्लान्तिवृत्तप्रदेशविशेषाणां भ्रमो वृत्ताका-
राकाशमार्गगमनेन वृत्तपरिवर्त्तो भवासरो नक्षत्रसावनदिवसः । वासरस्य
तावताऽभिधेयत्वात् । सुरेवकारार्थं । तेनास्य सावनत्वेऽपि न कुदिनव्यव-
हारः किन्तु यथानिर्दिष्टत्वमिति भावः । अत्र कुदिनाभिधेयत्वे कुदिन-
गुणे भक्ते इत्यादौ सूर्यकुदिनसत्त्वेऽपि नक्षत्रकुदिनैर्व्याकुलतापत्तेः । तथा
प्रयोगाभावाच्च । भ्रमस्याकाशे इतस्ततः सम्भवेनोदयस्यैवावहणात् कुदि-
नाभिधेयत्वहेतोरभावाच्च । अत एव त्रितिकाकाशविशेषप्रदेशात् नक्षत्र-
भ्रमेण प्रत्येकं नक्षत्रोदयद्वयान्तरकालात्मकेन नाक्षत्रदिनं मुख्यम् । प्रथमो

* सूर्यसिद्धान्ते मानाध्याये १६ श्लो- । तत्र ‘सावनानि स्युरेतेन’ इति वाठः ।

दयात् । नान्यतः । अनेकत्वेन गौणात् । तद्विनम्रमात्रं नाक्षत्रघटिघटिकाः ।
 आसु सावनसौरचान्द्रघट्यश्चिन्त्यन्ते । तत्र वारप्रवृत्तिकाले सूर्यनक्षत्र-
 योरैकस्थित्वेन तद्विने युगपदुदयात् प्रवहवाय्वाधानेन भचक्रे प्रत्येकं चलिते
 नाक्षत्रघटिकाभिः केवला पूर्बगतिर्नक्षत्रोदयकाले स्वतः पूर्वचलितस्य
 किञ्चिच्चूनव्युगतिकलाभिः क्षितिजादन्तरितस्यार्कस्य तदुदयात् नक्ष-
 त्रोदयद्वयान्तरकालादेकभचक्रपश्चिमभोगात् किञ्चिच्चूनगतिकलाङ्क-
 तप्रवहवायुचलितभचक्रावयवक्षितिजयोगकाले सूर्योदयासम्भवाच्च । एत-
 त्कालेऽपि सूर्यस्य किञ्चिच्चूनतुल्यपूर्वचलनेन क्षितिजतत्प्रदेशयोगे सूर्यो-
 दयावश्यसम्भवाच्च सूर्योदयद्वयान्तररूपैकसावनदिने गतिकलायुक्तभचक्र-
 भोगः सिद्धः । ततो गतियुक्तचक्रकलभिः षष्टिसावनघट्यस्तदा चक्रकला-
 भिः का इत्यनुपातेन नाक्षत्रदिने सावनघटिकाः मध्यास्तु ५९ । ५० ।
 सौरचान्द्रसावनघटीभिः सौरचान्द्रषष्टिघट्यः क्रमेण तदा नाक्षत्रसावनेन
 का इत्यनुपानद्वयेन नाक्षत्रदिने सौरचान्द्रघटिकाः । मध्यास्तु सौराः
 ५८ । ५९ । चान्द्राः ६० । ४० त्रिंशन्नाक्षत्रदिनानि नाक्षत्रमासः ।
 पृष्ठाधिकशतत्रयनाक्षत्रदिनेर्धर्मित्यादि पूर्वपरिभाषया ज्ञेयम् । ननु
 व्याख्यानमिदमयुक्तम् । इदोदयद्वयान्तरमित्यनेनपदस्योपलक्षणत्वेन भोद-
 यद्वयान्तरमिति सिद्धेनोक्तनाक्षत्रस्वरूपेण पौनस्त्यापत्तेः । अतो भक्ष-
 मन्त्रेण सहेत्यध्याहृत्य चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रभक्ष इत्यर्थाद्भक्षमपदेन भोग-
 सिद्धेश्चन्द्रस्य नक्षत्रभोगकालो नाक्षत्रदिनमिति युक्ता व्याख्या । न वाध्या-
 हारे सर्वव्याख्यानमुक्तानां तुल्यत्वेन चन्द्रासिद्धेनेकनाक्षत्रापत्तेश्चायुक्तमि-
 ति वाच्यम् ।

“चन्द्रनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रं दिनमुच्यते” ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् । अत्र नाक्षत्रषष्टिघटिकात्मकदिने
 सावनसौरचान्द्रघट्यश्चिन्त्यन्ते । यदि चन्द्रगत्या सूर्यसावनघटिघट्य-
 स्तदाऽष्टशत-८०० कलाभिः का इति नाक्षत्राहे सावनमध्यं तु ६० । ४२ ।
 अनेनोक्तप्रकारेण सौरम् ५९ । ५० । चान्द्रम् ६१ । ४० । एवं चन्द्रस्य

मुक्तादामाभिरामाभिनवमरकतयावमूर्त्तमुद्रितं
गोविन्दस्यास्तु भूत्ये सदृशमसदृशं दुग्धमुग्धं वपुर्नः ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दु-
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।

शास्त्रे पराशरकृते विवृतो द्वितीयो

ऽध्यायः कलावुचितवृत्तिविनिर्णयाय ॥ २ ॥

इति श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजननन्दपण्डितापरनामधेय-

विनायकपण्डितकृतौ पराशरस्मृतिविवृतौ विद्वन्मनोहरायां

द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

विश्वस्यालङ्कारिणुस्त्रिभुवनजभरस्याप्यस्त्रिचः सहिष्णु-
र्षारं वारं भविष्णुर्विजभजनकृतमर्थसिद्धौ वरिष्णुः ।
भक्तानां वर्तुयिष्णुर्दितितनयभुवां सम्पदामाहरिष्णु-
र्द्वानां सञ्चरिष्णुः सहृदयहृदयेऽप्याविशुरास्तां स विष्णुः ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकानेन्दु-

श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।

शास्त्रे पराशरकृते विवृतिस्तृतीया-

ध्याये विधीयत इहोदितशुद्धिसिद्धौ ॥ २ ॥

पूर्वाक्तधर्माणामपवादकमाशौचं निर्णिनीषुस्तदपगमनोत्तम्भितां
शुद्धिं प्रतिपादयितुं तृतीयाध्यायमारभते ।

तत्राध्यायार्थं प्रतिजानीते ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा ।

दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके ॥ १ ॥

अतः परं प्रथमाद्वितीयाध्यायाभ्यामैहिकामुष्मिकफलसाधनधर्म-
प्रतिपादनानन्तरं जननमरणयोर्निर्णयनैमित्तिकादिकर्माधिकारपरिपन्थ्या-
शौचोपगमे, यथा पराशरवचः, यावता कालेन येन च स्नानादिना पूर्व-
पराशरेण चतुर्वर्णशुद्धिरभिहिता तथा तां प्रवक्ष्यामि । तत्र ब्राह्मणानां
शुद्धिकालमाह । प्रेतसूतके मरणाशौचे ब्राह्मणाः दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ।
ननु शुद्धेद्विप्रो दशाहनेत्यादिवचनेर्विप्रस्य दशाहशौचविधानात्त्रिरात्रा-
शौचं विरुद्धमिति चेत् । मैवम् । अस्य ज्येष्ठासूतकदायिन इति मनुवच-
नेन समानोदकविषयत्वात् । दशाहशौचस्य तु सपिण्डविषयत्वेन वक्ष्यमा-
णत्वादित्याचार्याः । तच्चिन्त्यम् । (?) सयमतुदिनगेष्ठाङ्गस्यर्शभिम्रायम् ।
विशुद्धावङ्गस्यर्शविधिवशात् । वर्णाशौचोपक्रमधङ्गत्वात् । तस्मादिदमेवं
व्याख्येयम् । त्रयं च त्रयं च त्रयं चेति त्रयाणि, दिनं च त्रयाणि च तेषां

समाहारो दिनत्रयं तेन च शब्दशक्त्येव दशाहानि सिध्यन्ति । मनुरप्येवं
दशाहपदं व्यावष्टे ।

अद्वा वैकेन राज्या च चिराचैरेव च चिभिः ।

शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहासूदकदायिनः ॥ इति ।

अत एवाह हारीतः ।

दशाह एव त्रिप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ व्यामोहमृच्छतीति ॥

क्षत्रियादिशुद्धिकालमाह ।

क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः ।

शूद्रः शुद्ध्यति मासेन पराशरवचो यथा ॥ २ ॥

क्षत्रियवैश्यशूद्रा द्वादशपञ्चदशत्रिंशद्विनैः शुध्येयुरिति पूर्वपराशर-

वचनम् ।

यानि त्वेकादशाहाद्वाज्यन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा ।

शूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्यते मृतसूतके ॥

इत्यादीनि शातातपादिप्रतिषादिताशौचसङ्कोचकराणि पञ्चान्त-
रक्षितानि युगान्तरविषयाणि । दाहकादिसंसर्गाभावे वा । संपर्के चेन्न
कुर्वन्तीत्युपसंहारात् । सम्पर्कं तु द्वयं ह्याशौचेन ज्ञेयते कर्मायोभ्यस्त्वं
स्पर्शायोभ्यस्त्वं च ।

तदुभयापवादे निमित्तमाह ।

उपासने तु विप्राणामङ्गशुद्धिश्च जायते ।

ब्राह्मणानां विशुद्धौ तु देहस्पर्शो विधीयते ॥ ३ ॥

उपासने शृङ्गाग्निहोमे स्वस्मिन्विप्राणामङ्गशुद्धिराशौचाभावो भवति ।

अत्र चरमोद्विष्टस्यापि प्रेताशौचस्यास्पृश्यताधिक्येन प्रथमोपन्यासः । इयं
चाङ्गशुद्धिः । द्रव्यस्य स्वत्वस्यासमात्रे, न तु सर्वैतिकर्तव्यतायां तस्या
अन्यनिष्पाद्यत्वात् ।

यथाह जाबालः ।

“शालाम्नौ केवलो होमः कार्यं एवान्यमोत्रजैरिति” ।

पारस्करोऽपि । “शालाभ्यो चैक अन्य इतानि कुर्युरिति” ।
ब्राह्मणादीनामङ्गस्यर्शस्तु प्रेताशौचे, सति संपर्कं विशुद्धस्वदाशौचावगम
एव नान्तरा, संपर्काभावे स्वस्थसञ्चयनविशिष्टाशौचविधानानन्तरम् ।

चतुर्थेऽहनि कर्तव्यमस्थिसञ्चयनं बुधेः ।

ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्यर्शा विधीयते ॥

इति स्मरणात् । न प्रथमद्वितीयतृतीयदिनकृतकेवलास्थिसञ्च-
यनानन्तरम् । “अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्यर्शनमेव चे”ति कतिवर्ष्यप्रक-
रणे निषेधात् । एतेन

दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।

अङ्गस्यर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्सर्वशिनः ॥

इत्यादिदेवलादिवाक्यानामुक्तविषयत्वमाविष्कृतम् । अवनशौ-
चे तु स्पर्शनिर्णयं वक्ष्यति ।

इदानीं जननेऽपि वर्णानां शुद्धिकालमाह ।

जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ ४ ॥

जातौ जनने विप्रक्षत्रियवैश्यशूद्राः दशद्वादशपञ्चदशत्रिंशद्विनैः
शुद्ध्यन्ति कर्मोर्हा भवन्ति । यत् “नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां क्रिया-
वता”मित्यङ्गिरोवाक्यं तत्प्रथमषष्ठदशमदिवसेषु पुत्रत्वन्मनिमित्तकदान-
वष्टीपूजासुवासिनीपूजादिविषयम् ।

तथा च व्यासः ।

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वज्ञाः ।

विष्णोर्षे न कुर्यात् सूतकं पुत्रजन्मनि ॥ इति ।

द्विषष्ठस्याप्यशौचस्य पुत्रविशेषे सङ्कोचमुपपादयति ।

एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।

अथहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥ ५ ॥

अग्निभिः श्रौतैर्वेदेन वेदाभ्यां वेदैरङ्गादिसहितेन च यः समन्वितो
युक्तो विप्रः स एकाहाच्छुद्ध्यति यस्तु केवलं वेदमगममेवाधीते नाग्निमान्

स अहाह होमस्वाध्याययोरधिकारी भवति । यः पुनर्विहीनो द्वाभ्याम-
प्यग्निवेदाभ्यां हीनस्त दशाहेन इति ।

तथा च दशः ।

सद्यः शौचं तथेकाहस्यहश्चतुरहस्तथा ।
बृहदशद्वादशाहाश्च पक्षो मासस्तथैव च ॥
मरणान्तं तथा चान्यदृश पक्षाश्च सूतके ।
उपन्यासक्रमेणैव तन्मे निगदतः शृणु ॥
यन्मार्थभावं ज्ञानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।
सकथं सरहस्यं च क्रियावांश्चेत् सूतकम् ॥
एकाहाच्छ्रुयते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।
हीने हीनतरे वापि अहश्चतुरहस्तथा ॥
ततो हीनतमे चैव बृहदः परिकीर्तितः ।
ये दशाहादयः प्रोक्ता वर्णानां ते यथाक्रमम् ॥
अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अदस्वाशनंस्तथा द्विजः ।
एवं विधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेदिति ॥

अस्यार्थः । यन्मार्थभावे भाष्यम् । अङ्गानि शिवादीनि । कथेति-
हासः । रहस्यमुपनिषदः । क्रियावान्कर्मोनुष्ठाता । एते वेदान्यादयः
षट्गुणाः । उपनिषदां वेदेष्वेवान्तर्भावः । एतैः बृहद्विषयेतो जननमरणयोः
सद्यः कालेनैव श्रुयति । यज्वभिर्युक्त एकाहेन चतुर्भिर्युक्तस्यहेन त्रिभि-
र्युक्तश्चतुरहेन द्वाभ्यां युक्तः बृहदेन द्वाभ्यामपि विहीनो दशाहादिना
वर्णक्रमेणेति । एषां च वर्णाणां पक्षाणां मध्ये त्रय एव पक्षाः पराशरस्य
संमता इत्युक्तं पराशरवचो यथेत्यनेन ।

यस्तु कलिवर्ज्यं वृत्तस्वाध्यायसापेक्षोऽघसङ्कोचनिषेधसोऽवशि-
ष्टसद्यः श्रुध्यादिपक्षत्रयाभिप्रायेणेति न विरोधः । यः स्मृत्यन्तरीयाशौ-
चसङ्कोचस्स साम्प्रतं तु नेत्यर्थः । तुशब्दस्य निषेधार्थत्वात् । विधिनास्वे-
कवाक्यत्वादितिवत् । वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचं तथेति कलिवर्ज्यं
स्मरणात् । इदमित्यमेव व्याख्ययमन्यथा कलिधर्मप्रवचनप्रवृत्तस्य कलि-
वर्ज्यधर्माभिधानेनाचार्यस्याश्रद्धेयवचनता स्यात् । यस्तु एकाहाशौचम-
स्वत्सनिकस्य अहाशौचं च आहिकस्य अग्निवेदसमन्वितस्यकेवलवेद-

त्वयोक्त्यादानमेकाहव्याहारीवविधिस्तुत्यर्थत्वेनाधिकारितिशेषवत्त्वाभा-
वादिति । तत्र । आपवृत्तिर्द्विजाभ्यानामस्वस्तवितया तथेति कलावस्व-
स्तनिकादिवृत्तिर्निषेधात् । तस्माद्व्योक्तमेव साधीयस्तेन सर्वेषामविशेषेण
दशाहव्याहारीवमिति ।

एवं गुणोत्कर्षणाशौचसङ्कोचमयोक्त्या गुणापकर्षणादाशौचाधिक्य-
मपि आपवदति ।

जन्मकर्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः ।

नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ॥ ६ ॥

जन्म निमित्तं कर्म गर्भाधानजातकर्मादिसंस्कारस्तत्परिभ्रष्टः स-
न्ध्यावन्दनमुपासनं एह्याग्निपरिवरणं ताभ्यां वर्जितः स नामधारको
विप्रस्तस्य दशाहमेवाशौचमिति । नामधारकस्वरूपमाह व्यासः ।

गर्भाधानादिभिर्मुक्तस्तथोपनयनेन च ।

न कर्मविज्ञ वाधीति स भवेन्नामधारकः ॥ इति ।

यत् ।

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।

यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥

इति कूर्मस्मरणं तत्, तच्चिन्तार्थं न यावज्जीवाशौचविधायकं न
वर्तुयेदघाहानीति मनुस्मरणात् ।

इदानीमसवर्णसपिण्डाशौचमाह ।

एकपिण्डास्तु दायादाः पृथक् दारनिकेतनाः ।

जन्मन्यपि विप्रसौ च तेषां तत्सूतकं भवेत् ॥ ७ ॥

एक पिण्डो ब्राह्मणादेर्देह उत्पादको येषां ते एकपिण्डाः पृथक्
भिन्नजातीया दाराः स्त्रियो निकेतनान्युत्पत्तिस्थानानि येषां ते पृथग्दारनि-
केतनास्ते दायादाः दायां पिण्डमाददतीति दायादास्सपिण्डास्तेषामुत्तम-
वर्णसम्बन्धिनि जनने मरणे च तत्सूतकं तेषामुत्तमवर्णानां यत्सूतकमाशौचं
तत्कानेनैव शुद्धिरिति । यद्यपि “कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजा-

तिमिरि'त्यनेन कलावसवर्णकन्यापरिणयमिदधेनेव विज्ञातीयसपिण्डा-
भावेव तदाशौचाभिधानमनुपपन्नं तथापि पूर्वयुगोत्पत्तयानामेव तेषाम-
चापि कियत्कालमनुवृत्तेर्युक्तमेव तदाशौचाभिधानम् । एतेनासवर्णसापि-
ण्डवचनमनन्तरोच्यमानं व्याख्यातम् । तदाह देवलः ।

सर्ववर्णेषु दायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषां दशाहमाशौचं विप्रशौचे विधीयते ॥ इति ।

एतच्चाविभक्तानां, विभक्तानां तु मातृजातीयमेव ।

तथाचापस्तम्भः ।

तत्रविट्शूद्रजातीनां स्तश्चेन्मृतकसूतके ।

तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां तु मातृकमिति ॥

विभागः पितृमरणस्याप्युपलक्षणम् ।

तथा च ज्ञावालः ।

नानाजातिषु पारक्यं पैतृकं जीवतः पितुः ।

अतीति मातृकं विद्यात्पारक्यमुभयोरपीति ॥

नानाजातिषु मूर्द्धावसिक्तादिष्वशौचविशेषाभावात्पारक्यं तच्च
जीवतः पितुः जीवति पितरि मातृकमुभयथाप्युभयोरर्जनमरणयोः पार-
क्यमेवेति । एवं विज्ञातीयपत्नोनामपि । तदाह हारोतः ।

मृतसूतेषु दासानां पत्नीनां चानुलोमतः ।

स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि यौतकमिति ॥

यौतकं स्वजातीयम् । एवमुक्तमस्याप्यधमाशौचे स्वकालेनैव शुद्धिः ।
तदुक्तं ब्राह्मे ।

ब्राह्मणेषु च विप्रस्य तत्रविट्शूद्रजातिषु ।

मृतेषु वाथ जातेषु दशाहमाच्छुद्धिरिष्यते ॥

तत्रियस्याथ वैश्यस्तु वैश्यस्य वृषलस्तथा ।

जायते म्रियते बन्धुस्तत्राशौचं स्वकं भवेदिति ॥

इदानीं सवर्णोसवर्णसापिण्डनिर्णयमाह ।

तावत्ससूतकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु ।

दायाद्विच्छेदमामोति पञ्चमे वात्मवंशजः ॥ ८ ॥

तेषां विजातीयानां सूतकमाशौचं तत्सूतकं तावत्पर्यन्तं प्राप्नोति
यावच्छतुर्थपुरुषेण विच्छेदमाप्नोतीति सम्बन्धः । ततश्च चतुर्थपुरुषे सापि-
ण्ड्यनिवृत्तिहेतुकाशौचाभावप्रतिपादनेन त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं विजाती-
यानामुक्तं भवति ।

तथा च घृष्टपराशरः ।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

सजातीयेषु चर्षेण चतुर्थे भिन्नजाय्विति ।

शङ्कोऽपि ।

यद्येकजाता बहवः पृथक्तेजाः पृथक्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिष्विति ॥

य एकस्माद् ब्राह्मणादेर्जाताः पृथक्तेजा विजातीयमासृकाः पृथ-
क्जना विजातीयाः एकपिण्डाः सपिण्डाः पृथक्शौचाः विजातीयाशौचा-
स्तेषां त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति । आत्मवंशजस्समानजातीयस्तु पञ्चम
एव दायात्पिण्डाद्विच्छेदं प्राप्नोति सापिण्ड्याजिवर्तत इति । ततश्च
चतुःपुरुषमेव सापिण्ड्यं समानजातीयानां सिध्यति, दायपदसहजादाय-
बहवोऽपि चतुःपुरुषमेव सापिण्ड्यं गमयति ।

तदाह देवलः ।

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादावतुर्थादिति स्थितिः ॥

तावत्कुल्याः सपिण्डा स्युः पिण्डभेदस्ततः परम् ।

समं तत्र सपिण्डानां दायार्थस्य विभाजनम् ॥ इति ।

वाशब्दस्त्वर्थः । न सप्तमादिपुरुषयहकार्थः । तत्र सापिण्ड्य-
निमित्तपूर्णाशौचाप्रतिपादनात् । तथा च गौतमः । पिण्डनिवृत्तिः
पञ्चम इति । यत्तु सप्तमे वेति तद्वीयमेव, यश्च मानवीयं यच्च बृह-
त्पराशरीयं सप्तमे विनिवर्तत इति तस्मिन्तयमप्युक्तरीत्या न प्रकृतोपयोमि-
युगान्तरविषयत्वात् । समानासमानजातीयसापिण्ड्यं शौचेभ्य इव पूर्णा-
शौचनिमित्तमिति वक्तुं गोत्रे इत्युक्तं तथा च शङ्कल्लिखिते ।

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौदबी ।

पिण्डश्चोदकदानं तु शौचाशौचं तद्वानुगमिति ॥

गोत्रतो गोत्र एव सपिण्डता, पिण्डोदकपूर्णाशौचनिमित्तं न
प्रत्येकमत एव दत्तपुत्रादिषु सत्यपि जनकसापिण्ड्ये संगोत्रत्वाभावाच्च
परस्परशौचादि ।

तथा च मनुः ।

गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न भजेदक्षिमः सुतः ।

गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ इति ।

पुत्रं ददतः पितुस्तत्कृता स्वधा व्यपैति यतो गोत्राद्यानुगः पिण्ड-
इति । यद्वा वाधुष्टो विकल्पार्थः । स च विवाहे बद्धपरिवहार्थः ।
तदाह सत्यशुक्लः ।

चतुर्थीमुदुहेत्कन्यां चतुर्थेः पञ्चमोऽपि च ।

पाराशर्यमत्तावष्टौ पञ्चमो न तु पञ्चमीमिति ॥

अर्थः । चतुर्थीमुदुहेत्कन्यां चतुर्थे इति विजातीयसापिण्ड्यवि-
षयम् । तेषां त्रिपुत्रसापिण्ड्याभिधानात् । स जातीयसापिण्ड्ये विशेषमा-
ह । पञ्चमोऽपि निवृत्तसापिण्ड्योऽपि चतुर्थीं विद्यमानमूलपुत्रसापिण्ड्यां
जीनतीत्य पितृत इति पैठीनसिस्मरणात् । जीनतीत्येति विजातीयसापि-
ण्ड्याभिप्रायम् । पञ्चातीत्येति सजातीयसापिण्ड्ये ज्ञेयम् । तस्मात्सिद्धमा-
शौचे च नोदुहेत् । असपिण्डः, असपिण्ड्यामुदुहेदिति नियमात् । स च
नियमः याज्ञवल्कीये । असपिण्ड्याम्, एतैरेव गुणैर्युक्त इत्यत्र स्पष्टः । तदेव
स्पष्टयति । पञ्चमः चतुर्थीमुदुहेदिति । पञ्चपुत्रसापिण्ड्यपक्षे षष्ठः
षष्ठौ तत्र जीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतः षष्ठं पुत्रं विवाहे
चतुर्थे पुत्रं पञ्चमपुत्रं वेति । पञ्चमो न पञ्चमीमुदुहेदिति ।

एवमुक्तस्य सापिण्ड्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां पूर्णाशौचनिमित्ततामाह ।

चतुर्थे दशरार्त्रं स्वात्पणिशाः पुंसि पञ्चमे ।

षष्ठे चतुरश्वच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयात् ॥ ६ ॥

कूटस्थमारभ्य गणनया चतुर्थपुरुषं यावद्वरात्रमाशौचं तावदेव सापिण्ड्यानुवृत्तेः । पञ्चमे वहरात्रं षष्ठे चतूरात्रं सप्तमे त्रिरात्रमिति । ननु “सापिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । दशाहं श्रावमाशौचं सापिण्डेषु विधीयते” इत्यादिवाक्यैः सप्तमपुरुषं यावत्सापिण्ड्यं तस्मिन्मित्रमाशौचं च बोधितमतः कथमिदं पञ्चमादीनां षड्रात्रादिकमाशौचमिति । सत्यम् । पञ्चमादिषु सापिण्ड्यनिवृत्तिबोधनेन तस्मिन्मित्रपूर्णाशौचाभावप्रतिपादनं न विरुध्यते निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् । सापिण्ड्यनिवर्तकवचनविरोधस्य च युगभेदेनैव परिहृतत्वात् । नन्वेवं पञ्चमादीनां समानोदकत्वेन त्र्यहासूदकदायिन इति त्रिरात्रमाशौचमेव स्याच्च षड्रात्रादिकमिति चेत् । सत्यम् । विशेषविधिना त्रापोदितत्वेन तस्य सप्तमादिपुरुषविषयत्वात् ।

उक्तस्य प्रेताशौचस्य क्व विदपवादमाह ।

भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तरमृते तथा ।

बाले प्रेते च सन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥ १० ॥

भृगुप्रपातानिषवेशाभ्यां चकारादनाशकादिभिश्च बुद्धिपूर्वकविहितप्रकारेण मरणे सद्यः शौचं कार्यम् । अविहितमरणे त्वाह च गौतमः । “गोब्राह्मणहतानामन्वते राजक्रोधाच्छायुर्दु प्रायोऽनाशकशस्त्रान्निविषोदकोद्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छतामिति ।

अन्वतं यावच्छवदर्शनमाशौचं नेदमाशौवान्तरविधानं किं तु प्राप्नोदशाहाद्यपवादमात्रबोधनम् ।

व्यापादयेदिहात्मानं स्वयं योऽन्यदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्योदकक्रिया ॥

इत्यापस्तम्बेन विहिताशौचापवादबोधनात् । अयमप्याशौचापवादो यावत्संवत्सरमेव न सर्वात्मना ।

गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।

उर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवोर्ध्वदेहिकमिति ॥

वद्विंशन्मते संवत्सरानन्तरं सर्वौर्ध्वदेहकविधानात् । संवत्सरा-
नन्तरमौर्ध्वदेहके विशेषं पञ्चमाध्याये स्वयमेव वक्ष्यति अभ्यनुज्ञातम-
रणे तु विशेषमाह शातातपः ।

वृद्धः शौचस्पृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषङ्गक्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृश्वन्यनशनाम्बुभिः ॥
तस्य चिराजमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे आद्रुमाचरेदिति ॥

स न प्रकृतोपयोगी “भृश्वनिपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तद्येति”
कलिवर्त्यस्मरणात् । तथा च वायवीयसंहितायाम् ।

तथापि मरणं शस्तं भृश्वन्यनशनादिभिः ।
शास्त्रविश्रम्भधीरेण मनसा क्रीयते यतः ॥
एतेष्वन्यतमोपायं कथमप्यवलोक्य वा ।
सद्यः सिद्धिमवाप्नोति चान्यथा म्रियते यदि ॥
पशूनामिव तस्येह न कुर्यादौर्ध्वदेहिकम् ।
नैवाशौचं प्रसज्येत तत्पुत्रादेर्विशेषतः ॥
अयेनमपि चोद्विश्य कर्म चेत् कर्तुमीप्सितम् ।
कल्याणमेव कुर्वीत भक्त्या भक्तांश्च पूजयेत् ॥ इति ।

कल्याणं महोत्सवं शैववैष्णवादिपूजनमिति यावत् । देशान्तर-
मृते तथा असपिण्डे स्वशुरश्यालादौ देशान्तरमृते सद्यः शौचम् ।
तदाह मनुः ।

बाने देशान्तरस्ये च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।
सवासा जलमाप्लव्य शुद्धो भवति मानवः ॥ इति ।

अत्र देशान्तरस्येनासपिण्डी विशेष्यते । अन्यथा “विगतं तु
विदेशस्थमि”त्यनन्तरेण पौनरुक्त्यं स्यात् । देशान्तरलक्षणं तु मनुराह ।

महानद्यान्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि ।

देशान्तरं वदन्येके षष्ठियोजनमायतम् ।

चत्वारिंशद्वदन्येके त्रिंशदन्ये तथैव चेति ॥

योजनलक्षणं तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् ।

तिर्यग्यवोदराव्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः ॥

प्रमाणमकुनस्योक्तं वितस्तिर्वावसाकुलः ।

वितस्तेर्द्विगुणोरग्नस्तस्मात्किष्कुस्ततो धनुः ॥

धनुःसहस्रे द्वे ऋशो योजनं तच्चतुष्टयमिति ।

बाले अजातदशाहे प्रेते मृते तत्सपिण्डानां सद्यः शौचम् । तथा

च कात्यायनः ।

अनिवृत्त दशाहे तु पञ्चत्वं परिगच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्याच्च प्रेतं नोदकक्रियेति ॥

इयं च सद्यः शुद्धिः प्रेताशौच एव न सूत्याशौचेऽपि ।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥

इति हारीतस्मरणात् । एवं मृतजातेऽपि जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां सद्यः शौचमिति स्मरणात् । एतच्च नाभिच्छेदनादूर्ध्वं वेदितव्यम् ।

यावच्च च्छिद्यते नालं तावच्चाप्नोति सूतकम् ।

छिद्ये नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥

इति जैमिनिस्मरणात् ।

नाभिच्छेदनात्पूर्वं बृहन्मनुराह ॥

जीवज्जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकमिति ॥

सन्यस्ते प्रव्रजिते मृते तत्सपिण्डानां सद्यः शौचं चकारात् स्त्रीबन्धुस्नानसयोरपि ग्रहणम् ।

देशान्तरमृतं भुत्वा स्त्रीष्वे वैस्नानसे यतो ।

मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भेष्वावे च गोचिचः ॥

इति स्मरणात् ।

इदानीं प्रोक्तसपिण्डमरणाशौचमाह ।

देशान्तरगतः कश्चित्सगोत्रः श्रूयते यदि ।

न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥११॥

सगोत्रः सपिण्डः पूर्वाक्तलक्षणो देशान्तरगतो नेति यदि श्रूयते मृतः श्रूयत इति यावत् । तदा दशाहानन्तरं त्रिपलं यावत्त्रिरात्रं, तदूर्ध्वं षण्मासं यावत्पक्षिणी, सा च एकरात्रमध्यस्थिताहर्द्वयमेकदिनमध्यस्थितरात्रद्वयं बोधलक्ष्यते । तदूर्ध्वं मानवममहोरात्रं तदूर्ध्वं सद्यः स्नानेन शुद्धिस्तस्यपिण्डानां भवति । तदाह वृद्धविष्णुः ।

सर्वाक्त्रिपक्षाक्षिनिशं षण्मासाच्च दिवानिशम् ।

अहस्संवत्सरादूर्ध्वं देशान्तरमृते सतीति ॥

दिवानिशं पक्षिणी ।

देवलोपि ।

आत्रिपक्षाक्षिरात्रं स्यात्षण्मासात्पक्षिणी ततः ।

परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नानेन शुध्यतीति ॥

स्नानमुदकदानस्याप्युपलक्षणम् । “सर्वेषां संवत्सरे पूर्णं स्नात्वा दत्त्वोदकं शुचिरिति” स्मरणात् । यत्तु दूरदेशमृते जाते सद्यः शौचमुदाहृतमिति वृद्धस्यतिवाक्यं तदूर्ध्वं वेदितव्यम् । दशाहान्तःश्वश्रे तु श्वश्राहोभिरपि शुद्धिः ।

विगतं तु विदेशस्यं शृणुयादो ह्यनिर्देशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥

इति मनुस्मरणात् । इतश्च ज्ञातिमात्रविषयम् ।

प्रितृविषये तु ।

पितरौ चेन्मृता स्नातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्धिनस्मरन् दशाहं सूतकौ भवेत् ॥

इतिपैठीनसिना विशेषस्मरणात् । दद्याद्दान्तस्तु पित्रोरपि मरण-
श्रवणे जेवाहोभिरेव शुद्धिः ।

असमीचे पितुः प्रेतं भुत्वा देशान्तरे सुतः ।

तिलमिश्रोदकं कृत्वा तच्छेषेण विशुध्यति ॥

इति शातातपस्मरणात् । सपत्नमातरि तु दद्याद्दानन्तरं त्रिरात्र-
मेव तद्वह दत्तः ।

पितृपथ्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरंऽप्यतीतेऽपि त्रिदिनमशुचिर्भवेदिति ॥

एतश्चातिक्रान्ताशौचमुपनीतापरम एव ।

तथा च व्याघ्रः ।

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजमिति ॥

आदन्तजननः सद्य इत्यादिवक्ष्यमाणमिदं चातिक्रान्तमाशौचं
सर्ववर्णसाधारण्यं उपनयनानन्तरं स्वस्वजातिविहितमतिक्रान्ताशौचं चेत्त्य-
र्थः । जनने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्ति “नाशुद्धिः प्रसावाशौचे व्यतीतेषु
दिनेष्वपीति” देवलस्मरणात् । पुत्रजननश्रवणे तु पितुः स्नानमस्त्येव ।

निर्देशं ज्ञातिमरणं भुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमापृत्य शुद्धो भवति मानवः ॥

इति मनुस्मरणात् । इदं दद्याद्दान्तस्तत्रापि जेवाहोभिरेव शुद्धिः ।

देशान्तरगतं भुत्वा कल्याणं मरणं तथा ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुविर्भवेत् ॥ इति शङ्खस्मरणात् ।

इदानीं प्रोक्षितमरणातिष्याद्यज्ञाने कदा आहुतादि कार्यमित्यत

आह ।

देशान्तरं गतो विप्रः प्रवासात्कालकारितात् ।

देहनाशमनुप्राप्तस्तिथिर्न ज्ञायते यदि ॥ ११ ॥

कृष्णाष्टमी त्वमावास्या कृष्णा चैकादशी च या ।

उदकं पिण्डदानं च तत्र आहं च कारयेत् ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तलक्षणे देशान्तरे गतो यो विप्रोऽन्यो वा तन्त्रियादिर्देहनाशं
मरणमनुप्राप्नुस्तत्र तस्मिन्मृते कालेन पञ्चदशवर्षादिना कारितं काल-
कारितं प्रतीक्ष्यमिति शेषस्तस्मात्कालकारितात्प्रतीक्षणादनन्तरमर्थात्
प्रवसत्यस्मिन्काले इति प्रवासे मासपक्षतिथ्यादिस्तस्मादिति ल्यब्लोपे
पञ्चम्यन्तं प्राप्य उदकमुदकदानं पिण्डदानं चकाराद्वाहाशौचादि च
कारयेत्कुर्यात् ।

तदाह जातुकर्ष्यः ।

प्राषितस्य पितुर्यत्र न धार्ता नैव चागमः ।
ऊर्ध्वं पञ्चदशादुर्ध्वोत्कृत्वा तस्मत्तिरुपक्रमम् ॥
कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
तदानीमेव सर्वाणि प्रेतस्माद्गानि कारयेदिति ॥

तदानीं तस्मिन्वासतिथावित्यर्थः ।

जाबालिरपि ।

यन्मासे यत्र दिवसे यो गतस्तस्य तद्विने ।
कुर्यात्प्रतिज्ञतेर्देहं दिनाज्जानेऽपि तत्कूपूरिति ॥

प्राषितमृतस्य तु यदि तिथिरर्थान्मरणतिथिर्न जायते तिथिमा-
त्रस्य विशिष्योपादानान्मासे विज्ञायत इति सिध्यति । तथा च मर-
मासे ज्ञाते तिथिमात्रे चाज्ञाते यास्तन्मासकृष्णपक्षाष्टम्येकादश्यमावा-
स्यास्तत्र तासु श्राद्धं मासिकवार्षिकादि चकारात्पूर्वात्कं वाहाशौचादि
कमपि कारयेत्कुर्यात् ।

तदाह बृहस्पतिः ।

न ज्ञायते मृताहश्चेत्प्रमीते प्राषिते सति ।
मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्वर्षे स्यात्तदाष्टकमिति ॥

मरीचिरपि

श्राद्धविधौ समुत्पद्ये त्वविज्ञाते मृताहनि ।
एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
मार्गशीर्षे तदा मासि माघे वा तदिदं भवेदिति ।

तदा मार्गशीर्षे मासीति वायवः । एतदुभवाज्ञाने प्रवासमास-
तिथावित्युक्तं प्रवासादित्यनेन ।

तथा च बृहस्पतिः ।

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु बाह्यो पूर्वाक्त्या विज्ञेति ॥

प्रस्थानदिनमासयोरप्यन्यतराज्ञाने तन्मासदशोदात्तावाठादिमा-
सेषु वा तद्विनमिति पूर्वाक्तादितिदिक् । सर्वज्ञाने तु श्रवणदिन एव ।
तदाह प्रचेताः । अपरिज्ञातेऽमावास्यायां श्रवणदिवसे चेति ।

इदानीं दशाहानन्तरं बालमरणे कथमित्यत आह ।

अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः ।

न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥ १४ ॥

न ज्ञाता उत्पत्त्या दन्ता येषां ते अजातदन्ता बालास्तेषां मरणे
अग्निना संस्कारो दाहः आशौचमुदकक्रियोदकदानं च न कर्तव्यमिति
तदाह विष्णुः । “एवं अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव नाग्निसंस्कारो नोदक-
क्रियेति” । असंस्कार्यप्रसङ्गेन स्मृतमाह । ये च गर्भाद्वर्धकोशाद्विनि-
सृताः पतितास्तेषामपि पूर्वाक्तदाहादि न कर्तव्यम् ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्यो जातो मृतोऽथ वा ।

अजातदन्तो मासेवो मृतः शङ्कुर्गतेस्तथा ॥

वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा प्रक्षेप्यः स काष्ठवत् ।

अनिस्त्वा तु शनैर्भूमिं सद्यः शौचं विधीयते ॥ इति ।

चकारस्त्यक्ततच्छूद्रत्रिवर्षयोरपि दाहोदकक्रियानिवेधज्ञापनार्थः ।
पते तदभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आशौचे तु तयोर्विशेषमादन्तजन्यन
इत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति ।

इदानीं मातुर्बर्भसावाद्याशौचमाह ।

यदि गर्भो विपद्येत स्रवते चापि योषितः ।

पावन्मासस्थितो गर्भो दिनं तावत्सूतकम् ॥ १५ ॥

Objection: "We find fire under certain conditions producing the effect of burning; and at another time we find that the same fire under the same conditions does not produce any such effect, when brought into close touch with certain incantations or medicinal herbs; and if the visible form of the fire were the cause of the burning, then as the visible form of fire remains the same in the latter case also, there could not be an absence of burning. As a matter of fact however we do find this absent; and this clearly shows that there is some sort of incapacity in the invisible form of the fire; and thereby proves the fact of potency itself being something quite imperceptible, a potency the suppression or destruction whereof is brought about by the incantation &c. In cases where counter-remedies are found to revive the potency there has been a mere suppression, whereas when there is an absolute absence of the necessary effect, there is destruction of the potency.

[Page 145.] *Objection:* 'The incantation is neither in contact with, nor inherent in the fire; and as such how could it destroy the potency that existed in a wholly different substratum from itself? If it does destroy such things, then it would destroy anything and everything.'

Reply: But the fact is that the incantation is aimed at the potency of the fire. Just as the 'murderous rites,' even though having no material connection with any person, kill only that person against whom they are aimed, and no other person,—so, in the same manner, the incantation would destroy the potency only of that individual fire against which it would be aimed, and not of all fires.

Objection: 'If Potency is of the nature of Substance, then it could be destroyed only by the destruction, either of its material or of its immaterial cause; and if it be held to be of the nature of Qualities, then it could be destroyed

“either by the destruction of its substratum, or by the production of another Quality of a contrary nature.’

“*Reply:* We do not admit of these conventional laws of ‘yours. Whenever we find the destruction of one thing following from something else, we always regard this latter to be the cause of that destruction; and we do not accept any such hard and fast rules as you speak of; as all such rules are condemned by facts of direct perception. Even if it be absolutely necessary to accept your laws, we might accept them as applicable only to the destruction of those Substances and Qualities wherein they are found to be operative. Potency however is something like Similarity, wholly different from Substance, Quality and the other categories; and as such it could be open to other modes of destruction also.

“*Objection:* ‘The potency of fire is inferred from the production or non-production of its effects; but how is it that you assume its existence in all things?’

“*Reply:* Having in one case, that of fire, assumed its existence on the strength of its effects, we infer, from similar circumstances, its existence in other things, whenever we find these latter also producing definite effects.”

To the above we make the following reply :—The absence of the proper effects (of fire), in the presence of incantations &c, does not indicate any invisible form. Because, just as of *burning* we regard fire to be the cause,—inasmuch as it has its power of burning fully known by positive as well as negative concomitance,—so in the same manner is also the *prior non-existence of obstacles in the shape of incantation &c.* accepted as the cause (of burning); and when this ‘non-existence’ would be set aside by the reciting of the incantation, it is only natural that there should be no burning, for the simple reason that the necessary accessory circumstances in the shape of the non-existence of obstacles would not be present,—and the absence of

burning thus would not be due to the absence of due '*potency*' in the fire.

Objection: "A positive effect is always found to proceed from a positive cause,—and as such no positive effect (like *burning*) could have a negative cause (in the shape of the *non-existence* of obstacles')." "

Reply: Not so; because we find sin (a positive thing) being produced by the *non-performance* of the necessary religious duties; if it were not so, then the laying down of expiatory rites for such omissions would be absolutely useless and superfluous.

Objection: "The sin, involved in the non-performance of necessary duties, is produced by the *performance* of some other acts (at the time for which the necessary duties are laid down),—and it is not due to the mere non-existence, or absence, of the performance of those duties."

Reply: The non-performance of the necessary duties must be regarded at least as an aid in the producing of the sin,—specially as Sin is always found to appear when there is such a *non-performance*.

Objection: "In regard to the case of the burning by fire when there are counter-incantations, you have said that when the obstacle (to burning) in the form of the incantation is put forth, the absence of this obstacle ceases, and hence there is burning. But in that case, when the obstacle would be set aside after having been brought in once, then too there could be no *burning*; as there would be no *prior* non-existence of the obstacle (which will have disappeared after having come in); and it is such non-existence that you hold to be the cause of the burning. As a matter of fact however, we find that when obstacles to burning are set aside by means of counter-incantations, *burning* does appear. And hence we conclude that no negative entity can be the cause; and it is only positive Potency

“either by the destruction of its substratum, or by the production of another Quality of a contrary nature.’

“*Reply:* We do not admit of these conventional laws of ‘yours. Whenever we find the destruction of one thing following from something else, we always regard this latter to be the cause of that destruction; and we do not accept any such hard and fast rules as you speak of; as all such rules are condemned by facts of direct perception. Even if it be absolutely necessary to accept your laws, we might accept them as applicable only to the destruction of those Substances and Qualities wherein they are found to be operative. Potency however is something like Similarity, wholly different from Substance, Quality and the other categories; and as such it could be open to other modes of destruction also.

“*Objection:* ‘The potency of fire is inferred from the production or non-production of its effects; but how is it that you assume its existence in all things?’

“*Reply:* Having in one case, that of fire, assumed its existence on the strength of its effects, we infer, from similar circumstances, its existence in other things, whenever we find these latter also producing definite effects.”

To the above we make the following reply:—The absence of the proper effects (of fire), in the presence of incantations &c, does not indicate any invisible form. Because, just as of *burning* we regard fire to be the cause,—inasmuch as it has its power of burning fully known by positive as well as negative concomitance,—so in the same manner is also the *prior non-existence of obstacles in the shape of incantation &c.* accepted as the cause (of burning); and when this ‘non-existence’ would be set aside by the reciting of the incantation, it is only natural that there should be no burning, for the simple reason that the necessary accessory circumstances in the shape of the non-existence of obstacles would not be present,—and the absence of

burning thus would not be due to the absence of due '*potency*' in the fire.

Objection: "A positive effect is always found to proceed from a positive cause,—and as such no positive effect (like *burning*) could have a negative cause (in the shape of the *non-existence* of obstacles')." "

Reply: Not so; because we find sin (a positive thing) being produced by the *non-performance* of the necessary religious duties; if it were not so, then the laying down of expiatory rites for such omissions would be absolutely useless and superfluous.

Objection: "The sin, involved in the non-performance of necessary duties, is produced by the *performance* of some other acts (at the time for which the necessary duties are laid down),—and it is not due to the mere non-existence, or absence, of the performance of those duties."

Reply: The non-performance of the necessary duties must be regarded at least as an aid in the producing of the sin,—specially as Sin is always found to appear when there is such a *non-performance*.

Objection: "In regard to the case of the burning by fire when there are counter-incantations, you have said that when the obstacle (to burning) in the form of the incantation is put forth, the absence of this obstacle ceases, and hence there is burning. But in that case, when the obstacle would be set aside after having been brought in once, then too there could be no *burning*; as there would be no *prior* non-existence of the obstacle (which will have disappeared after having come in); and it is such non-existence that you hold to be the cause of the burning. As a matter of fact however, we find that when obstacles to burning are set aside by means of counter-incantations, *burning* does appear. And hence we conclude that no negative entity can be the cause; and it is only positive Potency

that could be accepted as the cause ; and even in a case where after the burning has been stopped by one incantation, and revived again by means of another incantation, we can safely assume that the former incantation held the potency in check, and the latter let it lose and made it operative again."

Reply : This is not admissible ; because so long as a visible explanation is available, we cannot rightly have recourse to any invisible factors. As causes of certain effects (put forward above) we may have certain circumstantial accessories aided sometimes by the absence of preventive incantations, at other times by the presence of favouring incantations ; and what objection have you got to this explanation that you seek to assume the existence of invisible substances ? As a matter of fact we often find that a single effect has got various kinds of circumstantial accessories for its cause. For instance, Fire is produced out of the rubbing together of two sticks as well as from the solar gem. This is the secret of the Logician's theory. The secret of the Mīmāṃsā theory I have explained in the *Tattvaprabodha*.

[Page 146.] *Question :* " We have understood that Conjunction is the basis of the notion of two things being *joined together* ; but what is the form of this Conjunction ? and what are its varieties ? In the text we have the expression '*kathamlakṣaṇaḥ*' ; and here '*katham*' = *kim*, 'what ;' as in the expression '*ko dharmah kathamlakṣaṇakah*' (*Sābara-Bhāṣya*) ; and '*lakṣaṇa*' is '*Svarūpa*,' 'form.' "

The author gives the answer to this question ; and in doing this, he supplies the definition of Conjunction : *Conjunction is the coming together of two things that were apart from each other*. The qualification 'apart from each other' is added with a view to distinguish Conjunction from Inherence.

The author next proceeds to point out the different kinds of Conjunction : *It is of three kinds only*. (1) *Anyutarakar-*

maja—the conjunction brought about by the action of one of the two substances in contact; (2) *Ubhayakarmaja*—that brought about by the action of both substances, and (3) *Sanyogaja*—that due to another Conjunction. To the former kind belongs the conjunction of an active or mobile,—substance with another substance which is inactive or immobile,—e. g. the conjunction of the fixed post with the flying kite alighting upon it; and also that of all-pervading substances with corporeal substances,—the all-pervading substances being immobile and inactive, and the corporeal substances being mobile and of limited extension.

Objection : “ In the case of two things or persons, both of which are moving, though with different degrees of speed,—we find them coming in contact with each other; and in this case the Conjunction is surely due to the action of any one of the two things; why then should the first kind of Conjunction be specified as that between an *active* and an *inactive* substance? ”

Reply : True; but what is meant by ‘inactive’ is only that one of the two substances is devoid of the action that tends to bring about the Conjunction (and not that it has no action at all).

Some people say that in the case of the Conjunction of the kite with the post, there is first, the Conjunction of the atoms of the kite’s feet with the head of the post; and then that of the whole substance *kite* with the whole substance *post*; and here the former Conjunction of the parts is ‘due to action’ *Karmaja*, and the latter Conjunction of the two *wholes* is ‘born of Conjunction,’ *Sanyogaja*.

But this is not admissible; specially as the Conjunction is between one active *whole* with another *whole*. If this be not accepted, then, inasmuch as the parts also would be *whole* in comparison with their own constituent parts, the Conjunction ‘born of action’ among *wholes* would become altogether im-

possible. And then it would become necessary to deny the activity of all *wholes*; or to set aside the definition of *Action*, as 'the independent cause Conjunction and Disjunction,'—at least in so far as the action of *wholes* is concerned. How many of such pitfalls shall I point out in the way of those people who renounce the paths of reasoning and the teachings of great masters!

[Page 147.] As an instance of the Conjunction of the second kind we have the collision of two things moving in opposite directions. By 'opposite directions' are meant those directions, by moving towards which two things come finally to obstruct each other,—e. g. North and South, East and West. The compound '*Viruddhadikkriyayoh*' is to be taken as '*Karmadhāraya*' in the first instance—'*Viruddhē diçāu*' 'opposite directions,'—and then as *Bahuvrīhi*—'*Viruddhadiçoh kriyā yayordravyayoh*' 'of the two substance whose actions are towards opposite directions.' The collision of two substances—e. g., that between two wrestlers or two fighting rams—is cited as an instance of '*ubhayakarmaja*' Conjunction, because it is due to the action of both the things concerned.

The third kind of Conjunction—the '*Sanyogaja*' kind,—is produced by one, two or many Conjunctions. As an example of Conjunction produced by a single Conjunction, we have the *Conjunction of the shuttle with the duplicate-thread*, brought about by the Conjunction of the same shuttle with one of the threads. In this case we find that from the previous single Conjunction of the shuttle and the one thread, there proceeds the Conjunction of the thread-duplicate, with that same shuttle, which is in contact with the single thread that forms the material cause of that 'duplicate,'—which in its turn, is without any action of its own, and is the product of that thread which being in contact with the shuttle is conjoined to the other thread. This kind of Conjunction is also called 'one brought about by the contact of the cause with the non-cause,'—the

thread being the 'cause,' and the shuttle the 'non-cause,' of the 'thread-duplicate,' and the Conjunction of the shuttle with this 'duplicate,' inhering in both of these.

Of this Conjunction we accept the previous Conjunction to be the cause, as we cannot lay our hands upon any other cause ; and as such this declaration is based upon the law of '*Parīṣeṣha*,' and the '*pratyāsatti*,' or 'proximity' in this case, will be in the form of the co-inherence of the cause in the same substance as its effect,—in as much as the cause, the contact of the shuttle with the single thread, would inhere in the shuttle, wherein would also inhere the effect viz : the contact of the shuttle with the 'thread-duplicate.'

Objection : " If one Conjunction were to produce another Conjunction, then this would be something opposed to the *Sūtra* '*guṇāṣṭha guṇāntaram ārabhante*,' wherein it is said that '*Qualities*' (in the Plural) produce another *Quality*."

Reply : Not so ; the objector apparently does not understand the sense of the *Sūtra* referred to ; as what the *Sūtra* means is that even Qualities have the causal efficiency of producing a quality ; and it does not mean that it is only *many* Qualities,—and not one or two of them—that can produce another quality. Some people hold that the *sūtra* does specify more than two Qualities as being productive of a quality, and that this specification is with reference to those Qualities that belong to the cause—and produce, in the effect, qualities homogeneous to themselves, and it does not refer to all qualities ; (and that as such there is no contradiction of this *Sūtra* by the assertion that one Conjunction produces another Conjunction). Such explanations can suit only exceptionally clever people who can invent unheard of explanations ; it can never satisfy us.

As an instance of Conjunction produced by two Conjunctions we have that of the 'thread-duplicate' with *Ākāṣa*, brought about by the contact of each of the two threads with *Ākāṣa*.

As soon as the 'thread-duplicate' is produced there immediately comes about a contact of this with *Ākāṣa*,—because *Ākāṣa* is in contact with the causes (the single threads) of this 'duplicate,' like the shuttle in contact with the material causes of the 'thread-duplicate.' There is no other cause for this contact, save the contact of the *Ākāṣa* with the two single threads that go to make up the duplicate; and hence the contact of the duplicate with *Ākāṣa* cannot but be regarded as produced by this contact of the *Ākāṣa* with the constituent threads.

[Page 148.] As an example of Conjunction produced by many Conjunctions we have the *contact of the Cloth with the Brush*, which proceeds from the many contacts of the Brush with the many threads that make up the Cloth.

The threads are productive of the Cloth through many intervening wholes—that is to say, some threads combine to make up a certain substance, which forms an intervening link between the threads and the fully prepared piece of cloth. In regard to corporeal substances, there is no chance of any such anomaly as that of two wholes occupying the same point in space; as we do not admit of any whole inhering over exactly the same number of constituent parts as another whole; for instance the Thread Duplicate—which is a whole made up of two threads, inheres in two threads, while the Thread Duplicate inheres in these two threads and also in a third; how then could these two occupy the same point in space? It is for this very reason that when a large piece of cloth has been torn, we have notions of several piece-wholes of varying dimensions; and when these are destroyed, then, if we were to begin to make a cloth out of the same threads, it would be a well nigh impossible task.

Objection: "If such were the case, then the constituent particles of the child's body, accompanied by the particles of food eaten, would produce quite a new body, even while the previous body has not been destroyed."

Reply: Yes, they might so produce it; if all the previous bodies were perceptible while the old body existed, or even when it is destroyed,—as we find in the case of the pieces of cloth which are quite perceptible while the entire piece exists, as well as when it is torn to pieces. If however, the previous bodies be not thus perceptible, then the same process could not rightly be applied to their case; as we apply processes only in accordance with the facts as we actually perceive them in ordinary experience.

This same reason meets the assertion that, 'in accordance with the theory of the production of the producible, there would be no perception or comprehension of the universe in the atomic state';—as we have shown in the section on 'Earth,' that atoms have the nature of producing such perceptible things as the Triad and the like. Or even if the atoms were to produce the Diads, and then along with these Diads the Triads, and along with the Triads, other substances,—then too, how could there be any imperceptibility in the universe? As in any case, there would be present such conditions of perceptibility as *largeness, multiplicity of constituent molecules, the presence of particular colours*, and so forth. If even when these would be present, the Universe were imperceptible by the senses, on account of its having an imperceptible and supersensuous substratum in the shape of the atom, then, in that case, in accordance with your theory also, the Triads made up of Diads (which are imperceptible) would be imperceptible, and thence the whole universe also, made up of these Triads, would become imperceptible. Hence the objection cannot apply to the case in question. And as for the Triads not being made up directly of atoms themselves, we can only refer to the arguments we have put forward in the section on 'Earth.'

A question is here put by the ignorant: "How can *two* Conjunctions proceed from a *single* Conjunction."

In reply to this the author says—*Yadā* &c., when there is a conjunction of two atoms of Earth and Water, there comes

about simultaneously a conjunction of this Earth-atom with another Earth-atom, and that of this water-atom with another water-atom; and from these two Conjunctions there result simultaneously the two diads of Earth and Water; as the Conjunction of two homogeneous things always results in a third substance. And at the same time that there are produced, in the Earth and Water diads, the Colour &c., in accordance with the Colour &c. of these respective causes,—at that very time, there are produced, out of the conjunctions of material cause and non-causes, conjunctions of the effects of each of those two. The 'two' meant here are the Earth and Water Diads; and the 'material cause and non-causes' of these are the Earth and Water atoms in contact with each other.—the Earth-atoms being the cause of the Earth-Diad, and the non-cause of the Water-diad; and similarly the Water-atoms being the cause of the Water-diad, and the non-cause of the Earth-Diad; and from the Conjunction of these 'two,' there results the conjunction of the Earth-Diad,—which is the effect of the Earth-atom—with the Water-diad which is the non-effect of the Earth-atom; and similarly also the conjunction of the Water-Diad, which is the effect of the Water-atom, with the Earth-diad, which is not an effect of the Water-atom; and thus from a single Conjunction we have two Conjunctions.

[Page 149.] *Question*: "What are your proofs for accepting the Conjunction of two heterogeneous atoms, in the Earth and Water Diads?"

The author says in answer: *Kāraṇasanyoginā &c.* That is to say the Earth-atom becomes related to the Water-diad,—because it is in contact with its cause,—like the Cloth in contact with the Brush (through its cause, the Threads). The same argument may be applied to the case of the Water-atom also. In as much as the effect is always in contact with whatever may be in contact with its material cause,—the Earth-diad becomes conjoined with the Water-atom which is in contact with the Earth-atom constituting that Earth-diad; and similarly

the Water-diad becomes conjoined with the Earth-atom which is in contact with the Water-atom constituting that Water-diad.

Question: "How can there be any connection between the Earth and the Water Diads, which may be in contact with the cause and non-cause of each other? That is to say, how can there be any connection between the Earth diads [which may be connected with the Water-atom which is the cause of the Water diad and the non-cause of the Earth diad] and the Water diad [which may be connected with the Earth-atom which is the cause of the Earth diad, and the non-cause of the Water diad]?"

In answer, the author says : *Tayorapi &c.* That is to say, between the Earth-diad and the Water-atom, and also between the Water-diad and the Earth-atom, there is the '*Sanyogaja*' Conjunction (i. e. Conjunction produced by Conjunction); and from these two Conjunctions of the Earth and Water-atoms follows the mutual Conjunction between the two Diads. In this case too we have the same law as before—viz., that the effect is in contact with something which, though not its cause, is in Conjunction with its cause.

Objection: "It is not right to say that Conjunction is of three kinds only; because there is a possibility of a Conjunction that may be eternal (and this would not be included in any one of the three kinds enumerated above)."

With a view to deny this, the author adds that there is no Conjunction that is not *produced*; and this fact we deduce from the fact of the omniscient sage, in course of describing all things in the universe, not having mentioned any such eternal Conjunction, as he did with regard to the "atomic" dimension. On this we can safely assert that an unproduced (eternal) Conjunction is as great an impossibility as the 'sky-flower.' To explain this further: what we mean is that *Conjunction is never unproduced*, and not that *there is no unproduced Conjunction*: as the latter form of the proposition would involve the

fallacy of an *impossible (non-existent) major term* ('unproduced Conjunction.')

Objection : "The Conjunction of the atom with *Ākāśa* is eternal: as both of them are eternal, and they are never separate from each other. As for Kaṇāda not having spoken of this, that may have been mistake on his part; and to err is but human."

To this the Author replies—*Paramānubhik* &c. The Conjunction and Disjunction of the atom with the all-pervading *Ākāśa* is only partial (at least as regards the latter), and are *produced* by the action of the atom; just as the conjunction and disjunction of a man with the banyan tree (which extends all over from the roots to the top), are due to his movements up and down the tree. Consequently there can be no eternity for the Conjunction of the atom with *Ākāśa*.

[Page 150.] *Objection* : "This you have succeeded in proving; but what have you got to say to the Conjunction of two all-pervading substances? This Conjunction cannot be produced by the action of any one of the two, for the simple reason that both are devoid of action. Nor could it be produced by any Conjunction, as a Conjunction born of Conjunction is possible only when an effect is in contact with something that is not its cause, but is in contact with this cause; and no such contact is possible in the case of omnipresent things as they are all eternal, and as such can have no cause. There is however a Conjunction among omnipresent things; as can be proved by the following argument—*Ākāśa* is in Conjunction with non-corporeal things also, because it conjoins with corporeal things,—like the Cloth. And as there can be no cause for this Conjunction it must be regarded as eternal; and hence we cannot admit that there is no unproduced Conjunction."

Reply : *Vibhūṇim* &c. As a matter of fact, we find that Conjunction exists only among substances that have had sepa-

rate existences ; in the case of all-pervading substances there can be no such separate existence ; and hence the condition of greater extension (i. e., separate existence) is not found to exist in these substances ; consequently the resultant condition of lesser extension cannot possibly exist. As for the argument the opponent has put forward, that does not prove anything ; as it applies equally to both sides of the question. That is to say, just as it lays down the Conjunction of omnipresent things, so also does it prove their Disjunction also, by the very same premiss and example.

Objection : "It may be so ; and so we must accept both, as proved by convincing arguments."

Reply : That cannot be ; as between Conjunction and Disjunction, if one is eternal, the other is absolutely impossible ; and as the two are contradictory, and the argument applies equally to both, it cannot be accepted to prove either.

Question : "What is this 'separate existence,' on the absence whereof in omnipresent substances, you base your denial of Conjunction in them ?"

Answer : *Sā punah &c.* By '*yutasiddhi*,' 'separate existence,' is meant the moving apart of one or both of the things concerned, as regards eternal substances ; as regards non-eternal substances, what is meant by it is the having of a receptacle or substratum apart from that of the other. And none of these two kinds of 'separate existence' is possible in the case of *Ākāśa*.

The destruction of all Conjunction follows from the Disjunction inhering in the same substrata as the Conjunction. That is to say, whenever there is a disjunction of two things, Conjunction is destroyed forthwith. Though at the time of the Disjunction the Conjunction exists, yet the two are never found to co-exist ; and this may be due either to the destruction of the Conjunction appearing very quickly (after the Disjunc-

tion), or to the fact of the perception of Conjunction being obstructed by the Disjunction.

In some cases Conjunction is destroyed by the destruction of its substratum. As for instance, when two threads are in contact, if there appears, by some cause or other, an action in any part of one of the two threads, then there arises Disjunction of that part from another part; and this disjunction destroys the contact of the parts, which means the destruction of the thread (to which those parts belonged); and then there follows the destruction of the Conjunction that had this thread for one of its substrata; as a Conjunction can never exist without two substrata; and hence when one of these substrata is destroyed, it cannot be found to exist.

[Page 151.] *Text (89): Disjunction is the basis of the idea of two things being 'disjoined.'*

It consists in the separation of two things that have hitherto been in contact. It is of three kinds: (1) Produced by the action of any one of the two things, (2) by the action of both, and (3) by another Disjunction. The first two are like the similar kinds of Conjunction; and that produced by another Disjunction is of two kinds; as proceeding from the disjunction of causes and from that of the cause and the non-cause. The former of these we find when there appears an action in the cause as possessed by the effect, then that action brings about the disjunction of that cause from its other parts, and from the place occupied by Akāṣa &c.; and when it does bring about its disjunction from the place occupied by Akāṣa &c., then there is no disjunction from its other parts. Such being the case, the action of the part must be regarded as producing the Disjunc-

tion from another part only. From this Disjunction follows the destruction of the Conjunction that serves to keep the substance intact. And on the destruction of this, the substance as a composite whole is destroyed, as the effect could not survive the destruction of the cause. Then the Disjunction present in the two causes brings about the disjunction of the active part, from that point of *Ākāṣa*—which may be in contact with the effect,—with reference either to the time qualified by the aforesaid destruction of the effect, or to the part independently by itself. This Disjunction could never be that of a part that would be inactive ; as in the case of such a part there would be no cause for such disjunction ; and further, no further Conjunction appearing after this, the disjunction would become altogether purposeless. The said action of the part however does not bring about a Disjunction from the point of *Ākāṣa* &c. ; as that action is past before the bringing about of any such disjunction. But that action does bring about the conjunction of another point of space ; as no action ever becomes lost in time until it has produced some sort of a Conjunction.

Question : “ How can Disjunction proceed from the Disjunction of the cause and non-cause ? ”

[Page 152.] Answer : When an action takes place in the hand (as when the hand is waived) and without disjoining the hand from any other part of the body, it disjoins it from a particular point in *Ākāṣa* and joins it to another point in it,—then we have such ‘ Disjunctions of the cause and the non-cause ’ as bring about the ‘ disjunctions of the effect and the non-effect,’ with reference to that point in space towards which the action is

prone to produce its effect. After this that same action produces, out of the conjunctions of the cause and the non-cause, the conjunctions of the effect and the non-effect. And if after the Disjunction of the cause there appear the disjunction of the effect, then after the Conjunction of the cause there would be the Conjunction of the effect.

Objection: "This would involve the absurdity of the whole and its parts having existences apart from one another."

Reply: Not so; as apparently you do not understand what is meant by 'separate existence.' In the case of eternal things it only means 'separate or distinct movement or action'; and in that of the transitory things, it means the 'inherence or existence in distinct substrata.' In the case of the Organ of Touch and the Body there is no 'distinct movement'; but they are 'inherent in distinct substrata'; and it is for this reason that the relationship between these two is that of Conjunction (and not of 'Inherence' which would have to be admitted if 'separate existence' meant only 'distinct motion,' as there would be absence of this in the case in question, and it is only this absence that is the necessary condition of Inherence). In the case of the Atom and the Ākāṣa however, even though they have no other substrata (and as such the two would appear to bear the relationship of Inherence,) yet in as much as each of them is capable of independent action or motion (there can be no Inherence), and Conjunctions and Disjunctions between them become possible. In the case of the Yarn and the Cloth however, both of which are transient, in as much as they do not inhere

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकांठेविद्विभ्यो-

ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८१ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यः व्यङ् वा ॥ अगोचार्थमिदं गोचेऽपि परत्वा-
त्प्रवर्तते । पक्षे इतो मनुष्येति ङीष् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञीत्यादि ।
इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा । ४ । १ । ८२ ॥

इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्ये
परिनिष्ठितत्वं कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् ॥

प्राग्दीव्यतो ऽङ् ॥ ४ । १ । ८३ ॥

तेन दीव्यतीत्यतः प्रागङ् अधिक्रियते ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ ॥

एभ्यो ऽऽस्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ॥ वक्ष्यमाणस्य ग्यस्याप-
वादः । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्ये
मन्त्र इति तु ग्रामादिकमेव ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदारण्यः । ४ । १ । ८५ ॥

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ग्यः स्यात् ॥
अगोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजा-
पत्यः । यमाच्चेति काशिकायाम् । याम्यः । बाहुतिपितृमतां
छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ वाच्यः । मात्यः । पेतृमत्यः ॥ पृथिव्या
आजो ॥ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवाद्यजो ॥ * ॥ दैवम् ।
दैवम् ॥ बह्विषष्ठिलोपो यञ् ॥ * ॥ बाह्यः । ईकञ् च ॥ * ॥ बाहीकः ॥
ईकञ् छन्दसि ॥ * ॥ बाहीकमस्तु भद्रं वः ॥ स्याज्जो ऽकारः ॥ * ॥

भाष्योदाहरणात्तदन्तविधिः । अश्वस्येव स्याम बलं यस्य तस्यापत्या-
 दिरश्वत्थामः । पृषोदरादित्वात्स्यस्य तः । भषार्थेऽन्तः पूर्वपटाठुषि-
 त्यच लुगश्च्यते । अश्वत्थामा । लोम्नोऽपत्येषु बहुषु ॥ * ॥ केवल-
 लोम्नोऽपत्येन योगाभावात्तदन्तविधिः । बाह्वादीषोऽपवादः । ठडु-
 लोमाः । ठडुलोमान् । बहुषु किम् । चोडुलोमिः ॥ सर्वच गोरचादि-
 प्रसङ्गे यत् ॥ * ॥ न त्वपत्ये एव । गोरपत्यं गवि भवं गोरिदं गोर्देव-
 ताऽस्येत्यादि गव्यम् । यद्वा प्राग्दीव्यतीयेऽन्यच च । तेन गवा चरति
 गव्य इत्याद्यपि भवतीति केचिदाहुः । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोम्य
 हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ॥ य्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादव-
 पवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ य्यादयो येननाप्राप्तिन्यायेनाच यवा-
 पवादाः ठगादिभिरवपवादेस्तु सङ्ग संप्रधारणायां परत्वात् एव स्यु-
 रिति वार्तिकारम्भः । य्यादीनामवकाशः । दितिरदितिर्बृहस्पतिर्देव-
 ताऽस्य दैत्यः । आदित्यः । बार्हस्पत्यम् । अर्थविशेषलक्षणादव-
 वादस्य । दुलेरपत्यं दौलेयः । अपूपानां समूह आपूपिकम् । इहो
 भयप्रसङ्गे य्यादय एव । दितेरदितेरपत्यं दैत्यः । आदित्यः । वन-
 स्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । इतश्चानिजः, अचित्तहस्तिधेनोऽ-
 गिति ठक्ठको न भवतः । अर्थविशेषेति किम् । चोष्टपतम् । उष्ट-
 पतिर्नाम पचं तस्येदं पचाध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ् । न च पचाद्वाह्य
 इत्युक्तेरयमप्यर्थविशेषलक्षण इति वाच्यम् । इदमिति सामान्यशब्दे-
 नेव तद्विशेषसंग्रहात् । विशेषशब्देन बोधितार्थकस्येवार्थविशेषलक्षण-
 त्वस्वीकारात् । अथ कथं दैतेयादितेयो । निजन्तात्कृदिकारादिति
 ङीषि स्त्रीभ्यो ठक् । य्यस्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च ॥

उत्सादिभ्यो ऽञ् । ४ । १ । ८६ ॥

अवस्तदपवादानामिषादीनाञ्चापवादोऽयम् ॥ योत्सः । इह
 पठ्यते । अष्कयाऽसे । असे असमासे । अष्कयस्यापत्वं बाष्कयः ।
 असे किम् । गोवष्कयिः । असे इत्येतदेवेह तदन्तर्विधिं ज्ञायति ।
 तेनाधेनूनां समूहः आधेनवं सिद्धम् । धेनुशब्दस्येह पाठात् । न
 चेवं धेनुकं योधेनुकं च न सिध्योत् । धेनुरनञिकमुत्पादयतीति विशेष-
 वचनस्य खण्डिकादिभ्यश्चेति सूत्रे भाष्ये आपिशलिमतत्वेनाक्त-
 त्वात् । इकमिति ठकमित्यर्थः । एतच्च क्रतूक्यादिसूचान्तप्रठुगि-
 तिसूचस्थत्रिद्यालक्षकल्पसूचान्तादकल्पादेरिकक् स्मृत इति वार्तिके
 इकमिति ठगित्यर्थे इति कैयटाल्लभ्यते । आपिशलिमतपरतयोक्तव-
 चनस्य धेनुकमिति भाष्योदाहरणाच्च ॥ ग्रीष्मादकन्दसीति वक्त-
 व्यम् ॥ * ॥ कन्दश्चेह वृत्तम् । यस्य गायत्र्यादयो विशेषः । गेष्मम् ।
 अकन्दसि किम् । ग्रीष्मो देवता अस्याः गेष्मी षिष्ठृष् । अजः
 प्रतिषेधादयेव । यदा तु गेष्म्ये भवेति शेषार्थेविवक्षा तदा तु शेषि-
 कश्चेत्यण् सिद्ध एव । न वाजा शेषिकस्य बाधप्रसङ्गः । अर्थविशेष-
 लक्षणां तुल्यकक्ष्याणामेव प्रत्ययानां एयादिभिर्बाधनात् । ऋत्वण्
 तु कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादञो बाधकः । तथाहि । कालाठुञ् अणो ऽप-
 वादः । ठञो ऋत्वण् । दृष्टं सामेत्यधिकारे कलेठंगिति साऽस्यदेव-
 तेत्यधिकारे अग्नेठंगिति सूचद्वयमपनीय प्राग्दीव्यत इति प्रकरणे
 अग्निक्लिभ्यां ठवक्तव्य इति पाठ्यम् । अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् ।
 कालेयम् । एतच्च दृष्टं सामेति सूत्रे अपर आह । सर्ववाग्निक्-
 लिभ्यां ठवक्तव्य इति भाष्यात्सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थे इति
 कैयटाच्च लभ्यते ।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां मञ्जुञ्जी भवनात् । ४ । १ । ८० ॥

धान्यानां भवने इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसभ्यां क्रमात्
नभक्त्यो स्तः ॥ स्त्रेभः । पौत्रः । बत्थर्थे न । स्त्रीपुंसश्चेति ज्ञापकात् ।
स्त्रीवत् । पुंसत् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये । ४ । १ । ८८ ॥

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितो ऽनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य
लुक् स्यात् ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । द्वयो
रथयोर्वीठा द्विरथः । तस्येदं रथाद्यतो लुक् । द्विगुनिमित्तस्येति
किम् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । पञ्चकपाल्यां संस्कृत
इति वियहे तु वाक्यमेव न तु प्रत्ययः । अव्यविकन्यायात् । अत
एव अवयवा विद्या तामधीते चेविद्या इत्येव भवति न तु तिस्रो
विद्या अधीते इति द्विगुः । अन्यथा त्रिविद्या इत्यपि स्यात् । वेत्य-
नुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्नेह । पञ्चगर्गहृष्यम् । अनपत्ये किम् ।
द्वयोर्मिचयोरपत्यं द्वेमिचिः । प्राग्दीव्यतः किम् । द्वेपारायणिकः ।
द्वे रथो बहति द्विरथ्यः । तद्वहतिरथेति यत् ॥

गोत्रे ऽलुगचि । ४ । १ । ८९ ॥

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् ॥
गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः । बृद्धाच्छः । आपत्यस्येति यलोपः ।
विदानामपत्यं वेदः । वेदो । अत्र विदस्यापत्यानि बहूनि । अनु-
ष्यानन्तर्येति गोत्रेऽञ् तदन्तादूनि अत इष् । तस्य ययक्षिया-
र्षजित इति लुक् । तत्राजो बहुवृत्त्यन्तत्वाल्लुक् प्राप्रः प्रत्ययलक्षणात्
भवति । अधीत्यस्य विषयसंप्रतीत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणेन तद्विषयताप्रमु-
क्तस्यातिदेशस्याङ्गोकारात् । न च वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ।
वर्णप्राधान्यविषयत्वात्तस्य । न लुमतेति निषेधोऽपि न । अङ्गसं-

अकोद्वेश्यकत्वाभावात् । क्रिदानामपत्यानि विदाः । अथ तु प्रत्ययल-
क्षणेनालुक्पि असन्तस्येव युवबहुत्वे प्रवर्तनात्पुनर्लुक् भवत्येव । ननु
गोषातिरिक्तप्राग्दीव्यतीयार्थविषयस्य कत्वात् पुनरलुक्स्मान्न भवतीति
चेन्न । समर्थानां प्रथमस्य प्रथमार्थवृत्तेरर्थान्तरमनुपसङ्गान्तस्य गोष-
प्रत्ययान्तस्यालुक्स्वीकारात् । अत एवाभिभरद्वाजानां मेथुनिका
अभिभरद्वाजिकेत्यादौ अजो नालुक् । अथ ह्यपेरपत्यानि बहूनि
इतिश्चानिञ इति ठक् । तदन्ताद्युवबहुत्वे ऽत इञ् । तस्य ग्यञ-
चिपार्थेति लुक् । अचिभृग्विति ठको लुक् । मरद्वाजशब्दाद्विदाद्यञ् ।
ततो यूनीञ् । पूर्ववल्लुक् । अजोऽपि बहुत्वे लुक् । अत एव च
गोपवनादिषु गर्गभार्गविकायह्वयं चरितार्थम् । गर्गाद्यजो लुक् । भृगो-
र्हृष्यञ् । यूनीजो लुक् । अथ ह्ययो ऽचिभृग्विति लुक् प्राप्नो न गोप-
वनादिभ्य इति प्रतिषिध्यते । एवं वेदस्य वेदयोर्वापत्यानि विदाः ।
अथापि लुम्भवत्येव । गोषार्थकस्याप्यजो युवबहुत्वे प्रवर्तनाद्वोचकृत-
बहुत्वस्य सत्वात् । लौकिकस्य गोषस्य तच्च ग्रहणात् । काश्यपप्र-
तिकृतयः काश्यपाः । काश्यपस्यापत्वं विदादित्वादञ् । तत एक-
स्येव काश्यपस्य बह्व्यः प्रतिकृतयो यदा विवक्षिता भवन्ति तदा
इवे प्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य देवपथादित्वाल्लुप् । हरीतक्या-
दिषु व्यक्तिरितिवचनाल्लिङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति वचनन्त्वभिधे-
यगतमेव । यद्द्वेकशेषः क्रियते । अथ तु काश्यपइत्यञन्तं प्रतिकृ-
तबहुत्वे वर्तते न तु गोषबहुत्वे इत्यजो न लुक् । गोषे किम् ।
कुशलस्येदं कौशलम् । बादरम् । अथ फलेजो लुक् । प्राग्दीव्यतीयः
किम् । गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम् । गर्गेभ्य आगतं गर्ग-
रूप्यम् ॥

यूनि लुक् । ४ । १ । ९० ॥

प्राग्दीप्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्
स्यात् ॥ स्लोचुकस्य गोषावत्त्वं स्लोचुकायनिः । प्राचामवृद्धादिति
वक्ष्यमाणः फिन् । ततो यून्यब् । स्लोचुकायनः । तस्य द्वाषोऽपि
स्लोचुकायनः । अथो लुकि वृद्धत्वाभावाच्चे न । अजादौ किम् ।
स्लोचुकायनरूप्यम् । प्राग्दीप्यतीये किम् । तस्मै हितं स्लोचुकाय-
नीयम् ॥

फक्फिजोरन्यतरस्याम् । ४ । १ । ९१ ॥

यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पाद्ये सूचम् ॥ कात्या-
यनस्य द्वाषाः कातीयाः । कात्यायनीयाः । यास्कस्यापत्यं यास्कः ।
शिवाद्यब् । तस्यापत्यं युषा यास्कायनिः । अथो ह्युच इति फिज् ।
तस्य द्वाषाः यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् । ४ । १ । ९२ ॥

षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थोदपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणारश्च
प्रत्यया वा स्युः ॥ उपगोरपत्यमोषगवः ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनायै कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ।

मानोरपत्यं भानवः । कृतसन्धेः किम् । सौत्थितिः । अकृ-
तव्यूहपरिभाषया सावृत्थितिर्माभूत् । समर्थपरिभाषया नेह । वस्त-
मुपगोरपत्यं चेषस्य । प्रथमात्किम् । अपत्यवाचकत्वावष्ट्यर्थे माभूत् ।
वायव्याद्वाक्यमपि । दैवयज्ञीतिसूत्रादन्यतरस्यां यद्वाजानुवृत्तेः समा-
सोऽपि । उपगवपत्यम् । जातित्वात्कीब् । औपगवी । आश्वपतः ।
दैत्यः । ओत्सः । स्त्रेवः । पौल्लः ॥

यको गोत्रे । ४ । १ । ९३ ॥

गोचे एक युवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोवापत्यमोप-
गवः । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोचे स्वेकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।

यद्वा स्वङ्गुनसंख्येभ्यो ऽनिष्ठोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥

अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्वान्ये सूचमेतत्तथोत्तरम् ॥

• पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवा-
दिषु स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् । इत्थं
फगिञोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोचे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः ।
पतामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे
सिद्धेऽपि अगन्तादिषु स्यात् । चतुर्थे ततः फगिति फगिञोः पर-
म्परायां शततमे गोचे ऽष्टनवतेरनिष्ठप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमा-
र्थमिदं सूचम् । एवमुत्तरसूचेऽप्युच्यम् ॥

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ९४ ॥

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् स्त्रियां तु न
युवसंज्ञा ॥ गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायनः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव
प्रत्ययः ॥

अत इज् । ४ । १ । ९५ ॥

अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्पञ्चान्तादिषु स्यादपत्ये-
ऽर्थे ॥ दाक्षिः

बाह्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ९६ ॥

बाह्विः ॥ ओङ्लोमिः । आकृतिगणोऽयम् ॥

सुधातुरकङ् ॥ ४ । १ । ९७ ॥

चादिञ् ॥ सुधातुरपत्यं सोधातकिः ॥ व्यासवसुडनिषाद-
चण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वेयासकिः । वाहुडकिरि-
त्यादि ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ४ । १ । ९८ ॥

तदन्ताद्वातफञोरस्त्रियामिति स्वार्थे ङ्यः ॥ कोञ्जायन्यः ।
ब्राधायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वात्तुक् । कोञ्जायनाः । स्त्रियां कोञ्जा-
यनी । गोप्तत्वेन चातिस्त्वान्डीष् । अनन्तरापत्ये कोञ्जिः ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ४ । १ । ९९ ॥

गोषे इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ॥

हरितादिभ्यो ऽजः ॥ ४ । १ । १०० ॥

एभ्योऽजन्तेभ्यो यूनि फक् ॥ हरितायनः । इह गोषाधि-
कारेऽपि सामर्थ्यादून्ययम् । नहि गोषादपरो गोषप्रत्ययः । विदा-
द्यन्तर्गणो हरितादिः ॥

यजिजोश्च ॥ ४ । १ । १०१ ॥

गोषे यो यजिजौ तदन्तात्फक् स्यात् ॥ अनातीत्युत्तेराप-
त्यस्येति यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्सायायणेषु ॥ ४ । १ । १०२ ॥

यजिजोरपवादः । आरौ विदादी । शरद्वत्सायनो भार्गव-
श्चेत् । शरद्वतोऽन्यः । शोनायनो वात्स्यश्चेत् । शोनाकोऽन्यः ।
दर्भायण आयायणश्चेत् । दर्भिरन्यः ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४ । १ । १०३ ॥

एभ्यो गोषे फग्वा । द्रोणायनः । द्रोणिः । पार्श्वतायनः ।
पार्श्वतिः । जेवन्तायनः । जेवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्था-
हन्यनन्तरे तूपचारात् ।

अनृष्यानन्तर्यं विदादिभ्यो ऽञ् । ४ । १ । १०४ ॥

एभ्यो ऽञ् गोषे ये त्वचानृषयस्तेभ्यो ऽनन्तरे ॥ सूचे स्वार्थे
ष्यञ् ॥ विदस्य गोचं वेदः । अनन्तरो वेदिः । बाह्वादेराकृतिगण-
त्वादिञ् । पुषस्यापत्यं पौषः । दौहिषः ॥

गर्गादिभ्यो यञ् । ४ । १ । १०५ ॥

गोषे इत्येव ॥ गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

मधुबभ्रवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । ४ । १ । १०६ ॥

गोषे यञ् ॥ माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः
कौशिकः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठान्नियमार्थमिदम् ।
गर्गादिपाठफलन्तु लोहितादिकार्यम् ॥ बाभ्रव्यायणी ॥

कपिवोधादाङ्गिरसे । ४ । १ । १०७ ॥

गोषे यञ् स्यात् ॥ काप्यः । बोध्यः । आङ्गिरसे किम् ।
कापेयः । बोधिः ॥

वतण्डाश्च । ४ । १ । १०८ ॥

आङ्गिरसे इत्येव ॥ वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गदो शि-
वादे । च पाठादयणो । वातण्ड्यः । वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् । ४ । १ । १०९ ॥

वतण्डाच्चेति विहितस्य यञो लुक् स्यात् स्त्रियाम् ॥ शार्ङ्गेर-
वादित्वान्डीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहिता-
दित्वात्फः । अणि तु वातण्डी । अङ्गित्वात्फङ् न ॥

अश्वादिभ्यः फञ् । ४ । १ । ११० ॥

गोषे ॥ आश्वायनः । पुंसि जाते । पुंसीति प्रकृतिविशेष-
यम् । जातस्य गोषं जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं
जातेयः ॥

भर्गास्तैर्गर्तः । ४ । १ । १११ ॥

गोषे फञ् ॥ भार्गायणस्तैर्गर्तः । भार्गिरन्यः ॥

शिवादिभ्यो ऽण् । ४ । १ । ११२ ॥

गोषे इति निवृत्तम् ॥ शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे
तिकादित्वात्फिञ् । गाङ्गायनिः । शुभादित्वाङ्गुक् । गाङ्गेयः ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४ । १ । ११०३ ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीनामभ्यो ऽण् स्यात् ॥ ठकोऽपवादः ।
यामुनः । नार्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चेन्तितः । अवृद्धाभ्यः
किम् । वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् । वेनतेयः । तन्नामिकाभ्यः
किम् । शोभनाया अपत्यं शोभनेयः ॥

अप्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । ११४ ॥

अप्ययो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामिचः । अप्यन्धकेभ्यः ।
श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति तु
बाङ्गादित्वात् । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । इष एवायमप-
वादे मध्येऽपवादन्यायात् । अचिशब्दात् परत्वाङ्गुक् । आपेयः ॥

मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११५ ॥

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादङ्प्रत्ययश्च ॥
द्वेमातुरः । षायमातुरः । साम्मातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशाच्च वचनं

प्रत्ययस्तूत्सर्गेण विद्वः । स्त्रीलङ्गनिर्देशेऽर्थापेक्षः । तेन धान्य-
मातुर्न । संख्येति किम् । सोमाचः । शुभादित्वाद्देशमाच्यः ॥

कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ॥

ठको ऽपवादोऽयं तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कनीने
व्यासः कर्षश्च । अनूठाया यवापत्यमित्यर्थः ।

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजान्निषु । ४ । १ । ११७ ॥

अपत्ये ऽयं ॥ वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शोङ्गो भार-
द्वाजः । शोङ्गिरन्यः । छागल आच्यः । छागलिरन्यः । केचित्तु
शुङ्गेत्यावन्तं पठन्ति तेषां ठक् प्रत्युदाहरणम् । शोङ्गेयः ॥

पीलाया वा । ४ । १ । ११८ ॥

तन्नामिकायं बाधित्वा झृच इति ठकि प्राप्ते पक्षेऽयं विधी-
यते ॥ पीलाया अपत्यं पेलः । पेलेयः ॥

ठक् च मण्डूकात् । ४ । १ । ११९ ॥

वादश्च ॥ पक्षे इत् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

स्त्रीभ्यो ठक् । ४ । १ । १२० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ठक् स्यात् ॥ वेनतेयः । बाह्यादित्वात्सोमि-
चिः । शिवादित्वात्सापन्नः ॥ वडवाया वृषे वाच्ये ठगप्रत्ययः ॥ * ॥
वडवाया वृषो वाडवेयः । वृषो बीजाश्वः । तेन चार्थेन विशेषवि-
हितेनाऽपत्यलक्षणोऽर्थः । ठको बाध्यते । तेनापत्ये वाडव इति
भवति । न च चतुष्पाद्वाचित्वाद्भुजः प्राप्तिः स्वरे च विशेष इति
वाच्यम् । देवताविशेषस्य सूर्यस्त्रीरूपगृहीताश्वाङ्गपस्य वाचकवडवा-
शब्दस्येवात्र गृह्यतात् । बीजाश्वशब्देनापि गृहीताश्वाङ्कारस्तत्पुमा-

न्यूर्यं एव । एवञ्च तस्य चतुष्पाज्जातिवाचित्वाभावात्त दोषः ॥
अण् क्रुञ्चाकोकिलात्स्मृतः ॥ * ॥ सम्महारद्वन्द्वः । वृषे इति नाम्ने-
ह्यते । अपत्ये एवायम् । ठगपवादः । क्रौञ्चः । कोकिलः ॥

द्वयः । ४ । १ । १२१ ॥

ह्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ठक् स्यात् ॥ तन्नामिकायोऽप-
वादः । दातेयः । पार्थ इत्यप्य तु तस्मैदमित्यञ् ॥

इतश्चानिजः । ४ । १ । १२२ ॥

इकारान्तात् ह्यवोऽपत्ये ठक् स्यात् न त्विजन्तात् ॥ दो-
लेयः । नेधेयः । आचेयः ॥

शुभादिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ ॥

शुभस्यापत्यं शोभेयः ॥

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे । ४ । १ । १२४ ॥

अपत्ये ठक् ॥ वेकर्णेयः । कोषीतकेयः काश्यपः । अन्यो
वेकर्णः । कोषीतकिः ॥

भुवो युक् च । ४ । १ । १२५ ॥

चाटुक ॥ भोवेयः ॥

कल्याण्यादीनामिनङ् । ४ । १ । १२६ ॥

यषामिनङादेशः स्याटुक च ॥ काल्याणिनेयः । बान्धकि-
नेयः ॥

कुलटाया वा । ४ । १ । १२७ ॥

इन्द्राच्च विकल्प्यते ठक् तु नित्यः पूर्वेष्वेव ॥ कोलटिनेयः ।

कोलटेयः । सती भिक्षुक्यं कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्य-
टति तस्याः शुद्राभ्यो वेति पक्षे ढक् । कोलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् । ४ । १ । १२८ ॥

चटकादिति वाच्यम् ॥ * ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया
अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकेरः ॥ स्त्रियामपत्ये
लुप्तव्यः ॥ * ॥ तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका । अजादित्वाट्टाण् ॥

गोधाया ढक् । ४ । १ । १२९ ॥

गोधेरः ॥ शुभादित्वात्पक्षे ठक् । गोधेयः ॥

आरगुदीचाम् । ४ । १ । १३० ॥

गोधारः ॥ रका सिद्धे आकारोच्चारकमन्यतोऽपि विधाना-
र्थम् । अडस्यापत्यं आडारः । अडस्यापत्यं पाण्डारः ।

शुद्राभ्यो वा । ४ । १ । १३१ ॥

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च शुद्रास्ताभ्यो वा ढक् ॥ पक्षे ठक् ।
काणेरः । काण्येयः । दासेरः । दासेयः ॥

पितृष्वसुश्रूण् । ४ । १ । १३२ ॥

अथोऽपवादः । पितृष्वस्रीयः ॥

ठकि लोपः । ४ । १ । १३३ ॥

पितृष्वसुरन्तलोपः स्यात् ठकि ॥ अत एव ठक् । पितृष्व-
सेयः ॥

मातृष्वसुश्च । ४ । १ । १३४ ॥

पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् ॥ मातृष्वस्रीयः । मातृष्व-
सेयः ॥

चतुष्पाद्व्यो ठञ् । ४ । १ । १३५ ॥

कामयडलेयः ॥ कमश्चतुश्चदश्चतुष्पात्त्रातिविशेषे । ठे
लोपोऽकट्वा इत्युकारलोपः ॥

गृह्णादिभ्यश्च । ४ । १ । १३६ ॥

गृह्यो ठञ् स्यात् ॥ अखडकोरपवादः । गाढ्यः । मिषयोर-
पत्यं ऋष्यश्च प्राप्ते ठञ् । यादेरिय इतीयमदेशे प्राप्ते दाडिडनायने-
त्यश्च निपातनाद्युलोपः । मैषेयः । बहुत्वे यस्कादित्वादित्वात्तुक् ।
मिषयवः ॥

राजस्वशुरादत् । ४ । १ । १३७ ॥

अधिञोरपवादः ॥ राज्ञो जातावेवेति षाच्यम् ॥ * ॥ ये
चाभाषकर्मधोरिति प्रकृतिभावः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिमह-
षाच्युद्रादावुत्पन्नो राजनः । अन्निति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न ॥

क्षत्राद् चः । ४ । १ । १३८ ॥

क्षत्रियः ॥ जातावित्येष । क्षात्रिरन्यः ॥

कुलात्स्वः । ४ । १ । १३९ ॥

कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रे ऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् ।
आठ्यकुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुञ्जौ । ४ । १ । १४० ॥

कुलादित्येष । पक्षे स्वः । कुल्यः । कोलेयकः । कुलीनः ।
पदयङ्यं किम् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादञ्स्वञ्जौ । ४ । १ । १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पञ्चे खः । माहाकुलः । माहा-
कुलीनः । महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाद्वक् । ४ । १ । १४२ ॥

पूर्ववत्पञ्चे खः । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुत्रकः । ४ । १ । १४३ ॥

स्वस्रीयः ॥

भ्रातृव्यञ्च । ४ । १ । १४४ ॥

चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रातीयः ।

व्यन्सपत्रे । ४ । १ । १४५ ॥

भ्रातृव्यन्स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शचो वाच्ये ॥ भ्रा-
तृव्यः शचुः । सर्वस्मिन्चपञ्चे । पाप्मना भ्रातृव्येति तूपचारात् ॥

रेवत्यादित्यष्टक् । ४ । १ । १४६ ॥

रेवतिकः ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ख ख । ४ । १ । १४७ ॥

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दाश्चठको स्तः कुत्सायाम् ॥
सामर्थ्यादूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा चात्मः । पुंवद्वा-
चाद्गार्ग्यशब्दाश्चठको । यस्येतिलोपः । आपत्यस्येतिलोपः । भुक्तु-
कायन्या अपत्यं श्लोचुकायनः ॥ श्लोचुकायनिकः । गोत्रे किम् ।
कारिकेयः । स्त्रि गः किम् । औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः ।
कुत्सने किम् । गार्ग्यः ॥

वृद्धाद्वक् सौवीरेषु बहुलम् । ४ । १ । १४८ ॥

सुवीरदेशोद्धवाः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्रादूनि बहुलं

ठक् स्यात्कुत्सायाम् । भागवित्तेर्भागवित्किः । एषे क् १ भागवि-
तायनः ।

फेरक् च । ४ । १ । १४९ ॥

फेरिति फिञो ग्रहणं न फिनः । वृद्धाधिकारात् । फिञन्ता-
त्सोवीरगोषादपत्ये क्ः ठक् च कुत्सने गम्ये ॥ यमुन्दस्यापत्यं या-
मुन्दायनिः । तिकादित्वात्फिञ् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । या-
मुन्दायनिकः । कुत्सने किम् । यामुन्दायनिः । योत्सर्गिकस्यायो
य्यचिष्येति लुक् । सोवीरेषु किम् । तेकायनिः ।

फाण्टाहृतिमिमत्ताभ्यां खफिञी । ४ । १ । १५० ॥

सोवीरेषु ॥ नेह वक्ष्यसंख्यम् । जल्पाश्चतरस्य वरनिपाता-
स्त्रिङ्गादिति वृत्तिः । भाष्ये तु यक्षसंख्यमेव स्थितम् । फाण्टाहृतः ।
फाण्टाहृतायनिः । मेमत्तः । मेमतायनिः ॥

कुर्वादिभ्यो ययः । ४ । १ । १५१ ॥

अपत्ये ॥ कौरव्याः ब्राह्मणाः । बावदूक्यः । सम्राजः क्षत्रिये ।
साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः । रथकारशब्दोऽपि पठ्यते । स वास्तिव-
चनः । चेर्वर्षिकेभ्यः किञ्चिन्नृनरथकारजातिः । कारिणस्तु रथका-
रातूत्तरेणैव ययः सिद्धः ॥ वामरथस्य कश्वादिष्वस्वरवर्चम् ॥ * ॥
प्रकरणात् ययप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम् । कश्वादीनां यजन्तानां
यत्कार्यं तदतिदेशः । केवलाणां तेषां कार्यस्य कस्मिंश्चिद्विधानात् ।
वामरथस्य ह्याषाः वामरथाः । कश्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् । यदयं
स्वरवर्चमित्याह तच्चापमत्वाचार्यः प्रत्ययाश्रितमप्यत्तिदिष्टं भव-
तीति । बहुषु वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी । युवा

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्य

श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः सुतप्रकाशिकासंवलितः पं. श्रीराममिश्र-

शास्त्रिप्रणीतकाचित्कविषमपदटिप्पणीसमेतः ६॥

श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम् तथा .. ८॥

श्रीभाष्यस्य तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम् तथा .. ४॥

वेदार्थसंग्रहो भगवद्भामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः ३॥

खेदपूतैः प्रथमो बन्धुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-
प्रणीतो निर्बिशेषाद्वैतनिराकरणपरः १॥

खेदपूतिसंहितो वेदार्थसंग्रहः ३॥

शास्त्रदीपिका ८॥

सङ्कल्प-काण्डम्, जैमिनीयबोद्धशाध्याय्याः श्रेष्ठतुरध्यायोत्तरपत्रम्, मातृच-
न्द्रिकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् । १॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजपदामोदर-
शास्त्रिणा संग्रोधिता पूर्वार्द्धरूपा ५॥

तथा उत्तरार्द्धम् ८॥

माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण
श्रीसायणाचार्येण विरचिता ७॥

काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता ६॥

श्रीतिङन्तार्थवतरणिः ६॥

दिग्भूमोमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता १॥

जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रियुतरामेश्वरसूरिविरचिता .. ५॥

सङ्ख्यावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, श्रेष्ठशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्याय-
मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता ३॥

सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवमुनुना
विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ॥

तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, श्रीधावनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै-
तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणग्रन्थः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्कि-
ककेसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रविषयेन श्रीद्वेष्टनाथदेशिकेन प्रणीतः ५॥

वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्यवर्धनिषसाहसकताहलभाषानुवादयुता .. १॥

काव्यप्रकाशस्य बृहत्कलशोद्यभाषानुवादः २॥

अथर्ववेदसंहिताया बृहत्कलशोद्यभाषानुवादः १॥

आगमप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-
काराणां परमगुण्या श्रीदयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम् ३॥

तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विश्वकर्मविरचितया न्यायप्रदी-
पाख्यटीकया सहिता १॥

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
VYÁKARAṆADÍPIKA by Orambhata, edited by Vyákarana- chárya Pandit Ganpati Shastree, Scholar, Sanskrit College, Benares	385, 497
NYÁYASIDDHÁNTAMANJARI by Bhattácháryachudámani Jánakí Náth, with the commentary Nyáyamanjarísára by Yádaváchárya, edited by Pandit Jiwa Náth Mishra, Pro- fessor, Sanskrit College, Benares ...	401.
PARÁSHARA SMRITI with the Commentary Vidvanmano- hará, by Pandit Vináyaka Dharmádhikári, edited by Pandit Nágeshwara Panta Dharmádhikári, Professor, Sanskrit College, Benares	417, 465.
BRAHMÁMRITAVARSHINĪ, edited by S. Vyankataramana Iyer, B. A., B. L., High Court, Triplicane, Madras	433.
SIDDHÁNTASHIROMANĪ with Vásanábháshya, Vásaná- vártika and Maríchi, edited with foot-notes by Pandit Muralidhar Jha, Professor, Sanskrit College, Benares	449.
PADÁRTHA-DHARMA-SANGRAHA, translated by Pandit Ganganath Jha, M. A., Professor of Sanskrit, Muir Cen- tral College, Allahabad	481.

18 60
काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

Nos. 9 & 10.] Sept. & Octr. 1908. [Vol. XXX.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY BHAGAVATI PRASAD B. A.,
AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1908.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9 per annum.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
 अक्षररिमः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमोमांसा, अण्ययदीक्षितकृता तै. श्रीरामशास्त्रिणा संशोधिता	१॥
तत्त्वजिन्दुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधित	१॥
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१॥
बालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	२॥
प्रसचराचवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	१॥
लघुकौमुदी	१॥
लघुकौमुदी, श्रीयुतडाक्षरबालवटेनाचार्ययोगेश्वरगणदीपभाषायामनूदिता ..	४॥
श्रीयुतपण्डितवरबालशास्त्रियो जीवनयुत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निर्दिष्टः	३॥
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाफाचार्ययोगेश्वरगणदीपभाषायामनूदिता	४॥
मानवधर्मप्रकाशः, मनुस्मृति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	४॥
शाश्वतधर्मदीपिका,	१॥
अमरकोशः सटीकः	४॥
योगवार्तिकम्	३॥
शैतपठार्थनिर्घनम्	४॥
वाक्यार्थचन्द्रिका, परिभाषेन्दुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोल्लूकशास्त्रि- संशोधिता	४॥
काव्यप्रदीपः, पं. रामशास्त्रिभागवताचार्येण परिशोधितः	३॥
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्येण प्रणीतः	१॥
अण्वदनखण्डकायं सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्यकृतद्विषयसहितम्	७॥

यदि गर्भो विपद्येत पतेत् सवेत वा तदा योषितो मातुर्याव-
न्मासो गर्भं चावदिनं सूत्याशौचं भवेत् । तथा चादित्यपुराणे ।

द्वयमासाभ्यन्तरं यावद्गर्भं चावो भवेत्कादि ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ इति ।

एवं च माससमसंख्यदिनैः शुद्धिर्मासत्रयादूर्ध्वं ज्ञेया । तत्र चिरा-
चादिस्मरणात् ।

तथा च मरीचिः ।

गर्भसूत्यां यथामासमचिरैस्तुल्ये त्रयः ।

रात्रये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेवा प्रकीर्तिता ॥ इति ।

अचिरं चात्रमासत्रये उत्तमे ब्राह्मणे चहम् । इदं च स्त्रावाशौचं
मातुरेव न अपिष्टानां, पाते तु तेषां चिरात्रम् ।

स्त्रावे मातुस्त्रिदात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥

इति मरीचिस्मरणात् ।

इदानीं स्त्रावपातो लक्षयति ।

आचतुर्थ्याद्भवेत्स्त्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

इत उर्ध्वं प्रसूतिः स्यादृशाहं सूतकं भवेत् ॥ १६ ॥

मासवतुष्ट्याभ्यन्तरं गर्भनाशः स्त्रावः, पञ्चमषष्ठयोगर्भनाशः
पात इति स्वशास्त्रे व्यवहाराय संज्ञा क्रियते प्रसङ्गात्मसूतिमपि लक्षयति
अतः षष्ठमासादूर्ध्वं सप्तममासमारभ्यागर्भनिर्गमः प्रसूतिस्तत्र सर्वेषां
दशाहं सूत्याशौचं भवेत् ।

इदानीं तस्याग्निसंस्करणे आशौचमाह ।

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।

अग्निसंस्करणे तेषां त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ १७ ॥

जाता दन्ता यस्यासौ दन्तजातः, आहिताग्न्यादिस्वात्पूर्वनिपातः ।

अनुपश्रवान्जातं जन्म प्रकरणादनुज्ञानां, यस्यासावनुज्ञातः । अजातदन्त
इति यावत्, कृता चूडा चोले यस्य तस्मिन्संस्थिते मृति तिवामग्निसंस्का-
रपक्षे तत्सपिण्डः पित्रादिस्त्रिरात्रमशुचिर्भवदिति । अयमभिसन्धिः ।
जातदन्तस्याकृतचूडस्य दाहे अहमाशौचम् । तदाहाङ्गिराः ।

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं अहमाचरेत् ॥ इति ।

अजातदन्तस्य तु कृतचूडस्य दाहे त्रिरात्रम् । तदाह बह्वचिंश-
न्यते ।

यद्यप्यजातदन्तः स्यात्कृतचूडस्तु संस्थितः ।

तथापि दाहयेदेनं अहमाशौचमाचरेत् ॥ इति ।

कृतचूडस्य दाहे त्रिरात्रं “निवृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरि-
ष्यत” इति मनुस्मरणात् । यद्यप्यत्र नित्यवदग्निसंस्कारः सर्वेषु वाक्येषु
श्रुतस्तथापि कृतचूडेऽसौ नित्योऽन्यत्र पार्तिक इति द्रष्टव्यम् ।

तूष्णीमधीदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।

सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छुद्धं द्वयम् ॥

इति लौगाक्षिस्मरणात् ।

करणपक्षे कालविशेषमाह मनुः ।

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैर्देवकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्याज्जानि वापि कृते सति ॥

एवं च जातदन्ताजातदन्तयोश्चूडाकरणग्निसंस्काराभावे आशौ-
धान्तरमिति सिद्धम् ।

तदेव वयोविशेषेणाह ।

आदन्तजन्मनः सद्य आचूडाक्षैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमाश्रितादेशादशरात्रमतः परम् ॥ १८ ॥

वन्तीत्यसिः प्राक् शिशो मृते सपिण्डानां सद्यः ज्ञानमात्रेण शुद्धिः ।

“अजातदन्ते बाले मृते सद्य एव नास्याग्निसंस्कारो भौदकक्रियेति”

विष्णुस्मरणात् । यद्यप्यज्ञातदन्ता ये बाला इत्यनेनेदं पुनस्तत् सद्यः-
शौचं तथापि तत्र दाहाभावप्रतिपादनायैवाज्ञातदन्तानामुपादानं न
सद्यःशौचविधानायात्र तु प्राधान्येनाशौचविधानमेवेति न यौनस्तत्त्वम् ।
दन्तोत्पत्त्यनन्तरमाचूडाकरणाद्यैशिकी निशयाहोरात्रेण भवा शुद्धिः ।
“दन्तजातेऽप्यकृतचूडे त्वहोरात्रेण शुद्धिरिति” विष्णुस्मरणात् । चोला-
भावेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्वमाव्रतादेशादोपनयनाक्षिरात्रमाशौचम् ।

चोलं न क्रियते यस्य स्वकाले तन्मृतावपि ।

चतुर्थवर्षमारभ्य चोलाभावे ज्येष्ठं समम् ॥

इति षडशीतिस्मरणात् ।

अत उपनयनानन्तरं दशरात्रम् । दशरात्रमिति स्वस्वाशौचका-
लोपलक्षणं “स्वजात्युक्तमतः परमिति” ब्रह्मस्मरणात् । इदमाशौचवे-
लक्षणं सपिण्डानां पित्रोस्तु दशाहानन्तरमोपनयनाक्षिरात्रमेव ।

निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपस्थं विशुध्यति ।

वैजिकमाह भिस्मन्धादनुसन्धादधं ज्वहम् ॥

इति मनुस्मरणात् । वैजिकः सम्बन्धो जन्मजनकमात्रः । तदपि
पुमपत्यमरणे स्मरत्ये तु विशेषमाह ब्रह्मपुराणे ।

आजन्मनस्तु चोलान्तं कन्या यदि विपद्यते ।

सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।

ततः परं प्रवृत्तायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्वहम् ।

पितुर्बरेष्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥

स्वजात्युक्तमशौचं स्थान्युक्तके जनकके तथा ॥ इति ।

पित्रोस्तथापि त्रिरात्रमेव ॥

प्रसाप्रतासु योचित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च ।

मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्नादितरेषां वर्णाविधिः ॥

इति शङ्खस्मरणात् । धाम्दत्तादत्तयोः कृतचूडाचूडयोश्चेत्यर्थः ।

अनुपश्चाज्जातं जन्म प्रकरणादुन्तानां, यस्यासावनुजातः । अजातदन्त
इति यावत्, कृता चूडा चोले यस्य तस्मिन्स्थिते मृते तेषामग्निसेंस्का-
रणे तत्सपिण्डः पित्रादिस्त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति । अथमभिसन्धिः ।
जातदन्तस्याकृतचूडस्य दाहे अहमाशौचम् । तदाहाङ्गिराः ।

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं अहमाचरेत् ॥ इति ।

अजातदन्तस्य तु कृतचूडस्य दाहे त्रिरात्रम् । तदाह बह्विंश-
त्तमे ।

यद्यप्यजातदन्तः स्यात्कृतचूडस्तु संस्थितः ।

तथापि दाहयेदेनं अहमाशौचमाचरेत् ॥ इति ।

कृतचूडस्य दाहे त्रिरात्रं “निवृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरि-
ष्यत” इति मनुस्मरणात् । यद्यप्यत्र नित्यवदग्निसेंस्कारः सर्वेषु चाकर्ष्ये
श्रुतस्तथापि कृतचूडेऽसौ नित्योऽन्यत्र पातक इति द्रष्टव्यम् ।

तूष्णीमेवादकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।

सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छुद्धिं द्वयम् ॥

इति लौगाक्षिस्मरणात् ।

कर्णपंच कालविशेषमाह मनुः ।

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरेदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यात्तानि वापि कृते सति ॥

एवं च जातदन्ताजातदन्तयोश्चूडाकेरग्निसेंस्काराभावे आशौ-
चान्तरमिति सिद्धम् ।

तदेव वयोविशेषेणाह ।

आदन्तजन्मनः सद्य आचूडासैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमात्रतादेशादशरात्रमतः परम् ॥ १८ ॥

दन्तीत्यस्ति प्राक् शिशो मृते सपिण्डानां सद्यः खानमात्रेण शुद्धिः ।

“अजातदन्ते बाले मृते सद्य एव नास्याग्निसेंस्कारो नैवेदकक्रियेति”

विष्णुस्मरणात् । यद्यप्यज्ञातदन्ता ये बाला इत्यनेनेदं पुनरुक्तं सदाः-
शौचं तथापि तच्च दाहाभावप्रतिपादनायैवाज्ञातदन्तानामुपादानं न
सदाःशौचविधानायाच तु प्राधान्येनाशौचविधानमेवेति न यौनहतम् ।
दन्तोत्पत्त्यनन्तरमाचूडाकरणाद्यैशिकी निश्चयादोरात्रेण भवा शुद्धिः ।
“दन्तजातेऽप्यङ्गतचूडे त्वदोरात्रेण शुद्धिरिति” विष्णुस्मरणात् । चोला-
भावेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्वमाव्रतादेशादोपनयनाच्चिराच्चमाशौचम् ।

चोलं न क्रियते यस्य स्वकाले तन्मृतावपि ।

चतुर्थेवर्षमारभ्य चोलाभावे च हं समम् ॥

इति षडशीतिस्मरणात् ।

अत उपनयनानन्तरं दशरात्रम् । दशरात्रमिति स्वस्वाशौचका-
लोपलक्षणं “स्वजात्युक्तमतः परमिति” ब्रह्मस्मरणात् । इदमाशौचवै-
लक्षण्यं सपिण्डानां पित्रोस्तु दशाहानन्तरमोपनयनाच्चिरात्रमेव ।

निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपसृश्य विशुध्यति ।

वैजिकः स्यान्व्यो जन्मजनकमात्रः ॥

इति मनुस्मरणात् । वैजिकः स्यान्व्यो जन्मजनकमात्रः । तदपि
पुमपत्यमरणे स्त्र्यपत्ये तु विशेषमाह ब्रह्मपुराणे ।

आजन्मनस्तु चोलान्तं कन्या यदि विपद्यते ।

सदाः शौचं भवेत्तच्च सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।

ततः परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाक्प्रदाने कृते तच्च ज्ञेयं चोभयतस्त्वहम् ।

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥

स्वजात्युक्तमशौचं स्थान्मृतके जन्तुके तथा ॥ इति ।

पित्रोस्तत्रापि त्रिरात्रमेव ॥

प्रसाप्रतासु घोषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च ।

मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्वादितरेषां वयसिचि ॥

इति शूद्रस्मरणात् । धान्दत्तादत्तयोः कृतचूडाचूडयोश्चेत्यर्थः ।

अदन्तासु तु विशेषमाह कार्ष्णाक्षिनिः । “अन्तादन्तासु पित्रोरेकरात्रमिति” । ऊठानां पितृगृहे प्रसवमरणयोः पित्रोस्त्रिरात्रमन्येषामेकाहः ।

दत्ता नारी पितृगृहे सूयते म्रियते तथा ।

तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुद्धेतज्जनकस्त्रिभिः ॥

इति ब्रह्मपुराणात् । पितृगृहपरमे तु तासां त्रिरात्रम् ।

पित्रोर्गृहपरमे स्त्रीणामूठानां तु कथं भवेत् ।

त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥

इति वृद्धमनुस्मरणात् । तथा मातामहोमातामहाचार्यत्विंगुरु-
भागिनेयदौहित्रमातृपितृष्वसुतसुतजामातृस्वशुरश्यालकसहाध्यायीभगि-
नीमातुलमातुलानीमित्रश्रोत्रियादिषु स्वगृहमरणे त्रिरात्रमन्यत्र पक्षिणी
देशान्तरादौ त्वेकाह इति विवृतं बह्वीतिविवृतेः शुद्धिबन्धिकायाम-
स्माभिरिति नेहोच्यते ।

उक्ताशौचस्य पुरुषविशेषेणापवादमाह ।

ब्रह्मचारी गृहे येषां हूयते च हूताशनः ।

सम्पर्कं चेन्न कुर्वीत न तेषां सूतकं भवेत् ॥ १६ ॥

ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकस्यात्राभावात् । चकारात्सैन्यस्तस्य
बह्व्यं तेषां सपिण्डजननमरणयोरशौचं नास्ति । तदाह देवलः ।

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं सूतके प्राप्तं शवे वापि तथैव च ॥ इति ।

चकाराच्छेवैष्णवदीक्षावतोऽपि शिवविष्णवर्चने नाशौचम् ।

तदाह वृद्धविष्णुः ।

शिवविष्णवर्चने दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः ।

ब्रह्मचारियतीनां च शरीरे नास्ति सूतकम् ॥ इति ।

ब्रह्मचारिण आशौचाभावः पित्रोरन्यत्र ब्रह्मचारिभाकमिच्छतः ।

न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित् ।

न दीक्षयात्परं यजे न कृच्छ्रादितपश्चरन् ॥

पितर्यपि मृते नैवां दोषो भवति कर्हि चित् ।

दशैव कर्मणोऽन्ते स्याद्व्यहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥ इति ।

येषां गृहे हुताशनो गृह्याग्निर्हूयते तेषामप्याशौचं नास्ति यद्य-
प्येतत्सामान्येनोक्तं तथापि गृह्याग्निर्होमे स्वद्रव्यत्यागमात्रे नाशौचमिति
यं त स्यान्नन्यसाध्यत्वात् । हावनविधानाच्च । तथा च बृहस्पतिः ।

सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने ।

प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेत् तु हापयेत् ॥ इति ।

तेषामप्याशौचे व्यतिरेकमुखेन निमित्तमाह । यद्याशौचिभिः सह
संपर्कमेकत्र शय्यासनभोजनादिरूपेण कुर्वन्ति तदेवाशौचाभावोऽन्यथा
त्वाशौचमेवेति

सम्पर्कस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामाशौचापादकत्वमुपपादयति ।

सम्पर्काद् बुध्यते विप्रो जनने मरणे तथा ।

सम्पर्काच्च निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सूतकम् ॥ २० ॥

सम्पर्कादुक्तलवणाद्विप्रो ब्रह्मचार्यादिः सपिण्डजननमरणयोर्दु-
ष्यत्यशुचिर्भवति तच्चिन्तौ च न श्रावसूत्याशौचभागिति ।

अनेन सपिण्डानामपि ब्रह्मचार्यादीनां सम्पर्कासम्पर्काभ्यामाशौ-
चानाशौचप्रतिपादनेनासपिण्डानामाशौचिसम्पर्कं कैमुतिकन्यायेनैवाशौच-
सिद्धिरभिहिता ।

अत एव बृहस्पतिः ।

यस्तेः सहासपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनासने ।

बान्धवोऽबान्धवो वापि स दशाहेन शुध्यतीति ॥

सपिण्डानां तु सूतकाद्यभोजने न दोषः ।

सूतके तु कुलस्याद्यमदोषं मनुरब्रवीत् । इति यमस्मरणात् ।

किं च ।

शिल्पिनः कारुका वैद्या दासी दासाश्च नापिताः ।

राजानः श्रोत्रियाश्चैव सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥

शिल्पितप्रिक्ककाराद्याः कारकाः सूक्ष्मकाराद्याः, वैद्याश्चिकित्स-
काः, वृक्षीकासाः कर्मव्यसाङ्गाः, नायिकाः केशवस्त्रकर्तारः, राजानो
ऽभिषिक्ताः सचिवाः, श्रोत्रिया अध्यापनैकवृत्तयस्ते सर्वे सदाः शुद्धाः स्वस्व-
कर्मसु न तु धर्मादौ । तथा च विष्णुः । “आश्रयं न राजां राजकर्मणि
न प्रतिनां व्रते न सचिवां सत्र न कारुणां कारकर्मणि न राजानाका-
रिणां तद्विच्छायामिति” ।

किं च ।

सत्रतः सत्रपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः ।

रक्षश्च सूतकं नास्ति यस्य वेच्छति पार्थिवः ॥ २२ ॥

व्रतेन कृच्छ्रवान्द्रायणादिना सह वर्तमानः सत्रतः सत्र गवामय-
नादौ पूतो दोषितः । सत्रपूत इति पाठे शस्त्रविद्योपजीवी आहिता-
ग्निरग्निहोत्री रक्षः पुनरुपादानं पार्थिवमात्रं सदाः शुद्धिबोधनाय यस्य
च पार्थिवो अन्तिपुरोहितादेः शुद्धिमिच्छति तेन सर्वकामशायं नास्ति
सत्तत्कर्ममात्रे न तु सर्वत्र तेनाहिताग्नेरप्यग्निहोत्रहोममात्रे शुद्धिः ।

वर्जयेत्सूतके कर्म नित्यनैमित्तिकादिकम् ।

आहिताग्नेः सदा शुद्धिः सदा एव विधीयते ॥

अग्निहोत्रस्य होमार्थं क्षानोपस्पर्शनस्यरम् । इति स्मरणात् ।

किं च ।

उद्यतो निधने दाने आर्तो विप्रो निमग्नितः ।

तदैव ऋषिभिर्दृष्टं यथाकालेन शुद्ध्यति ॥ २३ ॥

निधने उद्यतो मुमूर्षुः आर्तो व्याधिपीडितः तयोर्दाने मरणका-
लकर्तव्ये वैतरण्यादिधेनुदाने व्याध्युपशामकज्वरकुम्भादिदाने च तदैव
तमवन्मात्रकार्यं शुध्यतीति ऋषिभिः पूर्वैर्दृष्टं यथाकालेन दद्यादादिना
तथेति ।

ऋज्यप्रभृतिवापनां निरासे च मरिष्यतः ।

वृक्षान्तिवैतण्यवाह्निदहने त्रेताशुतिष्वपि ॥

इति षडशीतिस्मरणात् ।

दाने विविधे आर्तस्य व्याधिना शुद्धतोष्यते ।

यो नित्यदोऽपि यो वस्तु दातुं हेसादि वाञ्छति ॥

इति स्मृत्यन्तरस्मरणाच्च । नित्यदो मया दानव्यतिरेकेण न भोक्त-
व्यमिति कृतसङ्कल्पः, विप्रो निमन्त्रितः आहुते दत्तकेतनः सदाः शुद्ध इति ।

निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य वा ।

देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्व चिद् ॥

इति स्मृत्यन्तरस्मरणात् । तदेवेत्युपादानात्तत्कालमात्रकर्तव्येऽन्य-
गतिके गृहणस्नानदानादावप्याशौचाभाप्नो ध्वनितः । अत एव वसिष्ठः ।

सूतके मृतके चैव न दोषो गृहदर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥ इति ।

एवमन्यत्राप्यनन्यगतिके कर्मेण सदाः शुद्धिरुद्गनीया न्यायसा-
म्यात् ।

जातो विप्र इत्यनेन अपिण्डानां जननाशौचमुक्त्वा पित्रोस्तदाह ।

प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात्सङ्करं यदि ।

दशाहाच्छुध्यते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः ॥२४॥

प्रसवे प्रसवाशौचे गृहमेधी गृहस्थः पिता यदि सूतिकया सह
संसर्गं सहशय्यासनभोजनादिरूपं तद्गमनं वा न करोति तदा अवगाह्य
त्वात्वा शुचिः स्पर्शयोग्यो भवति माता तु दशाहेनैव तदाह संवर्तेः ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैतं तु विधीयते ।

माता शुभेदृशाहेन स्नानात् स्पर्शनं पितुः ॥ इति ।

गृहमेधीतिविशेषव्यादाग्रमान्तरगतस्य तच्चेति सूचितं “वनस्थान-
यतीनां च नाशौचमिति” देवलस्मरणात् ।

न कुर्यात्सङ्करमित्यनेन सङ्करे दशाहसंस्कारस्य सूचितं तच्च स्वयं
मेव वक्ष्यति । अत एव वसिष्ठः ।

नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गे चैव गच्छति ।

रत्नस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥ इति ।

मातृपदोपादानात्सर्ववर्णसूतिकानां दशाहमेवास्पृश्यत्वमुक्तम् ।
तदाह प्रचेताः ।

सूतिका सर्ववर्णानां दशरात्रेण शुध्यति ।

अतो च न पृथक्शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

तुल्यत्वात्सपन्नमातृणामपि स्नानमुक्तम् । “अन्याश्च मातरस्तद्वृत्त-
द्वेहं न व्रजन्ति चेदिति” ब्रह्मपुराणात् । तद्वृत्त्यवस्थानेन शुद्धास्तद्गो-
हयघने तत्सम्पर्के पितृवदेव दशाहम् । अन्येषां सूतिकास्पर्शे स्नानमात्रमेव

सूतके सूतिकावर्जमङ्गस्पर्शो न दुष्यति ।

संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणात् ।

ब्राह्मणानां विशुद्धाव्रत्यनेन प्रेताशौचे स्पर्शे निर्णयः सूत्याशौचे
तच्चिर्ण्यमाह ।

सर्वेषां श्रावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ २५ ॥

यथा श्रावं श्रवनिमित्तमाशौचं स्पर्शायोग्यत्वं सर्वेषां सपिण्डानां
तथा सूतकं सूतिनिमित्तमस्पृश्यत्वं मातापित्रोरेव न सपिण्डानां
तदाह पैठीनसिः ।

अतो सपिण्डाः शुचयो मातापित्रोस्तु सूतकमिति” । श्रवयः स्पृश्याः
“सूतके तु सपिण्डानामङ्गस्पर्शो न दुष्यतीति” कौर्मात् । तत्रापि विशेष-
माह सूतकेऽस्पृश्यत्वमात्यन्तिकं मातुरेव “पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तद्वृत्त-
नाद् ध्रुवमिति” याज्ञवल्क्यस्मरणात् । पितुस्तु स्नानानन्तरमुपस्पर्शमात्रमनं
यावत् । तथा च पैठीनसिः । “सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता
शुचिरिति” यद्व्याप्यमर्थः पूर्वश्लोकेऽभिहित एव तथापि मातापित्रोस्तु
सूतकमित्युक्तिं विवरीतुं पुनरुपन्यस्तः । तदुक्तिस्तु सपिण्डानामस्पृश्यत्वा-
भावबोधनार्येति ।

अथ वा यदुक्तं “मातापित्रोरेवास्पृश्यत्वमिति तत्र हेतुमाह सूतकं
सूतिभवं रजस्तन्मातुरेव यतो नाभ्येषां तदेव चास्पृश्यतानिमित्तं पितुस्त-
दभावात्सम्पर्काभावे ज्ञानाद्यमनाभ्यां शुद्धिरिति । तदाह वसिष्ठः ।

नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गे चेव गच्छति ।

रजस्तन्नाशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥ इति ।

नन्वेवं पितुः ज्ञानात्मागप्यस्पृश्यत्वं न स्यादिति तद्व्याभावादिति
चेन्न जनकतात्पितृतीर्यानिमित्तसद्भावात् । तथा च बौधायनः । मातापि-
त्रोरेव संसर्गसाम्यादिति ॥

न कुर्यात्सङ्कुरमित्यनेन सङ्कुरे आशौचान्तरं सूचितं तदाह ।

यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुरुते द्विजः ।

सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥ २६ ॥

यदि सूतिकया यस्या सह पतिः सम्पर्कमुक्ततत्त्वं कुर्यात्तदा
शिक्षादिषडङ्गवेदविदुषोऽपि तस्य सूतकं सूतिनिमित्तमस्पृश्यत्वं पूज्य
भवति । तथा च सुमन्तुः । मातुरेव सूतकं स्पृशतश्च नेतरेवामिति ।

ननु जनकसम्बन्धेन पितुरस्पृश्यत्वे ज्ञानानन्तरमपि तत्स्याद्वि-
त्यत आह ।

सम्पर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै द्विजे ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पर्कं वर्जयेद्बुधः ॥ २७ ॥

द्विजे संसर्गादेव दोषोऽस्पृश्यत्वमात्यन्तिकं जायते जनकतास-
म्बन्धेन तु ज्ञानात्मागेवास्पृश्यत्वं नात्यन्तिकं यस्मादन्यो दोषो जनननि-
मित्तं रजस्तन्नास्ति तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बुधस्सम्पर्कमन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्पृ-
श्यतापादकं वर्जयेत् । तथा चात्रिः ।

सम्पर्काज्जायते दोषः पारक्ये मृतजन्मनि ।

तद्वर्जनात्यतुरपि सद्यः शौचं विधीयते ॥ इति ।

पुनर्विशेषेणाशौचमपेक्ष्य द्रव्यविशेषेण तदपवदति ।

चिवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरामृतसूतके ।

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ २८ ॥

विवाहश्चोक्तोदीनामुपलक्षणं संस्कारस्याविशेषात् । उत्पन्नो देव-
प्रणिष्ठारामोसर्गादिः यज्ञे ज्योतिष्टोमादिस्तस्मिन्पूर्वं प्रवृत्ते “यज्ञे संभूत-
सम्भारे विवाहे चादृक्कर्मणीति” स्मरणात् । अन्तरा मध्ये मृतं सूतकं
च तयोः समाहारस्तस्मिन्नाति पूर्वं विवाहाद्यारम्भकाले एव सकृत्पितं
व्ययितव्यत्वेनावधारितं देवतास्त्रयेभ्यो दीयमानं स्वयमपि त्यज्यमानं न
दूष्यति न दोषमात्रहति “पूर्वसकृत्पितं द्रव्यं दीयमानं न दूष्यतीति”
कर्मस्मरणात् ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तदुत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥

इति पैठीनसिस्मरणाच्च । यत्

द्रव्याणि स्वामिसम्बन्धादघानि त्वशुचीनि च ॥

स्वामिशुश्रेयश्च शुध्यन्ति वारिण्या प्रोक्षितानि च ॥ इति ।

तत्सकृत्पितद्रव्यविषयम् । क चिदसकृत्पितेऽपि द्रव्ये शुद्धिमाह-
मरीचिः ।

लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठतृणेष्वसु दधिसर्पिःपयस्यापि ॥

तैलौषध्यजिने चैव पक्वापक्के स्वयं ग्रहः ।

पुण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥ इति ।

पक्वं सिकतादिना भ्राष्टादिषु भर्जितं न तु पक्वाच्च “भुत्वा पक्वाच-
मेतेषां जिवाच्च तु पयः पिबेदि”ति तत्र प्रायश्चित्तस्मरणात् । इदमपि
तद्वत्, परदत्तं तु न दोषः ।

विवाहोत्सवयज्ञादिस्वन्नरामृतसूतके ।

शेषमन्नं परैर्दयं दातुं भोक्तृंश्च न स्पृशेत् ॥ इतिस्मरणात् ।

आशौचसन्निपाते प्रतिनिमित्तनैमित्तिकावृत्तिमपवदति ।

अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरणजन्मनी ।

नाकस्यादशुचिर्चिपो यावत्स्याद्वनिर्दशम् ॥ २९ ॥

दशमस्य जननमरणनिमित्तदशाहाशौचस्यान्तरा मध्ये यदि पुन-
र्दशाहाशौचनिमित्ते अष्टाहाशौचनिमित्ते वा जननमरणे स्यातां तदा
तावद्विप्रोऽन्यो वाऽशुद्धिः स्याद्यावत्पूर्वप्रवृत्तमाशौचमनिर्देशं निर्गतं दश-
भ्यो ह्येकमभ्य इति निर्देशं तत्र भवतीत्यनिर्देशमसमाप्तदशाहमिति
यावत् पूर्वाशौचशेषेणैव शुद्धिर्न पुनर्दशाहमित्यर्थः । तथा च विष्णुः । जन-
नाशौचमध्ये मध्यपरं जननं स्यात्तत्र पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः, मरणाशौचमध्ये
ज्ञातिमरणेष्वेवमिति । दशाहपदोपादानादष्टाहाशौचमध्ये दशाहप्राप्ते
न पूर्वेण शुद्धिः किं तु स्वकालेनैवेति ध्वनितं तदाहोचनाः ।

स्नाशौचमभ्यस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेत्तदि ।

न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेन विशुद्धमिति ॥ इति ।

मरणजननी इत्यत्र मरणपदस्य पूर्वप्रयोगेण मरणाशौचेन जनना
शौचमपैति न जननाशौचेन मरणाशौचमिति ध्वनितम् । तथा च बह्वि-
शन्मते ।

शावाशौचे समुत्पत्ते स्तनकं तु यदा भवेत् ।

शावेन शुद्ध्यते स्तुतिर्च स्तुतिः शावशोधिनी ॥ इति ।

अन्तरा तु दशाहस्येति सम्मान्यविधानेऽप्यान्वयमविनादाशौचा-
न्तरप्राप्ते पूर्वशेषेण शुद्धिरिति ध्येयम् । अथ यदि दशरात्राद्यमविपाते
पुराणं दशरात्रमाशौचमानवमादिति बोधायनस्मरणात् । दशमदिवसे
आशौचान्तरप्राप्ते कृत्रेण रात्रिचतुर्थयामे तु अह्नेण शुद्धिः, तदाह देवलः ।

पुनः प्राप्ते दशाहस्यैव पूर्वेण सह गच्छति ।

दशमेऽन्दि यतेत्यस्य अष्टाहस्य तु विशुध्यति ॥

प्रभाते स त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः ॥ इति ।

इयं च पूर्वशेषेण शुद्धिः सपिण्डाशौचस्य, पित्राशौचस्य तु स्वका-
लेनैव ।

पूर्वेण वा प्रत्येकमपि पित्रोः समवेन ह्यीतरत् ।

आशौचं शुद्धिमायति न पित्रोः आशौचमन्यतः ॥

इति बहशीतिस्मरणात् पित्राशौचयोः परस्परसन्निपाते तु विशेष-
यमाह शङ्खः ।

मातर्यवे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु वक्षिणीम् ॥ इति ।

पितुः शेषेण पित्राशौचशेषेणैव न पूर्वशेषेण, पित्राशौचमध्ये मातु-
मरणे तु पित्राशौचकालात्पश्चादधिकेत्यर्थः । उक्तदशाहाशौचमन्यत्राप्य-
पवदति ।

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां बन्दिगोग्रहणे तथा ।

आह्वेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकम् ॥ ३० ॥

ब्राह्मणार्थे ब्राह्मणस्य प्राणरक्षार्थं तथा बन्दिग्रहणे गोबह्वेषे च
सति तन्मोचनादेकरात्रमशौचकम् ।

आह्वेषे संयामे च ये विपन्ना विपदं शस्त्रप्रहारं प्राप्ताः कालान्तरे
च मृतास्तेषां सर्वेषामेकरात्रमशौचम् । सम्मुखमरणे तु ।

गोब्राह्मणस्य चैवार्थं यस्य वेच्छति भूमिपः ।

शस्त्रेणाभिमुखो यस्तु वध्यते सन्नकर्मणा ॥

सद्यः सन्निष्ठते यज्ञः सद्यः शौचं विधीयते ।

इति मनुष्यमाभ्यां सद्यः शौचस्मरणात् । यत्तु संयामे देशान्तरग-
तानां जातदन्तानां त्रिरात्रेणेति कश्यपस्मरणम्, तत्पराङ्मुखस्य पत्न्या-
यनसमये हतस्येति ज्ञेयम् । यद्यपि परेद्वेशात्मसन्त्याग इत्यनेन गोब्राह्म-
णाद्वार्थं बुद्धिपूर्वं आत्मत्यागनिषेधेनेदमाशौचाभिधानं विवृणुम्, तथापि
कथं वित्प्रवृत्तस्य प्रामादिकमरणे आशौचाकाङ्क्षायामिदमुच्यत इति न
विरोधः । बुद्धिपूर्वं प्रवृत्तस्य निषेधातिक्रमेणात्मघातितया यावद्वह्मं तदा-
शौचाभावात् ।

रहस्येऽक्राहाशौचविधिशेषतयाऽऽहवहसं प्रशंसति ।

आविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ ।

परिव्राज् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ३१ ॥

अष्टाङ्गयोगयुक्तः परिव्राजकस्तपोयोगेनैव कलेवरं मुञ्चच्चर्चिरादि-
मार्गेण गच्छन्नादित्यमण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयातीति श्रुतिस्मृतिसिद्धं
तद्वदेव संशामहतोऽपीति योगिरणहतयोः सहोपन्यासः । नन्वतिप्रयास-
साध्येन योगेन दैवसम्पादितं रणमरणं कथं समानमित्यत आह । अभि-
मुख इति देहादिसंकलदुर्जयविषयपराङ्मुखा एव शत्रुसम्मुखो योगसम्मु-
खाश्च भवतीति समानायासवत्त्वेनोपपन्नं साम्याभिधानम् ।

ननु कुत्र देशे रणहतस्य ब्रह्मलोकावाप्तिरित्यत आह ।

यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।

अक्षयान् लभते लोकान् यदि त्कीर्णं न भाषते ॥ ३२

यत्र यस्मिन् रणाङ्गणे शत्रुभिः परितस्समन्तादुधार्धं परिवेष्टित आवृतः
शूरः शत्रुतो निर्भयस्तत्रैव रणाङ्गणे न ततः पलायमानो हतः प्राणैर्वि-
योजितोऽन्तर्यामिणश्चिरकालावस्थायिनो लोकान् ब्रह्मलोकावान्तरविशेषान्
लभते । तथा च यान्नवत्त्वयः ।

य आहवेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ।

अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥ इति ।

अपलायनस्यापि काकुभाषणेन तत्फलमाह यदि क्रीडमनूर्जितं
मुञ्च मामतिदीनं दीनतरकुटम्बमेकपुत्रं त्वच्छरणागतमित्यादि न भाषते ।

रणहतस्य सूर्यमण्डलभेदने दृष्टान्तसिद्धिं परिहरति ।

संन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यति ॥ ३३ ॥

संन्यस्तं संन्यासयोगवन्तं ब्राह्मणमालोक्य भास्करो मण्डलाधि-
ष्ठात्री देवता स्थानाच्चित्तस्यैवाच्चलति चञ्चलचित्तो भवतीति यावत् ।
तत्र हेतुमाह । एष योगी मे मदधिष्ठितं मण्डलं भित्त्वा परं स्थानं ब्रह्म-
लोकाभिधं प्रयास्यतीति । एतद्वानिष्टं देवानां यन्मनुष्याणां स्तोपरिवर्त-
नमिति । अत एव व्यासः ।

क्रियावन्निर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः ।

न चेत्तद्विष्टं देवानां मर्त्यैरुपरिवर्तनम् ॥ इति ।

रत्नमरणाभावेऽपि स्वीयपरित्राणे तदेव फलमाह ॥

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवस्तु समन्ततः ।

परित्राता यदा गच्छेत्स च क्रतुफलं भवेत् ॥ ३४ ॥

यो योद्धा स्वसैन्येषु भग्नेषु पराभवात्पराङ्मुखेषु समन्ततो दितुं विदितुं च स्वधायपरायणतया विशेषतो ब्रुवत्सु तेषां परिचाणाय यदा गच्छेत्तस्मादेकैकपदप्रक्षेपेण क्रतोरश्वमैधस्य फलं लभति तदाह याज्ञ-
वल्क्यः 'पदानि क्रतुतुन्वानि भस्निष्वविनिवर्तिनामिति' ।

शस्त्रसतस्य कालान्तरमरणेऽपि तथैवेत्याह ।

यस्य छेदच्छतं गात्रं शरमुद्गरयष्टिभिः ।

देवकन्यास्तु तं वीरं हरन्ति रमयन्ति च ॥ ३५ ॥

यस्य योद्धुः शरमुद्गरयाष्टिभिर्गाने कलेवरं छेदैर्हस्तपादादिछे-
दनेः क्षतं तूनं तं कालान्तरमृतमपि देवकन्या नीत्योत्तमभोगै रमयन्ति ॥

तत्कालमरणे फलविशेषमाह ।

देवाङ्गनाः सहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।

त्वरमाणाः प्रधावन्ति मम भर्ता ममेति च ॥ ३६ ॥

देवाङ्गना अप्सरसः सहस्राणि महत्संख्याः आयोधने रणे हतं
शूरं मम भर्ता मम भर्तृत्यहंपूर्विकया गृहीतुमतिस्वरिताः प्रधावन्तीति ।

मेन्वननुष्ठितयज्ञादीनां योधानां युद्धमरणे कथं युगपदनेकविद्रुक्-
लोपभोग इत्यत आह ।

ये यज्ञसंघैस्तपसा च विप्राः

स्वर्गैषिणो यत्र यथैव यान्ति ।

क्षणेन यान्त्येव हि तत्र वीराः

प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ ३७ ॥

यज्ञसंघेयं सुसमूहेर्जीतिष्ठोन्नादिपुनैस्तपसा कृच्छ्रवाग्नायकादिना
स्वर्गेष्विषः स्वर्गकामा निष्कामतयानुद्धितैस्तिरेव मोक्षकामा वा विप्रा
यथैव तत्तत्कर्मफलमनुभूय फलान्तरमुपमुञ्चते तत्कर्मोपभोगानन्तरं
प्राप्तभाषो वा भवन्ति तथैव सुयुक्तेन धर्मयुक्तेन ज्ञेनेन तत्कालमेव प्राणा-
न्यरित्यवन्तो वीराः स्वर्गलोके तत्तत्सुखमनुभूय ब्रह्मभूयं प्राप्नुवन्तीति
नानेकफलभोगविरोध इति ।

नन्वेवं स्वर्गादिकलकामेन तत्फलकं साधनान्तरमेवानुष्ठीयतां किं
सर्वानिष्टेन रणमरणेनेत्यत आह ।

जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गना ।

क्षणध्वंसिनि कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणे रणे ॥ ३८ ॥

जितेवेति कर्तरि तृतीया ततश्च यदि शत्रुं जयति तदा तदीयां
लक्ष्मीं लभते यदि च तेन हतो म्रियते तदा सुराङ्गनामित्येहिकामुष्मि-
कफलसाधनं संशाममरणमन्वयव्यतिरेकाभ्यामसौ न कर्मोन्तरतुल्यता
ऽप्येति । न चास्य कर्मोन्तरवच्चिरकालसाध्यतावीत्याह । अथ प्रत्यक्ष-
रिदृश्यमानः कार्यो द्वेहः ज्ञेनेव ध्वंसतीति रणमरणं न चिरकालसा-
ध्यम् । अनेन रणमरणाभावेऽप्यस्य विनश्वरत्वमाविष्कृतम् । ननु यथा
रणप्रहारैः स्वर्गो भवति तथा तत्कल्याणसुखी मुखप्रवेशे नरकोऽपि स्यादि-
त्यत आह ।

ललाटदेशे रुधिरं स्रवच्च

यस्याहवे तु प्रविशेच्च वक्त्रम् ।

न सोमपानेन क्लिप्तस्य तुल्यं

संग्रामयज्ञे विधिवच्च दृष्टम् ॥ ३९ ॥

आहवे संग्रामे ललाटदेशे प्रहारेण स्रवच्चरित्रं यस्य वक्त्रमनुप्रवि-
शेत्तदस्य सोमपानेन तुल्यं सह्यामलक्षणे यज्ञे ताम्रतिपादकविधिना दृष्टं
बोधितमिति नात्र नरकशङ्कापि ।

अनाद्यविप्रवहनादौ सद्यः शौचविधेर्येवादमाह ।

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्या लभन्ति ते ॥ ४० ॥

अनाथं मरुतदेशकालयोर्बन्धुविहीनमसम्बन्धिनं ब्राह्मणमदृष्टाद्ये
ये द्विजातयो वहन्ति ते पदे पदे यज्ञानामग्निष्टोमादीनां फलान्यानुपूर्व्या
क्रमेण प्राप्नुवन्ति ॥

इदानीं सद्यः शौचविधिमाह ।

न तेषामशुभं किं चित्पापं वा शुभकर्मणाम् ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥ ४१ ॥

तेषामनाद्यब्राह्मणवाहकानामशुभं केशवापनादि पापं वा शव-
स्पर्शादिनिमित्तं नास्ति यतस्ते शुभकर्मणो विहितानुष्ठानात्तस्तेषां
जलावगाहनात्स्थानमात्रात्सद्यः शौचं भवति ।

तदाह बृहत्पराशरः ।

प्रेतस्पर्शनसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

बोधा चैवान्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुध्यति ॥ इति ।

वहनदहनसमुच्चयेऽधिकं प्राणायाममाह ।

असगोत्रमबन्धुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।

वहित्वा दाहयित्वा च प्राणायामेन शुध्यति ॥ ४२ ॥

न समानं गोत्रं यस्यासावसगोत्रस्त च अपिण्डसादकसगोत्रभि-
जस्तेषां समानगोत्रत्वात् । अबन्धुं मातापितृभ्रातृबन्धुभिर्बन्धु द्विजोत्तमं
ब्राह्मणं प्रेतीभूतं मृतं वहित्वा दाहयित्वा च अकारास्थानाग्निस्पर्शनाभ्यां
सह प्राणायामेन शुध्यति । तदाहाङ्गिराः ॥

यः कश्चिर्हरेत्प्रेतमपिण्डः कथं च न ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं तस्मिन्नेवान्नि वै शुचिः ॥ इति ।

असगोत्रमित्यनेन समानगोत्रयोः सादकसगोत्रयोर्दहनवहनयोर्द-
हादमित्युक्तम् । तदाह देवतः ।

वामरध्यायनः । वामरथानि सङ्गुलक्षणाणि । स्वरस्तु प्रत्ययस्येव
न त्वातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् ॥

सेनान्तकक्षकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ॥

यभ्यो ययः ॥ हारिषेयः । लाक्षयः । कारिशिल्पी ।
तस्मात् तान्तुवाय्यः । कोम्भकार्यः । नापित्यः । प्राचां मतेनेदम् ।
उदीचान्तु परत्वात्फिञिति वक्ष्यते ॥

उदीचामिञ् । ४ । १ । १५३ ॥

हारिषेयः ॥ लाक्षयिः । तान्तुवायिः । कोम्भकारिः । ना-
पितात् परत्वात्फिञेव । नापितायनिः । तच्छब्दो ऽथ उपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ उदीचामित्येव । इजोऽपवादः । ताक्ष्यः । पक्षे ताक्ष्ययः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् । ४ । १ । १५४ ॥

तेकायनिः ॥

कौशल्यकार्माय्याभ्याञ्च । ४ । १ । १५५ ॥

अपत्ये फिञ् ॥ इजोऽपवादः । परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ।
प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । न तु कौशलस्यापत्यं वृद्धे-
त्कौसलावादाञ्च ज्यङिति ज्यङ् कर्मरस्यापत्यं कारिलक्षणे यय
इत्येवं यो कौशल्यकार्माय्यशब्दौ तयोर्वैदृश्यम् । कुसलस्यापत्यं कौश-
ल्यायनिः । कर्मरस्यापत्यं कार्माय्यायङिः ॥ दगुकौशलकर्मरच्छाग-
वृषाणां युङ् चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ द्रागव्यायनिः । छाव्यायनिः ।
वाय्यायङिः ।

अणी द्वचः । ४ । १ । १५६ ॥

अपत्ये फिञ् ॥ इजोऽपवादः । कर्तुंश्चाचः । कार्चः । तस्या-
पत्यं कार्चायङिः । अथ इति किम् । दाचायवः । ह्यचः किम् ।

चोपगविः । त्पदादीनां वा फिष् अद्यः ॥ ७ ॥ त्पदाद्यविः ।
त्यादः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् । ४ । १ । १५० ॥

आमगुप्रायनिः । प्राचान्तु आमगुप्रिः । वृद्धात्किम् । दाक्षिः ।
अगोत्रात्किम् । चोपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक् च । ४ । १ । १५८ ॥

अपत्ये फिष् च ॥ यदिह वृद्धमगोत्रं ततः फिषि सिद्धे
आगमार्थमिदम् । अन्येषामुभयार्थम् । वाकिनस्यापत्यं वाकिनका-
यनिः । वाकिनिः । चर्मिचर्मिणेर्नलोपश्च । चार्मिकायणिः । चार्मि-
कायणिः ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १५९ ॥

उदीचां वृद्धादित्येव ॥ अस्माद्वा फिष् सिद्धस्तस्मिन्परे
पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते ॥ गार्गीपुत्रकार्याणिः । गार्गीपुत्रायणिः ।
गार्गीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलम् । ४ । १ । १६० ॥

ग्लुचुकायनिः । प्राचां किम् । ग्लोचुकिः । अवृद्धात्किम् ।
राजदन्तिः । उदीचां प्राचां बहुलमन्यतरस्यामिति सर्वे एते विक-
ल्पार्थास्तेषामेकेनैव सिध्यति तथाचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं
वेचिचार्यम् । क्वचिन्न भवत्येव । दाक्षिः ॥

मनोर्जातावज्यतौ पुक् च । ४ । १ । १६१ ॥

समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः । अपत्ये व्युत्पा-
दितस्यापि मानुषशब्दस्य जातिवाचित्वात्पत्यबोधकत्वाभावात्प्राप्तव-

राध्यायप्रसिद्धत्वाभावाद् बहुषु लुक् न । मानवाः । मानवत्वां ऋतुः ।
सङ्ग्राहेत्यपि न । आतो किम् । मानवी ऋत्वा ।

अपत्ये कुतिसते मूढे मनोरोत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन स्थिति माहवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ४ । १ । १६२ ।

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥

जीवति तु वंशे युवा । ४ । १ । १६३ ॥

पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्ते षष्ठ्या विपरिणम्यते तुशब्दोऽवधार-
णार्थः । वंशे पित्रादेः जीवति पौत्रादिर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञ-
मेव स्यान्न गोत्रसंज्ञम् ॥

भ्रातरि च ज्यायसि । ४ । १ । १६४ ॥

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवा स्यात् ॥

अवश्यार्थोऽयमारम्भः । भ्राता हि न वंशः । अकारणत्वात् ॥

वान्यस्मिन्सपिशडे स्थविरतरे जीवति ॥ ४ । १ । १६५ ॥

भ्रातुरन्यस्मिन्सपिशडे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं
जीवदेव युवसंज्ञम् ॥ एकं जीवतिगृहणमपत्यविशेषणं द्वितीयं सपि-
शडस्य । तरणनिर्देश उभयोर्हृत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चेत्कृष्टे
पितृव्ये मातमहभ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः ।
गार्ग्यो वा । स्थविरिति किम् । स्थानवयोन्यूने गार्ग्ये एव । जीवति
किम् । मृते मृते वा गार्ग्ये एव ॥ वृद्धस्य च पूज्यमिति वा-
च्यम् ॥ * ॥ गोत्रस्येव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां
गम्यमानायाम् । तत्र भक्तान् गार्ग्यायणः । पूजेति किम् । गार्ग्यः ।

यूनश्च कुत्सायां गोचसंज्ञेति वाच्यम् ॥ * ॥ गार्ग्यो ब्राह्मणः । कुत्से-
ति किम् । गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ ४ । १ । १६६ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादञ् स्यादपत्ये ॥

दाक्षिणामनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । रेखाकः । एखा-
को । पाञ्चालः । पाञ्चालो । जनपदशब्दात्किम् । दुह्योरपत्यं द्रौह्यवः ।
अथोत्सर्गिकोऽथेव । क्षत्रियात्किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यावत्यं पाञ्चा-
लिः । वेदेहिः । क्षत्रियसमानशब्दात्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् ।
तद्वाचमावसावस्तद्वाच इत्यन्वर्थेसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा
पाञ्चालः । इहावृद्धादपि बहुवचनविषयादिति प्राप्नो वुञ् वाच्यते ।
पूरोरञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ योरवः । सिद्धे प्राग्दीप्यतीयेऽपि तद्वाच-
संज्ञार्थमिदं वचनम् । पुरुषशब्दो न जनपदवाची । अन्यथा ह्यजमग-
धेत्यवः सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात् ॥

पाण्डोर्ह्यञ् ॥ ४ । १ । १६७ ॥

युधिष्ठिरपितृवाचिन एव ॥ गुणवाचिनश्च नेह गृह्यम् ।
जनपदशब्दादित्युक्ते हि तदधिपतिवाच्येवोपतिष्ठते । पाण्ड्यः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्याञ्च ॥ ४ । १ । १६८ ॥

आभ्यामपत्ये ऽञ् ॥ वृद्धेदिति अग्रहोऽपवादः । साल्वेयः ।
गान्धारः । तस्य राजन्यप्येषम् ॥

द्व्यजमगधकलिङ्गशूरमसादञ् ॥ ४ । १ । १६९ ॥

अथोऽपवादः । ह्यञ्चः । आङ्गः । वाङ्गः । सोह्यः । मागधः ।
कालिङ्गः । शौरमसः । तस्य राजन्यप्येषम् ॥

बृद्धेत्कोसलाजादाञ् छ्यङ् ॥ ४ । १ । १०० ॥

बृद्धम् । आम्ब्रः । सोबीर्णः । इतः । आवन्त्यः ।
कोसल्यः । अजादस्यापत्यमाजादः ॥

कुटनादिभ्यो ष्यः ॥ ४ । १ । १०१ ॥

कोरव्यः । नेष्यः । स नेष्यस्यार्थपतेरित्यादौ तु शेचि-
कोऽब् ॥

सास्वावयवप्रत्ययकलकूटाश्मकादिञ् ॥ ४ । १ । १०२ ॥

साल्वो जनपदस्तद्वयवा ठदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यययादि-
भ्यस्तिभ्यश्च इष् स्यात् ॥ अजोऽपवादः । ओदुम्बरिः । प्रात्ययायः ।
कालकूटिः । आश्मकः । राजन्यप्येवम् ॥

ते तद्राजाः ॥ ४ । १ । १०३ ॥

अजादय एतत्संज्ञाः स्युः ॥ तेन तद्राजस्य बहुव्रित्ति
लुक् । इत्याकवः पञ्चाला इत्यादि ॥

कम्बोजाल् लुक् । ४ । १ । १०४ ॥

अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः ॥ कम्बोजादिभ्य इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ छोलः । शकः । शृङ्गलक्षण्यायो लुक् । केरलः ।
यवनः । अजो लुक् । कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । दीर्घा-
दिपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशादिभ्यो-
ऽस्यवाचित्यनेन सिन्ध्वादित्वादब् ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । १०५ ॥

तद्राजस्य लुक् स्यात् ॥ अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ॥

अतश्च । ४ । १ । १०६ ॥

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् ॥ शूरेणी । मदी ।
कथं मदीभुताविति । इत्थ एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गदित्वं वा
कल्पम् ॥

न प्राच्यभर्गादिषीधियादिभ्यः । ४ । १ । १७० ॥

अभ्यस्तद्राजस्य न लुक् ॥ पाञ्चाली । वेदभी । आङ्गी । वाङ्गी ।
मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । केकेयी । केकयीत्यत्र तु
जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युधाशुक्राभ्यां ह्यच इति ठक् ।
ततः स्वाद्यं पश्वादिषीधेयादिभ्यामणजाधित्यञ् । शार्ङ्गरवाद्यञ इति
ङीन् । अतश्चेति लुकि तु ङगन्तत्वान्ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् ।
योधेयी । शेकेयी । एतदेव ज्ञापयति पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्यात-
श्चेत्यनेन लुगभवतीति । तेन पशूः । रक्षाः । असुरीः । पशूः क्षत्रियो
जगधदेन समानशब्दः । तस्यापत्यं सङ्गः स्त्रीत्वविशिष्टः ह्यजमगधे-
त्यञ् । तस्यातश्चेति लुक् । पुनः पश्वादिलक्षणः स्वार्थिकोऽङ् ।
तस्यापि लुक् । तत ऊङुत इत्पूव् । रक्षः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्री-
त्वविशिष्टः सङ्गः पूर्ववदण्वयस्मापि लुक् । अत्वसन्तस्येति दीर्घः ।
असुरशब्दाज्जनपदलक्षणस्माञ्च लुकि पश्वादिलक्षणस्याङो लुक् ।
जातिलक्षणो ङीष् । अत्र पश्वादिलक्षणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवताति
सर्वप्रसिद्धिः ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

इत्येवम्भट्टेन श्रीधिरम्भट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथम्भट्टवि-
श्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां श्रीश्याकरवदीपिकाधर्माख्ययां पा-
णिनिमूलवृत्तोऽनुवृत्तस्याध्ययस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

अथ अनुवृत्तार्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तेन रक्तं रागात् । ४ । २ । १ ॥

तेनेति तृतीयान्तात्समर्थोद्गागप्रकृतिकादक्तमित्यस्मिन्नर्थे ऽण्
प्रत्ययः स्यात् । रज्यते ऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्तं कषा-
यम् । माञ्जिष्टम् । रागात्किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्तम् ॥

लाक्षाशेषनाहुक् । ४ । २ । २ ॥

शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ लाक्षिकः । रौचनिकः ।
शाकलिकः । कार्दमिकः । अभ्यामन्वपीति वृत्तिकारः । शाकलः ।
कार्दमः ॥ नील्या चन् रक्तञ्च ॥ * ॥ नील्या रक्तं नीलम् ।
बीनात्कम् ॥ * ॥ पीतकम् ॥ हरिद्रामहारजनभ्यामक् ॥ * ॥
हरिद्रम् । माहारजनम् । कथं हरिद्रो कुकुटस्य पादो, कषाग्रो
नर्दभस्य कर्षाविति । उपमानादुच्यते ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ॥

कथं पुनः पुष्यदिना नक्षत्रेण कालो युज्यते । पुष्यादिस-
मीपस्थे चन्द्रमसि वर्तमानाः पुष्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति ।
पुष्येण युक्तं वैश्वमहः । पौषी राशिः । मघाभिर्युक्तं माघमहः ।
आषी राशिः । नक्षत्रेण युक्तः किम् । चन्द्रमसा युक्ता राशिः ।
कालः किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुब्धविशेषे । ४ । २ । ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य लुप् स्यात् ॥ यावत्कालो नक्षत्रेण युज्यते
अहोरात्रस्तस्य षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते ।
अथ पुष्यः । अथ न ह्यो न श्व इति विशेषे गम्यमानेऽपि लुप्
भवत्येव । यच्च विशेषविषया पौषोऽहोरात्र इति तच्च समुदायप्रती-
तावप्यवयवद्वयरूपविशेषस्य शब्देनाश्रयणालुब्धमात्रः । प्रसज्यप्रति-

वेधाङ्गीकारात् । कथं तर्हि पुण्ययुक्ता योषी यैर्यमासीति । विभाषा-
फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैषीभ्य इति निर्देशेन यैर्यमास्यामयं लुप् नेति
ज्ञापितत्वात् । श्रवणाशब्दात् अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च ।
अबाधकान्यपि निपातनानि । श्रावणी ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्याभ्याम् । ४ । २ । ५ ॥

विशेषाणोऽयमारम्भः ॥ श्रवणा राशिः । अश्वत्यो मुहूर्तः ।
संज्ञायां किम् । श्रावणी । आश्वत्थी ॥

दृष्ट्वाष्टः । ४ । २ । ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वयुक्ते काले छः स्याद्विशेषे सत्यसति च । तिष्य-
पुनर्वसवीयमहः । राधानुराधीया राशिः । अविशेषे अद्य तिष्यपुन-
र्वसवीयम् । अद्य राधानुराधीयः । लुप् न । मध्येऽपवादस्यायात् ।

दृष्टं साम । ४ । २ । ७ ॥

तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वसिष्ठं साम ॥ दृष्टे सामनि आते
चाप्यब् दित् द्विवे विधीयते ॥ * ॥ उशनसा दृष्टमोशनसम् ।
मोशनम् । शतभिषजि आतः । शतभिषजः । शतभिषः । शतभि-
षजा युक्तः कालः इत्यब् तस्य लुप् । ततो आतार्थं प्राग्दीव्यतोऽश्वि-
त्यब् विहितः कालादुचिति ठया वार्धितः पुनः सन्धिवेलादिसूच्ये
विधीयते इत्ययं द्विरुक्तोऽब् ॥ तीयादीकस्वार्थे ॥ * ॥ द्वेतीयोक्तः ।
तार्तीयोक्तः ॥ न विद्यायाः ॥ * ॥ द्वितीया विद्येत्येव । गोषादङ्क-
वदिष्यते ॥ * ॥ यद्य ङ्के गोषप्रत्ययान्तात्प्रत्ययः एवं दृष्टं सामेत्यस्मि-
न्नर्थेऽपीत्यर्थः । ओषगवेन दृष्टं साम ओषगवकम् । अङ्के यो दृष्टः
प्रत्ययः स सर्वोऽतिदिश्यते न त्वङ्क एवाहत्य विहितः । तेन सङ्का-
ङ्कलब्धेष्पित्यस्याद्यो गोषचरकाद्वुचित्यस्य च युजोऽतिदेशः ॥

कल्लिङ्गम् । ४ । २ । ८ ॥

कलिना दृष्टं कालेयम् ॥ अपर आह ॥ सर्वेषां कलिभ्यां
कल्लिङ्गव्यः ॥ * ॥ एतच्च प्रागेव व्याख्यातम् ॥

वामदेवात् द्यङ्म्यौ । ४ । २ । ९ ॥

वामदेवेन दृष्टं वाम वामदेश्यम् ॥

सिद्धे यस्य तिलोपेन किमर्थं ययतो द्वितो ।

यद्वयं मा तदर्थं भूद्वामदेश्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः । ४ । २ । १० ॥

वस्त्रेः परिवृतो वास्तो रथः । रथः किम् । वस्त्रेण परिवृत
कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न । छात्रेः परि
वृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ॥

पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली ॥ पाण्डुकम्बलशब्दो
राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्पश्येनेव सिद्धे वचनमयो
निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् । ४ । २ । १२ ॥

द्वोपिनो विकारो द्वेप् । तेन परिवृतो द्वेपो रथः । एवं
वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने । ४ । २ । १३ ॥

कौमारस्य अग्रप्रत्ययान्तोऽविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियाः पाणि-
यद्वयस्यापूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपञ्च विशेषे निपातनसामर्थ्या-
लभ्यते । अपूर्वशब्दो भावप्रधानः । अपूर्वत्वस्य वचनं तस्मिन्नि-

त्यर्थः । स्त्रीपुंसयोश्च भयोरप्येतन्निघातनस्मृत्यते । कुमार इति स्त्रीपुं-
ससाधारणप्रातिपदिकमाचनिर्द्देशात् । उभयोश्च एतयोर्पूर्वत्वं
स्त्रिया एव न पुंसः । स तु पूर्वकृतोद्वाहो भवतु मा क भूत् ।
यतदपि निपातत्रयलाट्रेव लभ्यते । अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः को-
मारः पतिः । कुमारीशब्दात् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः । यद्वा
अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कुमारी भार्या प्रथमान्तादेवोपय-
मनविशिष्टे स्वार्थे प्रत्ययोऽपूर्वत्वे द्योत्ये ॥ न विद्यते पूर्वः
पतिर्यस्या इत्युभयत्रापि बहुव्रीहिः ।

तत्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः । ४ । २ । १४ ॥

शरवे उद्धृत ओदनः शारावः । उद्धुरतिरिहोद्धुरणपूर्वके
निधाने षतंते तेन सप्रमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः । अमन्त्रेभ्यः
किम् । पाठावुद्धृत ओदनः ॥

स्थण्डिलाश्रयितरि व्रते । ४ । २ । १५ ॥

तत्पेत्थेव ॥ समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते ॥ स्थण्डिले शमितुं
नियमोऽस्य स्थण्डिलः । व्रते किम् । स्थण्डिले शेते देवदत्तः ॥

संस्कृतं भक्षाः । ४ । २ । १६ ॥

समम्यन्तादश्च स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षार्षेति स्युः ॥
भाष्येण संस्कृता भाष्टा भक्षाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशेऽष्टा-
कपालः । भक्षाः किम् । पुण्यपुटे संस्कृतो मातृगुणः ॥

शूलास्वाद्यत् । ४ । २ । १७ ॥

अथोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूलं मांसम् । उखा पाचवि-
शेषः । तस्यां संस्कृतमुच्यम् ।

दध्निष्ठकृ । ४ । २ । १८ ॥

दधि संस्कृतं दाधिकम् ॥

उदश्वितो ऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १९ ॥

ठक् ॥ पक्षेऽण् । उदकेन श्वयति वर्द्धते इत्युदश्वितकम् ।
तच्च संस्कृतमौदाश्वत्कम् । औदश्वितम् ।

क्षीराद्वृज् । ४ । २ । २० ॥

अथ संस्कृतमित्येष सम्बध्यते न तु भवा इति । तेन यवा-
भ्यामपि भवति । क्षीरेण ॥

साऽस्मिन्यौर्णमासीति । ४ । २ । २१ ॥

इतिशब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । यौषी यौर्णमासी अस्मि-
न्यौषो मासः । अर्धमासो वा । नेह । यौषी यौर्णमासी अस्मिन्यञ्चुद-
शराचे इति । भृतकमासश्च कर्मकरणादारभ्य चिंशद्राचलक्षणः स
यदा यौष्या यौर्णमास्या तद्वान्भवति वस्तुतश्च माथादिव्यपदे-
शभाक् तत्रापि न भवति ॥

आश्वहायस्यश्वत्थाद्वृक् । ४ । २ । २२ ॥

अश्वे हायनमस्या इत्याश्वहायणा । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वाद्दृक्
पूर्वपदात्संज्ञायामिति शत्वम् । आश्वहायशी यौर्णमासी अस्मि-
न्नाश्वहायणिको मासः । अश्वत्थेन युक्ता यौर्णमासी अश्वत्थः ।
निपातनात्पौर्णमास्यामपि लृप् । आश्वत्थिको मासः ॥

विभाषा फासुनीअवशाकमर्तिकीचै-

त्रीभ्यः । ४ । २ । २३ ॥

अभ्यगुप्ता स्यात् ॥ पञ्चेऽब् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः ।
श्रावणिकः । श्रावणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ॥

साऽस्य देवता । ४ । २ । २४ ॥

इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् ।
त्यजमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो
मन्त्रः । आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शेषिकेऽर्थे अनीति
उक् ॥

कस्येत् । ४ । २ । २५ ॥

कस्येत्स्य इकारादेशः स्यात् प्रत्ययसन्नियोगेन ॥ यस्येति-
लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः । श्रीर्दे-
वता ऽस्य श्रायं हविः ॥

शुक्राद् घञ् । ४ । २ । २६ ॥

शुक्रियम् ।

अपोनप्तपानम्भ्यां घः । ४ । २ । २७ ॥

अपोनप्तियम् ॥ अपान्नप्तियम् । अपोनपात् अपान्नपाच्च
देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अत एवापोनपाते
अपान्नपातेऽनुब्रूहीति प्रेषः ॥

ह्य च । ४ । २ । २८ ॥

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्तीयम् । अपान-
प्तीयम् ॥ ह्यप्रकरणे पेङ्गाक्षीपुषादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पेङ्गाक्षो-
पुषीयम् । तार्क्ष्येविन्दवीयम् ॥ यतरुद्राद् घश्च ॥ * ॥ चाच्छः ।

शतं रुद्रा देवताऽस्य शतहृदियम् । शतहृदीयम् । अष्टयोर्विध्यन-
सामर्थ्यात् द्विगोलुंगनपत्ये इति न लुक् ।

महेन्द्राद् घायो च । ४ । २ । २९ ॥

आच्छः ॥ महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमात् ट्यच् ॥ ४ । २ । ३० ॥

सोम्यम् । टित्वान् ङीप् । सोमी कक् ॥

वाय्वृतुपिब्रुषसो यत् ॥ ४ । २ । ३१ ॥

वायव्यम् । कृतव्यम् । रीङ् कृतः । यस्येति च । पिब्यम् ।
वषस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमहत्त्वदग्नीषोमवास्तो-

ष्यतिगृहमेधाच्छ च ॥ ४ । २ । ३२ ॥

आद्यत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् ।
शुनासीर्यम् । महत्त्वतीयम् । महत्त्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषे-
म्यम् । वास्तोष्यतीयम् । वास्तोष्यन्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्हक् ॥ ४ । २ । ३३ ॥

आग्नेयम् ॥

कालीभ्यो भववत् ॥ ४ । २ । ३४ ॥

मासो देवताऽस्य मासिकम् । प्रावृषेय्यम् ॥

महाराजप्रीष्ठपदाङ्गञ् ॥ ४ । २ । ३५ ॥

महाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ॥ टप्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तते
इति नवयज्ञादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते नावय-
ज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ पूर्वमासादङ् वत्तव्यः ॥ * । पूर्वे-
मासोऽस्यां वर्तते पूर्वमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातृकमात्ममहपितामहाः ॥ ४ । २ । ३६ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ पितृभ्रातरि व्यत् । पितृभ्राता पितृव्यः ।
मातुर्बुलम् । मातृभ्राता मातुलः । मातृपितृव्यां पितरि डामहच् ।
मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ मातरि चित्तु ॥ * ॥
मातामही । पितामही ॥ अवेदुर्ग्रे वेददूसमरीषज्ञो वक्तव्याः ॥ * ॥
सकारपाठसामर्थ्यात्त वः । अविषोक्तम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥
तिलान्निष्कलान्पिञ्जयेवो ॥ * ॥ तिलपिञ्जः । तिलेष्वः । अन्य-
स्तिल इत्यर्थः ॥ पिञ्जश्चन्दसि डित्तु ॥ * ॥ तिलपिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ४ । २ । ३७ ॥

काकानां समूहः काकम् । बभ्रुम् । प्राणिनां कुपूर्वाणामिति
फिट्सूत्रेणाद्युदात्तावेत्ते ॥ प्राणिनिशेषवाचिनां शब्दानां ये आदि-
भूताः क्वयोत्पूर्वं तेषामुदात्त इति तदर्थः । अयमिदः प्राक्
शकटेरित्यधिकारात् ।

भिक्षादिभ्यो ऽब् ॥ ४ । २ । ३८ ॥

भिक्षाणां समूहो भेक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् ।
अनुदात्तादेरब् प्राप्नोति । सति तु तस्मिन्निह भक्ष्यते तद्वृत्ते इति
पुंषद्भावे कृते इत्यनपत्ये इति प्रकृतिभावाभावाट्टित्वात् क्कात् ।
आद्युदात्तत्वं च । मुषतीनां समूहो योषनम् । चित्तुश्च प्रत्ययविधा-
विति प्रागेव तिप्रत्ययनिवृत्तो कनिन्युवृषीति कनिनन्तस्य आद्युदा-
त्तत्वात्पूर्वण्येव त्रिद्वत्वादस्य पाठं भाष्यकाराः प्रत्याख्युः । य-
न्तादनुदात्तादेरब् योषतम् ॥

योत्रोसोष्टोरभराजराजन्यराजमुन्नक्तसमनुध्या-

जाद्वज् ॥ ४ । ३ । ३९ ॥

अथः समूहेऽयम् स्मात् ॥ लोकिकमिह गोचरम् । तच्च
पत्यमाचम् । स्तुतुकायनीनां समूहो स्तोतुकायनकम् । श्रोतकम् ।
श्रोष्टकम् । श्रोत्रभक्तम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् ।
वात्सकम् । मानुष्यकम् । आचकम् । आपत्यस्यति यलोपः प्राप्तिः
प्रकृत्याऽऽकेराजन्यमनुष्ययुवान् इति न भवति ॥ वृद्धाच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ वार्तुकम् ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४ । २ । ४० ॥

चादृञ् । केदार्यम् । केदारकम् ॥ गणिकाया यजति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ गाणिक्यम् ॥

ठञ् कवचिन्नञ्च ॥ ४ । २ । ४१ ॥

चात्केदारादपि ॥ कवचिन्नां समूहः कार्वाचकम् । केदा-
रिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४ । २ । ४२ ॥

ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । पृष्ठदुपसङ्खान्म् ॥ * ॥
पृष्ठः ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ॥ ४ । २ । ४३ ॥

ग्रामता । जनता । बन्धुता ॥ गजसहायाभ्यां चेति
वक्तव्यम् । गजता । सहायता । अन्ध खः क्रतो ॥ * ॥ अन्धी-
नः । अङ्गणसाध्यसुत्याकः कसुरित्यर्थः । क्रतो किम् । अन्धः ।
इह खरिडकादित्वादञ् । अन्धपृष्ठोरेवेति नियमाट्टिलोपो न ॥ यश्चा-
ख्यवक्तव्यः ॥ * ॥ सिलि चेति पदत्वेनाभत्कादोर्गुणो न । पशूनां
समूहः पाश्वम् ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४ । २ । ४४ ॥

कापोतम् । मायूरम् । मध्योदात्तावेतो । लघावन्त इति
फिट्सूत्रात् ।

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । ४५ ॥

अञ् स्यात् । आद्युदात्ताथे वचनम् । अचिताढुको वाच-
नार्थम् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् । सुद्रकमालवशब्दोऽपि
पठ्यते । सुद्रकस्यापत्यानीति जनपदशब्दादिति विहितस्य तद्वा-
कस्य लुक् । मालवात् वृद्धलक्षस्य ज्यङ् । ततः सुद्रकाश्च माल-
वाश्चेति वचिद्यद्वन्द्वः । समासान्तोदात्तस्य अनुदात्तादित्वात्पूर्ववैवाचि
सिद्धे गोचकुषो बाधनार्थम् । ननु च परत्वादवा वुष् बाधिष्यते ।
न च गोचसमुदाये गोचम् । नापि तदन्तविधिरस्ति । एवं तद्वात-
देव ज्ञापयति । वुष् पूर्वविप्रतिषेधः सामूहिकेषु तदन्तविधिरवा-
स्तीति । प्रयोजनमोपगमकम् । वुष् । वनहस्तिनां समूहो वानह-
स्तिकम् । गोधेनुकमिति च तदन्तविधेः । अचित्तहस्तीति ठक् ।
तथाचापिशर्लवचनम् । धेनुरनञि कमुत्पादयतीति । धेनुकम् ।
अनञीति किम् । अधेनूनां समूहः । आधेनवम् । उत्सादित्वाद-
ञिति तच्चेवोक्तम् । पुनरस्येव नियमार्थमुच्यते । सुद्रकमालवात्से-
नासंज्ञायामिति । षोडशकमालवी सेना । षोडशकमालवकमन्यत् ।
उभयत्रापि मालवादुत्पन्नस्य ज्यङ् गोचेऽलुगचीति लुक्प्रतिषेधा-
दापत्यस्येति यलोपः । ठलूकशब्दोऽपि पठ्यते । स च यद्यपि वेदे
क्वचिदाद्युदात्तः पठ्यते छान्दसत्वात् तथापि लोके लघावन्ते
इति मध्योदात्तस्तत्र पूर्ववैवाच् सिद्धस्तस्मात्सामर्थ्याद्गोदियजन्तो
लूक्यशब्दार्थेकोलूकशब्दस्य कृतयजलुकः पाठ इति विज्ञेयम् । एवं

गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वाभावेन तदवच्छेदेन ज्ञान्यतावच्छेदकत्वमिति
 भावः । अत्रायं संक्षेपार्थः । यदि गुरुधर्मो न ज्ञान्यतावच्छेदकत्वमिति
 भवप्रत्ययस्थले तत्त्वमात्रस्य ज्ञान्यतावच्छेदकत्वमपि घटस्त्वमित्यादौ
 घटेतरासमवेतत्वे सति सकलघटसमवेतत्वादिकम् कथं घटत्वात्वादिकं
 ज्ञान्यतावच्छेदकमिति चेत् । गुरुधर्मनियतलघुधर्मो मात्रे गुरावपि ज्ञान्यता-
 वच्छेदकत्वनियमानुरोरपि घटत्वात्वादेः ज्ञान्यतावच्छेदकत्वादिति । अ-
 चेदं विचार्यते । घटस्त्वमित्यादौ घटेतरासमवेतत्वे सति सकलघटसमवे-
 तत्वादिकं भावप्रत्ययेनोपस्थाप्यते घटाद्युपलब्धिस्तु प्रकृतिस्त एव भावम-
 त्यस्येतरासमवेतत्वादौ शक्तिः । अत्र यत्कपीतरासमवेतत्वमितरसमवे-
 तत्वत्वावच्छिन्नाभावः । स च घटत्वादौ बाधितो घटादेरपि किञ्चिदपे-
 क्ष्येतरत्वात्तथापीतरवृत्तित्वमभावः साकल्यं वृत्तिश्चेति । विशङ्क्यते-
 श्चेव तेषु भावप्रत्ययस्य शक्तिरिति । अत्र घटसमिध्याहारावृत्तेतरत्वस्य
 घटवृत्तित्वस्य च प्राप्तिस्तथा च घटेतरत्वस्य सामानाधिकरण्येन समवेते-
 तत्त्वं घटेतरसमवेतत्वावच्छिन्नवृत्तियोगितयाऽभावे स च घटत्वेत्येति । एवं
 साकल्यं घटे स च वृत्तित्वे तादृशवृत्तित्वं च घटत्वेत्येति । न चैवमात्मे-
 तरावृत्तित्वे सति सकलात्मवृत्तित्वस्यात्मगतबहुत्वेऽपि सत्त्वादात्मत्व-
 पदाद्बहुत्वविशेषकप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । भावप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थतावच्छे-
 दकबोधकत्वव्युत्पत्तेः । न च घटत्वादेरपि कालिकसम्बन्धादिना घटेत-
 रवृत्तित्वादसम्भव इति वाच्यम् । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसम्बन्धेन तदितर-
 वृत्तित्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । तन्मन्त्रं सत्त्वमित्यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छे-
 दकसम्बन्धीभूतसमवायेन सदितरवृत्तित्वाप्रसिद्धिः । एवं वाच्यत्वमि-
 त्यादौ वाच्येतराप्रसिद्धिः । एवमेकत्वमित्यादौ साकल्याप्रसिद्धिश्चेति
 चेत् । अत्रोच्यते । सकलतत्त्वमवेतत्वमित्यस्य तच्चिन्ताभावप्रतिबोधिता-
 मवच्छेदकत्वे सति समवेतत्वमर्थस्तथा च सत्त्वमित्यत्र सदृश्यन्योन्याभ-
 वप्रतिबोधितामवच्छेदकत्वे सति समवेतत्वमज्ञतम् । तत्र सदितरासमवे-
 तत्वमिति दत्तं नेपादेयं गौरवात्प्रसिद्धेऽत्र वाच्यत्वमित्यत्र वाच्यत्वत्व-

रूपेण वाच्यत्वमेवार्थः । वाच्यत्वत्वं तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्य इती-
 ष्ठाविषयत्वं स च स्वरूपसम्बन्धविशेषः पदार्थान्तरं वा । यद्वा वाच्य-
 त्वमित्यत्र वाच्यनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमर्थः । इतरावृत्तित्वं
 चात्र नोपादेयमिति एकत्वमित्यत्रेतरावृत्तित्वमात्रमर्थो लाघवात् । इत्थं
 च तदन्यासमवेतत्वे सति तच्चिष्टान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
 सति समवेतत्वं भावप्रत्ययार्थः । घटत्वमित्यादावपि घटेतरासमवेतत्वे
 सति समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकघटनिष्ठान्योन्या-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्याद्यर्थः । एवं च सम्बन्धभेदेन यो घट-
 त्ववांस्तद्वेदस्य घटे सत्त्वेपि न दोषः । अत्राकाङ्क्षावशाद्घटलाभः । घट-
 तदन्योन्याभावयोर्वारद्वयमन्वयः । घटस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कत्वसम्बन्धेनान्यपदार्थैकदेशेऽन्योन्याभावेऽन्वयः । तादृशान्योन्याभा-
 वस्य सामानाधिकरण्यात् समवेते तादृशसमवेतस्य तादृशप्रतियोगिताक-
 त्वसम्बन्धेन पुनःपदार्थैकदेशेन्योन्याभावे तादृशान्योन्याभावतश्चाभेदेन
 घटत्वेन्वयः । अन्यथानुपपत्त्यैकदेशान्वयस्वीकारात् । एवं च प्रथमदलेपि
 शक्तिद्वयमन्यस्मिन्समवेते चेति । एवमप्रथमदलेपि शक्तिद्वयमन्योन्याभावे
 प्रतियोगितावच्छेदके चेति । अत्राकाङ्क्षालभ्यघटस्यान्योन्याभावेतदन्यो
 न्याभावस्यावच्छेदके तदवच्छेदकस्य पुनरन्योन्याभावे तदन्योन्याभाववतो
 ऽभेदेन घटत्वेन्वयस्तथा च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां घटत्वमित्यादौ घटान्वय-
 मवेतान्योन्याभाववदभिन्नं घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदका-
 न्योन्याभाववदभिन्नं च घटत्वमित्यादिबोध इति । एवमन्यत्रापि व्युत्प-
 त्तिवैचित्र्यादेकपदार्थस्यापरपदार्थान्वयः । अनयैव च रीत्या इव कार-
 स्यार्थाऽपि बोध्यः । अत्रैवकारस्यार्थाऽपि प्रसङ्गाद्विचार्यते । विशेष्यसङ्गते-
 वकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदे शक्तिः । यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ पार्था-
 न्यस्मिन्धनुर्धरत्वस्य व्यवच्छेदः । धनुर्धरत्व च धनुःसंयोगानुकूलशिसा-
 विशेषः । स च विलक्षणज्ञानादिरूपः पार्थे न त्वन्यत्रेति । विशेषणस-
 ङ्गतेवकारस्यायोगव्यवच्छेदे शक्तिः । यथा शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्ख-

त्वावच्छेदेन पाण्डुरत्वायोगो व्यवच्छिद्यते । क्रियासङ्गतस्यैवकारस्यात्य-
न्तायोगव्यवच्छेदे शक्तिः यथा नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजे नीलभ-
वनात्यन्तायोगो व्यवच्छिद्यत इति । अत्रायं निष्कर्षः । क्रियासङ्गत-
स्थलेपि नात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । किंत्वयोगव्यवच्छेद एव परं तु
पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यनान्वयः । सरोजं नीलं भवत्येवेत्यादौ
सरोजत्वसामानाधिकरण्येन नीलभवनायोगव्यवच्छेद एव भासते । कुत्र
चित्क्रियासङ्गतस्थलेपि पदार्थतावच्छेदकावच्छेदेनायोगव्यवच्छेद एव ।
यथा ज्ञानमर्थं ब्रह्मात्येवेत्यादौ ज्ञानत्वावच्छेदेनार्थग्राहकत्वायोगव्यवच्छेद
इति । तथा यत्र पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यनान्वयस्तत्रात्यन्ता-
योगव्यवच्छेद इति गीयते । एवं चात्यन्तायोगव्यवच्छेदे शक्तिरिति तु निर्युः
क्लिङ्गप्रवादमात्रम् । इत्थं च सामानाधिकरण्यनान्वये क्रियाविशेषयोगादे-
र्नियामकत्वमिति शिरामणिमतं सङ्गच्छते । अत एव ज्ञानं रजतं ब्रह्मा-
त्येव द्विजो वंदानधीत एवेत्यादौ सामानाधिकरण्येन प्रयोगो निःप्रत्यूहः ।
ज्ञानत्वावच्छेदेन रजतत्वादियाह कृत्वायोगव्यवच्छेदाभावात् । वस्तु-
तस्तु शङ्कः पाण्डुर एवेत्यादौ पाण्डुरत्वादेरेकदेशतया योगेनान्वयायो-
गाद्यायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । परमार्थतस्तु सर्वत्रान्ययोगव्यवच्छेद एवार्थः ।
ज्ञानमर्थं ब्रह्मात्येवेत्यादौ निरूपितत्वं द्वितीयार्थः । आश्रयत्वं लक्षणया
आख्यातार्थः । तथा च ज्ञानमर्थनिरूपितविषयिताश्रयान्यत्वाभाववदि-
त्यन्वयबोधः । परं तु ज्ञानमर्थं ब्रह्मात्येव नीलं सरोजं भवत्येव जातिम-
द्वयं भवत्येवेत्यादौ तिङो धर्मिपरतयार्थग्राहकान्ययोगो नीलभ-
वनान्ययोगो नीलान्ययोगो वा जातिमदन्ययोगो वा व्यवच्छेद्य इत्याहुः ।
अत्रान्ययोगव्यवच्छेदे कथं शक्तिः । सर्वेषां सर्वतोऽन्यतयाऽसिद्धत्वादिति
चेत् । उच्यते । भावप्रत्ययवदत्रापि सखडशः शक्तिस्वीकारात् । तथा
हि । अन्यस्मिन्योगे व्यवच्छेदे चेति । यदि च योगेपि संयुक्तत्वसमवेतत्व-
तादात्म्यभेदेन नानैव शक्तिरिति सूक्ष्ममिहते । तदान्यस्मिन्व्यवच्छेदे च
शक्तिरव्यक्ता योमांशे तु लक्ष्येवेति । पार्थ एव धनुर्धर इत्यत्र पार्थो धनुर्धरः

पार्थान्यो न धनुर्द्वर इति । शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्खः पाण्डुरः पाण्डु-
 रान्वतादात्वाभाववानित्यादिबोधः । एवं शीत एव स्यादौ जलवृत्तिरि-
 त्यत्र जलवृत्तिः शीतस्पर्शः शीतान्यस्पर्शमिवाव्य । पृथिव्यामेव गन्ध
 इत्यत्र पृथिव्यां गन्धः पृथिव्यन्यसमवेतत्वाभाववान् । चैत्रो जलमेव भुङ्क्ते
 इत्यत्र चैत्रो जलं भुङ्क्ते जलान्यत्र भुङ्क्ते इति । वज्रिमत्येव धूम इत्यत्र
 वज्रिमति धूमो वज्रिमदन्यसंयुक्तत्वाभाववानिति बोध इति । एवं च
 वज्रिमत्याकाशं पृथिव्यामेवाकाशमित्यादयो न प्रयोगाः । वज्रिमदन्य
 संयुक्तत्वव्यवच्छेदस्य पृथिव्यन्यसमवेतत्वव्यवच्छेदस्य वाकाशे सत्येपि
 वज्रिमद्वृत्तित्वस्य पृथिवीवृत्तित्वस्य वाकाशे विरहात्त्व दोषः । अन्यस्मि-
 न्कीगव्यवच्छेद इति अन्ययोगस्य वाव्यवच्छेद इति भेदेनान्ययोगव्यवच्छे-
 दोऽपि द्विविधः । एवं च पृथिव्यामेव गन्ध इत्यत्र पृथिव्यान्यो गन्धाभाव
 वान् गन्धः पृथिव्यन्यसमवेतत्वाभाववानिति द्विविधबोधोऽपि सूपपन्नः ।
 जातिमत्येव सत्तेत्यादौ जातिमदन्यः सत्ताभाववानिति बोधः । जातिम-
 दन्यसमवेतत्वाभावस्याप्रसिद्धेरित्युक्तद्विधा सुधीर्भविष्याव्य बोध्यमिति
 संक्षेपः । अत्रिदं बोध्यं नीलं सरोत्थं भवत्येवेत्यादावयोगव्यवच्छेदस्येवान्य-
 योगव्यवच्छेदस्यापि सामानाधिकरण्यमात्रेण बोधः । ज्ञानमर्थेबाहकं
 भवत्येवेत्यादौ तु ज्ञानत्वावच्छेदेनार्थेबाहकान्यत्वव्यवच्छेदः । ननु नीलं
 सरोत्थं भवत्येवेत्यत्र सामानाधिकरण्येन ज्ञानमर्थेबाहकं भवत्येवेत्यत्र त्व-
 वच्छेदकावच्छेदेनान्यत्र इत्यत्र क्वियामकमिति चेन्न । तत्समभिव्या-
 हारविशेषस्यैव तत्र नियामकत्वात् । एवं च सामानाधिकरण्यमात्रेणा-
 न्यत्रयोधे क्वियविशेषयोगादेर्नियामकत्वाद् अवच्छेदकावच्छेदेनान्यत्रबोधे
 स्थित्रकारस्यैव हेतुत्वमिति दिक् । अथवाऽन्ययोगव्यवच्छेदे न शक्तिः ।
 पार्थ एव धनुर्द्वर इत्यादौ पार्थान्ययोगस्य पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकत्वसंसर्गेण व्यवच्छेदेऽन्यथात् । न च तादृशसंसर्गलाभः कस्य-
 मिति वाच्यम् । रक्तो दण्डो नास्तीत्यादौ रक्तापहितस्य दण्डादेर्नञ्च न्य-
 यात् । उक्तदण्डं त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्येव पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्न

प्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिरभ्यस्तात् । अथैवमन्ययोगपदार्थैकदेशेऽन्व-
 त्वे पार्थपदार्थस्य कथमन्ययः पदार्थः पदार्थनान्वेति न तु तदेकदेशेनेति
 व्युत्पत्तेरिति । इतरथा नोपपत्त्यादुक्तवतः पशुपदार्थस्यैकदेशेन लोम्बा
 सहान्वयात्पशुर्न पशुरित्यादेरपि योग्यतापत्तेरिति चेत् क्वचिदप्युत्पत्ति-
 वैविध्यादेकदेशान्वयस्वीकारात् । अत एव दण्डात्पृथगित्यादौ पदा-
 र्थैकदेशे पृथक्त्वादौ बाधितत्वादेः पदार्थैतरस्यान्ययः । अथ तथापि
 नामार्थप्रकारकबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्तानामार्थस्य पार्थादेः कथ-
 मन्यत्वेन भेदान्वयः । अन्यथा पार्थो घट इत्याद्विप्रयोगापत्तेरिति चेन्न ।
 नामार्थप्रकारकनिपातार्थातिरिक्तविशेष्यकबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वा-
 त्कृते च निपातार्थनमार्थयोर्भेदान्वये बाधकाभावात् । विशेषेण स्थित्यन्ते
 चेदमुपरिष्ठात् । अन्ये तु रूपेण पृथिव्यां वर्त्येत एवेत्यत्र पृथिविरूपितवृत्ति-
 त्वायोगमवच्छेद एवार्थः । न तु पृथिविवृत्तित्वान्यत्वव्यवच्छेदो अपवृ-
 त्तिरित्यर्थः तस्य बाधितत्वात् । एवं चेतौ स्वदारामवच्छेदेऽप्येत्यादौ अतु-
 कालावच्छिन्नाधिकारकताकः स्वदारगमनायोगव्यवच्छेद इष्टसाधनमि-
 त्यर्थात्सर्वत्रायोगव्यवच्छेद एवैवकारार्थाऽस्तु । न चेवं अत्यन्तरे स्वदार-
 गमने प्रवृत्तिर्न स्वाद्युत्पत्तिश्चतौ गमने अत्यन्तरे स्वदारगमनाभावे-
 ष्येतादृशविध्यसम्भवादिति वाच्यम् । अतु कालीनगमनाभावस्य प्रत्य-
 वायजनकतया प्रत्यवायान्तरपरिहारार्थं अत्यन्तरगमने प्रवृत्तेः । अत्रेष्टे
 प्रत्यवायाभावस्तत्साधनत्वमेवकारार्थेऽन्वेति । यद्वा अतुकालीनस्वदार-
 गमनमिष्टसाधनत्वायोगव्यवच्छेदवदित्यर्थस्तदेष्टसाधनत्वं प्रत्यवायसा-
 धनीभूताभावप्रतियोगित्वमिति । न च तथाऽपि अत्यन्तरगमने प्रवृत्तिर्न-
 स्वादिति वाच्यम् । तत्तदतुकालावच्छिन्नस्वस्वदारकर्मकस्वकर्तृजनकना-
 भावस्य प्रत्यवायहेतुतया तत्र प्रवृत्तिसम्भवादित्याहुः । तत्रभूतोर्हृत्ति-
 मति लक्षण्या पृथिवीवृत्त्यन्यत्वव्यवच्छेदस्य रूपेणेति तृतीयायास्तदा-
 त्म्यार्थत्वे तु पृथिवीवृत्त्यन्यतादात्म्यस्य वा लाभात् । अतुकालीनतत्तद्व्यम-
 मिष्टसाधनान्यत्वव्यवच्छेदवदित्यर्थाच्च दोषलेशोपीति संक्षेपः । तर्कोपपत्ते

केतनवञ्चलाये पश्यन्तु ते वन्यममुं मदीयम् ॥ यतो निदेशाविक्रितं
निरीक्ष्य मूकोऽपि गीर्वाणगुरुपमेयः ॥ श्रीः ॥

अथ शब्दो निरूप्यते तत्र शाब्दप्रमितिकरणं
शब्दः शाब्दत्वं च शब्दात्प्रत्येमीत्यनुभवसिद्धो जा-
तिविशेषः । अन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वा-
व्यापकजातिशून्यत्वे सति पदविषयकत्वाव्यभिचा-
रिजातिशून्यधीत्वं वा ।

निधाय शङ्करं देवं रामकृष्णं गुरुं हृदि ।

नयं निर्णीय मञ्जर्याः शब्दव्याख्या वितन्यते ॥ १ ॥

शब्दशक्यशक्त्याहकप्रत्यक्षादिप्रमाणोपजीवकत्वात्तन्निरूपणानन्तरं
शब्दनिरूपणमारभते ॥ अथेति । प्रत्यक्षादिनिरूपणानन्तरं वर्तमाननिरू-
पणविषयः शब्द इत्यर्थः । वस्तुतस्तु सङ्गतेरनन्तराभिधानव्याप्यत्वा-
भावाद्विच्छेदव न्यायिकेति । “आप्तोपदेशः शब्द” इति सूत्रं तत्रोप-
देशः शाब्दज्ञानमित्याप्तो यथार्थोपदेशो यस्मादित्यर्थे मनसि निधा-
याह शब्द इति । शब्दप्रमाणमित्यर्थः । मणिकारखरणास्तु प्रयोगहेतु-
भूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः शब्दः शब्दप्रमाणम् । अत्र वाक्यार्थज्ञानं विना वा-
क्यरचनारूपप्रयोगाभावादर्थतत्त्वज्ञानमाकाङ्क्षायोग्यतासिद्धिमित्यदकन्द-
वात्मकवाक्यरचनारूपप्रयोगे हेतुस्तथा च प्रयोगहेतुभूतं तज्ज्ञनानुक्त-
सहकारिविशिष्टं यत्स्वार्थतत्त्वज्ञानं तज्जन्यो यः शब्दः स प्रमाणशब्दः ।
अत्र घटःकर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादिनिराकाङ्क्षेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयो-
गहेतुभूतेति । अत्रप्रयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्त्वपदं । आनुपूर्व्यामतिव्या-
प्तिवारणाय शब्दपदं । न चायोगेऽतिव्याप्तिः । तत्र प्रयोगहेतुभूतार्थ-
तत्त्वज्ञानरूपेश्वरज्ञानजन्यत्वादिति वाच्यम् । अर्थपदेन स्वार्थस्य विवक्षि-
तत्वात् । तथा च स्वार्थत्वस्य स्वज्ञाप्यार्थत्वस्य विवक्षितत्वाच्च तत्त्वपद-
वेद्यर्थः । अथ विमतं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्यज्ञाव्याप्तिः । न च

शब्दप्रमाणात्कस्त्वेन निति वाच्यम् । प्रमितिक्रान्तकस्त्वेन तस्य प्रमाणात्त्वात् ।
इतरथा तस्य प्रमाणात्कस्त्वेन प्रमाणात्तरत्वापत्तिरिति चेन्नैवम् । यत्र
विमलं जलमित्यश्रुत्वेव नद्याः कच्छे महिषश्चरतीति श्रूयते तत्राका-
ङ्क्षादेः सत्त्वादित्याहुः ॥ अत्र शब्दत्वं शब्दजन्यप्रमाणात् शब्दत्वं च शब्द-
जन्यप्रमितिकरणत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यत आह शब्दत्वमिति । तथा
चेतादृशानुव्यवसायो हि जातिविशेषावच्छिन्नमवलम्बते स च जातिवि-
शेषः शब्दत्वमिति भावः । ननु शब्दात्प्रत्येमीत्यनुव्यवसायोऽप्यनुमिति-
त्वावच्छिन्नमेवालम्बते न तु शब्दत्वावच्छिन्नं तथा हि गामानयेत्या-
दि पदानि तात्पर्यविषयवृत्तिस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमूर्ध्वकाणि आकाङ्क्षायो-
ग्यतासत्तिमत्पदकदम्बत्वादित्यनुमानादेव शब्दबोधाभिमतसिद्धिर्भवि-
ष्यतीत्यतोऽनुमितिभेदटितं शब्दत्वमाह अन्येत्यादि । यद्वाः शब्द-
इतरेभ्यो भिद्यते शब्दत्वाद् इत्यत्र हेतुपक्षतावच्छेदक्योरैक्यात् सिद्ध-
साधनमित्यत आह अन्येत्यादि । अन्या या पदधीस्तज्जन्यत्वव्यभिचारिणी
याऽनुभवत्वाव्यापिका जातिः प्रत्यक्षत्वमनुमितित्वं च । पदविषयकत्वा-
व्यभिचारिणी जातिरूपमितित्वं । उपमितेरयङ्गवयपदवाच्य इत्याकारकत्वेन
पदविषयकत्वात्तादृशजातिशून्यत्वं शब्दबोध एवेति ।

सत्यन्तं प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनां वारणाय ।
तत्र तादृशीनां प्रत्यक्षत्वादिजातीनां सत्त्वात् । जा-
तिशून्यत्वमनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वं चासम्भवि-
अनुभवत्वादीनां तदव्यापकशब्दत्वस्य च सत्त्वात् ।
जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारिजातिशून्यत्वमपि तथा
तादृशानुभवत्वादीनां सत्त्वात् पदधीजन्यत्वव्यभिचा-
र्यनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वं चानुमितावपि अनु-
मितित्वस्य भगवत्पदधीजन्यत्वाव्यभिचारित्वादतः

समुदितमुपात्तम् । उपमितावतिव्याप्तिवारणाय शून्यान्तम् । आत्यादावतिव्याप्तिवारणाय धीपदम् ।

तत्र प्रत्यक्षादिप्रमायां । तादृशीनां जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातीनां । पृथग्व्यावृत्तिमाह जातिशून्यत्वमित्यादिना तदव्यापकेति अनुभवत्वाव्यापकेत्यर्थः । तथा चक्षुर्भवि । तादृशानुभवत्वादीनां जन्यपदज्ञानजन्यत्वव्यभिचारिजातिरूपानुभवत्वादीनां । सत्त्वात् शाब्दबोधे सत्त्वात् । प्रत्यक्षत्वस्य पदधीजन्यत्वाभावाददीश्वरज्ञानवृत्तित्वेन प्रत्यक्षे निरुक्तजातिशून्यत्वाभावादानुमितादावपीत्युक्तम् । स्मृदितं सत्यन्तपूर्वम् । उभयत्र जातिपदं समवायेन जातिशून्यत्वज्ञातव्यत्वेन प्रत्यक्षत्वादेरपमितित्वस्य च कालिकसम्बन्धेन शाब्दबोधवृत्तित्वेऽपि न जातिः ।

सोऽयं शब्दः सकलजनानुमवसिद्धो दुरण्डूवस्तज्जनकत्वमपि तथा । आगोपात्ताङ्गनमाद्यपण्डितं चैववाक्यादमुमर्थं प्रत्येमीति प्रतीतिः । केवलमनुमानविधयाऽन्यथावेति विप्रतिपद्यन्ते । तत्रानुमानविधयैति वैशिकाः ।

ननु शब्दो न प्रमाणं प्रमावरूपकलानुपधायकत्वात् । न च शब्दो न प्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्ये शब्दस्य प्रामाण्यं सिद्धमेव एतद्व्याख्याप्रमाणे स्वस्याप्रामाण्यबोधकवाक्यस्याप्रामाण्यवादप्रामाण्यरूपविकल्पबाधास्त्यस्य प्रामाण्यं तथा च सुतरां शब्दस्य प्रामाण्यमिति वाच्यम् । शब्दो न प्रमाणमित्यस्य प्रमित्यजनक इत्यर्थेत् । तथा चानुपदवत्यमाज्ञानुमानविधया शब्दस्य प्रामाण्यमिति वैशेषिकमतमभिसन्धाय तन्मतं निराकर्तुं स्वमतमुररीकर्तुं भूमिकामारचयति । सोऽयमित्यादिना दुरण्डूवः चैत्रशब्दो मया ज्ञात इति

प्रतीतेरिति शेषः । तथा च तादृशप्रतीतेः सत्त्वाच्छब्दो न निराकर्तुं
 शक्य इत्यर्थः । तज्जनकत्वं शब्दजनकत्वं । यथानिराकर्तुंशक्यं । अथ
 शब्दस्य शाब्दबोधजनकत्वं निराकर्तुंशक्यमुपपन्नं प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्श-
 यति भागोपालेति । ननु गोमालानुभवान्न वस्तुसिद्धिरित्यक्तं चाचेति ।
 आपत्तिहृतं चेत्यर्थः । तत्र विधादाङ्गसंशयजननीं विधितिपत्तिमाह । केवल-
 मिति । अन्यथा स्वातंत्र्येण । अथ शब्दो न मानान्तरं पदार्थसंसर्गस्या-
 नुमादेव सिद्धिरिति वैशेषिकमतमाह तत्रेति ॥ तेषामवमाशयः दृष्टान
 गामध्यासिति पदानि व्योतिष्ठोमिन् स्वर्गकामो यजेतेत्यादिपदानि वा
 तात्पर्यविषयवृत्तिस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षयोग्यता
 सत्तिमत्पदकदम्बकत्वाद् घटमानयेत्यादिपदकदम्बवत् ॥ तात्पर्यविषयो
 यो वृत्तिस्मारितपदार्थसंसर्गस्तज्ज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः ॥ अत्र तात्पर्यविष-
 येषु दण्डस्य कर्मत्वादिनार्थान्तरवारणाय तात्पर्यविषयकत्वं संसर्गविशेष-
 यम् । न च दण्डकर्मत्वयोरपि संसर्गस्य प्रत्येकं तात्पर्यविषयकत्वात्तद्विषयताद-
 वस्थमिति वाच्यम् । कर्मत्वपदार्थं दण्डपदार्थान्वयतात्पर्यस्याविवक्षित-
 त्वात् । न च सैन्यवमानयेत्यादौ प्रथमं तुरङ्गबोधे तात्पर्यं पश्चाच्च
 लवणबोधे तत्र प्रथमं लवणबोधेनार्थान्तरं स्यादिति चेत् । अव्यवधानेन
 तात्पर्यविषयकत्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्र तुरङ्गलवणोभयोपस्थापकं सैन्य-
 वमानयेत्युक्तं तत्रोभयत्रापि प्रकारान्तरेण तात्पर्यबहुः लवणस्यैव स्मृति-
 स्तत्रास्मारिततुरङ्गसंसर्गसिद्ध्यार्थान्तरवारणाय स्मारितेति । न च यत्र
 सैन्यवपदादव्यवधानेन लवणस्मृतिस्तत्राव्यवधानेन लवणसंसर्गसिद्ध्यार्थो-
 न्तरत्वमिति वाच्यम् । अव्यवधानेन स्मारितत्वस्य विवक्षितत्वात् । वस्तु
 पदात्समवायेनोपस्थापिते गगनत्वेन गगने तत्र गगनत्वेन संसर्गसिद्धिवार-
 णाय व्युत्प्रेति । अयमेति पुनो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ योग्यासवयो
 राज्ञपुरुषपदयोस्तात्पर्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावेन साध्याभावसत्त्वाद्-
 व्यभिचार इति हेतावाकाङ्क्षेति । वज्रिना सिञ्चतीत्यादौ सेकपदार्थं वज्रि-
 करणत्वपदार्थस्यान्यथाभावेन व्याभिचार इति योम्येति । यत्र प्रथमं

तुरङ्गबोधे पश्चात्सर्वबोधे तात्पर्ये तत्र प्रथमं लक्षणसंसर्गमादाय व्यभि-
चार इत्यासत्तिपदम् अव्यवधानेन पदार्थबोधतात्पर्यकपदोच्चारणपरम् ।
आकाङ्क्षादीनां च ज्ञानं शाब्दबोधे हेतुः । अन्यथा तद्भ्रमाच्छाब्दभ्रमा-
नुपपत्तेः । तथा च पदार्थसंसर्गस्यानुमानादेव सिद्धेः शब्दो न प्रमाकमिति
तदपरं न समन्ते । तथा हि । इष्टतावच्छेदकप्रतिशेगिकपुरुषस्यनुयोगि-
कार्यताज्ञानत्वेन प्रवर्तकत्वं न तु तत्ज्ञानज्ञानत्वेन गौरवादिदं रजतमिति
ज्ञानजन्यप्रवृत्तौ व्यभिचाराच्चेति । नन्वर्यज्ञानज्ञानमर्थज्ञानं भवत्येवेति
चेन्न । तथा सति रजतत्वं समवाय इतिज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तिः । प्रमेय-
वदितिज्ञानादपि च रजतार्थिनः प्रवृत्त्यापत्तिरिति दिक् । नन्वेते पदार्था-
स्तात्पर्यविषयपरस्परसंसर्गवन्तः आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्पदस्मारितत्वा-
दित्यनुमानाद्विशिष्यपदार्थसंसर्गसिद्धिः । यद्यदाकाङ्क्षावत्पदस्मारितं
भवति तत्तत्पदार्थसंसर्गवद्भवतीति व्याप्तिताभाय मिथः पदम् । अयमेति
पुनो राज्ञः पुरुषोपसार्थतामित्यत्र राज्ञपुरुषयोः तात्पर्यविषयसंसर्गाभा-
वेन व्यभिचारवारणाय हेतावाकाङ्क्षेति । सेकपदार्थं वह्निकरणत्वपदार्थ-
संसर्गाभावाद्यभ्युपगम इति योग्यतेति । येन संसर्गोक्तान्वयबोधे तात्पर्ये
तेन संसर्गश्च योग्यतालाभायासत्तिपदम् । तथा च ब्राह्मणे विद्येत्यादौ यत्र
विद्यात्वावच्छिन्नसंसर्गं तात्पर्यं तत्र विद्यात्वसामानाधिकरण्येन संसर्गस्य
न योग्यत्वमिति । स्वरूपसदाकाङ्क्षादेः सत्त्वे शाब्दबोधानुदयात्तद्भ्रमा-
च्छाब्दभ्रम इति आकाङ्क्षादिज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वमवश्यं वाच्यं
तथा आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितस्वरूपहेतुज्ञानात्तन्निर्णयानुमितिरव्यभि-
चर्यतीति चेन्न । योग्यतायाः संशयनिश्चयसाधारणज्ञानस्य हेतुत्वेन
तत्संशयेऽपि शाब्दबोधात्तद्वृत्तिलिङ्गनिश्चयाभावेनानुमित्यनुत्पत्तेः । अथ
धूमोयमालोकोवेति संशयादयानुमितिस्तथास्थिति चेन्न तत्रोभयस्मिन्नपि
व्याप्तिनिश्चयसत्त्वेनान्यतरस्य पक्षे निश्चये व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानिश्च-
यादनुमितिः अत एव धूमोऽयं धूलीपटलं वेति संशयाच्चानुमितिः । अपि
य प्रत्यक्षादिना संसर्गनिश्चयेऽपि शाब्दबोधो जायत एव । अनुमितिं प्रति

तु सिद्धैर्विरोधित्वेन भवन्मते सा न स्यात् । न च सिद्धेः शाब्दबोधाय-
 भिन्नानुमितिविरोधित्वमिति वाच्यम् । तत्प्रकारकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति
 तत्प्रकारकसिद्धित्वस्यैव लाघवेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति । किं च
 श्रोतव्य इत्यत्र श्रवणस्यानुमित्यात्मकमननभिन्नतयोपदेशाच्छाब्दबोधस्या-
 नुमितिभिन्नत्व श्रुतेरपि भार इति संक्षेपः । जरन्मीमांसकास्तु । अयं वक्ता
 प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् आप्तत्वादिति वक्तृवाक्यार्थज्ञानानुमानेन
 संसर्गसिद्धौ शब्दस्यानुवादकत्वं तथा च गृहीतयाहित्वेन लौकिकशब्दस्या-
 प्रमाणत्वं । वेदे तु वक्तुरभावादेव तादृशानुमानाभावेन स्वातंत्र्येण प्रमा-
 णत्वमित्याहुस्तत्र । आकाङ्क्षादिघटितायाः सामग्या वेदे कृप्ताया लोकेऽपि
 सत्त्वेन लोके प्रथमं शाब्दबोधोत्पत्तेर्द्वारत्वात् । ननु लोके भ्रमजनकत्व-
 शङ्काया विरोधित्वेन तच्चिदृश्यर्थं प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानशालित्व-
 रूपाप्रोक्तत्वनिरश्चयोऽपेक्षितस्तथा च लौकिकशब्दस्यानुवादकत्वं वेदे तु
 नित्यनिर्दिष्टत्वेनैव भ्रमजनकत्वशङ्का नेति चेन्न । अतुरादावित् भ्रमजनकं न
 वेति शङ्कायां विद्यमानायामपि फलजनकत्वमिवात्रापि तच्छङ्कायाः प्रति-
 बन्धकत्वाभावात् । न चानाप्तोक्तत्वशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वेन तच्चिदृश्यर्थ-
 माप्रोक्तत्वनिरश्चयोऽपेक्षितः । वेदे तु नित्यनिर्दिष्टत्वेनैव सा नेति वाच्यम्
 अन्याप्रोक्तत्वशङ्काया आप्तोक्तत्वशङ्कापर्यवसिताया शङ्काभावशङ्कारूपायाः
 प्रतिबन्धकत्वाभावात् । न च शाब्दबोधहेतुतयाप्रोक्तत्वनिरश्चयोऽपेक्षितः ।
 वेदजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारेण कारणत्वाभावात् । लौकिकशब्दजन्यशा-
 ब्दबोधे आप्तोक्तत्वनिरश्चयस्यापेक्षितत्वमिति चेन्न । आप्तोक्तत्वनिरश्चयं
 विनापि वेदानुकारेण पदमानलौकिकमन्वादिकाव्ये वेदत्वधमादौडमि-
 मांसकस्य शाब्दबोधात् । आप्तस्वरूपहेतुगर्भवाक्यार्थस्य प्रथमं ज्ञातुमश-
 क्यत्वेन हेतोरज्ञानाच्चेति । यदि च वैदिकशब्दज्ञानात् पूर्वमनाप्रोक्तत्व-
 शङ्काद्युदासाय नित्यनिर्दिष्टत्वधीरपेक्षिता तर्ह्येते पदार्था मिथः संसर्ग-
 वन्तः दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वे सति सत्तात्पर्येकपदस्मारितत्वादित्यनुमाना-
 त्संसर्गज्ञानोत्पत्तेर्बेदस्याप्यनुवादकतापत्तेस्तदुक्तं कुसुमाञ्जली "व्यस्तुपू-

नूषणाशङ्केः स्मारितत्वाद्दमिपदैरमी । अन्विता इति निर्दिष्टे वेदस्यापि न
 तत्कृत" इति । अस्ता निरस्ता पुनूषणस्मशङ्कान् यज्ञेऽप्येतेन दोषवत्पु-
 षाप्रचीतत्वे सतीति व्यर्थवसितं यदैः सत्तात्पर्यकपदैः अन्विता मिथः संस-
 र्गवन्तस्तथा धामीपदार्था मिथः संसर्गवन्तः । सत्तात्पर्यकपदस्मारितत्वा-
 दित्यनुमानंलब्धं तत् अनुवादकत्वं कुतो नेत्यर्थः ॥ प्राभाकारास्तु व्यभि-
 चारिष्वद्व्यावृत्तमव्यभिचार्यनुगतं प्रमाप्रयोजकं रूपमभ्युपेयं । यदभावाद-
 नाप्रोक्तवाक्यज्ञप्रमा । तच्च ज्ञातमुपयुज्यते ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति
 ज्ञानोपयोगि व्यभिचारवैलक्षण्यात् प्रमाहेतुत्वाद्वा । व्याप्तिमच्छब्द-
 शक्तिमच्च । अथ यच्च यथार्थतात्पर्यकत्वं लिङ्गतयानुमितिजनकं तच्च
 तस्य ज्ञातोपयोगित्वस्य सत्त्वात्सिद्धसाधनमिति चेन्न स्वविषयकव्याप्ति
 ज्ञानाजन्यज्ञानं प्रति ज्ञानोपयोगित्वस्य साध्यत्वात् । न चानुमितेर्वाप्रिवि-
 षयकज्ञानजन्यत्वाद्वृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् । स्वघटितस्वविषयकज्ञ
 नाजन्यज्ञानं प्रति ज्ञानोपयोगित्वस्य साध्यत्वात्स्वस्य स्वाघटितत्वेन
 व्याप्तेर्वाप्यघटितत्वेन न दृष्टान्तासिद्धिरिति । ज्ञातोपयोगिनं व्यभि-
 चारवैलक्षण्यमात्रं तु भूयोऽप्यवेन्द्रियसन्निकर्षं गतमतो ज्ञायमानकरण-
 निष्ठेति धूमनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञातोपयोगीत्युक्तम् । तथा
 च ज्ञायमानत्वावच्छिन्नकारणताकज्ञानोपयोगीत्यर्थः तच्चात्ममनोयोगे-
 गतमतो व्यभिचारवैलक्षण्येति तच्चाप्रमाप्रयोजकमिच्छत्वात्तत्त्वं अनुभव-
 मात्रस्यैव तन्मते प्रमात्वादप्रमा स्मृतिरेव । न च स्मृतिं प्रत्यपि यथा-
 र्थतात्पर्यकत्वस्योद्बोधकविधया हेतुत्वादसिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञाय-
 मानत्वप्रयुक्तकरणताकप्रमितिभिन्नप्रमितिजनकतानवच्छेदकं सत्प्रमिति
 जनकतावच्छेदकं यत्तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तथा च यथार्थतात्पर्यक-
 त्वस्य तादृशप्रमितिभिन्नप्रमितिजनकतानवच्छेदकत्वाच्च दोषः । न च
 तथापि परामर्शं पक्षतायां तत्तन्मनोयोगादौ तत्तच्छब्दप्रागभावादौ च
 व्यभिचार इति वाच्यम् । भावत्वेन विशेषणत्वागभावादेवौरण्यम् । वृत्ता-
 यास्तन्मतेऽहेतुत्वात् । प्रागभावस्यास्वीकाराच्च दोषः । परामर्शेऽपि ज्ञातो-

प्रयोगित्वं स्वप्रकाशत्वेनेति न द्वेयः । यद्वा । अनेकप्रमितिजनकता-
 ष्वेवकत्वं विशेषणीयम् । तेन तत्तन्मनोयोगतत्तच्छब्दप्रादुर्भावयोर्वारणम्
 ज्ञानाज्ञव्यत्येन विशेषयात्प्रसातापरामर्शयोर्वारणं वक्तव्याः संशयरूप-
 त्वादिति । तच्च तात्पर्यं वेदे न्यायगम्यं । न्यायवदानादिमीमांसापरिज्ञे-
 धितस्तर्कः । तथा हि कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ परार्तुर्पर्यन्तानां कपिञ्जला-
 नामात्मने प्राप्तेः सर्वापदानासामर्थात्परार्थव्यावृत्तिरावश्यकीतिबहुत्व-
 मवश्यं सङ्कोच्य एकत्वपरत्वे बहुत्वासङ्गतिरिति नित्यपरत्वं न तु चतुरा-
 दिपरत्वं गौरवात् । चतुरादिपरात्वे चित्तस्यावश्यकत्वात् । चित्तपरत्वे
 चतुरादिपरत्वानावश्यकत्वात् । चतुरादिपरत्वे न चित्तस्यासर्वा भूतानिति
 वेदस्य प्रतिरोधकत्वाच्च । न च चित्तपरत्वे कुतो न प्रतिषन्ध इति
 वाच्यम् । कपिञ्जलानित्यादिबेदानुरोधेन चित्ते प्रतिरोधाभावादिति
 न्यायाभासाद्यत्र तात्पर्यधीस्तत्रासंभवाद्यहमात्रं न्यायसिद्धतात्पर्यमुद्वे-
 भावात् । लोके च पुंसां न्यायविषयेषि तात्पर्यस्य सत्त्वात् । न न्यायगम्यं
 तात्पर्यं किन्त्वनुमानादिगम्यं । तथा हि इदं वाक्यं भ्रमप्रमादिविशिष्टज्ञा-
 नयोरन्यतरजन्यं सतात्पर्यकवाक्यत्वादित्यनेनान्यतरजन्यत्वानुमितौ सत्यां
 ततो ऽयं न भ्रमवान् प्रमादवान्वा तद्वभात्वावति व्यावर्तकधर्मज्ञानव-
 त्त्वात् । प्रमादश्च घटादिषुदे घटादिशक्तिधर्म एव । न प्रतारकः साधु-
 त्वात् । साधुत्वं तु प्रतीतार्थस्य विपरीतप्रतीतावनिष्टसाधनसाज्ञानवत्त्वं
 प्रतारणा च प्रतीतार्थस्य विपरीतप्रतिपिपादयिषा अयं नापटुकर्ण-
 दोषशून्यत्वात् । अपटुकरणत्वं चान्यवर्णस्थाने वर्णान्तरानुकूलयमवत्त्वं
 इत्थं च भ्रमाद्यभावेऽनुमिते इदं वाक्यं यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यं सतात्पर्य-
 र्यकभ्रमाद्यजन्यवाक्यत्वात् । मद्वाक्यवत् । यत्तद्वर्भवाद्या विशिष्य यथा
 र्थज्ञानजन्यत्वं सिद्ध्यति । तथा च लोके यथार्थतात्पर्यंवाहकत्वादित्ज्ञाने
 उक्तरीत्या विशिष्य यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वे ज्ञाते इदं वाक्यं यथार्थता-
 त्पर्यकं यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वादित्यनुमानेन यथार्थतात्पर्यंवाह इति ।
 यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्ववाहकेण वाक्यार्थस्य विषयीकरणात्लौकिकव-

व्योऽनुवादको न तु वैदिकः । वेदे न्यायात्सामान्यतस्तात्पर्यबहात् । लोके तु वाक्यार्थस्य बाधितत्वसंशयाच्च सामान्यतस्तात्पर्यबह इति वेदे तु वेदार्थत्वेनाबाधितत्वनिश्चय इत्याहुः । अत्रोच्यते । आप्तवाक्यादत्र यद्यर्थतात्पर्यकमिति सामान्यतो निश्चयस्तत्र कथमनुवादकत्वं । एवं यजेतेत्यत्र यजिषदं लिङ्गपदार्थान्वितस्वार्थपरमिति तात्पर्यबहे को वा द्वेष इति लोकवेदयोस्तौल्यमेव । ननूक्तमेव लोके बाधितत्वशङ्कया च तात्पर्यबहः । वेदे तु वेदार्थत्वेनाबाधितत्वाच्छङ्कैव नोदेति । तथा च लोके निरुक्तरीत्येव तात्पर्यबहादनुवादकत्वमिति चेत् । लोके मन्वादिपुष्पीय-तात्पर्यविषयत्वेनाबाधितत्वनिश्चयात् । वेदे नियमेनैव प्रमाणमिति येन न ज्ञायते तस्य वेदेऽपि बाधितत्वसंशयसम्भवाच्च । किं च । भ्रमाद्यभावादिकं निश्चेतुमशक्यत्वात्संशयेऽपि लोकवेदयोः शाब्दबोधोपपत्तेर्न यद्यार्थतात्पर्यनिश्चयः कारणमिति । किं च यागो नेष्टसाधनमिति ज्ञानस-त्वपि यजिषदं लिङ्गपदार्थान्वितस्वार्थपरमिति सामान्यतो निश्चयाच्छा-ब्दबोधः स्यादिति दिक् ॥

नैयायिकास्तु पृथगेव शब्दो मानं न त्वनुमानं शब्दस्यार्थाव्याप्यत्वात् न हि यत्र शब्दस्तत्र घटानय-नादिरूपोऽर्थः शब्दस्याकाशवृत्तित्वाद्घटादेश्च तद-वृत्तित्वात् । दृश्यते च व्याप्तिज्ञानविधुराणामपि शब्दादन्वयानुभवः

स्वमतमाह । नैयायिकास्त्वित्यनेन । परमतं दूषयति । न त्विति यद्वा लाघवादानुमानविधयेव शब्दस्य प्रामाण्यमस्तु किमतिरिक्तप्रमाणा-न्तरकल्पनयेत्यत आह । न त्विति । अनुमानविधया निरुक्तपदपक्षकपदा-र्थपक्षकानुमानविधया । अथ वार्थसाध्यकशब्दहेतुकानुमानविधया । तादृशानुमानं त्वानयनादिकं कर्मतासंसर्गश्च घटादिमत् । आकाङ्क्षादिम-

त्यदकदम्यात् । यटानयनादिवदेवं बोध्यम् । हेतोर्वैयधिराद्यप्रयुक्तमव्याप्य-
त्वमाह । शब्दस्येति । व्याप्यभावं दर्शयति न हीत्यादिना । अत्र व्याप्तौ
हेत्वधिकारं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकारं साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन बोध्यं प्रकृते हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः समवायस्तेन स्वप्रतिपा-
द्यतादिसम्बन्धेन शब्दस्यानयनादिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । तद्वृत्तित्वात् ।
साध्यतावच्छेदककर्मतादिसम्बन्धेन गगनादिवृत्तित्वात् । तेन येन केनचित्
त्परम्परा सम्बन्धेन घटादेर्गगनवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । ननु स्वप्रतिपाद्या-
तासंसर्ग एव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धोऽस्तु तथा च तेन सम्बन्धेन
शब्दस्यानयनादिवृत्तित्वात् शब्दस्याव्याप्यत्वाभावादित्यत आह । दृश्यते
चेति । यद्वा ननु न व्यं तादृशशब्दार्थयोर्व्याप्यव्यापकभावं भूमः
किं तु तादृशशब्दस्मारितस्वार्थसंसर्गयोस्तथा चेति पदार्थस्तात्पर्यविषय
मिषः संसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्यस्मारितत्वादित्यनुमानेन कर्म-
त्वादौ घटादिसंसर्गसिद्धिरित्यत आह । दृश्यते चेति । व्याप्तिज्ञानवि-
धुराणां व्याप्तिज्ञानशून्यानां । तथा च शब्दश्रवणोत्तरं भ्रष्टतिनियमेन
व्याप्तिज्ञाने मानाभावादिति भावः ॥

न चायमनुमतिरूपस्तस्या व्याप्तिधीजन्यत्वात्
प्रतीयन्ति च लौकिकाः अननुमितमसाक्षात्कृतं च
श्रुतमिदं नैयायिकेभ्य इत्यलमतिविस्तरेण ।

भान्तः शङ्कते न चायमिति । अयं अनुभवः तस्याः अनुमितेः ।
ननु शब्दस्य पृथक्प्रामाण्यकल्पनापेक्षया लाघवात्सर्वत्र शब्दश्रवणोत्तरं
व्याप्तिज्ञानं जायत एवेति कल्पनीयमत आह प्रतीयन्ति चेति । यद्वा न
चानुभवानुसारिणी व्यवस्था अन्यथा साक्षात्करोमीत्यनुभवाद्विलक्षणां
मिनोमीति प्रतीयमानमिति रपि न सिध्येतेति । शब्दबोधेऽपि घिलक्षणा-
भवं दर्शयति । प्रतीयन्ति चेति । प्रतीयन्तीदृशप्रत्ययेन निश्चिन्वन्ति ।
लौकिकाः लोके भवाः । शब्दबोधस्यानुमित्यात्मकत्वे प्रतिपादिते तद्वे-

वसिष्ठानुक्तोच्छ्वासस्मरणननुमितमित्युक्तम् । साक्षात्कारमिच्छन्त्यस्य
परेण प्रतिपादनात्तद्वेदसिद्धानुक्तोच्छ्वासा कर्माभात् । अत एव नोपनि-
मित्ति स्वयं नोक्तम् । तथा चासाक्षात्कृतमिति प्रसङ्गादुक्तं । नैयायिकभि-
क्षानां सास्त्रज्ञानं तत्र विद्वेषाद्येवायिष्येभ्य इत्युक्तम् । एवं च क्रियावैक-
रूप्याधीनतया विलक्षणं कारणमवश्यं कथं स इव शब्द इति भावः ।
अत्र नैयायिकपदमाप्तस्याप्युपलक्ष्यमित्याह तात् अतमित्यर्थः । शब्दबोधा-
मिच्छोमीति विलक्षणवतीतिविद्वेषाः शब्दत्वज्ञातेस्तद्विषयत्वमप्युपल-
क्ष्याद्विज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनावश्यकत्वे पुनर्वापिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनं
तच्चानुमितित्वज्ञातिक्त्वने यौरवमिति बोध्यम् । विस्तरस्तु शब्दबोधस्या-
नुमित्यात्मकत्वे बहिर्व्याप्याभाववान्वर्तते बहिर्मानसि शब्दबोधो न
स्यात् । अनुमितौ बहिर्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य हेतुत्वात् । तादृशशब्दबोधे
बहिर्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चानुमितिरूपो बोध्यः ।

ननु यदि स्वातन्त्र्येणैव शब्दो मानं तदा घट-
मानयेत्यतः पामणामप्यर्थप्रत्ययः स्यादिति चेन्न ।
शक्तिग्रहस्यापि सहकारित्वात् पामणां च घटादि-
शब्दशक्तेरग्रहात् । अथ केयं शक्तिः अभिधानामप-
दार्थान्तरं सङ्केतग्राह्यमिति मीमांसकाः । नैयायिका-
स्त्वावश्यकत्वात्सङ्केत एवाभिधा न पदार्थान्तरं मा-
नाभावात् ।

ननु घटमानयेत्यादि वाक्यात् पामणामपि शब्दबोधः स्यादि-
ति बाधकसत्त्वात्कथं शब्दस्य स्वातन्त्र्येण प्रमाद्यस्वमित्याह नन्वित्यनेन ।
अथ वैतावता प्रबन्धेन शब्दबोधकरणत्वं शब्दे सिद्धं । तच्च न स्वरू-
पतः तस्यानुसरविनाशित्वात् । नापि ज्ञायमानस्य मौनिसौकर्यदो
व्यभिचारात् । तत्र पदाभावेऽपि शब्दबोधोदयात् । किं तु पदज्ञानं कथं

in distinct substrata (and are not capable of separate action or motion), there is no possibility, of Conjunction and Disjunction (and the relationship is that of Inherence). In as much as all Disjunction is momentary, and exists only till the next Conjunction, its destruction also is momentary. In the case of Conjunction we have found that it is destroyed by the disjunction of those very things that have been in conjunction; such is not the case with Disjunction; it is not destroyed only by the Conjunction of the two things disjoined; because the idea of two things being disjoined is not continuous like that of their being conjoined (i. e., the idea of Disjunction appears only at the moment of separation, while that of Conjunction continues as long as the Conjunction itself lasts.) Hence Disjunction is regarded as momentary only on account of its existence being executed by the next Conjunction. In some cases Disjunction is destroyed by the destruction of its substratum. 'How?' When in a part of one of the yarns of a 'duplicate yarn,' an action is produced, it brings about its disjunction from another part of the same yarn; and at that very time an action is produced in the other yarn also. This Disjunction leads to the destruction of the cohesive Conjunction of the substance; and the action in the yarn produces a Disjunction from the other yarn. This constitutes one moment of time. Then, at the time that the Disjunction brings about the destruction of the Conjunction of the yarns, there also follows from that destruction of the Conjunction, the destruction of the yarn. And this being destroyed, there follows the destruction of the Disjunction of the other yarn, which has the former yarn for its substratum.

Objection: *"If such were the case then there would be
 "no chance of the coming about of any subsequent
 "Disjunction; as there would be no Disjunction
 "present that could serve as the cause of any
 "subsequent Disjunction. Hence, in as much as
 "there would be no Conjunction in a thing in
 "contact with another point in space, the action
 "(in the yarn) would continue for a long time,
 "specially as no contrary quality (in the shape of
 "another Conjunction) would be appearing; and
 "that action which would be inhering in an
 "eternal substance would be eternal; and all this
 "could never be admissible. 'How so?' When an
 "action appears in the atom of the Water-diad,
 "and brings about its Disjunction from another
 "atom,—at that very time there appears an action
 "in the other atom also; and hence at the time that
 "the disjunction gives rise to the destruction of the
 "cohesive conjunction of the substance, at that very
 "time the action of the other atom brings about
 "the disjunction of the atom from the Diad; and
 "then, at the time that Disjunction produces the
 "destruction of the Conjunction of the Diad and
 "the Atom, at that very time from the destruction
 "of the Conjunction follows the destruction of the
 "Diad. And this being destroyed, the Disjunction
 "of the Diad and the atom resting therein is also
 "destroyed. And then, there being no possibility
 "of the appearance of any contrary quality,
 "there would be an eternality of the action
 "inhering in the eternal substance (Atom)."*

[Page 154.] Reply:—*In as much as the Disjunction would
 follow from the Disjunction of the yarn from its
 other part, there would be none of the absurdity
 urged above. The destruction of the substratum*

destroys only the Disjunction of the two yarns and that of the yarn and its other parts; and from this latter Disjunction would proceed other subsequent Disjunctions; just like the Disjunction of the Body and ākāśa following from that of the finger-tip and ākāśa; and as the action brings about the Conjunction and becomes destroyed, there is no anomaly in this. Or, simultaneously with the appearance of the Disjunction of the yarn from its other part there appears in that same yarn an action; and then from the Disjunction of the yarn from its other part there follows the destruction of the cohesive Conjunction of the yarn; and the action of the yarn brings about its Disjunction from another yarn; all this forming one unit moment of time. Then from the destruction of the Conjunction there follows the destruction of the yarn; and this destruction brings about simultaneously the destruction of the Disjunction and the action inhering therein. Or, when (during weaving) there is a Conjunction of the yarn with the Brush, as (at that point of time) no substance is produced, we would have the destruction of the Disjunction of the yarn and the brush, brought about by the destruction and Conjunction of the substratum,—all this occurring in the same process as explained before.

Commentary.

As Disjunction is always preceded by Conjunction the author having dealt with the latter, proceeds to explain the former: The verbal explanation of the first sentence is in the same manner as that of the similar sentence in the preceding section.

Objection : "The notion of 'disjoined' is present only when there is an absence of Conjunction (and hence Disjunction cannot be anything apart from such absence)."

Reply : Until there is a Disjunction, whence could the absence of Conjunction arise ?

Objection : "It is brought about by action."

Reply : That cannot be ; as no action is ever found to have the power of destroying a quality. It is qualities alone that are found to be destructive of qualities ; and hence for the destruction of Conjunction also we must postulate a distinct quality as the cause.

And further, in the case of the "absence of Conjunction," the notion that we have is in the negative form—"these two things are *not joined*," and not in the positive form 'these are *disjoined*' ; and the reason for this is that a negative entity ('absence of Conjunction') could not be conceived of in the positive form.

Obj : "The form of the notion may be said to be figurative (the positive form could figuratively apply to a negative entity)."

Reply : Then that would not mean a denial of Disjunction ; for unless there be some positive thing to which the form of the notion could apply directly, it could not have any mere figurative implication.

[Page 155]. The effects of Disjunction are next shown:—*Śabda-vibhāga etc.*, Disjunction is not merely the basis of the notion of *disjoined* ; but it is also the basis of the production of sound. As for instance, when a bamboo is torn, the sound that proceeds must be regarded as due to another quality,—because it is a sound, like the sound born of the conjunction of the stick and the drum ; the sound in question however could not be due to a Conjunction ; as no Conjunction is found to be present in the case ; hence it must be accepted to be produced from the separa-

tion or Disjunction of the bamboo-fibres ; as it is found to be invariably concomitant with this. How Disjunction can be the cause of a further Disjunction we shall explain later on.

The definition of Disjunction is given in the form—‘*Prāpti-purvikā &c.*’ Just as the negative word ‘*Adharma*’ is applied not to the mere absence of *Dharma*, but to a distinct quality, the opposite of *Dharma* ; so in the same manner, the negative word ‘*aprāpti*’ is applied, not to the mere absence of *approach*, or *contact*, but to a distinct quality, the opposite of *approach* or *contact* ; and it is to this quality that the name ‘Disjunction’ is given.

Question : “Is the ‘*prāpti*’ you speak of a mere antecedent of the Disjunction, or has it any causal efficiency towards the bringing about of the Disjunction ?”

Answer : We hold that it is only an antecedent. If Conjunction (which would be the same as ‘*prāpti*’) were the cause of Disjunction, then as soon as the two constituent molecules of a substance would come together, this Conjunction, being endowed with the causal efficiency towards Disjunction, would bring this latter about, and thus there being a disruption of the molecules, no existence would be possible for the whole composite substance.

Objection : “It is not mere Conjunction by itself, but Conjunction aided by certain actions, which must be regarded as the cause of Disjunction.”

Reply : Then we can have for the requisite cause, this action itself with which the Disjunction may be found to be invariably concomitant ; (and no causal efficiency need be admitted in the Conjunction) specially as Disjunction is not found to follow always when Conjunction is present. Hence we conclude that, as in the case of the production of Destruction, we regard ‘existence’ as a mere antecedent, so in that of the production of Disjunction also, Conjunction can be regarded as only

preceding it in time ; as Disjunction is a quality of a nature contrary to that of Conjunction.

Disjunction is of three kinds only :—the limitation of the number being indicated by the particle '*cha*.' The three kinds are—(1) that brought about by the action of any one of the two things concerned ; (2) that brought about by the action of both, and (3) that brought about by Disjunction. The first two kinds are similar to the corresponding two kinds of Conjunction. That is to say, just as the Conjunction of the mobile with the immobile object is of the first kind, so also is the Disjunction of the mobile from the immobile object. And as to the second class belongs the Conjunction of two fighting rams or wrestlers, so also does the Disjunction of those belong to the second kind.

The third kind of Disjunction is of two kinds : (it is this difference from the first two kinds that is meant to be indicated by the particle '*tu*') : There is one Disjunction due to the Disjunction of the causes, and another is due to that of the cause from the non-cause. The Disjunction due to the Disjunction of causes is thus explained : when an action is produced in the cause pervaded by the effect, then it produces in it a Disjunction of one of its component particles from another, a Disjunction that tends to the destruction of the cohesive Conjunction of that substance ; and at that time that action does not bring about any Disjunction of the substance from the point of space occupied by it ; and at the time that this latter Disjunction is brought about, there is no trace of the former Disjunction of the parts. Hence it is on account of this general rule that the action of the component part brings about the Disjunction from another component part and from the point of space &c.

[Page 156.] The sense of all this is as follows : The power, in the action, of bringing about the Disjunction from *Ākāṣa*, is pervaded by (i. e. is always concomitant with) its power of not bringing about any such Disjunction as would be incompatible with (i. e., destructive of) the cohesive Conjunction of the Substance ;

and this latter power is opposed by the power of bringing about a Disjunction that would be incompatible with the cohesive Conjunction of the Substance ; consequently, wherever this last power would be present, there that other power of not bringing about such a Disjunction would naturally become excluded ; and the exclusion of this would mean the exclusion of its concomitant, the power of bringing about the Disjunction of *Ākāṣa* ; just as the exclusion of fire means the exclusion of smoke.

Objection : Between the power of bringing about the Disjunction of *Ākāṣa*, and that of not producing a Disjunction incompatible with the cohesive Conjunction of a substance,—there is mere concomitance, and not an absolutely invariable concomitance, (as between Fire and Smoke) (and hence the exclusion of the latter would not necessarily involve the exclusion of the former)."

Reply : It is not so ; because we never find these two powers apart from each other. It is only when we, in some cases, perceive two things apart from each other, and in other cases, together,—that we conclude that there is mere occasional concomitance between them ;—*e. g.* the *Earthiness* and *scratchibility by Iron* are not found together in the Thunderbolt, though we find them together in a piece of wood ; in the case of the two powers in question however, we never find them apart from each other. Even then we might have been led to suspect that they may have separate existence, only if their concomitance were due to certain external conditions, as we find in the case of the meeting of the pupil and the teacher ; as a matter of fact, however, such is not the case ; as we do not find any such external conditions. Then if such a concomitance,—independent as it is of all external conditions, and unfailing as it is actually found to be—were not accepted as absolutely *invariable*, then there would be no invariable concomitance between Fire and Smoke either ; and thus all Inferential processes would be done away with at a single stroke.

Question : " Even if the action of the part were to bring about Disjunction from another part, and not from the *Ākāṣa* what would that prove ? "

Answer : *From the Disjunction follows the destruction of the cohesive Conjunction of the substance.* That is to say, if it were to bring about Disjunction from *Ākāṣa*, then, as no specific disruption within the substance itself would be brought about, there would be no destruction of the cohesive Conjunction of the substance.

Question : " What would follow from the destruction of this Conjunction ? "

Answer : The Conjunction, which is the non-material cause of the substance, having been destroyed, and no effect being possible when there is no cause,—there would follow the destruction of the composite whole. And the composite substance having been destroyed, the Disjunction of the component parts would bring about the Disjunction of the active part from that point in space which had been in contact with the composite substance,—this Disjunction being either with reference to the particular point of time, qualified by the destruction of the substance, or to the part itself independently of all other things. So long as the composite substance is not destroyed, there is, in the component part, neither independent existence, nor any capability of moving to another place by itself ; and hence till then there is no possibility of any Disjunction from the point of space occupied by the part. It is for this reason that we have said that what is needed is either the point of time, qualified by the destruction of the substance, or ' independent existence.'

Question : " What reason have you got for asserting that the present Disjunction of the component particles brings about the Disjunction of the active part only ? "

Answer : *It could not be that of the inactive part, because of the absence of the requisite cause.* In the production

of Disjunction from Disjunction, we have *Action* (Motion) also as the efficient cause ; and as in the inactive part, this cause would be absent, there could be no Disjunction of that part.

Another reason for the same is all that action or motion appears for the purpose of bringing about a subsequent Conjunction ; as it always tends to fulfil the desirable ends of a man by means of the substance that will have reached another point in space. Then, if there were no Disjunction of the active or mobile part from such point in space as would be in contact with the component substances, then there would be no cessation or removal of the preceding Conjunction, which is an obstacle in the way of the subsequent Conjunction ; and thus no subsequent Conjunction appearing, the original action would become wholly futile ; and this would be far from desirable. Hence it must be admitted that the Disjunction is that of the mobile or active part only. Nor is it possible for the action or motion of the two component parts to bring about the Disjunction from *Akāṣa*, simultaneously with the Disjunction of the component whole.

[Page 157.] *Objection* : " We grant that the action does not bring about the two Disjunctions simultaneously ; but what would be the objection to its bringing them about, one after the other ? It is only on account of some such objection that we could be justified in precluding this action, which has been found to be possessed of the capability of bringing about a Disjunction, and admitting the fact of the Disjunction (from *Akāṣa* &c.) being due to another Disjunction which has never been found to be endowed with the said capability."

Reply : *The motion of the part does not bring about Disjunction from the point in space, because of the passing off of the time of its production.* The nature of actions is such that they produce, immediately after their own appearance, the Disjunction which is being produced by the actions themselves as the non-material cause. And the time of the production of

this Disjunction becomes past at the time of the appearance of another Disjunction ; and hence this latter can never be said to be produced from those actions.

Objection : "In that case, how does the action bring about the subsequent Conjunction ? As certainly there are many intervening moments of time between the appearance of the action and that of the Conjunction."

Reply : *It brings about the Conjunction of another place.* Just as the point of time immediately after the appearance of the action is the moment for its bringing about Disjunction, so, in the same manner, the point of time immediately after the previous Conjunction is the moment for the appearance of the Conjunction of another place. Specially as the substance located in the former place cannot possibly reach another place. Nor is the time for the appearance of the Conjunction past ; as the time would have become past if the action had previously brought about the Conjunction of another place ; as a matter of fact however, it is not so ; hence in as much as the action will not have brought about any Conjunction, the time for its bringing about a Conjunction, will not have passed off ; and hence the action would bring about a Conjunction, but not a Disjunction. If the Conjunction were not brought about by the action, then,—in as much as there would be no other action, and as nothing could be brought about without a non-material cause,—the only thing that could be regarded as the cause of the Conjunction would be the Disjunction inhering in the same substance with itself. The word '*iti*' indicates the end of the process.

Having thus understood Disjunction of a thing brought about by the Disjunction of its Material cause, the Enquirer wishes to understand the character of that Disjunction which is brought about by the Disjunction of the Cause and Non-cause. And with this view he puts the question—"How &c.?"

The answer is—*When &c.* When, by some cause or other, an action or motion is produced in the hand, it does not disjoin the hand from the other parts of the body; but it does bring about its Disjunction from certain points in space, as also its Conjunction with other parts in space; and then we have what has been called the “Disjunction of the cause and the Non-Cause”;—there being the Disjunction of the *hand* (which is the component *cause* of the Body) from the points in space (which are *not the cause* of the Body); and this Disjunction brings about the Disjunction of the Body (which is the effect of the Hand) from the point in space (which are not its effects); all these Disjunctions being brought about in that same direction towards which the disjunctive action (or motion) tends, and towards that same point in space where this succeeding *Conjunction* is to be brought about; when, for instance, we find the Hand being disjoined from a point in a wall, we have the Disjunction from that point in the wall, of the Body also (to which the Hand belongs); and yet this latter Disjunction is not the effect of the action or motion of the Body,—the Body at that time being absolutely at rest; nor can this Disjunction of the Body be the effect of the action of the Hand; because we have never seen an action producing a Disjunction elsewhere than the substratum in which it itself appears; and it is for this reason that we postulate, as the cause of this Disjunction, the aforesaid Disjunction of the Cause and Non-cause.

The word ‘*ādi*’ in the expression ‘*ākāśādi*’ is meant to include other omnipresent things; and it is for this reason that we have the plural ending in ‘*vibhāgān*’—the Disjunctions of such omnipresent things are of an endless number.

Some people argue thus: “As a matter of fact we find that the Disjunction of the Body from the wall, is simultaneous with that of the Hand from it; and as such it is contrary to a perceptible fact to assert that these two Disjunctions bear to each other the relation of cause and effect.”

But this is most unreasonable ; because at the time of the Disjunction of the Hand, there is no cause present for the Disjunction of the Body ; as an effect is not possible without its cause ; and we have already said above that the action of the Hand cannot be its cause. Hence it must be admitted that the said idea of simultaneity is a mistake.

Objection : " The fact of the Disjunction of the Body appearing *after* that of the Hand can be proved only by Inference ; while their simultaneity is perceived directly by the Senses ; and so long as a contrary fact of Sense-perception is present, no Inference can be effective ; as any such Inference would be negatived and set aside by the Sense-perception and as such would not fulfil the only condition of validity. Under the circumstances, how can we regard the fact of Sense-perception to be a mistake, on the sole strength of an inferential fact ? "

Reply : How do you find Inference operative in the case of the piercing of the many petals of the lotus—where though the piercing is perceived to be simultaneous, yet such simultaneity is universally regarded to be not true.

Objection : " An Inference contrary to Sense-perception ceases to operate only when the matter is decisively pointed out by the latter to be of a character contrary to that pointed out by the Inference ; in the case of the lotus-petals however the matter is doubtful ; as it is quite possible that the perception of simultaneity may be due to the extremely quick succession in which one petal is pierced after the other. On the contrary however we have the decisive premiss universally recognised that the needle pierces an object only when it is in direct contact with it and not otherwise (and as all the petals cannot be in contact with the needle at one and the same time, the piercing cannot be simultaneous) ; and hence even though there is a perceptible fact to the contrary, yet, as it appears to be doubtful, there is every room for the operation of this contrary Inference which is fully decisive on the point."

Reply: The evidential strength of the proposition that, 'an action does not bring about any Disjunction apart from its own substance,' being quite unimpeachable, and the perceptible fact being capable of being explained away differently, the Inferential reasoning about the sequential Disjunctions becomes fully established. And it is on this account that it is regarded as setting aside the aforesaid perceptible fact. Specially as the Inference has a distinct object to operate upon; whereas the perception has no basis, being, as it is, due to the extremely quick succession in which the two Disjunctions appear; and that means of knowledge which has an objective basis, is on account of the aid of that basis, stronger in its authority than another which is weaker on account of its being devoid of such objective basis. Then again whenever a perceptible fact is said to be set aside by an inferential conclusion, the setting aside is done, not by Inference, but by another perceptible fact upon which the premisses of the inference are based. For instance, we find such settings aside in the case of a man having mistaken notions of the directions,—this being admitted by all experienced persons, who declare that in such cases Inference is more authoritative than perception. In the case of such perceptions however, as that of the heat of fire, we find that it is not capable of being in any manner explained away; and hence when the object has been once cognised by means of it, it can never be set aside by any Inferential reasoning.

[Page 159.] *Question:* "On what ground do you assume the fact of one cognition being set aside by another?"

Answer: Because we find that while bearing upon the same object, they contradict each other. For instance, a single object is apprehended by one Cognition as *Silver*, and by another as *Shell*; and it is not possible for one and the same thing to be both; as we always find *Silver* to be something distinct from the *Shell*. Thus then, there being a contradiction between the objects of the two cognitions, we conclude that the cognitions

also are contradictory ; and as such one should naturally set aside the other.

Question : " What do you mean by this 'setting aside,' '*Bādha*' ? "

Answer : It consists in the taking away (or depriving) of the object.

Objection 'In the case of the *shell*, even after it has "been recognized as *shell*, there still continues the object that "was illumined by the previous Cognition of *silver* ; and as "for actual *silver*, that never existed ; and as such what is it "of the previous cognition of *silver*, that has been 'taken away' "by the succeeding cognition of the *shell*? For certainly 'taking "away' can be nothing more than *destroying the connection* "of one thing with another.

Objection : 'Though the *silver* did not exist, yet it did "appear in the cognition (and hence it can very well be taken "away by the subsequent cognition).'

Reply : True it did appear in the cognition. But this "*appearance in the cognition* cannot be taken away ; for the "simple reason that it is a fully accomplished fact ; certainly "that which has once appeared, can never be reduced to the condition of the *non-appeared*.

Objection : 'Though in reality the silver did not exist, "yet it was shown, by the cognition, as existing ; and the "*separation or removal* of this as manifested by cognition "would consist merely in the putting forward of the contradictory "of that cognition.'

Reply : In that case, all that the *setting aside* would do "would be to prove the *non-existence of silver* ; and in what way "could that affect the *cognition of silver* ? This cognition only "manifested the silver and made it cognisable ; it did not bring "it into existence ; and this manifestation was duly effected by "the mere appearance of the cognition ; and then what is there "that could be set aside by the subsequent cognition of the *shell*?

Reply: When the *absence of silver* has been cognised, it becomes patent that the previous *cognition of silver* was one that had no basic objective reality,—i. e. it was false; and it is in this way that the idea of the non-existence of silver affects the *cognition of silver*.

Objection: "In this way then, what is taken away from the cognition is its *phala* (the resultant activity of the cognition), and not the *object* as said before; because whenever a cognition is regarded as false, it does not give rise to any activity."

Reply: Not so; because the taking away of the *resultant activity* is concomitant with that of the *object* itself. It is not always that a cognition rests in its resultant activity; as this activity is always dependent upon the will of the person; and we often find a cognition ending in mere indifference, and not leading to any activity at all. Even in cases where it does lead to a resultant activity, this latter is tied down to the object; and the object being in its turn tied to the cognition, any setting aside of the cognition would invariably mean a deprivation of the object, and of the resultant activity; as the deprivation of the latter would naturally follow upon that of the former. We desist from further details on this point, which we have explained in the *Sangrahatika*.

In as much as what follows after the 'Disjunction born of Disjunction,' is the 'Conjunction born of Conjunction' of the substance that has long been produced, the author now proceeds to explain this Conjunction, which he had promised to do before (in the section on 'Conjunction').

After that &c. After the 'Disjunction born of Disjunction' the action of the Hand having given rise to the Conjunction of the Hand, which is the component cause, with its non-causes, the points in space,—from this Conjunction follows the Conjunctions of the inactive Body, which is an effect of the Hand, with its non-causes, the points in space; and this latter Conjunction is not brought about by the action of the Hand; as all that this action can do is to carry its own sub-

tratum (the Hand) to another point in space. The particle 'iti' indicates the conclusion of the subject.

[Page 160.] An objection is started ; " If &c. That is to say, if from the Disjunction of the Cause, the Hand, there follow the Disjunction of the Effect, the Body,—then, if from the Conjunction of the cause were to follow the Conjunction of the effect, and there would be no simultaneity in that case, we would have the whole and its parts having a separate existence ; and they would be independent of one another. That is to say, if the Body really inheres in the Hand, then whenever the Hand would move the Body should also move along with it ; and in that case there would be no sequence in the appearance of their Conjunctions and Disjunctions (as described above) ; and on the other hand, if their Conjunctions and Disjunctions were to appear one after another, then that would mean that the Body would not move when the Hand would move, and the two would be independent of each other."

Reply : Not so ; there could be no such anomaly of "separate existence." Because, apparently you do not seem to understand what "separate existence" means : what it means is the capability, in the two things concerned, of initiating or containing an action calculated to bring about Conjunction and Disjunction between themselves. "Separate existence" in the form of "separate movement" applies only to eternal substances, e. g., in the case of two atoms of Ākāṣa for instance. The particle 'tū' meaning *only*, should be construed with 'nityānām,'—the sense being that this kind of 'separate existence' belongs to *eternal substances only*. As for transitory substances, on the other hand, their "separate existence," consists in their 'inherence in separate substrates ;' that is to say, they are regarded as having 'separate existence' when it is found that one or both of them inheres in substrates different from the other—'Inherence' here meaning *having distinct relationships of the container and the contained*. As for instance, in the

हि सावधारणैः सप्रभिर्वाक्यैर्भूतः सर्वात्मत्वमेव
प्रतीयते न तु सर्वगतत्वम् । एवकारासामञ्जस्य-
प्रसङ्गात् । सामानाधिकरस्यश्रुतेर्लोके तादात्म्ये
प्रसिद्धत्वादुपक्रमस्याव्यवस्थितत्वाच्च । श्रुत्यन्तरे
च “इदं ब्रह्मेदं सप्रमिमे लोका इमे देवा
इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा” इति स्पष्टं
सर्वात्मत्वप्रतिपादनात् । सर्वगतत्वमात्रपरत्वे
ऽपि स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्ता-
दिति प्रतिपर्यायमवधारणान्न जीवपरभेदः प्र-
त्येतुं शक्यते । तस्मादहङ्कारादेशोऽपि निष्कृष्टा-
हङ्कारचैतन्यमात्रस्यादेश इति श्लिष्टतरम् ॥

स एवाधस्तात्स एवेदं सर्वमित्याद्यन्तवाक्ययोः
श्रूयमाणमवधारणं सन्दर्शन्यायेन मध्यस्थवाक्येष्वप्यनु-
षज्यते । तथा च कश्चनपदार्थमवधिं कृत्वा तस्यावधोर्ध्वं च
चतुर्दिक्षु च यत्किञ्चिदस्ति तत्सर्वं स एवेति षड्भिर्वाक्यैः
प्रतीयते स एवेदं सर्वमित्यवधिभूतपदार्थात्मकत्वम् । वि-
मुक्त्यपक्षे तु अन्यनिषेधकाम्यस्य मानावधारणश्रुतिपीडा-
स्यादित्याह । तदसदिति । यद्योक्तं वेदोपक्रमाधिकरणन्या-
येनोपक्रमानुरोधेनोपसंहारो नेतव्य इति । तदयुक्तम् । तत्र
हि निर्णीतोपक्रमस्यैवोपसंहारनियामकत्वं द्युत्पादितमि-
ह तु साधारणोपक्रमे विमुक्त्यानिर्णयान्नायमुपसंहारनिया-

मक इत्याह । उषक्रमस्येति । किं चात्मनः श्रुत्यन्तरेषु स्पष्टं
 सर्वात्मत्वप्रतिपादनाङ्गतिसामान्यन्यायेन सार्वआत्म्यश्रु-
 तिर्नान्यपरेत्याह । श्रुत्यन्तरे चेति । इदं ब्रह्म प्रसिद्ध-
 ब्राह्मणजातिः, क्षत्रं क्षत्रियजातिः, लोका भूरादयः, भू-
 तानि पृथिव्यादीनि, किं बहुना यदिदं सर्वं तदयमात्मेति
 निरङ्कुशं सर्वात्मत्वश्रवणादित्यर्थः । सार्वआत्म्यश्रुतेः सर्व-
 गतत्वाभिप्राये ऽपि जीवेशभेदो न सिद्ध्यतीत्याह । सर्व-
 गतत्वमात्रेति । विशेष्यगतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थ-
 त्वात् पर्यायत्रयस्याप्येकार्थ्यमित्यर्थः । स्वमतमुपसंहरति ।
 तस्मादिति । निष्कृष्टेति । निष्कृष्टः पृथक्कृतो ऽहङ्कारो
 वस्मात्तन्निष्कृष्टाहङ्कारं तच्च चैतन्यं च तथोक्तम् ॥

ब्रह्माहङ्कारभेदप्रसिद्धेस्तयोरभेदार्थः पृथुगुपदेशः
 स्यादिति यदुक्तं तदूषयति । एतेनेति ॥

(पृथुगुपदेशो ब्रह्मा- एतेन यद्वैपरीत्यमापादितं तन्नि-
 हङ्कारयोनैक्यदोषकः) रस्तम् । अध्यस्तोपाधिकल्पित-
 स्याहमात्मनो वास्तवब्रह्माभेदानुपपत्तेः । यद-
 प्युक्तमहङ्कारातिरिक्तस्यात्मनो न ब्रह्मभेदः
 प्रतीयते तदुपदेशो भेदार्थ इति, तन्नात्मनो
 ब्रह्मभेदे सार्वआत्म्यानुपपत्तेरुक्तत्वात् । अहमिति
 प्रत्ययस्य चिदचिदुभयविषयताया वक्ष्यमास्त्व-
 त्वेन तत्प्रत्याय्यभेदस्याप्युभयधर्मिकत्वादात्मनो
 ब्रह्मभेदाप्रतीत्यसिद्धेश्चेति । तथा तैत्तिरीयके

“ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्” इत्युपक्रम्य “यो वेद
निहितं गुहायाम्” इति तस्य बुद्ध्यानुप्रवेशेन प्रत्य-
क्षमुक्त्वा तं प्रत्यगात्मानं स्थूलसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमो-
पाधिबिवेकेन दर्शयन्ती श्रुतिः पञ्चकोशान-
वतार्य “विज्ञानं यज्ञं तनुते, कर्माणि तनु-
तेति च” इति श्लोकेन विज्ञानमयस्याहंबुद्धि-
विषयस्य निखिलकर्मकर्तृत्वमुक्त्वा ततो ऽन्यत्
स्वरूपं तस्य रूपान्तराभिप्रायेणाह “अन्यो ऽन्त-
रात्मानन्दमय” इति । अतो न कर्ताहमनुभ-
वगोचर एव जीवः ॥

अध्यस्तोपाधिरविद्या तत्कल्पितस्येत्यर्थः । यद्यप्यन-
धिगत एव वाक्यार्थस्तथापि स श्रुत्यन्तराविद्वद् एव
ग्राह्य इत्यभिप्रेत्याह । तन्मात्मन इति । ब्रह्मात्मभेदस्या-
नधिगतत्वमपि नास्तीत्याह । अहमिति प्रत्ययस्येति ।
यथा शुक्तिं रजततया गृहीतवदिदं रजतं शुक्तिर्नेति बुद्धि-
रधिष्ठानस्यापि शुक्तिप्रतियोगिकभेदं गृह्णाति । एवं ब्रह्म-
स्वभावमात्मानं चिकार्थहङ्कारात्मतया गृहीतवतो ऽहं
ब्रह्म न भवामीति बुद्धिरधिष्ठानात्मनो ऽपि ततो भेदं
गृह्णातीत्यर्थः । तैत्तिरीयकश्रुतिपर्यालोचनयाप्यहङ्कारा-

१ तैत्तिरीयोपनिषद्यानन्दवल्याम् १ अनु० ।

२ तैत्तिरीयोपनिषद्यानन्दवल्याम् ५ अनु० ।

३ तैत्तिरीयोपनिषद्यानन्दवल्याम् ५ अनु० ।

४ तैत्तिरीयोपनिषद्यानन्दवल्याम् ५ अनु० ।

त्मभेदसिद्धिरित्याह । तथा तैत्तिरीयक इति । प्रत्यक्षबसु-
त्त्वेति । अहम्प्रत्ययप्रकाशमानत्वमुक्तवेत्यर्थः । अहम्प्रत्यये
प्रकाशमानत्वस्य देहादिसाधारणत्वास्ततो विवेकार्थं पञ्च-
कोशावतरणमित्याह । तं प्रत्यगात्मानमिति । पञ्चकोशा-
नवतार्यं दर्शयन्ति दर्शयिष्यन्तीति योजना । अतः कर्तु-
रहङ्कारादन्यत्स्वरूपं तस्य जीवस्य रूपान्तराभिप्रायेणा-
विद्योपाधिकरूपाभिप्रायेणेत्यर्थः । कलितमाह । अत इति ।
अन्यस्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वात् ।

कर्त्ता विज्ञानमय एव जीव इति शङ्कते । नन्वान-
न्दमय इति ।

(विज्ञानमयस्य जीवस्य नन्वानन्दमयो न जीवः, किं तु
कर्तृत्वे चाद्येपरिहारो) ब्रह्मैवाक्षमयादेरिवानन्दमये
पर्यवयादन्यस्यानिर्देशात् । आनन्दमयस्यैव
प्रकरणित्वादिति चेत्? न हीदं प्रकरणमान-
न्दमये पर्यवसितम् । उपक्रमोपसंहारपराम-
र्शोऽनन्दमयस्याप्रतीतेः । न च “रसं ह्येवायं
लब्ध्वा ऽऽनन्दी भवति” “यदेष आकाश
आनन्दो न स्यात्” इत्युपक्रान्तस्यानन्दम-
यस्य परामर्शोऽस्तीति वाच्यम् । आनन्द-
प्रकृत्यर्थस्यैवाभ्यस्यमानत्वात् । लक्षणाया-
श्चान्याय्यत्वात् । उपक्रमे ऽनन्दमयशब्द-

१ तैत्तिरीयोपनिषदि ३ प्र. १ ६ अं. १ कं. ।

२ तैत्तिरीयोपनिषदि ३ प्र. १ ७ अं. १ कं. ।

स्यान्नमयादिविकारप्रायपाठेन विकारवाचिने
ब्रह्मणि वर्तितुमनर्हत्वात् । आनन्दप्रकृत्यर्थे-
करसे ब्रह्मणि प्राचुर्यवाचिनेऽपि मयटः प्रयो-
गानुपपत्तेः । न हि सैन्यवधने सैन्यवमय इति
प्रयोगः सङ्गच्छते । प्रकृत्यर्थविरोधिना मात्रया
ऽनुवृत्तावेव प्राचुर्यार्थमयटः प्रयोगदर्शनात् ।
यथा ब्राह्मणमयो ग्राम इति । तथा च यदि
ब्रह्मानन्दमयः स्यात् तर्हि दुःख्यपि स्यात्, न च
परस्मिन्दुःखानुवृत्तिरुपपद्यते ॥

ब्रह्मविदामोति परमित्युपक्रान्तब्रह्मण एव प्रकर-
णित्वात्तत्पर्यवसायित्वादेतस्य प्रकरणस्यानन्दमये च
पर्यवसितत्वात्स एव ब्रह्मेत्यर्थः । आनन्दमयस्य प्रकरणि-
त्वमसिद्धं तज्ज्ञापकाभावात्, किं त्वनन्तरनिर्दिष्टपु-
च्छब्रह्मैव प्रकरणि तस्यैवोपक्रान्त्यमानत्वादानन्दमयस्य
प्रकरणित्वमाशङ्क्याह । न च रसमिति । उपक्रान्तस्येति ।
“अथोऽन्तर आत्मानन्दमय” इत्युपक्रान्तस्येत्यर्थः ।
आनन्दपदेन आनन्दमयस्याप्रतीतेर्न तस्याभ्यास इत्याह ।
आनन्दप्रकृत्यर्थस्येति । मुख्यतः प्रतीत्यभावेऽपि लक्षणया
प्रतीभागत्यागलक्षणाङ्गीकारेण मुख्यार्थैकदेशग्रहणात् श्रु-
तित्वहानिः । यथा “एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमि”ति
वार्पदास्तच्छब्दस्य प्रकृतधर्मविशिष्टधर्मिवाचकस्य धर्म-

१ तैत्तिरीयोपनिषदि ३ प्र. । ५ खं. । १ खं. ।

२ अधिहरणव्यायमाणायां ३ अ. । २ पा. । १२ अधि. ।

मात्रलक्षकत्वे ऽपि न श्रुतित्वहानिः । तत्र तु मयत्त्वत्वा-
नन्दस्य लक्ष्यत्वाच्छ्रुतिहानिरिति भावः । आनन्दमय-
शब्देन ब्रह्मोपक्रमोप्यसिद्ध इत्याह । उपक्रमे ऽपीति ।
विकारप्रायपाठेनेति । विकारार्थमयदन्तानेकपदैः सहपा-
ठेनेत्यर्थः । नन्वस्य मयटः प्रकृत्यर्थप्राप्त्यर्थवाचित्वाद्ब्रह्म-
रत्त्वमित्याशङ्काह । आनन्दप्रकृत्यर्थेति । सैन्धवघनो ख-
णपिण्डः । कुत्र तर्हि प्राप्तिर्यार्थमयट्प्रयोग इत्यत आह ।
प्रकृत्यर्थविरोधिन इति । मात्रया लेशेनेत्यर्थः । प्रकृत्यर्थ-
विरोधिनो ऽपि ब्रह्मण्यनुवृत्तिरस्त्वित्याशङ्का दुःखस्यैवान-
न्दविरोधित्वात्तस्य च पापकलत्वाद्ब्रह्मण्यनुपपत्तिरित्य-
भिप्रेत्याह । तथा च यदीति ।

निरवयवत्वश्रुतिविरोधाद्ब्रह्मणि दुःखापादनमयुक्त-
मित्युक्ताभिप्रायानभिज्ञः शङ्कते । नन्विति ॥

ननु परस्मिन्नागमविरोधेन दुःखापादन-
मयुक्तमिति चेन्न । आपादने प्रमाणविरोध-
स्यालङ्कारत्वात् । न च वयं परस्मिन्नापादया-
मो दुःखं किन्तु आनन्दमयो ब्रह्म जीवो वेति
संशयदशायां न्यायानुगृहीतश्रुत्यर्थो ग्राह्यो न
तु न्यायातिक्रम इति ब्रूमः । न चाल्पत्वनिवृत्ति-
लक्षणाया नन्दमयशब्दः परमात्मनीति वाच्यम् ।
मनुष्यानन्दादेस्तरोत्तरशतगुणाधिक्यप्रतिपा-
दनेनैव ब्रह्मानन्दे तत्सिद्धेः । जीवे मुख्यार्थं सं-
भवति लक्षणायोगाच्च । ननु जीवो ऽपि दुःख-

प्रचुरो ऽनादिश्चेति नानन्दमय इति चेत् । न
अविद्यायामानन्दात्मकब्रह्मप्रतिबिम्बस्य ब्र-
ह्माधोनापिमक्षणासत्ताकतया लङ्घिकारत्वात् ।
किं चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे “ब्रह्मपुच्छं प्रति-
ष्ठा” इति निर्दिष्टब्रह्मपुच्छत्वं तस्यानुपपन्नम् । न
ह्येकमेव पुच्छं पुच्छवच्च भवति । तस्मात्प्रतिष्ठा-
पदसन्निधानादाधारलक्षकया सर्वाधरो ब्रह्मैव
ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यार्थः । तदेव ब्रह्म
प्रकरणे “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इत्युपक्रमे
“असन्नेव स भवति” “असद्ब्रह्मेति वेद चेत्”
इत्यादिपरामर्शादौ च तस्यैव प्रतीतेः । अत
आनन्दमयः कर्तुरहमनुभवगोचरादन्यो जीव
एव ।

आपादनस्य तर्कतया प्रमाणविरोधो ऽनुकूल एवे-
त्याह । न आपादन इति । किं च ब्रह्मणो निर्दुःखत्वायै-
वानन्दमयशब्दार्थत्वं त्याज्यमित्येव ब्रूम इति स्वाभिप्रा-
यमाह । न च वयमिति । न तु न्यायातिक्रम इति । न्या-
यस्यातिक्रमो यस्मिन् सो ऽर्थो न गृह्यत इत्यर्थः । ननु
भूमशब्दवदानन्दमयशब्दोऽप्यल्पत्वनिवृत्तिलक्षणाया ब्रह्म-

१ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । ८ ख० । १ ख० ।

२ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । ५ ख० । १ ख० ।

३ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । १ ख० । १ ख० ।

४ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । ६ ख० । १ ख० ।

यि वत्स्यतीत्याशङ्कते । “ये शतं प्रजापनेरानन्दाः स एको
ब्रह्मण आनन्द” इत्यादिवाक्यैरेव तत्सिद्धेर्नैवमित्याह ।
न चाल्पत्वेति । किञ्च भूमपदस्य मुख्यार्थासम्भवाद्युक्ता
लक्षणा प्रकृते नैवमित्याह । जीव इति । जीवे ऽपि प्राप्नु-
यार्थस्य विकारार्थस्य वा मयटो नुपपत्तिरिति बोद्धव्यम् ।
ननु जीवो ऽपीति । विकारप्राथपाठादानन्दमयशब्दो ऽपि
जीवे प्रयुज्यमानो विकारार्थ एव जीवस्याप्यानन्दात्मक-
ब्रह्मप्रतिबिम्बतया तदधीनाग्निमच्छणसत्ताकत्वेन तद्विकार-
रत्वात् घटादेरपि सृद्धीनसत्ताकतया सृद्धिकारत्वादि-
त्यभिप्रेत्य परिहरति । न अविद्यायामिति । एवं स्वमते
दोषं परिहृत्य परमते दोषान्तरमाह । किं चेति । निर्दिष्ट-
ब्रह्मपुच्छत्वमिति बहुव्रीहिः । आनन्दमयशब्दस्य जीव-
विषयत्वात् पुच्छवाक्यमेव ब्रह्मविषयमित्युपसंहरति
तस्मादिति । यद्यपि मतद्वये ऽपि पुच्छपदे लक्षणा तुल्या
तथापि प्रतिष्ठापदसन्निधानादाधारलक्षणेवेत्याह । प्रति-
ष्ठेति । तथा च सर्वाधारभूतं ब्रह्म आनन्दमयस्य प्रतिष्ठा-
पर्यवसितं रूपमिति ब्रह्मैवोच्यत इत्यर्थः । आनन्दमयस्य
जीवत्वप्रसाधनफलमाह । अत इति ॥

इदानीमानन्दमयस्य स्वशब्देनाभ्यासाभावे ऽपि ब्रह्म-
शब्देनाभ्यस्यमानत्वात् प्रकरणित्वमित्यश्रुतमीमांसावृत्ता
न्तस्य वादिनो मतमुत्थापयति । यन्निवति ॥

(जयतीर्थमतोत्थापनम् ।) यत्त्वत्र जयतीर्थेनोक्तमान-
न्दमयो ब्रह्मैव । असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति
वेद वेदित्यादिनानन्दमयब्रह्मशब्दाभ्यासा-

त्राचुर्ये ऽपि मयद्प्रयोगात् । यथाश्रुताभिधाने
 च ब्रह्मस्यनानन्दस्यापि प्राप्तिः । प्रचुरानन्द
 इति विपरीतसमासेन पूर्णानन्द इति प्रतीतेः ।
 अक्षमयादिपर्यायेष्वपि ब्रह्मण एव निर्देशादा-
 काशादिकारणत्वेनोक्तस्य तस्यैवान्नमयत्वादिप-
 ञ्चरूपप्रतिपादनात् । “^१ये ऽहं ब्रह्मोपासते”
 “^२प्राणं ब्रह्मोपासते” “^३आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्”
 “^४विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद” “^५अस्ति ब्रह्मेति चेद्वे-
 द” इत्यन्नमयादीन् प्रत्युदाहृतश्लोकेषु तद्विषय-
 त्वेन ब्रह्मशब्दश्रवणादिति ॥

(अयतीर्थमतसङ्गहनम् ।) तदसत् । अभ्यासस्य पुच्छब्र-
 ह्मविषयत्वेनानन्दमयाविषयत्वात् । न हि तद-
 नभिधायकेन शब्देन तदभ्यासो ऽस्ति । न चान-
 न्दमयप्रकरणे श्रुतं ब्रह्मपदं तस्यैव वाचकमिति
 वाच्यम् । किमानन्दमयस्य प्रकरणित्वमभ्यास-
 सामर्थ्यात् किं वान्यतः । नाद्यः, परस्पराश्रय-
 त्वप्रसङ्गात् । ब्रह्मपदेनानन्दमयस्य कल्योप-

- १ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । ५ ख० । १ क० ।
- २ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । १ ख० । १ क० ।
- ३ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । ६ ख० । १ क० ।
- ४ तैत्तिरीयोपनिषदि ३ प्र० । ६ ख० । १ क० ।
- ५ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । ३ ख० । १ क० ।

स्थितिकत्वात् । न द्वितीयः, अभ्यासादिति सौ-
 ग्रहेतुर्वैयर्थ्यापातात् । न चानन्दमयस्य “ब्रह्म-
 विद्याप्नोति परमि”त्युपक्रमे “सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्मे”ति मन्त्र “आत्मन आकाश” इत्यादिब्रा-
 ह्मणे स्वशब्देनापराष्टस्य प्रकरित्वं मान्यव-
 र्णिकत्वं वा कल्पयितुं शक्यते ।

प्राचुर्यार्थत्वे उक्तानुपपत्तिमुद्गाढ्य परिहरति । यथा
 श्रुतेति । प्रायपाठपरित्यागो ऽपि नास्तीत्याह । अन्नमया-
 दीति । न चान्नमयादिवाक्ये ब्रह्मोपस्थापकपदाभावा-
 त्कथं तन्निर्देश इत्याशङ्क्य “स वा एष पुरुष” इत्यादि-
 नञ्छब्देन प्रकृतब्रह्मण एव ग्रहणादस्ति तदुपस्थितिरि-
 त्याह । आकाशादीति । अन्नमयादिषु ब्रह्मशब्दप्रयोगा-
 दपि तेषां ब्रह्मरूपत्वमित्याह । ये ऽन्नं ब्रह्मेति । असद्ब्रह्मेति
 वेद चेदित्यादि ब्रह्मशब्दाभ्यासस्यान्यविषयत्वादानन्द-
 मयस्याभ्यस्यमानत्वमसिद्धमिति दूषयति । तदसदिति ।
 ननु तस्यैवायमभ्यास इति नेत्याह । न होति । आन-
 न्दमयप्रकरणे श्रुतस्य तदनभिधायकत्वमयुक्तमित्यत
 आह । न चेति । तत्र हेतुं विकल्पमुखेन दर्शयति ।
 किमानन्दमयस्येति । प्रसङ्गमेवोपपादयति । ब्रह्मपदेनेति ।
 ब्रह्मपदेन प्रकरित्वादानन्दमयाकारप्रतीतेः कल्प्यत्वा-
 दित्यर्थः । द्वितीये तत्र “आनन्दमयो ऽभ्यासात्” इति

१ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । २ ख० । १ ख० ।

२ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । १ ख० । १ ख० ।

३ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । १ ख० । १ ख० ।

४ तैत्तिरीयोपनिषदि २ प्र० । ४ ख० । १ ख० ।

५ ब्रह्मसूत्रम्-१ ख० । १ पा० । १२ सू० ।

सुखासामञ्जसं स्वादिष्टाह । न द्वितीय इति । अन्य-
तो ऽपि प्रकरणीत्वं दुःसम्पादमित्याह । न चानन्दमय-
स्येति । मास्त्रवर्णिकत्वं वेति । मस्त्रवर्णप्रमितस्यैव ब्राह्मण-
वाक्ये प्रतिपाद्यमानत्वान्मस्त्रवर्णिकत्वेनापि प्रकरणीत्वं
सिध्यति तदपीह नास्तीत्यर्थः ।

ब्रह्मणि दुःस्वभावार्य विपरीतसमास इत्युक्तमनूय
वृषयति । यत्स्वित्यादिना ।

(श्रुतौ प्राचुर्यपदानुयोगः) यत्तु प्रचुरानन्द इति विपरी-
तसमास इति । तदसत् । श्रुतौ प्रचुरपदाभावा-
त् । मयद्प्रत्ययस्य प्रकृत्या समासासम्भवात् ।
आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे तस्यैव तदवयवत्वानुप-
पत्तिः । न चैकत्वेन ब्रह्मवयववावयवित्वनिरा-
करणमनुपपन्नं, तस्य तर्कागोचरत्वात् । अनवय-
वत्वप्रकरणाभावाच्चेति वाच्यम् । विचारानार-
म्भप्रसङ्गात् । ब्रह्मानवयवमात्मत्वाज्जीववत्
“अकायमब्रह्मम्” “निष्कलं निष्क्रियं शान्त-
म्” “अपाणिपाद” इत्याद्यनुमानश्रुतिभिरनव-
यवत्वप्रमितेश्च । न चेश्वरशक्त्या ऽवयविनो-
प्यवयवत्वमविरुद्धं तस्याचिन्त्यप्रभावत्वादिति

१ ईशावास्योपनिषदि ८ कं. ।

२ श्वेताश्वतरोपनिषदि ६ अध्या. १९ कं. ।

३ श्वेताश्वतरोपनिषदि ३ अध्या. १९ कं. ।

साधु । ईश्वरशक्तेरपि शक्यस्वभावानुरोधाद-
शक्त्यभावात् ।

(वावयवित्वमयत्वनम्) किं चेदमवयवित्वम् । न तावद-
वयवारब्धद्रव्यत्वम् । आनन्दमयस्य ब्रह्मणो
ऽनारब्धत्वात् । अत एव न स्वावयवविशिष्टत्व-
मपि । अन्यावयववैशिष्ट्ये स्वावयवब्रह्मण आन-
न्दमयादन्यत्वेन तदेकत्वं न स्यात् । आनन्द-
मयो वा ब्रह्म न स्यात् । पुच्छं तु ब्रह्मैव, स्वश-
ब्दात् । न च शरीरित्वमवयवित्वम् । अशरी-
रश्रुतिविरोधात् । तस्य निरसिष्यमाणत्वाच्च ॥

प्राप्सुर्यबाधकमयट्प्रत्ययोस्तीत्याशङ्क्य समर्थः पद-
विधिरिति पदाधिकारात्केवलप्रकृतेः प्रत्ययस्य वा अपद-
त्वात्त समास इत्याह । मयट्प्रत्ययस्येति । किं च ब्रह्मपु-
च्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मण आनन्दमयपुच्छत्वाभिधानमनुपपन्नं
स्यादित्याह । आनन्दमयस्येति । अन्यत्रैकस्यावयवावय-
विभावाभावे ऽपि ब्रह्मण उपपद्यत इत्याशङ्क्याह । न
चेति । तर्कागोचरत्वे मीमांसानारम्भप्रसङ्गः स्यादिति
दूषयति । विचारेति । द्वितीयहेतुरप्यसिद्ध इत्याह । ब्रह्मा-
नवयवमिति । निष्कलं निरवयवम् । ननु जीवस्य तादृश-
शक्त्यभावादनवयवत्वमीश्वरस्याचिन्त्यशक्तिमत्तयाव-
यवावयविभावो न विरुध्यत इत्यत आह । न चेश्वरेति ।
किमीश्वरावयवी जन्यः उताजन्यः । नाद्यः, अनित्यत्वप्र-
सङ्गात् । न द्वितीयः, तत्र शक्तेरयोगादित्याह ईश्वर-
शक्तेरिति ।

किमिदमानन्दमयस्यावययित्वं किमवयवारब्धव्य-
व्यत्स्वसुत स्वावयवविशिष्टत्वमाहोस्विदन्यावयवविशि-
ष्टत्वमथवा शरीरित्वमित्यभिप्रेत्याह । किं चेदमिति ।
आद्यं दूषयति । न तावदिति । द्वितीयं दूषयति । अत
एवेति । अनारब्धत्वादेवेत्यर्थः । स्वावयवो वा नाम स्वा-
रम्भकावयवः स न सम्भवतीत्यर्थः । तृतीयं दूषयति ।
अन्यावयवेति । ब्रह्मणोऽन्यावयवत्वे स्वावयविनैवैक्य-
मित्यानन्दमयेनैक्यं न सिद्धतीत्यर्थः । किं चान्यावयव-
स्याब्रह्मत्वे तदभेदे आनन्दमयस्याप्यब्रह्मत्वं स्यादित्याह ।
आनन्दमयो वेति । ननु पुच्छपदेन ब्रह्मणोऽवयवत्वप्रतीतेः
कथं तन्निरास इत्याशङ्क्य तेन स्वप्रधानब्रह्मशब्दसमभि-
ख्याहारात्सर्वाधारमूर्तं ब्रह्मोच्यत इत्याह । पुच्छन्तिव-
ति । चतुर्थं दूषयति । न च शरीरित्वमिति ॥

अन्नमयादिवाक्यमपि ब्रह्मविषयमित्युक्तमनूद्य दूष-
यति । यत्स्वित्यादिना ।

(अन्नमयादिवाक्यं यत्स्वन्नमयादिपर्यायेष्वप्यन्नमया-
न ब्रह्मविषयम्) दिशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयत इति ।
तदयुक्तम् । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति
वाक्ये स एषः प्रत्यक्षः शिरः पाश्यादिमानाकृति-
विशेषः स वै योऽन्नात्पुरुषइति सर्ववाक्ये
ऽन्नविकारत्वेन निर्दिष्ट एव तच्छब्देनाव्यवहि-
तान्नविकारस्यैव परामर्शात् । ब्रह्मणश्च व्यव-
हितत्वात्सर्वनाम्नः सन्निहिताभिधानेनैव पर्यव-

सानात् । अथवास्य प्रकरणस्य परमात्मविषय-
त्वेन स इत्यनेन तस्यैव परामर्शे ऽपि स एव
जीवभावनानुप्रविष्टोऽन्नरसमयो न तु केवला-
त्मा, तत्र विकारप्राप्त्यर्थयोरन्यतरस्याप्यस-
म्भवात् ॥

यत्त्वत्र तेनैवोक्तमाकाशादिपुरुषान्नैः ? श-
ब्दैरुक्तमाकाशादिसारभूतं ब्रह्म स वा इति त-
च्छब्देनैष पुरुष इत्येतच्छब्देनापि परामृश्यत
इति ।

तत्तुच्छम् । अन्यवाचकेनान्याभिधानास-
म्भवात् । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । प्रथमा-
वगतव्युत्पत्तिविरोधाच्च । लक्षणायाश्चायुक्त-
त्वात् । आकाशादेः कार्यत्वासिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥

(त्रयतीर्थाभिमत- किमिदं सारभूतत्वम् । वियदाद्यु-
सारभूतत्वखण्डनम्) पादानत्वं, तन्निघ्नत्वत्वं, तत्सत्ता-
त्मकत्वं, वा । आद्यद्वये ब्रह्मणो नाकाशादिश-
ब्दवाच्यता । न हि गोपालादि मृदा मोघ-
टादिशब्दैरभिधीयते । तृतीये तु स्पष्टकार्य-
स्य मिथ्यात्वम् । अन्यसत्तया वियदादेः
सद्बुद्धिगोचरत्वात् ॥

ननु सन्निधेः प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्प्रकरणेनो ब्रह्म-
ण एव तच्छब्देन परामर्श इत्याशङ्क्यैवमपि जीवरूपेण
ब्रह्मणो ऽन्नमयादित्वं न स्वरूपेणेत्याह । अथ वेति । तुच्छ-
ब्देनाव्यवहितपरामर्श इत्यत्र जयतीर्थेनोक्तं यत्सर्गवाक्ये-
प्याकाशादिपदैर्ब्रह्मणोऽभिधानात्तदेवाव्यवहितमिति ।

अत्रार्थं हेत्वसिद्ध्या दूषयति । यत्त्वमेति । शक्तिभेदेन
सम्भवमाशङ्क्याह । अनेकार्थत्वस्येति । ननु तर्हि ब्रह्म-
ण्येवाकाशादिपदशक्तिरस्तु नेत्याह । प्रथमेति । तर्हि लक्ष-
णया ब्रह्माभिधानमित्याशङ्क्य सैव दोष इत्याह । लक्ष-
णयाच्चेति । किं च लक्षणया ब्रह्माभिधाने आकाशादेर-
नभिधानात्तस्य कार्यत्वासिद्धिः स्यादित्याह । आकाशा-
देरिति । किं चास्मिन्पक्षे सम्भूतपदानन्वयप्रसङ्गो 'भूत-
सारत्वमिति हेतुवैयर्थ्यं चेति चशब्दार्थः । ब्रह्मणो भूत-
सारत्वमपि दुर्निरूपमित्याह । किमिति । गवां नियन्ता
गोपालः । घटस्योपादनं मृत् । अनयोर्गोघटपदवाच्यत्वं
न दृष्टमिति । हेतुमाह । न हीति । तृतीयं तु तवासिद्ध-
मित्यभिप्रायेणाह । तृतीयेत्विति ॥

“स्ये ऽन्नं ब्रह्मोपासत” इत्यादिनान्नमयादिषु ब्रह्म-
शब्दः भूयत इति बोधमनुवर्तति । यत्त्वन्नमयादीति ।
(यत्त्वन्नमयादिषु ब्रह्मपदेना च- यत्त्वन्नमयादिविषयश्लोके-
र तावच्छब्दजीवाभिधानम्) शु ब्रह्मशब्दश्रवणादन्नमया-
दिरपि ब्रह्मैवेति । तन्न । यथा मनसि ब्रह्मशब्द-
श्रवणोऽपि मनो न ब्रह्म एवमन्नं ब्रह्मैवेति सामा-

१ सम्भूतत्वात्तिति 'बोधमनः पाठः ।

२ तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्येनान्वयस्येत्याम् २ अनु० ।

नाधिकरक्ष्यमात्रेण नान्नस्य ब्रह्मत्वं, किन्त्वन्न-
रसविकारमेव, तदवच्छिन्नो जीवो वा तथोपा-
स्यः । किं चान्नमयादेरपि ब्रह्मत्वे “अन्यो ऽन्तर
आत्मा प्राणमय” इत्यादिना तदन्यत्त्वतदान्त
रत्वव्यपदेशो न स्यात् । न हि ब्रह्म बाह्या-
भ्यन्तरभूतमनेकमस्ति । न चैकस्याप्यनेकरूपभा-
वादुपपद्यत इति वाच्यम् । रूपान्तरविशिष्टस्य
वस्तुतो रूपान्तरविशिष्टाद्भेदे ब्रह्मैकत्वावधार-
णश्रुतिविरोधात् । अभेदे आन्तरत्वाद्यनुपपत्तेः ।
भेदाभेदस्य विरुद्धत्वात् । तस्मान्मन्त्रे प्रतिज्ञा-
तम् “आत्मन आकाशः सम्भूत” इत्यादिना-
“अन्नात्पुरुष” इत्यन्तेनारम्भणाधिकरणन्याये-
न समर्थगुहाप्रवेशेन प्रतिज्ञातं सर्वान्तरत्वं, श-
रीरप्राणादिभ्यो बाह्याभ्यन्तरभावेन स्थितेभ्यो-
ऽप्यान्तरताप्रदर्शनेन प्रतिपादयितुं, शाखाचन्द्र-
न्यायेनान्नमयादीन् कोशान् “स वा एष” इत्या-
दिनोपन्यस्य, बाह्यात्मबुद्धिनिरासार्थं तत्तत्को-

१ तैत्तिरीयोपनिषद्यानन्दवल्याम् ३ अनु० ।

२ तैत्तिरीयोपनिषद्यानन्दवल्याम् २ अनु० ।

३ तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मानन्दवल्याम् १ अनु० ।

४ तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मानन्दवल्याम् १ अनु० ।

च गोषाश्रयो वृषनेन बाध्यते । उलूकानां समूहः चोलूकम् । मेघेऽलु-
गचीति लुक्प्रतिषेधादापत्यस्येति यलोपः ॥

अरसेभ्यो धर्मवत् । ४ । २ । ४६ ॥

काठकम् । गोषचरणाद् वृष् । छान्दोग्यम् । छन्दोगोक्ति-
केति अयः ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ ॥

सालूकम् । आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । मोदकिकम् ।
हासिकम् । धेनुकम् ॥

कैशाश्वाभ्यां यञ्कावन्यतरस्याम् । ४ । २ । ४८ ॥

यथासंख्यम् । पक्षे ठगणौ । कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वी-
यम् । आश्वम् ।

पाशादिभ्यो यः । ४ । २ । ४९ ॥

पाश्या । तृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या ॥

खलगौरयात् । ४ । २ । ५० ॥

खल्या । गव्या । रथ्या ॥

इनित्रकट्यचश्च । ४ । २ । ५१ ॥

खलादिभ्यः क्रमात्स्युः ॥ खलिनी । गोषा । रथकट्या ॥
खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृति-
गणोऽयम् ॥

विषयो देशे । ४ । २ । ५२ ॥

वृष्यन्तादबादयः स्युरत्यन्तपरिचीलितेऽर्थे सः चेद्वेशः ॥

नाधिकरस्यमात्रेण नान्नस्य ब्रह्मत्वं, किन्त्वन्न-
 रसविकारमेव, तदवच्छिन्नो जीवो वा तथोपा-
 स्यः । किं चान्नमयादेरपि ब्रह्मत्वे “अन्योऽन्तर
 आत्मा प्राणमय” इत्यादिना तदन्यत्वतदान्त
 रत्वव्यपदेशो न स्यात् । न हि ब्रह्म बाह्या-
 भ्यन्तरभूतमनेकमस्ति । न चैकस्याप्यनेकरूपभा-
 वादुपपद्यत इति वाच्यम् । रूपान्तरविशिष्टस्य
 वस्तुतो रूपान्तरविशिष्टाद्भेदे ब्रह्मैकत्वावधार-
 णश्रुतिविरोधात् । अभेदे आन्तरत्वाद्यनुपपत्तेः ।
 भेदाभेदस्य विरुद्धत्वात् । तस्मान्मन्त्रे प्रतिज्ञा-
 तम् “आत्मन आकाशः सम्भूत” इत्यादिना-
 “अन्नात्पुरुष” इत्यन्तेनारम्भणाधिकरणन्याये-
 न समर्थगुहाप्रवेशेन प्रतिज्ञातं सर्वान्तरत्वं, श-
 रीरप्राणादिभ्यो बाह्याभ्यन्तरभावेन स्थितेभ्यो-
 ऽप्यान्तरताप्रदर्शनेन प्रतिपादयितुं, शाखाचन्द्र-
 न्यायेनान्नमयादीन् कोशान् “स वा एष” इत्या-
 दिनोपन्यस्य, बाह्यात्मबुद्धिनिरासार्थं तत्तत्को-

१ तैत्तिरीयोपनिषद्यानन्दवक्ष्याम् ३ अनु० ।

२ तैत्तिरीयोपनिषद्यानन्दवक्ष्याम् २ अनु० ।

३ तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मानन्दवक्ष्याम् १ अनु० ।

४ तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मानन्दवक्ष्याम् १ अनु० ।

च गोषाश्रयो वृजनेन बाध्यते । उलूकानां समूहः चैलूकम् । गोषेऽलु-
गचीति लुक्प्रतिषेधादापत्यस्येति यलोपः ॥

अरक्षेभ्यो धर्मवत् । ४ । २ । ४६ ॥

काठकम् । गोषचरणाद् वृज् । छान्दीयम् । छन्दोगोक्ति-
केति अयः ।

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ ॥

सानूकम् । आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । मोदकिकम् ।
हासिकम् । धेनुकम् ॥

कैशाश्वाभ्यां यञ्कावन्त्यतरस्याम् । ४ । २ । ४८ ॥

यथासंख्यम् । पचे ठगणौ । कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वी-
यम् । आश्वम् ।

पाशादिभ्यो यः । ४ । २ । ४९ ॥

पाश्या । तृष्या । धूम्या । वन्या । वात्या ॥

खलगोरथात् । ४ । २ । ५० ॥

खल्या । गव्या । रथ्या ॥

इनित्रकट्यचश्च । ४ । २ । ५१ ॥

खलादिभ्यः क्रमात्स्युः ॥ खलिनी । गोषा । रथकट्या ॥
खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृति-
गणोऽयम् ॥

विषयो देहो । ४ । २ । ५२ ॥

वृष्यन्तादशादयः स्युरत्यन्तप्रसिद्धीलितोऽर्थे सः चेद्वेशः ॥

शिबीनां विषयो देशः शेषः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयो-
ऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् । ४ । २ । ५३ ॥

राजन्यकम् ।

भौरिक्यादौषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ । ४ । २ । ५४ ॥

भौरिकीनां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भोलिकिवि-
धम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ॥

सो ऽस्यादिरिति कृन्दसः प्रगाथेषु । ४ । २ । ५५ ॥

स इति प्रथमान्ताच्छन्दोवाचकादस्यादिरित्येतस्मिन्नर्थे चत्वा-
दयः स्युः यदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेते भवन्ति । पङ्क्तिरादिरस्येति
पाङ्क्तः प्रगाथः । स्वार्थे उपसंख्यानम् । * । चिष्टुबेव चिष्टुभम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ४ । २ । ५६ ॥

सोऽस्येत्यनुवर्तते ॥ सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सो-
भद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्येति भारतः ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ४ । २ । ५७ ॥

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मोष्टा ॥

घञः सा ऽस्यां क्रियेति जः ४ । २ । ५८ ॥

घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे स्त्रीलिङ्गे चः
प्रत्ययः स्यात् ॥ घञ इति कृद्वहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ।
श्येनतिलस्य पाते शे इति मुमागमः । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येन-
पाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तेलम्याता स्वधा । दण्डपा-
तोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९ ॥

ध्याकरणमधीते वेद वा वेद्याकरणः ॥

क्रतूवयादिसूत्रान्तादृक् ४ । २ । ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि
तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाचपेयिकः ।
उक्तं सामविशेषः तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्तं तदधीते
तद्वेद वा चोक्तिकः । मुख्यार्थात्तत्त्वशब्दादृगणो नेष्यते । न्यायं नैया-
यिकः । धृतिं धार्तिकः । लोकायतं लोकायतिक इत्यादि । सूत्रान्तात्तु
अकल्पादेरेवेष्यते । सांयहसूचिकः । अकल्पादेः किम् । काल्यसूचः ॥
विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वायसविद्यिकः । गोलक्ष-
णिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ अङ्गक्षत्रधर्मचिपूर्वाद्वि-
द्यान्तान्नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आङ्गविद्याः । शाखविद्याः । धर्मविद्याः ।
चिबिधा विद्या चिबिद्या तामधीते वेति वा वेविद्याः ॥ आख्यानाख्या-
यिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ * ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुप-
चाराद्यवक्रीतं तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः । वासवदतामधिकृत्य
कृताऽऽख्यायिका वासवदता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः ।
तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवद-
निकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ सर्वादेः सादेश्च लुगवक्तव्यः ॥ * ॥
सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्तिकः । द्विगोलुङ्गिति
लुक् । द्वितन्त्रः ॥ अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे ॥ * ॥ अनुसूशब्दो ग्रन्थविशेष-
वाची स ठकमुत्पादयति लक्ष्यलक्षणशब्दो चेत्यर्थः । आनुसुकः ।
इसुसिति कादेशे केऽण इति ह्रस्वः । लाक्ष्यिकः । लाक्ष्यिकः ॥ इ-
कन्यदोत्तरपदात् शतषष्ठेः षिकन्यथः ॥ * ॥ पूर्वपदिकः । उत्तरप-
दिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्ठिपथिकः । षष्ठिपथिकी ।

क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ । ६१ ॥

क्रमकः । क्रम पद विद्या मीमांसा क्रमादिः ॥

अनुब्राह्मणादिनिः । ४ । २ । ६२ ॥

तदधीते तद्वेदेत्यर्थः । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणसद-
धीति अनुब्राह्मणी । मत्वर्थेनिनेव सिद्धेऽन्वयार्थमिदम् ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् । ४ । २ । ६३ ॥

वसन्तसहचरितो ग्रन्थो वसन्तः यत्र वसन्तो वर्ण्यते । यो वा
वसन्तेऽध्येयस्तमधीते वासंतिकः । । अथर्वाक्षमधीते आथर्वणिकः ।
दाखिनायनसूत्रे निपातनाट्टिलोपो न ॥

प्रोक्ताशुक् । ४ । २ । ६४ ॥

प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥
पञ्चमं पठः । पञ्चमं कविधानमिति कः । सोऽस्यास्तीति पञ्ची तस्य
गोत्रावस्थं पाणिनः । माथिविदधीत्यादिना प्रकृतिभावाट्टिलोपो न ।
ततो यूनि इङ् । पाणिनिः । य्यञ्चियेति इञो लुक् न भवति ।
आर्षेयहोमेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यञ्च एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं
पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । इञश्चेत्यण् तु न । गोत्रे य इङ् तदन्ता-
दिति वक्ष्यमाणत्वात् । पारिभाषिकगोत्रस्येव च तत्र ग्रहणात् । ता-
तोऽध्येतृवेदिषो लुक् । स्वरे स्थियाञ्च विशेषः । पाणिनीयः ।
पाणिनीया ॥

सूत्राञ्च कोपधात् । ४ । २ । ६५ ॥

सूत्रशचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
अप्रोक्ताश्च आरम्भः । अष्टो अध्यायाः परिमाणस्य अष्टकं पाणिनेः

सूचं तदधीते विदन्ति वा चष्टकाः । संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
इह मामूत् । महावार्तिकं सूचमधीते महावार्तिकः । कलापिना
प्राक्तमधीयते कालापः । तेषामान्नायः कालापकम् । बुष् । कालापक.
मधीते कालापकः । अबाणो लुकि बुष्निबन्धनमाद्युदात्तत्वं स्यात् ।
स्त्रियां ङीप् च न स्यात् । कोपधात्किम् । चतुष्टयमधीते चातुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४ । २ । ६६ ॥

छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्राक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः ॥
अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विन्न न प्रयेज्यामीत्यर्थः । कठेन प्राक्तमधीयते
कठाः । वेशम्पायनान्तेवासिस्वायिबनिः । तस्य कठश्चकादिति लुक् ।
ततोऽब् । तस्य प्राक्ताल्लुक् । ब्राह्मणानि । भल्लु । भाल्लिनः ।
शाट्पायन । शाट्पायनिनः । पुराणप्राक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति विन्न-
न्तादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् । छन्दोगहृषादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं
तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन पुराणप्राक्तानामेव तद्विषयता । नेह ।
याज्ञवल्क्येन प्राक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्कानि । कण्वादिभ्यो गोचे
इत्यब् । आपत्यस्येति यलोपः । सोलभानि । याज्ञवल्क्यादयो
नूतना सूचकारदृष्ट्या हीत वृत्तिकृतां व्यवहारः । चकारोऽनुक्तसमु-
च्चयार्थः । कल्पे । काश्यपिनः । बौधिनः । पाराशरिणो भिषवः ।
शेालिने नठाः । कर्मन्दिनः । कृशाश्विनः । छन्दोब्राह्मणाभीति
किम् । पाणिनीयं व्याकरणम् । पिप्पेन प्राक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराण-
प्राक्तेष्विति णिनिः ॥

तदस्विन्नस्तीति देशे तद्विषयि ४ । २ । ६७ ॥

उदुम्बराः सन्त्यस्विन्देगे औदुम्बरः । मत्परीपवादोऽयम् ।

सकललोकनिष्ठे यथा स्यात् नत्वाधुनिकसङ्घेतेऽपीत्येतदर्थं इति-
शब्दः । देशे तन्नास्तीत्युत्तरसूत्रपत्रेऽप्यप्येति ॥

तेन निर्वृत्तम् । ४ । २ । ६८ ॥

अन्तर्भावितव्यार्थादृतेः कर्मणि क्तः । कुशाम्बेन निर्वृता
नगरी कौशाम्बी ।

तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ॥

शिबीनां निवासो देशः शेषः ॥

अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ॥

विदिशाया अदूरभवं नगरं वेदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्र-
योऽर्थः सन्निधाप्यन्ते । तेन कथ्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं
सिध्यति ॥

औरज् ४ । २ । ७१ ॥

अणोऽपवादः । कश्चतु । काश्चतवम् । नद्यान्तु परत्वान्म-
तुप् । इक्षुमती ।

मतोश्च बह्वजङ्गात् ४ । २ । ७२ ॥

बहुच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादहस्यात् नाङ् ॥ सेधका-
वतम् । बहुचिति किम् । आदिमतम् । अङ्गयह्वं बह्वर्जितं तद्वि-
शेष्यं यथा स्यान् मत्वन्तविशेष्यं माभूत् ॥

बहुचः कूपेषु ४ । २ । ७३ ॥

अणोऽपवादः । दीर्घवस्तेषु निर्वृत्ते दीर्घवस्यः कूपः ।

उदक् च विपाशः । ४ । २ । ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तोष्णस्यात् ॥ अथक्त्वार्थं आ-
रम्भः । दत्तेन निर्वृतः कूपो दातः । उदक्किम् । दक्षिणतः कूपेष्वा-
येव । दातः । स्वरे विशेषः । महती सूक्ष्मचिका वर्तते ॥

सङ्कलादिभ्यश्च ४ । २ । ०५ ॥

कूपेष्वाति निर्वृतम् ॥ सङ्कलेन निर्वृतं साङ्कलम् । पोष्कलम् ।
स्त्रीषु सौवीरसालवप्राक्षु । ४ । २ । ०६ ॥

स्त्रीलिङ्गेषु सौवीरादिषु देशेषु वाच्येषु अश्रयात् ॥ सौवीरे ।
दत्तामिषेण निर्वृता दातामिषी नगरी । सालवे । विधूमाग्निना निर्वृतं
वेधूमाग्नी । प्राचि । मकन्देन निर्वृता माकन्दी ॥

सुवास्त्वादिभ्यो ऽण् ॥ ४ । २ । ०७ ॥

अजोऽपवादः । सुवास्तोरदूरमवं सौवास्तवम् । वयुं वार्ष-
वम् ॥ अथ ग्रहणं नद्यां मतुषो बाधनार्थम् । सौवास्तवी ॥

रोणी ॥ ४ । २ । ०८ ॥

रोणीशब्दात्तदन्ताच्चा स्यात् ॥ कूपाजोऽपवादः । रोणः ।
आजकरोणः ॥

कोपधाञ्च । ४ । २ । ०९ ॥

अथ स्यात् ॥ कूपलक्षणस्योवर्णान्तलक्षणस्य चाजोऽपवादः ।
कार्त्तिकद्रुकेन निर्वृतः कार्त्तिकद्रुकः कूपः । कार्त्तिकद्रुक् । पेश-
द्रुक् ॥

वुड्कवकठजिलसेनिरट्गययफक्फिजिअककूठको
ऽरीहणकृशाश्वर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिस-
ङ्काशवल्गपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिग्वराहकुमुदा-

दिभ्यः ॥ ४ । २ । १० ॥

समदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्यश्चतुरर्थांश्च । अरीह्रस्वादिभ्यो
 वुष् । अरीह्रस्वेन निवृत्तं अरीह्रस्वकम् । कृशाक्षप्रदिभ्यश्चक्ष् ।
 कार्शस्वीभ्यम् । ऋश्मादिभ्यः कः । अश्चकः । कुमुदादिभ्यष्टुष् । कुमु-
 दिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलम् । तृषादिभ्यः सः । तृषचम् ।
 प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरा । सख्यादिभ्यो
 ठञ् । साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो ययः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो
 यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायकः । पथः पन्थ च ।
 पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इष् ।
 सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो ज्यः । प्रगदिन् प्रागद्यः । वराहादिभ्यः
 कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यष्टुक् । कौमुदिकः ॥

जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ॥

जनपदे वाच्ये चतुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । लुपि युक्तवद्भक्ति
 वचन इति युक्तत्रद्वावः । पञ्चाबानां निवासो जनपदः पञ्चालाः ।
 कुरवः । अङ्गाः । बङ्गाः । कलिङ्गाः । तन्नाम्नीत्येव । नेह । उदु-
 म्वराः सन्त्यस्मिन् औदुम्बरी जनपदः । नह्यच लुबन्तन्नामधेयम् ॥

वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८२ ॥

अजनपदार्थे आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ॥

शर्कराया वा । ४ । २ । ८३ ॥

अस्मान्नातुरर्थिकस्य लुब् वा स्यात् ।

ठक्को च । ४ । २ । ८४ ॥

शर्कराया एतो स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्या-
 त्यये ठक्को । वाग्विषयसामर्थ्यात्यये औत्सर्धिकोऽब् । तस्य लुब्

कल्पः । षट् कृपाणि । शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करि-
यम् । शर्करिकम् । शर्करकम् ॥

नद्यां मतुप् । ४ । २ । ८५ ॥

चातुरर्थिकः । उदुम्बरावती । इक्षुमती ।

मध्यादिभ्यश्च । ४ । २ । ८६ ॥

मत्तुप् । अनद्यर्थे आरम्भः । मधुमान् ।

कुमुदनद्वेतसेभ्यो इमत्तुप् ॥ ४ । २ । ८७ ॥

कुमुदवान् । नट्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोर्मय इति
अन्त्ये मादुपधाया इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ * ॥ महिषाञ्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ महिष्मान्नम देशः ॥

नडशादात् क्वलच् । ४ । २ । ८८ ॥

नट्वलः । शादो जम्बालघासयोरिति ।

शिखाया वलच् । ४ । २ । ८९ ॥

शिखावलम् ॥

उत्करादिभ्यश्चः । ४ । २ । ९० ॥

उत्करीयः ॥

नडादीनां कुक् च । ४ । २ । ९१ ॥

नडकीयम् । क्रुष्ठा ह्रस्वत्वं च । क्रुञ्चकीयम् । तच्चन्नलो-
पश्च । तच्चकीयम् । इति चातुरर्थिकाः ॥

शेषे । ४ । २ । ९२ ॥

अपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तन्वाणादयः स्युः ॥

चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । आवक्षः शब्दः । औपनिषदः बुद्धयः ।

दृषदि षिष्ठा दार्धदाः सक्तवः । उलूखले सुख्य योलूखलो यावकः ।
अश्वेरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतु
र्दश्यां दृश्यते चातुरदशं रथः । शेष इति लक्ष्यञ्चाधिकारश्च ।
तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥

राष्ट्रावारपाराद् घखौ । ४ । २ । ६३ ॥

आभ्यां क्रमाद् घरवो स्तः शेषे ॥ राष्ट्रियः । अवारपारीखः ॥
अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अवारीखः ।
पारीखः । पारावारीखः । इह प्रकृतिविशेषात् घादयष्टुद्युलन्ताः प्रत्यया
उच्यन्ते तेषां चात्तादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

ग्रामाद्यखजौ । ४ । २ । ६४ ॥

ग्राम्यः । ग्रामीखः ॥

कत्र्यादिभ्यो ढकज् । ४ । २ । ६५ ॥

कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । तत्र चात्तादिः कात्त्रेयकः । नाग-
रेयकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेर्यामेयकम् ।

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ४ । २ । ६६ ॥

कोलेयकः श्वा । कोलोऽन्यः । कोलेयकोऽसिः । कोलोऽन्यः ।
शेवेयकोऽलङ्कारः । शेवोऽन्यः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् । ४ । २ । ६७ ॥

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४ । २ । ६८ ॥

दक्षिणेति आचलन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पश्चात्यः ।

पोरस्त्यः ॥

कापिश्याः षक्क् । ४ । २ । ९९ ॥

कापिश्यां जातादि कापिषायनं मधु । कापिषायनी द्राक्षा ।
बालह्युर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । * । बाल्हायनी । चोर्दायनी ।
पार्दायनी ॥

राङ्कोरमनुष्ये ऽण् च । ४ । २ । १०० ॥

चात् षक्क् । राङ्को गोः । राङ्कोवायणः । अमनुष्ये किम् ।
राङ्कोवको मनुष्यः । मनुष्यतत्स्थयोरिति वुक् ।

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ ॥

दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ।

कन्यायाष्टक् । ४ । २ । १०२ ॥

कान्यिकः ।

वर्षौ वुक् । ४ । २ । १०३ ॥

वर्षु नदसमीपदेशो वर्षुः । तद्विषयार्थवाचिकन्याशब्दात्
वुक् स्यात् । यथा हि जातं हिमवत्सु कान्यिकम् ॥

अध्ययात् त्यप् । ४ । २ । १०४ ॥

अमेहकृतसिषेभ्य एव । अमान्तिकसहार्थयोः । अमात्यः ।
इहत्यः । कृत्यः । तत्तत्स्थः । तत्तत्स्थः । परिगणनं किम् । उपरि-
ष्ठाद्वचनोपरिष्ठः । अध्ययानां भमाषे टिलोपः । त्यप् नेधुश्च इति
वक्तव्यम् । * । नित्यः । निसे यते । * । इत्स्वातादाविति वत्त्वम् ।
निर्गतो वर्षाग्रमेभ्यो निष्प्रश्वायङालादिः । अरण्यास्वः । * ।
अरण्याः सुमनसः । दूरादेत्यः । * । दूरेत्यः । उत्तरादाह्वः । * ।
चोत्तराह्वः । आविष्टस्योपसङ्ख्यानं छन्दसि । * । आविष्टो वर्द्धते ।

रेशमोह्यः श्वसोऽन्वतरस्याम् । ४ । १ । १७१ ॥

अभ्यस्तव्यम् ॥ एषे वक्ष्यमाणो व्युत्पत्तो । रेशमस्तवम् । रेश-
मस्तनम् । ह्यस्तवम् । ह्यस्तनम् । श्वस्तवम् । श्वस्तनम् । एषे शेष-
स्तिकं वक्ष्यते ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ । ४ । १ । १७६ ॥

यथासङ्ख्येन । काकतीरम् । पात्त्वलतीरम् । शेषरूप्यम् ।
तीररूप्यान्तादिति नेस्तम् । बहुचपूर्वान्मभूत् । बाहुचूप्यम् ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां अः । ४ । २ । ११७ ॥

अखोऽपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभू-
तायाः प्रकृतेर्मभूत् । पूर्वेषुकामशम्भां भवः पूर्वेषुकामशमः । प्राचां
शामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः ॥

मद्रेभ्यो ऽज् । ४ । २ । १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रयुंदासा-
दादिवृद्धिः । पौर्वमद्रः । चापरमद्रः ॥

उदीच्यग्रामाञ्च बहुचोऽन्तोदात्तात् । ४ । २ । १०९ ॥

अज् स्यात् ॥ शेषपुरम् ॥

प्रस्थोत्तरपदपक्षदादिकोपधादञ् । ४ । २ । ११० ॥

उदीच्यग्रामलक्षणस्याजोऽपवादः ॥ माहर्कस्थः । शालदः ।
नेलीनकः ॥

कश्वादिभ्यो गोत्रे । ४ । २ । १११ ॥

अभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽञ् स्यात् ॥ कश्चो गर्भदिः । का-
शस्य छापाः कायकः ॥

इज्जश्च । ४ । २ । ११२ ॥

गोषे य इज् तदन्तादण् स्यात् ॥ दासाः । गोषे किम् ।
सोतङ्गमीयम् । गोषमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकम् । तेनेह न ।
पाणिनीयम् ॥

न द्वयचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ॥

इज्जश्चेत्यणोऽपवादः ॥ प्राप्तीयाः । काशीयाः । काश्यादिषु
तु देशवाचिनः काशिशब्दस्य गृह्यं चेदिशब्दसाहचर्यात् । भरतानां
प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यगृह्ये भरतानामगृह्यस्य लिङ्गम् ।

वृद्धाच्छः । ४ । २ । ११४ ॥

शालीयः । मालीयः । तदीयम् ॥

भवतष्टकृच्छ्रौ । ४ । २ । ११५ ॥

वृद्धाद्भवत एतो स्तः ॥ भावत्कः । जश्त्वं भवदीयः । वृद्धा-
दित्यनुवृत्तेः शब्दन्तादयोऽव । भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ । ४ । २ । ११६ ॥

इकार उच्चारणार्थः ॥ काशिकी । काशिका । चेदिकी । चेदि-
का । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपदादिराकृतिगणः । आप-
त्कालिकी । आपत्कालिका ॥

बाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ॥

बाहीकग्रामवाणिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ स्तः ॥ हस्यापवादः ।
कास्तोरं नाम बाहीकग्रामः । कास्तोरिकी । कास्तोरिका ॥

विभावोशीनरेषु । ४ । २ । ११८ ॥

उशीनरेषु ये बाह्यीकयामास्तद्वृक्षिभ्यो वृद्धेभ्यष्टुञ्जिठो वा
स्तः । सोदर्थनिकी । सोदर्थनिका । सोदर्थनीयः ॥

ओर्देशे ठञ् । ४ । २ । ११९ ॥

उवर्षान्ताद्वेशवाचिनष्टुञ् । निषादकषूँ । नैषादकषुकः ।
केऽण इति ब्रह्मः । देशे किम् । पटोऽक्षाणः पाटवाः ॥ छिटं
व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छ परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः ।

वृद्धात्प्राचाम् । ४ । २ । १२० ॥

प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् ॥ आठकष-
बुकः । शाकषम्बुकः । नेह । मल्लवास्तु । माल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधाद् वुञ् । ४ । १२१ ॥

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धादुच्यन्ते ॥
येरावतं धन्व । येरावतकः । साङ्गाश्चकाम्पिल्यशब्दो वुञ्छवादिसूत्रेण
स्यान्ते । साङ्गाश्चकः । काम्पिल्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च । ४ । २ । १२२ ॥

एतदन्ताद्वृद्धाद्वेशवाचिनो वुञ् स्यात् ॥ छस्यापवादः । साल्व-
प्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्राग्देशे-
तूतरेण सिद्धम् ।

रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ॥

रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धादुच्यन्ते । पाटलि-
पुषकः । ईतः । काकन्दकः ।

अनपदतदवध्योश्च । ४ । २ । १२४ ॥

अनपदवाचिनस्तदुपावधिवाचिनश्च वृद्धाद् वुञ् स्यात् ॥
आदर्शकः । वेमर्तकः । इहोत्तरसूत्रेण वुञ् । अस्य अनपदत्वेनैव

सिद्धावपि गतौत्तरपदाच्छ बाधितुं पुनर्विधानम् । मौञ्जो नाम वाही-
कानामवधिभूतो ग्रामो न तु जनपदस्तत्र तु भवो मौञ्जीय एव ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । ४ । २ । १२५ ॥

अवृद्धादृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्राति-
पदिकाद् वुञ् स्यात् ॥ अवृद्धादयो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाञ्जन-
पदात् । आङ्गकः । अवृद्धाञ्जनपदावधेः । आचमौठकः । वृद्धाञ्ज-
नपदात् । दार्ढकः । वृद्धाञ्जनपदावधेः । कालञ्जरकः । विषय-
हृणं किम् । एकशेषेण बहुत्वे माभूत् । वर्तनी च ३ वर्तन्यस्तासु
भवो वर्तनः । पूर्वसूत्रे जनपदसामान्ये वृद्धाद् वुञ् विहितो यथा
ब्राह्मणसामान्ये दधिदानम् । इह तु बहुवचनविषये विशेषे अवृद्धाद्
वुञ् यथा कौण्डिन्ये तक्रदानम् । ततश्च बहुवचनादपि वृद्धाद् वुञ्
प्राप्ते आरभ्यमाणोऽवृद्धाद् वुञ् वृद्धाद् वुञो बाधकः स्यात् किन्तु
माभूदित्येवमर्थमपिशब्देन समुच्चीयते । इह बहुवचनविषयादित्ये-
तावता सिद्धम् । अवृद्धाथोऽयमारम्भः । वृद्धाधिकारविच्छेदार्थं
त्ववृद्धादपीति वचनम् ।

कच्छाग्निवत्क्रवर्तोत्तरपदात् । ४ । १२६ ॥

देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् स्यात् ॥ दारुकच्छकः ।
कावडाग्नकः । सेन्धुवत्क्रकः । बाहुवर्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च । ४ । २ । १२७ ॥

देशवाचिभ्यो वुञ् । घोमकः । तैर्लेकः ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीक्ष्ययोः । ४ । १ । १२८ ॥

कुत्सिते प्रावीक्ष्ये च चातादौ प्रत्ययार्थे नगरशब्दादुक्तस्यात् ॥
नागरकश्चोरः शिल्पी वा । एतयोः किम् । नगरा ब्राह्मणाः ।

आरक्ष्यान्मनुष्ये । ४ । ९ । १२६ ॥

बुद्ध्यात् । आरक्ष्यन् इत्यस्यापवादः । आरक्ष्यको मनु-
ष्यः ॥ वा गोमयेषु ॥ * ॥ आरक्ष्यका आरक्ष्या वा गोमयाः ॥ पथ्य-
ध्वाद्यन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ आरक्ष्यकः
पन्थाः । अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा ॥

विभाषा कुसुगन्धराभ्याम् । ४ । २ । १३० ॥

वुञ् । कौरवकः । कौरवः । योगन्धरकः । योगन्धरः ॥

मद्रवृज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ॥

जनपदवृजोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ॥

जनपदवृजोऽपवादः । माहिषिकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३३ ॥

देशवाचिभ्योऽण् ॥ वृजदेरपवादः । काच्छः । सेन्धकः ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । ४ । २ । १३४ ॥

कच्छादिभ्यः ॥ अणोऽपवादः । कच्छे जाताठिः काच्छको
मनुष्यः । काच्छकं वृत्तितम् । मनुष्येति किम् । काच्छो गोः ।

अपदातौ सालवात् । ४ । २ । १३५ ॥

सालशब्दस्य कच्छादित्वाद् वुञ् सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥
साल्वकः । अपदातावेवेति । साल्वः पदातिर्भवति ॥

गोयवाग्जोश्च । ३ । २ । १३६ ॥

साल्वाद् वुञ् ॥ कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गोः । सा-
ल्विका यवान् । साल्वमन्वत् ॥

सप्तविंशतिनक्षत्रभोगकाले आलम्बनाध्यायः । मन्त्रसंख्यायां निरुक्तत्वादु-
क्तप्रायम् ।

‘नाक्षत्रमिन्द्रोर्भगं लक्ष्मणम्’ इति श्रीमत्सुक्तेरिति चेत् । अनवबो-
धात् । तथा हि । आलम्बनरूपस्य सर्वतन्त्रज्ञोद्भवस्य अक्षररूपनाक्षत्र-
क्षितिरेकदिनव्यवहारपक्षेः । साधनान्तर्गतत्वात् । अतस्तद्विरासाम्य प्राध-
न्यज्ञानार्थं च पृथक् निरूप्यं न पुनरुक्तमिति युक्तम् । एतस्य नाक्षत्रसाध-
नस्य चक्ष्मादिज्ञाने उपयोगात् सामान्यकालपरिभाषाया वक्तव्यमन्यत्रैव
निरूप्यमस्ति ।

“अक्षरभूम्यां नित्यं भासवं दिनमुच्यते”* ।

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तस्य त्वद्रीत्याऽर्थोसम्भवेन मनुक्तार्थोऽप्यभवदु-
क्तनाक्षत्रमानस्य वृत्ततामुपयुक्तत्वात् त्रिंशद्विनात्मकमासकल्पं सर्वत्र स्मृत्यै
विहायान्वरूपमासकल्पनेनाध्याहारेण च गौरवाच्चेति संक्षेपः । ‘प्रमा-
णिका खरो लगी’ इति लक्षणात् प्रमाणिकाख्यं पदम् ॥ २० ॥

इदानीं ब्राह्मणमानमाह ।

स्वस्वाभ्रदन्तसागरैर्युगाग्नियुग्मभूगुणैः ।

क्रमेण सूर्यवत्सरैः कृतादयो युगाङ्गुयः ॥ २१ ॥

स्वसन्ध्यकातदंशकैर्निजार्कभागसंमितैः ।

युताश्च तद्युतौ युगं रदाब्धयोऽयुताहताः ॥ २२ ॥

मनुः क्षमानगैर्युगैर्युगेन्दुभिश्च तैर्मवेत् ।

दिनं सरोजजन्मनो निशा च तत्प्रमाणिका ॥ २३ ॥

सन्धयः स्युर्मनूनां कृताब्दैः समा

आदिमध्यावसानेषु तैर्मिश्रितैः ।

स्याथुगानां सहस्रं दिनं वेवसः

सोऽपि कल्पो शुरात्रं तु कल्पद्वयम् ॥ २४ ॥

* कुम्भिकाक्षे मावाक्याये १६ श्लो० ।

शतायुः शतामन्द एषं प्रदिष्ट-
स्तदायुर्महाकल्प इत्युक्तमायैः ।
यतोऽमादिमानेष कालस्ततोऽहं
न चेद्भ्यत्र पद्मोद्भवा ये गतास्तान् ॥ २५ ॥

वा. भा—सत्ताधदन्तसागरैरिति । रविवर्षाणां सप्तचतुष्टयेन द्वात्रिं-
शत्सहस्राधिकेन चतुर्गुणेन कृतं नाम प्रथमो युगचरणः १०२८००० । त्रिगु-
णेन त्रेतासंज्ञो द्वितीयो युगचरणः १२८६००० । द्विगुणेन द्वापराख्यस्तृ-
तीयः ८६४००० । एकगुणेन कलिश्चतुर्थः ४३२००० । किंविशिष्टा इति युग-
चरणाः । स्वसन्ध्याकातदंशकैर्निर्जाकभायसंमितैर्युताश्च । युगचरणप्रमा-
णस्य यो द्वादशांशस्तत्प्रमाणा तस्य चरणस्य सन्ध्या । सा चरणदो
भवति । तावांश्च सन्ध्यांशः । स चरणस्यान्ते । एवं स्वसन्ध्यासन्ध्यांशैः
सह इति युगचरणाः कथिता इत्यर्थः । कृतादौ सन्ध्यावर्षाणि १४४००० ।
कृतान्ते सन्ध्यांशः १४४००० । त्रेतादौ सन्ध्या १०८००० । त्रेतान्ते
सन्ध्यांशः १०८००० । द्वापरादौ सन्ध्या ७२००० । द्वापरान्ते सन्ध्यांशः
७२००० । कल्यादौ सन्ध्या ३६००० । कल्पान्ते सन्ध्यांशः ३६००० । तद्युतौ
युगमिति । तेषां चतुर्थो चरणप्रमाणानां युतौ युगप्रमाणम् । तस्य रदा-
ख्योऽयुताहताः ४३२०००० । मनुः समानगैर्युगैरिति । तैर्युगैरेकसप्तत्या
मितैरेको मनुः । तैर्मनुभिर्युगेन्दुभिश्चतुर्दशभिर्दिनं सरोजजन्मनो निष्ठा
च तत्प्रमाणिका । ब्रह्मणो दिनतुल्या रात्रिश्च भवति । प्रमाणिकाश-
ब्देन कन्दोऽपि सूचितम् । यद्वा एकसप्ततियुगो मनुहस्तः । ब्रह्मदिने
चतुर्दश मनवः । एकसप्ततिर्यावच्चतुर्दशभिर्गुण्यते तावत् षड्रूनं सहस्रं
भवति ।

स्मृतिपुराणादौ तु

“चतुर्थ्युगसहस्रेण ब्रह्मणो दिनमुच्यते” ।

तत् कथमिदमुच्यत इत्याशङ्कान् परिहरन् आह । सन्ध्याः स्युर्म-
नूनां कृताब्देः समा आदिमभायसानेष्टिभिः । आदिश्च मध्याह्न-चाव-

जनं च आदिमध्यावसानमिति । एवं तानि पञ्चदश । तेष्वदिमध्याव-
सानेषु ममूमां सम्भवः स्युः । ते च कृताब्दसप्तकासाः । कृताब्दा वाच्य-
पञ्चदशभिर्भूयन्ते तावद्व्यगच्छत्काब्दतुल्या भवन्ति । अतस्तेर्मिथितैर्यु-
सहस्रं ब्रह्मणो दिनमुच्यते । तत् कथमिदमुच्यत इत्यनुपपन्नमित्युच्यते ।
यद्ब्रह्मदिनं सौऽपि कल्पसंज्ञः । एवं निश्चयः स तत्प्रमाणिकेति । द्युरात्रं तु
कल्पद्वयमिति । अस्माद्विवाक्यत् पूर्वपरिभाषया कर्त्तव्यं तद्ब्रह्मण्य आयुः ।
यत् तस्यायुः स महाकल्प इत्युच्यते । ततोऽन्यो ब्रह्मा तदन्तेऽन्य
इति पुराणादौ कथ्यते श्रूयते च । विश्वपुराणे ।

“निखेनैव तु मानेन आयुर्वेद्यतं स्मृतम् ।

तत् पराख्यं तदर्थं तु परार्धमभिधीयते” ॥

तत् कियन्तस्ते यता इत्याद्यङ्गायामाह । यतोऽनादिमानित्यादि ।

यतः कालोऽनादिमान् । अतो ये गतास्ताव वेद्वि ॥ २१-२५ ॥

वा. वा-रदानीं ब्राह्मणमानमाह अक्षाधदन्तसागरैरिति ॥ २१-२६ ॥

एवं ब्रह्मण्य आयुर्द्वयमाह यतायुरिति । अद्यावधि कियन्तः
पद्मोद्भवा गता इति मन्दप्रश्नस्योत्तरमाह यतोऽनादिमानेव इति । अनन्ता
गता इत्युत्तरम् ॥ २५ ॥

मरीचिः-अथ ब्राह्मणमानं विवक्षुरादावुपजीव्यत्वेन युगाङ्गीन् प्रमाणि-
कयाऽऽह अक्षाधदन्तसागरैरिति । अथं अन् । दन्ता द्वात्रिंशत् प्रसिद्धाः ।
समुद्रपयायाणां सङ्केतेन चतुःस्रयाभिधेयत्वेन सागराश्चत्वारः । एवं चतु-
र्लक्षज्युतद्विसहस्रसंख्येश्चतुःस्थानस्यैः क्रमेण कृताव्यपेक्षया क्रमेणेत्यर्थः ।
युगाभिनियुग्मभूमुखैर्महायुगाङ्गीणां निरूप्यमाणानां चतुर्थीं युगाभिधेयत्वा-
द्युगपदेन चत्वारः । सौतेऽन्यस्रयः प्रसिद्धा इति त्रयस्तत्पदेन । युग्मस्य
द्वित्वे पर्यवसानाद्द्वयं तत्पदेन । गुणास्त्वावर्तिताः । कुचित्प्रतिधानादे-
तत्संख्यावर्तितेस्तेः सूर्यवत्सरैः । वर्षाणां बहुविधत्वेनैतेः सौरवर्षमित्यर्थः ।
कृतादयः कृतचेताद्वापरकलिसंज्ञाभिधेयाश्चत्वारो युगाङ्गयः । महा-
युगचरणा वसमा भवन्ति । न तु चत्वारश्चरणा महायुगचतुर्थींशमिताः ।

यथा इति ४६२००० क्षत्रियैः कृतमुगकीरवर्षमात्रम् १०२३००० । विष्णु-
स्तेनामानम् १२२६००० । शिवमुखा द्वावयमानम् २२४००० । यथास्मिताः
कलियुगमानम् ४६२००० ।

अत्रापपतिः ।

कृतादिचरणानां तुल्यत्वादर्थनात्

“कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादत्वस्यया” * ।

इति ब्रह्मवचनमूलेनादौ कलियुगमानमेकधर्मपादत्वाज्ज्ञेयम् ।
ततो धर्मानुपातेन द्वापरादिमानानि । अतः

“पञ्चसंवत्सरैकं प्रोक्तं लघु युगं क्षुधैः ।

लघुद्वादशकेनैकं षष्टिरूपं द्वितीयकम् ॥

तद्द्वादशमितैः प्रोक्तं सृतीयं युगसंज्ञकम् ।

युगानां षट्शती तेषां चतुष्पादी कला युगे ॥

चतुष्पादी कला संज्ञा तदध्यतः कलिः स्मृतः”† ।

इति लगधप्रोक्तत्वात् पञ्चवर्षात्मकं लघु युगम् । तद्द्वादशगुणं
६० द्वितीयं युगम् । एतद्द्वादशगुणं ७२० सृतीयं युगम् । इदं षट्शतगुण-
मेकपादधर्मकालिककलियुगमानं खसाधदन्तसागरमितमुपपद्यते । कृते
चतुष्पादो धर्मः । चेतायां त्रिपादः । द्वापरे द्विपात् । कलावेकपादिति ।
पुराणप्रसिद्धधर्मपादेनैतानि वर्षाणि तदा स्वधर्मपादेन कानीत्यनुपातेन
कृतादीनां मानानि वर्षाणां सौरत्वाभ्युपगमात् सौरवर्षात्मकानीत्युक्त-
मुपपद्यते । यद्वा कृतादिचरणानां योगेन महायुगमित्यापाततस्तदंशत्वेन
ज्ञानात् तत्रत्यधर्मयोगतुल्यदशमितधर्मभोगेन महायुगम् ।

“दिव्याब्दानां सहस्राणि द्वादशैव चतुर्युगम्”‡ ।

* पूर्वसिद्धान्ते मध्यमचिकारे १६ वर्षाः ।

† लगधस्थिते ज्योतिषवेदाङ्गे यतानि पद्यानि नोपलभ्यन्ते तस्यैतानि ग्रन्थान्त-
रमपीति ।

‡ ब्रह्मपुराणीयमिदं भवेद्य ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तस्यम् ।

इति अस्मिन्निगुतद्वतरदाब्धिसैतवर्ममितं कथ्यते तदा स्व-
स्वधर्ममानैः किमित्यनुवृत्तेषु दशभक्तपूर्वकतद्गुणेन फलस्य तुल्यत्वात् ।
असाधित्याद्युपपन्नम् । अत एव

“युगांशं शतसुत्किद्विभूतः इत्यमुं युगम्” ।

इति अस्मिन्नेकं युगम् ॥ २१ ॥

ननु—

“सत्वार्योद्गुः सहस्राणि वर्षाणां तत् कृतं युगम् ।

तस्य तावच्छतीसंख्या सन्ध्यांशस्यैव तादृशः ॥

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च” * ।

“एतद्विद्यां नूमानेन सैरे खाङ्गानिभिर्हतम्” † ॥

इति मनुजनेन कृतद्विव्याख्याः ४००० । ज्ञेयमानम् । २०००

द्वपरमावम् २००० । कलिमानम् १०००

एषां क्रमेण सन्ध्यासन्ध्यांशस्य तुल्याः स्वदशांशमिताः । कृतसन्ध्या

४०० कृतसन्ध्यांशमिति च । ज्ञेयसन्ध्यासन्ध्यांशमानम् ३०० । द्वपरस्य-

२०० । कलिः १०० । एभ्यः कृतद्वीयं सैरवर्षमानानि ज्ञातव्यं । कृत-

सन्ध्या १४४०००० । कृतसन्ध्यासन्ध्यांशमानम् १४४००० । ज्ञेयसन्ध्या

१०८०००० । सन्ध्यातदंशमानं प्रत्येकम् १०८०००० । द्वपरमानम् ६२००० ।

सन्ध्यातदंशमानम् ६२००० । कलिमानम् ३६०००० । सन्ध्यातदंशमा-

नम् ३६००० ।

तथा च मनुजैस्तन्मानैः कृतादिभिस्त्वदुक्तकृतादिमानानां विसं-

वादाद्विरोध इत्यतो युगाद्वीणां विशेषणमेतदुपजीवकत्वेन वक्ष्यमाणोप-

जीव्यत्वेन च महायुगमानं च प्रमाणिकयाऽऽह स्वसन्ध्याकातदंशकैरिति ।

स्वसन्ध्याकातदंशकैः पूर्वोक्तकृतादियुगवरणाः स्वीयस्वीयसन्ध्यासन्ध्यांशैः

स्वाद्यन्तावस्थितरूपैः । अत्रेषां बहुत्वाद्वहुवचनम् । युताः । चकार एव-

कारार्थे । युता एव सन्तः सिद्धाङ्गुतुल्याः सन्तीत्यर्थः । न सन्ध्यांश-

* एतत्सार्धपठ्य मनुस्मृतौ १ अध्याये ६८-७० श्लो० ।

† एतत् पठ्यार्थे मनुस्मृतौ नोपलभ्यते ।

भिन्नरूपकेवलज्ञतादियुगचरणा उक्ताङ्गमिता येनाविरोधः । मनु तद्याऽपि
 स्वधुक्ती केवलानां तेषां ज्ञानमपेक्षायां न स्यादतः सन्ध्यासन्ध्यांशयो-
 र्मानमाह निष्कार्कभागसंमितैरिति । 'द्वादशादित्या' इति श्रुतेः । सूर्य-
 वीर्यशब्दानां द्वादशवाचकत्वम् । तेन निजानां स्वोक्तज्ञतादिवरणानां
 द्वादशांशमितैः प्रत्येकं सन्ध्यासन्ध्यांशैरित्यर्थः । तथा च यदधिकं तदू-
 नप्रोक्तज्ञतादिवरणाः केवला भवन्ति विलोमकर्मण्येति भावः । यथा कृत-
 युगम् १७२८००० । अस्य द्वादशांशमिता सन्ध्या कृतपूर्वकाले १४४००० ।
 इतस्तुल्यः सन्ध्यांशः कृतसमाप्त्युत्तरकाले । अनयोर्मध्ये केवलकृतयुगमा-
 नम् १४४०००० । चेतादौ सन्ध्या १०८०००० । चेतान्ते सन्ध्यांशश्च ।
 मध्ये चेतमानम् १०८०००० । द्वापरदौ सन्ध्या ७२०००० । द्वापरान्ते
 सन्ध्यांशश्च । मध्ये द्वापरमानं च ६२००००० । कन्यादौ सन्ध्या ३६०००
 तदन्ते तदंशश्च । मध्ये कलिमानम् ३६००००० । अत्र केवलचर-
 णानां दशांशरूपसन्धिसन्ध्यांशयोर्मन्वभिमतयोः सत्त्वाद्द्विशिष्टे दशां-
 शद्वयरूपाधिकत्वाच्च । यथा 'स्वांशाधिकोनेन तु तेन भागान्' 'सवा-
 ङ्गो नो हरो हरः'—इति विलोमसूत्रेण विशिष्टमानानां द्वादशांशः
 सन्ध्यांशयोः प्रत्येकं सन्ध्यामानं सिद्धम् । अत एवोभयोः सन्धिरूपेकस-
 न्ध्युपगमात् सूर्यसिद्धान्ते 'चट्ठांशः सन्धयः स्वकाः'—इति पाठो युक्तः । एवं
 च बृहदारण्यकप्रवृत्तिकालात् कृतयुगचरणानां स्वसन्ध्यापूर्वकारमेव स्वसमा-
 प्त्युत्तरस्वसन्ध्यांशसमाप्तिरूपेण च सम्भवात् सन्धारम्भसन्ध्यांशसमाप्त्यन्ताव-
 द्द्विषयकालस्यैव कृतादिव्यवहारः स्वसम्बन्धात् । तेन सन्ध्यासन्ध्यांशयुतः
 केवलज्ञतादीनां कृतादिमानसम्भवेन गणितलाघवायै च मया तेषां
 विशिष्टमानं सूर्याद्युक्तत्वादुक्तम् । मनुना तु पृथक् पृथक् भिन्नस्वरूपात् ।
 महायुगज्ञानार्थमेतेषां योगे सन्ध्या तदंशाश्च योष्या एव । अन्यथा
 सन्ध्यासन्ध्यांशकयनस्य व्यर्थतापत्तेः । तथा च

“सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तत्त्वतुयुगम्” * ।

* मध्यमाधिकारे १६ श्लो० ।

इति सूर्येष्टिाम्नोक्तेन च न विरोध इति भावः । अथ प्रकृतमाह
तद्युताविति । तेषां कृतादिचरत्नानां प्रागुक्तानां युतौ सकूननेनैक्ये कृते
युगं कृतादिचतुश्चरत्नात्मकमहायुगमानं स्यात् । साधकायं तत्संख्यामाह
रक्षाध्याय इति । 'एकदशसहस्रायुत'—इत्यादिपाटीप्रसिद्धायुतसं-
ख्यामाहताः । अथवावकशब्देर्गुणनाभ्युपगमात् । तथा चत्वारि
त्रयुतानि सप्तत्रयमयुतद्वयं चेति संख्या सिद्धा । यथा कृतादीनाम्
१३२५०००, १२२६०००, ८६४०००, ४३२००० एषां योने जातमुक्तमानम्
४३२००००० । न च महायुगमानकचनेन ब्रह्ममानं कर्तुं शक्यमिति कृता
दीनां व्यर्थेति वाच्यम् । अथे 'याताः शतप्रनवः' इत्याद्युक्तकल्पगतवर्षे
साधने उपयोगात् ॥ २२ ॥

अथावान्तरग्रहचारोपजीव्यत्वाद्ब्रह्ममानमाह मनुः समानगै
रिति । कुतावतानां सप्तत्वात् सर्वतपर्यायशब्दानां सप्तसंख्यावाचक-
त्वादेकसप्ततियुगेः पूर्वाक्तमहायुगमानैरावर्तितैरिति शेषः । एको मनुः
स्यात् । अस्योपजीवकमाह युगेन्दुभिरिति । तैर्मनुभिरचतुर्धर्भिर्गुणितै-
रित्यर्थः । सरोजवन्नमो ब्रह्मणो दिनं स्वर्णिमदृष्टिकात्मकं सौर-
वर्षमानं भवेत् । तत्प्रमादिका । च एवार्धं । दिनमानप्रमाद्यैव निश्चा तेन
सदा ब्रह्मदिनराज्योः समत्वम् । नास्मदादिदिनरात्रिमानतुल्यत्वम् ।
अरौ सगौ' इति पूर्वाक्तसत्त्वात् प्रमादिकाशब्देन ब्रह्मोऽपि सूचितम् ।

अथा—

युगमानम् ४३२०००० । एकसप्ततियुगं मनुमानम् ३०६०२०००० ।
चतुर्दशयुगं ब्रह्मणो दिनमानम् ४२२४०८०००० ॥ २३ ॥

ननु—

“सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रानां तेऽहोरात्रविदो जनाः” ॥

इति भगवद्वाक्याभिमतयुगसहस्ररूपदिनेन त्वदुक्तप्रकाराभि-
मतब्रह्मसहस्रयुगरूपदिनस्य विसंवादाद्विरोध इत्यतस्तत्परिहारं शब्धि-

भिक्षुरूपकेवलकृतादियुगचरणा उक्ताङ्गमिता येनाविरोधः । ननु तथाऽपि
 स्वकुली केवलानां तेषां ज्ञानमपेक्षायां न स्यादतः सन्ध्यासन्ध्यांशयो-
 र्मानमाह निवारकभावसंमितैरिति । 'द्वादशादित्या' इति श्रुतेः । सूर्यप-
 र्यायशब्दानां द्वादशवाचकत्वम् । तेन निजानां स्वोक्तकृतादिवरणानां
 द्वादशांशमितेः प्रत्येकं सन्ध्यासन्ध्यांशैरित्यर्थः । तथा च यदधिकं तदू-
 नप्रोक्तकृतादिवरणाः केवला भवन्ति विलोमकर्मणेति भावः । यथा कृत-
 युगम् १७२८००० । अस्य द्वादशांशमिता सन्ध्या कृतपूर्वकाले १४४००० ।
 इतस्तुल्यः सन्ध्यांशः कृतसमाप्त्युत्तरकाले । अनयोर्मध्ये केवलकृतयुगमा-
 नम् १४४०००० । चेतादौ सन्ध्या १०८००० । चेतान्ते सन्ध्यांशश्च ।
 मध्ये चेतामानम् १०८०००० । द्वापरदौ सन्ध्या ७२००० । द्वापरान्ते
 सन्ध्यांशश्च । मध्ये द्वापरमानं च ६२०००० । कन्यादौ सन्ध्या ३६०००
 तदन्ते तदंशश्च । मध्ये कलिमानम् ३६०००० । अत्र केवलचर-
 णानां दशांशरूपसन्धिसन्ध्यांशयोर्मन्वभिमतयोः सत्त्वाद्द्विशिष्टे दशां-
 शद्वयरूपाधिकत्वाच्च । यथा 'स्वांशाधिकोनेन तु तेन भागात्' 'सवा-
 स्त्रीनो हरो हरः'—इति विलोमसूत्रेण विशिष्टमानानां द्वादशांशः
 सन्ध्यांशयोः प्रत्येकं सन्ध्यामानं सिद्धम् । अत इवोभयोः सन्धिरूपेणैकस-
 न्ध्युपगमात् सूर्यसिद्धान्ते 'चट्ठांशः सन्धयः स्वकाः'—इति पाठो युक्तः । एवं
 च बृहदारण्यकप्रवृत्तिकालात् कृतयुगचरणानां स्वसन्ध्यापूर्वकारभ्येव स्वसमा-
 प्त्युत्तरस्वसन्ध्यांशसमाप्तिरूपेण च सम्भवात् सन्ध्यारम्भसन्ध्यांशसमाप्त्यन्ताव-
 द्धिसकालस्यैव कृतादिव्यवहारः स्वसम्बन्धात् । तेन सन्ध्यासन्ध्यांशयुतः
 केवलकृतादीनां कृतादिमानसम्भवेन गणितसाधनार्थे च मया तेषां
 विशिष्टमानं सूर्याद्युक्तत्वादुक्तम् । मनुना तु पृथक् पृथगुक्तं भिन्नस्वरूपात् ।
 महायुगज्ञानार्थमेतेषां योगे सन्ध्या तदंशाश्च योज्या इव । सन्ध्या
 सन्ध्यासन्ध्यांशकथनस्य व्यर्थतापत्तेः । तथा च

“सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तत्त्वतुयुगम्” * ।

इति सूर्येष्टिान्तोक्तेन च न विरोध इति भावः । अथ प्रकृतमाह तदुत्तरादिति । तेषां कृतादिचरन्त्यानां प्रागुक्तानां युतौ सङ्कुलनेनेत्ये क्ते युगं कृतादिचतुश्चरन्त्यात्मकमहायुगमानं स्यात् । साधकाद्यं तत्संख्यामाह रक्षाध्वय इति । 'एकदशचतसहस्रायुत'—इत्यादिपाटीप्रसिद्धायुतसं-
ख्या आहताः । अथवाचकसंख्यैर्गुणनाभ्युपगमात् । तथा चत्वारि त्रयुतानि लक्षत्रयमयुतद्वयं चेति संख्या सिद्धा । यथा कृतादीनाम् १७२८०००, १२८६०००, ८६४०००, ४३२००० एषां योगे ज्ञातमुक्तमानम् ४३२०००० । न च महायुगमानकचनेन ब्रह्ममानं वक्तुं शक्यमिति कृता दीनां व्यर्थेति वाच्यम् । अथे 'याताः शब्रमनवः' इत्याद्युक्तकल्पगतवर्ष साधने उपयोगात् ॥ २२ ॥

अथावान्तरयहचारोपजीव्यत्वाद्ब्रह्ममानमाह मनुः समानने रिति । कृताद्यज्ञानां सप्तत्वात् चरतपर्यायशब्दानां सप्तसंख्यावाचक-
त्वादेकसप्ततियुगे पूर्वोक्तमहायुगमानैरावर्तितैरिति शेषः । एको मनुः स्यात् । अस्योपजीवकमाह युगेन्दुभिरिति । तैर्मेनुभिश्चतुर्भिर्गुणितै-
रित्यर्थः । सरोजवन्नमनो ब्रह्मणो दिनं स्वर्णिमदृष्टिकात्मकं सौर-
वर्षमानं भवेत् । तत्प्रमादिका । च एवार्थः । दिनमानप्रमाणैव निश्चा तेन सदा ब्रह्मदिनरात्र्योः समत्वम् । नास्मदादिदिनरात्रिमानमुच्यत्वम् । 'अरो सौ' इति पूर्वोक्तलक्षणात् प्रमादिकाशब्देन ब्रह्मणोऽपि सूचितम् ।

अथा—

युगमानम् ४३२०००० । एकसप्ततियुगं मनुमानम् ३०६७२०००० ।
चतुर्दशयुगं ब्रह्मणो दिनमानम् ४२८४०८०००० ॥ २३ ॥

ननु—

“सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः” ॥

इति भगवद्वाक्याभिमतयुगसहस्ररूपदिनेन तदुक्तप्रकाराभि-
मतब्रह्मसहस्रयुगरूपदिनस्य विसंवादाद्विरोध इत्यतस्तत्परिहारं शब्धि-

यथाऽऽह सन्ध्यः स्वरिति । ममूमां चतुर्दशसङ्ख्याकानाम् । चादिसंभवा-
 वसवेऽपि मन्वारम्पूर्वकालमनुसन्धिकालसकलमनुसमाप्ततरकालेष्वात्यर्थः ।
 कृताब्देः कृतसंज्ञयुगचरसङ्ख्याकैः समास्तुत्याः चात्येकं मिलित्वा सन्ध्यः
 पञ्चदशसङ्ख्याकाः स्युः । चारवर्त्तिकालात् कृतयुगे गते मन्वन्तरस-
 त्सीमास्तुतरकाले कृतयुगे गते द्वितीयं मनुष्यादिना चतुर्दशमसूक्तं
 पञ्चदश सन्ध्यो भवन्तीति स्पष्टार्थः । अतोऽविरोध इत्यतः तैरिति ।
 तैः पञ्चदशसन्धिर्निर्मितैर्युक्तैः प्राचामीतद्विभवैरित्यर्थात् क्षिप्तम् ।
 युवानां सङ्गं जेधको ब्रह्मणो दिवं व्याप्त इत्यविरोध इति भावः ।
 यथा युगसार्धद्वयांश्चरपञ्चतयुगचरस्यः १७२५००० । पञ्चदशयुगो कालं
 षड्गुणं महायुगमानम् २५८२०००० । अनेवान्नरस्यकालेन पूर्वदिन-
 वर्षाणि ४२८४०८०००० युतानि जातानि युगसहस्रमितं ब्रह्मणो-
 दिनम् ४३२००००००० । ननु

“युगतां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते ।

कृताब्दसंख्या तस्यन्ते सन्धिः प्राक्ती अलप्यः ॥

ससन्ध्यस्ते ममवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश ।

कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः ॥

इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः ।

कल्पः... ..” * ॥

इत्यनेन सूर्यसिद्धान्ते त्वदभिमतवर्षैः कल्प उक्तः । त्वया तु ब्रह्म-
 दिनमुक्तमिति पुनर्विरोध इत्यत आह स इति । स ब्रह्मदिवसः । अपि-
 शब्द एवार्थः । तेन ब्रह्मदिवसं एव कल्पः कल्पाभिधेयो न तत्पुल्यान्य-
 कालः केषां चिदभिमतोऽपि दूषितत्वात् । ननूक्तप्रकारेण दिवं युगसह-
 स्रमुक्तं रात्रिस्तु निशा च तत्प्रमाणिकेत्यनेन न युगसहस्रमिता । अतो
 रात्रिं युगसहस्रान्ताम्—इत्यनेन विरोधोऽत आह द्युरात्रमिति । कल्पद्वयं

* मन्वन्तराधिकारे ७८-७९ श्लोका ।

युमत्तहस्रस्य कश्चिन्नाध्यायसहस्रस्रुतमम् । तुरेवाहं । शुरात्रमहोरात्रम् ।
ब्रह्मणः । तथा च द्विकरात्रयोः समते नाद्विरोधो ब्रह्ममात्रेणपक्षीय-
ब्रह्माहोरात्रकथनच्छलेन सूचित इति भावः ।

“कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती” * ।

इति सूर्यसिद्धान्तेऽप्युक्तम् ॥ २४ ॥

अथ ब्रह्ममानान्तरभेदरूपतस्त्विति भुजङ्गप्रयातेनाह शतायुरि-
ति । शतानन्धो ब्रह्मा । एवं पूर्वोक्तकालपरिभावया अहोरात्रस्य मासीक-
रणं तस्य वर्षीकरणमिति रूपेणेत्यर्थः । शतायुः स्ववर्षशतायुः प्रदिष्ट उक्तः ।
अहोरात्रमानम् ८६४००००००० । त्रिंशद्वयं मासमानम् २५८२०००००००० ।
द्वादशगुणं ब्रह्मवर्षं सौरवर्षमानम् ३१९०४०००००००० । महाकल्पमाह
तदायुरिति । तदायुर्ब्रह्मायुर्महाकल्पो महाप्रलयः प्राकृतिकप्रलय इति
यावत् । उपसंहरतीति । उक्तप्रकारेणाद्यैर्मुनिभिः । ब्रुव्यादिप्रलया-
न्तकालनिरूपणमुक्तम् ।

“परमायुः शतं तस्य तथाऽहोरात्रसंख्यया” † ।

इति सूर्यासिद्धान्ताक्तेश्च । ननु ब्रह्मरूपेश्वरस्यायुर्न सम्भवति
मित्यत्वात् । न चेश्वरेण सृष्ट्यर्थे ब्रह्माद्यः कृतास्ते तु एतद्वर्षान्तरखे-
वेति तेषामर्षादेवेतदायुः ।

“निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्पृतम्” ।

इति विष्णुपुराणोक्तत्वाच्चेति वाच्यम् । तर्हि कालस्य नित्य-
त्वात् तदन्तेऽन्ती ब्रह्मा तदन्ते महाप्रलय इत्यादिव्यवस्थया वर्त्तमा-
नकाले कति ते ब्रह्माणो गतास्तान् न वेद्वीति मन्दाशङ्कां परिहरन्नाह
यत इति । कस्कारणात् । इयं प्रसिद्धः कालोऽनादिमान् । उत्पत्त्यभा-
वात् । तत्तत्कालमवस्थात् । एवं व्यवहराचार्यः । अत्र वर्त्तमानकाले ये
यत्संख्याकाः पद्मोद्भवा ब्रह्माणो गतास्तान् न वेद्वि । अनन्ता गता

* मध्यमाधिकारे २० श्लो० ।

† मध्यमाधिकारे २१ श्लो० ।

इत्युत्तरम् । तद्विषयाज्ञानं भास्तीति भावः । यः कश्चिद्वदति नत-
द्वन्वयः संख्याज्ञानं तद्व्ययुक्तं मानामावादिति ॥ २१ ॥

इदानीमन्यदाह ।

तथा वर्त्तमानस्य कस्यायुषोऽर्थं

गतं सार्धवर्षाष्टकं के चिद्वचुः ।

भवत्वागमः कोऽपि नास्योपयोगो

महा वर्त्तमानयुयातात् प्रसाध्याः ॥ २६ ॥

वा. भा.—तथा वर्त्तमानस्य ब्रह्मण्य आयुःकालस्य किं नतमिति न वेद्वि
तत्र केचिदाचार्या आयुषोऽर्थं गतं केचित् सार्धवर्षाष्टकं नतमित्यूचुः ।
तत्रागमः, प्रमाणम् । इदानीमद्वैविध्ये कः प्रमाणमित्यवास्माकं नावहः ।
यतोऽस्य गतैर्वर्षमौसैर्दिनैरपि प्रयोजनाभावः । बहस्तु वर्त्तमानस्य दिव-
सस्य गतात् साध्याः ॥ २६ ॥

वा. वा.—अन्यदपि न वेद्वि चागमद्वैविध्यादित्याह तथा वर्त्तमान-
स्येति । ननु गतवर्षाज्ञाने बहसाधनं कथं स्यादित्याशङ्क्यां सयुक्तिक-
मुत्तरमाह भवत्वागम इति ॥ २६ ॥

मरीचिः—ननु कालस्वानादित्वाद्नतब्रह्मणां संख्याज्ञानं माऽस्तु परं
वर्त्तमानब्रह्मणो गतायुर्वर्षादिसंख्यां वदेति मन्दाशङ्कां परिहरन् पूर्वो-
क्तब्रह्मण्येति बह्वर्षमप्युपयोग इति भुङ्क्ते प्रयातेनाह तथा वर्त्तमानस्येति ।
वर्त्तमानस्य कस्य ब्रह्मण्यः । आयुषो गतायुर्वर्षादिसंख्यां तथा यथा
नतब्रह्मणां संख्याज्ञानं नतायुः संख्यामपि न जानामि विवक्षितपत्ति-
त्वात् कालस्य नित्यत्वाच्च । तानाह कथमिति । आयुषः घतवर्षो-
त्मकस्य कथं पञ्चाशद्वर्षमितं नतम् । ‘आयुषोऽर्थमितं तस्य’ इति पूर्व-
सिद्धान्तोक्तेश्च । केचिदाचार्याः सार्धवर्षाष्टकम् । ब्रह्मासमुताष्टवर्षमितं
नतमित्यूचुः ।

तथा च वटेश्वरः ।

“कलमनोऽष्टौ सादसाः समा ययुस्तथा समावाः”—इति ।

कृते सदसाः क्लेश समाप्ता यदुदित्यर्थः । जनमोर्मतयोदये
 क्षमाह भवत्विति । जनमोर्मन्त्रे कोऽप्यन्यतर काममः प्रमाणं भवतु ।
 नास्माकमाहः । हेतुमाह नोपयोग इति । अस्य गतायुर्वर्षद्विविचारस्य ।
 उपयोगः प्रयोजनं न । तथा चास्माकं बहसाधने यस्योपयोगस्तद्विचार
 कावश्यक इति गतायुर्वर्षद्विविचारोऽनुबन्तः । यतस्तत्साधनेन तद्वि-
 नमासवर्षाकामनुबन्तत्वेन प्रयोजनाभाव इति भावः । ननु यथेषां
 प्रयोजनाभावेन तदवसर्गतवर्त्तमानदिनस्याप्यप्रयोजकत्वात् पूर्वं ब्रह्म-
 दिनमानं व्यर्थमुक्तमित्यत आह बह इति । बहः सूर्यादयो वर्त्तमान-
 व्युपातात् ब्रह्मस्यो वर्त्तमानदिनगतसौरवर्षसमूहात् साध्या इत्यर्थः ।
 तथा च वर्त्तमानदिनगतस्येच्छात्वेन संपूर्णद्विवसस्य प्रमाद्यत्वमर्थत इव
 सिद्धत्वाद्वहसाधनेऽनुपातार्थप्रमाद्येच्छयोरत्यन्तप्रयोजनावर्त्तमानदिनमान-
 मुपयुक्तत्वेनोक्तम् । तत्प्रसङ्गान्महाप्रलयादिकमप्युक्तमिति । तेन वर्त्त-
 मानदिनगतसौरवर्षसमूहस्येच्छात्वेन प्रयोजनमिति तत्ज्ञानमावश्यक-
 मिति भावः । अत्र युक्तिः । कालस्यानाद्यनन्तत्वाच्चिरवधित्वेन बह्वार-
 निरूपकस्याशक्यतयाऽवश्यमेव कश्चिदौपाधिकोऽवधिरवगन्तव्यः । स
 च कोटिगुणितरदाब्धि-४३२००००००० सौरवर्षमितः पूर्वाचार्यैरवधित्वे-
 नोपकल्पितः । तैरेव बहमन्वशीघ्रोच्चपातपर्ययाणां पूर्णमाद्यत्वात् । येन
 हि कालेन सर्वेषां भगवता युगपरिवलयवीभवन्ति स एव बहसाधनविषये-
 ऽवधिरित्यभ्युपगमादतिरिक्तिनास्माकं प्रयोजनाभावात् । तथा चावधिव-
 र्षसमस्य पितामहादिनस्य स्मृतावुक्तत्वात् । स्मृतिप्रामादयेनैव व्यवहारार्थं
 तदुद्दिष्टब्रह्ममानस्य तत्स्वरूपतयाऽङ्गीकार इति । ब्रह्ममानेन स्वदि-
 नगतं च यदि कल्पसौरवर्षैर्ब्रह्मन्निर्गृह्यटिकास्तदेष्टसौरवर्षैः का इत्य-
 नुपातेन ॥ २६ ॥

इदानीं तत्कारणमाह ।

यतः सृष्टिरेषां दिनादौ दिवान्ते
 लघुस्तेषु सत्स्येव तत्कारणिना ।

भूतो युज्यते कुर्वते तं पुनर्व-

ऽप्यसत्त्वेषु तेष्वो मह्यो नमोऽस्तु ॥ १७ ॥

भा. भा.—यत एषां ब्रह्माणां दिनादौ सृष्टिर्दिनात्मे लयः । यदि महाक-
ल्पगतादुहाः साध्यन्ते तर्हि यावत्प्राग्यस्य विभावर्षा गतास्तासु ब्रह्माभाव
एव । अतो विद्यमानेष्वेव ब्रह्मेषु तत्कारवित्ता कर्तुं युज्यते । यत् तु
कैश्चिदविद्यमानेष्वपि तेषु महाकल्पगतादुर्त्तमानाः कृतास्तान् प्रति
ब्रह्मोत्पत्त्या सोपहासमाह । तेष्वी मह्यो नमोऽस्ति ॥ १७ ॥

भा. वा.—कस्माद् ब्रह्मा वर्त्तमानश्रुयानात् साध्यन्त इति तत्कारणमाह
यतः सृष्टिरिति । ये महाकल्पादेर्यहानयनं कुर्वन्ति तेषां नमोऽस्तिवत्यु-
पहासः । कल्पादिरेव ब्रह्मदिनादिः स एव पूर्वगतिप्रारम्भकाल इत्यवश्य-
मेव स्वीकार्यं सौरतन्त्रदत्तैः । अन्यथा यावद्विनेशदर्शनं तावद्विनमिति
लक्षणोऽध्याप्तिः स्यात् । यत् तु 'कल्पो ब्रह्ममहः'—इत्यत्र यावत्कल्प-
प्रमाणमुक्तं तत्संमितमिव ब्रह्मदिनमानं न तद्वै ब्रह्मदिनप्रवृत्तिः ।
किन्तु कल्पादेः कृताद्विवेदतुल्यदिध्यायिषु शतश्रेषु गतेषु ब्रह्मदिन-
प्रवृत्तिरिति व्याख्यानं तत्र कालविशेषसंख्यावाचकस्य कल्पशब्दस्य
संख्यामात्रपरत्वेऽदोषः । यथा रवीन्द्रयोगात् प्रवृत्तस्य त्रिंशत्तिथ्यात्म-
कस्य चान्द्रस्य पञ्चम्यादितस्त्रिंशत्तिथिसंख्यामात्रपरत्वे स्वार्थपरित्यागं
मन्यन्ते तद्वदत्रापि । सर्वजनसम्मतकल्पप्रवृत्तेः सप्तान्विततुर्दशमन्वात्म्य
कस्य कल्पस्य सौरसम्मतसृष्ट्यादितः सप्तान्विततुर्दशमन्वात्म्यकपरतायां
स्वार्थपरित्याग एव महान् दोषः । अथ भवन्मतेऽपि यदि युगपदं ब्रह्म-
सृष्टिसंस्मरणं तदा शतपथप्रभृतिप्रतिपादितकामिकसृष्टिर्विहृष्येत ।
यदि च कल्पादितः प्राग्ब्रह्मसृष्टिः कल्पादितो ब्रह्मदिनारम्भ इति मते
यावद्विनेशदर्शनं तावद्विनमिति लक्षणोऽतिप्रसङ्गः प्रसज्येत । किं च
यावत् त्रितित्तोपरि रविबिम्बसंस्मरणस्तावद्विनमिति लक्षणेन कल्पादितः
प्राग्ब्रह्मसृष्ट्यापि गमनशक्योऽयस्य संस्मरणस्य कल्पादितः एव स्वीकृत-
त्वात् करतलकक्षितायकक्षयत् सकलं भूमेऽपि ब्रह्मण्य साकल्यं

रविचिह्नसंज्ञाः सप्तविंशत्येव भवन्तीति कल्पादिते ब्रह्मविद्यासमे
 किञ्चित्कथाध्यायः । तत्र मन्मतेऽपि कल्पादिते रविचिह्नसंज्ञाः सप्त-
 द्वात्रिंशद्वेदतुल्यद्विषयाश्चेद्वहनिप्रारम्भ इति वाक्येनैव दर्शनं तावद्वि-
 नश्चितं लक्षणे न किञ्चित्कथाध्यायमस्तीति । यतोभयोः समो दोषः परिह-
 षारोऽपि वा समो नैकः कर्तव्योक्तत्वात्तद्वद्वर्षेतिवारण इति प्रयासः ।
 प्रसिद्ध्यादेनं किं भवता कल्पादिते ब्रह्मविनादित्येवादित्ये वादि-
 भूतस्यापि सूर्यचिह्नसंज्ञाः सूर्यचिह्नसंज्ञादित्येवाभ्युपगमः । वाक्ये स्वचि-
 त्तिलोपरि रविचिह्नं तावद्विनश्चितं लक्षणे वा किमपराहुः 'युगपद्वद्वर्षे-
 र्गतिवादिना । चेद्विरोध इति चेत् । स च युगपद्विनश्चित्तुष्टिवादिन-
 सत्वापि मते समान इव । कथमयमनुतोपात्मः । न च स्यात् सुवच-
 न्नेतिमते किन्तु कल्पादौ रविचिह्नः । रविचिह्नसंज्ञावतिप्रारम्भ इति ।
 तर्ह्यपि सूत्रप्रमाणं । सत्परवर्षेयकल्पात्ते भवत्वायां सप्तद्वयत्वात् ।
 कल्पादितो युगमहीधरेद्वर्षेषु शतगुणितेषु गतिप्रारम्भाभिधानात्
 कल्पभगवादीनामानर्थक्यम् । तस्मात् कल्पादावेव सहनिप्रारम्भः
 समुचित इति । सप्तद्वयकाले सहासत्वं दोषस्तथा प्रमाणकालेऽपि
 सहासत्वं दोष इति सामान्यत उक्तं तेष्वसत्सु ये तत्पारङ्गितां कुर्वते
 तेभ्यो महद्गो नम इति ।

तथा चाह श्रीपतिः ।

“योनिर्यज्ञेहायां विधिवासादौ

सृष्टिलयस्तद्विवसावसाने ।

यस्मादतोऽस्मिन् गणिते सहायां

योभ्यो मते नः खलु कल्प एव” इति ॥

कल्पसु युगसृष्टिवादिप्रमाणं युगमवधौदिकसमिच्छेष्टाहर्गणा-
 दौ । तत्र साकल्येन मुखने भवने च शिष्यकृतो माभूदिति भवता
 यद्वद्वर्षविकासकेन सूर्येण मन्दशीघ्रोच्चपातभगवात्वं सहस्रेण सवर्ष-
 यित्वा पठितमिति सहासत्वंदोषाश्चाप्युक्त्याऽपि नास्ति । तस्मान्महाकल्पादौ

ब्रह्मानयनं कुर्वते तेषामेवेदं दूष्यमित्यसम् । ब्राह्मणानयनं सङ्गुत्या-
दुभयोर्नितया प्राजापत्यमानयत् । शास्त्रान्तरे प्राजापत्यमनयनमिति स्मृतम् ।

“मन्त्रान्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम्” इति ॥ २० ॥

भरीषिः—ननूत्तयुत्तया कल्पकपत्रहर्दिनस्य प्रमाद्यत्वे बृहत्स-
धनार्थे सिद्धेऽप्यवान्तरबृहदारसाधनार्थे कल्पवतस्येच्छात्वं न युक्तम् ।
कालस्यानयनान्तत्वेन बृहदारस्य चराचरस्य च सर्वदा स्थितत्वेन कल्पा-
धिककाले बृहदारप्रवृत्तिकालाद्बृहदारस्य भयवाद्यात्मकस्य साधनत्वं ।
महाकल्पावच्छिन्नकाले बृहदारप्रवृत्तिकालाद्बृहदारस्येच्छात्वं युक्तम् ।
अत्र चान्यत्रहस्तज्ञसङ्घेः सत्त्वात् तत्पारवृत्तिकालात् पूर्वतीत्या
बृहत्साधनमिति नानवस्था तथा च ब्रह्मचो मत्तद्दिनमासवर्षाणां तत्सा-
धने प्रयोजनाद्बुद्धा वर्तमानकुर्यात्तत् प्रसाध्या इत्यस्यासिद्धत्वाच्च भव-
त्सागमः कोऽपि नास्योपयोग इति कथमुक्तम् । अथवा बृहत्साधनस्या-
साधनतापत्तेः ।

अत इव ।

“आयुषोऽर्धं गतं तस्य वेदकल्पोऽयमादिमः ।

कल्पादस्माच्च मनवः ब्रह्मचरीताः ससन्धयः ॥

चैव स्वतस्य च मनोर्युगानां विचिनो गतः ।

अष्टाविंशाद्युगादस्माद्यातमेतत् कृतं युगम् ॥

अतः कालं प्रसंख्याय संख्यामेकत्र पिच्छयेत्” * ।

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तम् ।

“कल्पपरार्धे मनवः बृह कस्य युगविचिनम् ।

त्रीणि कृतादीनि कलेर्गोऽङ्गेकगुणाः ३६०८ सकान्तेऽव्याः” † ॥

इति ब्रह्मगुप्तोक्तव्यामितभ्युरङ्गीकारेण ब्रह्मजनमकालात् सौत-
र्कवादि कल्पानां परार्धसंख्याया मितमिति यथाशुक्लार्थेन मतानि ।

* मध्यमाधिकारे २१-२३ श्लो. ।

† ब्रह्मसिद्धान्तो मध्यमाधिकारे २६ श्लो. ।

[illegible]

“सर्वज्ञाद्वाक्यः सर्वाः प्रभवन्त्यहदागमे ।

राज्यागमे प्रसीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके" ॥

इति भवत्युक्तैः । अतोऽस्मात् कारणात् । तेषु ग्रहेषु । सत्सु
विद्यमानेषु । स्वकारो बह्वानधिकरश्चकालस्यवच्छेदार्थः । तत्कारविन्ता
बहवतिविचारो युज्यते कर्तुं युक्तो भवतीत्यर्थः । तथा च बह्वाणां कस्या-
चिद्विद्यमाने सत्त्वावृत्तमानमुपायात् प्रसाध्या इति प्राप्नुतं युक्तमेवेति
भावः । अन्यथा बह्वानधिकरश्चकाले ब्रह्मराशौ 'सति कुत्रो विद्यम्, इति
न्यायेन तदसाधने त्वपि उक्तरीत्या बह्वसाधनमनिवारितं स्यात् । अत एव ।

“बहन्वन्नोत्पत्तिर्गन्धर्ह्यदिनादौ दिनक्षये प्रलयः ।

यस्मात् कल्यस्तस्माद्बुद्धमक्षिते कलयाताब्दाः" † ॥

✓ ब्रह्मसूटसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे २६ श्लो. ।

† नेतृं पठ्यं ब्रह्मरूपसिद्धान्ते उपलभ्यते ।

वह्निर्वाते कुर्वते तेवामेवेवं दूष्यमित्यसम् । वाह्यमानकथनं सङ्ख्या-
दुपयोगितया प्राजापत्यमानवत् । वास्त्वान्तरे प्रजापत्यमानमनिहितम् ।

“मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम्” इति ॥ २० ॥

भरीषिः—ननूतयुतया कल्परूपब्रह्मदिनस्य प्रमाद्यत्वे वह्निर्वा-
धमाद्ये सिद्धेऽप्यवान्तरवह्निर्वाधसाधनार्थं कल्पवतस्येच्छात्वं न युक्तम् ।
कालस्यानवधानन्तत्वेन वह्निर्वाधस्य चराचरस्य च सर्वदा स्थितत्वेन कल्पा-
धिककाले वह्निर्वाधप्रवृत्तिकासाद्ब्रह्मवतस्य भववाक्यात्मकस्य साधनम् ।
महाकल्पावच्छिन्नकाले वह्निर्वाधप्रवृत्तिकासाद्ब्रह्मवतस्येच्छात्वं युक्तम् ।
अथे चान्यब्रह्मज्ञतद्वच्छेः सत्त्वात् तत्त्वारवृत्तिकासात् पूर्वतीत्या
वह्निर्वाधमिति नानवस्था तथा च ब्रह्मज्ञो गतदिनमासर्वाद्यां तत्त्वा-
धने प्रयोजनादुदा वर्तमानमुयातात् ब्रह्माद्या इत्येकादिदृष्ट्याच्च भव-
त्वागमः कोऽपि नास्योपयोग इति कथमुक्तम् । अथवा वह्निर्वाधसाधनस्या-
साधनतापत्तेः ।

अत इव ।

“आयुर्बोऽर्धं गतं तस्य जेहकल्बोऽयमादिमः ।

कल्पादस्माच्च मनवः बहुव्यतीताः ससन्धयः ॥

चैवस्यतस्य च मनोर्युगानां चिचनो गतः ।

चटाविंशाद्युगादस्माद्यातमेतत् कृतं युगम् ॥

अतः कालं प्रसंख्याय संख्यामेकत्र पिच्छयेत्” * ।

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तम् ।

“कल्पपरार्धे मनवः बहु कस्य युमचिचनम् ।

त्रीणि कृतादीनि कलेर्गोऽङ्गैकगुणाः ३६०८ यकान्तेऽप्याः” † ॥

इति ब्रह्मगुप्तोक्तस्यामितायुरङ्गीकारेण ब्रह्मजन्मकालात् सौर-
वर्षादि कल्पानां परार्धसंख्याया मितमिति यथाशुक्लार्थेन नत्तानि ।

* मध्यमाधिकारे २१-२३ श्लो. ।

† ब्रह्मगुप्तसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे २६ श्लो. ।

इति ब्रह्मसंज्ञोक्त्यापूर्वव्रतिकादितमहाकल्पयन्ता बहवस्त उक्तः ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि ।

“न्यीतिवहाणां विधिवासरादौ सृष्टिलंयस्तद्विवसावसाने ।

यस्मादतोऽस्मिन् गणिते यहाणां योग्यो मते नः खलु कल्प एव”-इति ॥

अत एव पूर्वसिद्धान्ते ब्रह्मसाधनायै ‘यस्मात्तुं तु कवीन्द्र
इत्यादिसंज्ञोक्त्यापूर्वं कृतम् । अतु भगवता पूर्वोक्तं भवेत्तुयमर्थं
कृतम् । अन्यथा द्विवारं गताम्यसाधनानुपपत्तेः । यस्तु द्वितीयमर्थस्य
युक्तिमुक्तत्वेन प्रकरोऽमुक्तः । अत एव भगवता प्रथमेऽस्वरतं ब्रूहि मन्त्र
इवे द्वितीयमर्थस्योक्तः । तथा च महाकल्पयन्ताद्विवसाधनस्यापि समूह-
त्वेन प्राचीनपूर्वोक्त्यावयवेषु कथनं भविष्यत्येवातः कथं तद्विवारकब्रह्म-
संज्ञकारस्य पूर्वं तत्राऽपि दातमित्यत आह कुर्वत इति । ये पूर्वोक्तयो
वासास्तु तद्विवारणामेषु एव बहवः तद्विवारद्विवारमावेक्षित्यर्थः । विद्यमा-
नेष्वविद्यमानेषु चेति महाकल्पे इति यावत् । तां बह्वारविन्तां कुर्वते
कुर्वन्तीत्यर्थः । तेभ्यो महत्तुो नमोऽस्तित्यन्तत्तिरस्तुतवाक्येन उपकृतं
बहु तत्र किमुच्यते इत्यादि बहूपहासो व्यक्यते । तथा च महाकल्प-
यन्ताद्विवसाधनं येः कृतं भविष्यति तदयुक्तम् । पूर्वानुक्त्युक्त्यामेन मूलाभा-
वात् । अन्यथा ब्रह्मसाधनोपवीजं सूर्योक्तद्वितीयगताम्यसाधनं व्यर्थं
स्यात् । पूर्वोक्तद्वितीयगताम्यसाधनस्य-‘आद्याम्यन्तो द्वितीयपराधं’-
इत्यादिसंज्ञोक्त्यापयुक्तत्वाच्चेत्येवकारदानं युक्तिमिति भावः । अत एव
वास्तु बहवः तद्विवारजिज्ञासाऽपि युज्यते ।

“तज्जिज्ञासा नमस्तेभ्यो भवेद्वेषामसत्स्वपि”-इति ।

इति श्रीपत्युक्तं युक्तम् । अत्राधुनिकाः-

“विधेर्दिनादौ युगपत् समस्तं भूत्वा ब्रह्मा प्राग्वत्प्रवृत्ताः ।

इतीरितं वेदविरोधिनस्ते ब्रह्मार्कब्रह्मादिमताद्विभिन्नम् ॥

यः समानोदकं प्रेतं वदेद्वापि वदेत् वा ।

तस्याद्यौघं दद्याद् स्यादन्येषां तु ज्यैष्ठ्यं विदुः ॥ इति ।

अन्येषां द्वाहकादिव्यतिरिक्तानां, समानोदकपदं सगोत्रस्याप्युपस-
ख्यं समानगोत्रत्वाविशेषात् । सपिण्डानां तु वदनाद्यभावेऽपि दद्या-
दमस्त्येवेति न तन्निमित्तमाधिक्यम् । अत एव देवेनः ।

विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्द्धरादिकम् ।

तेषां करोति यः कश्चित्तस्याधिक्यं न विद्यते ॥ इति ।

अन्धमित्यनेन बन्धुव्यवहारादौ विराजमुक्तम् । तदाह भग्नः ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निहृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति विराजेष्व मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥ इति ।

बन्धुवत्त्वेहातिशयेन, मातृबान्धवाः पितृबान्धवाद्युपसङ्गाः
सम्बन्धवाम्यात् ।

अनुगमनाद्यौघमाह ।

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

त्वात्वा सचैवं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥४३॥

ज्ञातिं सपिण्डाद्व्यतिरिक्तं समानजातीयं ब्राह्मणं पूर्वोक्तम्, दृष्ट-
या कामतोऽनुगम्य सचैवं त्वात्वाग्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ।
तदाह कूर्मः ।

प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छेत् कामतः ।

त्वात्वा सचैवं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ इति ।

अज्ञातिमेव वा असमानजातीयं क्षत्रियादिकमप्यनुगम्येदमेव
वक्ष्यमाणेन समुच्चितं मुद्दिहेतुरिति वक्तुमज्ञातिमेव वेत्सुक्तम् । घृतप्रा-
शनं च मुध्यर्थमिति न भोजननिवर्तकं तत्कार्यकारित्वाभावात् ।

विप्रस्य सचियानुगमनाद्यौघमाह ।

अत्रियं मृतमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।

एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चमव्येन मुष्यति ॥ ४४ ॥

यो ब्राह्मणो मृतं वृत्तियमज्ञानान्मीर्ष्यादनुगच्छति स एकाहम-
शौचं कृत्वा परदिने सचेत् क्षात्वाग्निं स्पृष्ट्वा पञ्चगव्यं पीत्वा शुध्यति ।
अत्र घृतपञ्चगव्ययोः शुद्ध्यर्थत्वेन समानकार्यत्वाद् घृतप्राशननिवृत्तिः ।

विप्रस्य वैश्यानुगमनाशौचमाह ।

शवं तद्वैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणो ह्यनुगच्छति ।

कृत्वाशौचं त्रिरात्रं च प्राणायामान् षडाचरेत् ॥ ४५ ॥

ये ब्राह्मणो मृतं वैश्यमज्ञानान्मीर्ष्यादनुगच्छति स त्रिरात्रमा-
शौचं कृत्वा परदिने सचेत् क्षात्वाग्निं स्पृष्ट्वा पञ्चगव्यं प्राश्य षट् प्राणा-
यामानाचरेत् पूर्वेण पञ्चगव्येन घृतस्य निवर्तनात्तदेवानुवर्तते न घृतम् ।

विप्रस्य शूद्रानुगमनाशौचमाह ।

प्रेतीमृतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अनुगच्छेत्पीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ४६ ॥

त्रिरात्रे तु ततः पूर्णं नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामश्चतुर्दशं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ४७ ॥

यो ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलो मुखो मृतं शूद्रं स्मृत्तानं पीयमानमनु-
गच्छेत्स त्रिरात्रमाशौचं कृत्वा परदिने समुद्रगां नदीं गत्वा सचेत्
क्षात्वाग्निं स्पृष्ट्वा प्राणायामश्चतुर्दशं विधाय घृतं प्राश्य विशुध्यति ।

अत्र घृतोपादानं मध्ये पञ्चगव्येन निवर्तितस्य पुनः प्राप्यर्घम् ।
एवं वृत्तियस्य वैश्यशूद्रानुगमने एकारात्रद्विरात्रे वैश्यस्य शूद्रानुगमने एकाह
इत्युक्तनीचम् ।

एवं शूद्रानुगमननिषेधे द्विवैस्ते कश्चमनुसरणीया इत्यत आह ।

विनिषर्ष्य यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः ।

द्विजैस्तदानुगन्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥ ४८ ॥

उदकान्तमुदकाक्रियान्तं विनिवर्त्य कृत्वा आशौचसमाप्ताविति
यावत् यदा उपस्थिताः स्थितास्तदा द्विजैस्त्रैर्वर्षिकैरनुगन्तव्याः शोकाप-
नादायानुसर्तव्या इति । शूद्रस्य त्रैर्वर्षिकानुगमने तु सक्तोतिः “स्यर्षे विना-

नुगमने शूद्रो नत्तेन शुभ्यति" इति पारस्करस्मरणात् । रात्रौ चेत्सूर्यादयेन ।
एवं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणार्धेनतृहं यत्वा रोदनेऽहोरात्रमन्यथावर्गस्थिसं-
यथास्थानमूर्ध्वमाचमनं सचियवैश्यायै तत्तुहे गत्वा रोदने द्विरात्रमन्यथा-
वर्गस्थिसंयथाहोरात्रमूर्ध्वं सच्योतिः शूद्रार्थं तत्तुहङ्गत्वा रोदने चिरा-
त्रमन्यथावर्गस्थिसंयथाहोरात्रमूर्ध्वमेकाह इति । एवमेवानन्तरैकान्त-
रायै रोदनेऽन्येषामपि ज्ञेयं प्रातिजोष्येन रोदने तु क्षानमेव सर्वेषामि-
त्यादि बह्वीतिविवृतौ शुद्धिचन्द्रिकायामेवाविष्कृतमिति नेहेरव्यते ।

चेतश्चञ्चलवाहचित्रविषया भुक्तिर्यदि ज्ञेयसी
मुक्तिर्वा यदि बाञ्छिताऽभयपरा ऽऽनन्दात्मिका स्वेयसी ।
तत्तल्लक्ष्मीनिलयं विमृश्य सलयं गङ्गाम्भसः सर्वदा
तिष्ठ श्रीमधुसूदनाङ्घ्रिकमलासक्तं हि नक्तन्धिवम् ॥ १ ॥
धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दु-
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।
बास्त्रे पराशरकृते विवृतस्तृतीयो-

ऽध्यायः कलाविवृतशुद्धिविनिर्णयाय ॥ २ ॥

इति श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजननन्दपण्डितापरनामधेयविनायक-
पण्डितकृते पराशरस्मृतिविवृतौ विद्वन्मनोहरायां तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

सुरालयनिवासिनां मरकतप्ररोहभ्रमो
भुवस्तलनिवासिनामसितरत्नयूपभ्रमः ।
अधोभुवनवासिनां रविसुताजलौघभ्रम-
स्त्रिविक्रमपदक्रमो जयति यत्र सोऽमृतक्रमः ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दु-

श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।

शास्त्रे परामर्शते क्रियते चतुर्थो-

ऽऽध्याये प्रकीर्षकसुतादिविनिर्णयोऽथ ॥ १ ॥

अथोक्तवक्ष्यमाणयोराचारप्रायश्चित्तकाण्डयोः शेषान् धर्मांश्च
यस्मिन् प्रतिपादयितुं सङ्कुरकाण्डमारभते । तत्र पूर्वाध्यायान्ते हीनकर्षेण-
वानुगमनरूपप्रकीर्षेण प्रायश्चित्ताभिधानेन कुट्टिस्ये प्रकीर्षक इवोदुन्ध-
नयुक्तोदुहनादि प्रायश्चित्तं विधातुं तच्चिन्तामाह ।

अतिमानादतिक्रोधात्स्नेहाद्या यदि वा भयात् ।

उदुन्धनीयात् स्त्री पुमान् वा गतिरेषा विधीयते ॥१॥

मानमतिक्रान्तोऽतिमानो नीचाधिष्ठेपाद्विस्तस्मादतिक्रोधः पौनः-
पुन्येन मर्माद्घाटनादौ क्रोधावेद्यः क्षेहभययोरप्यतिशयानुबद्धे जाति-
क्षेहस्य द्रोणदशरथादिमरकहेतुत्वमतिभयस्य च महापराधिभृत्यादिमर-
कहेतुत्वं स्फुटी भवति ततश्च स्त्री पुमान्वा जातिविशेषानादरेण
यद्युदुन्धनीयादुदुन्धनेन गलपाणेन प्रियेत तदैवा वक्ष्यमाणा गतिर्नैक-
प्राप्तिर्भवति उदुन्धनीयादिति त्र्यादेर्बन्धवन्धन इत्यस्माद्वातोर्विधित्वेति
श्वाम्रस्ये कृते व्यस्ययो बहुलमित्यनेन द्विविकरवतायां अपि कृते
निष्पद्यते ।

प्रतिज्ञातां गतिं दर्शयति ।

पूयशोणितसंपूर्णं त्वन्वे तमसि मज्जति ।

षष्ठिवर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

पूयशोणिताभ्यां सम्पूर्णं ऽन्वे तमसि चान्धतामिच्छायां नरकविशेषे
षष्ठिवर्षसहस्राणि मज्जति तच्च च नरकयातनां तावत्कालमेव प्रतिप-
द्यते प्राप्नोति । तथा चेष्टावाच्यश्रुतिः ।

असूर्यो नाम ते लोका चान्धेनं तमसा कृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महता जनाः ॥ इति ।

वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तनिमित्तं निवेद्यति ।

आद्यौषं मोदकं नाग्निं नाभ्रपातं च कारयेत् ।

आद्यौषं दशाहादि उदकमुदकदानमग्निमग्निदानमभ्रपातो रोदनं
चकारादुदकादि न कारयेत् कुर्वात्यप्येकं निवेद्येन तदतिशमावाप्तमपि
प्रत्येकमेव प्रायश्चित्तनिमित्तता नश्यते । अथ प्रकरवार्धमाह ब्रह्म
पुराणे ।

क्रोधात्प्रायं विषं वज्रं शङ्खमुदुन्धनं खलम् ।

निरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नरा धमाः ॥

महापातकिनो ये च पतितस्ते प्रकीर्तिताः ।

पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्त्यसंशयः ॥

न चाभ्रपातः पिबेद्यो वा कार्ये काट्यादिकं क्वचिद् ॥ इति ।

उक्तनिवेधातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह ।

घोढारोऽग्निप्रदातारः पाञ्चष्वेदकरास्तथा ॥ ३ ॥

तप्तकृच्छ्रेण शुध्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।

ये तादृशवचस्य घोढारो वाहका अग्निप्रदातारो दाहकाः पाञ्च-
ष्वेदकरा नक्षपाद्यान् क्षेत्रारस्तथाश्वेनाद्यौघोदकदानादिकर्तारश्च ते
सर्वे वक्ष्यमाणतत्त्वान् तप्तकृच्छ्रेण शुध्यन्तीति प्रजापतिराह । इत्येषाव-
मतो दाहादिकरत्वे कामतस्तु द्विगुणं तदुक्तं ब्राह्मे ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

सुरालयनिवासिनां मरकतप्ररोहभ्रमो
शुबस्तलनिवासिनामसितरत्नयूपभ्रमः ।
अधोशुवनवासिनां रविमुताजलौघभ्रम-
स्त्रिविक्रमपदक्रमो जयति यत्र सोऽमृतक्रमः ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकौरवकाननेन्दु-

श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।

शास्त्रे पराशरकृते क्रियते चतुर्थो-

ऽऽध्याये प्रकीर्णकसुतादिविनिर्णयोऽथ ॥ १ ॥

अथोक्तवक्ष्यमाख्योराचारप्रायश्चित्तकाण्डयोः शेषान् धर्मात्
अन्तरा प्रतिपादयितुं सङ्कुरकाण्डमारभते । तत्र पूर्वोऽध्यायान्ते हीनवर्ण-
वानुगमनरूपप्रकीर्णप्रायश्चित्ताभिधानेन बुद्धिस्थे प्रकीर्णक श्वोदुन्ध-
नमृतोदुहनादि प्रायश्चित्तं विधातुं तच्चिन्तामाह ।

अतिमानादतिक्रोधात्स्नेहाद्वा यदि वा भयात् ।

उदुन्धनीयात् स्त्री पुमान् वा गतिरेषा विधीयते ॥१॥

मानमतिक्रान्तोऽतिमानो नीचाधिषेपादिस्तस्मादतिक्रोधः यौग-
पुन्येन मर्मोद्घाटनादौ क्रोधावेष्टः खेदभययोरप्यतिक्रान्तानुबद्धेति-
खेदस्य द्रोणदशरथादिमरुहेतुत्वमतिभयस्य च महापराधिभृत्यादिमर-
ुहेतुत्वं स्फुटी भवति ततश्च स्त्री पुमान्वा जातिविशेषानादरेण
यदुदुन्धनीयादुदुन्धनेन गलपात्रेन म्रियेत तदैवा वक्ष्यमाणा गतिर्नरक-
प्राप्तिर्भवति उदुन्धनीयादिति त्र्यादेर्वन्धवन्धन इत्यस्माद्वातोर्विधिमिति
श्वाप्त्यये कृते व्यत्ययो बहुलमित्यनेन द्विविकारकतायां अपि कृते
निष्पद्यते ।

प्रतिज्ञातां मतिं दृश्यति ।

पूयशोणितसंपूर्णे स्वन्वे तमसि मज्जति ।

षष्ठिवर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

पूयशोणिताभ्यां सम्पूर्णेऽन्वे तमसि अन्धतामिसाख्ये नरकविशेषे
षष्ठिवर्षसहस्राणि मज्जति तत्र च नरकयातनां तावत्कालमेव प्रतिप-
द्यते प्राप्नोति । तथा चेष्टावाक्यश्रुतिः ।

असूर्यो नाम ते लोका अन्धेन तमसा कृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महता वनाः ॥ इति ।

वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तनिमित्तं निवेद्यति ।

वायौर्चं मोदकं नाग्निं नाभ्रपातं च कारयेत् ।

वायौर्चं दशाहादि उदकमुदकदानमग्निमग्निदानमभ्रपातो रोदनं
चकारादुहमादि न कारयेत् कुर्यात्प्रायेकं निवेद्येन तदतिश्रमावामपि
प्रत्येकमेव प्रायश्चित्तनिमित्तता नम्यते । अथ प्रकरवार्धमाह ब्रह्म
पुराणे ।

क्रोधात्प्रायं विषं क्षिप्रं हसमुदुन्धनं क्षलम् ।

निरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नरा धमाः ॥

महापातकिनो ये च पतितस्ते प्रकीर्तिताः ।

पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिनोऽप्यसंख्यः ॥

न चाभ्रपातः पिच्छो वा कार्ये आह्लादिकं क्वचिद् ॥ इति ।

उक्तनिवेधातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह ।

बोहारोऽग्निप्रदातारः पाश्चाच्छेदकरस्तथा ॥ ३ ॥

तप्तकृच्छ्रेण शुष्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।

ये तादृशशवस्य बोहारो दाहका अग्निप्रदातारो दाहकाः पाश्-
च्छेदकरा मक्षपाहान् क्षेत्रारस्तथाशब्देनाहोबोदकदानादिकर्तारस्तु ते
सर्वे वक्ष्यमाणसप्तश्वेन तप्तकृच्छ्रेण शुष्यन्तीति प्रजापतिराह । इतश्चाक-
मतो दाहादिकरत्वे कामतस्तु द्विगुणं तदुक्तं ब्राह्मे ।

वृत्तानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।

तत्पञ्चदशद्वयेनैव तस्य मुहुर्न चान्यथा ॥ इति ।

वृत्तानि दाहादीनि पूर्वप्रकृतत्वात्, विमोहितो भूयः, यदप्यन्यो-
भयत्रापि कामाकामपदे न स्तस्तथाप्येकगुण्यद्वैगुण्यमवयादेव तयोः
कामाकामविषयत्वं सिध्यति । “विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवे-
दिति” स्मरणात् । उपपातकिसंस्कारे प्रायश्चित्तमाहाविः ।

उपपातकसंयुक्तो मानवो म्रियते यदि ।

तस्य संस्कारकर्त्ता च प्रजापत्यं समाचरेत् ॥ इति ।

उदुन्धनन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति ।

गोभिर्हृतं तथोदुन्धं ब्राह्मणेन तु घातितम् ॥ ४ ॥

संस्पृशन्ति तु ये विप्रा वोढारम्भाग्निदाश्च ये ।

अन्ये ये चानुगन्तारः पायच्छेदकराश्च ये ॥ ५ ॥

तत्तद्वृच्छेण शुद्धास्ते कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् ।

अनकुत्सहितां गां च दधुर्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ६ ॥

यथोदुन्धनमृतं तथा गोहतं ब्राह्मणद्वयं चेति व्याख्येयमन्यथा
योनवत्तयात् । गोयद्वयं शृङ्गाद्युपलक्ष्यम् । तदाह ब्रह्मपुराणे ।

शङ्खिद्विष्टिनखिव्यालविषवन्दिमहाकलेः ।

सुहूरात्परिहर्तव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विकृता ।

निरुहीतः स्वयं राज्ञा चौरदोषेण कुत्र चित् ॥

प्रद्वारान्हरन्त्यश्च रोदात्तस्यतिभिर्हृताः ।

असमानैश्च सङ्कीर्णं चण्डालाद्यैश्च निवहम् ॥

कृत्वा तेर्निहितास्तद्वृक्षवृद्धालादीन्समाश्रिताः ॥ इति ।

अत्र गवादिभिः क्रीडन् नामानां विप्रियं कुर्वन्, इत्यादिना कृत-
तायितया मुहुर्पूर्वप्रवृत्त्या मृतानामाशौचादभावा उच्यते । प्रामादिकमरवे
तु पातित्याभावादस्त्येवाशौचम् ।

यदि करिष्यन्माद्येन म्रियतेऽन्यदकादिभिः ।

तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्याचौदकक्रिया ॥

इत्यङ्गिरः स्मरणात् । तदेतान्ये संस्पृशन्ति वहन्ति दहन्ति वा ये चान्येऽनुगच्छन्ति पाद्यादिकं प्लुदन्ति ते सर्वे तत्पङ्कजं कुर्युरित्यति-
दिश्य ब्राह्मणाभोजयित्वा गोमित्रेण दद्यादित्युपदिश्यते । तदाह अयनः ।
आत्मघातकस्पर्शेन दहनवहने तत्पङ्कजं चरेदुत्सगावो दक्षिणा ब्राह्मणे-
ष्विति ।

तत्पङ्कजस्यानेकपत्वात्स्वाभिमतस्य स्वपमाह ।

अथहमुष्णं पिबेद्वारि अथहमुष्णं पयः पिबेत् ।

अथहमुष्णं पिबेत्सर्पिर्वायुमक्षौ दिनत्रयम् ॥ ७ ॥

षट्पलं तु पिबेदग््नमस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ।

पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ ८ ॥

नीरक्षीरघृतवातानामेकैत्रं प्रतिच्यहं षट्श्लोकपलपरिमितं पिबेदेवं
द्वादशाहसाध्यस्तत्पङ्कजो भवति । तथा च मनुः ।

तत्पङ्कजं चरेद्विप्रो बलवीरघृतानिनात् ।

प्रतिच्यहं पिबेदुष्णान् सक्तस्त्रायी समार्हतः ॥ इति ।

तत्पपदं च समानकालद्वयं शीतपङ्कजं व्यावर्त्तयति । तथा च यमः ।

अहं शीतं पिबेत्तोयं अहं शीतं पयः पिबेत् ।

अहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षः परं अहम् ॥ इति ।

त्रिरात्रं चोष्णमाहतमिति मूलपाठे तु त्रिवारमास्य पूरणमुष्णोद-
कवाप्यं पिबेदित्यर्थः ।

पतितसंसर्गे प्रायश्चित्तं विधातुं तन्निन्दामाह ।

यो वै समाचरेद्विप्रः पतितादिष्वकामतः ।

पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥ ९ ॥

मासार्धमासमेकं वा मासद्वयमथापि वा ।

अब्दार्धमब्दमेकं वा भवेद्द्वयं तु तत्समः ॥ १० ॥

यौ विप्रोऽन्यो वा पतितादिषु पतिता वसन्हादयो वक्ष्यमाणा-
श्चत्वार आदिष्वेनातिदिष्टपातित्यानां पतितापत्यादीनां बहवं "पति-
तोत्ययः पतितो भवतीति" वसिष्ठस्मरणात् । तेषु च पञ्चाहं दशाहं द्वाद-
शाहं पक्षं मासं मासद्वयं षड्मासं संवत्सरं वा समाचरेत्सम्यग्वाचार्त्तं
वक्ष्यमाणासनादिभिर्व्यवहारं कुर्यात्सोऽपि पापभागभवतीति सम्बन्धः ।
तथा च वक्ष्यति द्वादशान्ते ।

वासनाच्छयनाद्यौनात्सम्भावासहभोजनात् ।

सङ्क्रामन्तीह पापानि तैलविन्दुरिवम्भसि ॥ इति ।

संवत्सरादूर्ध्वं तु पतितसंसर्गेण तत्समः पतितसमी भवेत्तु पतितः,
राक्षसमी मन्वीतिवत् ।

तथा च पाद्वे । महापातजिन उपक्रम्य

इतिः सह समायोजनं यः करोति दिने दिने ।

तुल्यतां याति सोऽप्याशु कलौ संवत्सरे गते ॥ इति ।

इतिः पूर्वोक्तैर्महापातकिभिः सह दिने दिने प्रतिदिनं समायोजनं
संसर्गे यः करोति सोऽपि कलौ संवत्सरे गतेऽतीते स ह्याशु स्वस्थसं-
र्गेणापि तुल्यतां साम्यं यातीत्यर्थः । ननु "संवत्सरेण पतति पतितेन
सहाचरन्" त्यादिष्वङ्गादिवाक्यैः संवत्सरमात्रसंसर्गेण पातित्यस्यैवाभि-
धानात्कथं संवत्सरानन्तरं संसर्गेण पतितसाम्यमेव न पातित्यमिति चेत् ।
सत्यम् । युगभेदेन व्यवस्थितविषयाणां स्मृतीनामेकमूलत्वासम्भवेनेक-
वाक्यात्वाभावात् संवत्सरेण पातित्योत्पत्तौ वक्ष्यमाणावस्मादिकप्राय-
श्चित्तानुपपत्तेरथाच सम्यग्भेदमहापातकप्रायश्चित्ताभावात् । न च तदव्य-
यानुपपत्त्या संवत्सरश्चक्षुः किं विध्यनसंवत्सरपरः कल्प्यः । मुख्यार्थं वाच-
काभावेन लक्षणाया अन्याय्यत्वात् । न च वचनान्तरविरोधो बाधकः ।
तस्यैतच्छास्त्रोत्पत्तिप्रयोजनप्रपञ्चमेव परिहृतत्वात् । पातित्यं तु उत्पा-
दकाभावादेव न, कलौ पतति कर्मक्षेत्रमिधानात् । संसर्गपातित्यस्य
युगान्तरविषयत्वेन विपाका व्यवस्थापनात् । अत इव संसर्गदोषः वाचे-

मिति कसिचर्त्यप्रकरणेऽभिहितमित्यलम् । पृथक् पृथक् अवस्थितप्राय-
श्चित्तविधानार्थमेकवक्ष्योत्कीर्तनं विधित्सितप्रायश्चित्तस्यात्यताबोधना-
याकामत इत्युक्तम् ।

इदानीमुक्तपक्षेषु प्रातश्चित्तान्याह ।

त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।

तृतीये चैव पक्षे तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ ११ ॥

चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे मतः ।

कुर्याच्चान्द्रायणं षष्ठे सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ॥ १२ ॥

शुद्ध्यर्थमष्टमे चैव षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ।

तत्सप्तममाह विष्णुः । अथ कृच्छ्राणि भवन्ति अहं नाशनीया-
दिति । द्वितीयपक्षे दशाहसंसर्गे कृच्छ्रं प्राजापत्यमाचरेत् । निरुपपदः
कृच्छ्रशब्दः प्राजापत्यमावृष्टे कृच्छ्रं प्राजापत्यमिति देवसप्तवचनात् ।
तत्स्वरूपमाह मनुः ।

अहं प्रातस्सह्यहं सायं अहमद्यादयाचितम् ।

अहं परं तु नाशनीयात्प्राजापत्यं चरेत् द्विजः ॥ इति ।

यद्यपि प्राजापत्यं स्वयमप्यपरिष्ठादुह्यति तथापि तस्य प्राजा-
पत्यद्वयस्यानीयत्वाच्चेहोपयोगः । तृतीयपक्षे द्वादशाहसंसर्गे सान्तपनकृच्छ्र-
माचरेत् । तत्सप्तममाह आचारिणः ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् ।

हक्केकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ॥

कृच्छ्रं सान्तपनं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥ इति ।

यद्यपि

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् ।

आध्या परेण्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

इति याज्ञवल्कीयं हेराचिकमपि कृच्छ्रं सान्तपनमस्ति तथापि तच्च प्रकृतो-
पयोगि द्वितीयपक्षोक्तप्राजापत्याभ्युपगमात् । न चोदाहृतस्यापि सप्ताह-

साध्यत्वात्प्राजापत्यम्नतास्येति वाच्यम् । विराजोपवासवनः प्राजाप
 त्यादस्य सप्ताहोपवासात्मकस्य पञ्चगव्याशनक्रमेनाधिकत्वादिति । स-
 तुर्थे पक्षे पक्षसंसर्गे दशाहमुपवासमाचरेत् । यद्यप्युपोपवासो न शुक्लस-
 चापि वक्ष्यमाणपराकसाहचर्यात्कल्पनीयः । तथाविधज्ञानान्तराभावात् ।
 पञ्चमपक्षे माससंसर्गे पराकः कर्तव्यतया मतः । तत्स्वरूपमाह याज्ञ-
 वल्क्यः । द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तित इति । बहुपक्षे मासद्वय-
 संसर्गे वक्ष्यमाणलक्ष्यं चान्द्रायणं कुर्यात् । सप्तमपक्षे वायुमासिकसंसर्गे
 ऐन्दवं चान्द्रायणं तयोर्द्वयं कुर्यात् । अष्टमपक्षे संवत्सरसंसर्गे वयमासप-
 र्यन्तं नैरन्तर्याम्यं ब्रह्मं प्राजापत्यमभ्यसेत् । वयमासाभ्यासेन च पञ्चदशसं-
 ख्योऽसौ संपद्यते । शुद्ध्यर्थमिति सर्वशेषः । संवत्सरश्चात्र सावनमानेन
 बहुधिककृतचयाहोरात्रो युज्यते । ततश्चाब्दमेकं वेत्यादावत्यन्तसंयोग-
 वाचिन्या द्वितीयया नैरन्तर्याभावेऽप्यन्तरितदिवसगणनया बहुधिककृतच-
 यदिवसव्यापित्वं संसर्गे साधनीयमेवं च पञ्चाहादिवायुमासिकान्तेषु सर्वेषु
 पक्षेषु त्रैयम् । इति च प्रायश्चित्तकल्पा अकामतः संसर्गे त्रैयास्तद्योपक-
 मात् । कामतः संसर्गे तु धर्मपदीयोक्ताः ।

पञ्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तत्प्रकृच्छ्रकम् ।
 द्वादशाहे तु संसर्गे उपवासा दशाचरेत् ॥
 पराकस्त्वर्द्धमासे स्वान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ।
 मासत्रये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ॥
 वायुमासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं स्वध्वार्द्धमाचरेत् ।
 संसर्गे चाब्दिके कुर्यादर्द्धं चान्द्रायणोत्तरम् ॥
 अत ऊर्ध्वे तु संसर्गे बहुर्द्धं व्रतमाचरेत् ॥ इति ।

अनु निमित्तपरिगणने नवमोऽपि पक्ष उपन्यस्तो “भवेदूर्ध्वं तु
 तत्सम इति तत्कथमत्र प्रायश्चित्तं नोचद्विष्टमिति चेत् । अयम् । सम-
 स्वाभिधानेनैव तस्मोक्तत्वात् । यथा हि व्रतितसंसर्गो न प्रातित्यहेतुः
 कस्यो पतति कर्मवैत्यभिधानात् संसर्गदोष इति कनिष्ठार्थं निवेदयत् ।
 महापातकमकारणे तस्माद्विश्रुतानभिधानाच्च । ततश्च महापातकत्वा-

भावे पापहेतुत्वे च सति समस्वाभिधानेन प्रायश्चित्तमतिदेहेनागच्छ-
त्यनान्तरव्यवहितत्वाददुर्मेष भविष्यति गुर्वधिकेपादिमिव । तथा च
स्मरन्ति संवत्सराः ।

व्रतादिदेहे पादोऽं समे त्वर्थे प्रकीर्तितम् ।

अतिदेहे स्वतः प्राप्तिः समत्वेवानुमानिकी ॥ इति ।

अत एव धर्मप्रदीपे वर्षाधिकसंसर्गोऽपि बह्व्यमेवोक्तम् । अत ऊर्ध्वे
तु संसर्गं बह्व्यव्रतमाचरेदिति । अनेन कामतोऽपि वर्षाधिकसंसर्गं बह-
व्याभिधानेनाकामतस्तादृशसंसर्गोऽद्वैतं प्रायश्चित्तं कैर्मूलिकन्यायेनैव दर्शि-
तमिति सर्वे सुखम् । एतेन प्रकीर्त्तकप्रायश्चित्तप्रस्तावे पतितसंसर्गस्य
महापातकस्य प्रायश्चित्ताभिधानमसंगतमिति शोकां निरस्तम् । उक्त-
स्यानां प्रकीर्त्तत्वात् ।

ननु

पापेन पतितेनेवां संसर्गे याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥

इति मन्वादिभिः पूर्वप्रायश्चित्ताभिधानात्कथमिदमद्वैतं प्रायश्चि-
तमुच्यते । सत्यम् । “संवत्सरेण पतति पतितेन सहावरकि” त्यनेन
पूर्वपातित्यमभिधाय तदभिधानात् पातित्ये च पूर्वे प्रायश्चित्तं युक्तमेव ।
प्रकृते च न पातित्यमभिमतमित्युक्तमेव । नचैवमेभिस्तु संवत्सरोवै
वत्सरेण शोऽपि तत्सम इति याज्ञवल्क्यवाक्ये ऽप्यद्वैतं प्रायश्चित्तं
व्याख्यायत समस्वाभिधानादिति वाच्यम् । एते महापातकिनो यश्च तैः
सह संवत्सरेदित्यनेनाहत्य संसर्गोऽपि तच्च महापातकित्योपदेशात् ।
उक्तपक्षेषु प्रायश्चित्तानुष्ठानानन्तरं तदङ्गतया पक्षसंख्याप्रमाणेन प्रश्न-
मपक्षे किं चित्सुवर्षं द्वितीये तद्विगुणं तृतीये तन्निगुणमित्यादि-
क्रमेण दक्षिणा द्वातया सुवर्षानीति नपुंसकनिर्देशाद्व्यक्तिं चित् परि-
माणं सुवर्षं बोद्धव्यमावपरिमितं तस्य पुनरङ्गसुवर्षेणैव व्याख्या-
दिति । पतितोऽप्यस्यमपि संसर्गविशेषः । तदाह वशिष्ठः । पतितोऽप्यस्यः

पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः सा हि परनामिनी तामरिक्त्वामुवेवा
दिति । कन्यौघादे विज्ञेयमाह दारीतः । पतितस्य कन्यां विवस्त्रामाग्रा-
ह्याहोरात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेन वाससाच्छाद्य नाहमितिषां न ममेत इति
त्रिरक्षैरभिदधानां तीर्त्तुं बृहदु बोद्धुदेदिति । उपोषितां प्रायश्चित्ता-
नन्तरं प्रायश्चित्तं त्वाह बोधायनः । अनुचिमुक्रोत्पचानां तेषां शुद्धिमि-
च्छतां प्रायश्चित्तं पतनीयानां तृतीयोऽंशः स्त्रीकामंश्चातृतीयानामिति ।
पतितोत्पचानां शुद्धिमिच्छतां पतितप्रायश्चित्तस्य तृतीयोऽंशः प्रायश्चित्तं
स्त्रीणां तु तृतीयस्यापि तृतीयोऽंश इत्यर्थः । तत्संघर्षे तु पूर्वोक्तकालेषु
पूर्वोक्ता एव प्रायश्चित्तकल्पाः कामाकामाभ्यां विज्ञेयाः ।

वर्षेऽधिकसंसर्गं तु तथापि मुख्यप्रायश्चित्ताहुर्मैव साम्याभिधानसा
मर्थ्यात् । एव मुपपत्तक्यादिसंसर्गेऽप्युच्येयम् ।

एवमुपदिष्टप्रायश्चित्तानि निमित्ताभ्यभिधायेदामीमुक्तेष्वप्रायश्चि-
त्तान्यपि कानि विविमित्तान्याह ।

ऋतुस्नाता तु या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।

सा मृता नरके याति विधवा च पुनः पुनः ॥ १४ ॥

एवोदसंनदिनादारभ्य बोहशदिनानि ऋतुस्तत्र ऋतुर्बेदिष्ये क्षाता
या स्वयमेव भर्ताहूता वा मैथुनाय नोपसर्पति सा नरकानन्तरं नरकम-
नुभूय परशदनेकजन्मसु पुनः पुनर्बिधवा भवति । तथा च नारदीये ।

आहूता या तु वै भर्ता मानुषाति त्वरान्विता ।

सा ध्याही जायते पुत्रि दशजन्मानि पञ्च च ॥ इति ।

अथ दानन्तरवत्यमावाहं कृच्छ्राहं पादकृच्छ्रमुच्येयम् । स्त्रीकामाहुं
अकीर्तिसमिति न्यायात् ।

न केवलं स्थेव प्रत्यवेति किं तु पूर्वोऽपीत्याह ।

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां अणहस्यायां गुड्यते नात्र संशयः ॥ १५ ॥

यः पुमान्बन्धो विद्यमानः स्वस्वोऽपि सन् द्वेषादिना क्रतुक्षातां
भार्यां चतुर्ष्वेहनादारभ्याद्योऽश्वादन्यतमायां रात्रौ नोपगच्छति स घोरायो
भूवहत्यायां गर्भहननप्रत्यवायेन युज्यत इति न संदेहः । तथा च देवतः ।

यः स्वद्वारान् चतुर्क्षातां स्वस्यः सचोपगच्छति ।

भूवहत्यामवाप्नोति व्रजां प्राप्तां विनास्य सः ॥ इति ।

अचोचेयं प्रायश्चित्तमाह बृहस्पतिः । अतौ न मच्छेद्यो भार्यां सो-
ऽपि हृच्छादुर्माचरेदिति ।

न केवलं अस्त्वत्तिक्रमे स्त्रियाः प्रत्यवायः किं तु भर्त्तिक्रमेऽपीत्याह ।

हरिद्वं व्याधितं भूर्त्सं भर्त्तारं यावमन्यते ।

सा शुनी जायते मृत्वा झूकरी च पुनः पुनः ॥ १६ ॥

नामाविधभोगकामनया हरिद्वं निस्त्वं निरन्तरं तत्त्वित्तानुरञ्जना-
सामर्ज्यसम्भवात्क्रोधाद्व्याधितं दीर्घेतीव्रामयवस्तं परस्त्रीसम्भोगसम्भवा-
न्मात्सरादुत्ते परस्त्रीलम्पटं भर्त्तारं स्वपतिं या स्वयमन्यते तिरस्करोति स
मृत्वा शुनी भूत्वा पुनः पुनः झूकरी जायते । तच्चा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

कामाद्वोषान्मात्सरादुः भर्त्तारं याऽवमन्यते ।

सा सप्तजन्मकं यावदारकी स्याच्च संशयः ॥ इति ।

अचोचेयं प्रायश्चित्तमाहापस्तम्बः । अतुर्व्यतिक्रमे हृच्छमिति
व्यतिक्रमस्तिरस्कारो न व्यभिचारस्तत्र वक्तुंसः परद्वारेषु तच्चैनं चारये
द्वुत्तमित्येव प्रायश्चित्तान्तराश्वानेन हृच्छप्रायश्चित्तासम्भवात् ।

न केवलंपत्यवमानेनैव स्त्री प्रत्यवेति किं तु तच्छुश्रूषापरिहारेण
हृत्तादनुष्ठानेनापीत्याह ।

पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ १७ ॥

जीवति पत्यौ या स्त्री उपवासव्रतयाचादिकमनुतिष्ठेत्सा भृशप्र-
तिकूलानुष्ठानेन तदायुर्हरति स्वयं च निषिद्धानुष्ठानेन नरकं प्राप्नोति ।
अत एवाहाचिः ।

न व्रतेनोपवासेन धर्मश्च विविधेन च ।

नारी स्वर्गमवाप्नोति वाप्नोति पतिपूजनात् ॥ इति ।

सर्वं पतिशुश्रूषाया अविरोधेन तदनुष्ठाने को बाध इत्यत आह ।

अपृष्ट्वा चैव भर्तारं या नारी कुरुते व्रतम् ।

सर्वं तद्राक्षसान् गच्छेदित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ १८ ॥

या स्त्री पतिं पितरं पुत्रं वाऽपृष्ट्वा जननमान्य व्रताद्याचरेत्तदनुष्ठितं व्रतादि सर्वे राक्षसांस्तर्पयति नास्याभिमत्तं फलं साधयतीति मनुराह । तदाह मार्कण्डेयः ।

नारी सत्त्वननुष्ठाता पित्वा भर्तौ सुतेन वा ।

निष्कलं तु भर्तृत्वा यत्करोति व्रतादिकम् ॥ इति ।

अस्यापि भर्तृत्वात्कर्मरूपस्यात्पूर्वोक्तकृमेव प्रायश्चित्तम् । एवं च पतिशुश्रूषाया अविरोधेन तदनुष्ठयानुष्ठितं व्रतादि धर्मजनकं स्त्रिया इति पूर्वोक्तवाक्याभ्यामुक्तं भवति । तदेतत्स्पष्टमाहतुः शङ्खलिखितैः । न व्रतोपवासनियमेज्जादानं दमो वानुवहकरः स्त्रीयामन्यत्र पतिशुश्रूषायाः कामं तु भर्तृरनुष्ठया व्रतोपवासनियमादीनामन्यतमः स्त्रीधर्म इति ।

इदानीं स्त्रीणामव्यवहार्यतानिमित्तमाह ।

बान्धवानां सजातीनां दुर्दत्तं कुरुते तु या ।

गर्भपातं च या कुर्यान्न तां सम्भाषयेत्कचित् ॥ १९ ॥

या स्त्री बान्धवानामसपिण्डानां सजातीनां सपिण्डानां च दुर्दत्तं प्राणवियोगानुकूलं विषप्रयोगाभिवारादिख्यापारं करोति या च गर्भपात-मौषधादिप्रयोगेण करोति तां द्विविधामपि क्व चिदपि निमित्ते न सम्भाषयेत् सम्भाषणादिभिर्व्यवहरेत्तस्यास्त्याज्यत्वात् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

अभिवारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागे विधीयते ।

गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके ॥ इति ।

भर्तृपदं तद्वन्धूनामप्युपलब्धं “न भर्तारं तद्वन्धून् वा द्विष्यादिति” शङ्खलिखितस्मरणात् ।

ननु यद्येतावदश्वत्थानुष्ठाने कुतो न व्यवहार्येत्यत आह ।

पत्पापं ब्रह्महत्यायां द्विगुणं गर्भपातने ।

प्रायश्चित्तं न तस्याः स्यात्तस्मात् त्यागो विधीयते ॥२०॥

यद्वृत्त्यहनने पापं तद्गर्भपातने द्विगुणं भवति ब्राह्मणगर्भविषय-
मेतत् । ब्रह्महत्यापापद्वैगुण्याभिधानात् ततश्चायमर्थः । यत्र गर्भत्वं
न तत्र ब्राह्मण्यं यथा क्षत्रियगर्भे, यत्र ब्राह्मण्यं न तत्र गर्भत्वं यथो-
त्पत्ते, ब्राह्मणगर्भे यो भयमपीति परस्परासङ्कीर्णमेकत्र विद्यमानं पापद्वै-
गुण्यनिमित्तं भवति पृथग्विधविषयत्वात् । यथा सवनस्य ब्राह्मणवधे
‘द्विगुणं सवनस्ये तु ब्राह्मणे व्रतमादिकेदिति’ तद्वैगुण्यात् । अत एव
गोमर्भवधेऽप्यङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णे द्विगुणं गोव्रतं चरेदिति व्रतद्वैगुण्यं वक्ष्यति ।
एवं क्षत्रियादिगर्भेष्वप्युच्यम् । नन्वेवं पापद्वैगुण्यं प्रायश्चित्तद्वैगुण्यमस्तु
द्विगुणं गोव्रतं चरेदिति न्यायादत आह । तस्या ब्राह्मणादिगर्भघाति-
न्याः प्रायश्चित्तं व्यवहारापादकं नास्ति ।

नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।

विधेयपतनीयानि स्त्रीधामेतान्यपि धुषम् ॥

इति योगिस्मरणात् । तस्मात्तस्यास्त्याग एव विधीयते । तथा च
योनीश्वरः । गर्भं त्यागो विधीयते गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातक
इति । त्यागश्च धर्मकार्यसम्भोगयोरेव न स्वात्यन्तिकः ।

पतितानामेव एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वाचो गृहान्तिकं देयमथ वासः सरसञ्चम् ॥

इति तस्यैव स्मरणात् । ननु हत्या गर्भमविकृतामेतदेव व्रतं चरे-
दिति मनूनां ब्रह्महत्याव्रतातिदेशात्कथं तदभाव इति चेत् ।

सत्यम् । तस्यामुष्मिकनरकादिनिवर्तकत्वेऽप्येहिकव्यवहाराना-
पादकत्वात् । तथात्वे त्याग विधिविरोधस्य दुर्गारहरत्वात् । तस्मात्प्रा-
यश्चित्तावरणेऽपि तस्या व्यवहार्यत्वं नास्तीति सर्ववचनानामविरोधः ।
प्रायश्चित्तं च गर्भगतवर्णानुसारेण कल्प्यम् । गर्भहा च यथावर्धमिति

स्मरणात् । इतदप्यनिर्णीतस्त्रिपुस्तिके । इत्या गर्भमजिज्ञासमिति स्मर-
णात् । विज्ञाते तु तत्तद्वृद्धनिमित्तमेव । इतदपि स्ववर्तितनिहितगर्भविष-
यम् । जारकभक्षणे तु प्रायश्चित्तविधेरवशतुर्विधतिमतेऽभिहितः ।

गर्भपाते विनिर्दिष्टं यथावच्छेदं विधिमतम् ।
जारगर्भे विधेयः स्याद्व्यसोक्तमृषिभिः पुरा ॥
ब्रह्मगर्भवधे कृद्गम्यं सान्तपनाधिकम् ।
सूत्रगर्भवधे चैव चरेज्जान्द्रायकदुषम् ॥
वैश्यस्य चैन्द्रवं प्रोक्तं पराकः शूद्रघातने ।
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं गर्भपाते विधेयतः ॥ इति ।

इदानीं नास्तिक्ये तूपपातके प्रायश्चित्तमुच्येतुं तच्चिन्तामाह ।

न कार्यमावसथ्येन नाग्निहोत्रेण वा पुनः ।

स भवेत्कर्मचण्डाको यस्तु चर्मपराङ्मुखाः ॥ २१ ॥

यः कृतिस्मृत्युक्तभ्रमेभ्यः पराङ्मुखस्तेवामेहिकामुष्मिककलसाधक-
स्थानावाङ्गीकारेणानुष्ठाता स जन्मना ब्राह्मणादिरपि कर्मणा चण्डा-
को भवेत् यतस्तस्यैवमुक्तरावसथ्येन स्वार्ताग्निना अग्निहोत्रेण वा न का-
र्यं न प्रयोजनं प्रत्यक्षेण कलानुपलम्भात् । को हि तद्वेदं यदमुष्मिन् को
कोऽस्ति वा नवेति श्रुत्या च संशयाविष्कारघातत्कलसङ्गादे किं प्रमाद्य-
मिति । अजीर्णेयं प्रायश्चित्तमाह असिद्धः । नास्तिकः कृद्गं द्वादशरात्रं
चरित्वा विरमेवास्तिभ्यावास्तिकवृत्तिश्चरति कृद्गमिति । सकृदसकृदा-
स्तिभ्ये कृद्गातिरुद्गावित्यर्थः । अत्यन्ताभ्यासे तु शंसः । नास्तिके नास्ति-
कवृत्तिः संवत्सरं ब्राह्मणवृत्ते भैक्षं चरेदिति ।

नास्तिकमिन्द्राप्रसङ्गेन बीजिषेधियोः पित्रोरपि तामुच्येतुं पुत्रभेदक-
त्वे लौकिकौ तौ दृष्टान्तवति ॥

ओषधाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

स क्षेत्री जमते बीजं न बीजी भागमर्हति ॥ २२ ॥

ओषो जलप्रवाहो वातो वात्या तयोदन्यतरेण परेष्वेवादादृतं

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्य

श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः श्रुतप्रकाशिकासंवलितः पं. श्रीराममिश्र-					
शास्त्रप्रणीतकृतिविवरणपट्टटिप्पणीसमेतः	६॥
श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्	तथा	८॥
श्रीभाष्यस्य तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम्	तथा	४॥
वेदार्थसंग्रहो भगवद्भामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	३॥
वेदपूर्तः प्रथमो विन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-					
प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	१॥
वेदपूर्तिसंहिता वेदार्थसंग्रहः	३॥
शास्त्रदीपिका	८॥
सङ्घर्ष-काण्डम्, जैमिनीयबौद्धशाध्यायाः शेषचतुरध्यायोत्तररूपम्, भाट्टच-					
न्द्रिकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् ।					१॥
काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप. दामोदर-					
शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वाह्नरूपा	५॥
तथा उत्तराह्नम्	८॥
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण					
श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७॥
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरप्रामनजयादित्यविरचिता,					
श्रीतिरुन्तार्णवतरणिः	६॥
दिग्मीमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	१॥
जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधिनीनामिका, श्रीयुतराभेश्वरसूरिविरचिता	५॥
लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेषशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्याय-					
मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता	३॥
सिद्धान्ततत्त्व नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसूनुना					
विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम्					१॥
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, श्रीधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै-					
तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरायाम्यः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्कि-					
ककेशरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिष्येण श्रीद्वेङ्कटनाथदेशिकेन प्रणीतः	५॥	३॥	३॥	३॥	३॥
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्यवेङ्कटेश्वरकृष्णभाषानुवादयुता	१॥
काव्यप्रकाशस्य इङ्गलण्डीयभाषानुवादः	३॥
अथर्ववेदसंहिताया इङ्गलण्डीयभाषानुवादः	१३॥
आगमप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-					
काराणां परमगुरुणा श्रीदयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	३॥
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विश्वकर्मेविरचितया न्यायप्रदी-					
पाथ्यटीकया सहिता	१॥

CONTENTS.

Page.

PARÁSHARA SMRITI with the Commentary Vidvanmanoharā, by Pandit Vináyaka Dharmādhikāri, edited by Pandit Nágeshwara Panta Dharmādhikāri, Professor, Sanskrit College, Benares 513, 625.

VYÁKARAṆADÍPIKA by Orambhata, edited by Vyákaranāchārya Pandit Ganpati Shastree, Scholar, Sanskrit College, Benares 529, 593

NYÁYASIDDHĀNTAMANJARI by Bhattāchāryachudāmaṇi Jānakī Náth, with the commentary Nyáyamanjarisāra by Yādavāchārya, edited by Pandit Jīwa Náth Mishra, Professor, Sanskrit College, Benares ... 545.

PADÁRTHA-DHARMA-SANGRAHA, translated by Pandit Ganganath Jha, M. A.; Professor of Sanskrit, Muir Central College, Allahabad 561.

ADVAITADÍPIKÁ by Shri Nrisinhāshrama with a commentary called Advaitadīpikāvivarana by Shri Nárāyaṇāshrama, edited by Pandit Madanmohana Pathak, Benares ... 577.

SIDDHĀNTASHIROMAṆI with Vāsanābhāshya, Vāsanāvartika and Marīchi, edited with foot-notes by Pandit Muralidhar Jha, Professor, Sanskrit College, Benares 609.

DEC 11 1908
LIBRARY, M.A.S.
काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

Nos. 11 & 12.] Nov. & Dec. 1908. [VOL. XXX.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY BHAGAVATI PRASAD B. A.,
AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1908.

Copyright on each article reserved.

Price Rs. 9 per annum.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः ।
 प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
 अङ्कुररिमः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः ।
 प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविद्यासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्
चित्रमीमांसा, जय्यदीक्षितकृता श्री-श्रीरामशास्त्रिणा संशोधिता	१)
तत्त्वबिन्दुः, वाचस्पतिमिश्रकृतः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संशोधित	१२)
गणकतरङ्गिणी, श्रीसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता	१३)
जालरामायणं नाम नाटकम्, श्रीराजशेखरप्रणीतम्	३)
प्रसन्नराचवं नाम नाटकं, श्रीजयदेवकविप्रणीतम्	१४)
लघुकीमुदी	१५)
लघुकीमुदी, श्रीयुतहात्तरजालगटेनाचार्येण गुलबर्डीयभाषायामनूदिता	४)
श्रीयुतपण्डितवरजालशास्त्रिणा जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा निरूपितः	३)
वैशेषिकसूत्रम्, श्रीयुतगाफाचार्येण गुलबर्डीयभाषायामनूदितम्	४)
मानवधर्मप्रकाशः, अनुसूति का हिन्दीभाषा में अनुवाद	४)
शाश्वतधर्मदीपिका,	१)
अमरकोशः सटीकः	४)
योगवार्तिकम्	३१)
सौतपटार्थनिर्वचनम्	४)
वाक्यान्वयचन्द्रिका, परिभाषेणुशेखरस्य व्याख्या श्रीकामकोल्लूकशास्त्रि- संशोधिता	४)
काव्यप्रदीपः, पं- रामशास्त्रिभागवताचार्येण परिशोधितः	३१)
वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्येण प्रणीतः	१)
अण्डनखण्डकाटी सटीकम् श्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्यकृतद्विषयसहितम्	३१)

अभिवाच्यैव शिरसा मत्कृति ¹द्विजसत्तमम् ।
²प्रसाद्य च सुतार्चं मे ³सर्वविश्वं यथात्मना ॥ ३ ॥
 श्रुत्वाैव राज्ञो वचनं तदा ⁴च द्विजसत्तमः ।
 जगाम तत्र यन्नासौ वर्त्तते काश्यपात्मजः ॥ ४ ॥
 प्रसाद्य च द्विजश्रेष्ठं शिरसाभिप्रक्षम्य च ।
 अब्रवीत् ⁵प्रस्तुतं वाक्यं राज्ञा यदभिचोदितम् ॥ ५ ॥
 पुत्रस्ते समनुप्राप्तो यज्ञं कृत्वा ⁶महात्मनः ।
 राज्ञो दशरथस्यैष श्वशुरस्य ⁷महात्मनः ॥ ६ ॥
 पूर्वमेव हि तत्सर्वं ⁸श्रुतं सम्बन्धकं कृतम् ।
 यज्ञकर्म च धीरस्य राज्ञो दशरथस्य तत् ॥ ७ ॥
 क्षमयनीयस्तु सम्बन्धी राजा देवसमो हि सः ।
 ततो ⁹महर्षिर्भगवान् तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ ८ ॥
 श्रुत्वा ¹⁰च वचनं तस्य द्विजस्य ¹¹च महायज्ञाः ।
 गमने मतिमाधत्त पुत्रस्यानयने तदा ॥ ९ ॥
 स हि शिष्यवृत्तस्तत्र प्रयातो द्विजसत्तमः ।
 लोमपादस्य नगरीं रम्यां पुत्रदिदृक्षया ॥ १० ॥
 सम्पूज्यमाना धर्मात्मा ग्रामैर्घोषैश्च सर्वशः ।

1. P. द्विजसत्तम. 2. G. 3 प्रसाद्य &c. but P. has प्रसाद्य 3. G. 3 सर्वविश्वं &c. but P. has सर्वविश्वं &c. 4. G. 4. च &c. 5. G. 5. प्रस्तुतं &c., P. वचनं &c. 6. G. 6. महायज्ञाः. but P. has महात्मनः 7. P. तथैव 8. G. 7. कृत्वा &c. 9. G. 8. महर्षितवान् विप्रः & P. महर्षितवान् विप्रः &c. 10. G. 9. तु &c. 11. G. सुमहायज्ञाः

भक्ष्यभोज्यमुपादाय नरास्तं समुपागमन् ॥ ११ ॥
 किंकराः समुपातिष्ठन् रात्रिं दिवमतंद्रिताः ।
 ऊचुः प्रणम्य शिरसा किं मुने करवामहे ॥ १२ ॥
 तानब्रवीत् स विप्रेन्द्रः सर्वानेव समागतान् ।
 किमर्थं क्रियसे पूजा श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १३ ॥
 तत ऊचुर्महात्मानं सम्बन्धी ते नराधिपः ।
 तस्याज्ञा क्रियते ब्रह्मन् व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १४ ॥
 श्रुत्वा ^१तु तेषां वचनं मनसो ह्लादनं शुभम् ।
 प्रसादमगमद्राज्ञः सहामात्यपुरस्य सः ॥ १५ ॥
 विभाण्डकवचः श्रुत्वा किंकरा हृष्टमानसाः ।
 स्वरिता जगमुराख्यातुं ^२राज्ञः प्रियनिवेदनम् ॥ १६ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां मनसः प्रीतिवर्द्धनम् ।
 मन्त्रिभिः सह धर्मात्मा प्रत्युद्गम्य नराधिपः ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वा तु मुनिशार्दूलं प्रणम्य च पुनः पुनः ।
^३उवाच सफलं जन्म दर्शनात्तव सुव्रत ॥ १८ ॥
^४तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ।
^५माभूद्वयं ते राजेन्द्र प्रसन्नोऽस्मि तवानघ ॥ १९ ॥

1. P. तेषां च &c. 2. G. 16. राज्ञश्च प्रियदर्शनः but P agrees without our text. 3. For this line G. 18-19 (a) ब्रवीद्वाक्यशार्दूलो विभाण्डकमिदं वचः ॥ अयमेसफलं जन्म दर्शनात्तव सुव्रत. (a) This line is wanting in P. 4. Before this line P. reads the line प्रत्युद्गतश्च तं राजा सामात्यः सपुरोहितः । 5. G.

ततः प्रसन्नो नृपतिः पुरस्कृत्य द्विजोत्तमम् ।

¹प्राविशन्नगरीं श्रीमानर्चितः सर्वमङ्गलैः ॥ २० ॥

स्वलङ्कृतं गृहञ्चैव प्रावेशयदरिंदमः ।

पुरोहितेन सहितः प्रगृह्यार्घ्यं समाद्रवत् ॥ २१ ॥

अभिवाद्या पुनश्चैव न्यायतः प्रतिपूज्य च ।

तस्युः प्राञ्जलयः सर्वे समासाद्य द्विजोत्तमम् ॥ २२ ॥

ततः शान्तां पुरस्कृत्य ताः स्त्रियः समलङ्कृतम् ।

न्यवेदयन्त विप्राय स्तुषेयं तव मानद ॥ २३ ॥

प्रतिगृह्य स तां शान्तां समालिङ्ग्य च धर्मवित् ।

अङ्गे निवेश्य च तदा विस्मयं परमं गतः ॥ २४ ॥

द्विजोत्सङ्गात् समुत्थाय ²अभिवाद्या द्विजोत्तमम् ।

³प्राविशत् प्राञ्जलिर्भूत्वा श्वशुरस्य समीपतः ॥ २५ ॥

⁴सो ऽनुजज्ञे तथा शान्तां राजानं चैव योषितः ॥

प्रायश्चित्तं च कृतवान् पुत्रस्य द्विजसत्तमः ॥

⁵महर्षिभिः पूज्यमानः ससुतश्च वनं ययौ ॥ २६ ॥

आदिकाण्डे चण्डिकास्य वनगमनम् ॥

20. मातेभ्यमुद् &c. 1. P. प्राविश्य नगरीं &c. 2. G. 25. साभिवाद्या &c.
3. G. 26. प्राविशत् &c. 4. G. 26. सो ऽनुजाय &c but P. has . सोः नुजज्ञे
&c. After this line of our text. P. has the lines:—आमुरादाय आंतां च सर्व-
नरवरस्त्रियः । अण्डायं पुरस्तात् पुरस्तात्सुपस्थितं ॥ सो अभिवाद्या मुने तत्र तस्मै
प्राञ्जलिं वदतः । स पुत्रं समुत्थाय आमुभ्यां परिवस्त्रये ॥ अङ्गे समुपवेश्येनं ततः प्रोवाच
धर्मवित् । कथावः पुत्र भद्रं ते वनवासोऽनुत्तमः ॥ प्राञ्जलस्य द्विजोत्तमं वदन् वद-
न्यितः । सुखेन तु पितुर्वाक्यं व्रतस्ये द्विजसत्तमः ॥ 5. P. महर्षिः पूज्यमानश्च &c.

XIX.

१ पित्रा चैव यथाकालं स संपृच्छो महात्मना ।
 सर्वमावेदयामास पित्रे वृत्तमशेषतः ॥ १ ॥
 स चापि सुभृशं प्रीतिस्तच्छ्रुत्वा पुत्रभाषितम् ।
 यज्ञवृत्तमशेषेण हविषस्तस्य चोद्भवम् ॥ २ ॥
 अन्तवृष्ट्यां च घोरायां देवस्याभिप्रवर्षणम् ।
 लोमपादस्य विषये पूजां पुत्रस्य चोत्तमाम् ॥ ३ ॥
 वध्वाश्च लाभं शान्ताया रूपवत्या धनस्य च ।
 लोमपादेन सम्बन्धं राज्ञा दशरथेन च ॥ ४ ॥
 राज्ञो दशरथस्यापि यज्ञमिष्टवतस्तदा ।
 सुकृतस्य फलं जातं प्रत्यक्षं भुवि दुर्लभम् ॥ ५ ॥
 प्रकृत्या पुण्यशीलस्य भूय एव तदाभवत् ।
 धर्मावृशंस्यं सत्येषु पुण्ये चाभिरतं मनः ॥ ६ ॥
 अवाप्तं चात्मना मेने लोके जन्मसमुद्भवम् ।
 तदवाप्य फलं पुण्यं सुकृतस्य स्वकर्मणः ॥ ७ ॥
 तिस्रो महिष्यक्षास्तस्य राजर्षेरभवन् पुरा ।
 गुणवत्योऽनुरूपाश्च २ रूपेणाप्सरसां समाः ॥ ८ ॥
 कौशल्या सदृशी ३ तत्र कैकेयी चाभवच्छुभा ।

1. This and the following 9 Slokas are wanting in B. This Sloka is the 2nd one of this Chapter in P., the first being *सर्वमावेदयामास पित्रे वृत्तमशेषतः* । अगम आत्मया शार्धं पुनरेव वचामर्त ॥ 2. P. कौशल्यासो-
 दया 3. G. 9. कैव &c., but P. has तत्र &c.

दृढभस्ती महेत्साहै रामस्या^१नुपमौ गुणौः ॥ १५ ॥

^२तावप्यास्तां चतुर्भागी विष्णोः संपिण्डितावुभौ ।

एक ^३एव चतुर्भागादपरस्मादजायत ॥ १६ ॥

भरतो नाम कैकेयाः पुत्रः सत्यपराक्रमः ।

धर्मात्मा च महात्मा च प्रख्यातबलविक्रमः ॥ १७ ॥

^४ते ^५दीप्यशसः सर्वे महेष्वासा नरर्षभाः ।

अपूरयन्त ते कामान् पितुर्धर्म^६विशारदाः ॥ १८ ॥

स चतुर्भिर्महाभागीः पुत्रैर्दशरथो ^७नृपः ।

बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः ॥ १९ ॥

यस्तुतो । सर्वास्तकुशलो वीरो विष्णोरर्धसमन्वितौ ॥ युष्मेजातस्तुभरतो मीनममे
प्रसङ्गधीः । सार्धजातो तु सोमिषो कुशोरे ऽभ्युदिते रथौ 1 G. 15 ऽवरजौ &c., P.
ज्वरजौ &c. 2. Between the two lines of this Sl. P. reads the line—
चतुर्भागस्य कैकस्य रथैकं पादयोऽवधत् । 3. G. 16. एक &c., but P. hasद्वय &c.

4. In place of this and the following Sl. B. 16-24. राज्ञः पुत्रममहा
त्मानश्चात्मारो कश्चिरे एकम् । गुणवन्तो ऽनुदयाच्च उच्चापोऽपदोयमाः ॥ अमुन्मलं
च गंधर्वाः नक्षत्राण्यरोमसः । देव कुन्तुभयो नेतुः पुण्यदृष्टिश्च जात् पतत् ॥ इत्यव-
त्तमह्वानासीदयोध्यायां जनाकुलः । रथ्याश्च जनसंवाधा नटनर्तकसंजुनाः ॥ नायनेश्च
विराट्पयो वादनैश्च तचाचरे । विरेकु विपुलास्तत्र सर्वरजदमन्विताः ॥ द्रवेयांश्च
यदौ राजा सुतमानधर्षदिनां । ब्राह्मणेभ्यो हृदौ विसं गोचनानि सङ्गमयः ॥ अतीत्यै
काठकाष्टं नाम कर्मतथाकरोत् । ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयेसुतं ॥ सोमिषं
सकलमिति शत्रुयमपरं तथा । कसिष्ठं वरमः प्रीतोनामानि कुर्वते तदा ॥ ब्राह्मण-
भोजयामास पौराणानपदानि । अद्वयदुःखद्वानां च रजौचममितिषु ॥ तेषां जम्ब-
विण्महीनिर्जलैर्जम्बीरयकारयत् ॥ 5. G. 18. दीप्यमसः &c., but P. has दीप्य-
मसः &c. 6. G. 18. दरायसः, but P. has विशारदाः ॥ 7. G. 19. दत्तः

^१तेषां केतुरिव श्रेष्ठो रामो लोकहिते रतः ।
 स्वयम्भूरिव देवानां सर्वेषां समदर्शनः ॥ २० ॥
 बाल्यात् ^२प्रभृति तं भक्तो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्द्धनः ।
 प्रजाभिरामं धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमग्रजम् ॥ २१ ॥
 सोऽपि प्रियतरस्तस्य प्राणेभ्योऽपि परन्तपः ।
 लक्ष्मीवान् लक्ष्मणो भ्रातुर्ज्येष्ठस्यारि^३विघातनः ॥ २२ ॥
^४मृष्टमन्नं तथा भोगानश्नाति न हि तं विना ।
 न विन्दति रतिं ^५क्वापि मुहूर्त्तमपि तं विना ॥ २३ ॥
 मृगयामयवान्यत्र यान्तं राममनुव्रतः ।
 लक्ष्मणोऽपि जगामैनं धनुरादाय पृष्ठतः ॥ २४ ॥
^६भरतस्याऽपि शत्रुघ्नो रामस्येव हि लक्ष्मणः ।
 प्राणैः प्रियतरो भ्राता तस्याऽपि^७सम्मतोऽभवत् ॥ २५ ॥

but P. has ह्यः 1. For this, and the following 4 slokas, B. 24-32: —
 तेषां केतुरिव श्रेष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥ बभूव भूयो भूतानां स्वयम्भूरिव संमतः ।
 सर्वे वेदविदः शूरा सर्वलोकहिते रताः ॥ सर्वे ज्ञानोपसंपन्नाः सर्वे समुदितागुणैः । तेषां
 मयि मन्त्रातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशांक इव निर्मलः । गज
 स्वधेयवपुले स रत्नचयासु संमतः ॥ धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुभपथे रतः । लास्यात्प्र-
 भृतिमुज्जिग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्द्धनः ॥ रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य निमग्नः । स-
 र्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ॥ लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्द्धो कृष्टिः प्राणद्वयपरः । न च
 तेषां विना निद्रां लभते युवयोत्तमः ॥ मृष्टमन्नुवासीतमश्नाति न हि तं विना । यदाहि-
 दृष्टमाकरो मृग्यां याति राक्षसः ॥ जघैर्न कृष्टतोऽप्येति स धनुः परिपालकम् ।
 2. P. प्रभृत्तनुगो &c. 3. G. 22. विघातितः 4. G. 23. मिष्ट &c., P. has
 both मिष्ट &c. and मृष्ट &c. as alternatives. 5. G. 23. सैव &c.
 6. For this Sl. B32-33. भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणोऽपि रतः । प्राणैः प्रियतरो
 नित्यं तस्य चासीत्प्राणयः ॥ 7. G. 25. स तन्मभवत्.

^१ ते स्थातयश्च सः सर्वे परस्पररहिते रताः ।
 तुष्टिमुत्पादयाञ्चक्रुः पितु^२र्वचनपौत्रधैः ॥ २६ ॥
^३ स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथो नृपः ।
 लोकपालैरिव बभौ वृतः साक्षात्प्रजापतिः ॥ २७ ॥
 तेषां ध्वज^४समालक्षो रामो रतिकरः पितुः ।
 प्रजामिरामश्च नृशं बभूव सहजैर्गुणैः ॥ २८ ॥
 गुणैरेवामिरामैः स रञ्जयामास हि प्रजाः ।
 राम इत्यभिबिख्यातं नाम तस्य तथाकृतम् ॥ २९ ॥
 व्रतोपनयनादीश्च यथाकालं नराधिपः ।
 कारयामास संस्कारैस्तेषां वेदविधानतः ॥ ३० ॥
 ते हि वेदविदः सर्वे सर्वशास्त्रार्थकोविदाः ।
 ह्रीमन्तश्च विनीताश्च सर्वैस्समुदिता गुणैः ॥ ३१ ॥
 स्वगुणै रञ्जयामासुः सर्वे ^६ ते हि मनोहराः ।
 पौरजानपदांश्चैव ^७ बन्धूनन्यान् विशेषतः ॥ ३२ ॥

भादिकाण्डे दशरथपुत्रजन्म ॥

1. For this, and the following 6 Slokas B. 33-37. सचतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ॥ बभूवपरमप्रीतो देवैरिववितामहः । ते यदा ज्ञानसंरचकाः सर्वे सन्-
 दिता नृपैः ॥ ह्रीमन्तः कीर्तितमेतश्च सज्जना दीर्घदर्शिनः । तेवामेवंप्रभावाकां सर्वेषां
 वीर्यसंरचकां ॥ पिता दशरथो नृपो ब्रह्मलोकविद्योत्पत्ता । तेषां हि मनुजज्जाया वैदिक-
 धर्मने रताः ॥ वितुमुपकुरुता भगवन्ते च निष्ठिताः । 2. G. 26. विमलपौत्रधैः,
 but P. has वचनपौत्रधैः 3. This Sl. is wanting in G., but P. has it.
 4. P. साक्षात्प्रजापतिः 5. G. 27. वृत्तान्तयो &c. 6. G. 31. तेऽतिमनोहराः
 7. G. 31. बन्धून्प्राजान् विशेषतः P. बन्धून्प्राजान् विशेषतः

^१पुत्रत्वं तु गति ^२विष्णो राज्ञो दशरथस्य तु ।
 उवाच देवानाहूय स्वयम्भूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥
^३सत्यवन्धस्य देवस्य सर्वेषां वो हितैषिणः ।
 विष्णोः सहायान् समरे कुबर्ध्वं कामरूपिणः ॥ २ ॥
 मायाविदश्च ^४वीरांश्च वायुवेगसमाञ्जवे ।
 नयज्ञान् बुद्धिसम्पन्नान् विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥
 असंहार्यानुपायज्ञान् दिव्यसंहननान्वितान् ।
 सर्वास्त्रगुणसंपन्नान् ^५मृतप्राणिभिः समान् ॥ ४ ॥
 अश्वरस्तु च मुख्यासु ^६गन्धर्वाणां वधूषु च ।
^७ऋक्षपन्नगकन्यासु ^८तथा विद्याधरीषु च ॥ ५ ॥
^९किन्नराणां च बोधित्सु वानराणाञ्च सर्वशः ।
 जनयध्वमपत्यानि हरीन् हरिपराक्रमान् ॥ ६ ॥
^{१०}ते तथेति प्रतिज्ञाय ब्रह्मसो वचनं कुराः ।

1. For this Sl. B. Chap. XVII. 1. पुत्रत्वं तु गति विष्णो राज्ञो दशरथस्य महात्मनः । उवाच देवताः सर्वाः स्वयम्भूर्भगवानिदं ॥ 2. P. has देवे विष्णोः दशरथस्य च and देवे राज्ञो दशरथस्य च as alternatives. 3. For this Sl. B. 2. सत्यवन्धस्य वीरस्य सर्वेषां वो हितैषिणः । विष्णोः सहायान् कतिनः स्वयम्भू-कामरूपिणः ॥ 4. B. 3. वीरांश्च &c. 5. B. 4. मृतप्राणिभिः समानः. 6. B. 5. गन्धर्वाणां तनयु च. 7. B. 5. & G. 5. यज्ञ &c. 8. B. 5. यज्ञ &c. 9. For this Sl. B. 6. किन्नरीणां च बोधित्सु वानरीणां तनूषु च । यज्ञध्वं हरि-पेक्ष पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥ Between this and the next Sl. of our text B. (7.) reads- पूर्वमेव मया कष्टो कांशवान्दुर्गुणैः । कृमिमानस्य सङ्घातः मम सङ्घाद-जायत ॥ 10. For this Sl. B. 8. ते तथोक्ता भगवता सत्यवन्धस्य वचनं । जनयामासुरेवं ते पुत्रान् कामरूपिणः ॥

जनयाक्षुक्रिरे पुत्रान्मात्मसुख्यपराक्रमान् ॥ ७ ॥

¹देवर्षियज्ञगन्धर्वाः सिद्धाश्च सहकिन्नरैः ।

²चारणाश्च सुतान् शूरान् ससृजुः कामरूपिणः ॥ ८ ॥

³ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीव⁴वधेऽस्रवः ।

अप्रमेयबलादेवैर्बानराः कामरूपिणः ॥ ९ ॥

⁵ते गजाचलवर्ष्माणः सिंहसंहननौजसः ।

ऋक्षवानरगीपुच्छा जज्ञिरे सङ्कुचारिणः ॥ १० ॥

⁶यस्य देवस्य यद्वीर्यं यद्वलं यः पराक्रमः ।

तस्य तस्यैव सद्गुणः स सपुत्रो व्यजायत ॥ ११ ॥

1. For this Sl. B. 9. अथयज्ञगन्धर्वाः सिद्धाश्च आधरोरगाः । चारणाश्च सुतान् वीरान्सृजुर्जनचारिणः ॥ 2. G. 8. बानरांश्च &c. P. has चारणाश्च an वानराश्च as alternatives. Between this, and the next Sl. of our text B. (10-17.) has: वानरैर्दं महेन्द्रामर्मिन्द्रो जालिनमात्मजं । सुयोधं जनदामास तथेन क्षपतां वरः ॥ इदस्यतिस्य जनयत्तारं नाम महाकर्षिं । सर्ववानरमुष्यानां बुद्धिमेत-
मनुत्तमं ॥ धनदस्य सुतः श्रीमान् वानरो गन्धमादनः । विश्वकर्मास्यजनयत्तलं नाम महाकर्षिं ॥ पावकस्य सुतः श्रीमार्जीलोऽग्निसदृशप्रभः । तेजसा यज्ञसा वीर्यादस्वरिणश्च तवीर्यवान् ॥ रुपठविणसंपचावशिवनौ रुपसंमते । मीदं च द्विविदं चैव जनयामास तु स्ययं ॥ वरयोः जनयामास सुवेकं नाम वानरं । शरभं जनयामास पञ्चैव सुमहाबलः । माततस्वीरसः श्रीशङ्खनृमाचाम वानरः । वल्लभं हननोपेतो वीरतेजसमोजसः । सर्ववा नरमुख्येषु बुद्धिमान् बलवानपि । 3. For this Sl. B. 17-18. ते सृष्टा बहुसा हसा दशग्रीववधेऽस्रवः ॥ अप्रमेयबला दीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः । 4. G. 9 कथेषुभिः. Between the two lines of this Sl. of our text G. has the line महाभैषेयकर्मालो मेघस्वननिनादिनः which however, is wanting in P. 5. For this Sl. B 18-19, ते गजाचलसंकाशा वपुर्भातो महाबलाः ॥ अथवा नरगीपुच्छाः सिद्धमेवामिजज्ञिरे । 6. For this Sl. B. 19-20. यस्य देवस्य यद्वीर्यं यद्वलं यः पराक्रमः ॥ व्यजायत समं तेन तस्य तस्य पृथक् पृथक् ।

- ^१ शैलशृङ्गलीषु चोत्पन्नाः केचिदुत्तविक्रमाः ।
^२ वानरीषु च यक्षीषु किन्नरीषु च वानराः ॥ १२ ॥
^३ शैलशृङ्गप्रहरणा महापादपयोधिनः ।
 नखदंष्ट्रायुधारश्चैव कामरूपा बलाग्विताः ॥ १३ ॥
^४ आचालयेयुरज्जलानुन्मयेयुर्महाद्रुमान् ।
 क्षोभयेयुश्च सहसा गम्भीरान् सलिलाशयाण् ॥ १४ ॥
^५ दारयेयुः क्षितिं दोर्भ्यामुत्पतयेयुर्नभस्तलम् ।
 पातयेयुर्जलधरानुत्प्लुत्याकाशचारिणः ॥ १५ ॥
^६ गृहीयुरपि मातङ्गान् मत्तान् प्रज्वितान् ^७ ह्रियान् ।
 पतङ्गानपि वेगेन पातयेयुर्नभस्तलात् ॥ १६ ॥
^८ ईदृशानां ^९ तदा जज्ञे हरीणां कामरूपिणाम् ।

1. For this Sl. B. 20-21. शैलशृङ्गेषु चोत्पन्नाः केचिदुत्तविक्रमाः ॥ वानरीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च । 2. G. 13. वानरीष्वपि eto. Between this, and the following Sl. of our text B. (21-25) has the lines,—देवामहर्षिगन्ध-
 र्वास्तास्यं यदायशस्विनः ॥ नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः । बह्वेका जनयामा-
 सुर्गुह्यस्तासु सहस्रयः ॥ चारुखाश्च सुतान् ब्रह्मसमुत्पन्नचारिणः । वानरान्मुमहाकायान्
 सर्वानप्ये वनचारिणः ॥ अप्सरसु च मुह्यन्तु तथा विद्याधरीषु च । नागकन्यासु च तदा
 गन्धर्वीणां तनूषु च ॥ कामरूपलोयेता यथाकाम विचारिणः ॥ सिद्धशार्दूलसदृशा तपैश्च
 च बलेन च । 3. For this Sl. B 25-26. शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पर्वतयोधिनः ।
 नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वोत्तकोविदाः । 4. For this Sl. B. 26-27. विचा-
 लयेयुः शैलेशृङ्गान् भेदयेयुः स्थिरान्द्रुमान् ॥ क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रे सरितां पति ।
 5. For this Sl. B. 27-28. दारयेयुः क्षितिं पदभ्यामाग्नयेयुर्महाह्रियान् ॥ नभ-
 स्तले विधेयुश्च यक्षीयुरपि तोषट्ठान् । 6. For this Sl. B. 28-29. गृहीयुरपि
 मातङ्गान् मत्तान् प्रज्वितान् वने ॥ नर्दमानाश्च नादेन पातयेयुर्विहंगमान् । 7. G. 16.
 वने. 8. For this, and the following Sl. B. 29-31. ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां
 कामरूपिणां ॥ जतं जतसहस्राणि वृक्षानां महात्मनां । ते प्रधानेभ्युत्पद्ये हरीणां
 हरिपूषपाः ॥ समुत्पूषयान् वेष्टान् वीराञ्चजनयन् हरीन् । 9. G. 17. तथा &c.

अनेकानि सहस्राणि पूषपानां महात्मनान् ॥ १७ ॥

शतसहस्रसंख्येषु कामरायां तरस्त्रिणाम् ।

बभूवुर्यूथपाः सर्वे ते यूथेषु महाबलाः ॥ १८ ॥

^१ ऋक्षराजन्तु तन्नाभ्ये उपतस्थुर्वनीकसः ।

अग्न्ये नानाविधान् शैलान् कामनामि च भेजिरे ॥ १९ ॥

मूर्धपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च बालिनम् ।

अतारावुपतस्थु^२श्च सर्व एव हरीश्वराः ॥ २० ॥

तैर्मधवुन्दाचलतुल्यकायै-

महाबलीर्वानरयूथपालिः ।

बभूव भुर्भीमशरीररूपैः

समावृता रामसहायहेतोः ॥ २२ ॥

आदिकाण्डे वामरोत्पत्तिः ॥

1. For this Sl. B. 31-32. अन्ये ऋक्षवतः प्रत्यानुपतस्थुःसहस्रतः ॥ अन्ये नाना-
विधाश्लेसात्मकानामि च भेजिरे । 2. B. 33... स्ते सर्वे च हरिपूषपाः । Between
this and the following Sl. of our text, B. (32-36) has, नलं नीलं हनुमंत-
मन्यांश्च हरिपूषपान् ॥ ते ताक्ष्यवत्संख्यकाः सर्वेपुत्रविचारदाः । विचारतोऽर्धवन्सर्वाण्
सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ (a) महाबलो महाबाहुर्बालीभिपुनलिकमः । सुगोप भुक्तवीर्य-
कच्छसंगोपुष्पवानरान् ॥ तैरिव दुषिदी दूरेः सपर्यतवर्गार्थेवा । कीर्त्तौ विविधसंस्थाने
नानावर्गजनसमूहैः ॥ (b) V. has ताक्ष्यवत्संख्यकाणां &c. 3. For this Sl. B. 37-

(b) तैर्मधुंदाचलतुल्यकायै

महाबलीर्वानरयूथपालिः ।

बभूव भुर्भीमशरीररूपैः

समावृता रामसहायहेतोः ॥

(b) The first half of this Sl. in B. differs from the second half in Metre.

१ यतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्र इति श्रुतः ।
 महर्षिरभ्ययाद्वृष्टुमयोध्यायां नराधिपम् ॥ १ ॥
 तस्य यज्ञो हि रक्षोभिस्तदा विस्तुषुपे क्लृप्तः ।
 मायावीर्यबलेभ्यस्तैर्धर्मकामस्य धीमतः ॥ २ ॥
 रक्षार्थेनास्य यज्ञस्य द्रष्टुमैच्छत् स पार्ष्विणम् ।
 न हि शक्नोत्यविज्ञेन २ समाप्तुं स मुनिः क्रतुम् ॥ ३ ॥
 ३ स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी दृष्ट्वा द्वाः स्थानुवाच ह ।
 राज्ञ आवेदयध्वं मां संप्राप्तं माधिपः सुतम् ॥ ४ ॥
 ४ तस्य ते वचनं श्रुत्वा राजवेष्टम प्रदुदुवुः ।
 सम्प्राप्तमनसः शीघ्रं विश्वामित्रानुकीर्त्तनात् ॥ ५ ॥
 ५ गत्वा च राजभवनं विश्वामित्रं महामुनिम् ।
 प्राप्तमावेदयामासुर्नृपाय प्रणताः स्थिताः ॥ ६ ॥
 ६ ततो राजा दशरथः सामात्यः सपुरोहितः ।

1. For this, and the following two Slokas. B. Chap. 18. 37-39. चक्षुराणां दृष्टवस्तुषां दारिद्र्यां प्रति । चिंतयाद्यासधर्मोत्पत्त्या सोपध्यायः स्वभा-
न्ययः । तत्प्रवृत्तिवसानस्य मंत्रिणां च मन्त्रालयः ॥ चक्षुराणां दृष्टवस्तुषां दारिद्र्यां प्रति विचारमित्रो
महाशुक्तिः । 2. P. तत्प्राप्तं etc. 3 For this Sl. B. 39-40. वराहो दक्षेण
कंसो ह्यराज्यक्षयवाचकः ॥ द्रोणोऽप्यज्ञानं मां प्राप्यं वैरिण्यं प्रापिनः सुतं । Before
this Sl. of our text P. has तत्प्राप्तोऽपि विचारमित्रोऽनुकृतः स्वतःवैरिणः । विचार-
मित्रो मन्त्रालयात् प्रयोक्तव्यमन्त्रात् पुरीम् ॥ 4. For this Sl. B. 40-41 तद्वृ-
त्त्या वचनं (५) तस्य राक्षो जेष्य इत्युक्तुः ॥ संघातमन्त्रः सर्वं तेन प्राप्येव वैरिण्यः ।
(५) V. has ब्रह्माद्वैरिण्यं ५०. 5. For this Sl. B. 41-42. तेनैव राक्ष-मन्त्रं
विचारमित्रवर्तिं तदा ॥ आप्तमप्येवमन्त्रात्पुनर्यथेवैरिण्यमेव ॥ 6. For this Sl.
B. 42-43. तेषां तद्वचनं पुनरा वपुरीषाः स्वमन्त्रिनः ॥ इत्युक्तवान् संकृष्टो महाशु-

^१प्रत्युद्ययौ मुनिं द्रष्टुं ब्रह्माणमिव वासवः ॥ ७ ॥
^२तं दृष्ट्वा स तदा राजा तपसा द्योतितप्रभम् ।
^३प्रणम्य^४प्राञ्जलिः स्थित्वा चक्रे चाभिप्रदक्षिणम् ॥ ८ ॥
^५स राज्ञा पूजितस्तेन प्रत्युद्गम्य स्वयं तदा ।
 कुशलानामयं प्रीतः प्रप्रच्छ वसुधाधिपम् ॥ ९ ॥
^६वसिष्ठं च समागम्य प्रहसन् मुनिं^७पुङ्गवः ।
 यथाहं चार्चयित्वैनं पप्रच्छानामयं ततः ॥ १० ॥
 ततो यथाहमन्योऽन्यं पूजयित्वा समेत्य^८तु ।
 सर्वं ते हृष्टमनसो राज्ञस्तस्य निवेशनम् ॥ ११ ॥
^९विविशुः सहिता राज्ञा निषेदुश्च यथाहृतः ।
 उपविष्टाय तस्मै स विश्वामित्राय धीमते ॥ १२ ॥
 वसिष्ठसहितो राजा स्वयमेव महामनाः ।

मित्र वासवः । १. P. has मुनिप्रत्युद्ययौ &c. 2. For this Sl. B. 43-44
 सद्रष्टा क्वलितं दोषसा तापसं संश्रितव्रतं ॥ प्रदृष्टवदनो राजा ततोऽध्वंमुपहारयत् ।
 3. G. 8. प्राणमत् &c. 4. P. has प्राञ्जलिं कृत्वा &c. 5. For this Sl.
 B. 44-47. सराज्ञः प्रतियुद्धार्थं ब्राह्मणदृष्टेन कर्मणा ॥ कुशलं चाख्यं चैव पर्यंपृच्छ-
 वराधिपं । पुरे कोशे जनपदे बांधवेषु सुहृत्सु च ॥ कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यंपृच्छ-
 त्सुधार्मिकः । अपिते सबलाः सखे (५) सामन्तरिपवो जिताः ॥ देवं च मानुवं चैव
 कर्मते साध्वनुष्ठितं । (५) V. and S. have सामना &c. 6. For this, and
 the following Sl. B. 47-48. वसिष्ठं वसमागम्य कुशलं मुनिपुङ्गवः ॥ सर्वो-
 न्यस्तत्कालान्वाहं महामानउवाच ॥ तेनैव हृष्टमनसस्तस्यराज्ञो निवेशनं ॥ 7.
 P. has सतमः 8. G. 11. च. 9. For this, and the following two slokas
 B. 49-50. विविशुः पूजितस्तेन निषेदुश्च यथाहृतः । वसुधामना राजा विश्वाम-
 त्रिप्रभामुनिं ॥ उवाच परमेश्वरो वृष्टस्तमत्रिपुङ्गवम् ।

पादमर्थं च ^१गाञ्चैव विधिना ^२प्रत्यपादयत् ॥ १३ ॥
 अर्चितं च ततो राज्ञा विश्वामित्रमभाषत ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो वाक्यमिदं प्रीतमना इव ॥ १४ ॥
^३यथा मृतस्य संप्राप्तिर्यथा कालेऽभिवर्धयाम् ।
 यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माभिकाङ्क्षितम् ॥ १५ ॥
 प्रणष्टस्य यथा लाभ इष्टस्यागमनं यथा ।
^४परमानन्दकं मन्ये तथाद्य तव दर्शनम् ॥ १६ ॥
^५कस्तेऽभिलषितः कामः किं करोमि प्रशाधिनाम् ।
 पात्रभूतोऽसिमेविप्र चिरस्याभ्यागतोऽतिथिः ॥ १७ ॥
^६त्वं हि राजार्षिकुलजस्तपोभिर्नियमैस्तथा ।
 ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तस्तस्मात्पूज्यतमोऽसि मे ॥ १८ ॥

1. G. 13. गाञ्चापि &c., but P. has गाञ्चैव &c. 2. G. 13. प्रत्यवेदयत्.
 3. For this, and the following Sl. B. 50-52. यथाऽमृतस्य संप्रतिर्व्यथावर्धं
 मनुदके ॥ यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माभिकाङ्क्षितम् । प्रणष्टस्य यथा लाभो यथा ह्येव (a) म
 होदयः ॥ तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते मृच्छामुने । (a) V. has महोदये (a better
 reading). 4. P. has the following Sl. on the Margin, to be read be
 tween this, and the next Sl. of our text: स्वप्ने यथार्थलाभः स्याद् गतसत्यस्य
 जीवितं । मुने तवागमस्तद्वत् सत्यमेतद्व्योमिति ॥ 5. For this Sl. B. 52-53
 कञ्चते परमं कामं करोमि किमुहर्षितः ॥ पात्रभूतोऽसिमे ब्रह्मन् दिष्ट्या प्राप्नोऽभिला-
 नद । 6. For this, and the following four Slokas B. 53-58 अद्य मे सफलं
 जन्म जीवितं च सुजीवितं ॥ यस्माद्विप्रेन्द्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम । पूर्वं राजार्षिश्च
 ख्येन तववाक्योक्तितप्रभः ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योऽसि बहुधा मया । तदभूतममू-
 ढिह्य च विप्रं परमं मम ॥ सुमहोन्नतप्रवाहं तव संदर्शनात्प्रभो । ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं
 कार्यमागमनं ॥ इच्छाम्यनुदयोतेऽहं त्वदर्थं परितुष्टये । कार्यस्य न विमर्शं च गंतु
 मर्हसि सुमत ॥ कर्त्ता चाहमप्रेतेऽहं देवतं हि मवान्मम । ममवागमनुप्राप्तो महान्मुदये
 द्विज ॥ तवागमनजः कश्चो चर्मश्चानुत्तमो द्विज ॥ 7. P. has तदा.

वाग्मादिव ब्रह्मणो ^१मे तवाभ्यागमनं ^२तथा ।
^३पुतोऽस्म्यनुमृहीतरश्च तवाभ्यागमनात्पुनः ॥ १८ ॥
 अद्या मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ।
 त्वामिहाम्यावतं दृष्ट्वा प्रतिपूज्य प्रशम्य च ॥ २० ॥
 तत्कार्यं येन चार्धेन प्राप्तोऽसि मुनिपुङ्गव ।
 कृतमित्येव तद्विद्धि माभ्योऽसि सुभृशं मम ॥ २१ ॥
 स्वकार्धं हि विमृष्यत्यं वक्षुमर्हसि बौद्धिक ।
 भगवन्नास्त्यदेयं मे त्वामद्या प्रतिविक्षते ॥ २२ ॥

^४इदमतिमधुरं निशम्य वाक्यम्
 श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम् ।
 प्रथितगुणयशा ^५गुणैर्निविष्टो
 मुनिवृषभः परां जगाम हर्षम् ॥

आदिकाण्डे विश्वामित्रागमनम् ॥

XXII.

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ।
 दृष्टरीमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥

1. P. has वे &c. 2. G. 19.. जतम्. 3. G. 19. प्रीतो &c. but P. has
 पुतो &c. Between this, and the following Sl. of our text, P. has वनाज-
 काप्रियवेष्टेय वक्षुमर्हसिर्बौद्धिकः । तत्कार्धमे विमृष्य विनीतमुक्तम् तथा ॥ 4. For
 this Sl. B. 59. इति वृक्षवृक्षविषय्य कार्धं मुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तं । प्रथि-
 तगुणयशा गुणैर्निविष्टः. परम शक्तिः परमं जगाम हर्षम् ॥ 5. P. has गुणैर्निविष्टो.

ॐ नमः परमात्मने ।

वाचस्पतिमिश्रविरचितसांख्यतत्त्वकोमुद्याः श्रीतारानाथत-
र्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण स्वकृतटीकासहितमुद्रिते पुस्तके विज्ञापने
४पृष्ठे प्रतिपादितं “वाचस्पतिमिश्रस्तु तां द्वाप्रतिश्लोकीं कोमुद्याख्य-
व्याख्ययालङ्कारतेनाचार्यमिश्रेण षट्सु दर्शनेषु टीकाकारीति लोक-
प्रसिद्धिः ।” “एवं खण्डनकृतः श्रीहर्षाच्च तस्यार्वाचीनता वाचस्पति-
मिश्रेण हि खण्डनकृतप्रदत्तन्यायदूषणानां समुद्धारार्थः खण्डनोद्धार-
नामा प्रबन्धो निरमायि इत्येवं चिन्तामणिकृतः गङ्गेशोपाध्यायात्
प्राक् खण्डनखण्डखाद्य-नैषधादियन्यकृतः श्रीहर्षाच्च पश्चात् तेना-
विर्भूय धरणीमण्डलं मण्डनायितमित्यनुमीयते ।” इत्यवलोक्य
खण्डनोद्धारयन्यान्वेष्टे कृते वैकुण्ठनिवासिनां वाराणसीस्थराजकी-
यसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यापकानां पण्डितवरश्रीबालशास्त्रिणां पुस्त-
कालये एकं वाचस्पतिमिश्रकृतखण्डनोद्धारस्य पुस्तकं^(१) लब्धवान्
तदनन्तरं महामहोपाध्यायश्रीराममिश्रशास्त्रिणां पुस्तकसंग्रहे द्वितीयं
(^१) ततश्च कलिकातास्थगवर्नमेष्टसंस्कृतकालेजस्थं तृतीयं (^२) पुस्त-
कमिति पुस्तकचयसंवादेनास्य मुद्रणं सम्यगभविष्यतीति निश्चित्य

(२) पुस्तकमिदं नवीनं कसिद्धतम् ।

(३) पुस्तकमिदं प्राचीनं परिशोधितम् । लेखकेनात्र लिपिकान् यत् लिखितः

“॥ ४५ समये, कार्तिकसुदि ऋषभ्यां बुधो लिखित एवेति ॥”

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षाणां श्रीमदार्धरवे-
 निसमहाशयानामाणां समधिगम्य काशीविद्यासुधानिधिनामके पत्रे
 मुद्रयेऽहं प्रवृत्तोऽस्मि । अमारब्धे मुद्रये मुद्रयेऽप्युत्तरीत्या समालोचि-
 त्वादर्शपुस्तकेषूपलब्धं पुस्तकचयमेकस्मात् परमादर्शपुस्तकात् साक्षात्
 परम्परया वा लिखितं विज्ञातम् यतः परमादर्शपुस्तके यच्च यच्च
 जीर्णत्वकृमिभक्षितत्वादिनाक्षराणि विलुप्तानि तच्च तत्रैवेषु पुस्तके-
 र्वपि चिह्नादिना सूचितानि किन्तु लेखकशोधकप्रमादेन शुद्ध-
 शुद्धिभेदाः क्वचित्पाठभेदाश्च दृश्यन्ते । तच्च पण्डितवरश्रीबालशा-
 स्त्रिसङ्गृहीतं पुस्तकं सर्वोपेक्षया समीचीनमिति तत्पाठोऽत्र मूले
 स्थापितोऽन्ये पाठभेदाष्टिष्यन्त्याम् । अत्र पाठापपाठविवेचने विलु-
 प्राक्षरोद्गारे स्वर्गनिवासिमहामहोपाध्यायश्रीइमदुसवरश्रीकेलाचन्द्र-
 मट्टाचार्यशिरोमणिभिः सम्यगनुगृहीतोऽस्मि । श्रीहर्षकृतः खण्डन-
 खण्डखाद्यग्रन्थो मया दुरधिगमस्तदुद्धारस्ततोऽपि दुरधिगम इति
 नैव तिरोहितमस्ति विदुषामित्येतादृशस्य कार्यस्य सम्पादने प्रवृत्तस्य
 मम प्रमादेन दृष्टिदोषेण वा मुद्रासम्पादकानवधानेन सीसकाक्षर-
 योजकप्रमादेन च जाता अशुद्धीर्विद्वांसो गुणैकपक्षपातिनः संशोध्येदं
 दृष्टिपूर्तं कृत्वा मामकीनं परिश्रमं सफलमन्विषति सर्वशक्तिमन्तं
 परमेश्वरं भूयोभूयः प्रार्थय इति ।

तच्च तावदग्रन्थकाराणां चरितानि यथा दुरधिगमानि तथा
 प्रतिपादितं मया किरणावलीभूमिकायां न्यायकन्दलीभूमिकायां तार्किक-
 रणाभूमिकायां प्रतिपादयिष्यते च न्यायवार्तिकभूमिकायाम् । अत्र
 यत्प्रोपलब्धं निरूप्यते ।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिमट्टाचार्येण सांख्यतत्त्वकोमुदीवि-
 चापने सांख्यतत्त्वकोमुदीखण्डनोद्धारकर्त्रेण प्रतिपादितं तदवल-

अथैव मयापि वाचस्पतिमिश्रोदयनाचार्यश्रीहर्षाणामेककालावस्थायित्वं
किरक्षावलीभूमिकायां निरूपितम् । किं तु स चायमेव खण्डनोक्त-
रखण्डश्चेत् तदा तथा न सम्भवति । अतो वाचस्पतिमिश्रोऽपि
खण्डनोक्तारे २५ पृष्ठे “विस्तरस्तु तत्त्वालोके मयेवेता इतीहो-
रम्यते” इत्युक्तवान् । न्यायतत्त्वालोकाख्ये^(१) न्यायसूचकग्रन्थे च
१ अध्याये १ आह्निके बाधनलक्षणं दुःखमिति सूच्यमाणे “तदा
चात्मापराङ्मान्यत्वे सति दुःखविषयबुद्धिविषयप्रमेयत्वमेव दुःख-
लक्षणमिति वाचस्पतिमिश्राः” इति । एवं समानान्वयधर्मोपपत्तेरि-
त्यादिसंशयसूच्यख्याने “प्रामाण्यसंशयजन्योऽप्ययं कोटिस्मारकस-
मानधर्मोऽध्यवसायजन्मापीति टीकाकृतः” इति च बहुदर्शनटीकाकार-
माचार्यवाचस्पतिमिश्रं प्रमाणयति स्म । अतः सम्भवति च प्रथमं ८८
विक्रमवर्षे प्रस्थानचयभाष्यकर्ता श्रीशङ्कराचार्यस्तदनन्तरं ८८८ शाब्दादे-
शङ्करभाष्यव्याख्याभामती-सांख्यतत्त्वकौमुद्यादिकर्ता वाचस्पतिमि-
श्रो यस्य वचनानि तत्त्वचिन्तामणिकर्तृगङ्गेशोपाध्यायेः पक्षतान्ये
“वाचस्पतिवचनयोरविरोध” इत्यादिना समुद्धृतानि ततश्च १५२६
विक्रमसंवत्सरासन्ने समये तत्त्वचिन्तामणिप्रकाश^(२) खण्डनोक्तारकर्ता
वाचस्पतिमिश्रः । अयमेव बहुदर्शनटीकाकारमाचार्यवाचस्पतिमिश्रं
स्वकृततत्त्वालोके प्रमाणयति स्म । अयं च वाचस्पतिमिश्रः शङ्कर-
मिश्रसमानकालिकः यथाहुः सम्प्रदायविदः ।

“शङ्करवाचस्पत्योः समानौ शङ्करवाचस्पती भवतः ।

पक्षधरप्रतिपक्षौ लक्ष्मीभूतो न च क्वापि ॥” इति ॥

(१) अस्य ग्रन्थस्यैकं कश्चिदतपुस्तकमस्मिन्निकटे वर्तते अत्रापि प्रथममुपास्यतः-
विचार्याम् “अथ चिन्तामणिकर्ता आरब्धसमाप्ती मन्त्रं नाहं न वा प्रथममर्हतित्याह”
इत्युक्तम् ।

(२) अस्य तत्त्वचिन्तामणिकर्तास्य मैत्रिल्यादरेखासप्तत्रिंशु चिह्नितं श्रीह-
र्षसंस्कृततपुस्तकमस्मिन्निकटे वर्तते ।

शङ्करमिश्रस्तम्बचिन्तामणिमयूखादिकर्ता विक्रम १४२६ संवत्सरात् पूर्वकालभाषी यतोऽस्मिन् संवत्सरे लिखितं तत्कृतखण्डनखण्डखाद्यटीकापुस्तकं वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये वर्तते ।

पञ्चधरापरपर्यायजयदेवमिश्रस्तु महेशठक्कुरस्य भ्रातुः मेघठक्कुरापरपर्यायस्य भगीरथठक्कुरस्य गुरुः । यथाह किरणावलीप्रकाश-प्रकाशिकायाम् ।

“विंशाब्दे जयदेवपण्डितकवेस्तर्काब्धिपारं गतः

श्रीमानेष भगीरथः समञ्जनि श्रीचन्द्रपत्न्यात्मजः ।

श्रीधीरातनयेन तेन रचिता श्रीमन्महेशायज-

श्रीदामोदरपूर्वजेन जयतादाचन्द्रमैत्रा कृतिः ॥”

अयं महेशठक्कुरो दरमङ्गलमहाराजस्य मूलपुरुषः । अथ मिथिलादेशे जनकपुरस्थानात् पञ्चक्रोशान्तरे ईशानादग्भागे धनुःक्षेत्रे ‘धनुखा’ इति प्रसिद्धे कूपे प्रस्तरपट्टे वक्ष्यमाणं पद्यं लिखितमस्ति ।

“आसीत् पण्डितमण्डलायगणितो भूमण्डलाखण्डलो

जातः खण्डबलाकुले गिरिसुताभक्तो महेशः कृती ।

शाके रन्ध्रतुरङ्गमश्रुतिमही १४०८ संलक्षिते हायने

वाग्देवीकृपयाशु येन मिथिलादेशः समस्तोऽर्चितः ॥” इत्यादि ।

१४०८ शाकवर्षे १६१३ विक्रमवर्षे वृद्धावस्थायां राज्यं सम्पादितवान् अपि च विंशद्वर्षवयस्को जयदेवमिश्रात् तर्कशास्त्रमधीतवानिति १४२६ विक्रमवर्षासत्रे स्थितस्य शङ्करमिश्रस्य जयदेवमिश्रेण समानकालिकत्वं कथञ्चित्सङ्गच्छते । तदानीमेव खण्डनोद्धारकर्ता वाचस्पतिमिश्रोऽप्यासीदिति पूर्वाक्तशङ्करवाचस्पत्योरिति वाक्येनावगम्यते ।

अन्योऽपि वाचस्पतिमिश्रो विवादचिन्तामण्यादिधर्मशास्त्र-
निबन्धकर्ता अपरोऽपि वाचस्पतिमिश्रो भास्कराचार्यकृतसिद्धान्तशि-
रोमन्विद्याख्याकारस्य लक्ष्मीधरमिश्रस्य पितेत्याद्यनेके वाचस्पतयो
न्यायवार्तिकभूमिकायां निरूपयिष्यन्त इत्युपरम्यत इति शिवम् ॥

बनारस
गवर्नेमेण्टसंस्कृतकालेज
पुस्तकालये
२४ मई १९०९

निवासस्थानम् ।
गोवर्धनसराय नई सड़क
बनारस सिटी

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

॥ श्रीः ॥

खण्डनेद्वारस्य शुद्धिपत्रम्^(१) ।

पृष्ठं पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१ २०	वादिनानिर्णयम्	वादिना निरयम्	५८ १३	समाधिर्वेशा	समावेशा
४ ७	कचयितुं च	कचयितुश्च	५९ ४	तथा हि	तथाहि
६ १६	सरस्वत	सरस्वत	६० १५	नक्षता	नक्षता
८ ३५	तात्त्विकी	तात्त्विकी	६० २०	वृत्तत्र । यथा	वृत्तत्र यथा
८ ३७	तात्त्विकं	तात्त्विकम्	६१ ३	नाशयथात्	नाशयथात्
१० १	सती	सती	६१ २०	पटव्यापति	पटव्यापति
१३ २	वाङ्मयकपा	वाङ्मयकपा	६१ २५	पेक्षते	पेक्षते
१० १२	प्रवाकत्या	प्रवाकत्या	६२ ४	व्यवधापितत्वात्	व्यवधापितत्वात्
१० १५	वकाशत्वं	वकाशत्वं	६२ ५	परामर्शं	परामर्शं
१९ ३३	प्रियत्वं	प्रियत्वं	६३ २६	वक्षमा	वक्षुमा
२२ ६	दक्षिणतः	दक्षिणतः	६४ ९	स्तेऽपि	स्ते अपि
२४ २१	दक्षिधात्वर्थे	दक्षिधात्वर्थे	६९ १	त्यतिता	त्यतीता
२६ १४	धीश्वरति	धीश्वरति	७१ १०	सिद्धम्	सिद्धम्
२९ ३५	कृष्यये	कृष्यये	७१ ११	सिद्धम्	सिद्धम्
३२ ३४	प्रज्ञासोऽभेद	प्रज्ञासोऽभेद	७४ ३३	मूलप्रदेशे	मूलप्रदेशे
३६ १३	उपात्तरावृत्तिः	उपात्तरावृत्तिः	८१ २५	तद्वत्	तद्वत्
३८ ८	महामहो	महोमहो	८२ १५	च कश्चि	च कश्चि
४२ १	सङ्गु कस्य	सङ्गु कस्य	८४ १२	स्वव्याघात	स्वव्याघात
४२ २०	ऽभेदे	ऽभेदे	९० १८	पङ्क्ते	पङ्क्ते
४५ ३४	श्रुतिनां	श्रुतिनां	९१ ३	सङ्गत्य	सङ्गत्य
४७ १०	दोषवत्त्वे	दोषवत्त्वे	९७ १६	सत्त्वादिसत्त्वादि	सत्त्वादि
४९ ११	लक्ष्य	लक्ष्य	११० २	यवज्ज	यवज्ज
५३ ९	तथा हि	तथाहि	११० ३	विरक्त	विरक्त
५३ १३	उदीते	उदीति	१२६ २२	अभ्युपगत	अभ्युपगत
५५ ९	निमित्ता	निमित्ता	१२९ १९	अवन्तीत्यपरः	अवन्तीत्यपरः
५५ १९	न ह्यधि	न ह्यधि	१३६ १३	गुण	गुण
५६ २६	नवस्वादिवोदा	नवस्वादिवोदा	१४० १४	वेत्ता	वेत्तो
५७ ११	रागजैव	रागजैव	१४७ १७	प्राप्त्य	प्राप्त्य
५७ १४	नादिति	नादिति	१७० २	न्यतरं	न्यतरं
५८ ८	करकसु	करकं सु			

(१) बाह्यमशुद्धीनां दर्शनमात्रादेव बोधो भवति नात्र तासां समुत्प्रेक्षः

कतः । यथा १०५ पृष्ठे १० पङ्क्ति "खण्डया विद्धिः" ।

गन्तात्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ ॥

देशवाचिन इत्येव ॥ अणोऽपवादः । वृक्गर्तीयम् । उत्तर-
पदग्रहणं बहुभूतविरासार्थम् ॥

गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥

गहीयः । मुखपार्श्वतसेलौपश्च । मुखतीयः । पार्श्वतीयः ।
अध्यायानां भमाचे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् ॥ कुग् जनस्य
परस्य च ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ देवस्य च ॥ * ॥ देव-
कीयम् ॥ स्वस्य च ॥ * ॥ स्वकीयम् ॥ वेणुकादिभ्यश्च वाच्यः ॥ * ॥
वेणुकीयम् । वेचकीयम् । औत्तरपदकीयम् । मध्यो मध्यमञ्चाण
चरणे इति गणे पठ्यते । तस्यायमर्थः । मध्यशब्दः प्रत्ययसन्नियो-
गेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयः । चरणे तु प्रत्ययार्थेऽण भवति ।
माध्यमा इति । तदेतद्विशेषे एवाच्यते । पृथिवीमध्यस्य मध्यमभा-
वश्चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणिति । पृथिवीमध्यवाच्येव मध्य-
शब्दो ग्राह्यो न मध्यान्तरवाचीत्यर्थः । चरणसम्बन्धेन निवासलक्ष-
णोऽणित्यस्य च चरणसम्बन्धेन योऽण विधीयते अण् चरणे इत्यनेन
स निवासलक्षणो द्रष्टव्यः सोऽस्य निवास इत्येवार्थे भवतीत्यर्थः ।
तेन पृथिवीमध्यं निवास एषां कटादीनाञ्चरणानामित्यर्थे माध्यमा
इति भवति ॥

प्राचां कटादेः । ४ । २ । १३९ ॥

प्रादेशवाचिनः कटादेश्चः स्यात् ॥ अणोऽपवादः । कटन-
गरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् ।

राजः क च । ४ । २ । १४० ॥

वृद्धत्वाच्चे सिद्धे तत्सन्निधौगेन कादेशमात्रं विधीयते ।
राजकीयम् ।

वृद्धादकेकान्तस्त्रोपधात् । ४ । २ । १४१ ॥

अक, इक, एवमन्तात्त्रोपधाच्च वृद्धाद्वेशवाचिनश्चः स्यात् ॥
ब्राह्मणको नाम जनपदः यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः । ब्राह्मणको-
ष्णिके संज्ञायामिति निपातनात्साधुः । तत्र जातो ब्राह्मणकीयः ।
शाल्मलीकीयः । आयोमुखीयम् । अकेकान्तयह्वमपनीय कोपधय-
ह्वं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । शणिकीयः । सोसुकं नाम
बाह्वीकयामः । सोसुकीयः ॥

कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । ४ । २ । १४२ ॥

कन्यादिपञ्चकोत्तरपदाद्वेशवाचिनो वृद्धाच्चः ॥ ठञ्जिठादेरप-
वादः । दाक्षिकन्धीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । माह
कयामीयम् । दाक्षिहृदीयम् ।

पर्वताञ्च । ४ । २ । १४३ ॥

अणोऽपवादः । पर्वतीयः ॥

विभाषा ऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ॥

मनुष्यभिन्नेऽर्धे पर्वताञ्चो वा स्यात् पक्षे ऽह् ॥ पर्वतीयमपि
पर्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्वारद्वाजे । ४ । २ । १४५ ॥

मारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः ॥ अणोऽपवादः । कृकणो-
यम् । पणीयम् । भेति किम् । कार्कणम् । पार्णम् ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां पाणिनिषूचवृत्ती चतुर्थेऽध्यायस्य

द्वितीयः पदः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

युष्मदस्मदीरन्यतरस्यां खञ् च । ४ । ३ । १ ॥

चाच्छः । पठेऽण् । युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः ।
अस्मदीयः ।

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । ४ । ३ । २ ॥

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । धीष्माकीवः ।
आस्माकीनः । धीष्माकः । आस्माकः ।

तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ॥

एकार्यशानिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममको स्तः खञि अणि
च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । हे तु त्वदीयः ।
मदीयः ।

अट्ठाद्यत् । ४ । ३ । ४ ॥

अट्ठाः । सपूर्वाट्ठञ् वक्तव्यः । ४ । ३ । ४ । वक्तव्ये वस्तु बालेयं
तस्याट्ठमेकदेशस्तत्र भवं बालेयाट्ठिकम् । गौतमाट्ठिकम् ।

परावराधमोत्तमपूर्वाञ्च । ४ । ३ । ५ ॥

पराध्वम् । अवराध्वम् । अधमाध्वम् । उत्तमाध्वम् ।

दिक्पूर्वपदाट्ठञ् । ४ । ३ । ६ ॥

चाद्यत् । अर्थोऽट्ठिकम् । पूर्वध्वम् ।

सप्तमसप्तपदैकदेशस्तत्राट्ठिकम् । ४ । ३ । ७ ॥

शामेकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदाद-
 द्वान्तद्वयवोः सः । एतेऽस्मिन् कामस्य कनकस्य वा केर्वा
 द्वेः । यैर्वाट्टिकाः । शामस्य पूर्वस्मिन्नद्वे भवा इति तद्वितार्थे समा-
 सः । दक्षयद्वयं स्पष्टार्थम् । अत्रेत्युक्तेर्यतोऽप्यनुकुर्यः सम्भाव्येत ॥

मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ॥

मध्यमम् ।

अ साम्प्रतिके । ४ । ३ । ९ ॥

अध्ययन्नावकाशप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे ॥ उत्कर्षापकर्ष-
 हीनो मध्यो वेयाकरणः । मध्यं वाक्यं । नस्तिह्रस्वं । अतिदीर्घमि-
 त्यर्थः ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तद्विषयात् द्वीपकृत्यात् यञ् स्यात् ॥
 कच्छाद्ययो मनुष्यवुजश्चापवादोऽयम् ॥ द्वेप्यम् । द्वेप्या । अनुसमुद्रं
 किम् । द्वेपमन्यत् । द्वेपको मनुष्यः ॥

कालाट्टञ् । ४ । ३ । ११ ॥

कालवाचिनमुञ् स्यात् ॥ मासिकम् । सांवत्सरिकम् । साय-
 म्प्रातिकः । योनः पुनिकः ॥ कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये
 इति कालिदासः । अनुदितेषिसरागं इति भारविः । समानकालीनं
 प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशं एवेत इति प्रामाणिकाः । तत्र
 आत इति यावत्कालाधिकारः ॥

आट्टे शरदः । ४ । ३ । १२ ॥

टञ् स्वात् ॥ चत्वारिंशदक्षरः । शारदिकं आट्टम् ।

विभाषा रोगातपयोः ॥ ४ । ३ । १३ ॥

शारदिकः शारदो वा रोगः । शारदो वा । एतयोः
किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्याञ्च ॥ ४ । ३ । १४ ॥

वा ठञ् स्यात् ॥ नैशिकम् । नैयम् । प्रादोषिकम् । प्रादो-
षम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ ४ । ३ । १५ ॥

श्वसशब्दाट्टञ् वा स्यात्तस्य तुङ्गगमश्च ॥ द्वारादिस्वादेजाग-
मः ॥ शोषस्तिकम् । पक्षे श्वस्त्यं श्वस्तनम् ॥

सन्धिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्यो ऽण् ॥ ४ । ३ । १६ ॥

सन्धिवेलादिभ्यः ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण्
स्यात् ॥ सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । येष्मम् । तेष्मम् । सन्धि-
वेला सन्ध्या अमावास्या च्योदशी चतुर्दशी पञ्चदशी चैत्रमासी
प्रतिपत् । संवत्सरात्फलपर्वणोः । संवत्सरं फलं पर्वं वा । संवत्स-
रिक्कमन्यत् ॥

प्रावृष ययः ॥ ४ । ३ । १७ ॥

प्रावृषेयः ।

वर्षाभ्यष्टक् ॥ ४ । ३ । १८ ॥

वर्षेसु साधु-वर्षिकं वाचः । कालात्साधुपुष्पव्यत्ययकाले-
न्यति साध्यर्षे ॥

कुन्दसि ठञ् ॥ ४ । ३ । १९ ॥

वर्षाभ्यष्टिकाऽपवादः । स्त्री भेदः । वर्षिकम् ॥

वसन्ताश्व । ४ । ६ । २४ ॥

ठञ् वसन्तश्च । वसन्तिकम् ।

हेमन्ताश्व । ४ । ६ । २५ ॥

छन्दश्च ठञ् ॥ हेमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्धः ॥

सर्वत्राय च तलोपश्च । ४ । ६ । २६ ॥

हेमन्तादश्च स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः ॥ चकारात्पञ्चै च-
त्वञ् । हेमनम् । हेमन्तम् ।

सायश्चिरम्प्राहुः प्रगेऽव्ययेभ्यष्टुलौ तुट् च । ४ । ३ । २३ ॥

सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः अव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्टुलौ
स्तस्तयोस्तुट् च ॥ तुट् : प्रागनादेशः । अनद्यतन इत्यादिनिर्देशा-
त् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राहुः प्रगेरेदन्तत्वं निपात्यते ।
प्राहुतनम् । प्रगेतनम् । दौषातनम् । दिक्षातनम् ॥ चिरपरुत्परा-
रिभ्यश्चो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिरवम् । परुवम् । परारिवम् ॥ प्रगस्य
छन्दश्च गलोपश्च ॥ * ॥ प्रवम् ॥ * ॥ अयादिपश्चाद्विमञ् ॥ * ॥
अयिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ॥ * ॥ अन्ताश्व ॥ * ॥ अन्ति-
मम् ॥

विभाषा पूर्वाहुपराहुभ्याम् । ४ । ३ । २४ ॥

आभ्यां शुल्लौ वा स्तस्तयोस्तुट् च ॥ पञ्चे ठञ् । पूर्वा-
हुतनम् । अपराहुतनम् । चकालतनेष्वित्यल्लुक् । पूर्वाहुः सोढो-
ऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाहुतनम् । अपराहुतनम् । पूर्वोक्तम् । अव-
राहिकम् ।

तत्र जातः । ४ । ६ । २५ ॥

समीपमग्राज्यात् इत्यर्थे अत्रादयो आद्यस्य स्मः ।
मुघ्रे जातः सोघः । शोत्सः । सङ्ग्रहः । अत्रापारीक इत्यदि ।

प्रावृषष्टप् । ४ । ३ । २६ ॥

यस्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः । प्रावृषिकः ।

संज्ञायां शरदौ युञ् । ४ । ३ । २७ ॥

सन्त्ययोऽपवादः । शरदका दर्भविशेषा मुद्गविशेषश्च ।

पूर्वाहुपराहुर्द्रासूक्तप्रदोषावस्कराद् युञ् । ४ । ३ । २८ ॥

पूर्वाहुकः । पराहुकः । आर्द्रकः । सूक्तकः । प्रदोषकः ।

अवस्करकः ।

पथः पन्थ च । ४ । ३ । २९ ॥

पथि जातः पन्थकः ।

अमावास्यायां वा । ४ । ३ । ३० ॥

अमावास्यकः । अमावास्याः । सन्धिबेलाद्यन् । एकदेश-
विकृतस्त्वानन्त्यादमावास्यानन्यस्यादमावस्याशब्दादपि । अमाव-
स्यकः । अमावस्यः ।

अ च । ४ । ३ । ३१ ॥

अमावास्याः । अमावस्यः ।

सिन्ध्यपकराभ्यां कञ् । ४ । ३ । ३२ ॥

सिन्धुकः । कठाराशि मनुष्याद् युचि च प्राप्ते । अपकरकः ।

शोत्सर्गिकेऽपि अग्रे ।

अश्वनी च । ४ । ३ । ३३ ॥

अश्वत्थः । सेन्धुः । अश्वत्थः ।

अविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्त-

विशाखाषाढाबहुलालुक् । ४ । ३ । ३४ ॥

एभ्यो नक्षत्रादिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥
 लुक्कृत्तलुक्कृति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । अविष्ठासु जातः अविष्ठः ।
 फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः ।
 विशाखः । अषाढः । बहुलः ॥ चित्रारैवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसं-
 ख्यानम् ॥ * ॥ चित्रायां जाता चित्रा । रैवती । रोहिणी । आभ्यां
 लुक्कृत्तलुक्कृति लुकि कृते । पिप्पल्यादेराकृतिगत्वत्वात्पुनर्हीष् ॥
 फल्गुन्यषाढाभ्यां टानो वक्तव्यो ॥ * ॥ स्त्रियामित्येव । फल्गुनी ।
 अषाढा ॥ अविष्ठाषाढाभ्यां कृष् वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्त्रियामपि । अवि-
 ष्ठीयः । अषाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाश्च । ४ । ३ । ३५ ॥

एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात् ॥ गोस्थाने जातः गोस्थानः ।
 अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाजसेनेति नपुंसकत्वे
 ह्रस्वत्वम् ।

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजौ च । ४ । ३ । ३६ ॥

एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात् ॥ वत्सशाले जातः वत्स-
 शालः । वत्सशालः । अभिजित् । अभिषिक्तः । अश्वयुक् । आ-
 श्वयुजः । शतभिषक् । शतभिषजः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । ४ । ३ । ३७ ॥

जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् ॥ रैवियः । रोहिणः ।

कृतलब्धक्रीतकुशलाः । ४ । ३ । ३८ ॥

तथेत्येव । सुघ्नं कृत्वा लब्धः क्रीतः कुशलो वा सोघ्नः ॥

प्रायभवः । ४ । ३ । ३६ ॥

तथेत्येव ॥ सुघ्नं प्रायेण बाहुल्येन भवति सोघ्नः ॥

उपजानूपकर्णोपनीविष्ठक । ४ । ३ । ४० ॥

ओपजानुकः । ओपकर्णिकः । ओपनीविकः ।

संभूते । ४ । ३ । ४१ ॥

सुघ्नं सम्भवति सोघ्नः ।

कोशाङ्गुज् । ४ । ३ । ४२ ॥

कोशेयं वस्त्रम् ।

कालात्साधुपुष्प्यत्पथ्यमानेषु । ४ । ३ । ४३ ॥

हेमन्ते साधुः हेमन्तः प्राकारः ॥ असन्ते पुष्प्यन्ति वस्त्रन्त्यः

कुन्दलताः । शरदि पथ्यन्ते शरदाः शाल्यः ॥

उत्ते च । ४ । ३ । ४४ ॥

हेमन्ते उप्यन्ते हेमन्ता यवाः ।

आश्वयुज्या युज् । ४ । ३ । ४५ ॥

उजो ऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्रा आश्वयुज्या माषाः ॥

शीष्मवसन्तादन्यतरस्यान् । ४ । ३ । ४६ ॥

पक्षे ऋत्विग् । शेषमकम् । शेषम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ।

दियमृशि । ४ । ३ । ४७ ॥

कालादिस्थेव ॥ मासे देयमृशं मासिकम् ।

कक्षाप्यश्वत्थयवबुसाद् युज् । ४ । ३ । ४८ ॥

यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कल्पसत्कलापी
तत्र देयमृषं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः । तद्युक्तः
कालोऽश्वत्थः । यस्मिन्कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् ।
यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकम् ।

ग्रीष्मावरसमाद् बुध् । ४ । ३ । ४९ ॥

ग्रीष्मे देयमृषं ग्रेष्मकम् । आवरसमकम् ।

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठज् च । ४ । ३ । ५० ॥

चाद् बुध् ॥ सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् ।
आग्रहायणकम् ।

व्याहरति मृगः । ४ । ३ । ५१ ॥

कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायते इत्यर्थेऽणादयः स्युः यो
व्याहरति स मृगश्चेत् ॥ निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः ।

तदस्य सोढम् । ४ । ३ । ५२ ॥

कालादित्येव ॥ निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य
नैशः । नैशिकः ॥

तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ॥

सुध्रे भवः सोधः । राष्ट्रियः ।

दिग्गदिभ्यो यत् । ४ । ३ । ५४ ॥

दिश्यम् । वर्धम् ।

शरीरावयवाश्च । ४ । ३ । ५५ ॥

दन्त्यम् । कर्कम् ।

इति कुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यवेडम् । ४ । ३ । ५६ ॥

दार्तेयम् । कोशेयम् । कलशिर्यटः । तत्र भवं कालशेयम् ।
कालशेयम् । आस्तेयम् । आदेयम् ।

ग्रीवाभ्यो ऽण् च । ४ । ३ । ५० ॥

चाटुञ् । येवम् । येवेयम् ।

गम्भीराञ्जयः । ४ । ३ । ५८ ॥

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् ।

अध्ययीभावाञ्च । ४ । ३ । ५९ ॥

परिमुखं भवं परिमुख्यम् । परिमुखादिभ्य एवेष्यते । नेह ।
चौषकूतः ॥

अन्तःपूर्वपदाटुञ् । ४ । ३ । ६० ॥

अध्ययीभावादित्येव । वेद्यमि अन्तर्देशम् । तत्र भवमा-
न्तर्देशिकम् । आन्तर्गणिकम् ॥ अध्यात्मादेष्टुजिघ्यते ॥ * ॥ अध्या-
त्मभवमाध्यात्मिकम् । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । आधि-
देविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । परलौकिकम् । अध्या-
त्मादिराकृतिगणः ॥ समानस्य तद्वादेश्य इष्यते ॥ * ॥ समाने
भवं सामानिकम् । सामानयामिकः । सामानदेशिकः ॥ उर्द्ध्वन्तमाञ्च
देहाञ्च ॥ * ॥ दमे उत्तरपदे ठञ्सन्नियोगेन उर्द्ध्वशब्दस्य मकारा-
न्तत्वं निपात्यते । और्द्ध्वदमिकः । और्द्ध्वदेहिकम् । अत्र तु न मान्त-
त्वं भाष्ये तदनुच्चारणात् ॥ मुखपार्श्वस्थेताभ्यां तसन्ताभ्यामीयो
वक्तव्यः ॥ * ॥ मुखतीयः । पार्श्वतीयः । कुञ्जनस्य परस्य च ईयो
वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्तर्कीयम् परकीयम् । ईयः कार्योऽष्ट मध्यस्य ॥ * ॥
मध्यीयः ॥ मन्मीयो चापि प्रत्ययो ॥ * ॥ माध्यमः । मध्यमीयः ।

गङ्गादिषु मध्यो मध्यमं चण् चरण इति यत्पठितं तत्र पृथिवीम-
ध्यवाचीमध्यशब्दो गृह्यत इत्युक्तम् । ततोऽन्वयादि भवार्थं मध्य-
मीय इति यथा स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः । चात्मादिषु पृथिवीम-
ध्यवाचिन एव मध्यमीय इति यथा स्यात् मध्यान्तरवाचिनो मा भू-
दित्येवमर्थं गङ्गादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तम् ॥ मध्यो
मध्यन्दिनश्चास्मात् ॥ * ॥ मध्यशब्दो मध्यशब्दमापद्यते दिनश्च
चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । माध्यन्दिन उद्गायति ॥ स्यान्नो
लुगाञ्जनातथा ॥ * ॥ उभाभ्यामपि तदन्तर्विधिरिष्यते । अश्वत्थामा ।
उद्गाजिनः । सिंहाजिनः । व्याघ्राजिनः ॥ बाह्यो देव्यः पाञ्चजन्यो
गाम्भीर्यं च व्य इष्यते । गम्भीराऽव्य इत्यत्र वक्तव्यमित्यर्थः ।

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ४ । ३ । ६१ ॥

इच्च स्यात् । अख्ययोभासादित्येव । पारिवर्त्मिकः । अनुपा-
मिकः ।

जिह्वामूलाङ्गुलेशब्दः । ४ । ३ । ६२ ॥

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

वर्गान्ताञ्च । ४ । ३ । ६३ ॥

कवर्गीयम् ।

अशब्दे यत्स्वावन्पतरस्याम् । ४ । ३ । ६४ ॥

पञ्च पूर्वस्य कः । मट्पूर्वः । मट्पूर्वीयः । मट्पूर्वीयः । अशब्दे
किम् । कवर्गीयो वर्णः ॥

कर्णसंज्ञाटात्कनलङ् । ४ । ३ । ६५ ॥

कर्णिका । ललाटिका ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः । ४ । ३ । ६६ ॥

सुपां व्याख्यानः सोपो ग्रन्थः । तेहः । कार्तः । सुप्सु भवं
सोपम् । व्याख्यातव्यनाम्नः किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुको-
सला । पाटलिपुत्रं हि तया व्याख्यायते । ईदृक्सन्निवेशविशिष्टमिति ।
न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम । ग्रन्थेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्ध-
त्वात् । नामग्रहणस्य च प्रसिद्धुपसंगहार्थत्वात् ॥

बहुचोऽन्तोदात्तादृज् । ४ । ३ । ६७ ॥

व्यत्यक्तव्योर्विधायकं शास्त्रं वात्यक्तत्वं तस्य व्याख्यानस्तत्र
भवो वा वात्यक्तत्विकः ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च । ३ । ३ । ६८ ॥

सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ । तत्रान्यत्तरेषामादौनेन सिद्धे
उभयोपादानसामर्थ्यादसोमका अवीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्या-
ख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः ।
नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थे
आरम्भः ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः । ४ । ३ । ६९ ॥

वर्षशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने
वाध्याये ठञ् स्यात् ॥ वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वासिष्ठस्तस्य व्याख्या-
नस्तत्र भवो वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् । वासिष्ठो ऋक् ॥

पैरोडाशपुरोडाशात्पुनः । ३ । ३ । ७० ॥

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स इव पैरोडाशः ।
ततः पुनः । पैरोडाशिकः । पुरोडाशिकः ।

सन्ध्या सन्ध्या । ४ । २ । ७१ ॥

सन्ध्याः ॥ सन्ध्याः ॥

द्वजद्वाराण्यर्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणानामाख्या-
तादृक् । ४ । ३ । ७२ ॥

द्वजः ॥ श्रेष्ठिकः । पाशुकः । सत् । चातुर्हस्तिकः । ब्राह्म-
णिकः । आर्चिकः । प्राथमिकः । आध्वरिकः । पौरश्चरविकः ।
नामाख्यातयद्वयं संघातविगृहीतार्थमिति चार्तिकम् । तच्च विगृही-
तसद्वयमाख्यातार्थम् । नमश्चिदात्तु द्युक्त्वादेव विदुम् । नामिकः ।
आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

अर्गमयनादिभ्यः । ४ । ३ । ७३ ॥

ठप्तेरप्यदः ॥ आर्गमनः । ओम्निदः । ओम्निदः ।

तत्त आगताः । ४ । ३ । ७४ ॥

मुद्रादागतः सोमः ॥

ठगायस्यानिभ्यः । ४ । ३ । ७५ ॥

शुक्कशालाया आगतः शोल्कशालिकः ॥

शुद्धिकादिभ्यो ऽङ् । ४ । ३ । ७६ ॥

आयस्यानठक्कादीनां चाप्यदः । शुद्धिकादामनः ओम्नि-
कः । कर्कशः । तेर्यः ॥

विद्याप्रेनिसम्बन्धेभ्यो युञ् । ४ । ३ । ७७ ॥

येत्याध्ययकः । येतामसकः ॥

भुतपुङ् । ४ । ३ । ७८ ॥

बुधोऽप्यथः । हेतुकम् । मातृकम् । भ्रातृकम् ।

पितुर्यञ्च । ४ । ३ । ७९ ॥

जाठुश्च । रीड् कृतः । यस्येति चेति लोपः । पिण्यम् ।
पेतृकम् ॥

गोत्रादकृषत् । ४ । ३ । ८० ॥

विदेभ्य आगतं वेदम् । गार्गम् । दाक्षम् । चोपगवकम् ।

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां कृष्यः । ४ । ३ । ८१ ॥

समादागतं समकृष्यम् । विषमकृष्यम् । पक्षे गङ्गादित्वाच्छः ।
समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तकृष्यम् । देवदत्तम् ।

मयट् च । ४ । ३ । ८२ ॥

सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् ।

प्रभवति । ४ । ३ । ८३ ॥

तत इत्येव । हिमवतः प्रभवति हेमवती गङ्गा ॥

विदूराञ् ल्यः । ४ । ३ । ८४ ॥

विदूरात्प्रभवति वेदूयै मणिः ।

तद्गच्छति पथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ ॥

सुघ्नं गच्छति सोघ्नः पन्था दूतो वा ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४ । ३ । ८६ ॥

तदित्येव ॥ सुघ्नमभिनिष्क्रामति सोघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् ॥

अधिकृत्य कृति ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ॥

तदित्येव । शारीरकमधिकृत्य यतो ग्रन्थः शारीरकोयः । शारी-
रकं भाष्यमिति तु अभेदोपचारात् ॥ लुबाध्यायिकाम्यो बहुलम् ॥ * ॥

तादर्थ्यं चतुर्थे । आभ्यस्यिकाभिधानाम् प्रत्ययस्य बङ्गलं लुबि-
त्यर्थः । वासवदत्ता । न च भवति । भेमेस्थी ।

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः । ४ । ३ । ८८ ॥

शिशूनां क्रन्दनं शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः
शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसम्भम् । क्रीडत्वं निघातनात् । यम-
सभीयः । किरातार्जुनीयम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादिराकृति-
गणः । इन्द्रजननीयम् । विरुद्रभोजनीयम् ॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः
प्रतिषेधः ॥ * ॥ देवासुरम् । राक्षोऽसुरम् ।

सोऽस्य निवासः । ४ । ३ । ८९ ॥

सुघ्रो निवासोऽस्य सौघ्रः ।

अभिजनश्च । ४ । ३ । ९० ॥

सुघ्रोऽभिजनोऽस्य सौघ्रः । यत्र स्वयं वसति स निवासः ।
यत्र पूर्वैरुचितं सोऽभिजन इति विवेकः ।

आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते । ४ । ३ । ९१ ॥

पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् ।
हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयु-
धेति किम् । कर्त्तृदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्षोटा द्विजाः ॥

शण्डिकादिभ्यो ज्यः । ४ । ३ । ९२ ॥

शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिक्यः ।

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽञ्जौ । ४ । ३ । ९३ ॥

सिन्ध्वादिभ्योऽञ् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे । सेन्धवः ।
तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ॥

उपासनस्य ध्यायत्यर्थं ध्यानस्यत्वात्, ध्यायतेत्या-
सोनेषु वक्रादिष्वेकविषयदृष्टिषु प्रयोगादासीन एवोपा-
सीतेत्यर्थः ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ४ । १ । ८ ॥

किञ्च “ध्यायतीव दृष्टिवी”त्यत्र श्रुतौ पृथिव्या
अचलत्वमपेक्ष्य ध्यानोपचारो दृष्टः । तस्मादपि जिह्वादा-
सीन एवोपासीत ॥

स्मरन्ति च ॥ ४ । १ । १० ॥

“शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः” इत्या-
दिना बाह्यासनविधानस्मरणान्वासीन एवोपासीत । यद्वा
योगशास्त्रे पद्मकादीनां शारीरासनानां स्मरणादासीन
एवोपासीतेत्यर्थः ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ४ । १ । ११ ॥

विश्वेष्टकालेषु संस्रमः, किमकुन्नाभितोपासनेषु
दिगादिनियमोऽस्ति न वेति । तेष्व्वासननियमवदस्ति-
नियम इति प्राप्ते श्रुतः । प्राच्यादिदिङ्नियमः प्रदोषा-
दिकालनियमो नदीतीरादिदेशनियमो वा नास्ति । कुतः ।
यत्र दिशि देशे काले वा चित्तस्यैकाग्रता प्रत्ययप्रवाहो-
न्मुख्यं तत्रोपासीत, दिमादिविशेषाश्रवणादित्यर्थः । यद्वा
उपासन इष्टाया एकाग्रतायाः सर्वत्राविशेषादित्यर्थः ।
“समे शुचौ शर्करवज्रिवायुकाविवर्जिते शब्दजलाभया-
दिभिः । ममोष्ठकले व तु चक्षुषीकले गुहास्त्रिवाताश्रयणे
निषेजयेत्” इति श्रुतिरपि, चित्तस्यैकाग्र्यसम्पादके देश
उपासीतेति दर्शयति । सर्वत्राविशेषात् ॥ जल-

अथ दर्शनं शीतलनिहायवर्धम् । चक्षुःपीडनं वशात्तद्विकम् ।
तस्माद्विनाशने विनाशनिवर्धने नास्तीति सिद्धम् ॥

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ ४ । १ । १२ ॥

उपास्यसाक्षात्कारद्वारा कृतहेतुमुपासनेऽहं ग्रहना-
मकेषु संशयः, किं कदाचिदुपासनं कृत्योपरमेत, उत
यावज्जीवमुपासीतेति । पूर्वपक्षे कदाचित्कृतप्रत्ययादुत्तर-
दृष्टद्वारा मृतिकाले ध्येयबुद्धिहेतुत्वं फलं, सिद्धान्ते धारा-
बाहिकोपासनस्य साक्षादेव तद्वेतुत्वमिति विभागः ।
तत्र देशादिभिर्यमाग्रवर्णासंदर्भाच्चत्, यावज्जीवमुपास-
नाच्छ्रमणात्तद्व्यवहृतिरिति प्राप्ते रूढः । अग्रवर्णमुद्देशपात-
त्वेऽन्तमुपासीत । हि यतः, तस्मादि मर्यादात्वेऽपि “स
वाक्यकतुस्तत्त्वलोकात्प्रैति” इति श्रुत्या ध्येयसत्यमानुवर्तनं
दृष्टम् । न च तददृष्टसाध्यम्, दृष्टे सम्भवेत्तद्वद्वक्तव्यमन-
नुपपत्त्येः । श्रुतौ सर्वनामार्थ उपासकः । क्रतुरुपासनम् ।
“सदा तद्वाचमावितः” इति स्मृतिश्च यावज्जीवमुपासनं
दर्शयति । तस्मादहं ग्रहोपास्तवो यावज्जीवमनुष्ठेया इति
सिद्धम् ॥

एवं ज्ञानसाधनानुष्ठाने यन्माधिव्यर्थ फलाध्याये-
ऽपि साधनानुष्ठानक्रमं विचार्य, फलाध्यायस्यां फलचि-
न्तामुपक्रमते ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाध्यायोरश्लेषविनाशी
तद्व्यवहृतिस्तत् ॥ ४ । १ । १३ ॥

तथाप्यस्य फलविशेषातिवन्मकसाधनजिज्ञासुः
आध्यायिकारसङ्गतिर्लभ्या । किं ब्रह्मविद्यया मुक्त्यर्थायां
विद्युषोऽभिव्यक्त्यर्थसम्पन्नपूर्वप्रविचारोऽयं । अतोऽहं

वेति सन्देहः । पूर्वपक्षे सत्यामपि विद्यायां जन्मपापमेव
 गानन्तरं विद्यातो मुक्तिः, सिद्धान्ते विधीत्यर्थमन्तरं
 मेव मुक्तिः, इति चेत्तत्र । तत्र मन्त्रमोक्षं विना नमस्ति
 विद्यायां पापनाश इति प्राप्ते, ब्रूमः । तदपि मन्त्रे ब्रह्मसा-
 क्षात्कारे सत्युत्तरपूर्वापयोरस्येति विनाशो भवत्येव ।
 कुतः । तयोर्विदुषि भुत्वा स्वपदेकात् । “यथा पुनरप-
 लाया आपो न क्षिप्यन्त एवमेव विद्विषामं कर्म न
 रिलक्ष्यते” इति श्रुतिर्विद्यया उत्तरस्य पापसंश्लेषं नश्य-
 यति । “तद्यमेवीकातुलमसौ प्रोक्तं प्रदूयेतं सत्यं सर्वं
 प्रपमानः प्रदूयन्ते” इति श्रुतिर्विद्यया । सर्वस्य पापस्य
 विनाशं व्यपदिशति । एवं निर्गुणनिरोदपि । पञ्चमस्य
 व्यपदिशति “क्षेत्यन्ते चक्षुः कर्माणि तस्मिन्नाहं पतन्ते”
 इत्यादिका श्रुतिः । सत्तादृशविद्यासक्तः पूर्वोक्तस्यापास-
 म्बन्ध इति सिद्धम् ॥

इतस्तस्याप्येवमर्थश्लेषः प्राप्ते तु ॥ ४ । २ । १४ ॥
 पूर्वं ब्रह्मविद्यावतः पापनाशासम्बन्धादुक्तं । तत्र
 तपुष्यस्यापि नाशासम्बन्धो भवतो न वेति सन्देहः, तस्य
 शास्त्रपुण्यमेव शास्त्रीयत्वेनाभिहोत्रदर्शयोरपि विरोधा-
 भावात् भवत इत्यभ्यधिकाशङ्कायां, पूर्वन्यायमनिदिष्ट-
 यति । इतरस्मात् पापादितरस्य पुण्यसम्बन्धेनैवमेव दहले-
 षो विनाशश्च ज्ञानाद्भवतः, “उमे, उहैवैत्र एते तरति”
 इत्यादिश्रुतिषु पापासम्बन्धवत्पुण्यासम्बन्धस्यापि व्यप-
 देशात् । श्रुतादुशब्दोऽप्यर्थः । एव ब्रह्मसाक्षात्कारवान् ।
 सूत्रे तुशब्दोऽवधारणार्थः । एवं ब्रह्मसाक्षात्कारवान् पुन-
 रप्यौरेवस्य पुण्यपापवैबन्धहेतोरभावात्, दहपाते मुक्ति-
 रवर्यं भवत्येवेत्यधिकरणकयस्य फलमुक्तम् । अभिहितं

कर्माभिरुक्तिरुक्तमनुकृतिः । कस्यचित्तिदेशत्वात् । इत्युक्तं
ब्रह्मसूत्रेण ॥

अनारब्धकार्यं एव तु पूर्वं तदवधेः ॥ ४ । १ । १५ ॥

पूर्वं ज्ञानात्कर्मक्षय उक्तः । तस्य प्रारब्धकर्मव्यतिरि-
क्तविषयत्वेनाप्रापवादात्सङ्गतिः । ज्ञानजन्यकर्मक्षयः कि-
मविशेषेण कर्ममात्रस्य भवत्युत प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्त-
स्येति संशयः । पूर्वपक्षे जीवन्मुक्त्यसिद्धिः, सिद्धान्ते तस्मि-
द्धिरिति बोध्यम् । तत्र “क्षीयन्ते चास्य कर्माणी”त्यविशे-
षेण श्रवणात्कर्ममात्रस्य क्षय इति प्राप्ते, ब्रूमः । ये पुण्य-
कार्ये एतदेहावच्छेदेन सुखदुःखानुभवार्थं प्रवर्तन्ते ते आर-
ब्धकार्यं । तद्व्यतिरिक्ते अनारब्धकार्ये पूर्वं अनादिमवपर-
म्परायां ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं संभ्रमति । ते एव क्षीयेते ।
कुतः । तदवधेः, “तस्य तावदेव धिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ
सम्पत्स्ये” इति देहपातावधिश्रवणादित्यर्थः । तथा च
विशेषश्रुत्यनुसारादविशेषश्रुतिर्नैतदवधेति भावः । प्रवृत्ता-
त्त्वसंज्ञात्कारवाशज्ज्ञानविमोक्षे विमोक्ष्यते तस्य ता-
वदेव धिरं तस्य तावतामेव देहसंसारो विद्यमानः । ४ अथ-
प्रारब्धकर्मयोगादेहसंसारमन्तरं सम्पत्स्ये ब्रह्मसम्पत्स्यत
इत्यर्थः ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायेध तद्वर्ध-

नात् ॥ ४ । १ । १६ ॥

-प्रपञ्च

पूर्वमनारब्धकार्याणां कर्मणां ज्ञानात्क्षय उक्तः ।
तत्र निरूपयैमिदं व्यतिरिक्तानारब्धकार्यकर्मविषयत्वेना-
प्रापवादात्सङ्गतिः । किं नित्यनैमित्तिककर्मज्ञात्स-
न्नारब्धकार्यकर्मावच्छेदनात्क्षीयते न वेति सन्देहः । पूर्वपक्षे

काम्यकर्मण इव सुमुक्षणां नित्यनैमित्तिकयोरप्यननुष्ठानं
पक्षप्रचालनन्यायात्, सिद्धान्ते तदनुष्ठानम्, इति बोध्य-
म् । तत्रात्राकर्मकर्मत्वाविशेषनिमित्तकैर्मित्तिककर्मजातं
ज्ञानात्क्षीयत्व इति प्राप्ते, ह्यमः । अग्निहोत्रादित्यनैमि-
त्तिकं कर्म तत्कार्यायैव तस्य ज्ञानस्य यत्कार्यं मुक्तिरूपं
तस्मा एव सत्त्वशुद्धादिपरम्परया । कृतः । तदर्थनात्,
यज्ञादिश्रुतौ ज्ञानहेतुत्वदशनादित्यर्थः । तथा च ज्ञानरूप-
फलैकनारयत्वं नित्यनैमित्तिककर्मजातस्य । नात्र पक्ष-
क्षालनन्यायः, ज्ञानार्थत्वेनानुष्ठानस्याप्यनुष्ठानादिति भावः ॥

ननु नित्यनैमित्तिककर्मणोऽपि "तस्य पुण्यं नानुष्ठानमप्यस्ति
सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" इति विनियोग-
गवाक्यं किंविषयकमित्यत आह ।

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ ४ । १ । १७ ॥

अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यादिरूपादन्याऽप्यस्ति काम्यरू-
पा साधुकृत्या । तद्विषयमिदमेकेषां शास्त्रिणां विनियोग-
वाक्यम्, तस्या ज्ञानानुपकारकत्वात् । तच्चानुपकारक-
त्वमुभयौजैमिनिबादरायणयोराचार्ययोरनुमतमित्यर्थः ।
नन्वस्याः काम्यसाधुकृत्याया "इतरस्याप्येवमसंश्लेष"
इत्यत्र नाश उक्तः । कथं तस्या विनियोग इति चेत्, अत्र
वक्तव्यम् । सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्तीत्यस्याः कोऽर्थः ।
न तत्रात्राकर्मकर्मत्वाविशेषनिमित्तकैर्मित्तिककर्मजातं
ज्ञानात्क्षीयत्व इति प्राप्ते, ह्यमः । अग्निहोत्रादित्यनैमि-
त्तिकं कर्म तत्कार्यायैव तस्य ज्ञानस्य यत्कार्यं मुक्तिरूपं
तस्मा एव सत्त्वशुद्धादिपरम्परया । कृतः । तदर्थनात्,
यज्ञादिश्रुतौ ज्ञानहेतुत्वदशनादित्यर्थः । तथा च ज्ञानरूप-
फलैकनारयत्वं नित्यनैमित्तिककर्मजातस्य । नात्र पक्ष-
क्षालनन्यायः, ज्ञानार्थत्वेनानुष्ठानस्याप्यनुष्ठानादिति भावः ॥

स्वयं च ज्ञानात्मकत्वसिद्धिरेव । समानः प्राप्तुं शक्यः ।
सुखः । अर्थवात्तत्वात्सत्यसिद्धिर्वाभिनिवेशव्युत्पत्त्यम् ॥

अथैव विद्यतेति हि ॥ ४ । १११५ ॥

पूर्वं मुमुक्षुर्णो ज्ञानार्थं नित्यादिकमनुष्ठेयमित्युक्त-
म् । तत्किमज्ञाश्रितोपासनसहितमेव ज्ञानार्थमनुष्ठेयमिति
नियमः, उतोपासनसहितं केवलं वाऽनुष्ठेयमित्यनियमः,
इति संशयः । एकविषयत्वं सङ्गतिः । पादसङ्गतिस्तु
प्रासङ्गिकी बोध्या । पूर्वपक्षे केवलस्य नित्यादेर्ज्ञानहेतु-
त्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । तत्र नियमे
प्राप्ते, ब्रूयात्, निषेधे न युक्त इति । तत्राह “यदेव विद्य-
या करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इति श्रुतिर्विद्यास-
हितस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वं ब्रूयन्ती विद्याहेतुत्वस्य कर्मणो
वीर्यवत्त्वं फलहेतुत्वरूपं दर्शयति । तच्च केवलकर्मणो
ज्ञानरूपफलहेतुत्वाभावे न युक्तं स्यात् । तस्मात्केवलमपि
कर्म ज्ञानहेतुरित्यनियम इति सिद्धम् ॥

एवमनियमेनाग्निहोत्रादिकर्मणो ज्ञानार्थत्वात् ज्ञाने-
न क्षय इत्युक्तम् । इदानीं प्रारब्धकर्मणाम् “अनारब्धकार्यं
एव तु” इत्यत्र ज्ञानानिवर्त्यत्वेनोक्तानां निवृत्तिप्रकार-
माह ।

भोगेन त्वितरे तपयित्वा सम्पद्यते ॥ ४ । १११६ ॥

किं ज्ञानात्मा साक्षात्कारवान्देहात्मानन्तरमपि संस्रति
न वेति सम्प्रदेहः । पूर्वपक्षे साक्षात्कारस्य श्रुतिहेतुत्वा-
सिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति निषेधः । तत्र देहात्मा-
त्पूर्वं यथा साक्षात्कारेणैव संसाधनमुद्विष्टः, एवं देहात्मा-
नन्तरमपीत्यवस्थायां यथासाक्षात्कारेणैव संसाधनं प्राप्ते, ब्रूयात् । स-

चित्तकर्मणां ज्ञानाभावात् उक्तः । इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे भोगीव स्वपयित्वा विद्वान्ब्रह्म सम्पद्यते । “अथ सम्पत्स्ये” “ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति” इत्यादिश्रुतिभ्यो देहपातात्पूर्वं प्रारब्धकर्मणां सत्त्वत्कुलालवक्रप्रमणन्यायेन मिथ्याज्ञानरूपनिमित्तनाशेऽप्यविद्यालेशानुवृत्तिर्युक्ता । तद्भोगानन्तरं कस्यचिदपि कर्मणो जन्ममरणलक्षणसंसारहेतोरभावात् संसारः । तस्माद्भोगेन प्रारब्धकर्मनाशानन्तरं विद्वान्स्वरूपानन्दात्मनाऽवस्थानलक्षणं स्वास्थ्यं श्रेयसाख्यं लभत इति सिद्धम् ॥

इति चतुर्थध्यायस्य प्रथमा पादः ॥

पूर्वपादान्त्याधिकस्य उत्क्रान्त्यनपेक्षं निरुण्णप्राप्तिरुक्ता । इदानीं समुपविद्याफलभूतस्य ब्रह्मलोकस्वेष्टकान्तिं विद्या प्राप्त्ययोगासत्फलं निरूपयिष्यते । तद्देहेतुतामुत्क्रान्तिं निरुण्णब्रह्मविद्यातिरिक्तसर्वजनस्मान्नां निरूपयितुं पादमारभते ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ४ ॥ २ ॥ १ ॥

अस्युत्क्रान्तिक्रमबोधिका श्रुतिः “अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राप्ते प्राणस्तेजसि तेजः परस्य देवतायाम्” इति । प्रयतो त्रियमाणस्येत्थः । तत्र वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यत्र संशयः, किं कृत्तव्यत्वा वाच्य मय मनसि लयात्मकसंपत्तिरुच्यते, उत वाक्वृत्तिरेवेति । पूर्वपक्षे स्वोपादाने स्वस्य लय इति न्यासासिद्धिः, सिद्धाम्ने नस्तिचिरिनि वेद्यम् । तत्र श्रुतिबलाद्वाच एव मनसि लय इति प्राप्तिः, पुनः । उक्तिर्वा-

गिति भावव्युत्पत्त्या वाक्शब्देन वाग्वृत्तिरूपत्वे । मनो-
वृत्तौ सत्यामेव मनसि वाग्वृत्तिः सम्प्रकीयते कुतः । दर्श-
नात्, मनोवृत्तौ सत्यामेव लोके वाग्वृत्तिरूपस्य दर्शनात् ।
तर्हि “वाक्मनसौ”ति श्रुतेः कः गतिरित्यत आह “सन्दा-
धे”ति । स्वोपादाने स्वस्य लय इत्यवहितन्यायानुसा-
रेण वाक्शब्दाद्वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारेण भावव्युत्पत्त्या
वाग्वृत्तौ नय इत्यर्थः । नन्वनुपादाने वृत्तिलयो वा कथमि-
ति चेत्, न, अग्निवृत्तिलयस्यानुपादानाप्यु दर्शनादिति ॥

उक्तश्रुतौ वाच एव शब्दादिन्द्रियान्तराणां बधु-
रादीनां मनसि वृत्तिलयो नास्तीति श्रमं कारयति ।

अत एव च सर्वत्रयनु ॥ ४ । २ । २ ॥

यत एव मनसो वागुपादानत्वाभावांमनसि वाचो
वृत्तिलयमात्रमत एव सर्वाणि बधुरादीन्यपि स्वानुपा-
दाने मनसि सवृत्तिके स्ववृत्तिलयमात्रेणानुवर्तन्ते प्रली-
यन्ते, न तु स्वरूपेणेत्यर्थः । “तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्मे-
वमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः” इति श्रुतिः सर्वेषामिन्द्रि-
याणां मनसि वृत्तिलयलोचिका द्रव्या । तस्मादुत्क्रमणा-
दुर्ध्वमुपशान्ततेजा उपशान्तदेहौष्ण्यः पुनर्जन्मः मनसि
स्थितैरिन्द्रियैः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

एवं “वाक्मनसौ”ति वाक्यं विचार्य “ममः प्राप्ते”
इत्युत्तरवाक्ये किं सर्वेन्द्रियवृत्तिलयावाक्यस्य मनसः प्राप्ते
स्वरूपस्यैव वृत्तिलयो वेति संशये, “जगत्प्रपञ्चं हि मेतन्म-
मत्त आमेतन्ममः प्राप्ते” इति श्रुतौ प्राप्तेमनसोरवप्रविकल्पा-
रत्नवत्प्रादुर्भावेतन्ममोपादानोपादेयभावात्स्वोपपत्त्येव इति
प्राप्ते, सिद्धान्तमिति ।

सन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ४ । २ । ३ ॥

“स्वोपादाने” इत्यादिन्यायाभावाद्भवत्विन्द्रिया-
णां मनसि वृत्तिलयः । इह तु न्यायसत्त्वात्स्वरूपतय इति
प्रत्युदाहरणसङ्गतिः, अतिदेशत्वात्सकृत्त्यनर्थे वा । तत्
सर्वेन्द्रियवृत्तिलयाधिकरणं मनोऽपि प्राणै स्ववृत्तिलयेनैव
जीवते न स्वस्वेष्वेति ‘मनः प्राणे’ इत्युत्तराद्वैक्यादवग-
म्यत्वमेव । सुवृत्तिमूर्च्छाऽवस्थयोः सद्वृत्तिके प्राणे संत्येव
मनोवृत्तिलयदर्शनादिति हेत्वनुबन्धः । न ह्यवस्थयोऽप्यादा-
नोपादेयत्वमात्रेण तद्विकारस्योऽप्युपादानोपादेयभावा-
युक्तः, हिमश्लेषस्तददर्शनादिति भावः ॥

एवं “मनः प्राणै” इति वाक्यं विचार्य, “प्राणस्ते-
जसी” न्युत्तरवाक्ये किं प्राणस्य वृत्तिलयस्तेजसि, उत
जीवे, इति सन्देहे, अतिवृत्तिलयस्तेजसि प्राणै, सिद्धा-
न्तयति ।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ । २ । ४ ॥

वाक्येयक्रमादर्थक्रमाच्चधिकरणक्रमो बोध्यः । ‘स’
प्राणः ‘अध्यक्षे’ कार्यकारणसम्प्राप्तस्वामिसि तत्साक्षिषि
वा जीवे निवृत्तवृत्तिः क्लृप्तवृत्तिरने । कुतः । तं जीवं प्रत्यु-
पगम्यनुगमनावस्थानेभ्यः । यथा राजा कं यात्रेकस्यवशं
सन्तं भृत्य आभिमुख्येनागच्छति, “एवमेवेममात्मा क-
सत्तकाले सर्वे प्राणा अभिस्तमायन्ती”ति अतिविशि-
ष्टत्वात् । मुख्यप्राणसहितानां जीवं प्रत्याभिमुख्येन गच्छ-
दर्शयति । “तस्युत्कमत्तं प्राणोऽनूत्कमती”ति अतिग-
च्छन्तं जीवं प्रत्यनुगतकं प्राणस्य दर्शयति । “सर्विज्ञाणो
ममजी”ति अति । कारणव्युत्पत्त्या विज्ञानकृद्वाक्येस्मि-

यजातस्य प्राणसहितस्य प्रातःपञ्चकर्मफलज्ञातव्यमिदं श्रीवेङ्क-
वस्यानं दर्शयति । तस्माज्जीव एव प्राणस्य वृत्तित्तयः ॥

ननु कथं तर्हि “प्राणस्तेजसी”ति श्रुतिरित्यत आह ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ४ । २ । ५ ॥

‘तच्छ्रुतेः’ प्राणस्तेजसीति श्रुतेः सूक्ष्मात्मका विद्य-
मानेषु तेजःसहितेषु उत्तरदेहारम्भकेषु पञ्चभूतेषु पाप्मिष्व-
हितत्वेन विद्यमाने जीवे प्राणस्य वृत्तित्तय इत्यवगन्त-
व्यम्, उच्यमानादिश्रुत्यन्तरानुसारात् । तथा मोक्षहितजी-
वप्राप्तौ प्राणस्यैवास्मिन्नेज आदिभूतप्राप्तेरर्थस्मिन्त्वा “तस्मा-
ज्जस्तेजसी”ति श्रुत्युपपत्तिरित्यर्थः ॥

ननु “प्राणस्तेजसा”त्येकस्यैव तेजसः अवस्था त्वत्वं
तेजःसहितेषु भूतेष्वित्युक्तमित्यत आह ।

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ४ । २ । ६ ॥

एकस्मिन्नेव तेजसि जीव उत्क्रान्तिसमये भावति-
ष्ठते, उत्तरदेहस्य पाप्मभौतिकत्वेन पञ्चभूतेषु स्थितेराव-
स्थेयकत्वात् । दर्शयतो हीममर्थं रंहत्यधिकरणं क्वाक्याते
प्रमनिरूपणे । यद्वा श्रुतिस्मृती इवमर्थं दर्शयतो “बृहज्जी-
मव आपोऽमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः” इत्याद्या
श्रुतिः । “अण्व्यो मात्राऽविनाशिन्यो दशार्धानां तु याः
स्मृताः । ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः” इति
स्मृतिः । अण्व्यः सूक्ष्माः । मीयन्त इति मात्राः । प्राणी-
क्षादविनाशिन्यः । दशार्धानां पञ्चानां भूतानामित्यर्थः ।
बहु जीवस्योत्क्रान्तिकाले भूताग्रवत्त्वं “तै ह यद्बहुः
कर्म ह्येव तद्बहु” इति कर्मभयत्वाद्येव श्रुतिविशदमिति

समाना चासुत्युपक्रमादसृतत्वं चानु-
पोष्य ॥ ४ । २ । ७ ॥

ननुत्क्रान्तिः समानेत्ययुक्तं, सृष्टस्य स्वरूपत एवा-
त्यन्तं ब्रह्मसम्पत्तेः, इत्याक्षेपे, इदमारभ्यते ।

“तेजः परस्यां देवताया”मित्यत्र तेजः सजीवः सै-
न्द्रियजातं संपाणं समस्तहितं धृतान्तरसहितं प्रत्यक्षत्मनि

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ४ । २ । ११ ॥

स्थूलदेह एव उपलभ्यमान ऊष्माऽस्यैव सूक्ष्मदेहस्य धर्मः । सत्येव सूक्ष्मदेहे तदुपलब्धेः, तदभावे सूतदेहे तदनुपलब्धेः, इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धर्मत्वस्यैवोपपत्तेरित्यर्थः ॥

“आसृत्युपक्रमा”धिकरणे मुख्यामृतत्व उत्क्रान्त्यभाषो दर्शितः । स न युक्त इत्याक्षिपति ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ ४ । २ । १२ ॥

अयमहिताधिकरणेष्वस्य सङ्गतिः । किं निर्गुणब्रह्मविद् उत्क्रान्तिरस्ति न चेति सम्भेदे, अस्तीति प्राप्तम् । बहु “अधकाशयमानो योऽकाशो निष्काम आकाश आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रान्तिरिति” इति परब्रह्मविदः शरीरसम्पन्नोत्क्रान्तिप्रतिषेधात्तदुत्क्रान्तिरिति चेन्न । शरीरात्प्रोक्तस्य प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधः, न शरीरात्, “न सत्त्वमिणा उत्क्रान्ती”ति माध्यन्दिनशाखायां जीवादेः प्रोक्तोत्क्रान्तिप्रतिषेधस्य भूतत्वात् । तस्मात्प्राणादित्तिरिति परब्रह्मविदोऽप्युत्क्रान्तिरस्तीति पूर्वपक्षः । भूतत्वस्तु । मुक्तिर्यमार्थोऽयमस्य । बाह्यविषयकामनाशून्यत्वमकामत्वम् । आन्तरिकविषयकामनाशून्यत्वं निष्कामत्वम् । प्राप्तस्वरूपानन्दतृप्तत्वमाप्तकामत्वम् । तत्र हेतुरात्मकाम इति ॥

सिद्धान्तयति ।

समष्टौ ह्येकेषाम् ॥ ४ । २ । १३ ॥

एकेषां काश्चानां शाखायां प्राणानां परप्रकृष्टि-
हादुत्क्रान्तिप्रतिषेधो 'हि' यत् उपलभ्यते, अतो न तस्यो-
त्क्रान्तिरस्तीत्यर्थः । तथाहि "यन्नायं पुरुषो म्रियत उद-
स्यात्प्राणाः कामन्त्याहो नेति" आर्तभागप्ररने द्वितीय
मनुत्क्रान्तिपञ्चमाश्रित्य पाञ्चवक्त्रयो नोत्क्रामन्तीत्युक्त्वा,
तर्हि प्राणोत्क्रान्त्यभावे मृतो न भवेदित्याशङ्क्य "अग्रीव
समन्वीयन्ते" इति प्राणविक्षयं प्रतिज्ञाय, तस्मिन्नेव "स
उच्छ्वस्यत्याध्माग्रत्याध्मातो मृतः शेते" इत्युत्क्रान्त्यवमे-
दं हस्योक्त्यनादिकमाह । एतत्सामान्यान्साध्यन्दिन-
शाखायामपि "तस्या"दित्यनेन देहस्यैव ग्रहणं बोध्यम् ।
उत्पन्नस्मसाक्षतस्कारस्य 'यत्र' यदा 'अयं' स्थूलः प्रत्यक्षः
'पुरुषो' देहो 'म्रियते' सर्ववेषुशून्योऽतिक्षीतलो भूमौ
शेते, तदा 'अस्मात्' देहात्प्राणा उत्क्रामन्ति 'आहो'
पञ्चान्तरेणैवैव मार्गं यान्तीति प्रत्यर्थः । अत्र प्राणश-
ब्देन सूक्ष्मदेह उक्तः । 'स' देह 'उच्छ्वसति' उच्छ्वसो
म्रयति । नन्वयं रेणुः कश्चिच्छेत्त्यत आह "आध्माग्रतो"
ति । बाह्येन बाहुभ्यः पूरितो विविधान्शब्दानामग्रीवस्त-
रोति । यत् आध्माग्रतः शब्दवाच्यो 'मृतो' विक्षीनसूक्ष्म-
शरीरः सम्भूमौ शेते इत्यर्थः । तस्याजीवात्प्राणोत्क्रान्ते-
रप्राणत्वेन निषेधाभ्यागादिदेहादेव प्राणोत्क्रान्तिप्रति-
षेध इति न निदुषो मार्गोत्क्रान्तीति स्तः ॥

स्मर्यते च ॥ ४ । २ । १४ ॥

स्मर्यते च महाभारते मार्गोत्क्रान्त्योरभावः "सर्व-
मृतात्ममृतस्य सम्यग्मृतानि पश्यतः । देवा अपि मार्गे
मुह्यन्त्यपदस्य प्रदैषिणः" इति । पदशब्दः प्रार्थयद्वाची ।

इत्यविरोधः । स्तोपादानेषु ब्रह्मोनाः कलाः स्तोपादानैः सह ब्रह्मणि निनद्वन्द्वसीति अनुविद्यतात्पर्यम् ॥

अविभागो वचनात् ॥ ४ । २ । १६ ॥

सोऽयं विद्वत्कलाविलयः किमविदुष इवानात्यन्तिक वस्तुत्यन्तिक इति सन्देहः । एकविधवत्त्वं सङ्गतिः । पूर्व-पक्षे मोक्षासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति बोध्यम् । यत्र फलं नोच्यते तत्र पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिः कलमिति मन्तव्यम् । तत्रानात्यन्तिकलय इति प्राप्ते ब्रूमः । विदुषः कलानां ब्रह्मणा सहात्यन्तमविभाग एव, न सौवशेषो लयः कलानाम् । कुतः । कलानां लयोऽस्यनन्तरं “मिथ्येते तासां नामरूपे” इति कलानां शक्त्यात्मकनामरूपयोः पुरुषे लयमुक्त्वा “स एषोऽकलोऽमृतो भवती”ति वचनादित्यर्थः ॥

परविद्याचिन्तां प्रासङ्गिकीं समाप्य प्रकृतौ मपरविद्याचिन्तामनुसरति ।

तदोक्तोऽग्न्यज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारे विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुसृतियोगात् । इत्यनुगृहीतः शास्त्राधिकारः ॥ ४ । २ । १७ ॥ १०३ ॥

आसृत्पुष्पकं माधिकरणे सगुणब्रह्मविदुषो मविदुषो च सममोत्क्रान्तिरित्युक्तम् । तत्र विद्वदुत्क्रान्तौ विशेषोऽप्योच्यते । तस्य लीमृष्टिकयागदिसमूहस्योक्तमिदं नो जीवस्त्वैव आवतनं हृदयं तस्य यदत्र आसीद्वैतसुखं तत्त्वं स्वतन्त्रं प्राप्तव्यवर्धकलज्ञानरूपं प्रथोत्तरव्यमादौ भवति । तेन प्रथोत्तेन प्रकाशितद्वारे विद्वानविद्याया भवति । अथाहि अति । “तस्य हेतस्य हृदयस्यैव वयोमते

* ब्रह्मा प्राह च नारदाय हिमगुर्यच्छीनकायामनं
माण्डव्याय वसिष्ठसंज्ञकमुनिः सूर्या मयायाह यत् ।
प्रत्यसागमयुक्तिशालि तद्विदं शास्त्रं विहायान्यथा
यत् कुर्वन्ति नरा न निर्वहति तद्विज्ञानशून्याश्चिरम् ॥
मुनिप्रणीते मनुजैः क्व चिच्चेद्दृश्यतेऽन्तरम् ।
तदा तदेव संसाध्यं न कार्यं सर्वमन्यथा” इति ॥

अस्य तात्पर्यार्थः । विधेर्दिनादौ युगपदेव भूतजातमुत्पद्यते तत्
एव ग्रहचारोऽपि प्रवर्तते यैरीरितं ते सूर्यसिद्धान्ताद्यागमविरोधिनः ।
उक्तं च ।

“ग्रहर्षदेवदैत्यादि सृजतोऽस्य चराचरम् ।
कृताद्विवेदा दिव्याब्धाः शतघ्रा वेधसो गताः” † ॥

तथा ।

“धात्रा सिद्धपुरस्थितेन मधुमाः शुक्लादिमध्यन्दिने
सौरैऽहि प्रवहानिले भवत्ये प्रत्यग्नमे योजिते ।
मेघादिस्थितस्नेहैः सह ततो वर्षादिवायुः समं
प्रारब्धाः स्रगभुक्तयश्च सकलाः कल्पादितो नैव ताः” ॥
तथा ।

“वयमनूनां तु संपीड्य कालं तत्सन्धिभिः सह ।
कल्पादिसन्धिना सार्धं वेवस्वतमनोस्तथा ॥
युगानां चिन्नं यातं तथा कृतयुगं त्विदम् ।
प्रोक्तम्य सृष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यसंख्यया ॥
सूर्याब्दसंख्यया कृत्वा कृतस्यान्ते गता समी ।
कलतुक्तयमात्रान्निशरन्ध्रनिष्काकराः ॥
अत ऊर्ध्वममी युक्ता मत्कालाब्दसंख्यया” ‡ ।

* एवं श्लोकः कर्मकाकते ‘सिद्धान्ततत्त्वविक्रो’ऽप्युपलभ्यते । तत्र अनुर्ध्वरयो
‘यत् कुर्वन्ति नराधमास्तु तदवद्वेदोक्तशून्या भृशम्’ इति पाठः ।

† सूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे २४ श्लो. ।

‡ सूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे ४५-४७ श्लो. ।

तथा

प्रागुक्तसृष्टिशब्दः अरसत्रिनिष्ठा हीना विधेर्देनगते खगभुक्तियाताः
स्युस्ते नवात्रिंशुगुणाष्टगणेषुपञ्चनन्देन्दवः शतमुखे सशका यभीष्टाः” ॥

इत्यादिसूर्याद्यनेकवचननिवहेषु सहस्रघ्नवेदाङ्गाधसप्तभूसंमिता-
ब्जोन्नतकमलभवनदिनयाताद्बृहचारसाधनमुक्तम् । न पुनर्वर्तमानदिन-
प्रारम्भसमयादतः कथमुच्यते यद्वा वर्तमानक्रियायात् प्रसाध्या इति ।
किञ्च तर्कविरुद्धमुच्येत । तथा हि बृहचारप्रवृत्तिः किं तावद्बृहोत्प-
त्तिकालावच्छेदेनाहोस्वित् तदनन्तरं वा । नाद्यः । चारस्य क्रियात्म-
कत्वेन समवायिकारणग्रहजन्यत्वात् । जन्यजनकयोरेककालावच्छिन्नो-
त्पत्तिकत्वस्यात्यन्ताप्रामाणिकत्वात् । द्वितीयेऽपि बृहोत्पादनं निश्चि-
दिवसे वा । नाद्यः । तदा हि विधेर्जायदवस्थत्वेन दिवसत्वं स्याच्च
स्याच्च रात्रित्वं ‘भवति तावदयं शयितः’—इत्यादिस्वोक्तिविरोधाच्च ।
नान्यः । तथाऽपि क्रियायाताद्बृहसाधनस्यानुपपत्तिः । खरभावदिनादौ
बृहोत्पत्तिरिति व्याघाताच्च । तस्मादसृष्टतापत्त्या सन्ध्यात्मकस्य कस्य
चित् सृष्टिकालस्य वेदबोधितस्यावश्यमुररीकरणायत्ततया तदुत्तरमेव
भवारविचारो युक्तः । ननु सुप्तोत्थिनेनैवादौ भगवता हिरण्यगर्भेण भवकं
प्रचक्रमे ततोऽन्यज्जगदित्युचितम् । क्रियायाताद्बृहसाधनमिति चेत् । तत्का-
रणस्य तेजसस्तदाधारयोर्वायुनभसोश्चासृष्टत्वात् । कथं तत्सृष्टिस्थिती
स्याताम् । अतः कल्पादित एव बृहचारप्रवृत्तिरिति प्रलपतां सृष्ट्या
भवक्रमित्याद्यत्र तत्वाप्रत्ययस्य पूर्वोत्तरभावबोधकत्वेन स्वयमुदीरितार्थस्य
व्याघातकृष्णबाणहननमपश्यतां विज्ञानशून्यतामात्रमाभासीति सिद्धान्त-
सुन्दरतट्टीकाकारादयो वर्णयन्ति । तत् तुच्छम् । कल्पादावेव
सुप्तोत्थितस्य निमेषोन्मिषितसिसृक्षापराधीनचेतसो वेधसोऽखिलकर्त्त-
व्यसृष्टेः प्रागेव परमसूक्ष्मसमये यद्वादिनिर्माणे बाधकाभावात् ।

“आदौ सर्वस्य जगत उदगाच्चतुषो त्रिधेः

कल्पादौ जगतामात्मा तस्यैवामपि भास्करः” ॥

इति पराशरोक्तेः । 'उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह' १ ।
 इत्यादिभूतीनां च यद्वाद्युपलब्धपरत्वेन साधकत्वाच्च । 'यद्वर्ततेयदै-
 त्यादि'-इत्यत्र सकलसृष्टौ तावद्विलम्बाभिधानं न तु यद्वसृष्टाविति न
 विरोधः । ननु कर्मवोपादानाधारयोरसृष्टत्वात् कथं तत्सृष्टिरिति चेत् ।
 संवर्त्तसलिलोत्पत्त्युत्पत्त्यायोगकार्थिकामध्यमध्यासीने महाभूतवलयवे-
 लितविवहे विधातरि विद्यमाने तदुपादानाधारयोरभाव इति वदतः
 कथं नाम न व्याघातः । तेजोऽभावे विधेर्जन्मान्धत्वाकाशाभावे च
 अधिरत्नं स्यात् । अन्ततो दोषयमानानां परमाखूनां तदानीमपि विद्य-
 मानतया सिसृक्षासहकारेण कर्मणा प्रारम्भकसंयोगोत्पत्तौ यद्वादिजनने
 बाधकाभावात् । ननु प्रतिसंयोगं क्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगो-
 त्यतिक्रमेण चक्षुस्तुष्टयस्यापेक्षितत्वादुद्धारम्भकानेकसंयोगोत्पत्तौ कस्य
 चित् कालस्यान्तरावश्यवाच्यतया यद्वा वर्त्तमानद्युवातात् प्रसाध्या
 इति तथाऽप्यसिद्धमिति चेत् । अनेकज्ञात्मकस्यापि परमसूक्ष्मतया
 कालस्यान्तरावश्येऽपि तत्कृतविशेषानुपलम्भात् । यथा हि चक्षुः
 प्राचीनमहीधरमौलिमण्डलायमानमण्डलचण्डकिरणसंयोगनयनगोलक-
 विभागयोरान्तरालिको विद्यमानोऽप्यनेकज्ञवदितः कालविशेषो न
 विशेषतः परिचेतुं शक्यते । अन्यथा शास्त्रावच्छेदवोरतुल्यकालसहया-
 भिधानं न स्यात् । किञ्च विधिविभावरीविरामावसरे तेजोभस्वजमसा-
 मविद्यमानतां वदतो महाधान्तस्वमवगम्यते । तथा हि ब्राह्मणलये
 ह्यन्तर्निमग्नमहीवलयस्य संवर्त्तसमीरणावर्त्तसमुच्छललोलवहलकल्लोल-
 सुम्भितनभोमण्डलस्यविकसत्कण्ठपतिकणामखिनावलीमिलन्मयूखपुञ्ज-
 बिम्बरितस्य महाजलधेस्तदुपरि शयानस्य श्रीपुष्पोत्तमस्य तत्पार्श्वदा-
 द्दीनां च पुराणादिषु अवस्थात् । यदपि रजनीशेषे जगदुत्पत्तिवादिनां
 मतं दूषितं आशत्वाद्विनश्यं स्याच्च स्याच्च रात्रित्वमिति तदप्युपेत्यम् ।

न हि जागरणतदभावे दिनरात्रिनिश्चयोः प्रविष्टौ । येन दिक्चै रात्रि-
त्वाभावावितिः क्वात् । अपि तु नञसञ्चारयोग्यदेशवृत्तिरविसञ्चारकत्वं
दिनत्वं तदभावे रात्रित्वमिति लक्षणात् । ननु महाप्रलये तादृशदे-
शवृत्तिरविसञ्चारभावस्य विज्ञेयाभावाधीनस्य सत्त्वाद्रात्रिनिश्चयाति-
व्याप्तिः । न च तादृशदेशवृत्तिरविसञ्चारकत्वं रात्रित्वमिति वाच्यम् ।
अस्मिन्मन्यामन्त्रापरिति चेत् । तादृशदेशवृत्तिरविसञ्चारचरमध्यसान्य-
तस्यैवविच्छिन्नाभावस्य विवक्षितत्वात् । अस्मन्मते तु कल्पादिबहुवृत्ते-
रप्यभिप्रेत्याद्यं वाच्यं न चोत्तरम् । यद्यपि रव्यभावाद्दिनादौ यद्येवमिति
व्याप्तातिर्वर्धितस्तदपि मन्त्रम् ।

“अथ कल्पकल्पः सर्वाः प्रभवन्त्यहोरात्रे” ।

इति भगवदुक्तं च युगसहस्रावच्छिन्नकालविज्ञेये दिवसस्य
प्रत्ययिकत्वात् । ‘अथ यद्यमनूनां तु संपीडा’ इत्याद्यावद्वचनेः सहस्रप्रवे-
शकस्यैवपर्यंतभूमितवर्धनात् कल्पगतद्रुहसाधनस्य प्रतिपादितत्वात्
कल्पमतिविस्तृतं कल्पगतद्रुहसाधनमुच्यते इति सत्यम् ।

“सुप्तोत्थितो हि भगवान् कल्पादौ ससृजे यद्वात् ।

तदेव येनयामास प्रवहास्ये नमस्वतम्” ॥

इति वस्तुपराशरोत्तरं भावे नास्माकम् । ‘कलौ पाराशरस्मृतिः’-
इति स्मर्यात् । अथ यथाकालं यतमनवश्येकसप्ततिहस्तारश्चतुर्युगाब्ज-
हस्ताश्च कार्याः । तेषु कृतप्रमाणं ज्ञेयं तदेव तत्र भूयोगतसंख्यादत्तं
च तस्मै वर्तमानमन्वन्तराद्गतवतुर्युगसंख्यादत्तानि चतुर्युगाब्जानि
युक्तानि च वर्तमानमुगात् चैवप्रारम्भे गताब्जानि च । एवमिष्टकाला-
ब्जप्रयोगो भवति । स द्वादशहस्तश्चैवसप्ताद्विद्यासयुक्तस्त्रिंशद्विंशो वर्तमा-
नमाप्तचित्तादित्येवसहितः कार्ये एव चैवो दिनगणे भवति । तं पृथक्
कल्पाधिमासकदत्तं कल्परविद्विर्नैर्भजेत्सक्यं यथाधिमसाः । तैस्त्रिंश-
द्वैतैर्काहर्गणो युक्तश्चन्द्राहर्गणो भवति । तं पृथक्स्यं कल्पावमहतं
कल्पचन्द्रविर्नैर्भजेत्सक्यं यथाधिमसि । तैश्चन्द्राहर्गणो हीनो गत-

सावनाहर्गणो भवतीति विष्णुधर्मासुखान्तर्गतपैतामहसिद्धान्त-
द्वितीयबहगत्यध्याये स्फुटोक्तैश्च । ज्ञात इव ।

“कलिसंज्ञे युगवरणे पराशरं मतं प्रशस्तमतः ।

वस्थे तदहं तन्मम तत्तुल्यं मध्यमन्यत्र ॥

वतस्सिद्धान्तद्वयमीषद्याते कलौ युगे ज्ञातम् ।

स्वस्थाने वृक्षाम्यवमतेन खेटाः स्फुटाः कार्याः ॥

नात्र मते सृष्ट्यद्याः शेषं कल्पादितः प्राग्वत् ।

चैराधिकेन साध्यं द्युगसाक्षात्कृतं तु कल्पगतात्” ॥

इति द्वितीयपराशरमताधिकारे लघ्वार्कभटोक्तमपि संगृह्यते-
ऽतोऽन्यथाऽनुपपत्त्योभयं परस्परविरुद्धमपि कल्पभेदेन प्रमाणमित्यभ्युपे-
यम् । नन्वस्तु मतद्वयस्यैव समूलत्वं तथाऽप्यस्वत्कल्पे कुतश्चारप्रवृ-
त्तिरिति चेत् । मैवम् ।

“चारप्रवृत्तौ खेटानां तथा धर्मस्य निर्णये ।

श्चेतवाराहकल्पे तु मतं पराशरं किदुः” ॥

इति गर्गवचनमेव पृच्छतु भवान् । ‘तस्मात् परमनूनां तु खंयीका’
इत्यादिकल्पान्तरवहसाधनविषयाणि वचनाभ्यामालोक्य विषयभेदसंज्ञासा-
नमस्मिन् कल्पेऽपि तथैव चारप्रवृत्तिं वदतां श्रीमद्भास्करेणैव भास्करेण
सह स्पर्धमानानां सद्योतानामिव यदां प्रसारो विदुषामुपहसकः । न
चैवमप्यस्मिन् कल्पेऽपि सर्वेषां लोकानां सूर्यसिद्धान्तादौ प्रवृत्तिस्तथा-
ऽपि कथं युक्तेति वाच्यम् ।

“यस्मिन् पक्षे यत्र काले येन वृगणितैक्यम् ।

दृश्यते तेन पक्षेण कुर्यात् सिद्धादिनिर्णयम् ॥

संसाध्य स्पष्टतरं बीजं नलिकादियन्त्रेभ्यः ।

तत्संस्कृतास्तु सर्वे पक्षाः साम्यं भजन्त्येव ॥

ध्यानबहोपदेकाद्वीजं ज्ञात्वा च देवतैः ।

तत्संस्कृतयहेभ्यः कर्तव्यो निर्णयादेशो ॥

किं तेनापि सुवर्णेन कर्षेघातं करोति यत् ।

तथा किं तेन शास्त्रेण यच्च प्रत्यक्षतः स्फुटम्” ॥

इत्यादिवसिष्ठसूर्यशाकल्यवचनैर्यस्मिन् काले यत्प्रवृत्तानीति । यद्वा
आकाशे दृग्गोच्यस्तस्मिन् काले तत्प्रवृत्तस्य तद्विषये प्रामाण्यप्रतिपादनात् ।
अत एवैतत्कल्पसिद्धिपक्षेण ‘कालभेदेऽत्र केवलम्’ इत्युक्तत्वाद्यदा यद्वा
आकाशे न संवदति तदैतत्प्रवृत्तस्याप्यप्रामाण्यं बीजदानेन तदाऽपि तस्य
प्रामाण्यमिति सर्वोभ्युपगमः । तथा च दृग्गोच्यैक्येन बीजदानेन च
प्रामाण्ये सिद्धे कल्पान्तरसिद्धिपक्षस्यैतत्कल्पसिद्धिपक्षेणाविशेषत्वप्रतिपादनात्
प्रवृत्तिवर्धयच्च तुल्येति न हतिः । एतेन

“अस्मिन् कृतयुगस्यान्ते सर्वं मध्यमता ब्रह्माः

विना तु पातमन्दोष्वात्मैवादौ तुल्यतामिताः” ॥

इति सूर्यसिद्धान्तवचनं सहायं कृत्वा भास्करमतेन सर्वेषां
ब्रह्माणां मेवादित्यतत्त्वाभावं दृष्ट्वा च कश्चिन्मन्दबुद्धिरज्ञानरात्रपक्षपाती
प्रत्यक्षविरोधमार्गविरोधं चास्मासु दूषणं ब्रह्मत्वेनैव वदति तदप्यपा-
स्तम् । न हि तत्काले त्वया चावास्थितेनाकाशे दृष्टः दृष्टाः । येनैक-
पक्षस्याप्रामाण्यमभ्युपेयम् । मार्गविरोधस्य पूर्वपरिहारात् । अत एव स्वा-
भिमतवृष्टिबर्षात् काले कल्पगतादस्मदङ्गीकृतवर्षेण सर्वेषां मेवादित्य-
त्त्वाभावेऽपि न हतिः । अत एव सर्वेषां पदार्थानामार्वाक्कालां वर्णमा-
नकाले प्रत्यक्षसंवादात् कल्पितमानेऽपि न दोषः । यथा वेदवाक्यानां
मते सर्वमन्यथैव कल्पितं फलसंवादायुक्तमङ्गीक्रियत इति कश्चित् ।

किं च ।

“विधेर्दिनादौ युगपत् समस्तं भूत्वा ब्रह्माः प्रागमनप्रवृत्ताः” ।

इत्यत्र भवतेत्यस्यार्थस्य समस्तकर्तृकतया ब्रह्मकर्तृकप्रागमनप्रवृत्त-
रूपक्रियान्तरवैयधिकरण्येन तत्त्वाप्रत्ययः कथं नाम स्यात् । समानकर्तृक-
क्रिययोः प्राक्कालावच्छिन्नक्रियावाचिनो धातोः तत्त्वाप्रत्ययवशादनात् । ननु

विधिना कृता इति द्वयमध्याहार्यम् । भूत्वत्यस्य कृत्वेत्यर्थः । तथा च विधिना विधेः स्वस्य दिनादौ युगपत् समस्तं कृत्वा यदाः प्राभासन-प्रवृत्ताः कृता इत्यर्थ इति चेन्नैवम् । भवतेत्यस्यार्थस्य तत्प्रयोजकस्या-पारबोधकणितमन्तरेण करोत्यर्थानालम्बनत्वात् । उक्तं च महाभाष्यटी-काकृता 'अभवतो गगनादेरक्रियमास्तया भवतश्च घटादेः क्रियमा-स्तया भवत्यर्थं कर्तुः करोति कर्मत्वम् । एवं च भवतेत्यस्यार्थादुत्पद्यमानः करोत्यर्थमवलम्बते' इति । आध्याहारकल्पनागौरवाच्च । तस्मादस्मिन् पक्षे त्वाप्रयोगो भास्करोपहासजनितमतिभ्रमनिबन्धन इत्यनं परदो-षगवेषणयत्नवितेन । सूर्यसिद्धान्तानुसारिणो विशद्व्यास्तु 'सूर्यसिद्धान्ता-द्युक्तमेव ब्रह्मगुप्तादिभिः सृष्टिविलम्बितकालान्तिकमन्तरं भङ्ग्यन्तरेण शक्तमप्युक्तं भिन्नमतमिव न वस्तुनः । तथा हि । सृष्टिविलम्बितकालः किलैतादृशानेव १७०६४००० विंशंशेन चतुर्युगचतुष्टयम् । तत्र युगभगणाना-मेव लाघवादुपगमेन युगत्रये सर्वभगणानां पूर्णतोपलभ्या तत्संग्रहे दोषा-भावात् । तथा च तस्माद्युगत्रयवर्षेषु खचतुष्टयाङ्गनन्दार्कमितेषु शेषम् ४१०४००० । इदमपि विंशंशेन युगमेव । तथा च कल्पगतादुद्दानयने विंशंशभूतं फलसूनीभूतं तद्वस्तुभूतात् सूर्यकादब्दश्रृङ्गात् साधितेषु ग्रहेषु संयोज्यमिति प्राप्तम् । तत्र प्राज्ञैराधुनिकैरुपायान्तरमासाद्य तद-न्तरं संक्रामितुं भगणादर्थव्ययोरिव विशेष उपकल्पितः । तद्व्याया कल्पे कुदिनानि प्राचां मते १५७७८१७८२८००० । आधुनिकमते तु १५७७८१६४५०००० । न्यूनान्येतानि ११७८००० । ततो ग्रहफलस्य तुल्यतोप-पादनाय विंशंशवर्षसावनै-७८८८५८८१४०० स्तत्सावनान्तर-१३७८००० कालसंभूततत्तद्ग्रहपर्ययतुल्यं चोपमुपलभ्य कुट्टकेन गुणकभूतास्तस्य तस्य ग्रहस्य पर्ययाः समानीताः । तस्मात् सृष्टिवर्षानकल्पगतसाधितग्रहा एव कल्पगतादपि भवन्त्यतो न सूर्यादितो भिन्नमतः कुदिनभगणादीनां सृष्टि-

१ न च प्रत्युपलब्ध'कैटव'प्रभृतिब्रूयन्त्येताः सम्भाव्यते भवन्हरिकत 'हेतु'नाभ्यां मध्याभाष्यटीकायां भवेदिति ।

वर्षानुरोधेनान्यथा कल्पनात्-इत्याहुस्तत्र । कुट्टकविषयाभावात् । अस्त्येषु
 तेभ्यो मसद्भ्यो नमोऽस्त्विति भास्करोक्तदूषणपक्षेऽपि । विबुधमताभ्यां
 फलेष्वसंवादस्य ब्रह्मणाऽपि कादाचित्कत्वेन युक्त्या द्विरुपपादनत्वाच्च ।
 अन्ते तु 'सुप्तोत्थितेन ब्रह्मणा रात्रिंशेव शतावद्वर्षेण सहस्रं कृता । ततः
 कल्पादिवेव ब्रह्मदिनादिः स एव पूर्वगतिप्रारम्भकाल इत्यस्मदङ्गी-
 कृतमेव सूर्यसिद्धान्तानुसारिभिः स्वीकार्यमन्यथा यावद्विनेशदर्शनं ताव-
 द्विनमिति लक्षणेऽध्याप्तिः । सृष्ट्यन्तर्गतकाले दिनांशे सूर्याभावात् । न
 च भवतोऽपि रात्रिंशेव सूर्यसंजनानन्तरं कल्पादितः प्राक्काले सूर्यदर्श-
 नसत्त्वेनातिध्याप्तिस्तद्भिषा यावत्सत्तिजोपरि रविविम्बसञ्चारस्ताव-
 द्विनमिति लक्षणाङ्गीकारात् कल्पादितः प्राक् सूर्यदर्शनसत्त्वेऽपि कल्पा-
 दित एव सञ्चारस्य स्वीकृतत्वाद्यथा नातिध्याप्तिस्तथा मन्यन्तेऽपि
 कल्पादावेव रविसृष्टिस्ततः शतव्रजताद्विवेददिव्याब्देर्बृहत्प्रारम्भ इति ।
 यावद्विनेशदर्शनं तावद्विनमिति लक्षणे नाध्याप्तिरिति वाच्यम् । कल्पान्ते
 भयद्वासां लयश्रवणात् कल्पादितो युगमहीधरवेदवर्षेषु शतगुणितेषु
 गतिप्रारम्भाभ्युपगमाच्च मन्दोच्चकल्पभगवानां त्वदभिज्ञातानामनुप-
 त्यापत्तेः । तस्मात् कल्पादावेव यह्नगतिप्रारम्भोऽङ्गीकार्यः । एतेन
 'विधिर्दिनादौ'-इत्यादिश्लोकद्वयोक्तं दूषणं निरस्तम् । तस्मात् कल्पा-
 दित एव यह्नसाधने युक्तियुक्तमुचितम् । न चैवं सूर्यसिद्धान्तादौ सृष्टि-
 वर्त्तनकल्पगतादूहसाधनं कथमुक्तमिति वाच्यम् । यस्मिन् काले सर्वेषां
 यह्न्यां भगवत्पूरणं स कालो यह्नसाधनोपजीव्यानुपाते स्वीकार्य इत्युक्त-
 त्वात् । तथा च कल्पादितः सृष्टिवर्षतुल्यवर्षेषु गतेषु सर्वेषां भगवत्पू-
 र्णत्वात् । तत्कालादितो लाघवादूहसाधने बाधकाभावात् । अत एव
 सूर्यसिद्धान्तादौ करणोक्तसेपवत् सेपकथनम् । अन्यथा सेपकयोजनकथना-
 पत्तेः-इत्याहुस्तत्रित्यन्यम् । ब्रह्मणः शताधिकवर्षापूर्वावत्त्वापत्तेः । उक्त-
 रीत्या प्रथमकल्पात् पूर्वमुक्तवर्षैर्जगतः सञ्जनाङ्गीकारात् । दिनादौ भगव-
 द्दूषणेन सृष्टेशक्तत्वाच्च । किञ्च उभाभ्यां पक्षाभ्यामिष्टकाले साधितवद्-

येस्तुत्यात्वाभावात् । अत एव सृष्टिवर्षैः सर्वेषां यद्वाकां पक्षद्वये-
नापि कल्पभ्रमणोभंगपूर्णात्त्वाभावः । यथा कल्पादितः सृष्टिवर्षान्ते
१७०६४००० भौमस्य राश्यादेः सूर्यसिद्धान्तभास्करोक्तप्रकारेणातुत्यत्वात्
४ । २४ । ०', ७ । २८ । १७' । न चात्र शून्यता येन तत्र भ्रमणपूर्तिः ।
एवमन्येषामपि । तथा च सूर्यसिद्धान्ते स्वभ्रमणमुरारोधेन कल्पादितो
यहसाधनार्थमपि सृष्ट्यादौ केषां चिद्राश्यात्मकलेपककथनापत्तेः । तस्मा-
न्मदुक्तकल्पभेदव्यवस्थयोर्मतं संगच्छत इति ॥ २७ ॥

इदानीं वर्त्तमानदिगतमाह ।

याताः षण्मनवो युगानि भ्रमितान्यन्ययुगाद्धिन्नयं
नन्दाद्रीन्दुगुणास्तथा शकनृपस्यान्ते कलेर्वत्सराः ।
गोद्रीन्द्रद्रिकृताङ्गदस्त्रनगगोचन्द्राः शकाब्दान्विताः
सर्वे संकलिताः पितामहदिने स्युर्वर्त्तमाने गताः ॥ २८ ॥

स्वायम्भुवो मनुरभूत् प्रथमस्ततोऽमी
स्वरोचिषोऽसमजतामसरैवताख्याः ।
षष्ठस्तु चार्धुष इति प्रथितः पृथिव्यां
वैवस्वतस्तदनु सम्प्रति सप्तमोऽयम् ॥ २९ ॥

वा. भा—श्लोकद्वयं स्पष्टार्थम् । इति ब्राह्मणानम् ॥ २८—२९ ॥

वा. वा—वर्त्तमानद्युयातं मनूनां संज्ञां च वृत्तद्वयेनाह याताः षण्मनव-
इति । शकनृपस्यान्ते । शकाश्च ते नरश्च तान् पातोति शकनृपो विक्रमा-
दित्यः । यथा मृगप्रायश्चरे सिंहे मृगपतिप्रयोगस्तथा शकनृपप्रयोगो विक्र-
मादित्ये । 'शकनामानो वेच्छास्ते व्यापादिता यस्मिन् काले विक्रमार्क-
स कालो लोके शकेन्द्रकाक इत्युच्यते'—इति भट्टोत्पल्लोके । य एव विक्रम-
स्वास्तः स एव शालिवाहवादिरेत्युच्यते वचनप्रसिद्धम् । अत्राङ्गानां वाम-
तो गतिः । एकस्यानामृगकस्यावादिदिन्यासस्य वामक्रमेणैवाङ्गैः सङ्केति-
तत्वात् । एक एव द्यादिदिन्याससमाहृतिमिर्हिस्वादिसंख्यां लभते । एवं

नवेवाङ्गः सकृत्तिताः । पुनरेक एव दशगुणोत्तरो दशकस्तसद्व्यादिसंख्यां
 जयते । यच्च नवावसानावृत्त एको विन्यस्यते तदेकस्थानम् । यच्च नवान्ता-
 वृत्त एव दशगुणोत्तरो विन्यस्यते तद्व्यकादिव्यानमित्याहुः । स्थानान-
 न्यात् संख्याया ज्ञानमन्यम् । स्थानानां योऽवश्यमन्तव्य उत्तरावधिस्तस्य
 परार्धे इति संज्ञा कृता । आचार्येण परार्धस्थाष्टादश स्थानान्युक्तानि ।
 क्वचिच्छास्त्रान्तरेऽधिकान्युक्तानि । शून्यं नामाभावस्तदपि संख्यान्तर्गतमेव
 संख्याग्रोमकत्वात् । एक एव सहस्रसंख्यां कथं व्योतयेद्यादि एकदशश-
 तस्थानेष्वङ्गानामभावाच्छून्यनिवेशो न स्यात् । नन्वेकादिव्यानस्थिता-
 नामङ्गानामभावे यदुच्छून्यनिवेशेन लक्षादिसंख्यावबोधस्तदुत्तरावधि-
 स्थानस्थितानामभावे शून्यनिवेशेनेनापि स्यात् । युक्तश्च वामक्रमाद्वृत्तिश्च
 इति चेत् किमत्र वक्तव्यम् । उक्तमेशच बीजगणितं व्याख्यातब्रह्मः
 कृष्णदेवसेनतरावधेरभावात् परिच्छिन्नसंख्यासु तत्सत्त्वेऽपि तस्या-
 नियतत्वात् प्रथमावधेस्तु नियतत्वादिति । उत्तरावधेः प्रदत्तव्यक्रमे-
 णैव द्वितीयादिव्यानानां संज्ञाऽस्त्विति तत्रापीदमेवोत्तरम् । अभ्यर्हि-
 तस्थानस्यस्य पङ्क्तिं पूर्वेनिवेशस्तदधःस्थितस्थानस्थानां सव्यक्रमेण स्याप-
 नमुचितं लोकेषु तथा दृश्यते तत् त्वेकस्थानाद्वामक्रमेण दशकादिव्या-
 नविन्यासेनोपपद्यते । अथ वा परमाख्याव्यधिज्ञतय त्र्यङ्गुकादिसंज्ञाः
 क्रियन्ते तद्वदेकस्थानमधिज्ञतय दशकादिव्यानसंज्ञाकरणे न कश्चिद्वो-
 षः । एकादिव्यानसाध्यत्वाद्व्यकादिकस्थानादीनामुत्तरोत्तरसंख्यायां पूर्वपूर्वसं-
 ख्यायाः सत्त्वात् । तस्मादेकमङ्गं नवार्बुदानि सप्त कोटयः प्रयुतद्वयं लक्ष-
 नवकं सत्त्वार्थयुतानि सहस्रसप्तकं शतमेकं सप्त दशका नव चेति गताः
 शकादौ । ततः शकवर्षाण्येतेषु योज्यानि ॥ २८-२९ ॥

मरीचिः—अथ पूर्वं यथा वर्तमानव्यायातात् प्रसाध्या इत्युक्तं तच्चेष्टकाले
 ब्रह्मदिनगतस्य सौरवर्षज्ञानं शार्दूलविक्रीहितेनाह याता इति । वर्त-
 माने ब्रह्मदिने अस्मिन् श्वेतवाराहकल्पे इत्यर्थः । वयमनवः स्वसन्धि-
 सप्तकयुता गताः । तन्मानं च मनुमानं ३०६७२०००० ब्रह्मवर्षम्

१८४०३२०००० । कृतयुगमानम् १८२८००० सप्तगुणं सन्धिमानम् १२०८६००० ।
 मनुसम्भार्योगः षण्मनुमानम् १८५२४१६००० । सप्तममनोर्युगानि महा-
 युगानि भूमितानि । भानामश्विन्यादीनां सप्तविंशन्मितत्वात् सप्तविंश-
 न्मितानि गतानि लिङ्गपरिमाणात् । तन्मानं च ११६६४०००० । ततो वर्त्त-
 मानमहायुगस्यान्वत् किञ्चिद्गतम् । तत्किमत आह । युगाङ्कत्रयम् ।
 कृतचेताव्यापरायुगख्यवरणत्रयं तन्मानं च ३८८००० । ततः कलेश्वतमान-
 कनियुगवरणस्य नन्दाद्रीन्दुगुणाः । नन्दशब्देन पूर्वोच्चार्यसङ्केतावत्रमह्या-
 यवहादेकोनाशीतियुक्तशताधिकसहस्रत्रयमिता वत्सरा वर्षाणि तथा
 गतानि । एते सर्वे पूर्वज्ञाताङ्काः सङ्कलिताः सङ्कलनविधिनैकीकृताः
 सन्तः शकनृपस्य । शकाख्यस्येच्छनरान् पिबति मारयतीति शकनृपो विक्र-
 मादित्यः । तस्यान्ते विरामे शालिवाहनशकादावित्यर्थः । 'युधिष्ठिरो
 विक्रमशालिवाहनौ' इत्यादिकलियुगीयवटशकनृपसंघट्टश्लोके विक्रमशका-
 नन्तरं शालिवाहनशकारम्भ उक्तः । गता वत्सरा ब्रह्मदिनारम्भाद्भ-
 वन्तीत्यर्थः । योजनकनां नियतत्वात्लाघवात् सङ्कलितमप्याह गोद्रीन्दु-
 द्रीत्यादि । गोशब्देन नवस्रण्डात्मकभूमेर्यद्वयात् पूर्वोच्चार्यसङ्केताच्च नव-
 स्रह्या । कृतयुगे धर्मस्य वतुष्पादत्वात् तत्पदेन लक्षणया वतुःस्रह्या ।
 ब्रह्मण्या नवस्रह्याङ्कानां कल्पितत्वाद्दङ्कशब्देन नवस्रह्या । दस्योर्द्विस्रह्या-
 न्नयत्वात् तत्पदेन द्विस्रह्या । तथा च तत्र गतवर्षाण्येतानि १८७२८४७१७८ ।
 वर्त्तमानकाले तदज्ञानमाह । शकाब्दान्विता इति । शालिवाह-
 नशके केवलशकप्रयोगः पूर्वोच्चार्याणां वर्त्तमानत्वात् । तस्य आद्याः ।
 वर्त्तमानकाले यानि गतवर्षाणि लोकपरम्परया प्रसिद्धानि तैरन्विताः
 पूर्वसङ्कलितसिद्धाङ्काः । वर्त्तमानसौरवर्षादौ गताः कल्पगतसौरवर्षाणि
 भवन्ति । एतेन शकाब्दस्रह्यायामेव वर्त्तमानसौरवर्षमस्तीति बुद्धिविज्ञेय-
 वशाद्विद्युतानुशीलो दोषाकरादिवत् कश्चिदाह तदपास्तम् । गता-
 ब्दस्यानुपपत्तेः । अन्वयस्यादौ विक्रमाकैराज्यातीतसंवादिति रूपेण वि-
 क्रमशकस्य लिखनाच्च ॥ २८ ॥

अथ प्रसङ्गाद्गतमनूनां नामानि वर्तमानस्यापि तद्याह स्वायम्भुव इति । प्रथम आद्याः स्वायम्भुवः । ब्रह्मोत्पत्त्यादितो मनुः ससन्धित-
स्कालस्वामी ब्रह्मदिनारम्भात् प्रवृत्तोऽभूत्वात् इत्यर्थः । ततस्तद्वेगे-
कालानन्तरममी चत्वारो मनवो जाताः ससन्धयः क्रमेण उत्तरोत्तरं न
तु युगपत् । असम्भवात् । तच्चामान्याह स्वरोविद्योत्तमजतामसैव-
ताव्या इति । एवं पञ्च । बटुः ससन्धिर्मनुश्चातुर्वाक्यः । यद्यपि गण-
नया चातुर्वस्य बटु संख्या लभ्यन्ते तथाऽपि पञ्चममन्वये चातुर्वमनु-
रिति बटुपदेन द्योतनात् । अन्यथा पूर्ववत् तत इत्यनुक्तेन तज्ज्ञाना-
सम्भवात् । तत् तस्माच्चातुर्वात् अनु पश्चात् तदनन्तरमित्यर्थः ।
संप्रति वर्तमानकाले योऽयं मनुरस्ति स सप्तमः । तच्चामाह वैवस्वत
इति । सूर्योत्पत्त्यात् । अत्र मानमाह इति । पृथिव्यामिति पुराणकथा-
प्रसङ्गात् प्रथितः ख्यातः पुराणमेवात्र मानमित्यर्थः ।

“वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषीकाम्” ।

इति प्रसिद्धोक्तेश्च ।

तथा च श्रीपतिः ।

“स्वायम्भवाख्यो मनुराद्य आसीत् स्वरोविद्योत्तमतामसाख्यो ।

जातो ततो रैवतचातुर्वो च वैवस्वतः संप्रति सप्तमोऽयम्”—इति ॥

अन्यथां प्रयोजनाभावाद्योक्तानि । तानि तु—

“सावर्णिर्देवसावर्णिर्ब्रह्मसावर्णिकस्ततः ।

धर्मसावर्णिको ब्रह्मपुत्रो रौच्यश्च भौत्यकः” ॥

इति पुराणवचनाज्ज्ञेयानि । इदं पदम् ‘उक्ता वसन्ततिलका
तभजा जयौ गः’—इत्युक्तत्वाद्भवसन्ततिलकाख्यम् । ‘सिंहोद्भूतेयमुदिता
मुनिकाश्यपेन’—इत्युक्तेश्च सिंहोद्भूताख्यं च ॥ २८ ॥

इदानीं कार्हस्पत्यं मानुषमानं चाह ।

बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगात्

संवत्सरं सांहितिका ब्रह्मन्ति ।

१ ‘उद्बर्हिषोयमुदिता मुनिसेतवेन’ इति पुराणकारोक्तैर्बृहद्वर्षिययाख्यं च ।

ज्ञेयं विमिश्रं तु मनुष्यमानं

मानैश्चतुर्भिर्व्यवहारवृत्तेः ॥ ३० ॥

वर्षायनर्तुयुगपूर्वकमत्र सौरान्-

मासास्तथा च तिथयस्नुहिनांशुमानात् ।

यत् कृच्छ्रसूतकचिकित्सितवासराद्यं

तत् सावनाद्य घटिकादिकमार्चमानात् ॥ ३१ ॥

वा. भा. पूर्वश्लोके पूर्वार्धं सुगमम् । मनुष्यमानं तु विमिश्रं ज्ञेयम् । कुतः । यतो लोके चतुर्भिरेव मानैर्व्यवहारः प्रवर्तते । वर्षायनर्तुयुगादिकं सौरमानात् प्रवर्तते लोके । मासास्तिथयश्च चान्द्रात् । व्रतोपवासचिकित्सितसूतकवासराद्यर्कसावनात् । घटिकादिकं नाक्षत्रादेव । एवं सौरचान्द्रसावननाक्षत्रमानैश्चतुर्भिरेभिर्मिश्रितैर्मनुष्यमानम् ॥ ३०-३१ ॥

वा. वा. अथ बार्हस्पत्यमनुष्यमाने चाह । बृहस्पतेरिति । कन्यादेर्यावन्तो राशयो गुरुभुक्तास्ते वदितष्टा विजयाद्या गतसंवत्सरा भवन्ति । यतः कन्यादौ विजयः । दाविषात्यास्तु मनुजमानात् संवत्सरमिच्छन्ति ।

तथा च रोमशसिद्धान्ते ।

“विजयाद्यास्तथाऽर्कौघ्याः प्रभवाद्याः स्मृता बुधैः”—इति ।

किं तन्मनुजमानं विमिश्रमिति । सौरचान्द्रसावननाक्षत्राणां मध्ये वृयोस्त्रयाणां सर्वेषां वा मिश्रणं तन्मिश्रमानम् । यस्माच्चतुर्भिर्मानैर्व्यवहारो बहु प्रवर्तते । चैत्रशुक्लप्रतिपदि रव्युदयान्मनुजमानप्रवृत्तिं वदन्ति । मानचतुष्टयप्रयोजनमाह । वर्षायनर्तुयुगपूर्वकमिति । वर्षे वत्सरः । वसतोऽयने यस्मिन् स वत्सरः । यातीत्ययनं राशिबद्धेन दक्षिणोत्तराशां वेति । इयति गच्छत्यसाधारणं लिङ्गमिति चतुः ॥ ३०-३१ ॥
मरीचिः—अथात्र बार्हस्पत्यमाननिरूपकोपजातिकापकां क्वचित् सेपकम् ।

“कन्यादितो मध्यमखीवमुक्ता ये राशयः वदितृतावशेषाः ।

संवत्सरास्ते विजयाश्विनाद्या इतीज्यमानं किञ्च संहितोक्तम्” ॥

इति दृश्यते तदपि व्याख्यानयते । कल्पादितः कल्पादिमारभ्योक्त-
रीत्या स्वकाले मध्यममानेन ये नुरुभुक्ता राशयस्ते वष्टितष्टाः शेषाद्भु-
मिता विजयाद्याः संवत्सराः बह्यन्तर्गता भवन्ति । शेषं द्वादशतष्टमा-
श्विनाद्या गताः संवत्सरा द्वादशमाससंज्ञान्तर्गता भवन्ति । तद-
श्विममासाख्यं वर्त्तमानवार्हस्पत्यवर्षं भवति । कल्पादौ विजयसंवत्सर-
प्रवृत्तेर्गुरोरश्विनीस्यत्वेनाश्विननामाख्यवर्षप्रवृत्तेश्च ।

“कल्पादिभुक्ता गुरुराशयो ये संवत्सराः स्युर्विजयादयस्ते ।

जभाषिरे सांहितिका हि पूर्वं वर्षाणि तस्याश्विनपूर्वकाणि” ॥

इति सिद्धान्तशेखरोक्ते श्य । इति इदमीज्यमानं किल निश्चयेन
संहितासूक्तमार्षोक्तमित्यर्थः ।

तथा च सूर्यसिद्धान्ते ।

“द्वादशघ्ना गुरोर्योता भगणा वर्त्तमानकैः ।

राशिभिः सहिताः शुद्धाः बह्या स्युर्विजयादयः” इति ।

अत्रोपपत्तिः स्पष्टा ।

अथ चैकश्लोकोपपत्तिरूपप्रसङ्गाद्बार्हस्पत्यवर्षस्वरूपं मनुष्यमानं
चोपजातिकयाऽऽह बृहस्पतेरिति । बृहस्पतेर्मध्यममानेन यो राशिभो-
गस्तस्माद्भुतो यः कालस्तं संवत्सरं बार्हस्पत्यवर्षं सांहितिकाः संहिता-
कर्तारो वसिष्ठाद्या वदन्ति । अन्यवर्षव्यावृत्तये समिति । सांहितिका
इत्यनेन युक्तिः । किन्त्वागम एव प्रमाणमिति सूचितम् ।

तथा च वसिष्ठसिद्धान्ते ।

“मध्यगत्या भोगेन गुरोगौरववत्सराः”-इति ।

अस्मान्मासदिनादिकं परिभाषया ज्ञेयम् । मनुष्यमानमाह ज्ञेय-
मिति । चतुर्भिर्मौनेः सौरवान्द्रसाधननाक्षत्रैर्विमिश्रं मिश्रितं संयुक्तं यत्
कालमानं तन्मनुष्यमानं ज्ञेयम् । तथा च चतुर्मानात्मकमेकं मनुष्यमानमि-
त्यर्थः । ‘मानुषं तु कथितं चतुर्भिर्दम्’-इति सिद्धान्तशेखरोक्तेः । ननु
मनुष्यमानस्य तत्त्वचतुर्मानात्मकत्वेनानतिरिक्तत्वादिप्रयोजकत्वाच्च कथ-

नमयुक्तमत आह । व्यवहारवृत्तेरिति । मनुष्यमानेन व्यवहारस्य सत्त्वा-
दित्यर्थः । तथा च सौरचान्द्रसावननाक्षत्रैर्लोके व्यवहारस्य वर्तमानत्वात्
सर्वत्र चतुर्मानानामावश्यकतया लाघवादेकशब्देन मनुष्याणां तद्वृत्तार्थं
मनुष्यमानसंज्ञा तेषामुक्ता । प्रत्येकतः समुदायस्य भिन्नत्वादतिरिक्तमानत्वं
च सिद्धमिति भावः । सौरचान्द्रसावननाक्षत्राणां मध्ये द्वयोस्त्रयाणां सर्वेषां
वा मिश्रकं तन्मिश्रमानम् । यतश्चतुर्भिर्मानैर्व्यवहारो बहु प्रवर्तते,
चेन्नशुक्रमतिपदि रव्युदयान्मनुजमानप्रवृत्तिं वदन्तीति केचित् ॥ ३० ॥

ननु चतुर्भिर्मानैर्व्यवहारः कथमस्तीत्यतः सिंहेद्वुत्तयाऽऽह वर्षा-
यनस्य युगपूर्वकमिति । वर्षं द्वादशमासात्मकम् । उत्तरदक्षिणायनद्वयम् ।
शिशिरादयश्चतस्रो मासद्वयात्मकाः । युगपूर्वकं युगाद्धिमहायुगमनुकल्पा-
दीनां मानमत्र जगति सौरमानादस्ति ।

“भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणे ।

कर्कादेस्तु तथैव स्वात् षण्मासा दक्षिणायनम् ॥

द्विराशिनाथा चतसस्ततोऽपि शिशिरादयः ।

मेवादयो द्वादशेति मासास्तेरेव वत्सरः” ॥

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेः । मासा वच केवलास्तत्र ते चान्द्रमानाद्
व्यवहारयोग्याः प्रवर्तन्ते । ‘त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः’-इति सूर्यसिद्धान्तो-
क्तोक्तेः । अत्र ज्योतिःशास्त्रे ज्ञातास्तिथयः प्रतिपदादयस्तथा चान्द्रमा-
नात् । आसां मासांशत्वादिति भावः ।

“अर्कोद्विनिःसृतः प्रार्थी यत्काल्यहरहः शशी ।

तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः” ॥

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेः । यत् कृच्छ्रसूतकक्षिकस्मिन्नवासराद्यम् ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणादि प्रायश्चित्तं कर्म शास्त्रे प्रसिद्धम् । सूतकं जन्ममरणा-
शौचम् । शौचधोषचारश्चिकिम्सितम् । वमसरो वारः । आदिशब्दाद्-
दिननिशावहरात्मकमार्गदिकं च यत्किञ्चित् तत्सर्वं सावनात् सूर्यसावन-

मानात् । घटिकादिकम् । आदिपदात् पलप्राणादि । आर्हमानाका-
स्यमानादित्यर्थः । इत्यकारार्धश्चकारः प्रत्येकं पञ्चम्यन्तेनान्वेति ।
तेन यन्मानेन यदुक्तं तद्वन्यमानादवेक्षितम् । तदा तत्पदपूर्वकं तत्त्वदेवैव
संरक्ष्यत इति भावः ।

तथा च श्रीपतिः ।

“वर्षाणि सौरात् प्रवदन्ति चान्द्रान्मासास्तिथीः साधनतो दिनानि ।
सौरेन्द्रवाभ्यां तु विना न तत् स्यात्साधनमानाद्घटिकादिकालः ॥
युगायनर्तुप्रभतीनि सौरान्मानाद्द्व्युराज्योरपि वृद्धिहानी ।
पूर्वाधिमासोऽनदिनानि चान्द्रात् तथा तिथेरर्धमपि प्रदिष्टम् ॥
प्रायश्चित्तं सूतकाद्यं चिकित्सा यज्ञाद्वेषं कर्म वारादिकं च ।
शास्त्रे त्वस्मिन् खेचराणां च वारा विज्ञातध्याः साधनाद्वात्स्करीयात्” ॥
इति ॥ ३१ ॥

इदानीं मानोपसंहारश्लोकमाह ।

एवं पृथङ्मानवदैवजैश्च-

पैत्रार्चसौरैन्दवसाधनानि ।

ब्राह्मं च काले नवर्धं प्रमाणं

ग्रहास्तु साध्या मनुजैः स्वमानात् ॥ ३२ ॥

वा. भा.—एवं कालस्य नव मानानि । तत्र ग्रहानयनं मनुष्यमानात् ।
यतस्ते मनुष्यैः साध्याः ॥ ३२ ॥

इति श्रीभास्करीये सिद्धान्तशिरोमणौ कालमानाध्यायः ।

वा. वा. अथोपसंहरति । एवं पृथङ्मानवेति ।

यद्यपि देवमासुरं च मानं दिवसभेदाद्विद्यते तथाऽप्यहोरा-
त्रेक्यादभेद इति नवैव मानानि स्वीकृतानि । काले कालनात्मके ब्राह्मं
नक्षत्रं प्रमाणं परिमाणमित्यर्थः । एवं वर्षादिकालस्तत्मानेनैव
भिद्यत इति । मनुष्योपयोगित्वाच्छास्त्रस्य यथोपयोगस्तथैव यदा मनु-
जैर्मनुष्यमानात् साध्याः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन ग्रहसमवेतानि

^१सदृशं राजशार्दूल त्वयैतद्वाक्यमीरितम् ।
 सौरे वंशेऽभिजातेन वसिष्ठवशवर्त्तिना ॥ २ ॥
^२यदनुमेऽभिमतः कामरत्वत्तः प्राप्तुमभीक्षितः ।
 यदुद्दिश्यागतश्चास्मि कार्यं तच्छ्रूयतां ^३मम ॥ ३ ॥
^४यज्ञसिद्धिकरं किञ्चिदास्थितोऽस्मि महद्भ्रतम् ।
 न क्रोद्धव्यं मया तत्र कस्यचिद्बुधि भूपते ॥ ४ ॥
 व्रते ^५चास्य समाप्ते मे यज्ञघ्नौ राजसाधमौ ।
 वेदीमभ्येत्य तरसा रुधिरेशाभ्यवर्षताम् ॥ ५ ॥
^६अभिभूतोऽसकृत्ताभ्यामहं नियम^७तन्वितः ।
 अपक्रम्याश्रमात्तस्माद्द्रष्टुं त्वामभ्युपागतः ॥ ६ ॥
 न हि मे क्रोधमुत्सष्टुं क्षमं तत्र कथञ्चन ।
 ईदृशी यज्ञदीक्षासौ मम ^८तत्र महाक्रतौ ॥ ७ ॥
^९त्वत्प्रसादादविद्येन प्रापयेयं क्रियाफलम् ।

1. For this Sl. B. Chap. XIX. 2. सदृशं राजशार्दूल (a) त्वयैव भुविनाम्नतः । महा-
 वंशप्रसूतस्य वसिष्ठ व्यपदेशिनः ॥ (a) V. has त्वैतद् &c. 2. For this Sl. B.
 3. यदनुमे दृष्टं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयः । कुर्व्य राजशार्दूल भव सत्यप्रतिपदः ॥
 3. G. 3 इति. 4. For this and the following Sl. B. 4-6. अहं नियममानिष्टे
 विध्यर्धपुरुषवर्धम् । तस्य विद्यकरो द्वौ तु राजसौ कामरूपिणौ । व्रते तु बहुशब्दीयं समापनं
 राजसाधिमौ । मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवर्तौ सुचिद्धितौ ॥ तौ मांसरुधिरौ चैव
 तामभ्यवर्षताम् । 5. G. 5. चाप्यसमाप्ते &c. 6. For this, and the follow-
 ing Sl. B. 6-8. अवभूते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये ॥ कृतकर्मो निःस्वाह
 स्तस्माच्छेदादपाक्रमे । न च मे क्रोधमुत्सष्टुं सुचिर्मवति पार्थिव ॥ तथाभूताहि
 साध्या नञापस्तत्र (a) मुच्यते । (a) S. has विद्यते 7. G. 6. तन्वितः 8. G.
 7. तस्मिन् &c. 9. This Sl. is wanting in B.

दातुमर्हसि मामासं शरणार्थिनमागतम् ॥ ८ ॥

¹तयो²स्तु प्रतिषेद्धारं रामं सत्यपराक्रमम् ।

दातुमर्हसि मे तत्र रक्षार्थममितौजसम् ॥ ९ ॥

शक्तो ह्येष मया गुप्तः सहजेन च तेजसा ।

निहन्तुं समरश्लाघी स्रष्टारमपि रक्षसाम् ॥ १० ॥

विद्ये चास्मै ³प्रदास्यामि तेजाबलसमन्विते ।

त्रयाणामपि लोकानां येनाजय्यो भविष्यति ॥ ११ ॥

⁴न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्यातुं नराश्रमौ ।

हन्तुं ⁵चेतौ न काकुत्स्थादन्य उत्सहते पुमान् ॥ १२ ॥

⁶तौ तु वीर्यबलोन्मत्तौ कालकल्पौ दुरासदौ ।

रामास्त्रबलनिर्दग्धौ शयिष्येते हतौ युधि ॥ १३ ॥

⁷भीर्न चैव त्वया कार्या रामं प्रति कथञ्चन ।

अहं ते प्रतिजानामि पतितौ विद्धि राक्षसौ ॥ १४ ॥

⁸वेद्म्यमेघबलं राममहं सत्यपराक्रमम् ।

1. For this, and the following 2 Slokas, B. 8-11. स्वपुत्रं राजशार्दूलं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ काकुत्स्थधरं धीरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि । शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ॥ राक्षसाये वि-कर्तार स्तेषामपि विनाशने । श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुदुष्टं न ईरयः ॥ त्रयाणामपि लोकानां येन जयति गमिष्यति । 2. G. 9...सत्वं &c. 3. G. 11. प्रयच्छामि &c. 4. For this Sl B. 11-12. न चतौ राममासाद्य शक्तौ स्यातुं कथञ्चन ॥ न चतौ राक्षसादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् । 5. G. 12. चेतौ &c. but P. has चेतौ &c. 6. For this Sl. B. 12-13. वीर्योन्मत्तौ हि तौ पापौ कालकल्पाश्च ब्रह्मतौ ॥ रामस्य राजशार्दूलं न पर्याप्तो महात्मनः । 7. For this Sl. B. 13-14. न च पुत्रगतं श्रेष्ठं कर्तुमर्हसि पार्ष्वि ॥ अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ (a) विद्धि राक्षसौ (a) S. has ब्रह्मराक्षसौ. 8. For this Sl. B. 14-15. अहं वेद्मि महात्मनं

वसिष्ठश्चापि वेदेनं योऽयं यद्वल एव च ॥ १५ ॥

^१यदि ^२धर्मयशोलाभमभिधाञ्छसि पार्थिव ।

ततो रामं प्रयच्छैकं यदि वा श्रद्धासि मे ॥ १६ ॥

^३दशरात्रेण मे यज्ञो भविता यत्र राक्षसौ ।

हन्तव्यौ तव पुत्रेण रामेणाद्भुतकर्मणा ॥ १७ ॥

यदि मेऽप्यनुजानन्ति गुरवस्ते नराधिप ।

वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ततो रामं विसर्ज्य ॥ १८ ॥

न ह्येति कालः कालज्ञ यथा यज्ञस्य ^४चानघ ।

^५तथाशु कुरु भद्रन्ते शङ्किष्ठा मा च पार्थिव ॥ १९ ॥

^६इति हृदयविदारयं तदानीं

मुनिवचनं ^७तदयो स मुश्रुवान् ।

नरपतिरभवत्ततो महात्मा

व्यथितमनाः प्रचञ्चाल ^८शासनात् ॥ २० ॥

आदिकाण्डे विश्वामित्रवाक्यम् ॥

रामं सत्यपराक्रमं ॥ वसिष्ठोऽपि महातेजा ये जमे तपसि स्थिताः । 1. For this

Sl. B. 15-16. यदि ते धर्मलाभे (a) तु वञ्चयस्व परमं भुवि ॥ स्थिरमिच्छसि राजेंद्र रामं मे दातुमर्हसि । (a) V. and S. have. च &c. 2. G. 16. धर्मे &c., but P. has धर्मं &c. 3. For this, and the following 2 Slokas, B. 16-21. यद्यभ्य-

नुचां काकुत्स्थ ददते तव मंत्रिणः ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ततो रामं विसर्ज्य । कमिप्रेत मसंसक्तमात्मनं दातुमर्हसि ॥ दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनं । नात्येति कालो यज्ञस्य यद्ययं मम राघव ॥ तथा कुरुष्व भद्रंते मा च शोके मनः कृषाः । हृत्वेवमुत्तम धर्मात्मा धर्मोर्ध्वसहितं यवः ॥ विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामतिः । सतश्चिद्व्य-

राजेंद्रो विश्वामित्रवचः श्रुमे ॥ शोकेन महताविष्टश्चञ्चाल च मुमोह च । सञ्चञ्चलं (a) सततोत्थाय व्यबोद्धत भयार्थितः ॥ (a) S...सततोत्थाय &c. 4. G. 19. मेऽनघ. 5. G. 19. तथात्वं &c., but P. has तथाशु &c. 6. For this Sl. B. 22. इति सद्भुतप्रचयमनोवि-

दारयं मुनिवचनं तदतीव मुश्रुवान् । नरपतिरभवत्ततो महात्मा व्यथितमनाः चानचासना-

त् ॥ 7. G. 20. सतदाशु मुश्रुवान्. but P. has तदयो स &c., 8. G. 20. शासनात्.

XXIII.

^१ तच्छ्रुत्वा व्यथितो राजा विश्वामित्रवचस्तदा ।
 मुहूर्त्तमिव निश्चेष्टो ध्यात्वेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
^२ जनबोद्धवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च मे सुतः ।
 नयुद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥
^३ इयं त्वहोहिणी पूर्वाबलस्य मम-दुर्जया ।
 अविघ्नव्रतचर्यायास्तावत्तवभविष्यति ॥ ३ ॥
 अहं स्वयं गमिष्यामि न रामो गन्तुमर्हति ।
 बालोऽयमकृतास्त्रश्च न च वेत्ति बलाबलम् ॥ ४ ॥
^४ न चास्त्रशस्त्रकुशलो न च युद्धविशारदः ।
 न च राक्षसयुद्धेषु योग्योऽयं कूटयोधिषु ॥ ५ ॥

1. For this Sl. B. XX. 1. तच्छ्रुत्वा राजघातुं न विश्वामित्रस्य भावितं ।
 मुहूर्त्तमिव निःसंशयः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ 2. For this Sl. B. 2. जनबोद्ध-
 वर्षो मे रामो राजीवनेजनः । नयुद्ध &c. ॥ 3. For this, and the following
 Sl. B. 3—7. इयमहोहिणी सेना यस्याहं प्रतिरोक्षरः । जनया सहितो यस्या बो-
 द्याहं तेर्निश्चारीः ॥ इमे बुरावश्च विप्राता भूत्वा मेऽस्त्रविशारदाः । योग्या रक्षोगर्भैर्वापुं
 न रामं नेतुमर्हति ॥ अहमेव धनुष्याणिनाम्ना समरसूक्ष्मि । यावत्प्राज्ञान्धरिष्यामि
 (१) तावद्योऽस्ये निश्चारीः ॥ निर्विघ्नो व्रतचर्या वा भविष्यति सुरक्षिता । अहं तच्च गमि-
 ष्यामि न रामं नेतुमर्हति ॥ बालो वाक्यविशारदश्च न च वेत्ति बलाबलम् । (a) S. has युध-
 मानो &c. Between the 2 lines of Sl. 3, of our text. G. (3—5) has the
 lines—जनया(१)हं वृत्तस्तत्र योऽस्यामि विप्रितामनेः ॥ सन्ति बुरावश्च मे योधाः कस्मा-
 न्नकयमोपमाः । रक्षसां प्रतियोज्यमस्ते मया सह(२)यान्त्वपि ॥ यावत् प्राज्ञा धरिष्यन्ति यु-
 धतो मे निश्चारीः । (a) P. तु &c. (b) P. यान्त्वपि । 4. For this Sl. B. 7—8. न
 चास्त्रशस्त्रकुशलो न च युद्धविशारदः ॥ न चाहो रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि राक्षसाः ।

^१रामेणाहं विहीनश्च मुहूर्त्तमपि नेत्सहे ।
जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥
^२नववर्षसहस्राणि ममजातस्य साम्प्रतम् ।
वृद्धेनेत्पादिताः पुत्रा मयाचैते कथञ्चन ॥ ७ ॥
प्रायैः प्रियतरा ब्रह्मन् ममैति देवरूपिणः ।
यमिर्विना न जीवेयमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ८ ॥
त्यक्त्वाचान्यान् सुतान् रामे प्राणाः सम्प्रति मे स्थिताः ।
गुणाभिरामे लोकस्य सोमवत् प्रियदर्शने ॥ ९ ॥
उदारगुणसम्पन्नं मनोहृदयनन्दनम् ।
प्रायैः प्रियतरं पुत्रं नमेत्वं नेतुमर्हसि ॥ १० ॥
प्रणिपत्याभियाचे त्वां कृपणः पुत्रलालसः ।
^३ज्येष्ठं पुत्रं नमे रामं भगवन्नेतुमर्हसि ॥ ११ ॥
^४अवश्यं यदि नेतव्यो ^५रामो वैषत्वया मुने ।
चतुरङ्गबलोपेत^६स्ततो यातु मया सह ॥ १२ ॥

- 1 For this, B 8—9i विप्रमुक्तो हि रामेव &c. 2. For this, and the following 4 Slokas, B. 10—12. वृद्धिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिकः । कञ्चयेत्येतादित्युक्ता न रामं नेतुमर्हसि । चतुर्योमात्मजानां हि वीतिः परमिका मम ॥ (१) ज्येष्ठे धर्मवधाने च न रामं नेतुमर्हसि । (२) V. has ज्येष्ठं धर्मवधानं &c. 3. P. has the following line on the margin, to be read between this line, and the next Sl. of our text;—चतुर्योमात्मजानां हि वीतिरत्र हि मे वदा । 4. For this Sl. B. 9—10. यदि वा राक्षसं ब्रह्मचेतुमिच्छसि सुवतः । चतुरां समानुक्तं मया सह च ते नय । 5. G. 14. राम सह &c. P. has रामोऽसौ &c. 6. P. तदा ।

१ किंवीर्यो राक्षसो तौ च पुत्रौकस्य कुतश्चतौ ।
 किंप्रमायो च कावेतौ राक्षसौ मुनिपुङ्गव ॥ १३ ॥
 कथं च प्रतिकर्त्तव्यं तयो रामेण राक्षसोः ।
 मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन् मया वा कूटयोधिनाः ॥ १४ ॥
 ६ सर्वं मे शंस भगवन् मया तत्र कथं तयोः ।
 यज्ञे ते प्रतिकर्त्तव्यं नामतः कौ च तौ मुने ॥ १५ ॥
 ७ श्रूयते हि महावीर्यो राक्षसो नाम राक्षसः ।
 पुत्रो विश्रवसः क्रूरो भ्रातावैश्रवणस्य तु ॥ १६ ॥
 ८ सते कश्चिन्नु यक्षस्य विघ्नकृत्स्नोकरावणः ।
 न शक्तास्तस्य संग्रामे वयंस्थातुं दुरात्मनः ॥ १७ ॥

1. For this Sl. B. 12—13. किं वीर्यो राक्षसस्ते च कस्य पुत्राश्च
 के चते ॥ कथंप्रमाणाः के चेतान् रक्षति मुनिपुङ्गव । 2. G. 15. तदु हि &c.
 but 'P. has राक्षसो &c. 3. B. 13. तेषां &c. P. ततो &c. 4. B. 13. राक्षसं
 5. B. 14. कूटयोधिनां. 6. For this Sl. B. 14—15. सर्वं मे शंस भगवन् कथं
 तेषां मया रणे ॥ स्वातन्त्र्यं दुष्टभाषिणां वीर्येति स्मिता हि राक्षसाः । 7. For this Sl
 B. 15—18, तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ (a) वैश्रवणस्य वंशप्रभवो राक्षसो
 नाम राक्षसः । स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशं ॥ महाबलो महावीर्यो राक्षसे-
 र्वभूभिर्वृतः । श्रूयते च (b) महाराज राक्षसो राक्षसाधिपः ॥ बाह्याद्वैश्रवणभ्राता पुत्रो
 विश्रवसो मुनेः । (a) V. पुत्रस्य &c. (b) V. महावीर्यो &c. 8. For the rest
 of this Chap. B. 18—28. यथा न खलु यक्षस्य विघ्नकर्त्ता महाबलः ॥ तेन संघो-
 दितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ । मारीचश्च सुबाहुश्च यक्षविघ्नं करिष्यतः ॥ इत्युक्तौ
 मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा । न हि शक्नोऽस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ उ-
 त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुर्वन् मम पुत्रके । मम वैवाक्यभाष्यस्यैव तं हि भवान् मुनः ॥
 देवदानवगंधर्वा यक्षाः पतंगपक्षगाः । न शक्नोत राक्षसो होतुं किं पुनर्मानवा दुष्टि ॥
 स तु वीर्यवतां वीर्यमादत्ते दुष्टि राक्षसः । तेन चाहं न शक्नोऽस्मि संयोधुं तस्य चा-
 बलैः ॥ सज्जो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः । कथमप्यमरप्रक्षयं संशमासाधयिष्ये-

स^१त्वं मेबालपुत्रस्य प्रदानं कर्त्तुमर्हसि ।
 अनतिक्रमणीयोहि भवान् मे परमो गुरुः ॥ १८ ॥
 देवदानव गन्धर्व यक्षरक्षोगणेष्वपि ।
 न विद्यते रावणस्य प्रतियोद्धा दुरात्मनः ॥ १९ ॥
 सहिवीर्यवतां वीर्यमादत्त इति नः श्रुतम् ।
 तेन सार्द्धं न^२शक्ताः स्मो योद्धुं वीर्यविधातिना ॥ २० ॥
 अथवा लवणो नाम यज्ञहा ते मधोः सुतः ।
 तथापि न विमोक्ष्यामि पुत्रं सोऽपि हि दुर्जयः ॥ २१ ॥
 अथ कालान्तकप्रस्थो पुत्री सुन्दोपसुन्दयोः ।
 मारीचश्च सुबाहुश्च विघ्नं ते कुरुतः^३ सदा ॥ २२ ॥
 तथापि न विमोक्ष्यामि पुत्रं^४ तेऽहं प्रसीद मे ।
 तौ हि राक्षसकन्यायां जातौ मायाविनौ किल ॥ २३ ॥
 येषामन्यतमं हित्वा प्रतियोत्स्यामि संयुगे ।
 अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवन्तं सहबान्धवैः ॥ २४ ॥

अदिकाण्डे दशरथवाक्यम् ॥

विदं ॥ बासं मे तनयं ब्रह्मर्षेय दास्यामि पुत्रकं । अथ कालोपमौ युद्धे सुते-
 सुदोपसुन्दयोः ॥ यज्ञविघ्नकरो तौ ते नैव^(a)दास्यामि पुत्रकं । (b) मारीचश्च सुबाहुश्च
 वीर्यवतां सुशिक्षितौ ॥ तयोदन्यतरं योद्धुं दास्यामि सुसुदुर्गणः । अन्यथा त्वनुनेष्यामि
 भवन्तं सहबान्धवः ॥ इति नरपतिअन्यनाद्विर्जितं कुशिकसुतं सुमहान् विवेचयन्तुः ।
 सुसुत इव मन्त्रेग्निराज्यवित्तः समभवदुज्ज्वलितो मर्द्धार्षिर्बहिः ॥ (a) V. has दास्या-
 म्यहं सुतं (b) Before this line, V. and S. read the line, तौ तु राक्षसकन्यायां
 जातौ वैतन्जुलोद्भवौ । 1. G. 20. मे त्वं &c., 2. G. 22. शक्ताः सो &c., but P.
 has शक्ताः स्मो &c. 3. G. 24. सह but P. has सदा 4. G. 25. रामं &c.
 but P. has तेऽहं &c.

XXIV.

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहव्याकुलिताक्षरम् ।

समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १ ॥

¹पूर्वं करिष्य इत्युक्त्वा प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ।

राघवाणामयुक्तोऽयं सत्यधर्म²विपर्ययः ॥ २ ॥

³यद्येतत्ते क्षमं राजन् गमिष्यामि यथागतम् ।

⁴मिष्याप्रतिज्ञां कृत्वेमां सुखीभव सुतैः सह ॥ ३ ॥

⁵तस्माद्रौषपरीतात्तु विश्वामित्रान्महौजसः ।

अचाल पृथिवी भीता⁶सुराश्च भयमाविशन् ॥ ४ ॥

⁷कौशिकं कुपितं⁸मत्वा⁹जगन्मेत्रो महामुनिः ।

वसिष्ठो भगवान् वाक्यं राजानमिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

¹⁰इत्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्गुह्यं इव स्वयम् ।

¹¹सत्यवाक् सततं भूत्वा नानृतं¹²वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

¹³त्रिषु लोकेषु विख्यातः सत्यवागिति च प्रभो ।

1. For this Sl. B. XXI. 2. पूर्वमर्थे प्रतिपत्त्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि । राघवाणा-
मयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः ॥ 2. G. 2. व्यतिक्रमः. 3. For this Sl. B. 3.
यद्येतत्ते क्षमं राजन् गमिष्यामि यथागतम् । मिष्याप्रतिज्ञाः काकुत्स्व सुखी भव सुहृद्वयः ॥
4. P. has मिष्यां &c. 5. For this Sl. B. 4. तस्य रौषपरीतस्य विश्वामित्रस्य
धीमतः । अचाल वसुधा कल्पा^(a)देवानां च भयं महत् ॥ (a) V. has विवेच्य च भयं
सुरान् । 6. G. 4. सुराश्च भयमाविशन्, but P. has सुराश्च भयमाविशन्. 7. For
this Sl. B. 5. वक्तुमर्हसि तु विज्ञाय जगत्सर्वं महामुनिः । वर्णितं सुव्रतो धीरो वसिष्ठे
वाक्यमब्रवीत् ॥ 8. G. 5. कुपिता &c. 9. P. has जगन्मित्रं &c. 10. For this Sl.
B. 6. इत्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्गुह्यं इवापरः । इतिमान्मुमुक्षुः धीमान् न धर्मं हातु-
मर्हसि ॥ 11. P. सत्यवान् &c. 12. P. वक्तुमर्हसि. 13. For this Sl. B. 8. त्रिषु
लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राजवः । स्वधर्मं प्रतिपत्त्य नाधर्मं बोद्धुमर्हसि ॥

नाहस्यदा^१भूवावाहं वक्तुं धर्मव्यपेक्षया ॥ ७ ॥
 कर्त्तास्मीति प्रतिज्ञाय नकरिष्यसि चेन्नृप ।
 विश्वामित्रवचः सत्याद्दृष्टः पापमवाप्स्यसि ॥ ८ ॥
 अनृतंमा वचः कार्षीर्माधर्म्याङ्गीनशः पथः ।
 सत्यप्रतिज्ञतां रक्ष^२राजन् रामं विसर्जय ॥ ९ ॥
 कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शङ्क्यन्ति राक्षसाः ।
 गुप्तं कुशिकपुत्रेण^३प्रधर्षयितुमाहवे ॥ १० ॥
^४एष विग्रहवान् धर्मः एष^५वेदविदांवरः ।
 एष वीर्यवतां श्रेष्ठो विद्याज्ञानतपोनिधिः ॥ ११ ॥
^६दिव्यान्यस्त्रायशेषेण वेदैष कुशिकात्मजः ।
 देवाश्च न विदुर्यानि कुतोऽन्ये भुविमानवाः ॥ १२ ॥
^७दत्तान्यस्मै कृशाश्वेन दिव्यान्यस्त्रायशेषतः ।
 महीं पालयता पूर्वं प्रीतेनामितते^३सा ॥ १३ ॥

1. G. भवावाहो भवितुं पुत्रहेतुना. P. भवावाहो भूवा धर्मव्यपेक्षया. 2. For this, and the following Sl. B. S. (a)प्रतिज्ञाय नकरिष्यसि उक्तं वाक्यमनुवर्ततः । दृष्टापूर्तवचो भूवात्तस्माद्भूवां विसर्जय ॥ (a) V. has संवृत्येकं करिष्यामीत्यनुवर्ततः ॥ राजव, for the first line, as also a marginal reading agreeing with B.
 3. Between this, and the following line, P. reads the lines, त्रिषु लोकेषु विद्यातं धर्मतमेति यद्योगतस् । न तद्विज्ञातया बुद्ध्या सर्वथा ज्ञातुमर्हसि ॥ 4. G. 9. रामं राजन् &c. but P. has राजन् राजं &c. 5. B 9. कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा. 6. For this Sl. B. 10. एष विग्रहवान् धर्मः एष वीर्यवतां वरः^४. एष विद्याधिष्ठो लोकं तपस्वव परावर्त्त ॥ 7. P. धर्मभृतां वरः. 8. For this Sl. B. 11—13. इषोऽस्त्रा-
 न्दिविधान्देतिनेलोको सकारादरे । नैनमन्वः पुमान्देति न च वेत्स्यति केचन ॥ न देवा नर्षयः केचिज्जानता न च राक्षसाः । मंधर्वो वसवश्चराः शक्तिरभ्युदयमाः ॥ 7. For this Sl. B. 13—14. सर्वान्धारवि (a)कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः । कौत्सिवाव पुरा

^१जया च विजया चैव दाक्षायस्यो महाव्रते ।

^२तयोरस्त्राण्यशेषाणि जज्ञिरे विष्णुतेजसा ॥ १४ ॥

पञ्चाशतं तत्र सुतान् जसयामास वै जया ।

वधाय रिपुसैन्यानामक्षयान् कामरूपिणः ॥ १५ ॥

विजया जनयामास पुत्रान् पाञ्चशतं वरान् ।

अस्त्राणामप्रधृष्याणामजेयानां महौजसाम् ॥ १६ ॥

^३तानि सर्वाण्ययं वेद विश्वामित्रो महायशाः ।

सप्रयोगरहस्यानि संहाराणि राघव ॥ १७ ॥

तानि दास्यत्यशेषेण रामायैष महामुनिः ।

यैरस्त्रैस्तानि रक्षांसि रामो जेष्यत्यसंशयम् ॥ १८ ॥

दत्ता यथा राज्यं प्रयासति ॥ तेषां पुत्राः (b) कृष्णाश्वस्य प्रजावतिसुतासुताः । नैकदया
महावीर्या दीप्तिमन्तो जयावताः ॥ (a) & (b) V. has महाश्वस्य &c. Between
this, and the following Sl. of our text G. (14) has ते हि पुत्राः कृष्णाश्वस्य
प्रजावतिः (a) सुतोपमाः । नैकदया महात्मानो दीप्तिमन्तो (b) ब्रह्मन्विताः ॥ (a) P. has
समप्रभाः (b) P. महाश्वस्यः 1. For this, and the following 2 Slokas, B. 15—17
जयाच सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे । ते सुतोऽस्त्राणि वस्त्राणि व्रतं परममास्वरम् ॥
यथाशतं सुतान् जेभे जया (a) लब्धवरा वरान् । वधायादुरसेन्यानामक्षमेवानडविजः ॥
सुप्रभाजनयस्त्रापि पुत्रान्वज्जावतं पुनः । संहाराणाम् दुर्धर्षानुराक्रामाश्चलीयसः ॥
(a) V. has नाम वरावरान् 2. G. 15. ययो &c., but P. has तयो &c
3. For this, and the following 2 Slokas, B. 18—22. तानि चास्त्राणि ये
स्येव वधावत् कुञ्जिकात्मजः । अपूर्वाणां च जने जज्ञो भूयश्च धर्मवित् ॥ तेनास्य मु-
निमुखस्य धर्मवत्स्य महात्मनः । न किञ्चित्तत्त्वविक्रितं भूतं भयं च राघव ॥ एवं सोर्वो
महातेजा विश्वामित्रो महावज्राः । न रामगमने राज्यं संशयं गन्तुमर्हसि ॥ तेषां निघ-
ण्टवे ज्ञातः स्वयं च कुञ्जिकात्मजः । (a) तत्र पुनश्चितार्षाय स्वासुपेक्षाभिवाचते ॥ इति
मुनिवचनात्पठवत्किं रघुवचनमवच मुनेऽहं (b) पार्श्वः । गमनमभिरुच्य राघवस्य
प्रचितयथाः (a) कुञ्जिकात्मजाय मुखा ॥ (a) Before this line V. has the additional

अनुग्रहायै रामस्य प्रजानामपि चात्मनः ।

मराम^१गमने राजन्^२विचारयितुमर्हसि ॥ १९ ॥

आदिकाण्डे वसिष्ठवाक्यम् ॥

XXV.

³एवमुक्तो वसिष्ठेन राजा दशरथः सुतम् ।

संप्रहृष्टमना राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥

⁴आदौ कृतस्वस्त्ययनं मातृभिः कृतमङ्गलम् ।

स्वयञ्चैव वसिष्ठेन कृतस्वस्त्ययनक्रियम् ॥ २ ॥

इनेहान्मर्द्धन्यपाघ्राय राजा दशरथः सुतम् ।

ददौकुशिकपुत्राय लक्ष्मणानुचरं तदा ॥ ३ ॥

⁵ततो वायुरवात् पुण्यो नीरजस्कः शुभः शुचिः ।

line—धनुर्भूतोऽथिष्ठस्तु विमियात्मने विभो. (b) S. has भास्वर. (c) S. has बुधिकात्मने &c. 1. G. 20. गमनं &c. but P. has गमने &c. 2. G. 20. निवारमितुम् &c., but P. has विचारयतुम् &c. P. has the following additional Slekā on the margin, to end the chapter with :—एवं वीर्यमहातेजा विप्रवामिनो महास्रवाः । रमोद्धर्षितोऽनेन दुर्जयः ससुरासुरैः ॥ 3. For this Sī. B. XXII. 1. तथा वशिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः स्वयं । प्रकृतवचनो रामसाबुहाव वनप्रस्थं ॥ 4. For this, and the following Sī. B. 2—3. कृतवचनं वाचा पित्रा दशरथेन च । पुरोधसा वशिष्ठेन मंगलैरभिर्भक्ति । च पुनं ब्रूयुंवाज्ञाय राजा दशरथकदा । द्वौ बुधिकापुत्राय बुधितेनात्मदात्मना ॥ 5. For this, and the following Sī. B. 4—5. ततो वायुः सुखस्वर्गो नीरजस्तो हवी तथा । विश्वामित्रमते रामं दृष्ट्वा राक्षसलोचनं । पुण्यदृष्टिर्मेष्ट्याऽभीक्ष्णं दुर्मि^(*)निखने । शंखदुर्मिनिर्घोषः प्रवाते तु महात्मनि ॥ ^(*) S. has निखने :

विश्वामित्रा^१नुगं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ४ ॥

पपात^२पुण्यवृष्टिश्च गीतवाद्यञ्च शुश्रुवे ।

शङ्खदुन्दुभि^३निर्घोषः प्रयाते रघुनन्दने ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो यथावये^४तंरामः पृष्ठतोऽ^५न्वयात् ।

काकपक्षधरोधन्वी तच्च सौमित्रिर^६न्वयात् ॥ ६ ॥

^७विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।

प्रहर्षमतुलं प्राप्ता दशग्रीववधैषिणः ॥ ७ ॥

^८विश्वामित्रं महात्मानं ताम्रभैरामलक्ष्मणौ ।

^९तदानुययतुर्वीरौ मत्तद्विरदविक्रमौ ॥ ८ ॥

बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गतूष्णधनुर्धरौ ।

^{१०}यथानुजगमतुः स्थाणुं कुमारविषपावकी ॥ ९ ॥

अध्यर्द्धं योजनं गत्वा सरय्या दक्षिणे तटे ।

रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १० ॥

^{११}वत्सराम जलं तावद्विधिवत् स्पष्टुमर्हसि

उपदेक्ष्यामि ते श्रेयो माभूत् कालस्य पर्ययः ॥ ११ ॥

1. G. 4. यतं &c. 2. G. 5. पुण्यवृष्टिः आदृष्टोत्पादश्च &c. 3. P. चेत्तच्छ &c. 4. B. 6. ततो रामो महाब्रह्माः । 5. G. 6. ...न्वयात्. 6. B. 6. ...न्वयात्. 7. This Sl. is wanting in B. 8. For this, and the following Sl. B. 7—11 कलापिनौ धनुष्पादौ शोभयन्तौ दिवो दध । विश्वामित्रं महात्मानं (१)विजयीर्धविव-
यन्तौ । अनुजगमतुर्वीरौ पितरमहमिवाश्विनौ । अनुयातौ शिवा दीप्तौ शोभयन्ता-
मिदितौ । तदा कुशिकपुत्रं तु धनुष्पादौ स्वयं कृतौ । बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ कङ्कवन्तौ
महायुतौ । कुमारौ वाक्पुत्रौ भातरौ रामलक्ष्मणौ । अनुयातौ शिवा दीप्तौ शोभये-
ताममिदितौ । स्थाणुं देवमिवास्तिर्ध्वं कुमारविव पावकी । (२) V. has रघुवीरौ-
विषोरगौ. 9. G. 8. तदानु(३)जगमतुर्वीरौ वनेर्द्धं देवमश्विनौ. (३) P. अनुययति
&c. 10. G. 9. तदानु &c. 11. For this Sl. B. l. 2. of Sl. 12. बद्धगोधाङ्गुलि-

- ¹गृहाणद्वे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा ।
 न ते अमी जरा²चाभ्यां भविता नाङ्गवैकृतम् ॥ १२ ॥
 न चसुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः ।
 न च ते सदृशो राम वीर्येणान्यो भविष्यति ॥ १३ ॥
³सदेवनरनागेषु लोकेष्विह पुमां स्त्रिषु ।
 नसौभाग्ये नदाक्षिण्ये न बुद्धिभ्रुतिपौरुषे ॥ १४ ॥
 नोत्तरे प्रतिपत्तव्ये ⁴त्वत्तोऽन्योवाभविष्यति ।
 यतद्विद्याद्वयं⁵गृह्य भविता नास्ति ते समः ॥ १५ ॥
⁶क्षुत्पिपासे च ते राम नात्यन्तं पीडयिष्यतः ।
⁷जपतो ⁸दुर्गकान्तारप्रदेशेष्वटवीषु च ॥ १६ ॥
⁹सारतां त्रिषु लोकेषु गमिष्यसि च राघव ।
¹⁰विद्याद्वयमिदं गृह्य यज्ञश्चाव्ययमाप्स्यसि ॥ १७ ॥

कलिलं माभूत् कालस्य पर्ययः ॥ १. For this Sl. B. 13. मंत्रयामं गृहाणद्वे बलां
 मतिबलां तथा । न अमी न जरा वा ते न रूपस्य विपर्ययः ॥ 2. G. 12 चाभ्यां &c.
 3. B. 4. न चाभ्याः सदृशो वीर्ये एषिव्यामस्ति कश्चन ॥ 4. For this and the
 following Sl. B. 15—17 त्रिषु लोकेषु (a) वा राम न भवेत्सदृशस्तव । बलामतिबल
 श्वेव पठत(b)स्तात राघव ॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिष्ठत्वे । नोत्तरे
 प्रतिपत्तव्ये समो लोके तत्त्वान्न ॥ यतद्विद्याद्वये लब्धे न भवेत्सदृशस्तव । कला चाति-
 बला श्वेव सर्वज्ञानस्तव मातरौ ॥ (a) V. & S. वे &c. (b) V. & S. ...स्तव &c. 5.
 G. 15. त्वत्त्वो वा &c. 6. G. 15. प्राप्य यज्ञश्चाव्ययमाप्स्यसि. 7. For this Sl.
 B. 18. क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्यते नरोत्तम । बलामतिबलां श्वेव(a)पठतस्तात
 राघव ॥ (a) V. पठतः यच्च &c. 8. पठतस्ततो &c. For the first line of Sl.
 16 of our text G. 16. बलामतिबलां श्वेव ज्ञानविज्ञानमातरौ । क्षुत्पिपासे च ते-
 राम नात्यर्थं पीडयिष्यतः ॥ 8. G. 17. कश्चन &c. ॥ P. has द्विव &c. 9.
 This line is wanting in B., but V. has the following line for it—
 यज्ञात् सर्वलोकास्तु गुप्तये रघुनन्दन । 10. This line is wanting in G. For

पितामहसुते ह्येते विद्ये ^१आयुर्वेदप्रदे ।

पात्रं त्वमसि काकुत्स्थ विद्ययोर्ग्रहणेऽनघोः ॥ १८ ॥

स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः ^२काममस्यतुलैर्युतः ।

भूयस्तव गुणोत्कर्षमेतेविद्ये करिष्यतः ॥ १९ ॥

^३ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्राञ्जलिः प्रक्षतः स्थितः ।

प्रतिजग्राह ते विद्ये विश्रामित्रात्तपोधनात् ॥ २० ॥

^४गृहीतविद्योऽनुज्ञातस्ततो रामो महायशः ।

तत्रोवाच निशामेकां वरण्यां सहस्ररत्नयः ॥ २१ ॥

आदिकाण्डे विद्याप्रदानम् ॥

this line, and the following 2 Slokas B. 19—21. विद्याद्वयमधीकामे यत्र-
व्याच भवेद्भुवि । पितामहसुते ह्येते विद्ये तेषां समन्विते ॥ (अ) प्रदातुं तव काकुत्स्थ
सकुलसत्वं हि वार्ष्णेय । कामे कसुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः ॥ तपसा संयुते
येते कसुगुणे भविष्यतः. (a) V. वृत्ताख्ये &c. 1. G. 18. आयुर्वेदादि, P. has का
युर्वेदादि. 2. G. 19. कामजैर्गुणैर्युतः, P. has कामैर्युतैर्युतः. 3. For this
Sl. B. 21—22. ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्राञ्जलिः प्रक्षतः स्थितः ॥ प्रतिजग्राह ते विद्ये
सहस्रैर्भाजितात्मनः । विद्यासमुद्रितो रामः कुशुमे^(a)भीमविक्रमः ॥ (a) V. भूरिविक्रमः.
4. For this Sl. B. 23—24. सहस्ररत्नमर्गवान् वरदीप्तं ठिवाकरः । सुदकांया-
दि सर्वाणि निमुञ्च^(a)कुत्रिकात्मजः ॥ कसुगुणां रत्नानां तत्र वरण्यां सकुलं ययः ॥ दत्त-
वत्पुत्रपुत्रसमाभ्यां सुदययनेभुजिते तदधीकताभ्यां । कुत्रिकसुतकयोः शुलाघिताभ्यां
सुवामिव सा विक्रमो विभावरी ॥ (a) S. कुत्रिकात्मजे.

खण्डनोद्धारः ।

सन्मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितः ।

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकाल-
याध्यक्षेण पण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना
उक्तपाठशालीयन्यायशास्त्राध्यापकेन
न्यायाचार्योपाधिवारिणा
श्रीवामाचरणभट्टाचार्येण च

संस्कृतः ।

वाराणस्याम्

मेडिकल हाल नामकयन्त्रालये

१९०९ ईसवीयवत्सरे

मुद्रितः ।

शात्यादिबीजं यस्यान्यस्य सेने प्ररोहति स सेनी बीजं बीजजन्यं फलं
लभते न तु बीजीति लोके प्रसिद्धमेवेति ।

इवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह ।

तद्वत्परस्त्रियाः पुत्रौ द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तरि गोलकः ॥ २३ ॥

परेण सङ्गता स्त्री परस्त्रा तस्याः परस्त्रियाः सकाशात्परबीजेन
सुताद्युत्पन्नो यो द्वौ कुण्डगोलकौ पुत्रौ तावपि तद्वत्पूर्वोक्तन्यायेन यस्य
भार्ययाप्रत्यक्षौ तस्यैव नोत्पादकस्येति । यथा

गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ।

नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्त्रपि ॥

इति मनुस्मरणात् । तावेव वक्ष्यति जीवति पत्यौ जारोत्यक्षः
कुण्डः कुण्डसंज्ञः, मृते तस्मिन् जारोत्यक्षो गोलकसंज्ञश्चेति । “अमृते च
मृते चैव जारजौ कुण्डगोलकाविति” स्मरणात् । तयोश्च यद्यपि वर्णलक्ष-
णाभावेनासंस्कार्यत्वं प्रतीयते तथापि वचनात्संस्कारः कार्यः । तथा च
ब्रह्मपुराणे । बण्ठादीनुपक्रम्य “एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलका-
विति” स्मरणात् । तयोर्मध्ये जारस्य गर्भोत्पादने वक्ष्यमाणपारदार्यप्राय-
श्चित्ताद्विगुणं प्रायश्चित्तम् ।

गमने तु व्रतं यत्स्याङ्गर्भे तु द्विगुणं भवेदित्युचनः स्मरणात् ।
चेन्नित्यस्तु द्वादशान्तं वक्ष्यमाणं सामान्यं प्रायश्चित्तम्,

चान्द्रायणं यावत्कं च तुलापुरुष एव च ।

गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

इतिज्ञेयम् । व्यभिचारिण्यास्तु दशमे वक्ष्यति ।

तर्हि बीजिनः कः पुत्र इत्यत आह ।

धौरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः ॥

दद्यान्मता पिता वापि स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ २४ ॥

यः क्षेत्रजः स्वसूत्र संस्कृते स्वयमुत्पादितः स धौरसः स एव
बीजिनो मुख्यः पुत्रस्तदाह मनुः ।

स्वस्रेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादितश्च यः ।

तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकन्यकमिति ॥

ननु स्रेत्रजः पृथगेव कथं न गण्यते तस्याप्यन्यत्र पुत्रत्वेन परिग-
यानादिति चेन्नैवम् । कसौ निबोधनिबोधेनैव तस्याप्रसक्तेः ।

स्रेत्रजश्चेव बीबी च द्वावेतौ निरयं गतौ ।

न रक्षति च यो दारान् परदारांश्च गच्छति ॥

इति महाभारते कलिप्रक्रमे निन्दाश्लोकाश्च । तस्माद्याद्यापूर्वमेव
साधीयः । तर्हि तदभावे कथमित्यत आह । दत्त इति दत्तो माता-
पितृभ्यामन्यतरेण वात्यस्मे । तस्त्वद्यमाह मनुः ।

माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दक्षिणः सुतः ॥ इति ।

आपदि प्रतिबद्धीतुरपुत्रत्वे, सपुत्रत्वे तु तस्येव दोषः ।

अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिस्तथा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ॥

इत्यत्रिस्मरणात् । आपदि दुर्भिक्षादौ । अनापदि दाने दातुंदांश्च
इति प्राञ्चः । स च भ्रातृपुत्र एव कार्यः ।

भ्रातृग्रामेकजातानामेकश्चेत्युत्रवर्तमानवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

इतिमनुस्मरणात् । नेदं यथा श्रुतमर्थवत् । अपुत्रदायाधिकारि-
क्रमे भ्रातृपुत्राणां पञ्चमस्थानस्थितिविरोधात् । पिण्डाधिकारेऽपि पत्नी
भ्राता च तज्जश्चेति तृतीयस्थानस्थितिविरोधाच्च । किं तु पुत्रोक्तं
भ्रातृपुत्रस्य सम्भवे नान्यस्यत्येवमर्थम् ।

तथा च बृहत्पराशरः ।

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् ।

स एव तस्य कुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियामिति ॥

तस्मात्स एवादौ पुत्रः कार्यः । एवं चैकस्यापि तस्यानेहैरपि भ्रातृभिः

पुत्रीकरणमनेन सिद्धम् । ततश्च न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वेति
निषेधस्याज्ञानवकाशः । तेनेत्येकत्वनिर्देशात् । तदसम्भवे त्वदूरवान्धवं
बन्धुसचिकृष्ट एव प्रतिगृहीयादिति च वसिष्ठोक्तो ज्ञेयः । अदूरवान्धव-
मित्यत्यन्तदेशभावाविप्रकृष्टस्य निषेधः । तद्वर्मानाह मनुः ।

गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न भजेदक्षिमः सुतः ।

गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ इति ।

अस्यार्थः, दतः पुत्रो जनकस्य गोत्ररिक्त्येन भजते तन्निमित्तदशाहादि
न प्राप्नोतीर्थः । अनेनान्यगोत्रस्यापि पुत्रीकरणमनुज्ञातं पुत्रं ददतश्च
जनकस्य दत्तपुत्रकर्तृकस्वधा श्राद्धमपैति दत्तस्य जनकश्राद्धे नाधिकार
इत्यर्थः । यतो गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्ड इति । पुत्रान्तराभावे तु तस्यापि
रिक्त्यश्राद्धाधिकारोऽस्त्येव ।

अपुत्रेण परस्तेने नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्त्यी पिण्डदाता च धर्मतः ॥

इति न्यायसाम्यात् ।

दत्तः पुत्रः पितुः कुर्यान्नजनकस्य मृते ऽहनि ।

गङ्गायां च ततोऽन्यत्र न पुत्रान्तरसचिधौ ॥

इति शातातपस्मरणाच्च । इदमपि दानानन्तरं जनकस्यापुत्रत्वे,
दानकाले त्वेकस्य दाननिषेधात् । धातृपुत्रस्य त्वेकस्याप्यनेकपुत्रत्वे वि-
शेषमाहापस्तम्बः । यदि द्विपितास्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्ष्ये-
दिति । द्विपितेति द्विपितामहद्विप्रपितामहस्याप्युपलक्षणं न्यायसा-
म्यात् । द्वौ द्वाविति वीप्साश्रवणाच्च । एवमन्येषामपि द्विपितृकाणां द्रष्ट-
व्यम् । तयाहव्यतिरिक्तेषु सर्वश्राद्धेष्वयं विधिर्ज्ञेयः । तस्योभयत्रापि सापि-
ण्डयन्तिपुरुषमेव ।

दत्तकानां तु पुत्राणां सापिण्डं स्यान्नपूरकम् ।

जनकस्य कुले तद्वद्वहीतुरिति धारणा ॥

इतिस्मरणात् ।

त्रिपुरुषमात्मानं विहायात्मना सह वसुःपुरुषं ज्ञेयम् ।

अयायामुदकं कार्यं त्रिषु पिबेद्दः प्रवर्तते ।

चतुर्थेः सम्प्रदातेषां वःश्रमे नोपपद्यते ॥

इति मनुस्मरणात् । आपस्तम्बेन प्रपितामहपर्यन्तमेव द्रुयोः
पिबेद्दानस्मरणाच्च । एकचावयवान्वयरूपं सापिबेद्दयमपरच निर्वाप्य
पिबेद्दान्वयरूपमिति विशेषः । तस्य गोचद्रुयेऽप्यनुदाहः ।

द्व्यामुष्यायसका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।

गोचद्रुयेऽप्यनुदाहः शुक्लशैशिरयोर्यथा ॥

इति स्मरणात् ।

तस्य परिवेदनदोषोऽपि नास्ति दत्तत्वात् ।

भिषोदरे च दत्ते च पितृश्रतनये तथा ।

द्वाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

इति गौतमस्मरणाच्च । तथा परित्रित्तिदोषोऽपि न समत्वात् ।
तथा मातामहा अपि तस्य प्रतिबहीवृमातृपितर एव पितामहव्यायस्य
मातामहेष्वपि तुल्यत्वादिति दिक् । तर्हि तस्याप्यभावे कथमित्यत
आह कृत्रिमक इति कृत्रिमकः स्वयमेव त्वं मे पुत्र इति कृतः । तत्सह-
स्रमाह मनुः ।

सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविवर्जितम् ।

पुत्रं पुत्रगुर्यैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥ इति ।

एतच्च मातापितृविहीनस्य तदनुज्ञातस्य वा सम्भवति अन्यथा
पारतन्त्र्यम् । ततश्चान्योत्पन्नानां मध्ये कलावेतौ द्वावेवाभ्यनुज्ञायेते
व्यभिचारात्पक्षत्वाभावात् । ननु ।

अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नः सहोदवः ।

यैनर्भकश्च नैवेते विषद्विषयांश्चभागिनः ॥

इति विष्णुस्मरणाद्गूढोत्पन्नः कानीनयैनर्भकसहोदवानां व्यभि-
चारोत्पक्षत्वेनाप्रशस्तत्वेऽपि पुत्रिकापुत्रक्रीतोत्पष्टदत्तात्मचामतयात्वेन
कुतो न वणिचनमिति चेत् ।

सत्यम् । तथापि दोषान्तरकलङ्कितस्वीनापरिवृष्टेर्वाप्तिसिद्धि-
बदामः । तथा हि दत्तायाः कन्यायास्तत्पुत्रस्य वा परिवहे कलप्रत्य-
वृत्तिर्भवति यथा दत्ताया गोः स्वहोरादेर्वा प्रत्यावृत्तिरिति वा च निन्दि-
ता वसिष्ठेन । अभातृकाः पुंसः पितृनभ्येति प्रतीचीनं गच्छति पुत्रस्य-
मिति अभातृका कन्या प्रतिवहतीतुः पुंसः सकाशात्स्वरूपेण कलद्वारा
वा पितृनेवाभ्युपैति तेन प्रतीचीनमेव विपरीतमेव पुत्रत्वं प्राप्नोतीति
नासावुत्कृष्टेति । क्रीतस्तु क्रयेणैव दुष्टः । तथा हि पुत्रोत्पत्त्यर्थं क्रीत-
या भार्याया अपि यत्र निन्दितत्वं तत्र किं साक्षात् क्रीतस्य पुत्रस्य वक्त-
व्यम् । तदुक्तम्

कृयक्रीता तु या नारी न सा पण्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासो तां कलयो विदुः ॥ इति ।

स्वयंदत्तोत्सृष्टयोस्तु मातृपितृपरित्यागनिदानानेकदोषोत्प्रेषणा-
देव दुष्टत्वमिति ।

कत एव मनुः ।

मातापितृविहीनो यस्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेत्कस्मै स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं परितुष्टोयादपविदुः स उच्यते ॥

इति द्वयोरपि मातापितृपरित्यागेनैव स्वरूपमुदकीर्तयत् । तस्मा-
दुत्तरीत्या अन्योत्पत्तेषु द्वावेव पुत्रावुत्सृष्टावित्याचार्याभिप्रायः सिद्धः ।
तयोरपि दत्तक एव कलावुत्कृष्ट इत्यभिप्रेत्य तत्सङ्ख्यमाह । यं मातापि-
तरौ दद्यातां दत्तक इति । अनेन च दत्तकलक्षणकारणेन पुत्रप्रतिनिधिषु
दत्तकस्यैव मुख्यत्वं नान्यस्येति सूचितम् ।

अनेकधा कृताः पुत्राः अविभियं पुरातनैः ।

न वक्ष्यास्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरैः ॥

इति वृहस्पतिस्मरणात् । दत्तरीखेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिवहे

इत्यन्यनिबेधाच्च । कृत्रिमर्पागच्छनं त्वत्र कथं विद्वीक्ष्यतामाक्षिप्येति किं
बहुना ।

एवं प्रसक्तानुपसक्तं परिसमाप्य प्रकान्तं प्रायश्चित्तमेवानुस्मरन्नुप-
पातको परिवेदने तद्विधातुमादौ तच्चिन्तामाह ।

परिविस्तिः परिवेत्ता च यया च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ २५ ॥

ज्येष्ठेऽनूठे कनीयानुदुह्न्यरिवेत्ता ज्येष्ठः परिविस्तिः यया कन्यया
परिविद्यते कनीयान्ता परिवेदिनी यश्च तां ददाति पित्रादिः स परिविद्ययी
यश्च तत्र याजकस्स परियष्टा ते सा च तौ च ते दातृसहिता याजको
दातृयाजकः स पञ्चमो येषां ते सर्वे नरकभाजो भवन्ति । तथा च
हारीतः । ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयास्त्रिविधश्चरिवेत्ता भवति परिविस्तिर्ज्येष्ठः
परिवेदिनी कन्या परिविद्ययी दाता परियष्टा याजकस्ते सर्वे पतिता इति ।
पतिता इत्यत्र नरकेष्विति शेषो योजनीयो वास्तवपातित्ये चक्षुषाख-
प्रायश्चित्तानुपपत्तेः । ज्येष्ठश्च सोदरो विवक्षितः “सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे
न कुर्याद्द्वारसंयुक्त”मिति गर्गस्मरणात् । यमयोस्तु ज्येष्ठनिर्णयमाह मनुः ।

जन्मज्येष्ठेषु चाह्वानं सुस्नाह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।

यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मसो ज्येष्ठता स्मृता ॥ इति ।

यस्यादौ गर्भात्पतिः स ज्येष्ठः । तथा च स्मृत्यन्तरम् ।

यदा विशेषविधाभूतं बीजं शुक्रं परितरत् ।

तदा भवेद्विधा गर्भः सूतिर्वैश्विपयंयादिति ॥

इदानीं तत्र प्रायश्चित्तमाह ।

द्वौ कृच्छ्रौ परिविस्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्र एव च ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रो दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत् ॥ २६ ॥

परिविस्तेर्द्वौ कृच्छ्रौ प्राजापत्यौ शुध्यर्थं चरणीयौ तु शब्दः परिवे-
त्तुरप्येतत्प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थः ।

अत एव यमः ।

ऋक्त्रौ द्वयोः पारिवित्से कन्यायाः ऋक्त्र एव च ।

अतिऋक्त्रं चरेद्वाता होता चान्द्रायणं चरेदिति ॥

द्वयोः पारिवित्तिपरिवेत्रोः कन्यायाः परिवेदिन्याः ऋक्त्रः शोधकः
कन्यादातुः ऋक्त्रातिऋक्त्रः, तल्लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः । ऋक्त्रातिऋक्त्रः
पयसा द्वित्रसानेकविंशतिमिति । होता हाश्रयिता याज्ञकः, चान्द्रायणं
वत्यमाकलक्षणं चरेदिति । परिवेत्रोः प्रायश्चित्तानन्तरं कर्तव्यमाह वसिष्ठः ।
“परिविन्दानः ऋक्त्रातिऋक्त्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्विशेत तां चैवोपय
च्छेतेति” । तस्मै ज्येष्ठाय तामूठां कन्यां दत्त्वा निवेद्य तदनुज्ञातः
पुनर्निविशेत पुनरद्वहेत् कामित्याकाङ्क्षायां तामेवोपयच्छेतेति । अयमेव
न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोरप्राधान्यव्युत्क्रमे भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुसन्धेयः ।
अत एव गौतमः । परिवित्तिपरिवेत्रपर्याहृतपर्याधान्नयेदिधिषूपतीनां
सवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमिति । अयेदिधिष्व्यादौ विशेषमाह वसिष्ठः ।
अयेदिधिषूपतिः ऋक्त्रनुदाशरात्रं चरित्वा निविशेत तां चैवोपयच्छेद्विधि-
षूपतिः ऋक्त्रातिऋक्त्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेतेति । अयेदिधि-
षूपतिः कनिष्ठार्पतिस्तां परित्यज्य प्राजापत्यं कृत्वा निविशेत उद्वहेत् ।
कामित्याकाङ्क्षायां तां चैवेति स्वपरिणीतामेवेति दिधिषूपतिर्ज्येष्ठार्पति-
स्तां तस्मै कनिष्ठार्पतये पूर्ववद्वत्त्वा ऋक्त्रातिऋक्त्रौ कृत्वा पुनः स्वपरिणी-
तामेवोद्वहेदिति । यत्तु परिवित्तिपरिवेत्रकन्यादातृयाज्ञकानां द्वादशरात्रं
सक्तुप्राशनं ब्राह्मणतर्पणं च तां पुनर्भुञ्जमावक्षते न भूयश्चैनामभिगच्छे-
दिति सुमन्तुवचने पुनस्तदुपगमननिषेधनं तत्त्व्येष्टस्य कनिष्ठोठाविवाह-
निषेधार्थं न कनिष्ठस्यैव स्योठाविवाहनिषेधार्थं तां चैवोपयच्छेदिति
वसिष्ठस्मरणात् ।

ततश्च तस्मै दत्त्वेत्यनेनोपकल्पनमात्रमिति सिध्यति । एतेन
परिवेदिन्ययेदिधिष्व्यादीनां भार्यात्वमेव नेत्युक्तं नेत्युक्तमविवाहादिति
परास्तम् । तां पुनर्भुञ्जमावक्षते इति लिङ्गात् अयेदिधिष्व्यादेर्लक्षणमाह
देवतः ।

ख्येष्टायां यत्कनूठायां कन्यायामूह्यतेऽमुञ्चा ।

सा चायेद्विधिपूर्वक्या पूर्वा तु द्विधिद्वः स्मृतिरिति ।

यकारात् पितृष्वस्रादिदुहितृपरिचयनेऽपि स्मृत्यन्तरोक्तं प्रायश्चित्तमभ्यनुज्ञातम् । तदाह सुमन्तुः । पितृस्वसुसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रां समानार्थेयां विवाह्य चान्द्रायणं चरेत् परित्यज्येनां विधूयात् । ज्ञाता-
तपोऽपि ।

परिधीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।

इत्या तस्यास्तु संसर्गमतिहृद्धं समाचरेत् ॥

मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति ॥

व्युत्क्रमविवाहे तु प्रायश्चित्तमाह ज्ञातातपः । ब्राह्मणो राजन्या-
पूर्वां द्वादशरात्रं चरित्स्थानिविशेत तां चैवोपयच्छेदू वैश्यापूर्वस्तप्त-
हृच्छं द्वादशपूर्वां हृच्छातिहृद्धमिति । राजन्यापूर्वां षष्ठतन्नाह्नवीविवाह
इव राजन्या परिचिन्तेत्यर्थः । एवमन्यत्राप्युच्यते । तार्ह्येवोपयच्छेदिति परि-
वेदनेन व्याख्यातम् ।

उक्तस्य परिवेदनप्रत्यवायस्य ह विवक्षितमाह ।

कुञ्जवामनपयडेषु गङ्गदेषु जडेषु च ।

जात्यन्धे बधिरं मूके न दोषः परिविन्दतः ॥ २७ ॥

कुञ्जो वक्रपृष्ठवंशः वामनः सर्वः बल्लो नपुंसको गङ्गदोऽस्यष्टवाक्
जडो विकलान्तकराक्षः । जात्यन्धो जन्मान्धः बधिरः श्रोत्रेन्द्रियविकलः
मूको वाग्निन्द्रियरहितः यकाराद्वेशान्तरस्थादीनां बहवश्च । तेषां च
कात्यायनः ।

देशान्तरस्थस्त्रीवैकल्यबन्धानसहोदरान् ।

वैश्याभिसक्तपतितशूद्रकल्पातिरोगिणः ॥

जडमुक्तान्धबधिरकुञ्जवामनकुम्भकान् ।

अतिसृष्टानभार्याश्च हविस्तान्यरस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्ताश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥ इति ।

देवान्तरस्यस्य प्रतीक्षाकालमप्याह ।

स एव ।

धनवार्धुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा ।

प्रेषितं च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥

अत्रापिषड्वसूचितं कालान्तरमाह वसिष्ठः । ऋष्टो द्वादश वा वर्षाणि ज्येष्ठश्रातरमनिषिष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवतीति । एक-
वृष्षोऽष्टवृष्टिमान् कुम्भो भग्नपादः अर्भार्या मृतभार्या नैष्टिकब्रह्मचारी
वा कामकारीच्छया विवाहनिवृत्तो वेदमार्गनिवृत्तो वा तदेतान्यरि-
विन्दतो न दोष इति । ननु अहमूकादीनां गान्धुज्वारणसामर्थ्याभावात्
उपनयनमेव न सम्भवति कुतस्तारां विवाहः कुतस्तमां च परिवेदनदोषो
यस्यायमपवाद इति चेत् । मैवम् । ब्रह्मपुराणे तेषामप्युपनयनस्मरणेन
विवाहसम्भवात् । तथा हि ।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।

तस्माच्च वयं बधिरकुञ्जवामनपकुषु ।

अहगद्गदरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ॥

मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ।

ध्वस्तपुंस्त्रेषु चैतेषु संस्काराः सूर्ययोचितम् ॥

संस्कारमन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु ।

उपनेयांश्च विधिवदाचार्यः स्वसमीपतः ॥

आनीयान्निसमीपं वा सावित्रीं संस्पृशन् जपेत् ।

कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विज्ञेयं कार्षेदिति ॥

तस्मादस्येव तेषामपि विवाहप्रवृत्तिरिति तत्कन्यीयत्वां परिवेदन-
दोषाक्यादो युक्त एकेत्यसं विस्तरेण ।

किंच ।

पितृव्यपुत्रः सापन्नः परनारीसुतस्तथा ।

दाराभिहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ २८ ॥

पितृव्यस्य पुत्रः सायकः सपत्नीपुत्रः परनारीसुतो दत्तकादिर्ज्येष्ठोऽपि कनिष्ठस्य दारसंयोगे विवाहे अग्निसंयोगे अन्याधाने तदुभयरूपे परिवेदने न दोषो न दोषाधायकः । तथा च यमः ।

पितृव्यपुत्रान्सायकान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

गौतमोऽपि ।

भित्रोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽप्यत्रे ।

दाराग्निहोत्रसंयोगं न दोषः परिवेदने ॥ इति ।

दाराग्निहोत्रसंयोग इत्यनेन परिवेदने निमित्तद्रुपमुपन्यस्तम् । तदाह मनुः ।

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽयत्रे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवेत्तिस्तु पूर्वजः ॥ इति ।

तत्र दारसंयोगे निर्णयः पूर्वमुक्तः । इदानीमग्निसंयोगे निर्णयमाह ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥ २६ ॥

ज्येष्ठो भ्राता सोदरः स्वयमाधानाधिकारी तिष्ठेच्छेत्कनिष्ठेन त्वनुज्ञां विनाऽन्याधानं न कार्यम् । यदि ज्येष्ठोऽनुज्ञानाति तदा तदनुज्ञया कनीयानन्याधानं कुर्वीतेति विवाहादन्याधाने विशेषाभिधानाय शङ्खस्य महर्षेर्वचनम् ।

तथा च वसिष्ठः ।

अयमस्तु यदामग्निरावध्यादनुजः कथम् ।

कन्यैकानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधीति ॥

अग्निरस्त्वधिकारेऽनाहिताग्निः । अधिकारिणः पितुस्त्वनुज्ञयापि नाधानाधिकारः । तथा च चतुर्विंशतिमते ।

ज्येष्ठभाक् त्वनुज्ञातः कुर्यादग्निपरिवहम् ।

अनुज्ञातोऽपि सन्निष्ठा नावध्यान्मनुरब्रवीदिति ॥

अनधिकारिणि पितरि त्वनुज्ञां विनापि पुत्रस्याधानाधिकारो
भवति तथा च सुमन्तुः ।

पितुर्यस्यान्यनाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा ॥ इति ।

नन्वस्तु परिवेदने कन्याया ज्वेष्टसमर्पणानन्तरं पुनस्तेनैव विवाहो
वाग्दानानन्तरमपिष्यन्ने विवाहे तु वरवैगुण्यं ज्ञाते कथमित्यत आह ।

नष्टे सृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्थापदसु नारोणां पतिरन्यो विधीयते ॥ ३० ॥

वाग्दानानन्तरं पाण्डिगहात्माक् पतावुत्पत्स्यमानपतित्वे पूर्वस्मि-
न्वरे नष्टे दूरदेशगमनेनापरिज्ञातवृत्तान्ते नारीणां कन्यानामन्यः पतिर्विधी-
यते । तदाह नारदः ।

परिपृष्टं तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

चीनूतून्समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्वरम् ॥

स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राक् विधीयते ।

वरणादुद्वरणं पाणेः संस्कारोऽपि विचक्षणैः ॥

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनादिति ।

अयमर्थः । यो वरो वाचा दत्तां कन्यां स्वीकृत्य केन चिद्वोगेन
देशान्तरं गतस्तं वरं चीनूतून् वयमासानधार्यत्वे कन्यायाः प्रतीत्य धा-
र्यत्वे तु वर्षमात्रमपि ।

प्रदाय शुल्कं कन्याया गच्छेद्वा स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकं तु देयान्यसौ विधानतः ॥

इति नारदवाक्यात्प्रतीत्य अनन्तरमन्यं वरं सा कन्या वरयेत्सामान्यस्मै
दद्यादित्यर्थः । तच्च हेतुनाह स्त्रीपुंसयोः सम्बन्धात् संसागोत्पाक् चित्तयं
क्रियते तत्रादौ वरणं कन्याया वरेण धार्यात्वाय प्रार्थनं वरस्य च सम्प-
दानत्वाय कन्यादात्रा तदेव च वाग्दानं तदनन्तरपाण्डिगहात् ततोऽप्य-
नन्तरसंस्कारः संप्रवदपक्रमस्तयोः पाण्डिगहासप्तपदक्रमयोरपेक्षया वर-
णमेवानियतमनियामकं पतिपत्नीसम्बन्धस्य कृतेऽपि “प्रवरणे कृतिसम्बन्धः

परावर्तते न पाण्डित्यहत्यादवित्यर्थः । तयोरेव भार्यात्वोत्पादकत्वात् । अत एव मनुः ।

पाण्डित्यहणमन्त्रीस्तु नियतं दारलक्ष्यम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विदुष्विः सप्तमे पदे ॥ इति ।

तत्रापि हेतुमाह द्वावदर्शनादिति वरकपरादौ वरदोषदर्शनमेव हेतुरित्यर्थः । तदाह गौतमः । “प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति” । तस्माद्वाभ्यानानन्तरं पाण्डित्यहत्यायां पूर्ववरे नष्टे वरान्तरेण तत्परिचयनं कार्यमिति सिद्धम् । यद्यन्यस्मै दत्तायां कन्यायां पूर्ववरोप्यायाति तदा चूनां तां स एव लभते कृतायां तु स्वदत्तं द्रव्यमेव लभते न कन्यां तदाह कात्यायनः ।

कनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूठायां तु तत्र वै ।

बुरागतश्च सर्वेषां लभते तदिमां सुताम् ॥

अथागच्छेत कृतायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥ इति ।

एवं मृतेऽपि पूर्ववरे वरान्तरेण तद्विवाहः कार्यः ।

तथा च वसिष्ठः ।

अद्विवाहा च दत्तायां म्रियेतादौ वरो यदि ।

न च मन्त्रीवनीतास्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥ इति ।

मन्त्रीपनयनं पाण्डित्यहत्यादिकं विना वाचा दानमिवाङ्घ्रिर्वापि दानं न भार्यात्वोत्पादकमित्यर्थः ।

अत एव यमः ।

नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिसृज्यते ।

पाण्डित्यहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥ इति ।

मन्त्रस्तु वाग्दत्ताया नष्टे पत्यो पत्यन्तरविधानं मृते तु तत्तीयपक्ष्यते ।

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्वे कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवः ॥

इति मामत्र देवरेण तदुद्बुधनस्मराद्यात् । नचैतावतापि समी-

हितसिद्धिरविच्छिद्येति वाच्यम् । देवराज सूतोत्पत्तिरित्यनेन कसौ तच्चि-
वेधात् । न च निवेद्यस्य विद्यादानान्तरविधवाविधयस्त्वमस्तु तस्य नात्य-
स्मिन् विधवानारो नियोक्तव्याद्विजातिभिरित्यनेन मनुनैव पूर्वं साधारण-
तया निश्चितत्वेन कसौ विशिष्य तच्चिबेधानुपपत्तेः । तस्मादुद्धानानन्तरं
मृते पत्यो पत्यन्तरविधानमुपपन्नमिति चेत् । सत्यम् । तादृशविवाहस्य
वाचनिकत्वेन देवरस्य पतिस्त्वानुपपत्तेर्विशेषनिवेधाच्च । नासावभ्यनुज्ञायते
किं तु पतिशब्दस्य मिथ्यापतित्वयोऽभ्यनुज्ञायत इति न किञ्चि-
दूच्यम् । अथ वा मृते मृतकल्पे दीर्घतीव्रापद्वयस्त इति व्याख्येयम् । दासो
दीर्घामयोऽपि वेति वक्ष्यमाणकाल्यायनस्मरणात् । तथा प्रव्रजिते ब्राह्म-
नानन्तरं वैराग्यातिशयेन सन्यस्ते पूर्वपरे वरान्तराय सा देया । अत एव
काल्यायनः ।

दूरस्थानामवेद्यानां मत्तमार्गानुसारिणाम् ।

शूराणां निर्वृतानां च न देया कन्यका युधेः ॥ इति ।

अवेद्या अज्ञेयाः । निर्वृता भोगेषु निर्विण्णाः । तथा स्त्रीषु
निर्बीजे पूर्ववरे वरान्तरमन्वेषणीयम् ।

तथा च नारदः ।

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं बीजिनो नराः ।

क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हतीति ।

तथा पतिते महापातकाद्यभिभूते पूर्ववरे वरान्तरं कार्यम् ।
तथा च गैतमः । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति । चकाराद-
न्यक्षणीयादेर्दण्डम् । तथा च काल्यायनः ।

स तु यद्यन्यजातीयः पतितः स्त्रीषु एव वा ।

विकर्मण्यः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ॥

ऊठापि देया सान्यस्मै सहावरणभूषणैः ।

अत्रोठापीत्यविशब्दः कैमुतिकन्यायेन वाग्दत्ताया एवान्यस्मै
दानमावष्टे न तु ऊठायास्तथात्वे सगोत्राया अपि पुनर्विकल्पादः प्रसज्येत

तथा सति च मातृवत्परिपालयेदिति विद्ध्येत पञ्चस्थिति प्रथयश्चिष्ट-
संख्यानुग्राहो न परिसंख्या । नन्वेवं वाचा दत्ता मनोदत्ता अग्निपरिगता
सप्तमं पदं नीता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूताचेति सप्तविधा पुनर्भूस्तां
गृहीत्वा न प्रजाधर्मं विन्देतेति बोधायनवचो विरोधः स्यादिति चेन्मे-
वम् । तस्य निर्दुष्टवरविषत्वात् । अत एव नारदः ।

दत्तां न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टश्चेदुरो राजा स दण्ड्यस्तत्र चोरवत् ॥

इति तत्र दण्डं विधत्ते । तस्मादेवंविधेषु विषयेषु कृतेऽपि वाग्दाने
वरान्नराय दानं भवतीति सिद्धम् । इदमित्यमेव व्याख्येयम् ।

उद्वाहितापि सा कन्या न चेत्सन्माप्तमैषुना ।

पुनः सस्कारमर्हन्ती यथा कन्या तथैव सा ॥

इत्यादिनारदादिवाक्यैकवाक्यतयोठायाः पुनरुद्वाहविषयत्वेन
व्याख्याने तु ।

कुलठायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥

इत्यादि पुराणवचनविरोधो दुष्परिहरः स्यात् । न च युगान्त-
रीयधर्मकीर्तनमेवेदमिति शङ्कनीयं शास्त्रोत्पत्तिप्रयोजनविरोधादित्यास्ता-
मतिविस्तरेण ।

नन्वस्तु वाग्दानानन्तरं विवाहात्माक् पूर्वपतिनाशे पत्यन्तरवि-
धानं विवाहानन्तरं तु तत्राशे किं कार्यमित्यत आह ।

मृते भर्तारि या नारी ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता ।

सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ ३-१ ॥

विवाहानन्तरं भर्तारि उत्पन्नभृत्ये मृते या नारी ब्रह्मचर्यव्रते
तिष्ठति सा मृता स्वर्गं लभते यथा ते नैष्ठिका ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्ययोगैव
स्वर्गं लभन्त इति । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

मृते जीवति वा पत्यौ या नान्यमुपमच्छति ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोभया सहति ॥

धनेन विवाहानन्तरं भर्तृमरणे ब्रह्मचर्यमेव न तु पत्यन्तरविधानमुक्तं भवति ।

तथा च मनुः ।

कामं तु तपयेद्वृहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि दृष्टीयात् पत्यौ प्रेते परस्य स्थितिः ॥

मृते भर्तारि ब्रह्मचर्यं स्वर्गसाधनं ततोऽपि स्वर्गातिशयसाधनमनुगमनमित्याह ।

तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे ।

तावत्कालं च ते स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥ ३२ ॥

अध्यर्द्धास्मिन् कोट्या मनुष्यदेहे रोमाणि भवन्ति तावदब्दसहस्रं स्वर्गतो गता भवति या स्त्री भर्तारमनुगच्छति तेन सहान्निमारोहतीति ।

तथा च हारीतः ।

मृते भर्तारि या नारी धर्मशीला दृढमता ।

अनुगच्छति भर्तारं शृणु तस्यास्तु तत्फलम् ॥

तिस्रः कोटयोऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे ।

तावन्त्यब्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

भातृकं पैतृकं चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।

कुलयत्रयं पुनात्येषा भर्तारं या नुगच्छति ॥

शङ्खः ।

मृते भर्तारि या नारी समारोहेद्वृताशनम् ।

साहन्तीसमाचारा स्वर्गं लोके महीयते ॥ इति ।

नचात्र तस्मादुह न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयादित्याद्यात्महननप्रतिषेधकश्रुतिविरोधः शङ्खः । तस्य सामान्यशास्त्रस्यानुगमनविधायकविशेषशास्त्रविषयपरिहारेण प्रवृत्तेः । नचेदमनुगमनं ब्राह्मण्यतिरिक्तविषयम् ।

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ।

इतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्माऽयं परः स्मृतः ॥

इति पैठीनस्यादिजघनदिति वाक्यम् । तत्र हृत्कृच्छ्रितिविषय-
त्वात् । तथाचोचनाः ।

पृथक्प्रातिं समाहृत्य न विप्रा वन्तुमर्हति ।

अन्यासां चैव नारीणां धर्मोऽयं परमः स्मृतः ॥

इति । स चाथमगर्भिणीनामबालापत्न्यानामाद्यष्टशतान्तसाधारण्यो
धर्मः । तथा च स्मृत्यन्तरे ।

बालसंवर्द्धनं मुक्त्वा बालापत्न्या न गच्छति ।

कृतोपवासानिरता रक्षिद्गर्भं च गर्भिणीति ॥

गर्भिण्या अन्नमममं यथावर्णे गर्भं हननप्रायश्चित्तमेव भवति ।
सन्नगर्भाया विज्ञेयः स्मृत्यन्तरे ।

आद्रादशाब्दं नारोहेल्लभनर्भा हुताशनम् ।

इत ऊर्ध्वं समारोहेद्वृत्तं कृत्वादिकं स्वयमिति ॥

अदृष्टरजसोऽपि मिषेधो बृहदारदीयः ।

मृतानुगमनं कार्यं नादृष्टरजसा स्त्रियेति ॥

न केवलमनुगमनं स्त्रिया एवाभ्युदयहेतुः किं तु भर्तुरपीत्याह ।

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात् ।

एवं स्त्री पतिमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते ॥ ३३ ॥

व्यालं सर्पं एहातीति व्यालग्राही कुहकः स्वमन्त्रवलावष्टम्भेन
बिलस्यं सर्पं यथोद्वरति तथानुगमनसुकृतबलेनापि नरकपतितमपि पति-
मुद्धृत्य तेन सहावशिष्टसुकृतशेषमुपभुङ्क्ते इति । तथा च व्यासः ।

यदि प्रविष्टो नरकं बहुः पाशैः सुदारुणैः ।

संप्राप्तो यातनास्यानं एहीतो यमकिङ्करीः ॥

तिष्ठते विप्रशो दीनो वेष्ट्यमानः स्वकर्मभिः ।

व्यालग्राही यथाव्यालं बलादुद्धृत्यशङ्कितः ॥

तद्वद्वर्त्सारमादाय दिवं याति च सा बलात् ।

या भर्तृपरमा नित्यं स्तूयमानाप्सरोगणैः ॥

क्रीडते पतिना सात्रुं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराहुक्कवडज -

धकः । ४ । ३ । ९४ ॥

तूदी अभिजनोऽस्य तिदियः । शालातुरीयः । धार्मतेयः ।
कोचवार्यः ॥

भक्तिः । ४ । ३ । ९५ ॥

सोऽस्येत्यनुव्रतंते । भव्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुघ्नो
भक्तिरस्य सोघः ॥

अचित्ताददेशकालाठुक् । ४ । ३ । ९६ ॥

अपूपा भक्तिरस्य आपूर्णिकः । पायसिकः । अचितात्किम् ।
देवदत्तः । अदेशात्किम् । सोघः । अकालात्किम् । येष्मः ॥

महाराजाठुज् । ४ । ३ । ९७ ॥

माहाराजिकः ।

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ४ । ३ । ९८ ॥

वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥

गोत्रकन्नियाख्येभ्यो बहुलं वुज् । ४ । ३ । ९९ ॥

अणोऽपवादः ॥ परत्वाद् वृहत्त्वं बाधते । स्तुतुकायनिर्म-
क्तिरस्य स्तोतुकायनकः । शोपगवकः । नाकुलकः । बहुलयदृष्टा-
वेह । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । पौरवीयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां

बहुवचने । ४ । ३ । १०० ॥

जनपदस्याभिधाचिनां बहुवचने जनपदवर्मिणा समानशु-
तीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिरस्य ॥ जनपदवत्सर्वोऽस्ये-

तिप्रकरणे ये प्राच्यवा उक्तास्तेऽप्यतिदिश्यन्ते तद्वदित्प्रतिदेशः । यथा
 अङ्गा जनपदे भक्तिरस्याङ्गकः । तथा अङ्गाः सचिया भक्तिरस्याङ्गक
 इत्यपि भवति । जनपदिनां किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य
 पाञ्चालः । सर्वगृह्यं प्रकृतेरप्यतिदेशार्थम् । तेन मद्राणां राज्य
 माद्रः । ह्यङ्गमगधेत्यङ् । स भक्तिरस्य मद्रक इत्यङ् मद्रशब्दातिदे
 शो मद्रवृज्योः कप्रत्ययातिदेशश्च सिद्धति । जनपदेनेति किम् ।
 पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ॥

तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १०१ ॥

प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमुच्यते न तु कृतम् ॥ कृते ग्रन्थे इत्यनेनैव
 गतार्थत्वात् । अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः । पाणि-
 निना प्रोक्तं पाणिनीयम् ।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृणु । ४ । ३ । १०२ ॥

छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते
 तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । पौरवीयाः । अथेह
 कस्मान्न भवति तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति । शौनकादिभ्यश्छ-
 न्दसीत्यतश्छन्दसीत्यपकर्षणात् । छन्दस्यभिधेये इति तदर्थात् ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४ । ३ । १०३ ॥

कल्पस्ताभ्यां प्रोक्त इति स्मर्यते ॥ तस्यापि तद्विषयते-
 प्यते । काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः । कौशिकिनः । ऋषिभ्यां
 किम् । इदानीन्तनेन गोष्पकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । ४ । ३ । १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिभ्यः । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हरिद्रविभः ।
 वैशंपायनान्तेवासिभ्यः । आलम्बिनः ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १०५ ॥

तृतायान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्
ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति ॥ पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः ।
भल्लु । मल्लिविनः । शाट्यायन । शाट्यायनिनः । कल्पे चार्थे उदाह-
रणमाह । विद्म । पेङ्गी कल्पः । पुरेति किम् । याज्ञवल्क्यनि ब्राह्म-
णानि । सुलभेन प्रोक्तानि सौलभानि । आश्मरथः कल्पः । यज्ञव-
ल्काश्मरथभ्यां कण्वादिभ्यां यज्ञन्ताभ्यामपि आपत्यस्येति श्लोपः ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ॥

णिनिः प्रोक्ते । छायोगपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौन-
किनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् । शौनकीया शिवा । कठशक
इत्यत्र पठ्यते तत्सङ्गतायम् । केशलाद्वि लुक् वक्ष्यति । कठश-
काभ्यां प्रोक्तमधीयते कठशकिनः ॥

कठचरकास्तुक् । ४ । ३ । १०७ ॥

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ कठेन प्रोक्तमधीयते
कठाः । चरकाः । कठाद्वेशम्पायनान्तेशसित्वाणिनिः । चरकादश्च ।
तयोर्लुक् । छन्दसीत्येव । चारकाः श्लोकाः ॥

कलापिनो ऽण् । ४ । ३ । १०८ ॥

वैशम्पायनान्तेशसित्वात्प्राणिनेरपवादः ॥ कलापिनां प्रोक्तम-
धीयते कालापाः । नान्तस्य टिलोपे सङ्गद्यचारिणीठसर्पिकलापी-
त्याद्युपसंख्यानान्दिनस्यनपत्ये इति प्रकृतिभाषाभाषाट्टिलोपः । अथा-
द्यप्यहं किमर्थम् । न किं यद्यभिहितमित्येव संखनसामर्थ्यात् यो
विहितो न च प्राप्नोति स इवाह भविष्यति । यद्यन्तर्हमधिकविधा-
नार्थम् । तेन मायुरी वृत्तिरित्यादौ ह्यादयो न ॥

कृमलिनो द्विगुक् । ४ । २ । १०९ ॥

कलाप्यन्तेऽपि स्वात्माग्निनेरपवादः । कृमलिना प्रोक्तमधी-
यते क्षामलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलासिन्ध्यां भिक्षुनटसूत्रयोः । ४ । २ । ११० ॥

अथ क्षिन्नरनुवर्तते । तद्विषयता चेद्यते । पाराशर्येण प्रोक्त-
मधीयते पाराशर्यो भिक्षुः । शैलसिन्धो नटाः ॥

कर्मन्दकृशाश्यादिभिः । ४ । २ । १११ ॥

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येष । तद्विषयता चेद्यते । कर्मन्देन प्रोक्त-
मधीयते कर्मन्दिनो भिक्षुः । कृशाश्विनो नटाः ॥

तेनैकदिक् । ४ । २ । ११२ ॥

सुदाम्ना ऋद्रिणा एकदिक् सौदामनी ॥

तसिश्च । ४ । २ । ११३ ॥

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ॥

उरसो यञ्च । ४ । २ । ११४ ॥

चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः ।

उपज्ञाते । ४ । २ । ११५ ॥

तेनेत्येष । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् ॥

कृते गृह्ये । ४ । २ । ११६ ॥

तेनेत्येष । वस्तुविना कृते वारस्ये वन्यः ॥

संज्ञायाम् । ४ । २ । ११७ ॥

तेनेत्येष । अवन्यार्थे अवन्यः । सचिक्राभिः कृतं मासिकं

मथु ॥

कुलालादिभ्यो कुञ् । ४ । ३ । ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कुलालकम् । वास-
कम् ।

कुद्राक्षमरवटरपादपादञ् । ४ । ३ । ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायाम् । कुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । क्षामरम् ।
वाटरम् । पादपम् ।

तस्येदम् । ४ । ३ । १२० ॥

उषगोरिदं औषगवम् । वहेस्तुरिदं च ॥ * ॥ इदं वच-
नम् । संवेतुः स्वं सांवेतिचम् ॥ अग्नीधः शरत्वे रण् मसु ॥ * ॥
अग्निमिन्धे अग्नीत् । तस्य स्थानं अग्नीध्रम् । तात्पर्यान्धोऽग्न्याः
ग्नीधः ॥ समिधामाधाने वेत्यञ् ॥ * ॥ समिधेन्यो मन्त्रः । समि-
धेनी ऋक् ॥

रथाद्यात् । ४ । ३ । १२१ ॥

रथ्यञ्चकम् ॥ रथाद्रथाङ्ग एवेष्ट्यते नान्यच्च । रथसीत्तद्व-
लेभ्यो यद्विधाने तदन्तर्विधिरुपसंख्यायते । परमरथ्यम् ।

पत्रपूर्वादञ् । ४ । ३ । १२२ ॥

पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदं आश्वरथम् ।

पत्राध्ययुपरिषदश्च । ४ । ३ । १२३ ॥

अञ् स्यात् ॥ पत्राद्वाह्यइति वाच्यम् ॥ * ॥ अश्वस्येदं
वाहनीयं आश्वम् । आध्ययम् । परिषदम् ।

हलसीराट्ठक् । ४ । ३ । १२४ ॥

हालिकम् । सेरिकम् ॥

द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः ॥ ४ । ३ । १२५ ॥

कावोलूकिका । कुत्सकुशिकिका ॥ वैरे देवाऽसुरादिभ्यः
प्रतिषेधः ॥ * ॥ देवाऽसुरम् । राक्षोऽसुरम् ।

गोत्रचरणाद्वञ् ॥ ४ । ३ । १२६ ॥

चोपगवक्म् ॥ चरणादुर्मन्त्राययोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
काठकम् ॥

सङ्घाङ्गलक्षणेऽप्यञ्जिजामण् ॥ ४ । ३ । १२७ ॥

घोषसङ्घमपि कर्तव्यम् ॥ * ॥ अञ् । विदानां सङ्घोऽङ्को
घोषे वा वेदः । वेदं लक्ष्यम् । यञ् । मार्गः । गर्गम् । इञ् । दासः ।
दासम् । परम्परासम्बन्धोऽङ्कः । साक्षात् लक्ष्यम् । ङकारो वेदी
स्थूपा अस्य वेदीस्थूय इत्यत्र अण्यन्तलक्षणङीप्पुंवद्वयप्रतिषेधार्थः ॥

शाकलाद्वा ॥ ४ । ३ । १२८ ॥

अञ् वोक्तेऽर्थे । पक्षे चरणात्वाद्वञ् । शकलेन प्रोक्तमधीयते
शाकलाः । तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे
क्रीडता ॥

कृन्दोगीक्षिकयात्रिकमङ्गचनटाड्यः ॥ ४ । ३ । १२९ ॥

कृन्दोगानां धर्मः आन्नायो वा कृन्दोग्यम् । चोपविष्यम् ।
यात्रिक्यम् । मङ्गल्यम् । नाट्यम् । चरणादुर्मन्त्राययोरित्युक्तम् ।
तत्साङ्गचर्याङ्गटयन्त्रादपि तयोरेव ॥

न दण्डमाणवान्निवासिषु ॥ ४ । ३ । १३० ॥

दण्डप्रधावा माणवास्तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात् । दासाः
दण्डमाणवाः शिष्या वा ॥

रैवतिकादिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । १३१ ॥

तस्येदमित्यर्थे ॥ वुञोऽपवादः । तेषां गोचप्रत्ययान्तत्वात् ।
रैवतिकीयः । वेजवापीयः ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ ४ । ३ । १३२ ॥

कुपिञ्जलस्यापत्यं इहेव निपातनादण् अन्यथा इञ् स्यात् ।
तदन्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोचवुञोऽपवादः । हस्तिपादस्या-
पत्यं हास्तिपदः । इहेव निपातनादण् पद्मावश्च । अन्यथा यस्ये-
तिलोपस्यासिद्धत्वाच्च स्यात् । तस्यायं हास्तिपदः । चरणवुञोऽप-
वादः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ ४ । ३ । १३३ ॥

अण् स्यात् । आथर्वणा प्रोक्तो वेदः उपचारादथर्वा तमधीते
वसन्तादित्वात् ठक् । आथर्वणिकः । दाण्डिनायनादिसूत्रेण निपा-
तनाट्टिलोपाभावः । अथवा ऽथर्वणा प्रोक्तो वेदः तेन प्रोक्तमित्यण् ।
ततश्चन्द्रोब्राह्मणानीति तद्विषयतायामाथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु
पाठादध्येतरि ठक् । तस्य विधानसामर्थ्याच्च प्रोक्ताल्लुक् । आथर्व-
णिकः । तस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणवुञोऽपवादः ।
अचेदमवधेयम् । यथान्यग्रेसे आथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थे च चतुर्थ्यहणं
क्रियते । वसन्तादिष्वथर्वणशब्दः आथर्वणशब्दश्च पठ्यते । षष्ठा-
ध्याये प्रकृतिभावार्थे यहणं क्रियते । इदं चतुर्थ्यमिकलोपार्थम् । तच्च ।
द्विर्यहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो
लुभवश्यवक्तव्यः । वसिष्ठोऽनुवाकः । विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम् ।
ततो वक्तव्यम् । आथर्वणो वेति । तेन सिद्धं । आथर्वा इति ।
आथर्वण इति च । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्तद्विषयता वैकल्पिकी ।

अथ वसन्तदिष्वाद्यवर्षशब्दः पठितस्तत्तत्र नैवार्थः प्रकृतिमावाच्येन
 नमपीकलोपार्थेन । ननु वसन्तादिष्वाद्यवर्षशब्देनाद्यवर्षसमीत इति
 विग्रहे आद्यवर्षविकसिद्धावपि अथर्वशब्दधीत इति विग्रहे आद्यवर्षविकसो
 नैव सिद्ध्येदिति चेत् । तस्माद्वि प्रत्ययो नैवेत्युच्यते । किन्तु विग्रह
 एव । अथर्वविकन्यायात् । किन्तु आद्यवर्षविकानां धर्म आज्ञायो वा
 इत्यर्थे आद्यवर्षशब्दो न सिध्यतीकलोपार्थवचनस्यासत्त्वे इति परम-
 वशिष्यते । तदपि न । अथर्वणा प्रोक्तमित्यर्थे आद्यवर्षशब्दस्य सिद्ध-
 त्वात् । अथर्वणा प्रोक्तस्येव च तेषामाज्ञायत्वात् । आज्ञायान्तरस्य
 तु तेषामाद्यवर्षशब्दशब्दस्याभावात् । तथाद्यवर्षविकसम्बन्ध्याज्ञाय
 इत्यर्थे सम्बन्धबोधकशृङ्घीघटितशब्दमेव प्रयोक्तव्यं आद्यवर्षविकाना-
 मितिमिति । न तु ततः प्रत्ययोऽनभिधानात् । धर्मेस्त्वाद्यवर्षवसा-
 दृश्यादाद्यवर्षशब्देनैवभिधास्यत इति तथापि नैव प्रत्ययः । पुच-
 धनादिरूपसम्बन्धान्तरे तु नैव प्रत्ययः प्राप्स्वरखादुर्माज्ञाययोरिति
 वचनादिति नागनाशमतम् । समाप्ताः शेषिकाः ॥

तस्य विकारः ॥ ४ । ३ । १३४ ॥

अस्मने विकारे ढिलोपो वक्तव्य इति ढिलोपः । अस्मने
 विकार आस्मनः । भास्मनः । मार्तिकः । हालः । सैरः । अस्म-
 न्भास्मन्शब्दो मन्विन्प्रत्ययान्तो मृदस्तिक्न् चयोऽपि नित्यस्वरेकान्यु-
 दात्तः । इत् नञ्विषयत्वात् । सैरः क्रत्तन्तत्वात् । शेषिकायां तिङ्-
 तत्वात्तदधिकारोक्ताष्टमादयोऽपि नेह ॥

अवयवे च आश्रयोपधिवृत्तेभ्यः ॥ ४ । ३ । १३५ ॥

चाविकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । अथ प्राक्-
 भ्योऽङ् वक्ष्यति । तथाचनन्तइति मध्यमेवातोऽयम् । तथाचनन्तइति

रजः सिद्धत्वादुदात्ताद्यौ वृद्धेषु मयश्चाधनाद्यौ चावश्यकमिदं पर-
त्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते । मोर्धे कासत्वं भस्म वा । पिप्पलम् ।
मुर्धाशब्दस्तृणधान्यान् च ह्युपसित्याद्युदात्तः । लघावन्तेइति
पिप्पलशब्दोऽपि ।

बिल्वादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १३६ ॥

कासकपाटलीशब्दाभ्यां वृद्धलक्षणस्य मयटोऽप्रवादः । शेषे-
भ्यम्वनुदात्तादिलक्षणस्याजः । बेल्वः । अण्यद्वयं बाधकबाधना-
र्थम् । बिल्वादिभ्यो यथाग्रहितमित्युच्यमाने हि पाटलीशब्दान्ते-
ष्वनुदात्तादिलक्षणस्याजो बाधके मयटि प्राप्ते पुनर्बचनादजेष्व-
स्यात् । अण्यद्वयत्वमेव भवति ।

कोपधाञ् ॥ ४ । ३ । १३६ ॥

अणस्यात् । तर्कुः । तार्कवम् । तैत्तिडीकम् । लघावन्तेइति
मथ्योदात्तोऽयम् ।

अपुजतुनेः षुक् ॥ ४ । ३ । १३८ ॥

अभ्यासस्याद्विकारे । एतयोः युगागमश्च । चापुषम् ।
जातुषम् ।

औरञ् ॥ ४ । ३ । १३९ ॥

देवदारवम् । पीतद्वर्णत्वात्पित्याद्युदात्तोऽयम् । पीतदुः सरलो
वनस्पतिः सोऽर्थो येषां तेषां मादि रुदात्त इति तदर्थः ।

अनुदात्तादेश्च ॥ ४ । ३ । १४० ॥

दाघित्यम् । कापित्यम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिसंस्थानोदा-
त्तावेतो ।

पलाशादिभ्यो वा ॥ ४ । ३ । १४१ ॥

पालाशम् कारीरम् ॥

शम्याः प्लज् ॥ ४ । ३ । १४२ ॥

शमीलं भस्म । चित्वाण्डीष् । शमीली मुक् ।

मयङ्प्रत्ययेर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ ४ । ३ । १४३ ॥

प्रकृतिमाशान्मयङ्वा स्याद्विकारावयवयोः ॥ अश्ममयम् । आ-
श्मनम् । भाषायां किम् । खादिरो यूपः । अभक्ष्येत्यादि किम् । मोद्गः
सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । उभयञ्च चित्वाद्यञ् । एतयोः किम् ।
इत उतरेर्विशेषप्रत्ययेः प्राणिरजसादिभ्योऽञित्येवमादिभिः सह सम्प्र-
धारणायां परत्वात् एव स्युः पक्षे मयङ्प्रत्यये यथा स्यादित्येवमर्थम् ।
कपोतमयम् । पूर्वेषां तु प्रत्ययानां मयङ्भावपक्षे सावकाशत्वान्मयङ्-
पक्षे परत्वान्मयङ्पक्षे लभ्यते इति बोध्यम् ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ ४ । ३ । १४४ ॥

आप्तमयम् । शरमयम् । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्य-
मिति किम् । योगविभागेनान्यत्रापि क्वचिन्नित्यार्थम् । तेनैकाचो
नित्यम् । त्वङ्गयम् । वाङ्गयम् । कथं तर्हि आप्यममयमिति ।
तस्येदमित्यवगन्तात्स्वार्थं व्यञ्ज् ॥

गोश्व पुरीषे ॥ ४ । ३ । १४५ ॥

गोः पुरीषं गोमयम् ॥

पिष्टाञ्च ॥ ४ । ३ । १४६ ॥

मयङ् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं चैर्धुं सुरेति ।
सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यञ् ॥

संज्ञायां कन् ॥ ४ । ३ । १४० ॥

पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूषोऽपूषः
पिष्टकः स्यात् ॥

ब्रीहिः पुरोडाशे ॥ ४ । ३ । १४८ ॥

मयट् स्यात् । ब्रित्वाद्यबोऽपवादः । ब्रीहिमयः पुरोडाशः ।
ब्रीहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ ४ । ३ । १४९ ॥

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः ॥

द्वाचशब्दसि ॥ ४ । ३ । १५० ॥

विकारे मयट् स्यात् । शरमयं बहिः । यस्य पर्यमयी जुहुः ॥

नात्स्यद्वर्गबिल्लात् ॥ ४ । ३ । १५१ ॥

उत्थानुकारवान् । मोञ्चं शिष्यम् । वर्धे चर्म । तस्य विकारो
काशीं रज्जुः । बेल्लो यूपः । तपरकरणं किम् । धूममयमन्यभाणि ।
मत्तुभिर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः । अन्यथेहेव स्यात् । वेणवी
यष्टिः ॥

तालादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १५२ ॥

अभयटोरपवादः । तालादुनुषि । तालं धनुः । अन्यता-
लमयम् । ऐन्द्रायुधम् । समासस्वरेणातोदातोऽयम् । अण्यग्रहणं
बाधकबाधनार्थम् । अन्यथा यथाविहितमित्युच्यमाने प्राण्यजन्ता-
द्वर्हिण्यष्टादृद्धान्मयट् स्यात् । वचनं तु जितश्च तत्प्रत्ययदित्यजो
बाधनार्थं स्यात् ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ ४ । ३ । १५३ ॥

अस्यात् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । घाटकः । तापनीयः ।

शोषर्षो वा निष्कः । पश्मिणे किम् । हाटकमयी यङि ।

प्राश्चिरजतादिभ्यो ऽज् ॥ ४ । ३ । १५४ ॥

शोकम् । बाकम् । प्राश्चिनां कुपूत्रोष्णमित्याद्युदात्तावेत्तो ।
स्वानं विध्यत्सीति क्लिप् । न हि वृत्तौति दीर्घः । ग्रहिक्येति संप्र-
सारणम् । कुतुभरपदप्रकृतिस्वरैवातोदात्तोऽयम् । स्वाविधो विकारः
शोवाविधः । द्वारादित्वादेवागमः । अचानुदात्तादिलक्षणाद्यो बाध्यको
वृद्धिलक्षणे मयद्वयमेन परत्वाद्वाध्यते । रावतम् । अनुदत्तादीना-
मिह पाठो मयद्वयवाधनार्थः ॥

जितश्च सत्प्रत्ययात् ॥ ४ । ३ । १५५ ॥

जितोविकारावयवप्रत्ययकान्तादित्यात्ययेनेवार्थयोः । मय-
टोऽपवादः । शामीलम् । दाधित्यम् । जितः किम् । जेतवमयम् ।

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ ४ । ३ । १५६ ॥

प्राश्चतेषु जित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनैवाधिनश्च परिमाणा-
द्विहितास्ते तथैव विकारोऽतिदिश्यन्ते ॥ अक्षदीर्घमपवादः । निष्केव
क्रीतम् । नेष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नेष्किकः । शतस्य
विकारः शत्यः । शतिकः । साहस्रः । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । अद्य-
र्थपूर्वद्विगोर्लु मसंज्ञायामित्यादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः । द्विसा-
हस्रः । द्विनिष्कः । द्विनेष्किकः ॥

उष्ट्राद्वज् ॥ ४ । ३ । १५७ ॥

प्राक्प्रत्ययोऽपवादः । जौष्ट्रकः ॥

उमोर्गयोर्वा ॥ ४ । ३ । १५८ ॥

ओमम् । ओमकम् । ओर्गम् । ओर्गकम् । वुसभावे यथा-
क्रममक्षणे । तृषथान्यानामित्युमाऽद्युदात्ता ॥

ययथा ढञ् ॥ ४ । ३ । १५९ ॥

येयेयम् । ययस्य तु येयम् । प्राय्यञ् ।

गेप्ययसौर्वत् ॥ ४ । ३ । १६० ॥

गय्यम् । मयद्वाधनाथे वचनम् । पयस्यम् ।

द्रोश्च ॥ ४ । ३ । १६१ ॥

द्रुर्व्वस्तस्य विकारोऽव्यवो वा द्रव्यम् ।

माने वयः ॥ ४ । ३ । १६२ ॥

द्रोरित्येव । द्रोर्विकारमूलं प्रस्थादिपरिमाणं द्रुवयम् ।

यीतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं वयम् ।

फले लुक् ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्फले । आमलक्याः फलमा-
मलकम् ।

मूलादिभ्यो ऽब् ॥ ४ । ३ । १६४ ॥

विधानसामर्थ्याच्च लुक् । प्राचम् । नेयगोधम् ।

जम्ब्वा वा ॥ ४ । ३ । १६५ ॥

जम्बूशब्दात्फलेऽब् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे चोरञ् ।

तस्य लुक् । जम्बु ।

लुप् च ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुक् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् । जम्ब्वाः

फलं । जम्बूः ॥ फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ व्रीहयः । मुद्गाः ॥

पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । आत्याः

पुष्पं आती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलमद्वयान्नेह । पाटलानि

पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि । बाहुलकात्कृषिजुक् । अशोकम् । कर-
वीरम् ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । १६० ॥

भ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव
प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च ॥ ४ । ३ । १६८ ॥

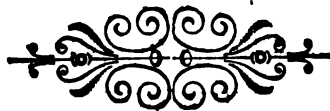
कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तस्त्वयतोश्च लुक् ॥ न
तु यञञोर्विधानसामर्थ्यात् । नापि प्रकृतेर्लुक्शब्देन विधानात् ।
नाप्यौणादिक्रयोः । प्रातिपदिकाधिकारेण ततः परयोर्लुगित्यर्थात् ।
तेषामव्युत्पन्नत्वाच्च । कंसाय हितं कंसीयम् । तस्य विकारः
कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम् । तस्य विकारः पारशवः ।
प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोराडभट्टविश्वरूपात्मजेन वेङ्गनाथभट्टवि-

श्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिका-

समाख्यायां पाणिनिसूचवृत्तो चतुर्थस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥

श्रीमणेशाय नमः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

—:0:—

प्राग्वहतेष्टक् ॥ ४ । ४ । १ ॥

तद्वहंतोत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ॥ तदाहेति माशब्दादि-
भ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ मा शब्दं कार्षीरिति य आह स माश-
ष्टिकः ॥ आहो प्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्या-
प्रिकः ॥ पृच्छतो सुस्त्रातादिभ्यः ॥ * ॥ सुस्त्रातं पृच्छति सेस्त्रा-
तिकः । सेखशायनिकः । अनुशतिकादिः ॥ गच्छतो परदारादि-
भ्यः ॥ * ॥ पारदारिकः । गोरुतल्पिकः ॥

तेज दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ ४ । ४ । २ ॥

असे दीव्यति आक्षिकः । अभ्या खनति आभ्रिकः । असे-
जयति आक्षिकः । असेर्जितमाक्षिकम् ॥

संस्कृतम् ॥ ४ । ४ । ३ ॥

दधा संस्कृतं दाधिकम् । मारिषिकम् ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ । ४ । ४ ॥

ठकोऽपवादः । कुलत्थेः संस्कृतं कौलत्थम् । तेतिडीकम् ॥

तरति ॥ ४ । ४ । ५ ॥

उडुपेन तरति ओडुपिकः ॥

गोपुष्ठाट्ठञ् ॥ ४ । ४ । ६ ॥

गोपुच्छिकः ॥

नौद्वयचष्टन् ॥ ४ । ४ । ७ ॥

नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री ।

चरति ॥ ४ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थेयोषृक् स्यात् । इस्तिना
चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दद्या चरति दाधिकः ॥

आकर्षात् ष्टल् ॥ ४ । ४ । ९ ॥

आकर्षे । निकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन
चरति आकर्षिकः । षित्वान्डीष् । आकर्षिकी ।

आकर्षात्पर्यादेर्मैष्ठादिभ्यः कुसीदसूषाच्च ।

आवसथात्किसरादेः चितः षडेते ठगधिकारे ।

बडिति सूषषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥

पर्पादिभ्यः ष्टन् ॥ ४ । ४ । १० ॥

पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्कवश्चरन्ति
स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ॥

श्वगणाटुञ्च ॥ ४ । ४ । ११ ॥

चात् ष्टन् । श्वादेरिषीत्यनेकारादावित्युपसङ्ख्यानदेज्ज ।
श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वागणिकी । श्वगणिकः । श्वग-
णिकी ॥

वेतमादिभ्यो जीवति ॥ ४ । ४ । १२ ॥

वेतनेन जीवति वेतनिकः । धानुष्कः ॥

वस्यक्रयविक्रयाटुन् ॥ ४ । ४ । १३ ॥

वस्त्रेन मूल्येन जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रयसदृशं सङ्घात-
विगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्य

श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः श्रुतप्रकाशिकासंवलितः पं. श्रीराममिश्र-	
शास्त्रप्रणीतज्ञाचित्कविषमपठटिप्पणीसमेतः	६॥
श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायद्वितीयपाठमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम् तथा ..	८॥
श्रीभाष्यस्य तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम् तथा ..	४॥
वेदार्थसंग्रहो भगवद्गामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः	३॥
वेदपूर्तः प्रथमो विन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-	
प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः	१॥
वेदपूर्तिसंहितो वेदार्थसंग्रहः	३॥
शास्त्रदीपिका	८॥
सङ्कर्ष-काण्डम्, जैमिनीयबोद्धशाध्यायाः शेषचतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्टच-	
न्द्रिकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् ।	१॥
काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप. दामोदर-	
शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वाह्नरूपा	५॥
तथा उत्तरार्हम्	८॥
माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण	
श्रीसायणाचार्येण विरचिता	७॥
काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितसरवामनकयादित्यविरचिता	६॥
श्रीतिङ्गन्तार्थवतरणिः	६॥
दिग्गोमोक्षा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता	१॥
जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधनीनामिका, श्रीयुतरामेश्वरसूरिविरचिता ..	५॥
लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, ज्ञेयशाङ्करध्याचार्यविरचितया न्याय-	
मुक्तावल्याख्यया टीकया संहिता	१॥
सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसूनुना	
विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम्	१॥
तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, बोधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वे-	
तप्रश्ननिरूपणपरः प्रकरणान्यः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्किक-	
ककेसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषण्येन श्रीवेङ्कटनाथदेशिकेन प्रणीतः	५॥
वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्यवर्निष्साहजकताङ्गसभाषानुवादयुता ..	१॥
काव्यप्रकाशस्य इङ्गलण्डोयभाषानुवादः	२॥
अथर्ववेदसंहिताया इङ्गलण्डोयभाषानुवादः	१२॥
आगमप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-	
काराणां परमगुण्या श्रीदयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम्	३॥
तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विष्वकर्मविरचितया न्यायप्रदी-	
पाख्यटीकया संहिता	१॥

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
VÁLMÍKÍYA RÁMÁYANA with comparative foot-notes, edited by Pt. Rasik Lal Bhattāchārya M. A., Benares 641, 713.	
KHANDANODDHĀRA, by Vāchaspati Miśra, Ed. by Pandita Vindhyeçvariprasāda Dvivedin, Librarian, Sanskrit College, Benares, and Vamacharan Bhattāchārya, late Scholar, Sanskrit College, Benares 665, 727.	
VYĀKARAṆADĪPIKA by Orambhatta, edited by Vyākaranā- chārya Pandit Ganpati Shastree, Scholar, Sanskrit College, Benares 665, 745.	
BRAHMAMRITAVARSHINĪ, edited by S. Vyankataramana Iyer, B. A., B. L., High Court, Triplicane, Madras 681.	
SIDDHANTASHIROMAṆĪ with Vāsanābhāṣhya, Vāsanā- vārtika and Marichi, edited with foot-notes by Pandit Muralidhar Jha, Professor, Sanskrit College, Benares 697.	
PARĀSHARA SMRITI with the Commentary Vidvanmano- harā, by Pandit Vināyaka Dharmādhikāri, edited by Pandit Nāgeshwara Panta Dharmādhikāri, Professor, Sanskrit College, Benares 72.	

पलाशादिभ्यो वा ॥ ४ । ३ । १४१ ॥

पालाशम् कारीरम् ॥

शम्याः प्लज् ॥ ४ । ३ । १४२ ॥

शमीलं भस्म । चित्वाण्डीष् । शमीली मुक् ।

मयद्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ ४ । ३ । १४३ ॥

प्रकृतिमाशान्मयद्वा स्याद्विकारावयवयोः ॥ अश्ममयम् । आ-
श्मनम् । भाषायां किम् । खादिरो यूपः । अभक्ष्येत्यादि किम् । मेद्गः
सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । उभयञ्च बिल्बाद्यञ् । एतयोः किम् ।
इत उत्तरैर्विशेषप्रत्ययेः प्राणिजतादिभ्योऽञित्येवमादिभिः सह सम्प्र-
धारणायां परत्वात् एव स्युः पक्षे मयद्वयपि यथा स्यादित्येवमर्थम् ।
कपोतमयम् । पूर्वेषां तु प्रत्ययानां मयद्वयभावपक्षे सावकाशत्वान्मयद्व-
यपक्षे परत्वान्मयदेव लभ्यते इति बोध्यम् ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ ४ । ३ । १४४ ॥

आप्तमयम् । शरमयम् । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्य-
मिति किम् । योगविभागेनान्यथापि क्वचिन्नित्यार्थम् । तेनैकाचो
नित्यम् । त्वङ्गयम् । वाङ्गयम् । कथं तर्हि आप्यममयमिति ।
तस्येदमित्यवबन्तात्स्वार्थे ञ्ज् ॥

गोश्व पुरीषे ॥ ४ । ३ । १४५ ॥

गोः पुरीषं गोमयम् ॥

पिष्टाञ्च ॥ ४ । ३ । १४६ ॥

मयद्वै स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं वैष्ठी सुरेति ।
सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यञ् ॥

संज्ञायां कन् ॥ ४ । ३ । १४० ॥

पिष्टादित्येव । पिष्टस्व विकारविशेषः पिष्टकः । पूषोऽपूपः
पिष्टकः स्यात् ॥

व्रीहिः पुरोडाशे ॥ ४ । ३ । १४८ ॥

मयट् स्यात् । क्त्वाद्यबोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः ।
व्रीहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ ४ । ३ । १४९ ॥

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । मावकः ॥

द्वयचरुहृदसि ॥ ४ । ३ । १५० ॥

विकारे मयट् स्यात् । यमयं बहिः । यस्य पर्यमयो जुहूः ॥

नेत्वद्वर्धबिलवात् ॥ ४ । ३ । १५१ ॥

उत्थानुकारवान् । मोञ्जं शिष्यम् । वधे चर्म । तस्य विकारो
बाधो रज्जुः । बेल्लो यूपः । तपरकरत्वं किम् । धूममयमन्यभाणि ।
मत्तुभिर्देवस्तदन्तविधिभिर्नासार्थः । अन्यद्येहेव स्यात् । वेणवी
शृङ्गः ॥

तालादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १५२ ॥

अभ्यटोरपवादः । तालादुनुषि । तालं धनुः । अन्यता-
लमयम् । ऐन्द्रायुधम् । समासस्वरेणांतीदातोऽयम् । अण्यग्रहणं
बाधकबाधनार्थम् । अन्यथा यथाविहितमित्युच्यमाने प्राण्यजन्ता-
द्वर्धितशब्दाद्बुद्धान्मयट् स्यात् । वचनं तु जितश्च तत्प्रत्ययदित्यजो
बाधनार्थं स्यात् ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ ४ । ३ । १५३ ॥

अवस्यात् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । घाटकः । तापनीयः ।

शोवर्षा वा निष्कः । पश्मिणे किम् । हाटकमयी यङि ॥

प्राखिरजतादिभ्यो ऽज् ॥ ४ । ३ । १५४ ॥

शोकम् । वाकम् । प्राखिनां कुपूत्रोष्णामित्याद्युदात्तावेतो ॥
 श्वानं विध्यत्सीति क्लिप् । न हि वृत्तौति दीर्घः । ब्रह्मिण्येति संप्र-
 सारणम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैवातोदात्तोऽयम् । श्वाविधो विकारः
 शोवाविधः । द्वारादित्वादेवागमः । अचानुदात्तादिलक्षणाजो वाच्यते
 वृद्धिलक्षणे मयङ्वायेन परत्वाद्वाध्यते । राजतम् । अनुदत्तादीना-
 मिह यटो मयङ्वाधनार्थः ॥

जितश्च सत्प्रत्ययात् ॥ ४ । ३ । १५५ ॥

जितोविकारावयवप्रत्ययस्य सत्त्वाद्वाध्यात्प्रत्ययेवार्धयोः । मय-
 टोऽपवादः । शमीलम् । दाधित्यम् । जितः किम् । जेतृवमयम् ।

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ ४ । ३ । १५६ ॥

प्रमत्ततेषु जित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणा-
 द्विहितास्ते तथैव विकारोऽतिदिश्यन्ते ॥ अक्षदीनामपवादः । निष्केव
 क्रीतम् । नेष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नेष्किकः । शतस्य
 विकारः शत्यः । शतिकः । साहस्रः । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । अध्य-
 र्धपूर्वद्विगोर्लु मसंज्ञायामित्यादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः । द्विसा-
 हस्रः । द्विनिष्कः । द्विनेष्किकः ॥

उष्माद्वज् ॥ ४ । ३ । १५७ ॥

प्राक्प्रत्ययोऽपवादः । ओष्ठकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ ४ । ३ । १५८ ॥

ओमम् । ओमकम् । ओर्णम् । ओर्णकम् । वुष्मभावे यथा-
 क्रयमन्वयो । लृङ्वाभ्यानामित्युमाद्युदात्ता ॥

यस्य ठञ् ॥ ४ । ३ । १५९ ॥

येयेयम् । एयस्य तु येयम् । प्राय्यञ् ।

गोपयसोर्बत् ॥ ४ । ३ । १६० ॥

गव्यम् । मयद्वाधनाथे वचनम् । पयस्यम् ।

द्रोश्च ॥ ४ । ३ । १६१ ॥

द्रुवस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ।

माने वयः ॥ ४ । ३ । १६२ ॥

द्रोरित्येव । द्रोर्विकारमूर्तं प्रस्थादिपरिमाणं दुषयम् ।

यीतवं दुषयं पाय्यमिति मानार्थकं चयम् ।

फले लुक् ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्फले । आमलक्याः फलमा-

मलकम् ।

मूलादिभ्यो ऽब् ॥ ४ । ३ । १६४ ॥

विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्राक्षम् । नेयसोधम् ।

जम्ब्या वा ॥ ४ । ३ । १६५ ॥

जम्बूशब्दात्फलेऽब् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ् ।

तस्य लुक् । जम्बु ।

लुप् च ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

जम्ब्याः फलप्रत्ययस्य लुब् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् । जम्ब्याः

फले । जम्बूः ॥ फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ व्रीहयः । मुद्गाः ।

पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः

पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलयद्वात्तेह । पाटलानि

पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि । बाहुलकात्कषिज्जुक् । अशोकम् । कर-
वीरम् ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । १६० ॥

भ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव
प्रकृतिषत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥

कंसीयपरशव्ययेत्यञ्जौ लुक्च ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

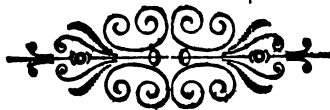
कंसीयपरशव्यश्चद्वाभ्यां यञञौ स्तश्चयतोश्च लुक् ॥ न
तु यञञोर्विधानसामर्थ्यात् । नापि प्रकृतेर्लुक्शब्देन विधानात् ।
नाप्यौषादिकयोः । प्रातिपदिकाधिकारेण ततः परयोर्लुगित्यर्थात् ।
तेषामव्युत्पन्नत्वाच्च । कंसाय हितं कंसीयम् । तस्य विकारः
कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम् । तस्य विकारः पारशवः ।
प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

इत्येवम्भट्टेन श्रीधोषडभट्टविश्वरूपात्मजेन वेङ्गनाथभट्टवि-

श्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिका-

समाख्यायां पाणिनिसूचवृत्तो चतुर्थस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥

श्रीमद्योगेशाय नमः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

—:0:—

प्राग्वहतेष्टक् ॥ ४ । ४ । १ ॥

तद्वहन्तोत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ॥ तदाहेति माशब्दादि-
भ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ मा शब्दं कार्शोरिति य आह स माश-
ष्टिकः ॥ आहो प्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्या-
प्रिकः ॥ पृच्छतो सुस्नातादिभ्यः ॥ * ॥ सुस्नातं पृच्छति सेस्ना-
तिकः । सेखशायनिकः । अनुशतिकादिः ॥ गच्छतो परदारादि-
भ्यः ॥ * ॥ पारदारिकः । गोरुतल्पिकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ ४ । ४ । २ ॥

असे दीव्यति आक्षिकः । अभ्या खनति आधिकः । असे-
जयति आक्षिकः । असेर्जितमाक्षिकम् ॥

संस्कृतम् ॥ ४ । ४ । ३ ॥

दधा संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ । ४ । ४ ॥

ठकोऽपवादः । कुलत्थेः संस्कृतं कौलत्थम् । तेतिडीकम् ॥

तरति ॥ ४ । ४ । ५ ॥

उडुपेन तरति ओडुपिकः ॥

गोपुष्काठुञ् ॥ ४ । ४ । ६ ॥

गोपुच्छिकः ॥

नौद्वयचष्टन् ॥ ४ । ४ । ० ॥

नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री ।

चरति ॥ ४ । ४ । ६ ॥

तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् । हस्तिना
चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना चरति दाधिकः ।

आकर्षात् ष्टल् ॥ ४ । ४ । ९ ॥

आकर्षे । निक्षोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन
चरति आकर्षिकः । पित्वाङ्डीष् । आकर्षिकी ।

आकर्षात्पर्पादेर्मैस्त्रादिभ्यः कुसीदसूषाच्च ।

आधसथात्किसरादेः चितः षष्ठेते ठगधिकारे ।

षडिति सूचषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ।

पर्पादिभ्यः ष्टन् ॥ ४ । ४ । १० ॥

पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्कवश्चरन्ति
स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ।

श्वगणाटुञ्च ॥ ४ । ४ । ११ ॥

चात् ष्टन् । श्वादेरिजीत्यपेकारादावित्युपसङ्ख्यानान्तेन ।
श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वागणिकी । श्वगणिकः । श्वग-
णिकी ।

वेतनाविभ्यो जीवति ॥ ४ । ४ । १२ ॥

वेतनेन जीवति वेतनिकः । धानुक्कः ।

वस्तक्रयविक्रयाटुन् ॥ ४ । ४ । १३ ॥

वस्त्रेण मूल्येन जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहार्थं सङ्घात-
विगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्य

श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः सुतप्रकाशिकासंवलितः पं. श्रीराममिश्र-

शास्त्रिप्रणीतकृतिस्त्विविधमपठटिप्पणीसमेतः ६॥३॥

श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायद्वितीयपाठमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम् तथा .. ८॥

श्रीभाष्यस्य तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम् . तथा .. ४॥

वेदार्थसंग्रहे भगवद्गामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः ३॥१॥

वेदपूर्तः प्रथमो हिन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-

प्रणीतो निरुद्धिषेवाद्वैतनिराकरणपरः १॥२॥

वेदपूर्तिसंहितो वेदार्थसंग्रहः ३॥३॥

शास्त्रदीपिका ८॥

सङ्कल्प-काण्डम्, जैमिनीयोपनिषद्शाध्यायाः शेषचतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्टच-

न्द्रिकोपेतम्, पं. स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् । १॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप. दामोदर-

शास्त्रिणा मञ्जोदहिता पूर्वोद्धरणम् ५॥१॥

तथा उत्तरार्द्धम् ८॥३॥

माधयीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण

श्रीसायणाचार्येण विरचिता ७॥१॥

काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरदामनजयादित्यविरचिता ६॥१॥

श्रीतिरुन्तार्णवतरणिः ६॥

दिग्भोमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता १॥२॥

जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधनीनामिका, श्रीयुतराभेश्वरसूरिविरचिता .. ५॥१॥

लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेषशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्याय-

मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता ३॥१॥

सिद्धान्ततत्त्व नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवमुनुना

चिदुदरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् ३॥१॥

तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, बोधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै-

तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणान्यः, श्रीवेदान्ताचार्यापरामर्शेन कवितार्किक-

ककसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषण्येन श्रीहरेण्डननाथदेशिकेन प्रणीतः ५॥२॥

वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्यवर्निस्सप्तकृतान्नलभाषानुवादयुता .. १॥३॥

काव्यप्रकाशस्य इङ्गलण्डोयभाषानुवादः २॥१॥

अथर्ववेदसंहिताया इङ्गलण्डोयभाषानुवादः १२॥

आगमप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-

काराणां परमगुण्या श्रीहयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम् ३॥१॥

तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विश्वकर्मविरचितया न्यायप्रदी-

पाख्यटीकया सहिता १॥३॥

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
VÁLMÍKÍYA RÁMÁYANA with comparative foot-notes, edited by Pt. Rasik Lal Bhattáchárya M. A., Benares 641, 713.	
KHANDANODDHĀRA, by Vāchaspati Miśra, Ed. by Pandita Vindhyeçvariprasāda Dvivedin, Librarian, Sanskrit College, Benares, and Vamacharan Bhaṭṭachárya, late Scholar, Sanskrit College, Benares 665, 727.	
VYÁKARAṆADÍPIKA by Orambhata, edited by Vyākaraná- chárya Pandit Ganpati Shastree, Scholar, Sanskrit College, Benares 665, 745.	
BRAHMAMRITAVARSHINĪ, edited by S. Vyankataramana Iyer, B. A., B. L., High Court, Triplicane, Madras 681.	
SIDDHANTASHIROMAṆĪ with Vāsanañbhāshya, Vāsana- vārtika and Marīchi, edited with foot-notes by Pandit Muralidhar Jha, Professor, Sanskrit College, Benares 697.	
PARÁSHARA SMRITI with the Commentary Vidvanmano- hará, by Pandit Vináyaka Dharmádhikári, edited by Pandit Nágeshwara Panta Dharmádhikári, Professor, Sanskrit College, Benares 72.	

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine is incurred by retaining it
beyond the specified time.

Please return promptly.

DEC -6 '68 H

2209188

5699536

APR 15 '77 H

APR 15 1977

APR 15 1977

पुष्पाणि । सान्त्वानि मूलानि । बाहुलकात्कृषिलुक् । अशोकम् । कर-
वीरम् ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । १६० ॥

यभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव
प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च ॥ ४ । ३ । १६८ ॥

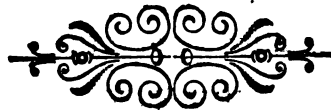
कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तस्त्वयतोश्च लुक् ॥ न
तु यञञोर्विधानसामर्थ्यात् । नापि प्रकृतेर्लुक्शब्देन विधानात् ।
नाप्यौणादिकयोः । प्रातिपदिकाधिकारेण ततः परयोर्लुगित्यर्थात् ।
तेषामव्युत्पन्नत्वाच्च । कंसाय हितं कंसीयम् । तस्य विकारः
कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम् । तस्य विकारः पारशवः ।
प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

इत्थोरम्भट्टेन श्रीधोराडभट्टविश्वरूपात्मजेन वेचनाथभट्टवि-

श्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिका-

समाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

—:0:—

प्राग्वहतेष्टक् ॥ ४ । ४ । १ ॥

तद्वहंतोत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ॥ तदाहेति माशब्दादि-
भ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ मा शब्दं कार्षीरिति य आह स माश-
ब्दिकः ॥ आहो प्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पायो-
प्रिकः ॥ पृच्छतो सुस्त्रातादिभ्यः ॥ * ॥ सुस्त्रातं पृच्छति सोस्त्रा-
तिकः । सोखशायनिकः । अनुशतिकादिः ॥ गच्छतो परदारादि-
भ्यः ॥ * ॥ पारदारिकः । गोरुतल्पिकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ ४ । ४ । २ ॥

असे दीव्यति आक्षिकः । अभ्या खनति आक्षिकः । असे-
र्जयति आक्षिकः । असेर्जितमाक्षिकम् ॥

संस्कृतम् ॥ ४ । ४ । ३ ॥

दधा संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ । ४ । ४ ॥

ठकोऽपवादः । कुलत्थेः संस्कृतं कोलत्थम् । तेतिडीकम् ॥

तरति ॥ ४ । ४ । ५ ॥

उडुपेन तरति ओडुपिकः ॥

गोपुष्ठाठ्ठञ् ॥ ४ । ४ । ६ ॥

गोपुच्छिकः ॥

नौद्वयचष्टन् ॥ ४ । ४ । ० ॥

नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री ।

चरति ॥ ४ । ४ । ६ ॥

तृतीयान्ताद्भक्ति भक्षयतीत्यर्थयोषृक् स्यात् । हस्तिना
चरति हस्तिकः । शाकटिकः । दध्ना चरति दाधिकः ॥

आकर्षात् ष्टल् ॥ ४ । ४ । ९ ॥

आकर्षे । निकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन
चरति आकर्षिकः । षित्वाङ्डीष् । आकर्षिकी ।

आकर्षात्पर्षादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूचाच्च ।

आवसथात्किसरदेः चितः षडेते ठगधिकारे ॥

षडिति सूचषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु स्य ॥

पर्षादिभ्यः घृन् ॥ ४ । ४ । १० ॥

पर्षे चरति पर्षिकः । पर्षिकी । येन पीठेन पङ्कवश्चरन्ति
स पर्षेः । अश्विकः । रथिकः ॥

श्वगणाटुञ्च ॥ ४ । ४ । ११ ॥

चात् घृन् । श्वादेरिजीत्यच्कारादावित्युपसङ्खानादेज् ।
श्वगणेन चरति श्वार्गणिकः । श्वार्गणिकी । श्वार्गणिकः । श्वार्ग-
णिकी ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ ४ । ४ । १२ ॥

वेतनेन जीवति वेतनिकः । धानुक्कः ॥

वस्त्रक्रयविक्रयाटुन् ॥ ४ । ४ । १३ ॥

वस्त्रेन मूल्येन जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रययहर्षं सङ्घात-
विगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

संस्कृतपुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

मूल्य

श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठः श्रुतप्रकाशिकासंवलितः पं-श्रीराममिश्र-

शास्त्रिप्रणीतकृतिक्वचिषमपठटिप्पणीसमेतः ६॥

श्रीभाष्यस्य प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम् तथा .. ८॥

श्रीभाष्यस्य तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम् तथा .. ४॥

वेदार्थसंग्रहो भगवद्भामानुजमुनिप्रणीतः सटीकः ३॥

शेहपूतः प्रथमो भिन्दुः सत्सम्प्रदायाचार्यपं-स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रि-

प्रणीतो निर्विशेषाद्वैतनिराकरणपरः १॥

शेहपूतिसंहिता वेदार्थसंग्रहः ३॥

शास्त्रदीपिका ८॥

सङ्कर्ष-काण्डम्, जैमिनीयबौद्धशाध्यायाः शेषचतुरध्यायोस्वरूपम्, भाट्टच-

न्द्रिकोपेतम्, पं-स्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिसङ्कलितटिप्पणीसमेतम् । १॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी, श्रीहरदत्तमिश्रविरचिता, भारद्वाजप-दामोदर-

शास्त्रिणा संशोधिता पूर्वार्द्धरूपा ५॥

तथा उत्तरार्द्धम् ८॥

माधवीया धातुवृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च, श्रीमाधवाचार्यसोदरेण

श्रीसायणाचार्येण विरचिता ७॥

काशिका, पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः, पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता ६॥

श्रीतिङन्तार्थवतरणिः ६॥

दिग्भोमांसा, श्रीसुधाकरद्विवेदिविरचिता १॥

जैमिनिसूत्रवृत्तिः सुबोधनीनामिका, श्रियुतराभेश्वरसूरिविरचिता .. ५॥

लक्षणावली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेषशार्ङ्गधाराचार्यविरचितया न्याय-

मुक्तावल्याख्यया टीकया सहिता १॥

सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदापदेवसूनुना

विद्वद्वरेण श्रीमदनन्तदेवेन विरचितम् १॥

तत्त्वमुक्ताकलापः-सर्वार्थसिद्धयुतः, बोधायनीयार्थसिद्धान्तानुसारी विशिष्टाद्वै-

तब्रह्मनिरूपणपरः प्रकरणग्रन्थः, श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्किक-

ककेसरिणा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषण्णेन श्रीहरेकुटनाथदेशिकेन प्रणीतः ५॥

वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, आर्यवर्णिमिस्साहस्रकताङ्गलभाषानुवादयुता .. १॥

काव्यप्रकाशस्य इङ्गलपट्टोयभाषानुवादः २॥

अथर्ववेदसंहिताया इङ्गलपट्टोयभाषानुवादः १२॥

आगमप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनपरम्, श्रीभाष्य-

काराणां परमगुण्या श्रीदयामुनाचार्यस्वामिना प्रणीतम् १॥

तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता श्रीमद्विश्वकर्मविरचितया न्यायप्रदी-

पाख्यटीकया सहिता १॥

CONTENTS.

	<i>Page.</i>
VÁLMÍKĪYA RÁMÁYANA with comparative foot-notes, edited by Pt. Rasik Lal Bhattāchārya M. A., Benares 641, 713.	
KHANDANODDHĀRA, by Vāchaspati Miśra, Ed. by Pandita Vindhyeçvariprasāda Dvivedin, Librarian, Sanskrit College, Benares, and Vamacharan Bhaṭṭachārya, late Scholar, Sanskrit College, Benares 665, 727.	
VYĀKARANADĪPIKA by Orambhata, edited by Vyākaranā- chārya Pandit Ganpati Shastree, Scholar, Sanskrit College, Benares 665, 745.	
BRAHMAMRITAVARSHINĪ, edited by S. Vyankataramana Iyer, B. A., B. L., High Court, Triplicane, Madras 681.	
SIDDHANTASHIROMANĪ with Vāsanābhāshya, Vāsanā- vārtika and Marīchi, edited with foot-notes by Pandit Muralidhar Jha, Professor, Sanskrit College, Benares 697.	
PARĀSHARA SMṚITI with the Commentary Vidvanmano- harā, by Pandit Vināyaka Dharmādhikāri, edited by Pandit Nāgeshwara Panta Dharmādhikāri, Professor, Sanskrit College, Benares 72.	

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine is incurred by retaining it
beyond the specified time.

Please return promptly.

DEC -6 '68 H

2209188

5699536

APR 15 '77 H

APR 15 1977

APR 15 1977

